

Metodologia tworzenia czasowo-przestrzennych baz danych dla rozwoju osadnictwa oraz podziałów terytorialnych

pod redakcją Bogumiła Szadego

Numer projektu: 2b H15 0216 83

Tytuł projektu: Ontologiczne podstawy budowy historycznych systemów informacji geograficznej

Jednostka naukowa: Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Kierownik projektu: dr hab. prof. IH PAN Bogumił Szady

Bogumił Szady

Wstęp

Prezentowane opracowanie jest podsumowaniem badań realizowanych w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk w ramach projektu badawczego nt. „Ontologiczne podstawy budowy historycznych systemów informacji geograficznej” (NPRH: 2bH 15 0216 83). Celem projektu, a tym samym prezentowanego opracowania, było rozwiązanie teoretycznych i praktycznych problemów dotyczących gromadzenia, porządkowania, integracji oraz prezentacji informacji o charakterze geograficzno-historycznym. Informacje, o których mowa dotyczyły miejscowości oraz jednostek podziału terytorialnego na ziemiach polskich w ich rozwoju historycznym do średniowiecza po II wojnę światową.

W trakcie badań na plan pierwszy wysunęły się następujące kwestie szczegółowe:

1. kryteria tożsamości w czasie i przestrzeni jednostek osadniczych i administracyjnych oraz ich typów,
2. metodyka łączenia informacji ze źródeł pisanych oraz kartograficznych,
3. rekonstrukcja obrazu (rozwoju) miejscowości oraz jednostek administracyjnych z uwzględnieniem wydarzeniowej, niepełnej, niepewnej lub sprzecznej informacji źródłowej.

Rozwiązanie postawionego wyżej problemu głównego oraz kwestii szczegółowych zostało oparte na rozwiązaniach oraz metodach stosowanych w geografii historycznej, filozofii (ontologia inżynieryjna) oraz informatyce.

W zakresie przedmiotowym, geograficzno-historycznym, badaniem zostały objęte dwa zjawiska: ‘miejscowości’ oraz ‘jednostki administracji terytorialnej’. Zjawiska te łączy tylko pozorne podobieństwo i zależność, wynikająca głównie ze współczesnych klasyfikacji obiektów topograficznych. Należy podkreślić, że współczesne definicje oraz rozumienie obu podanych wyżej terminów z trudnością można odnieść do przeszłości. Stąd pojawiała się konieczność wypracowania własnych definicji, uwzględniających bardziej złożoną i dynamiczną, mniej sformalizowaną pod względem prawnoustrojowym rzeczywistość historyczną. Został temu poświęcony odrębny rozdział monografii (P. Kulicki, T. Związek, „Definicje typów jednostek osadniczych i administracyjnych”). Analiza rozwoju sieci osadniczej oraz podziałów administracyjnych przeprowadzona w kilkunastu obszarach testowych prowadzi do konstatacji, że miejscowość jako zjawisko w dzisiejszym rozumieniu tego terminu sięga wieku XIX. Na to samo stulecie przypada tworzenie podziałów terytorialnych, określanych dzisiaj mianem podstawowych. Podziały administracji wyznaniowej należy traktować – stosując dzisiejszą no-

menklaturę – jako podziały specjalne. Analogicznie jak w przypadku podziałów administracji państwowej zostało wprowadzone tutaj pojęcie systemu administracyjnego oraz typu administracyjnego.

Wypracowane w ramach projektu definicje miejscowości, jednostki osadniczej oraz jednostki administracyjnej w ujęciu terytorialnym mają kluczowe znaczenie i różnią się od obecnie obowiązujących. Uwzględniają zarówno kontekst czasowy jak też terytorialny funkcjonowania tych zjawisk. Jeżeli chodzi o wymiar terytorialny to jest on związany także z wyrażeniem klas i kategorii w językach obcych ważnych dla „linkowania” z innymi zbiorami danych – w pierwszym rzędzie brano pod uwagę języki ważne historycznie jak rosyjski, niemiecki oraz łacinę, ze względu zaś na język naukowej komunikacji w Internecie – także język angielski. Kontekst czasowy jest wyraźniej widoczny w przypadku typologii jednostek administracji państwowej i kościelnej. Zarówno definicja, jak też wprowadzony w projekcie podział typologiczny miejscowości jest niewrażliwy diachronicznie, natomiast typy podziałów administracyjnych odnoszą się do konkretnych, określonych w czasie, systemów i ustrojów.

Jedną z największych trudności przy pracy nad klasyfikacją miejscowości oraz jednostek administracji terytorialnej przyniosła wieloznaczność stosowanej w źródłach historycznych terminologii oraz ewolucja procesów osadniczych i zmienność struktur administracyjnych. Pokazują to dobrze przeprowadzone studia przypadku dla przemian osadniczych i administracyjnych na obszarze kilkunastu współczesnych powiatów w Polsce (część pierwsza monografii). Jeżeli chodzi o sieć osadniczą to na plan pierwszy wysuwają się takie elementy jak zmienność nazewnictwa i dwuznaczność typów osad zawarta w źródłach historycznych, niekiedy pochodzących z bliskich chronologicznie przekrojów czasowych. Dochodzi do tego stale rosnąca, ale w najstarszych epokach wciąż słaba stabilizacja i trwałość osadnicza. Przypadki przenoszenia miejscowości w okresie przedindustrialnym były zjawiskiem powszechnym, aczkolwiek malała częstotliwość tego zjawiska w czasie oraz zmieniały się jego przyczyny. Translokacje powodowane były głównie czynnikami gospodarczymi i politycznymi oraz klęskami elementarnymi. Dochodzą do tego procesy konsolidacji (łączenia) oraz rozproszenia (podziałów) jednostek osadniczych.

Jednostki terytorialne podziału zasadniczego kształtowały się w długim procesie dziejowym od średniowiecza aż po wiek XX. Każde stulecie przynosiło tutaj pewne zmiany, zarówno o charakterze ewolucyjnym jak i rewolucyjnym. Te pierwsze związane były bardziej z procesami społeczno-własnościowymi, te drugie zaś ustrojowo-politycznymi. Trudność w rekonstrukcji i kategoryzacji jednostek podziału terytorialnego powoduje współistnienie wielu porządków i kompetencji administracyjnych, z których najważniejsze związane były z funkcjami sądowymi, wojskowymi i skarbowymi. We wszystkich tych sferach można mówić o stopniowej ewolucji od administracji dominialnej (wynikającej z porządku własnościowego, patrymonialnego i dynastycznego) w kierunku administracji o charakterze państwowym (wyni-

kającej z porządku polityczno-prawnego i państwowego). Norbert Elias wiąże to z konfliktem między władzą centralną (Zentralgewalt) i siłami odśrodkowymi (zentrifugalen Kräften) w czasie przekształcania od feudalnego państwa opartego na więziach osobowych do administracyjno-prawnego państwa terytorialnego¹.

Co bardzo istotne oba te porządki, skrótowo nazwane tutaj – ‘dominialny’ i ‘państwo-wy’ – mogły funkcjonować równolegle, zarówno w jednym czasie jak też w ramach jednej jednostki politycznej. Dobrym przykładem na najwyższym poziomie może być tutaj Królestwo Czech, należące formalnie od 1706 r. jednocześnie do Monarchii Habsburgów (porządek dynastyczny) jak i do Świętego Cesarstwa Rzymskiego (porządek polityczny). Król Czech jako prawny elektor nie brał wcześniej udziału w spotkaniach elektorów, gdyż Królestwo Czech leżało poza granicami Cesarstwa². Wypracowane przez Browninga modele relacji geopolitycznych (westfalski, imperialny i neośredniowieczny) odwołują się do tradycji historycznej³. Jako przełomowy jawi się tutaj wiek XVII i pokój westfalski. Narodziny nowoczesnej administracji oraz struktur władzy oznaczają porządkowanie i „opanowywanie przestrzeni”, które przypada głównie na wiek XVIII i XIX. Dobrym przykładem na niższym poziomie administracyjnym może być tutaj zerwanie związku terytorialnego między kompleksami własnościowymi a jednostkami administracyjnymi państwa w XIX wieku: ustawa z 1864 r. „zrywała z zasadą gminy dominialnej w sensie terytorialnym. W miejsce gminy pokrywającej się obszarowo z granicami dominium łączono wsie niezależnie od ich dotychczasowej przynależności dominialnej”⁴.

W celu uchwycenia możliwe bogatego zróżnicowania, jeżeli chodzi o klasyfikację miejscowości oraz jednostek podziału terytorialnego (świeckich i wyznaniowych) zostało wytypowanych do badań 12 obszarów testowych z terenu dzisiejszej Polski. Ze względu na zmienność granic historycznych, ich zakres terytorialny wyznaczyły współczesne powiaty (jest ich w sumie 13, gdyż obszar krośnieński składał się z dwóch powiatów – miejskiego i ziemskiego). Szczegółowe kryteria wyboru powiatów testowych zostały przedstawione w rozdziale „Kryteria wyboru badanych obszarów” (W. Ostrowski, T. Panecki, I. Karsznia). Wytypowane do badania obszary cechuje zróżnicowanie, jeżeli chodzi o ich charakterystykę przyrodniczą i geograficzno-historyczną. Reprezentują one różne warunki rozwoju sieci osadniczej (np. obszary górskie, puszczańskie, miejskie) oraz różną tradycję przynależności administracyjnej, szczególnie w wieku XIX (zabór pruski, rosyjski, austriacki). Autorzy rozdziałów poświęconych poszczególnym obszarom testowym wykorzystali w swoich badaniach bardzo zróżnicowany materiał źródłowy: pisany i kartograficzny. Pozwoliło to uchwycić i zdefiniować różne sytuacje, pro-

---

1 N. Elias, *O procesie cywilizacji: Analizy socjo- i psychogenetyczne*.

2 F. Kratochwil, *Of Systems, Boundaries, and Territoriality*.

3 C.S. Browning, P. Joenniemi, *Geostrategies of the European neighbourhood policy*.

4 J. Kukulski, *Funkcje gminy dominialnej*, s. 123.

blemy oraz scenariusze badawcze, przed jakimi może stanąć geograf historyczny podejmujący zagadnienie rekonstrukcji sieci osadniczej oraz podziałów terytorialnych. Odmienny charakter badanych terenów oraz zróżnicowana podstawa źródłowa i kartograficzna wpłynęła na problematykę oraz konceptualizację problemów w każdym z rozdziałów oraz pewien brak jednolitości, jeżeli chodzi o sposób prowadzenia wywodu naukowego. Tylko na poziomie najbardziej ogólnym została utrzymana sztywna struktura każdego z tekstów, która składa się z:

części wstępnej,

1. charakterystyki podziałów administracyjnych:
  - 1.1. świeckich i
  - 1.2. wyznaniowych,
2. charakterystyki sieci osadniczej z podziałem na części poświęcone:
  - 2.1. problemom identyfikacyjnym oraz
  - 2.2. zmianom ilościowym i typologicznym.

Najbardziej wszechstronne ujęcie prezentują teksty poświęcone powiatowi hajnowskiemu, krośnieńskiemu i gdańskiemu. Szczególny nacisk na analizę źródeł kartograficznych położył w swoich opracowaniach powiatu nowotomyskiego i starachowickiego T. Panecki. Można powiedzieć, że zastosował on nieco odmienną metodykę pracy odnosząc źródła pisane do kartograficznych, a nie odwrotnie jak czynili autorzy analiz dla pozostałych powiatów. Mimo, że analiza związana z problemami identyfikacyjnymi miejscowości (ze względu na źródła kartograficzne) odnosi się głównie do XIX i XX wieku, to przyniosła cały szereg obserwacji związanych z trudnościami w interpretacji sieci osadniczej opartej na dawnych mapach, które zostały pominięte lub tylko krótko zasygnalizowane w pozostałych tekstach. W sumie analizą zostały objęte następujące powiaty (w kolejności alfabetycznej): będziński (W. Duży), m. Bielsko-Biała (W. Duży), m. Gdańsk (W. Matwiejczyk), hajnowski (B. Szady), kaliski (T. Związek), krośnieński i m. Krosno (B. Szady), nowotomyski (T. Panecki), pruszkowski (T. Związek), starachowicki (T. Panecki), świdwiński (W. Matwiejczyk), m. Toruń (W. Duży) oraz wałbrzyski (A.P. Orłowska).

Biorąc pod uwagę szeroki zakres czasowy oraz terytorialny prowadzonych badań należało zaakceptować daleko idące kompromisy, jeżeli chodzi o wypracowywaną typologię miejscowości oraz jednostek administracyjnych. Roboczo można użyć pojęcia 'kompromisu semantycznego' i 'kompromisu mereologicznego'. Pod pojęciem 'kompromisu semantycznego' należy rozumieć taki stopień generalizacji pojęć dotyczących typów miejscowości i jednostek administracyjnych, który pozwala prowadzić badania porównawcze i przekrojowe przy jednoczesnym zachowaniu poprawności znaczeniowej. Zbytne rozdrobnienie terminologiczne utrudnia bowiem porównywanie zjawisk o zbliżonych właściwościach. Z drugiej strony zbyt duża generalizacja terminologiczna może prowadzić do rozmycia różnic między analizowanymi zjawiskami i pojęciami. Z kompromisem 'semantycznym' związany jest kompromis 'mereolo-

giczny’ wyrażający podległość określeń szczegółowych w stosunku do tych bardziej ogólnych. Przykładem zastosowania kompromisu semantycznego i mereologicznego jest objęcie wspólnym terminem ‘wieś’ takich określeń jak Dorf (de), Kirchdorf (de), Pfarrdorf (de), деревня (ru), село (ru). Istnieją oczywiście różnice znaczeniowe między nimi, ale są na poziomie dość szczegółowym i nie zawsze poprawnie reprezentowanym w źródłach.

Najlepszą metodą rozwiązywania problemów dotyczących budowy klasyfikacji i taksonomii, która jednocześnie umożliwia tworzenie bazy wiedzy dostępnej przez Internet, jest współcześnie budowa ontologii dziedzinowej, inaczej ontologii średniego rzędu (*domain ontology*). Taka też droga została wybrana dla historycznych typów miejscowości i jednostek administracyjnych. Biorąc pod uwagę wspomniane wyżej kompromisy ‘semantyczny’ i ‘mereologiczny’ należało przyjąć możliwie otwarty chronologicznie, terytorialnie i rzeczowo model pojęciowy, który odnosi się do innych zasobów internetowych (ontologii, taksonomii, tezaurusów, gazeterów) zgodnie z założeniami Link Open Data. Główny twórca ontologii ‘ontohgis’ P. Garbacz w swoim tekście („Ontologia dziedzinowa ‘ontohgis’”) podkreślił, że „biorąc pod uwagę te kryteria [wyboru ontologii wyższego rzędu] zdecydowaliśmy się na dualny fundament ‘ontohgis’, tj. postanowiliśmy skonstruować ją w taki sposób, aby można było ją osadzić na ontologii BFO oraz na CIDOC CRM. Niemniej chcielibyśmy podkreślić, że ‘ontohgis’ została skonstruowana w taki sposób, iż w zasadzie każda ontologia tzw. substancjalistyczna (3D view) może stanowić taki fundament”. Część druga monografii zawiera szereg tekstów poświęconych budowie oraz charakterystyce ontologii ‘ontohgis’. Oprócz wspomnianego tekstu P. Garbacza znalazło się tutaj omówienie „Metodyki budowy ontologii i taksonomii ‘ontohgis’” (A. Ławrynowicz, P. Garbacz), poprzedzone przeglądowną analizą i oceną istniejących rozwiązań w tym zakresie (A. Ławrynowicz, i in., „Tezaurusy, taksonomie, ontologie dziedzinowe geograficzne, historyczne oraz geograficzno-historyczne – rozwój i stan obecny”). Teoretyczne fundamenty oraz założenia ontologii manifestacji, na której opiera się ontologia dziedzinowa ‘ontohgis’ przedstawili R. Trypuz i P. Garbacz („Ontologia manifestacji oraz inne wzorce reprezentacji czasu i zmiany w ontologiach wyrażonych w języku Web Ontology Language (OWL)”). Biorąc pod uwagę, że jednym z głównych zadań opracowanej ontologii jest odniesienie poszczególnych pojęć (typów, klas, terminów) do zasobów zewnętrznych odrębny rozdział na temat „Połączenia ontologii ‘ontohgis’ w ramach Linked Open Data (LOD)” przygotowali P. Kulicki i P. Garbacz. Sama ontologia ‘ontohgis’ została zapisana w języku OWL 2 DL i jest dostępna pod adresem: <http://purl.org/ontohgis> oraz w postaci dedykowanej aplikacji pod adresem: <https://ontohgis.pl/viewer/types.html>.

W trakcie budowy ontologii, równoległe z badaniami prowadzonymi w ramach studiów przypadku, wiele uwagi poświęcono identyfikacji kluczowych pojęć i relacji w dziedzinie historii osadnictwa oraz podziałów terytorialnych, a także tworzeniu precyzyjnych i wolnych od wieloznaczności definicji tekstowych tychże pojęć i relacji w celu osiągnięcia ogólnego

porozumienia. Definicje tekstowe, które są częścią systemu dla typów miejscowości, nie są bynajmniej tworzone w konwencji słownikowej, lecz w odniesieniu do innych terminów i pojęć z wykorzystaniem m.in. takich kategorii jak klasa czy relacja. W konsekwencji takie definicje wykorzystujące język naturalny (także tłumaczenie na język angielski) determinują ontologię reprezentacji wiedzy. W trakcie tworzenia ontologii ‘ontohgis’ zrezygnowano z tworzenia definicji każdego typu administracyjnego poprzestając na przyporządkowaniu każdego typu do właściwego poziomu w ramach jednego z kilkudziesięciu systemów administracyjnych oraz do jednego z dziesięciu generalnych poziomów administracyjnych (zob. rozdział P. Kulickiego „Definicje typów jednostek osadniczych i administracyjnych”).

Z klasyfikacją typów miejscowości oraz jednostek administracyjnych związany jest z problemem tożsamości i identyfikacji obiektów na poziomie indywidualnym: typ, obok nazwy i położenia geograficznego, jest bowiem jedną z podstawowych własności każdej miejscowości czy jednostki podziału terytorialnego. Szczególnie w przypadku badań rozwoju w czasie określonej miejscowości lub np. parafii śledzenie zmian typologicznych jest istotne. W projekcie zostało przyjęte założenie, że zarówno miejscowości jak jednostki administracyjne trwają w czasie i zmieniają swoje właściwości zachowując tożsamość. Na poziomie ontologicznym przyjęto więc podejście zgodne z endurantyzmem⁵. W znacznym stopniu (jak pokazują *case study*) sposób rozwiązywania problemów dotyczących identyfikacji i utożsamienia miejscowości w czasie jest uwarunkowany charakterem materiału źródłowego, zarówno pisanego jak też kartograficznego, którym dysponuje historyk i geograf historyczny. To samo zagadnienie dotyczy podziałów administracji terytorialnej i ciągłości w czasie jednostek administracyjnych. Przyjęte w ontologii założenie, że zmiana typu jednostki administracyjnej powoduje *ipso facto* jej zanik budzi naturalny opór wśród geografów historycznych – wszak intuicja wskazuje, że parafia unicka zamieniona na prawosławną to ta sama parafia, podobnie jak parafia katolicka zamieniona zbór protestancki. Aby uelastyczyć system dopuszczona została więc opcjonalnie możliwość utożsamienia typu jednostki administracyjnej z jednego systemu z typem o zbliżonej charakterystyce w innym systemie. Inny problem – tzn. potencjalna podległość jednej jednostki administracyjnej pod dwie inne wyższego rzędu (lenna, ziemie zastawne) został rozwiązany na poziomie instancji a nie typów w testowej bazie danych.

Opisane wyżej zagadnienia dotyczące identyfikacji miejscowości i jednostek administracyjnych na poziomie indywidualnym wchodzą już w zakres materiału, o którym traktuje trzecia część prezentowanego opracowania. Jest ona poświęcona gromadzeniu, harmonizacji oraz wymianie danych biograficzno-historycznych. W największym skrócie można więc stwierdzić, że dotyczy implementacji rozwiązań przedstawionych w części drugiej, w tym ontologii ‘ontohgis’”, w stosunku do konkretnych zasobów istniejących danych geograficzno-historycznych

---

5 J. Gołosz, *Upływ czasu i ontologia*, s. 54–55.

oraz tych zebranych w trakcie kwerendy źródłowej. W oparciu o teorię manifestacji ontologii ‘ontohgis’ przygotowana została struktura czasowo-przestrzennej bazy danych przygotowana do gromadzenia oraz przetwarzania, na potrzeby zewnętrznych aplikacji, informacji na temat miejscowości oraz jednostek administracji terytorialnej. Jej model pojęciowy oraz fizyczny omówił G. Myrda („Model pojęciowy i fizyczny bazy danych ‘ontohgis’”). Różne sposoby i scenariusze jej zasilenia danymi, zarówno te o charakterystyce masowej jak i jednostkowej, zostały omówione w obszernym rozdziale dotyczącym „Metodyki gromadzenia oraz harmonizacji danych” (G. Myrda, I. Karsznia, P. Kulicki). Klasyczną sytuacją w badaniach geograficzno-historycznych dotyczących dziejów osadnictwa, w których wykorzystuje się bazy danych, jest konieczność wprowadzenia kluczy głównych dla miejscowości. Historyk wprowadzający nową informację do bazy danych przestrzennych staje przed decyzją przyporządkowana jej do jednostki osadniczej, która już istnieje w bazie danych lub konieczności „stworzenia” nowej miejscowości, do której można przyporządkować odnanioną w źródłach historycznych informację. Praktyka badawcza jest w tej kwestii niespójna, co wynika z braku kryteriów dla uznania jednostek osadniczych i miejscowości jako tożsamyh lub różnych. Problem ten dotyczy kwestii tożsamości i identyczności zarówno w ujęciu diachronicznym jak synchronicznym. Ustalenie kryteriów powodujących zerwanie (kontynuowanie) ciągłości miejscowości może być wykorzystane do (pół)automatycznego wspomagania przy modelowaniu tożsamości jednostki osadniczej w relacyjnych bazach danych⁶.

Jedną z najważniejszych i oryginalnych w stosunku do już istniejących, rozwiązań było wprowadzenie do struktury bazy danych oraz samych danych, w ślad za ontologią, pojęcia manifestacji rzeczywistych oraz manifestacji wirtualnych dla miejscowości oraz jednostek administracyjnych. Większość dostępnych współcześnie zbiorów elektronicznych i baz danych miejscowości oraz jednostek administracyjnych dotyczy tylko jednego przekroju czasowego (*snapshot*). W ten sposób opracowuje się informacje zarówno w polskich jak też zagranicznych zespołach badawczych. Zazwyczaj dane o tej samej miejscowości w dwóch przekrojach czasowych (warstwach) nie są ze sobą synchronizowane. W przypadku serii „Atlas Historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku” informacje źródłowe gromadzi się w pierwszej kolejności z okresu określonego w tytule serii. Dla wybranych problemów zakres kwerendy jest poszerzany o wiek XVII i XVIII, zaś źródła kartograficzne będące źródłem rekonstrukcji położenia miejscowości, granic czy też krajobrazu przyrodniczego pochodzą także z XIX i XX wieku. Założenia serii określają jednak docelowo, że treść mapy głównej oraz indeksu w komentarzu, ma się odnosić do końca XVI wieku. Oznacza to, że w przypadku rozbieżnych informacji dotyczących np. charakteru miejscowości lub nazwy między rokiem 1580 a 1599, obraz na mapie prezentuje informacje z roku 1599. Tym samym, dla części miejscowości reprezentacja karto-

---

6 Por. P. Garbacz, A. Ławrynowicz, B. Szady, *Identity Criteria for Localities*.

graficzna oddaje typ zarejestrowany w źródłach z jednego przekroju czasowego, zaś dla innych z drugiego bądź trzeciego. Opisana niespójność została w ostatnim czasie znacznie złagodzona poprzez wprowadzenie do warsztatu badawczego Zespołu baz danych oraz systemów informacji geograficznej, które pozwalają odbiorcy Atlasu śledzić nie tylko wynik badań, ale także całą podstawę źródłową (<http://atlasfontium.pl>). Podobna metodyka gromadzenia oraz prezentacji informacji geograficzno-historycznej obowiązywała w badaniach nad „Atlasem Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku”, gdzie kwerenda źródłowa dotyczyła w zasadzie całej II połowy XVIII wieku, ale mapa prezentuje stan na 1772 r.⁷

Pojęcie manifestacji rzeczywistej dla nazwy, typu, położenia i relacji mereologicznej każdego metaobiektu (miejscowości lub jednostki administracyjnej), odnosi się do atrybutu bezpośrednio poświadczanego w źródłach. Biorąc pod uwagę, że źródła historyczne zazwyczaj informują o wydarzeniu lub stanie w krótkim czasie (poza kronikami i źródłami narracyjnymi) większość manifestacji rzeczywistych ma dość krótki czasokres (pola: ‘StartsAt’, ‘EndsAt’). Przyjmując założenie, że miejscowość lub jednostka administracyjna posiada jakąś cechę aż do poświadczanego momentu jej zmiany, zostały przygotowane skrypty tworzące manifestacje wirtualne na podstawie manifestacji rzeczywistych, które interpolują atrybuty zgodnie z tą zasadą na pozostałe okresy. Całość, zarówno manifestacje rzeczywiste jak wirtualne, przekształca się następnie w tzw. manifestację zbiorczą. W ten sposób powstaje w bazie danych „historia życia” miejscowości lub jednostki administracyjnej (*timeline*), przy czym użytkownik systemu otrzymuje informację, które części tej „historii życia” są poświadczane źródłowo a które interpolowane. Wprowadzając każdą kolejną manifestację rzeczywistą do systemu, „historia życia” miejscowości staje się coraz lepiej udokumentowana, bliższa rzeczywistości historycznej i posiada coraz mniej luk - manifestacje wirtualne są coraz krótsze i lepiej uprawdopodobnione.

Przygotowanie manifestacji rzeczywistych wymaga odpowiedniego i zgodnego z zasadami postępowania badawczego. Baza danych ‘ontohgis’ umożliwia i ułatwia taką pracę poprzez gromadzenie w jednym środowisku (choć w odrębnym schemacie ‘sources’) całego materiału źródłowego, który jest następnie poddawany krytyce. Utrzymywana jest przy tym relacja przez klucze w bazie danych między manifestacją rzeczywistą a podstawą źródłową, która posłużyła do jej przygotowania. W rozdziale („Metodyka gromadzenia i harmonizacji danych”) została omówiona testowa aplikacja internetowa ‘ontofom’ służąca edycji informacji źródłowych na temat miejscowości, które mogą być przedmiotem oceny przez opiekuna danych (eksperta dziedzinowego) i zakwalifikowane jako wiarygodne źródło, generowanej skrypcowo, manifestacji rzeczywistej.

---

7 „Wszystkie struktury kościelne przedstawione na mapach, zwłaszcza w na jego mapie głównej (zawierającej diecezje, parafie i kościoły zakonne), są podane zgodnie ze stanem około wymienionego roku, przed pierwszym rozbiorem”, S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego*, s. 9–10.

Ze względu na szczególną rolę nazewnictwa miejscowości oraz znaczenia współczesnych zbiorów danych w procesie harmonizacji danych historycznych zostały do monografii włączone dwa teksty przygotowane przez ekspertów spoza zasadniczego zespołu badawczego. P. Swoboda z Instytutu Języka Polskiego PAN przedstawił charakterystykę i typologię zmian nazwicznych oraz odniósł się do podstawowego pytania o kryteria i warunki zmian nazw miejscowości („Zmiana w nazwie czy zmiana nazwy?). Z kolei J. Zieliński, związany z Głównym Urzędem Geodezji i Kartografii wybitny specjalista i praktyk w zakresie współczesnych zasobów geoinformacyjnych, przeprowadził ocenę i krytyczną analizę stanu harmonizacji informacji o nazwach i granicach miejscowości zawartych w polskich urzędowych bazach danych („Miejscowości i ich granice w urzędowych bazach danych w Polsce (case study)”). Jest to szczególnie ważne z uwagi na wykorzystanie w projekcie rejestrów PRG i PRNG jako zasobów referencyjnych dla danych historycznych. Ostatni rozdział w trzeciej części opracowania został poświęcony metodzie udostępnienia manifestacji zbiorczych bazy danych ‘ontohgis’ w postaci „trójek” RDF oraz punktu dostępowego SPARQL endpoint.(A. Ławrynowicz, „Eksport ontologii i bazy danych do rdf”).

Na zakończenie należy dodać, że ze względu na podanie bibliografii sumarycznie dla całego opracowania starano się konsekwentnie stosować opis skrócony, który odsyła do właściwej pozycji w zestawieniu bibliograficznym. Ze względu na częste wykorzystywanie tych samych zasobów map, źródeł oraz podstawowych opracowań i słowników został zamieszczony, tuż przez bibliografią, odpowiedni wykaz skrótów. Biorąc pod uwagę, że publikacja ma postać elektroniczną i jej powiększenie nie powoduje dodatkowych kosztów, w postaci aneksu została do niej dołączona cała ontologia ‘ontohgis’.

Część pierwsza

CASE STUDIES

Kryteria wyboru badanych obszarów

Wybór obszarów badanych jest bardzo istotnym etapem prac projektowych, gdyż liczba i reprezentatywność tych obszarów decyduje nie tylko o zakresie przeprowadzonych analiz, ale również o prawidłowości dokonanych podsumowań i uogólnień. Ze względu na ścisłe powiązanie sieci osadniczej z podziałem administracyjnym (jak również, a może przede wszystkim podziału administracyjnego z siecią osadniczą), jako obszary badawcze przyjęto jednostki tego podziału. Ponieważ kategorie oraz zasięg jednostek administracyjnych ulegał wielokrotnym zmianom w rozwoju historycznym jako podział referencyjny został wykorzystany współczesny Państwowy Rejestr Granic (z roku 2017). Jako jednostkowe obszary badawcze były do wyboru województwa, powiaty lub gminy. Zgodnie z informacją Głównego Urzędu Statystycznego 1 stycznia 2017 r. na obszarze Polski występowało 16 województw, 314 powiatów, 66 miast na prawach powiatu oraz 2478 gmin. Jeżeli chodzi o liczbę miejscowości to było 923 miasta oraz 52 512 miejscowości wiejskich. Biorąc to pod uwagę, jako obszary badawcze zdecydowano się wybrać powiaty, w których liczba jednostek osadniczych jak i obszar są dostatecznie duże, aby rozpoznać nie tylko specyfikę rozwoju sieci osadniczej w danym powiecie, ale również uchwycić zróżnicowanie przestrzenne rozwoju tej sieci w obrębie badanego obszaru.

Wybrane do analizy powiaty powinny być reprezentatywne dla określonych typów sieci osadniczej, zarówno miejskiej, ale w szczególności wiejskiej, wynikających z uwarunkowań jej rozwoju. Ziemia polska w ich rozwoju historycznym cechuje dominacja osadnictwa wiejskiego – wsie dominowały nie tylko pod względem gęstości, co jest oczywiste, ale również były zamieszkiwane przez zdecydowaną większość ludności.

Zróżnicowanie sieci osadniczej wynika z dwóch podstawowych rodzajów uwarunkowań. Są to z jednej strony uwarunkowania, będące konsekwencją zróżnicowania środowiska naturalnego, a z drugiej uwarunkowania historyczne. Uwarunkowania środowiskowe stanowią, ogólnie rzecz biorąc, pierwotną przyczynę zróżnicowania osadnictwa. Jednakże w przypadku dzisiejszego terytorium Polski większe znaczenie miały uwarunkowania historyczne. Wynikiem tych dwóch podstawowych rodzajów uwarunkowań jest przestrzenne zróżnicowanie zarówno typów jednostek osadniczych jak i charakterystycznych cech samej sieci osadniczej.

Cechy środowiska naturalnego miały wpływ przede wszystkim na wybór lokalizacji osiedli, a także na kolejność i intensywność zasiedlania. Szczególne znaczenie miało tu

ukształtowanie terenu, a także związane z cechami tego ukształtowania budowa geologiczna i żyzność gleb.

Uwarunkowania historyczne są natury zarówno politycznej jak i gospodarczej. W przypadku obszaru Polski we współczesnych granicach szczególne znaczenie miała przynależność państwowa w ujęciu historycznym (wieki XIV – XVIII, okres zaborów, okres międzywojenny), a także związana z tym relacja wybranego do analizy obszaru (powiatu) do granic historycznych (historyczna jednolitość lub historyczne zróżnicowanie wybranego do analizy obszaru). Uwarunkowania gospodarcze w ujęciu historycznym są związane z rozwojem gospodarki towarowo-pieniężnej, folwarcznej oraz rewolucją przemysłową w XIX w., a szczególnie w drugiej jego połowie.

W wyniku dwóch wyżej wymienionych uwarunkowań nastąpiło zróżnicowanie typów morfogenetycznych miejscowości, w szczególności wsi oraz charakterystycznych cech sieci osadniczej, takich jak gęstość i wielkość wsi oraz stopień rozproszenia osadnictwa wiejskiego. Prezentowane w dalszej części omówienie uwarunkowań przyrodniczych oraz historycznych wyboru obszarów testowych będzie prezentowało – głównie w części kartograficznej i w sposób niejako wyprzedzający podsumowanie – wytypowane do analizy regiony na tle poszczególnych elementów rozwoju środowiskowego i historycznego (granice, typy morfogenetyczne, wielkość).

1. Środowiskowe uwarunkowania sieci osadniczej

Ponad 200 lat temu Wincenty Pol (1859) w dziele „Rzut oka na północne stoki Karpat” wprowadził do literatury geograficznej pogląd o pasowym układzie w Polsce krain geograficznych, głównie orograficznych, a więc nizin, wyżyn i gór¹. Ten pasowy układ stał się jeszcze bardziej wyrazisty po zmianie granic w 1945 r. Można wyodrębnić 7 wyraźnych krain geograficznych o przebiegu równoleżnikowym (Ryc. 1, Ryc. 2). Są to następujące krainy: Pobrzeża, Pojezierza, Niziny Środkowopolskie, Wyżyny, Sudety, Kotliny Podkarpackie, Karpaty.

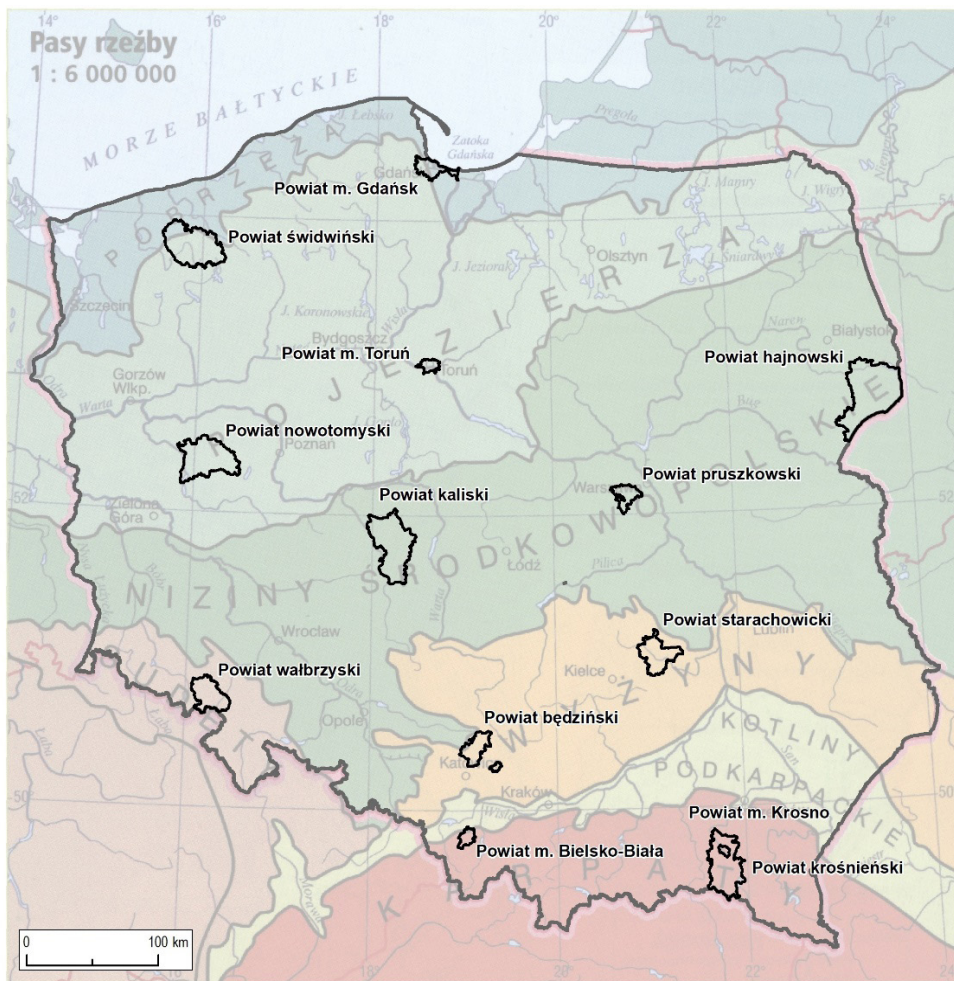
Pobrzeża, zwane też Pobrzeżami Południowobałtyckimi² lub Nizinami Nadmorskimi³ sięgają od Zalewu Szczecińskiego na zachodzie poprzez Żuławy Wiślane aż do Łyny na wschodzie. Przeważają tu niewysokie równiny moreny dennej przecięte płytkimi dolinami rzek nadbałtyckich. Wśród krajobrazów nadmorskich wyróżnia się krajobraz wydmy, jeziorno-bagienny, wysoczyznowy oraz deltowy (Żuławy). Przeważają tu dość dobre i dobre gleby, szczególnie na Żuławach, w okolicach Pyrzyc oraz w dolinach Pasłęki i Łyny. Najważniejszymi miastami na obszarze Pobrzeży są Szczecin, Koszalin, Słupsk, Gdynia, Gdańsk i Elbląg.

---

1 *Geomorfologia Polski*, t. 2, s. 6.

2 J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 36.

3 *Geomorfologia Polski*, t. 2, s. 10.

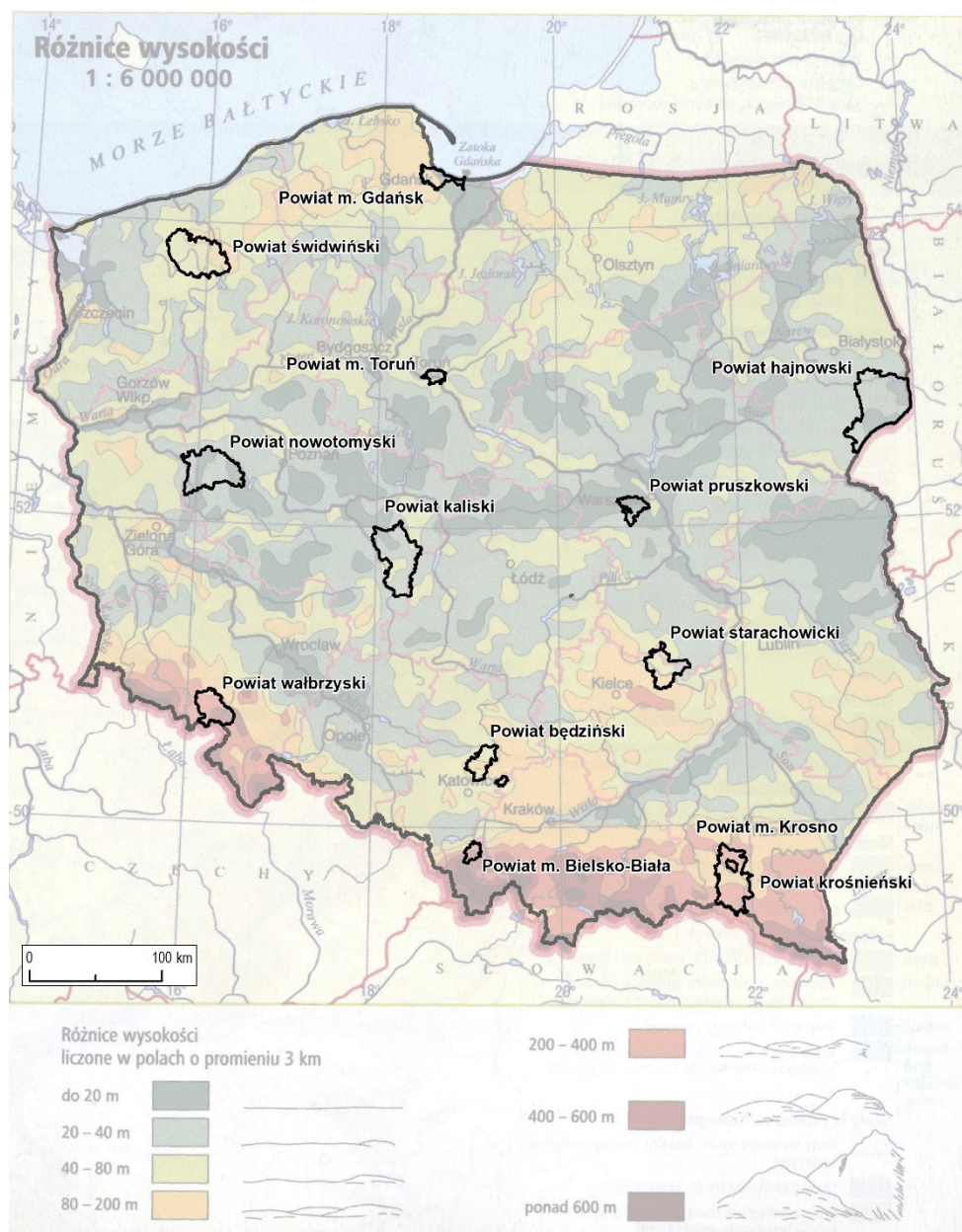
Ryc. 1. Pasowy układ krain geograficznych w Polsce (Atlas geograficzny Polski, s. 9).

W obrębie krainy Polesie J. Kondracki⁴ wyróżnia Polesie Południowobałtyckie oraz Polesie Wschodniobałtyckie zaliczane już do Europy Wschodniej. Umieszczane na mapach hipsometrycznych nazwy polesia mają natomiast odniesienie historyczne i wyróżniają się: Polesie Pomorskie, Polesie Mazurskie i Polesie Wielkopolskie. Charakterystyczną cechą Polesia – to występowanie krajobrazu młodoglacjalnego z dużą liczbą jezior, pagórkowatymi wysoczyznami morenowymi oraz rozległymi powierzchniami sandrowymi. Na Polesiu Pomorskim i Mazurskim w pasie moren czołowych występują najwyższe wzniesienia przekraczające 300 m. n. p. m. Na południe od tego pasa spotykamy piaszczyste powierzchnie sandrowe, na których zachowały się rozległe obszary leśne (m. in. Bory Tucholskie, Puszcza Piska, Puszcza Augustowska). Największe deniwelacje występują na Polesiu Pomorskim, natomiast najmniej urozmaiconą rzeźbę ma Polesie Wielkopolskie. Poza mało urodzajnymi obszarami sandrowymi na obszarze Polesia przeważają gleby średniej jakości. Dobre gleby występują na Kujawach oraz na Polesiu Chełmińskim i Dobrzyńskim. Największymi

4 J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 36, 42.

Ryc. 2. Polska – mapa wysokości względnych (Atlas geograficzny Polski, s. 9).

ośrodkami miejskimi na obszarze Pojezierzy są Gorzów Wielkopolski, Zielona Góra, Poznań, Bydgoszcz, Toruń i Olsztyn.

Niziny Środkowopolskie są określane jako obszary o rzeźbie staroglacjalnej. W krajobrazie dominują bezzeiorne równiny denudacyjne zbudowane z piasków i glin morenowych. Dawne wysoczyzny morenowe uległy denudacji, a niektóre formy terenu, np. wydmy w okolicach Warszawy wytworzyły się w warunkach zimnego klimatu peryglacjalnego na przedpolu ostatniego zlodowacenia, które ukształtowało rzeźbę Pojezierzy. Na obszarze Nizin Środkowopolskich dominują gleby bielcowe o średniej lub słabej jakości, a jedynie w okolicach Kutna, Łowicza, Sochaczewa i Ciechanowa spotykamy dobre gleby brunatne i czarnoziemy. Duży obszar dobrych gleb występuje na Nizinie Śląskiej. Największymi ośrodkami miejskimi na obszarze Nizin Środkowopolskich są Wrocław, Łódź, Warszawa, Radom i Białystok.

W obrębie krainy Wyżyn wyróżniane są na ogół 3 odrębne jednostki fizycznogeograficzne: Wyżyna Śląsko-Krakowska, Wyżyna Małopolska oraz Wyżyna Lubelska. Wyżyna Śląsko-Krakowska jest wypiętrzeniem tektonicznym z podłożem paleozoicznym. Najbardziej wyniesioną jej częścią jest Wyżyna Krakowsko-Częstochowska zwana też Jurą Krakowsko-Częstochowską. Fundamentem położonej na zachód od niej Wyżyny Śląskiej są węglonośne skały wieku karbońskiego. Wyżyna Małopolska obejmuje Nieckę Nidziańską – nieckowatą zakłęśłość zbudowaną ze skał kredowych oraz Wyżynę Kielecką-Sandomierską z wychodniami starych skał paleozoicznych i mezozoicznych. Centralną częścią Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej są Góry Świętokrzyskie, a ich przedłużeniem ku południowemu wschodowi – Wyżyna Sandomierska. Region Gór Świętokrzyskich dostarcza cennych materiałów budowlanych. Eksploatowano tu już we wczesnym średniowieczu metale kolorowe oraz rudę żelaza, co było podstawą dawnego, średniowiecznego osadnictwa. Wyżyna Lubelska – to niecka geologiczna zbudowana z warstw kredowych i podniesiona przez ruchy tektoniczne. Najwyższą częścią Wyżyny Lubelskiej (traktowaną też jako odrębny region) jest Rostocze. Okolice Hrubieszowa, położone na wschód od Wyżyny Lubelskiej zaliczane są do odrębnej jednostki fizycznogeograficznej – Wyżyny Wołyńskiej⁵. W krainie Wyżyn dość znaczne obszary zajmują dobre gleby wytworzone na lessach, w szczególności na Wyżynie Lubelskiej, Wołyńskiej oraz Sandomierskiej. Największymi miastami na obszarze Wyżyn są obecnie Katowice wraz z konurbacją śląską, Częstochowa, Kielce i Lublin.

Sudety wraz z Przedgórzem Sudeckim są starymi górami, które powstały w wyniku fałdowań hercyńskich w erze paleozoicznej. Trzeciorzędowe dyslokacje tektoniczne wyodrębniły właściwy masyw Sudetów od Przedgórza Sudeckiego. Na omawianym obszarze wyróżniają się obecnie dwa ośrodki miejskie: Jelenia Góra i związany z eksploatacją węgla kamiennego Wałbrzych.

Główną częścią Kotlina Podkarpackich jest Kotlina Sandomierska stanowiąca przedgórski rów tektoniczny wypełniony osadami trzeciorzędowymi. Jej przedłużeniem na zachodzie są niewielkie regiony Bramy Krakowskiej i Kotliny Oświęcimskiej. Mimo przewagi dość słabych gleb Kotliny Podkarpackie, podobnie jak północna część polskich Karpat, są gęsto zaludnione. W wieku XIX i pierwszej połowie XX nastąpiło przeludnienie wsi i rozdrobnienie gospodarstw, co było przyczyną masowej migracji do Ameryki⁶. Większe ośrodki miejskie rozwinęły się na starym szlaku handlowym biegnącym wzdłuż Karpat. Są to Kraków, Tarnów, Rzeszów i Przemyśl.

---

5 Tamże, s. 43.

6 J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, s. 397.

Karpaty są górami wypiętrzonymi w trzeciorzędzie podczas fałdowania alpejskiego. Na obszarze Polski znajduje się część tzw. Karpat Zewnętrznych zbudowanych z piaskowców, łupków, margli i zlepieńców, w skład których wchodzi Beskidy Zachodnie, Środkowe i Wschodnie, Pogórze Zachodniobeskidzkie, Pogórze Środkowobeskidzkie oraz niewielki fragment Karpat Wewnętrznych zbudowanych ze skał krystalicznych, metamorficznych i węglanowych, w skład którego wchodzi Tatry, Podhale i Pieniny.

2. Historyczne uwarunkowania rozwoju sieci osadniczej

2.1. Ujęcie ogólne

Granice Polski tuż po przyjęciu chrztu w 966 r. były zbliżone do współczesnych i obejmowały dzisiejsze Pomorze Zachodnie i Gdańskie, Kujawy, Wielkopolskę, Mazowsze, Dolny i Górny Śląsk oraz Małopolskę. Bolesławowi Chrobremu udało się na krótko przyłączyć Łużyce i Miłsko za zachodzie i Grody Czerwieńskie (Ruś Czerwona) na wschodzie. Tereny obecnych Warmii i Mazur zamieszkiwane były przez pogańskich Prusów.

Bardzo ważną cezurą w kontekście kształtowania się granic było rozbitcie dzielnicowe i podział państwa przez Bolesława Krzywoustego między synów w 1138 r. Księstwo zostało podzielone na siedem części: Wielkopolskę, Śląsk, Sandomierskie, Mazowsze – które otrzymali synowie Bolesława, dzielnicę senioralną składającą się z Małopolski i południkowego pasa ku północy aż do Kujaw oraz Pomorze Zachodnie, będące lennem seniora oraz tzw. dzielnicę wdowią dla Salomei (żony Bolesława).

Podział domeny książęcej stał się faktem i odtąd poszczególni książęta rywalizowali o zwierzchnictwo aż do zjednoczenia państwa przez Władysława Łokietka w 1320 r. Nie było jednak mowy o odtworzeniu dwunastowiecznego terytorium Polski, od którego odpadły Śląsk (najpierw do Czech, później Austrii, w połowie XVIII w. do Prus), Mazowsze (odzyskane dopiero po prawie 200 latach), Pomorze Zachodnie (do Brandenburgii) oraz Pomorze Gdańskie (odzyskane w połowie XV w.). Syn Łokietka Kazimierz próbował odzyskać (bez rezultatu) utracone tereny, ale udaną okazała się ekspansja na wschód ku Rusi Halickiej i wschodniemu Mazowszu, Podolu i Wołyniowi, a także ku północy oraz odzyskanie ziemi dobrzyńskiej, Kujaw, ziemi płockiej i łęczyckiej.

Po unii polsko-litewskiej w Krewie (1385 r.) zainteresowanie ekspansją terytorialną szło w trzech kierunkach. Pierwszym było odzyskanie Pomorza Gdańskiego, co udało się ostatecznie po drugim pokoju toruńskim (1466 r.) na mocy którego obszar ten wraz z Warmią i pozostałą częścią Kujaw wrócił do Polski. Prusy Zakonne stały się od tej pory lennem Polski, w 1525 r. państwem świeckim (jako Prusy Książęce), natomiast w 1657 r. uzyskały niezależność, by w 1701 r. po połączeniu z Brandenburgią stworzyć Królestwo Prus. Drugim kierunkiem ekspansji było Mazowsze, które było od połowy XIV w. polskim lennem, a w 1526 r. zostało

inkorporowane do Korony po śmierci Janusza II. Trzecim kierunkiem był południowy wschód (Księstwo Bełskie, Ruś Czerwona, Podole) oraz ziemie ruskie aż po Dniepr, które przyłączone zostały do Korony po unii lubelskiej (1569 r.).

Ukształtowane w końcu XVI w. granice terytorium Polski (Korony) przetrwały w niezmienionym stanie w zasadzie do rozbiorów, jeżeli pod uwagę weźmiemy jedynie zmiany na obszarze Polski współczesnej. Rozbiory dokonane przez Prusy, Austrię i Rosję w drugiej połowie XVIII w. spowodowały wymazanie Polski z mapy Europy aż do 1918 r. W ramach pierwszego rozbioru (1772) najwięcej terytorium współczesnej Polski zyskały Prusy (Pomorze Gdańskie, Warmia, Kujawy, ziemia chełmińska, okręg nadnotecki). Austria zajęła południową część Małopolski (bez Krakowa), Sandomierszczyzny i Lubelszczyzny. Obszary zajęte przez Rosję nie obejmowały współczesnego terenu Polski. W drugim rozbiorze (1793 r.) nie brała udziału Austria, ale Prusy zajęły Wielkopolskę aż do ziemi sieradzkiej i łęczyckiej (tzw. Prusy Południowe) oraz część Mazowsza. W wyniku trzeciego rozbioru (1795 r.) pod panowaniem pruskim znalazła się zdecydowana większość współczesnego obszaru Polski. Oprócz dotychczasowych nabytków, Prusacy powiększyli swoją domenę o północne Mazowsze i znaczną część Podlasia (tzw. Prusy Nowowschodnie). Z kolei ekspansja Austrii sięgała ku północy (Sandomierskie, Lubelskie, południowe Mazowsze i Podlasie), z których utworzono tzw. Galicję Zachodnią. Pod panowaniem rosyjskim znalazł się skrawek współczesnej Polski – okolice Białowieży i Hajnówki.

W wyniku wojen napoleońskich utworzono w 1807 r. Księstwo Warszawskie podporządkowane Francji. Składało się ono niemal ze wszystkich ziem II i III zaboru pruskiego oraz – po 1809 r. (wojna z Austrią) – także ziem III zaboru austriackiego. W okolicach Białegostoku (zabór rosyjski) utworzono Okręg Białostocki. Ostateczna klęska Napoleona i kongres wiedeński (1815 r.) ustaliły granice tej części Europy na prawie sto lat. Austria powróciła do stanu posiadania z okresu I rozbioru, Prusy pomniejszyły swoje władztwo kosztem Rosji (Królestwa Polskiego). Z części ziem II i III zaboru pruskiego i III austriackiego utworzono autonomiczne w ramach Rosji Królestwo Polskie. Poza Mazowszem, częścią Podlasia, Lubelszczyzną, Łęczycą i Sieradzem oraz ziemią sandomierską, w ramach Królestwa znalazła się jeszcze wschodnia Wielkopolska z Kaliszem i fragmenty Kujaw z Włocławkiem i Dobrzyniem. Dalsze zmiany w XIX w. miały charakter raczej zmian politycznych, np. utrata autonomii przez Królestwo Polskie po powstaniu listopadowym i jego likwidacja po powstaniu styczniowym, czy zniesienie autonomii Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Jediną istotną zmianą granic była likwidacja i włączenie do Austrii Rzeczypospolitej Krakowskiej w 1846 r.

Granice odrodzonej po I wojnie światowej Polski kształtowały się do 1922 r. W ramach obszaru Polski współczesnej poza granicami znajdowały się utracone jeszcze w średniowieczu Pomorze Zachodnie i Dolny Śląsk oraz znaczna część Górnego Śląska, a także Lubuskie, Warmia i Mazury.

2.2. Ujęcie regionalne

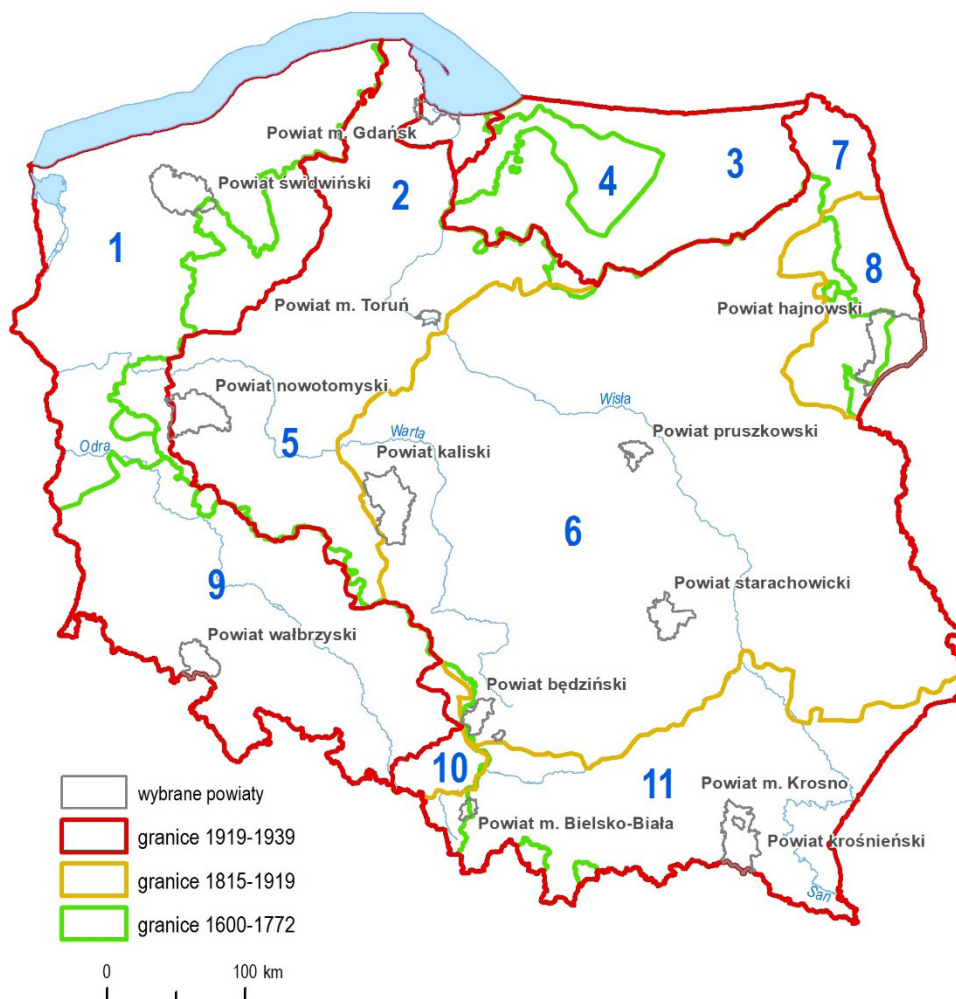
Na podstawie przeprowadzonego wyżej krótkiego przeglądu zmian granic politycznych na obszarze współczesnej Polski można wskazać kilkanaście regionów historycznych wyróżnionych pod względem dwóch kryteriów: jednolitości w odniesieniu do zachodzących zmian oraz stałości najważniejszych granic politycznych (Ryc. 3). Poniżej opisano w sposób generalny i schematyczny zmiany przynależności politycznej do 1939 r.

1. Pomorze Zachodnie, Lubuskie

Polska (do XII w.), Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego (XII–XVIII w.), Królestwo Prus (XVIII w.), Cesarstwo Niemieckie (XIX w.), Niemcy (1919–1939).

2. Prusy Królewskie

Polska (do XII w.), Zakon Krzyżacki (XIII–XV w.), Polska i Prusy (XV–XVIII w.), Królestwo Prus (po I rozbiornie), Cesarstwo Niemieckie (XIX w.), Polska i Wolne Miasto Gdańsk (1920–1939).

Ryc. 3. Regiony historyczne w Polsce. Numery oznaczają poszczególne regiony wyróżnione poniżej.

3. Prusy Książęce

Prusy pogańskie (do XII w.), Zakon Krzyżacki (XIII–XVI w.), Prusy Książęce (XVI–XVIII), Królestwo Prus (XVIII w.), Cesarstwo Niemieckie (XIX w.), Niemcy (1919–1939).

4. Warmia

Prusy pogańskie (do XII w.), Zakon Krzyżacki (XIII–XV w.), Polska (1466–1772 r.), Królestwo Prus (po I rozbiorze), Cesarstwo Niemieckie (XIX w.), Niemcy (1919–1939).

5. Wielkopolska, Ziemia Kujawska

Polska (do 1793 r.), Królestwo Prus (po II rozbiorze), Cesarstwo Niemieckie (XIX w.), II Rzeczpospolita (1919–1939).

6. Mazowsze, wschodnia część Wielkopolski, ziemia sieradzka i łęczycka, Lubelszczyzna, wschodnia część Kujaw

Polska (do 1795 r.), Prusy i Austria (po III rozbiorze), Księstwo Warszawskie (1807/1809–1815), Królestwo Polskie (1815–1918), II Rzeczpospolita (1919–1939).

7. Suwalszczyzna

Prusy pogańskie (do XII w.), Wielkie Księstwo Litewskie (od XIII w. do 1795 r.), Rosja (1795–1918), II Rzeczpospolita (1919–1939).

8. Podlasie

Ruś Kijowska (do XII w.), Księstwo Halicko-Włodzimierskie (XIII w.) Wielkie Księstwo Litewskie (od XIII w. do 1795 r.), Rosja (1795–1918), II Rzeczpospolita (1919–1939).

9. Dolny Śląsk

Polska (do XII w.), Czechy (XIV–XVI w.), Austria (XVI–XVIII w.), Królestwo Prus (XVIII–XIX w.), Cesarstwo Niemieckie (XIX w.), Niemcy (1919–1920).

10. Górny Śląsk

Polska (do XII w.), Czechy (XIV–XVII w.), Austria/Królestwo Prus (XVIII w.), Austria/Cesarstwo Niemieckie (XIX w.), Niemcy/II Rzeczpospolita/Czechy (1919–1939).

11. Galicja/Małopolska

Polska (do 1772 r.), Austria/Rzeczpospolita Krakowska (XIX w.), II Rzeczpospolita (1919–1939).

2.3. Rozwój sieci osadniczej w Polsce

Znakomita większość współczesnej sieci osadniczej Polski ukształtowała się w okresie średniowiecza. W średniowieczu położenie osad, a zwłaszcza grodów uzależnione było w znacznej mierze od morfologii terenu (np. korzystne położenie krawędziowe) oraz sieci hydro-

graficznej (brzeg rzeki lub jeziora). Związane też było często z występowaniem dobrych gleb (np. na Dolnym Śląsku i Kujawach)⁷.

Istotny wpływ na charakter osadnictwa na współczesnym obszarze, szczególnie zachodniej i centralnej Polski, miała w XIII i XIV w. kolonizacja na prawie niemieckim (magdeburskim), zarówno miast jak i wsi, co miało związek z wyludnieniem kraju po napadach tatarskich. Wsie lokowane na prawie niemieckim były to przeważnie ulicówki, owalnice i łańcuchówki (Tab. 1)⁸. Od przełomu XV i XVI w. następuje zagęszczenie wiejskiej sieci osadniczej, co jest związane z powstaniem i dalszym rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej. Najliczniej powstawały folwarki w pobliżu spławnych rzek w związku z eksportem zboża do Europy zachodniej. Mniejsze znaczenie w drugiej połowie XVII i XVIII w. miała kolonizacja holenderska (olęderska) na terenach podmokłych i na skraju dolin rzecznych. W wyniku tej kolonizacji powstały wsie nazwane rzędówkami bagiennymi. Z okresem rozbiorów w końcu XVIII w. związana jest tzw. kolonizacja fryderycjańska na obszarze Prus i w zaborze pruskim oraz kolonizacja józefińska w zaborze austriackim. W wyniku obydwu kolonizacji powstawały przeważnie ulicówki.

Na istotne zróżnicowanie charakteru osadnictwa wiejskiego miały wpływ regulacje (lub ich brak) związane z uwłaszczeniem chłopów, które w Prusach i zaborze pruskim nastąpiło w 1806 r., w austriackim w 1848 r., a w rosyjskim w roku 1864. W zaborze pruskim wraz ze zniesieniem poddaństwa dokonano komasacji gruntów, podczas gdy w zaborach austriackim i rosyjskim po uwłaszczeniu nastąpiło dalsze rozdrobnienie gruntów, a szczególnie w zaborze rosyjskim rozdrobnienie osadnictwa wiejskiego.

Wiek XIX, a przede wszystkim druga jego połowa, przyniósł poza tym istotne zmiany w sieci osadniczej związane z rozwojem przemysłu, głównie włókienniczego, maszynowego, materiałów budowlanych i spożywczego, a na Górnym Śląsku górnictwa, hutnictwa i metalurgii. Właśnie wtedy powstały, a następnie szybko się rozwinęły miasta przemysłowe na Górnym i Dolnym Śląsku, w okręgu łódzkim, w okolicach Warszawy i na Podbeskidziu⁹. W XIX w. nie powstają na ogół nowe osiedla, ale na skutek procesu urbanizacji i industrializacji dawne wsie zmieniają się w miasta lub osady przemysłowe.

W drugiej połowie XIX w. pogłębiają się dysproporcje w społecznym i gospodarczym rozwoju zarówno miejscowości miejskich jak i wiejskich. Ich wynikiem, a także rezultatem represji władz carskich po powstaniu styczniowym, jest pozbawienie praw miejskich 336 miejscowości z obszaru Królestwa Polskiego. Niektóre z nich (do końca XX w. w sumie 87) w późniejszym okresie odzyskało prawa miejskie.

---

7 H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, s. 32-33.

8 Tamże, s. 43.

9 M. Rogacki, *Geografia społeczno-gospodarcza Polski*, s. 139

W okresie międzywojennym, poza zbudowaniem Gdyni, na uwagę zasługuje rozwój miast w tzw. Centralnym Okręgu Przemysłowym, takich jak Starachowice, Pionki, Skarżysko Kamienna, Ostrowiec Świętokrzyski, Stalowa Wola, Mielec, Dębica.

3. Zróżnicowanie sieci osadniczej w Polsce

3.1. Typy morfogenetyczne osiedli wiejskich w Polsce

Na sieć osadniczą składa się przede wszystkim osadnictwo wiejskie i było ono przedmiotem szczególnego zainteresowania geografów w ostatnim stuleciu. Pierwszą, klasyczną już pracą z tej dziedziny było opracowanie B. Zaborskiego¹⁰, który wiązał poszczególne kształty i układy wsi z okresem historycznym ich powstania lub przekształcania. Badania z tej dziedziny były kontynuowane w Polsce w okresie powojennym, a najbardziej znanym i dogłębnym opracowaniem poświęconym typologii morfogenetycznej wsi jest praca Haliny Szulc „Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce” (1995). Wynikiem przeprowadzonych analiz historycznych i kartograficznych jest mapa Polski w skali 1:2 000 000 „Typy morfogenetyczne osiedli wiejskich w Polsce w pierwszej połowie XIX wieku”. Na mapie tej (Ryc. 4) wyróżnione są 2 podstawowe kategorie wsi: wsie nieregularne, powstałe ewolucyjne oraz wsie regularne powstałe w wyniku lokacji. W obrębie kategorii wsi nieregularnych wyróżniono 2 typy wsi, a w obrębie regularnych – 6 typów (patrz legenda mapy). Krótkie definicje podstawowych typów wsi podano w tabeli 1.

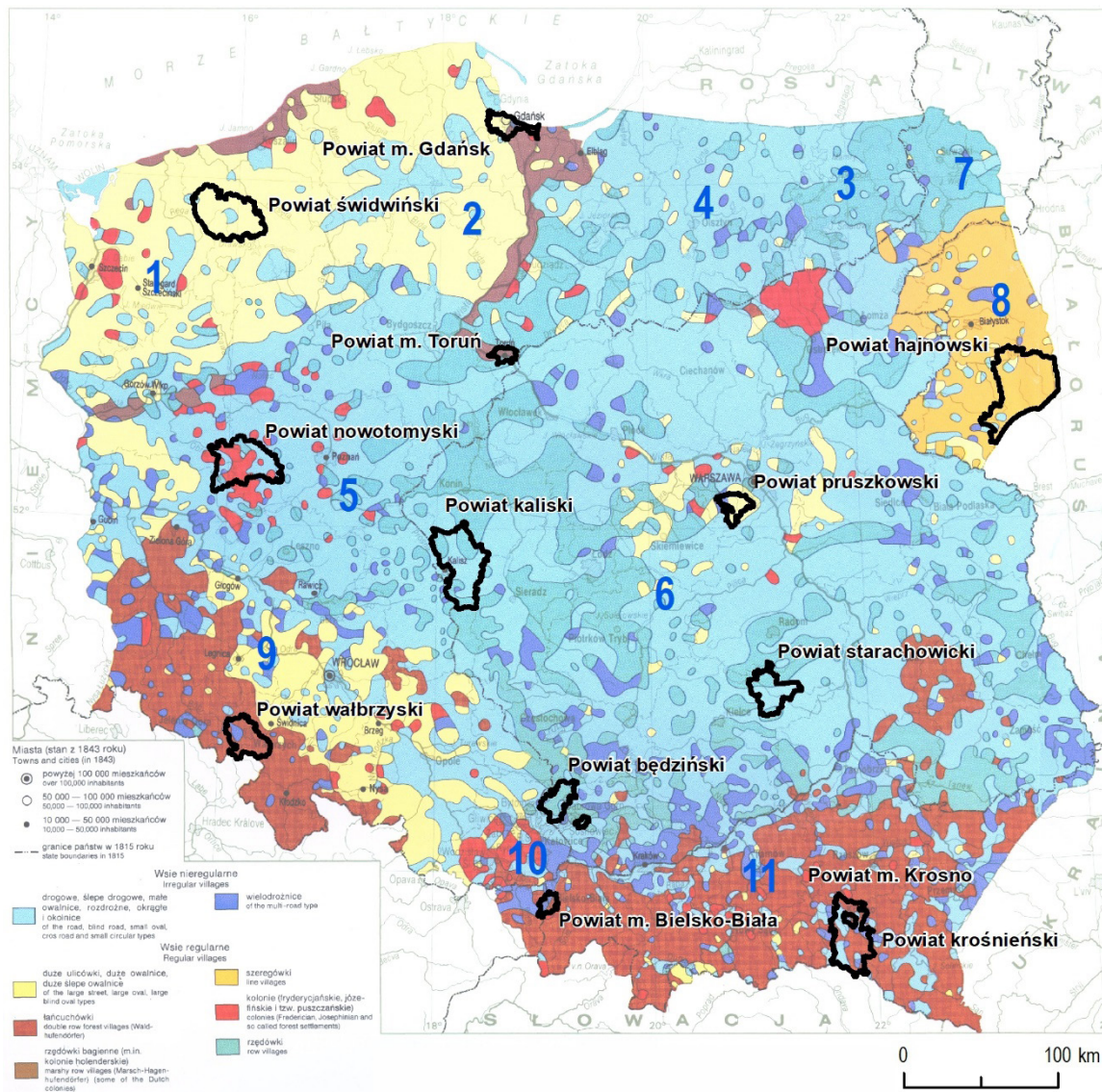
Największe powierzchnie w dziewiętnastowiecznym Królestwie Polskim, w Wielkopolsce oraz na Warmii i Mazurach zajmują nieregularne wsie drogowe, małe owalnice i okolnice. Na obszarach tych mniejsze powierzchnie zajmują regularne rzędówki, a miejscami pojawiają się wielodrożnice. Regularne ulicówki i owalnice występują przede wszystkim na Pojezierzu Pomorskim oraz na Pobrzeżu Bałtyckim na zachód od Gdańska i doliny dolnej Wisły, a także na żyznych ziemiach Dolnego Śląska, jak również wyspowo na Ziemi Lubuskiej i w okolicach Warszawy.

Usytuowane z reguły w dolinach rzecznych łańcuchówki występują w Karpatach, w południowej części Kotliny Sandomierskiej, w Sudetach oraz w północnej części Niziny Śląskiej między Zieloną Górą i Legnicą. Szeregówki tworzą zwarty region na terenie województwa podlaskiego poza byłą granicą Królestwa Polskiego. Kolonie holenderskie spotykamy przede wszystkim w dolinie dolnej Wisły oraz wyspowo w pobliżu wybrzeża Bałtyku. Również jedynie wyspowo w zachodniej Wielkopolsce, nad dolną Notecią i Wartą oraz na Śląsku spotykamy kolonie fryderycjańskie.

---

10 B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*.

Ryc. 4. Typy morfogenetyczne osiedli wiejskich w Polsce (załącznik do pracy H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*).

Tab. 1. Definicje podstawowych typów morfogenetycznych wsi (opracowanie własne na podstawie H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*).

Typ morfologiczny wsi	Definicja
wieś drogowa	zagrody usytuowane wzdłuż rzeki lub drogi
owalnica	wieś z zabudowaniami wokół centralnego placu
okolnica	wieś wokół okrągłego placu o dość zwartej zabudowie
wielodrożnica	wieś z nieregularnym przebiegiem dróg i nieregularną zabudową
ulicówka	wieś o zwartej zabudowie po obu stronach drogi
łańcuchówka	wieś z luźną zabudową powstała w wyniku prowadzonej planowo akcji osadniczej

Typ morfologiczny wsi	Definicja
rzędówka	wieś z luźną zabudową przeważnie po jednej stronie drogi
szeregówka	wieś z zabudową wzdłuż dróg bocznych odbiegających od drogi głównej

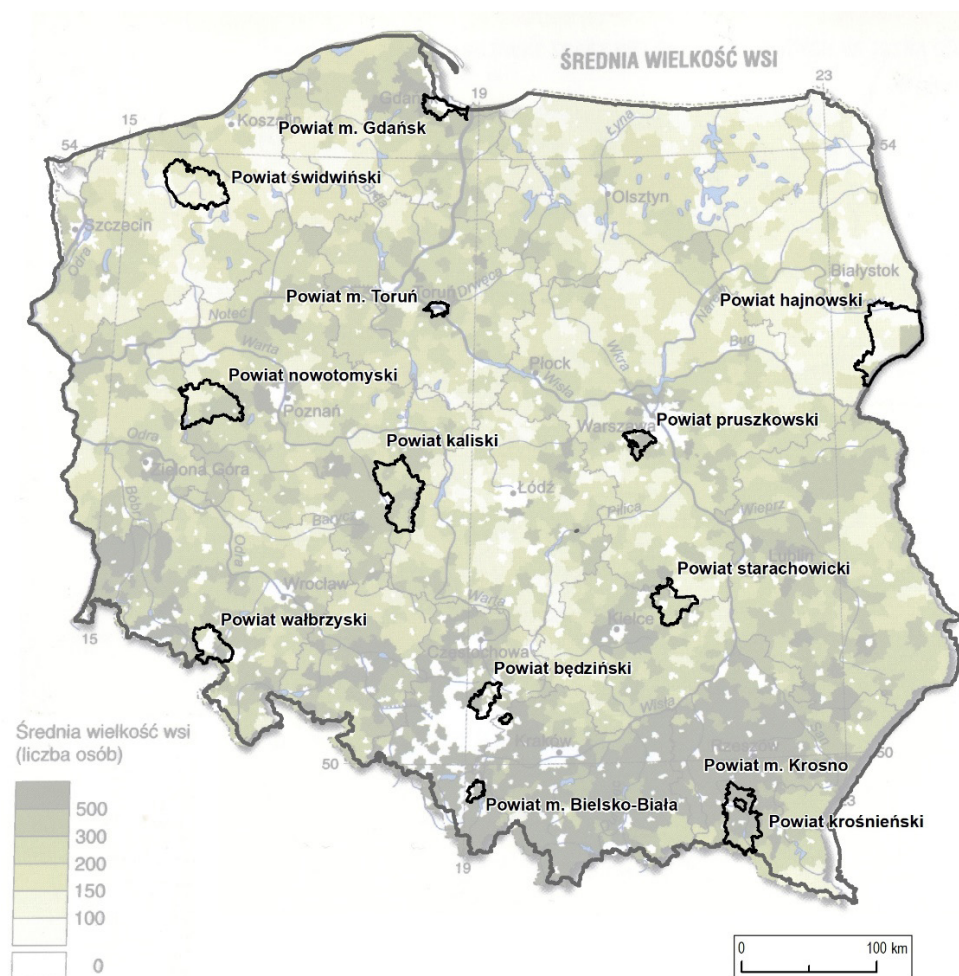
3.2. Inne charakterystyki różnicujące sieć osadniczą w Polsce

Zarówno miejska jak i wiejska sieć osadnicza jest na współczesnym obszarze Polski dość silnie przestrzennie zróżnicowana, zarówno pod względem gęstości jak i średniej wielkości tych dwóch podstawowych rodzajów jednostek osadniczych. O ile jednak w przypadku osadnictwa wiejskiego zróżnicowanie to ukształtowało się w zasadzie do pierwszej połowy XIX w. i do czasów współczesnych nie uległo, poza niezbyt licznymi wyjątkami, większym zmianom, to w przypadku osadnictwa miejskiego ostatnie półtora wieku przyniosło zasadnicze zmiany ilościowe.

Na współczesnym terytorium Polski udział ludności wiejskiej w ogólnym zaludnieniu wprawdzie systematycznie spadał: od 75% w roku 1900 do 60% w 1950 i do 38% w 1999, a więc po stu latach był dwukrotnie niższy, to wobec wzrostu ogólnej liczby ludności, mimo strat w obydwu wojnach światowych, liczba ludności wiejskiej nie zmniejszyła się znacznie: z 19 336 tys. w roku 1900 do 16 108 tys. w roku 1950 i do 14 746 tys. w roku 1999 – w sumie spadek wyniósł 24%. Radykalne zmiany nastąpiły natomiast w osadnictwie miejskim. Pierwszą taką radykalną zmianą, przynajmniej w sensie administracyjnym, było wspomniane pozbawienie w roku 1870 praw miejskich 336 spośród 452 (czyli 74%) miast Królestwa Polskiego. W 1866 r. jedno miasto przypadało na 282 km², a w 1870 na 1098 km². Udział ludności miejskiej w Królestwie Polskim spadł z 26% w 1865 r. do 16% w roku 1872. Po pierwszej wojnie światowej, w latach 1919–1923 przywrócono prawa miejskie 61 miejscowościom, a w następnych latach kolejnym 26¹¹.

Na obecnym obszarze Polski w XX w., mimo że liczba miast wzrosła tylko o jedną trzecią: od 598 w 1900 r. do 696 w 1950 i 822 w 1999 (przyrost w sumie o 37%), to wobec szybkiego wzrostu dużych i średnich miast, liczba ludności miejskiej, mimo strat wojennych, na współczesnym obszarze Polski wzrosła od 6226 tys. w roku 1900 do 12 045 tys. w roku 1939 (prawie 2 razy), spadła do roku 1950 do 9498 tys. i wzrosła do roku 1999 do 23 908. W sumie w ciągu stulecia liczba ludności miejskiej zwiększyła się 3 i pół raza. Tabela 2 pokazuje przyrost ludności w dużych i średnich miastach w pierwszej połowie XX w. W roku 1950, mimo znacznych zniszczeń wojennych, ponad połowa dużych i średnich miast przekroczyła liczbę mieszkańców sprzed wojny (Tab. 2).

11 A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, s. 81–105.

Ryc. 5. Przestrzenne zróżnicowanie wielkości wsi w Polsce (Atlas Polski, s. 84).

Tab. 2. Liczba ludności w tysiącach w pierwszej połowie XX wieku na obecnym obszarze Polski, miast które w 1939 roku liczyły co najmniej 50 tysięcy mieszkańców (A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, s. 552–582).

Miasto (rok uzyskania praw miejskich)	1900	1939	1950
były zabór rosyjski			
Białystok (1665)	66	110	73
Częstochowa (1356)	45	138	135
Kalisz (1253)	24	80	60
Kielce (1295)	23	69	72
Lublin (1317)	53	122	133
Łódź (1414)	314	692	628
Pabianice (1342)	41	52	50
Radom (1350)	30	85	99
Sosnowiec (1902)	11	130	134
Warszawa (1300)	683	1308	835

Miasto (rok uzyskania praw miejskich)	1900	1939	1950
były obszar Niemiec i zabór pruski			
Bydgoszcz (1346)	54	146	170
Bytom (1254)	76	138	183
Chorzów (1869)	66	109	129
Gdańsk (1224)	140	250	207
Gdynia (1926)	–	120	108
Gliwice (1246)	52	111	143
Grudziądz (1291)	33	59	47
Katowice (1865)	79	159	236
Legnica (1241)	54	84	41
Olsztyn (1348)	24	50	46
Opole (1234)	30	53	58
Poznań (1253)	117	272	324
Racibórz (1235)	25	50	33
Słupsk (1310)	34	50	34
Szczecin (1237)	217	398	182
Toruń (1233)	30	81	82
Wałbrzych (1400)	34	92	98
Wrocław (1241)	424	638	314
Zabrze (1922)	68	146	174
były zabór austriacki			
Bielsko-Biała (1306)	29	62	83
Kraków (1257)	109	253	361
Przemyśl (1353)	46	58	35
Rzeszów (1354)	15	37	42
Tarnów (1328)	31	55	52

Biorąc pod uwagę wymienione, podstawowe charakterystyki rozwoju wiejskiej i miejskiej sieci osadniczej oraz dostępność danych, zdecydowano się przeanalizować przestrzenne, ilościowe zróżnicowanie wiejskiej sieci osadniczej na podstawie danych z 1999 r.¹², a miejskiej

12 *Atlas Polski*, s. 68–69.

sieci osadniczej na podstawie danych z roku 1950¹³. Jak wynika ze wskazanej wyżej specyfiki obydwu analizowanych typów sieci osadniczej, dane te są wystarczająco reprezentatywne dla ich obrazu z końca okresu, jakiego dotyczy projekt, czyli dla 1939 r.

Przestrzenne zróżnicowanie wiejskiej sieci osadniczej jest charakteryzowane przez 2 podstawowe wskaźniki: średnią wielkość wsi oraz średnią ich gęstość. Szczegółowo, w odniesieniu do gmin zróżnicowanie tych wskaźników zostało przedstawione na dwóch mapach w Atlasie Polski¹⁴. Tabela 3 daje bardziej uogólnioną (wg województw) charakterystykę osadnictwa wiejskiego, uzupełnioną o ściśle związane z tym osadnictwem dane dotyczące ludności wiejskiej. Województwa zostały pogrupowane wg przynależności państwowej w XIX stuleciu. Dodatkowo wyodrębniono specyficzne pod względem charakteru sieci osadniczej województwo śląskie, które znajdowało się w obrębie trzech różnych państw.

Podobnie jak w przypadku miast, zróżnicowanie wsi pod względem wielkości jest bardzo duże. Największa wieś w Polsce – Kozy w pobliżu Bielska-Białej liczy 12,7 tys. mieszkańców, wsie najmniejsze – kilku mieszkańców. Wyróżnia się 4 kategorie wsi wg wielkości: bardzo małe do 100 mieszkańców, małe od 100 do 500, średnie od 500 do 1000 oraz duże powyżej 1000 mieszkańców. W Polsce dominują wsie małe (66% ogólnej ich liczby). Wsie bardzo małe stanowią 15%, średnie 13%, a duże 6% ogólnej liczby wsi¹⁵.

Jak wynika zarówno z mapy (Ryc. 5) jak i z tabeli 3, zdecydowanie największe wsie występują w województwie śląskim oraz w byłym zaborze austriackim, zaś najmniejsze (średnio 4 razy mniejsze) w byłym zaborze rosyjskim, szczególnie w województwach łódzkim i podlaskim. W byłym zaborze pruskim i na byłym obszarze Niemiec większe wsie spotykamy w okolicach Kartuz, Poznania, Zielonej Góry, Bolesławca, Jeleniej Góry i Opoli.

Gęstość wiejskiej sieci osadniczej jest mniej zróżnicowana niż ich średnia wielkość (w odniesieniu do województw maksymalne różnice są trzykrotne wobec dziewięciokrotnych w przypadku wielkości wsi). W południowej Polsce najmniejsza gęstość wsi występuje na obszarach, gdzie wsie są największe, a więc przede wszystkim w byłym zaborze austriackim i w województwie śląskim, a największa w byłym zaborze rosyjskim, z wyjątkiem województwa lubelskiego, gdzie jest na średnim poziomie (Ryc. 6, Tab. 3). O gęstości ludności wiejskiej decyduje przede wszystkim wielkość wsi, a nie ich zagęszczenie i dlatego największa gęstość ludności wiejskiej występuje w byłej Galicji i w województwie śląskim (około 2 razy więcej niż średnia krajowa). Były zabór austriacki ma też największy udział ludności wiejskiej, zaś najmniejszy – zurbanizowane województwo śląskie.

---

13 *Rocznik Statystyczny*, s. 11–17.

14 *Atlas Polski*, s. 84.

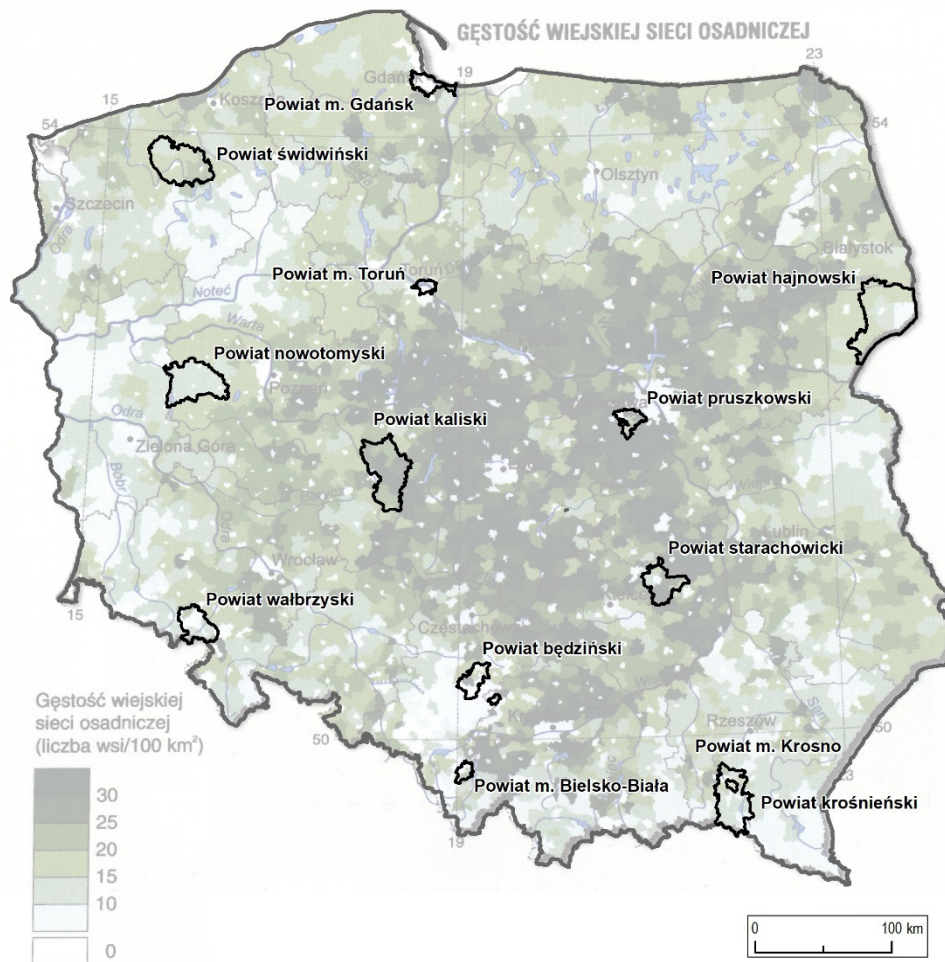
15 D. Szymańska, *Geografia osadnictwa*, s. 61.

Tab. 3. Ludność wiejska i osadnictwo wiejskie w Polsce w 1999 r. (Atlas Polski, s. 68–69 oraz opracowanie własne).

Województwo	Procentowy udział ludności wiejskiej	Gęstość ludności wiejskiej na 1 km ²	Średnia wielkość wsi w tys.	Liczba wsi na 100 km ²
były zabór rosyjski				
lubelskie	53,4	46	0,34	13
łódzkie	35,0	26	0,11	24
mazowieckie	35,8	53	0,24	22
podlaskie	41,9	23	0,14	16
świętokrzyskie	54,2	60	0,31	19
wartość średnia	44,1	42	0,23	19
były obszar Niemiec i zabór pruski				
dolnośląskie	28,4	23	0,20	12
kujawsko-pomorskie	37,7	47	0,30	16
lubuskie	35,2	27	0,35	8
opolskie	47,5	51	0,48	11
pomorskie	31,4	44	0,49	9
warmińsko-mazurskie	39,9	24	0,25	10
wielkopolskie	42,4	52	0,36	14
zachodniopomorskie	30,2	23		8
wartość średnia	36,6	36	0,34	11
były zabór austriacki				
małopolskie	49,4	114	0,95	12
podkarpackie	58,8	70	0,84	8
wartość średnia	54,1	92	0,90	10
województwo w trzech zaborach				
śląskie	20,4	84	0,95	9
POLSKA				
	38,2	47	0,34	14

Zróznicowanie osadnictwa miejskiego przedstawia tabela 4, która odnosi się do stanu z roku 1950, a więc sprzed okresu industrializacji i urbanizacji w latach 1950–1990. Charakterystyczną cechą sieci miejskiej współczesnego obszaru Polski w ostatnim stuleciu jest zdecy-

Ryc. 6. Przestrzenne zróżnicowanie gęstości wiejskiej sieci osadniczej w Polsce (Atlas Polski, s. 84).

dowanie wyróżniająca się pozycja województwa katowickiego (obecnie śląskiego), w którym, dzięki konurbacji śląskiej, średnia wielkość miast jest prawie trzykrotnie większa od średniej krajowej, a ich gęstość prawie dwukrotnie większa. Poza województwem katowickim średnia wielkość miast jest zdecydowanie mniej zróżnicowana niż w przypadku osadnictwa wiejskiego. W roku 1950 była ona najmniejsza na byłym obszarze Niemiec i zaboru pruskiego, co było spowodowane znacznymi zniszczeniami wojennymi wielu miast na tym obszarze (szczególnie w województwach olsztyńskim, szczecińskim i zielonogórskim). Nie uwzględniając Warszawy i Łodzi, średnia gęstość była niewiele większa na obszarze byłego zaboru rosyjskiego oraz byłego zaboru austriackiego.

Znacznie bardziej zróżnicowana jest gęstość miast: od dziewięciu na 10 000 km² w województwie lubelskim do trzydziestu pięciu w poznańskim. Na byłym obszarze Niemiec i zaboru pruskiego była ona prawie dwukrotnie większa niż w byłym zaborze rosyjskim, na co niewątpliwie miało wpływ wspomniane już pozbawienie praw miejskich wielu miejscowości Królestwa Polskiego w drugiej połowie dziewiętnastego stulecia.

Tab. 4. Ludność miejska i osadnictwo miejskie w Polsce w 1950 r. (Rocznik statystyczny 1950, 1951 r. oraz opracowanie własne).

Województwo	Procentowy udział ludności miejskiej	Średnia wielkość miast w tys.	Liczba miast na 10 000 km ²
były zabór rosyjski			
białostockie	18,3	5,4	14
kieleckie	15,9	10,0	14
lubelskie	15,7	11,5	9
łódzkie	23,1	10,0	21
m. Łódź	100,0	497,0	
warszawskie	17,8	7,9	17
m. Warszawa	100,0	479,0	
wartość średnia	27,3	8,7 ¹⁶	15
były obszar Niemiec i zabór pruski			
bydgoskie	38,4	10,0	27
gdańskie	50,0	15,2	22
koszalińskie	27,0	4,8	19
olsztyńskie	25,8	3,4	16
poznańskie	36,9	7,9	35
szczecińskie	48,8	3,9	29
wrocławskie	39,0	10,0	36
zielonogórskie	33,2	3,3	23
wartość średnia	36,3	7,5	27
były zabór austriacki			
krakowskie	27,5	13,6	27
rzyszowskie	15,7	6,2	21
wartość średnia	22,6	10,1	24
województwo w trzech zaborach			
katowickie	49,0	28,9	44
POLSKA	31,4	10,7	23

16 Bez uwzględnienia Warszawy i Łodzi.

4. Geograficzne i historyczne cechy wybranych powiatów¹⁷

Biorąc pod uwagę: a) powyższą charakterystykę rozwoju sieci osadniczej oraz b) konieczność przygotowania możliwie zróżnicowanej listy typów historycznych jednostek administracyjnych występujących w zasięgu współczesnego terytorium Polski do dokładnej analizy zostały wytypowane następujące obszary testowe:

Były zabór rosyjski

Powiat będziński

Położenie geograficzne: Wyżyna Śląska stanowiąca część Wyżyny Śląsko-Krakowskiej w obrębie krainy Wyżyn.

Położenie historyczne: Galicja/Małopolska

Typy morfogenetyczne wsi: głównie wsie nieregularne drogowe, w południowowschodniej części powiatu regularne rzędówki

Wielkość wsi: duża

Gęstość wsi: średnia

Miasta (data uzyskania praw miejskich), ludność w 1900 i 1939 r.: Będzin (1355), 23 757, 50 721, Czeladź (1242), 5978, 21 235

Powiat hajnowski

Położenie geograficzne: Niziny Środkowopolskie

Położenie historyczne: Podlasie

Typy morfogenetyczne wsi: zdecydowanie dominują regularne szeregowki

Wielkość wsi: mała

Gęstość wsi: dość mała

Miasta (data uzyskania praw miejskich): Hajnówka (1951), Kleszczele (1523 i ponownie 1993)

Powiat kaliski

Położenie geograficzne: Niziny Środkowopolskie

Położenie historyczne: Wielkopolska

Typy morfogenetyczne wsi: wsie nieregularne, w południowej i północnwschodniej części powiatu – rzędówki

Wielkość wsi: dość duża w okolicach Kalisza, poza tym średnia

Gęstość wsi: w środkowej części powiatu duża, poza tym średnia

Miasta (data uzyskania praw miejskich), ludność w 1900 i 1939 r.: Kalisz (1953), 24 418, 60 435, Stawiszyn (1291), 2206, 2585

---

17 Dane dotyczące daty uzyskania praw miejskich oraz liczby ludności pochodzą z monografii A. Gawryszewskiego, *Ludność Polski w XX wieku*, s. 552–583.

Powiat pruszkowski

Położenie geograficzne: Niziny Środkowopolskie

Położenie historyczne: Mazowsze

Typy morfogenetyczne wsi: regularne duże ulicówki i duże owalnice, w północnozachodniej części powiatu nieregularne wielodrożnice

Wielkość wsi: duża

Gęstość wsi: przeważnie duża, w południowej części powiatu średnia

Miasta (data uzyskania praw miejskich), ludność w 1910 i 1939 r.: Pruszków (1916), 15 994, 27 120, Piastów (1952), Brwinów (1950)

Powiat starachowicki

Położenie geograficzne: Wyżyna Kielecko-Sandomierska stanowiąca część krainy Wyżyn

Położenie historyczne: Sandomierszczyzna

Typy morfogenetyczne wsi: w północnej części powiatu przeważają regularne rzędówki, w południowej – wsie nieregularne

Wielkość wsi: średnia, większa w północnej części powiatu

Gęstość wsi: we wschodniej części powiatu duża, poza tym średnia

Miasta (data uzyskania praw miejskich), ludność w 1900 i 1939 r.: Starachowice (1624 i ponownie 1916), 1787, 13 206, Wąchock (1454 i ponownie 1994), 2128, –.

Były obszar Niemiec i zabór pruski

Powiat m. Gdańsk

Położenie geograficzne: Pobrzeża Południowobałtyckie

Położenie historyczne: Prusy Królewskie

(Data uzyskania praw miejskich), ludność w 1900 i 1939 r.: (1224), 140 563, 250 000

Powiat nowotomyski

Położenie geograficzne: Pojezierze Wielkopolskie stanowiące część krainy Pojezierzy

Położenie historyczne: Wielkopolska

Typy morfogenetyczne wsi: w środkowej części powiatu rzędówki bagienne, w części północnowschodniej wsie nieregularne

Wielkość wsi: w północnozachodniej części powiatu mała, w północnowschodniej – średnia, w południowej dość duża

Gęstość wsi: średnia

Miasta (data uzyskania praw miejskich), ludność w 1900 i 1939 r.: Nowy Tomyśl (1786), 1808, 2701, Zbąszyń (1303), 3787, 6000.

Powiat świdwiński

Położenie geograficzne: Pojezierze Pomorskie stanowiące część krainy Pojezierzy, północny skraj powiatu – kraina Pobrzeży

Położenie historyczne: Pomorze Zachodnie

Typy morfogenetyczne wsi: dominują wsie regularne – duże ulicówki i duże owalnice

Wielkość wsi: we wschodniej części powiatu dość mała, w zachodniej – średnia

Gęstość wsi: średnia, mniejsza w zachodniej części powiatu

Miasta (data uzyskania praw miejskich), ludność w 1900 i 1939 r.: Świdwin (1296), 6742, 9714, Połczyn Zdrój (1335), 4956, 6920

Powiat m. Toruń

Położenie geograficzne: Dolina Wisły oddzielająca Pojezierze Wielkopolskie od Pojezierza Mazurskiego

Położenie historyczne: Prusy Królewskie

(Data uzyskania praw miejskich), ludność w 1900 i 1939 r.: (1233), 29 635, 81 215

Powiat wałbrzyski

Położenie geograficzne: Sudety Środkowe

Położenie historyczne: Dolny Śląsk

Typy morfogenetyczne wsi: regularne łańcuchówki

Wielkość wsi: dość duża, w południowowschodniej części powiatu duża

Gęstość wsi: dość mała

Miasta (data uzyskania praw miejskich), ludność w 1900 i 1939 r.: Wałbrzych (1400), 34 910, 92 717, Boguszów-Gorce (1499), 8966, 11 011, Głuszycza (1962), Jedlna Zdrój (1967), Mieroszów (1303), 4771, 4383, Szczawno-Zdrój (1945)

Były zabór austriacki

Powiat m. Bielsko-Biała

Położenie geograficzne: Beskidy Zachodnie stanowiące część Zewnętrznych Karpat Zachodnich w obrębie krainy Karpat

Położenie historyczne: Górny Śląsk/Małopolska

(Data uzyskania praw miejskich), ludność w 1900 i 1939 r.: (1306), 24 854, 62 337

Powiat krośnieński i m. Krosno

Położenie geograficzne: Pogórze Środkowobeskidzkie stanowiące część Karpat Zachodnich w obrębie krainy Karpat

Położenie historyczne: Galicja/Małopolska

Typy morfogenetyczne wsi: regularne łańcuchówki

Wielkość wsi: duża, na południe od Dukli dość duża

Gęstość wsi: mała, w najbliższej okolicy Krosna – średnia

Miasta (data uzyskania praw miejskich), ludność w 1900 i 1939 r.: Krosno (1342), 4410, 17 738, Dukla (1366 i ponownie 1934), 3213, 2300, Iwonicz-Zdrój (1973), Jedlicze (1768 i ponownie 1967), 560, –

Wiesława Duży

Powiat będziński

Współczesny powiat będziński zajmuje powierzchnię 364 km² i wchodzi w skład województwa śląskiego. Liczba mieszkańców powiatu wynosi 151,16 tys. osób. Stolicą powiatu jest miasto Będzin. Powiat składa się z czterech gmin miejskich, jednej miejsko-wiejskiej i trzech gmin wiejskich. Na terenie powiatu leży pięć miast (Będzin, Czeladź, Siewierz, Wojkowice, Sławków), z czego Siewierz jest siedzibą gminy miejsko-wiejskiej, zaś pozostałe miasta siedzibami gmin miejskich. Wsie Bobrowniki, Mierzęcice oraz Psary są siedzibami gmin wiejskich.

Powiat będziński leży współcześnie w Zagłębiu Dąbrowskim, na obszarze Wyżyny Śląskiej, wchodzącej w skład Wyżyny Małopolskiej. Pod względem tektonicznym jest to obszar stosunkowo płaski, powstały w wyniku orogenezy alpejskiej. Budowa geologiczna omawianego obszaru jest urozmaicona i bogata w kopaliny, szczególnie węgiel, zaś w okolicach Sławkowa – rudę ołowiu i srebro¹. Punktowo występują tu wapień i dolomit dewoński (pod Siewierzem i Sławkowem²). Podobne podłoże skalne (wapień) występuje w okolicach Będzina, gdzie deniwelacje są jeszcze mniejsze niż na północy omawianego obszaru. Najwyższym wzniesieniem w okolicy jest Góra Dorotka w Będzinie-Grodźcu (382 m n.p.m.). Lokalny surowiec mineralny nie pozostał bez wpływu na gleby, które na tym obszarze tworzone są z dolomitu, glinki i piasku lodowcowego i tylko gdzieś tam zawierają dość żyzne, choć ciężkie rędziny pochodzenia wapiennego. Cechą charakterystyczną jest również znaczące przeobrażenie tego terenu w wyniku działalności człowieka, co w niektórych częściach Wyżyny Śląskiej doprowadziło do całkowitego zaniknięcia naturalnej rzeźby terenu³.

Powiat będziński obejmuje obszar stanowiący w przeszłości pogranicze małopolsko-śląskie⁴. Fakt ten nie pozostanie bez wpływu na wyniki prowadzonych badań, o czym w dalszej części rozdziału. Z uwagi na pograniczny charakter omawianego obszaru, rozwój sieci osadniczej był początkowo dość ograniczony i skupiał się w punktach topograficznie sprzyjających obronie, czego przykładem jest położenie Góry Zamkowej w Będzinie czy kościoła

---

1 W.A. Nowak, *Środowisko przyrodnicze*, w: *Dzieje Sławkowa*, s. 22–23.

2 W. Nowak, *Środowisko geograficzne*, s. 13.

3 W. Błaszczuk, *Będzin przez wieki*, s. 15–20; W.A. Nowak, *Środowisko przyrodnicze*, w: *Siewierz, Czeladź, Kozięłowy*, s. 21–25, 39–42, 45.

4 B. Czwojdrak, *Pogranicze małopolsko-górnośląskie w średniowieczu*, s. 105–110; W. Błaszczuk, *Będzin przez wieki*, s. 744–745.

św. Jana Chrzciciela w Siewierzu, oraz wzdłuż szlaku handlowego z Krakowa na Śląsk (oś Olkusz – Sławków z odgałęzieniem na Siewierz i Woźniki – Będzin – Czeladź – Bytom – Toszek – Strzelce)⁵. Dopiero zmiany administracyjne a przede wszystkim intensyfikacja wydobywania kopalin⁶ spowodowały znaczny przyrost osadnictwa. Charakteryzowało się ono licznymi, dość rozproszonymi miejscowościami, zakładanymi i rozwijającymi się w związku z lokalizacją ośrodków przemysłu wydobywczego⁷, jak również znaczną liczbą kopalń. Te z nich, które powstawały w XIX w. otrzymywały swoje nazwy i były często klasyfikowane jako osobne osady⁸. Należy przy tym pamiętać, że wzmianki o górnictwie na interesującym nas obszarze (na przykład z okolic Bobrownik, Wojkowic, Mierzęcic, Ujejscia, Siewierza, Sławkowa⁹) pochodzą już z XIII w.¹⁰ Nie bez znaczenia były tu również kwestie własnościowe, determinujące charakter sieci osadniczej północnej części omawianego obszaru: ziemia a potem księstwo siewierskie, sięgające brzegów Warty na północ od Koziegłów i rozciągające się do brzegów Brynicy i Czarnej Przemszy na południu od połowy XV w. do 1790 r., stanowiło własność biskupów krakowskich¹¹.

1. Podziały administracyjne

1.1. Podziały administracji świeckiej

Przed rozbiorami analizowany obszar należał do biskupów krakowskich, tytułujących się książętami siewierskimi. Początek władzy biskupiej na omawianym obszarze sięga pierwszej połowy XV w., kiedy biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki wykupił księstwo siewierskie od książąt cieszyńskich¹². Część dzisiejszego powiatu będzińskiego (z Będzinem) stanowiła własność królewską lub szlachecką, przynależąc administracyjnie do województwa krakow-

---

5 J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych*; B. Wyrozumka, *Drogi w Ziemi Krakowskiej*; B. Wyrozumka, *Lustracja dróg województwa krakowskiego z roku 1570*; J. Sperka, *Dzieje Będzina w XIV–XV w.*, s. 138; Z. Noga, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w księstwie siewierskim*, s. 172–174; J. Horwat, *Podział księstwa opolskiego na kasztelanie*, s. 60; J. Gierowski, *Sąsiedztwo krakowsko-śląskie*, s. 232.

6 K. Nabiałek, *Dzieje okolic Będzina*, s. 177.

7 *Przewodnik po Zagłębiu Dąbrowskim*; D. Molenda, *Górnictwo kruszcowe*, s. 184–185.

8 M. Nita, *Rozwój górnictwa węgla kamiennego*, s. 190–213.

9 F. Kiryk, *Miasto średniowieczne*, s. 92–97.

10 D. Molenda, *Górnictwo kruszcowe*, s. 58–64.

11 A. Nowakowski, *Dzieje ustroju i prawa księstwa siewierskiego*, s. 85–92; *Słownik miejscowości księstwa siewierskiego*, s. 5, 199–201 [mapy]; Z. Noga, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w księstwie siewierskim*, s. 191–235; K.Z. Żelazny, *Księstwo siewierskie*, s. 41–49, 111–129.

12 M. Dzieduszycki, *Zbigniew Oleśnicki*; A. Nowakowski, *Dzieje ustroju i prawa księstwa siewierskiego*, s. 8; K.Z. Żelazny, *Księstwo Siewierskie*, s. 41–49.

skiego¹³. W 1790 r. został włączony do Rzeczypospolitej¹⁴, następnie w 1795 r. omawiany obszar znalazł się w Prusach. Utworzono wówczas niewielką prowincję Neu Schlesien, na którą składały się dwie jednostki niższego rzędu (*Kreis*) z siedzibami w Siewierzu i Pilicy. W 1807 r. obszar ten znalazł się w granicach Księstwa Warszawskiego¹⁵, a w 1815 r. – Królestwa Polskiego¹⁶, początkowo w guberni radomskiej. W XIX w. kształtowały się załączki późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego, którego obszar pokrywa się w znaczącej części z wcześniejszą gminą olkusko-siewierską z siedzibą w Dąbrowie czy powstałym w 1867 r. obszernym powiatem będzińskim¹⁷. W wyniku reformy administracyjnej przeprowadzonej w 1867 r. analizowany obszar znalazł się w granicach guberni piotrkowskiej Królestwa (postyczniowego Kraju Przywiślańskiego). W czasie I wojny światowej obszar dzisiejszego powiatu będzińskiego w większości zajęli Niemcy. Całość omawianego terytorium po 1918 r. wchodziła w skład województwa kieleckiego. Następnie, w 1927 r., obszar ówczesnego powiatu pomniejszono o okolice Zawiercia, z których wyodrębniono osobny powiat. Pod koniec omawianego okresu w skład powiatu będzińskiego wchodziły trzy miasta (Czeladź, Dąbrowa Górnicza, Grodziec), 11 gmin i 62 gromady.

1.2. Podziały administracji kościelnej

Do końca XIX w. cały omawiany obszar, jako – w większości – własność biskupów krakowskich należał do diecezji krakowskiej. Sieć dekanatów na tym obszarze ukształtowała się już w 1599 r. Obszar dzisiejszego powiatu będzińskiego leżał w granicach dekanatu bytomskiego (archidiaconat krakowski) liczącego 32 parafie, w tym parafie: miasto Będzin (1308), miasto Czeladź (1260), Grodziec (1301), Sączów (1224), Siemonia (1225), miasto Siewierz, Targoszyce (1470), Wojkowice Kościelne, oraz dekanatu Nowa Góra w tym samym archidiaconacie, do którego należało miasto Sławków (1250)¹⁸. W zasadzie nie zanotowano na tym obszarze kościołów przejętych przez protestantów w okresie reformacji¹⁹, oprócz Będzina²⁰. W nawiasach podano informacje o pierwszych źródłowych wzmiankach na temat wymienionych parafii²¹. Dane z końca XVIII w. weryfikują nieco przynależność dekanalną poszczególnych parafii. W 1787 r. do dekanatu Nowa Góra należały parafie Będzin i Sławków, zaś parafie Sie-

---

13 K. Nabiałek, *Dzieje okolic Będzina*, s. 163.

14 A. Nowakowski, *Dzieje ustroju i prawa księstwa siewierskiego*, s. 9, 93–96.

15 J. Janczak, *Ziemia siewierska w okresie pruskim*, s. 615–617.

16 D. Nawrot, *W Królestwie Polskim*, s. 299–300.

17 A. Rogaczewska, *Archeologia pogranicza małopolsko-górnośląskiego*, s. 21–22; D. Nawrot, *Powstanie na Nowym Śląsku*, s. 180.

18 B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 154.

19 Tamże, s. 403–420.

20 D. Rosińska, *Sieć parafialna w Zagłębiu Dąbrowskim*, s. 395.

21 B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 192–232.

wierz, Wojkowice, Czelaź, Grodziec, Siemonia, Sączów i Targoszyce znalazły się w dekanacie siewierskim²².

Od 1799 r. nad omawianym obszarem stopniowo przejmował zarząd biskup wrocławski, aż w 1800 r. przejął tymczasowo jurysdykcję nad całym obszarem Nowego Śląska (niem. *Neuschlesien*). Tzw. komisariat siewierski w diecezji wrocławskiej funkcjonował od 1797 do 1818 r. Ostatecznie sprawę jurysdykcji na omawianym obszarze uregulowano w 1811 r. na mocy porozumienia między biskupami wrocławskim i krakowskim. Pierwszy otrzymał zarząd nad dekanatem bytomskim i pszczyńskim, drugi – nad siewierskim i lelowskim²³. Granice diecezji wrocławskiej aż do 1922 r. regulowała bulla papieska z 1821 r.²⁴ Z kolei w okresie przynależności terytorialnej do Królestwa Polskiego, Będzin był siedzibą dekanatu i znalazł się w diecezji kielecko-krakowskiej a następnie nowej diecezji kieleckiej w metropolii warszawskiej. Sławków należał do diecezji kieleckiej, dekanatu olkuskiego²⁵.

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne

Podstawą źródłową do analizy struktury własności oraz sieci osadniczej w drugiej połowie XVI w. były dla nas rejestry poborowe zebrane w ramach projektu *Atlas historyczny Polski* (dalej: AHP)²⁶, o którym niżej. Dla pierwszego interesującego nas przekroju pomocniczo wykorzystano również zestawienie wsi ziemi siewierskiej sporządzone na podstawie listy świadków z okresu od XIII do XV w. zamieszczone w pracy Jerzego K. Horwata na temat księstwa bytowskiego oraz informacje o właścicielach przedstawione przez Helenę Polackówną w pracy poświęconej szlachcie siewierskiej²⁷. Również pomocniczo wykorzystano *Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego* z końca XVI w.²⁸ Dane dotyczące tej części dzisiejszego powiatu będzińskiego, w której leży Sławków, dawna stolica klucza sławkowskiego, należącego do biskupów krakowskich, uzupełniono o inwentarz z 1645 r.²⁹

Z uwagi na znaczącą zmianę w zakresie przynależności administracyjnej omawianego obszaru, która wynikała z przyłączenia księstwa siewierskiego do Rzeczypospolitej w 1790 r.

---

22 B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 254–255.

23 Por. B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 154, 164–165, 182–183, 188–189, 208.

24 J. Mandziuk, *Historia Kościoła Katolickiego na Śląsku*, t. 3, cz.1, s. 58–59, 64–65, 370–372.

25 B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 566; D. Rosińska, *Sieć parafialna w Zagłębiu Dąbrowskim*, s. 399.

26 *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*.

27 J. K. Horwat, *Księstwo bytowskie*, s. 90–92; H. Polackówna, *Szlachta na Siewierzu biskupim*.

28 *Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego*.

29 *Inwentarze i lustracje klucza sławkowskiego*.

danych dla drugiego interesującego nas przekroju dostarcza więc *Mapa województwa krakowskiego* opracowana przez zespół Karola Buczka i Władysława Semkowicza, o której niżej, porównana z danymi z *Atlasu historycznego Polski*. W 1789 r. przeprowadzona została lustracja województwa krakowskiego. Została ona jednak wykorzystana tylko pomocniczo z uwagi na to, że zawarte w niej dane dotyczą tylko części królewskiej, nie obejmują też pełnej sieci osadniczej na badanym obszarze³⁰.

Danych dla trzeciego przekroju dostarcza *Przewodnik po Królestwie Polskim* wydany w 1902 r. przez Józefa M. Bazewicza (dalej: *Przewodnik 1902*)³¹. Rejestr ten, choć bogaty w treść, należy traktować z pewną ostrożnością. Zastosowany przez wydawcę układ treści znacząco utrudnia zbieranie danych z tego źródła³²: Bazewicz zdecydował się podać wszystkie miejscowości Królestwa Polskiego w kolejności alfabetycznej, bez wprowadzania żadnych podziałów przestrzennych. Przynależność administracyjna została co prawda podana przy każdej miejscowości, lecz jest to informacja uzupełniająca główną listę w układzie alfabetycznym. Zdecydowaliśmy się na wykorzystanie tego źródła mimo opisanych trudności z uwagi na brak pełnych danych statystycznych z końca XIX w. dla omawianego obszaru. Materiały z przeprowadzonego w 1897 r. spisu powszechnego nie są bowiem dostępne³³. Uchwycenie informacji z tego okresu było ważne dla obszaru dzisiejszego powiatu będzińskiego z dwóch powodów. Po pierwsze w tym czasie zaczęły się wyraźne zmiany w strukturze osadniczej spowodowane wzrostem wydobywania kopalni, a co za tym idzie – powstawaniem kopalni, licznie reprezentowanych w materiale źródłowym z początku XX w. Po drugie zaś, zmiany prawa administracyjnego w Królestwie Polskim, wprowadzone w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wpłynęły bezpośrednio na typologię miejscowości występujących na danym obszarze³⁴.

Kolejnym wykorzystanym spisem był *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* wydany w 1925 przez Główny Urząd Statystyczny (dalej: „Skorowidz 1921”)³⁵. Zawiera

---

30 Zob. *Lustracja województwa krakowskiego 1789*, s. XIV; por. H. Madurowicz, A. Podraza, *Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej*, tab. 52–54.

31 J. M. Bazewicz, *Przewodnik po Królestwie Polskim*.

32 Z tego powodu zrezygnowaliśmy z analizy skorowidza autorstwa T. Bystrzyckiego (T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*). Dodatkowym powodem, dla którego skorowidz ten nie został wykorzystany w naszych badaniach, była specyficzna, bardzo rozbudowana typologia miejscowości, uwzględniająca kategorie nieznanne z innych źródeł. Jednocześnie uznajemy wysoką wartość poznawczą tego rejestru i postulujemy jego pełniejszą analizę.

33 *Pierwsza wsieobszcza pierepis nasielenija Rossijskoj Imperii 1897 goda*; por. J. Berger, *Statystyka w Królestwie Polskim*, s. 104; A. Rzepkowski, *Spisy ludności na ziemiach polskich*, s. 108; S. Szulc, *Wartość materiałów statystycznych*.

34 Zob. więcej: R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady*, s. 192–200; J. Mazurkiewicz, *Likwidacja ustroju miejskiego*, s. 211–228.

35 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Kieleckie*.

on spis miejscowości opracowany na podstawie spisu powszechnego z 1921 r., ale uzupełniony również informacjami z innych źródeł.

Jeżeli chodzi o materiały kartograficzne to w pracach wykorzystano tom serii *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.* dotyczący województwa krakowskiego, uwzględniający również obszar księstwa siewierskiego oraz klucza sławkowskiego, należącego do biskupów krakowskich. Dane pozyskane z *Atlasu* pozwoliły na uwzględnienie XVI w. w analizach zmian osadnictwa powiatu będzińskiego. Podstawową mapą dostarczającą informacji na temat sieci osadniczej z XVIII w. jest *Mapa województwa krakowskiego* opracowana przez zespół Karola Buczka i Władysława Semkowicza.

Mapy dawne przydatne w pracach nad historią księstwa siewierskiego omówiła szczegółowo Janina Stoksik. Wbrew tytułowi, podano tam też krótką informację o kartografii XIX-wiecznej, wraz ze wskazówkami bibliograficznymi³⁶. Jak zauważyła badaczka, wiele zachowanych map i planów dotyczy konfliktów granicznych, co wynika ze wspomnianego przygranicznego położenia badanego obszaru, jak również ze szczególnej struktury własności, w której dominowała własność biskupów krakowskich. Obfitość map i planów dokumentujących obszary przygraniczne nie rekompensuje jednak zasadniczego braku map oddających większą część interesującego nas obszaru. Bardzo przydatnych informacji dostarcza również komentarz do *Mapy województwa krakowskiego...*, który daje wgląd do materiałów już nieistniejących³⁷.

Pomocniczo wykorzystano również inne mapy i atlasy:

- *Mappa szczegulna Woiewodztwa Krakowskiego i Xięstwa Siewierskiego zrządzona zinnych wielu mapp mieyscowych tak dawniey iak i swiezo odrysowanych tudziez goscincowych i niewątpliwych wiadomosci wszystko według reguł geograficznych i obserwacyi astronomicznych* Karola Perthéesa z 1792 r. (skala 1:225 000).
- Tzw. mapa Reymanna w skali 1:180 000, czyli *Karte eines Theils von Neu oder West Gallizien* z 1797 r..
- Rękopiśmienna mapa *Sytuacja Powiatow Pileckiego i Siewierskiego z 1807 roku* w skali 1:250000, na której zaznaczono granice śląską, austriacką i pruską, planowane granice powiatów siewierskiego, pileckiego i lelowskiego oraz sieć osadniczą większości interesującego nas obszaru³⁸.
- *Atlas Królestwa Polskiego* J. Kolberga (1:533 000, 1827) zawierający mapy przeglądowe poszczególnych guberni³⁹. Wykorzystany został przede wszystkim do rekonstrukcji podziałów administracyjnych.

---

36 J. Stoksik, *Siewierz i księstwo siewierskie*, s. 597–613.

37 *Mapa województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego (1788–1792)*.

38 *Sytuacja Powiatow Pileckiego i Siewierskiego z 1807 roku*.

39 J. Kolberg, *Atlas Królestwa Polskiego*, L. Szaniawska, *Mapy Królestwa Polskiego*, s. 37–40.

- *Flötzkarte des Oberschlesischen Steinkohlenbeckens* (początek XX w.), której dwa arkusze (15 i 21) obejmują Grodziec i Czeladź wraz z okolicami.
- Arkusz nr 501 *Karte des Deutschen Reiches* z 1914 r., uwzględniający okolice Będzina, stanowił dla nas materiał porównawczy.
- *Karte des Westlichen Russlands* (1:100 000, 1914–1921) pozwoliła na lokalizację wielu miejscowości wymienionych w *Skorowidzu* z 1921 r.
- Mapy Wojskowego Instytut Geograficznego, przede wszystkim tzw. „mapa taktyczna” w skali 1:100 000, została wykorzystana do lokalizacji i obserwacji części miejscowości.

Obszar dzisiejszego powiatu będzińskiego został dość gruntownie przebadany, dzięki czemu dysponujemy obszerną bibliografią. Bardzo ważną publikacją jest *Słownik miejscowości księstwa siewierskiego autorstwa* Zdzisława Nogi, w którym znajdujemy szczegółowe informacje o sieci osadniczej interesującego nas obszaru do końca XVIII w. Problem z wykorzystaniem danych tam zawartych dla naszych badań polega jednak na tym, że autor nie wyodrębnił ani przysiółków, ani młynów, kuźnic czy folwarków, podając informację o nich „pod hasłami osad, na których gruntach występowały”⁴⁰. Taki sposób porządkowania danych utrudnia śledzenie relacji mereologicznych między miejscowościami na omawianym obszarze. Jak w przypadku wszystkich innych publikacji poświęconych historii księstwa siewierskiego, należy też pamiętać, że pomijają one informacje na temat południowej i południowo-wschodniej części omawianego powiatu będzińskiego z uwagi na inną przynależność administracyjną okolic Będzina i Sławkowa. Problem ten notujemy również w bardzo przydatnym artykule poświęconym charakterystyce nazewnictwa dawnego księstwa siewierskiego. Autor pracuje na materiale dotyczącym nazw „z obszaru całego historycznego księstwa siewierskiego”, co powoduje, że wśród 120 nazw poddanych analizie nie znajdziemy m.in. Będzina ani Sławkowa. Zasięg dzisiejszego powiatu będzińskiego na tle struktury osadniczej z przełomu XVIII i XIX w. pokazuje Ryc. 1.

Osobne, obszerne monografie mają Będzin, Sławków, Czeladź⁴¹. Szczegółowych opracowań doczekały się zarówno poszczególne ośrodki dawnego księstwa siewierskiego⁴², jak i wybrane zagadnienia ustrojowe związane z historią tego obszaru⁴³. W zrozumieniu skomplikowanej historii podziałów administracyjnych na omawianym obszarze w średniowieczu pomocne są prace dotyczące tego zagadnienia⁴⁴. Aktualny stan wiedzy na temat historii Śląska,

---

40 *Słownik miejscowości księstwa siewierskiego*.

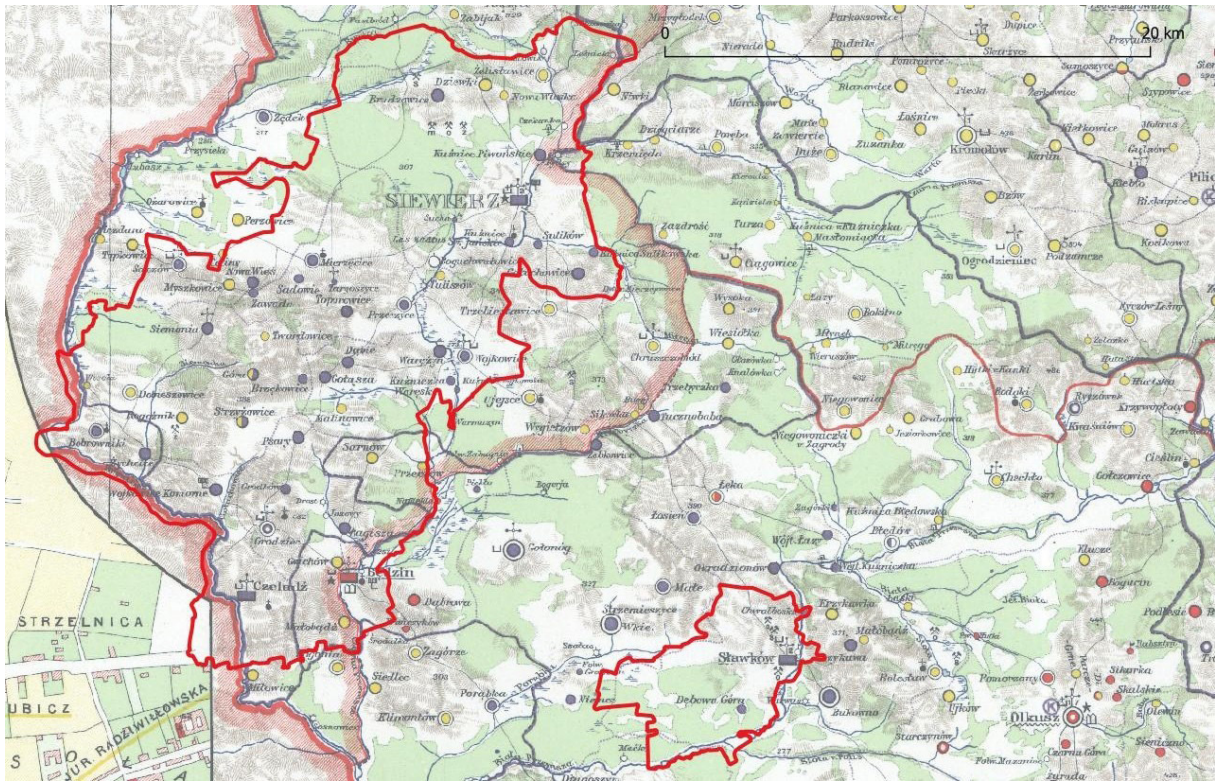
41 *Będzin 1358–1008*; W. Błaszczyk, *Będzin przez wieki; Historia Czeladzi; Dzieje Sławkowa*.

42 *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy*.

43 A. Nowakowski, *Dzieje ustroju i prawa księstwa siewierskiego*; K.Z. Żelazny, *Księstwo siewierskie*.

44 M.in. J.K. Horwat, *Księstwo bytomskie*.

Ryc. 1. Zasięg powiatu będzińskiego na tle granic księstwa siewierskiego (na podkładzie: „Mapy województwa krakowskiego”).

a więc częściowo również interesującego nas obszaru, zbiera obszerna, wielotomowa publikacja wydana pod redakcją Lucyny Harc, Przemysława Wiszewskiego i Rościława Żerelika⁴⁵. Wybranych informacji dostarczają również monografie poszczególnych parafii będzińskich⁴⁶ oraz wsi⁴⁷.

Problemy identyfikacyjne dotyczące sieci osadniczej dzisiejszego powiatu będzińskiego wynikają głównie z niejednorodnej przynależności administracyjnej omawianego obszaru⁴⁸. Manifestuje się to w okolicach miasta powiatowego Będzina, pierwotnego zamku pogranicznego i znajdującej się tam komory celnej, między województwem krakowskim a Śląskiem. Szczególnie widocznie jest zaś odnośnie do okolic Sławkowa, które dziś są eksklawą powiatu będzińskiego i z tego powodu zostały uwzględnione w tym rozdziale, lecz historycznie nigdy nie były częścią księstwa siewierskiego⁴⁹. Co ciekawe, osadnictwo wokół Sławkowa – według

45 *Cuius Regio?*.

46 L. Szweblik, B. Ciepela, *Dzieje parafii Grodziec*; A. Malinowska, *Druga strona lustra*.

47 J. Hetmańczyk, *Dobieszowice z „przyległościami”*.

48 Por. np. mapę „Księstwo bytomskie 1281–1459” dołączoną do pracy J. K. Horwat, *Księstwo bytomskie*; J. Rejman, *Czeladź do końca XVI wieku*, s. 75–157.

49 Por. błędne informacje w SGKP, t. 10, s. 783, gdzie podano, że Sławków zostałłączony do księstwa siewierskiego przez Zbigniewa Oleśnickiego.

dostępnych danych – aż do końca XVIII w. w zasadzie nie rozwijało się w kierunku pozwalającym na wyodrębnienie osobnych miejscowości. Struktura osadnicza w rozległym kluczu sławkowskim (21 miejscowości wg najwcześniejszego inwentarza⁵⁰) kształtowała się w pewnym oddaleniu od miasta i od sławkowskiej siedziby biskupów krakowskich i z tego powodu pozostaje poza zasięgiem naszego zainteresowania w tym projekcie. Miejscowości notowane w PRNG, rozwijające się w tej części dzisiejszego powiatu będzińskiego, mają proveniencję późniejszą. Badania archeologiczne na tym obszarze potwierdzają jednak długą tradycję osadniczą na tym terenie⁵¹.

Położenie na obszarze przygranicznym rodziło problemy związane z wykorzystaniem pól uprawnych, co w okresie nowożytnym dotyczyło na przykład pól należących do mieszczan czeladzkich i wymagało ingerencji władz zwierzchnich, zaś na początku XIX w. związane było z wytyczeniem granicy austriacko-pruskiej biegnącej przez dawny klucz sławkowski⁵². Konflikty graniczne na tym obszarze trwały właściwie przez cały omawiany okres⁵³.

Obszar księstwa siewierskiego cechuje się dość dużą stabilnością osadniczą. Z tego powodu zmiany mereologiczne, nazewnicze czy typologiczne nie są często notowane w analizowanym materiale źródłowym. Dopiero zmiany struktury sieci osadniczej w XIX i XX w. powodują widoczne zmiany mereologiczne. Poniżej przedstawimy wybrane przypadki, pomijając nieznaczne zmiany nazewnicze z okresu do 1790 r., opisane przez Kazimierza Rymuta i Zdzisława Nogę. Przykłady te często obejmują jednocześnie zmiany w zakresie mereologii, jak i nazwy oraz typu miejscowości. Wprowadzona trójdzielna klasyfikacja ma więc charakter porządkujący. Dodać przy tym należy, że analizy mereologiczne warto rozszerzyć o dodatkowy korpus źródeł, ponieważ wyniki dotychczasowych badań wskazują na znaczny potencjał tego typu analiz. Przykładem jest tu bardzo szczegółowe badanie Janusza Hetmańczyka, który przygotował wykaz przyległości, przysiółków, kolonii i miejscowości o innych typach oraz ich części związanych z jedną tylko wsią z analizowanego obszaru. Badacz zanotował, że od XVI w. do czasów współczesnych wieś Dobieszowice, w różny sposób związana była z 39 punktami osadniczymi o wyodrębnionych nazwach, znanej lokalizacji oraz dającym się określić typie⁵⁴.

Mierzęćce/Targoszyce. Mierzęćce i Targoszyce do XVI w. stanowiły osobne miejscowości, od XVI w. rejestrowane są jako „Targoszyce seu Mierzęćce”⁵⁵. W *Atlasie historycznym Polski* zarejestrowano dwie wsie, w tym Mierzęćce charakteryzowały się własnością mieszaną

---

50 *Inwentarze i lustracje klucza sławkowskiego*, s. 27, 53–81; por. H. Madurowicz-Urbańska, *Gospodarstwo folwarczne w dobrach biskupstwa krakowskiego*.

51 J. Pierzak, *Najdawniejsze dzieje*, s. 52–54.

52 Z. Matuszczyk, *W okresie niewoli narodowej*, s. 182–183, 186–187.

53 Z. Jedynak, J. Drabina, *Wśród konfliktów*, s. 250–258.

54 J. Hetmańczyk, *Dobieszowice z „przyległościami”*, s. 25–28.

55 Z. Noga, *Słownik miejscowości księstwa siewierskiego*, s. 90.

(część wsi – własność duchowna, część – szlachecka) i należą do parafii Targoszyce. Targoszyce z kolei należały do biskupa krakowskiego i były siedzibą parafii⁵⁶. W taki sam sposób obie miejscowości zarejestrowano na *Mapie województwa krakowskiego* opracowanej przez K. Buczka – Mierzęcice były większe niż Targoszyce oraz istniał tam kościół. Co ciekawe, na mapie Karola Perthéesa z tego samego okresu podano informację o jednej tylko miejscowości (o czym świadczy rysunek zabudowy) o nazwie złożonej „Mierzęcice czyli Targoszyce” (Ryc. 2). W *Przewodniku* Józefa M. Bazewicza wydanym w 1902 r. Mierzęcice zarejestrowano jako wieś w parafii Targoszyce⁵⁷, zaś Targoszyce jako „Targoszyce wieś, kościół” w tej samej gminie Sulików, w parafii Targoszyce⁵⁸ (Ryc. 3).

Ryc. 2. Mierzęcice i Targoszyce na mapie „Mappie szczególnej Woiewództwa Krakowskiego i Xięstwa Siewierskiego” K. Perthéesa.

Skomplikowane zależności między Mierzęcicami i Targoszycami sięgają początku XVI w., kiedy to Targoszyce opustoszały, zaś tamtejsze grunty przeszły w użytkowanie mieszkańców Mierzęcic. Nie zmieniło to przynależności parafialnej na tym terenie i ostatecznie – jak informuje lustracja z 1789 r. – kościół pod wezwaniem św. Mikołaja przyjął nazwę Mierzęcice w miejsce wcześniejszych Targoszyce⁵⁹. Prawdopodobnie ten stan rzeczy rejestruje *Mappa*

56 Tamże, s. 142.

57 J. M. Bazewicz, *Przewodnik po Królestwie Polskim*, t. 1, s. 391.

58 Tamże, t. 2, s. 223.

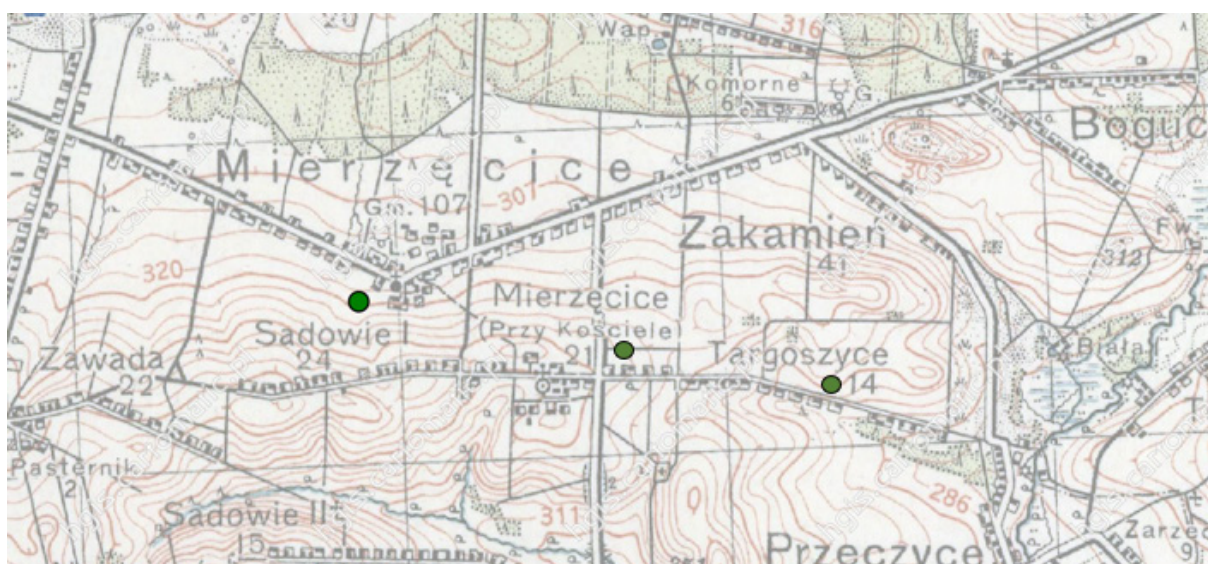
59 Z. Noga, *Słownik miejscowości księstwa siewierskiego*, s. 143.

Wymienienie miejscowości	Gubernia	Powiat	Gmina	Parafia
Mierzanowice, wieś	Radomska	Opatowski	Wojciechowice	Mikulowice
Mierzawa, wieś	Kielecka	Jędrzejowski	Wodzisław	Krzcięcice
Mierzączka, wieś	Radomska	Koziński	Grabów n/W.	Zwolen
Mierzączka Duża, wieś	Piotrkowska	Łaski	Dłutów	Dłutów
Mierzączka Mała, wieś	Piotrkowska	Łaski	Dłutów	Dłutów
Mierzączka, wieś	Siedlecka	Garwoliński	Górzno	Górzno
Mierzęcice, wieś, szkoła, urz. gm.	Piotrkowska	Będziński	Sulików	Targoszyce
Mierzęcin, wieś i folw.	Warszawska	Tulski	Zatory	Eniewo
Targonie Wielkie, wieś	Łomżyńska	Łomżyński	Chlebiotki	Zawady
Targonie Wite, wieś	Łomżyńska	Łomżyński	Chlebiotki	Zawady
Targoszyce, wieś, kościół	Piotrkowska	Będziński	Sulików	Targoszyce
Targoszyce, kol. i folw., fabr. chemicz. rob. 30, fabryka kleju rob. 50, hu- ta szklana	Warszawska	Warszawski	Brudno	Praga

Ryc. 3. Mierzęcice i Targoszyce w „Przewodniku” Bazewicza.

K. Perthéesa. Reprezentacja kartograficzna przedstawiona na mapie taktycznej WIG również wydaje się nawiązywać do tej sytuacji (Ryc. 4). Zarejestrowano tam dużą wieś Mierzęcice (107 domów), dodatkowo są również „Mierzęcice (Przy Kościele)” liczące 21 domów oraz niewielkie Targoszyce (14 domów). Z kolei współczesny PRNG podaje wieś Mierzęcice oraz wieś Targoszyce, będącą dawnym PGR-em, i Targoszyce będące częścią wsi Mierzęcice. Parafia w Targoszycach nadal funkcjonuje w tym samym miejscu i w tym samym kościele pod wezwaniem św. Mikołaja.

Ryc. 4. Mierzęcice i Targoszyce na mapie WIG.

Psary. Kolejnym przykładem zmian mereologicznych na omawianym obszarze jest wieś Psary, która od XVI w. stanowiła własność szlachecką i do końca XVIII w. funkcjonowała

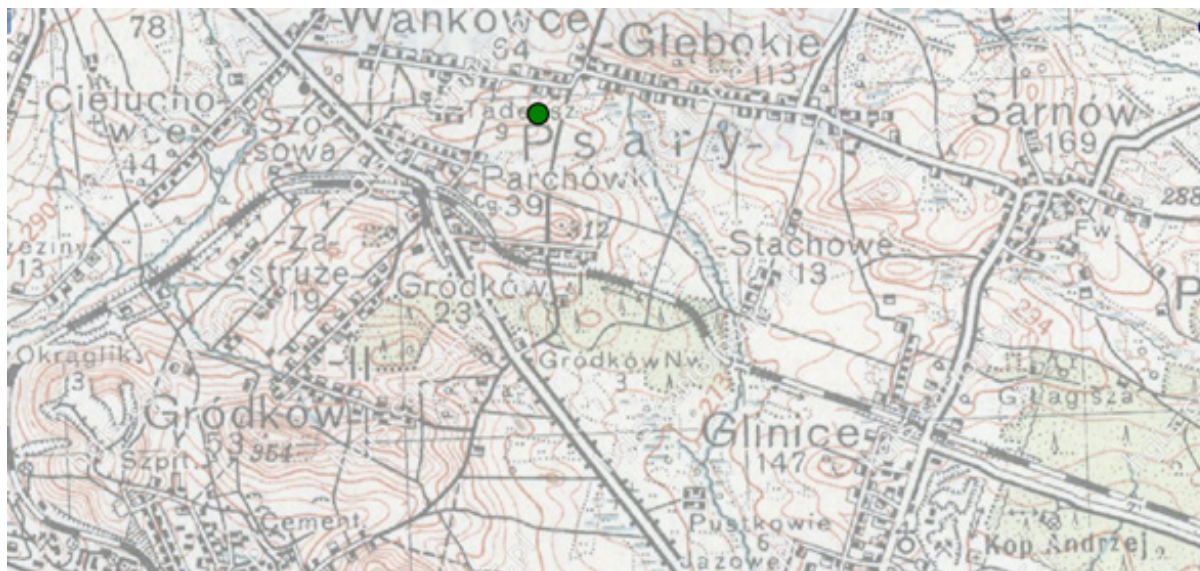
nieopodal Gzichowa i Łagiszy. Jeszcze na początku XX w. – co widać w *Przewodniku Bazewicza* – wokół tej miejscowości nie rozwinęły się jej części (Ryc. 5), rejestrowane zarówno w *Skorowidzu* z danymi spisowymi z 1921 r. (Ryc. 6), jak i na mapie WIG (Ryc. 7). Szczególnie liczne miejscowości, mające w nazwie składową „Psary” zarejestrowano w *Skorowidzu* 1921 i wszystkie one występują jako wsie, podczas, gdy na mapie WIG zastosowano zapis wyraźnie wskazujący na pewien rodzaj zależność poszczególnych miejscowości o nazwie złożonej od miejscowości nadrzędnej Psary. We współczesnym PRNG zachowały się trzy miejscowości o nazwie złożonej: Psary Głębokie, Psary-Wańkowce i Psary-Parchówki.

Psary, posesia	Piotrkowska	Bendziński	Bobrowniki	Grodziec	II Sosnowo
Psary, wieś, szkoła	Piotrkowska	Bendziński	Bobrowniki	Grodziec	II Sosnowo
Psary, wieś i torw.	Kierecka	Wioszczoński	Secemni	Dzierżgów	II Secemni
Psary, wieś	Radomska	Kozienicki	Brzeźnica	Brzeźnica	I Kozienice

Ryc. 5. Psary w „Przewodniku” Bazewicza.

	ROL.									
16. Psary-Prechów	wieś	47	—	314	172	142	314	—	—	—
17. Psary-Cieluchowce	wieś	23	—	195	103	92	195	—	—	—
18. Psary-Głębokie	wieś	57	—	384	172	212	379	—	5	—
19. Psary-Parchówki	wieś	40	—	258	127	131	258	—	—	—
20. Psary-Pustkowie	wieś	2	—	13	8	5	13	—	—	—
21. Psary-Stachowe	wieś	8	—	59	28	31	59	—	—	—
22. Psary-Wańkowce	wieś	29	—	220	101	119	220	—	—	—
23. Psary-Żurawieniec	wieś	37	—	241	121	120	241	—	—	—
24. Sarnów	wieś	122	—	741	361	380	736	—	5	—
25. Tadeusz	kopal.	15	—	124	68	56	119	5	—	—

Ryc. 6. Psary w *Skorowidzu* 1921.

Ryc. 7. Psary na mapie WIG.

Sączów. Zakres zmian mereologicznych związanych z miejscowością Sączów należy do najciekawszych przypadków na omawianym obszarze. Już na *Karte des westlichen Russlands*

oprócz miejscowości „Sączów” zarejestrowano: „Podtompkowice Sącz.”, „Podmyszkowice Sącz.”, „Podossy Sącz.”, „Podsiemonia Sącz.” (Ryc. 8). Co ciekawe, w pobliżu tych miejscowości istniały również miejscowości „Tompkowice”, „Myszkowice”, „Ossy”, „Siemonia”, których nazwy jasno wskazują na pewien rodzaj zależności mereologicznej z wymienionymi miejscowościami z przedrostkiem „Pod-”. Podobnego rozdrobnienia nie zarejestrował J. M. Bazewicz w swoim *Przewodniku* (Ryc. 9), lecz bardzo podobną sytuację znajdujemy w materiałach ze spisu powszechnego przedstawionych w *Skorowidzu 1921* (Ryc. 10). Podtąpkowice, Podmyszkowice, Podossy oraz Podsiemonię znajdujemy również na mapie WIG obok miejscowości nadrzędnych czyli Tąpkowice, Myszkowic, Oss, Siemonii oraz oczywiście Sączowa (Ryc. 11).

Ryc. 8. Sączów i okolice na „Karte des westlichen Russlands”.

Sawinów, folw.	Kielecka	Stopnicki	Duska	Międzyrzec	I Międzyrzec
Sawki, wieś	Siedlecka	Radzyński	Zagajki	Pniewnik	III Międzyrzec
Sączów, wieś, kościół, szkoła	Piotrkowska	Bendziński	Bobrowniki	Sączów	II Sosnowice
Sasiadka, folw.	Lubelska	Zemojski	Sulów	Mokrelipie	IV Frampol
	Siedlecka	Łukowski	Lysobyki	Lysobyki	VI Białobrzegi

Ryc. 9. Sączów w „Przewodniku” Bazewicza.

8. Tąpkowice	wieś	71	—	397	268	105	397	—	—	—	—	—	33	—	—
0. Sączów	st. kol.	2	—	33	18	15	33	—	—	—	—	—	33	—	—
1. Sączów	wieś	48	—	307	138	169	303	—	—	4	—	—	307	—	—
2. Sączów pod Myszkowicami	kol.	19	—	138	70	68	138	—	—	—	—	—	138	—	—
3. Sączów pod Ossami	kol.	26	—	176	82	94	176	—	—	—	—	—	176	—	—
4. Sączów pod Siemonią	kol.	34	—	183	80	103	181	—	2	—	—	—	183	—	—
5. Sączów pod Tąpkowicami	kol.	23	—	160	81	79	160	—	—	—	—	—	160	—	—
6. Siemonia	wieś	37	—	227	103	124	227	—	—	—	—	—	227	—	—
7. Siemonia pod Sączowem	kol.	12	—	54	20	34	54	—	—	—	—	—	54	—	—
8. Tąpkowice	wieś	99	—	669	319	350	630	—	—	39	—	—	630	—	39

Ryc. 10. Sączów w *Skorowidzu 1921*.

Ryc. 11. Sączów i okolice na mapie WIG.

Z uwagi na to, że zagadnienie zmian nazewniczych na omawianym obszarze zostało gruntownie przebadane⁶⁰, identyfikacja poszczególnych miejscowości nie była trudna. Omówiony wyżej przykład Mierzęcic/Targoszyce, oprócz wyraźnych problemów ze zmianami me-reologicznymi, powinien być rozważany również jako przykład zmian nazewniczych. Najważniejszą zmianą w zakresie typologii na omawianym obszarze było utrata praw miejskich w XIX w. przez Czeladź i Sławków w wyniku reformy administracyjnej przeprowadzonej w Królestwie Polskim⁶¹. Oba te miasta stały się osiedlami miejskimi, czego konsekwencje widać jeszcze w typologii miejscowości przyjętej w spisie przeprowadzonym w 1921 r.

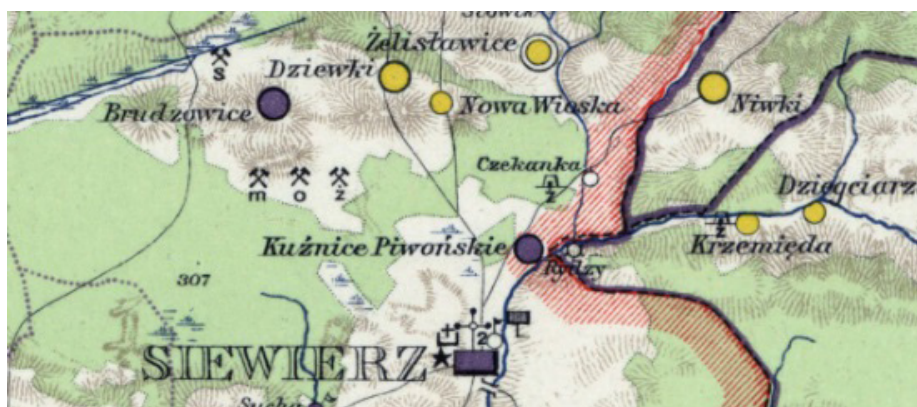
Warto też zwrócić na uwagę na przykład **Piwonii/Kuźnicy Piwońskiej/Piwonia**, ponieważ rejestrowane w tym przypadku zmiany odnoszą się również do zmian typologicznych. Dzisiejsza Piwoń zlokalizowana jest w granicach Siewierza – wg PRNG jest to pod względem typologicznym część miasta. Kazimierz Rymut podaje, że ta część nazwy pochodzi od nazwy osobowej – w dokumentach średniowiecznych wymieniany Nicolao Pywon⁶². W Atlasie historycznym Polski miejscowość występuje jako „Piwonia”⁶³. Na *Mapie województwa krakowskiego* zaznaczono Kuźnice Piwońskie (Ryc. 12), co oddaje funkcję gospodarczą miejscowości

60 *Słownik miejscowości księstwa siewierskiego*; K. Rymut, *Nazwy wsi i miast*; J. Pierzak, *Zamek biskupów krakowskich*, s. 47–48 (gdzie szczegółowa analiza odmianek nazwy Sławkowa notowanych od średniowiecza do końca XVIII w.).

61 R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady*, s. 191–200; J. Mazurkiewicz, *Likwidacja ustroju miejskiego*, s. 211–228.

62 K. Rymut, *Nazwy wsi i miast*, s. 58.

63 *Ziemie polskie Korony w XVI wieku. Przestrzenna baza danych*, <http://atlasfontium.pl/index.php?article=korona> dostęp 25.05.2019.

Ryc. 12. Kuźnice Piwońskie na „Mapie województwa krakowskiego” K. Buczka.

należącej do biskupów krakowskich. W *Przewodniku* Bazewicza wieś „Piwonia” leży w gminie Sulików, w powiecie będzińskim⁶⁴. Z kolei na „mapie taktycznej” WIG zarejestrowano miejscowość Piwoń, która liczyła 75 domów.

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Analizę ilościową obejmującą sieć osadniczą na obszarze dzisiejszego powiatu będzińskiego komplikuje konieczność korzystania z różnych zbiorów źródeł dla poszczególnych przekrojów czasowych, co widać szczególnie na przykładzie pierwszego analizowanego okresu.

Źródło	Data	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości w 2017 r.	
			liczba bezwzględna	procent miejscowości z danego źródła
AHP (część księstwa siewierskiego, Sławków, Będzin)	ok. 1600	47	47	100
Mapa województwa krakowskiego	1788–1792	56	55	98
Przewodnik 1902	1902	98	68	69
Skorowidz 1921	1921	138	104	75
PRNG	2017	249	249	100

Tab. 1. Zestawienie liczby miejscowości (ok. 1600–2017) w kolejności chronologicznej.

W tabeli 1. przedstawiono zestawienie liczby miejscowości w kolejnych analizowanych przekrojach czasowych. I tak, pierwszy przekrój, który obejmuje głównie dane zebrane w wyniku prac nad *Atlasem historycznym Polski*, obejmuje 47 miejscowości. Informacje dotyczące miejscowości w klucza sławkowskiego pozyskano dodatkowo z inwentarza klucza z 1645 r.,

64 J. M. Bazewicz, *Przewodnik po Królestwie Polskim*, t. 2, s. 67.

pierwszego zachowanego spisu tego typu dla tej części włości biskupów krakowskich⁶⁵. Jak wspomniano wyżej, ze względu na metodologię przyjętą w naszym badaniu, miejscowości z tego klucza (oprócz Sławkowa) nie zostały uwzględnione w zestawieniu ilościowym. Do pełnej listy miejscowości notowanych w XVI w. należało uwzględnić również informacje z rejestrów poborowych województwa krakowskiego, w którego granicach leżał Będzin.

W okolicach Będzina, a dokładniej na obszarze nowożytnej parafii Będzin, w pierwszej połowie XVII w. zanotowano powstanie 7 osad, z których Przeczów (Preczów), Gzichów i osada młyńska Brzozowica (powstała przed 1681 rokiem)⁶⁶ znajdują się na obszarze badanym. Dzięki pracom wykonanym przez zespół Karola Buczka i będącej ich efektem *Mapy województwa krakowskiego*, możemy śledzić sieć osadniczą z obszaru dzisiejszego powiatu będzińskiego na całym badanym obszarze. Łącznie na mapie województwa krakowskiego znalazło się 56 miejscowości. Przyrost w porównaniu z danymi XVI-wiecznymi dotyczy głównie młynów i kuźnic⁶⁷. 45 miejscowości występuje zarówno w AHP, jak i na *Mapie województwa krakowskiego*. Osady Przeczów i Gzichów odwzorowano na tej mapie. Brzozowica, która współcześnie w PRNG notowana jest jako część miasta Będzina⁶⁸, tam nie występuje. Na mapie K. Buczka znalazły się natomiast nienotowane wcześniej młyny: Drost, Jazowy (być może osada) i kuźnice: Wojkowska, Świętojańskie, Waręska. Na mapie zaznaczono również Kuźnice Piwońskie, które w AHP występowały jako Piwonia⁶⁹. Pozostałe miejscowości, które pojawiły się na mapie województwa krakowskiego to, oprócz wspomnianych Gzichowa i Przeczowa: Nowa Wioska, zlokalizowana przy północnej granicy dzisiejszego powiatu będzińskiego; Leśniaki, leżące od niej nieco dalej na północny-wschód; Słowik, zlokalizowany w pobliżu tych dwóch miejscowości; Sucha, znajdująca się nieopodal Siewierza; oraz Wesoła, późniejszy przysiółek Dobieszowic. Na mapie przedstawiającej stan na koniec XVIII w. nie pojawiła się za to osada Bernarcice.

W *Przewodniku* Bazewicza zarejestrowano już 98 miejscowości zlokalizowanych na obszarze dzisiejszego powiatu będzińskiego. Spośród tych miejscowości 68 można utożsamić z miejscowościami wymienionymi w PRNG (69%). W omawianym przypadku warto zwrócić uwagę na podziały administracyjne na najniższym poziomie, czyli gminy w powiecie będzińskim. Największą gminą były wg omawianego rejestru „Wojkowice K”, czyli Wojkowice Kościelne. Do gminy tej należało 28 miejscowości z omawianego obszaru testowego, z których aż 17 (czyli 61%) znajduje się we współczesnym PRNG. Dla porównania, do gminy Gzichów wg *Przewodnika* należało 16 miejscowości z omawianego obszaru, z których tylko 7 (czyli 44%)

---

65 *Inwentarze i lustracje klucza sławkowskiego*.

66 K. Nabiałek, *Dzieje okolic Będzina*, s. 172–173.

67 Por. J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, s. 70.

68 Zob. S. Lazar, *Na drugim brzegu Czarnej Przemszy*.

69 W źródłach pojawia się również nazwa Kuźnica Siekaczowska, por. J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, s. 70.

można utożsamić z miejscowościami współczesnymi. Wśród tych miejscowości jest również Czeladź, która w XIX w. straciła prawa miejskie. Gmina ta wydaje się szczególnie interesująca, ponieważ: a) Gzichów w omawianym rejestrze występował zarówno, jako siedziba gminy (od 1867 r.), jak i miejscowość o typie mieszanym (wieś i folwark), b) już w *Skorowidzu* z 1921 r. miejscowość ta nie pojawia się w rejestrze, ponieważ w czasie I wojny światowej została włączona do Będzina i odtąd stanowi część miasta. Wyjątkową gminą na omawianym obszarze była gmina Sulików, do której wg analizowanego źródła należało 16 miejscowości, w tym dwa pustkowia (Surma i Straków) oraz 13 wsi. Sulików charakteryzował się typem mieszanym (wieś i folwark). Tylko jedna z tych miejscowości zaniknęła, co oznacza, że 94% miejscowości zarejestrowanych w tej gminie można utożsamić ze miejscowościami współczesnymi.

Zmiany w sieci osadniczej na omawianym obszarze w ostatnich dziesięcioleciach XIX w. i na początku XX w. wskazują na radykalny rozwój osadnictwa na badanym obszarze, przy czym znakomitą większość nowych miejscowości łączyły różne relacje mereologiczne z miejscowościami istniejącymi wcześniej. W tym czasie powstało też wiele kopalń, które notowane były zarówno w materiale pisanym, jak i na mapach.

Bardzo wyraźnie widać to w danych pochodzących ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 1921 r., gdzie wymieniono 138 miejscowości, wśród których były tylko dwa miasta (Czeladź, Będzin) oraz 52 wsie. Pozostałym miejscowościom przypisano zróżnicowane typy, wśród których najliczniejsze były kolonie (43 miejscowości). Miejscowości te w wielu przypadkach przejęły nazwę wsi (np. kolonia Podtwardowice i wieś Twardowice) i na tej podstawie można wnioskować o zależności mereologicznej między obiema (lub większą liczbą) miejscowościami. Kolonie pojawiają się jednak również wśród nowych miejscowości, nienotowanych w źródłach prezentujących wcześniejsze analizowany przekroje. Przykładem jest tu kolonia Sławniów, która obecnie stanowi część wsi Toporowice w gminie Mierzęcice.

Bardzo duży przyrost liczby miejscowości współczesnych (PRNG) w porównaniu z wszystkimi wcześniejszymi zbiorami danych należy tłumaczyć tym, że wszystkie części miejscowości, w tym osiedla mieszkalne wyodrębnione na podstawie odrębnej nazwy, traktowane są w PRNG jako miejscowości. W przypadku powiatu będzińskiego mamy 182 części miejscowości na 249 miejscowości, z czego tylko część ma proveniencję sięgającą okresu międzywojennego lub wcześniejszą. W samym tylko mieście Będzinie PRNG wylicza 25 części miasta.

Charakterystyka typologiczna miejscowości powiatu będzińskiego została omówiona w ujęciu ogólnym, szczegółowym i diachronicznym. Oznacza to kolejno: analizę liczby typów miejscowości wymienionych w poszczególnych źródłach, charakterystykę tych typów miejscowości oraz charakterystykę zmian typologicznych w czasie.

Tabela 2 zawiera wykaz liczby typów miejscowości powiatu będzińskiego w poszczególnych źródłach. Najwięcej wyróżnianych jest w *Skorowidzu* 1921 (12), najmniej zaś w AHP

(3). Uwagę zwraca również dość rozbudowana współczesna typologia miejscowości na omawianym obszarze.

Źródło	Data	Liczba typów miejscowości
Skorowidz 1921	1921	12
PRNG	2017	8
Przewodnik 1902	1902	8
Mapa województwa krakowskiego	1788–1792	4
AHP	ok. 1600	3

Tab. 2. Liczba typów miejscowości w poszczególnych źródłach (malejąco)

Według danych z *Atlasu historycznego Polski* na terenie obecnego powiatu będzińskiego można wyróżnić jedynie trzy typy miejscowości, wśród których przeważały wsie (40, czyli 85% wszystkich). Istniały także trzy kuźnice oraz cztery miasta (Będzin, Czeladź, Siewierz, Sławków). Typologia jednostek osadniczych cechowała się na tym obszarze dużą jednorodnością. Należy przy tym zwrócić uwagę na brak osad młyńskich lub młynów, które można wyodrębnić według kryterium nazewniczego. W całym województwie krakowskim i księstwie siewierskim łącznie w drugiej połowie XVI w. wyodrębniono trzy takie jednostki osadnicze. Nie oznacza to oczywiście braku młynów na całym tym obszarze, lecz świadczy prawdopodobnie o lokalizowaniu ich w bezpośrednim sąsiedztwie lub we wsiach oraz braku wyróżnika w postaci nazwy własnej młyna. Metodologia badań *Atlasu historycznego Polski* zakłada w takich przypadkach rejestrowanie młynów jako obiektów gospodarczych w poszczególnych wsiach czy miastach⁷⁰.

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	40
kuźnica	3
miasto	4

Tab. 3. Typy miejscowości wg AHP (ok. 1600)

70 J. Suproniuk, *Charakter i wielkość osiedli*, s. 69.

Równie jednolita jest typologia miejscowości na Mapie województwa krakowskiego, co nie dziwi z uwagi na metodologię gromadzenia i prezentacji materiału bardzo podobną do zastosowanej w AHP⁷¹.

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
osada	46
miasto	4
kuźnica*	4
młyn	2

* sygnaturka kuźnicy tożsama z sygnaturką osady

Tab. 4. Typy miejscowości wg „Mapy województwa krakowskiego” (1788–1792)

Na *Mapie województwa krakowskiego* znajdujemy cztery typy miejscowości, przy czym kuźnice wyodrębnione są nie przez sygnaturkę na mapie – identyczną dla kuźnic i osad – lecz jedynie w nazwie osady. Osady stanowią najliczniejszy typ miejscowości – zanotowano ich 46, co stanowi 82,1% wszystkich miejscowości z tego przekroju.

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	44
kolonia	19
brak	10
wieś i folwark	8
pustkowie	8
osada	6
osiedle	2
miasto	1

Tab. 5. Typy miejscowości wg „Przewodnika” Bazewicza (1902)

We wstępie do *Przewodnika* Bazewicza znajdujemy osiem typów miejscowości. Należy przy tym zauważyć, że równoległe ze wskazanymi typami miejscowości, wydawcy podają tam informacje o takich obiektach i urządzeniach, jak: szkoła, kościół, fabryka, telegraf, telefon, urząd gminy, nie różnicując ich w żaden sposób od typów miejscowości. Wskazana

71 *Mapa województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, s. 23–24.

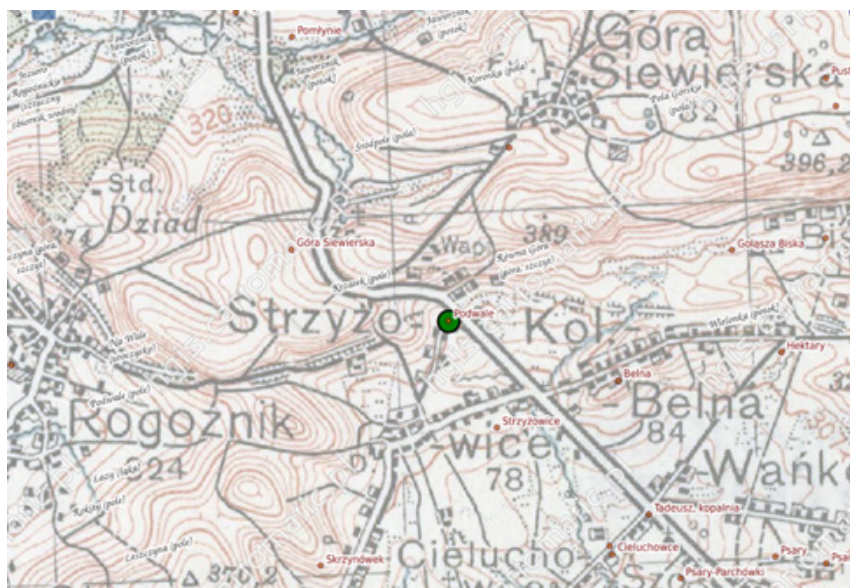
lista typów miejscowości została więc zdefiniowana arbitralnie na potrzeby tego opracowania. Oprócz miejscowości o typach wymienionych w tabeli 5 na omawianym obszarze zarejestrowano również fabrykę przetwórstwa chemicznego oraz hutę cynku. Oba obiekty wyróżniały się nazwą własną (odpowiednio: Radocha Pustka i Laura) i zlokalizowane były na obszarze gminy Gzichów, czyli w granicach dzisiejszego miasta Będzin. Oprócz siedmiu wymienionych typów, w opracowaniu Bazewicza znajdujemy również rumunki zdefiniowane jako „domki postawione na gruntach dworskich”, które jednak nie występowały na badanym obszarze⁷². Wśród zarejestrowanych miejscowości najliczniejsze były wsie (44, czyli 45% wszystkich miejscowości). Analizując typologię miejscowości w tym przekroju, warto zwrócić uwagę na typy: miasto, osada, osiedle. Jedyne miastem wymienionym przez J. Bazewicza był Będzin. Wśród osiedli znalazły się Sławków i Siewierz, z kolei Czeladź została opisana jako osada. Wszystkie trzy miejscowości jeszcze w XIX w. były miastami, pozbawionymi praw miejskich w wyniku omówionych wyżej reform administracyjnych. Mimo pieczołowitej rejestracji miejscowości, w omawianym *Przewodniku* znalazły się też miejscowości, którym nie przypisano żadnego typu. Na omawianym obszarze zarejestrowano ich 10. Uwagę zwracają również miejscowości o typach łączonych. Na obszarze dzisiejszego powiatu będzińskiego zarejestrowano 8 takich miejscowości, w tym Gzichów, który w tym czasie był również siedzibą gminy, oraz Twardowice, gdzie zarejestrowano również kopalnię.

Znaczne zmiany w zakresie gęstości i struktury sieci osadniczej badanego obszaru zachodzące w końcu XIX w. i na początku XX w. widoczne są również w typologii miejscowości. W rejestrze miejscowości zbierającym dane ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 1921 r. wyróżniono 11 typów miejscowości. Listę tych typów wraz z ich liczebnością podano w tabeli nr 6. Nadal najliczniejsze były wsie (52; 40,9% wszystkich miejscowości z tego rejestru), lecz warto zwrócić uwagę na bardzo liczne kolonie. Ten typ przypisano 43 miejscowościom, co stanowi 33,9% wszystkich miejscowości wymienionych w rejestrze. Żeby dokładnie zrozumieć charakter tych miejscowości, należy odwołać się do definicji zastosowanej przez autorów spisu. Otóż, określenia tego użyto na równi z terminem „wieś” w odniesieniu do „zbiorowych osiedli o charakterze wiejskim”, przy czym „wyraz «kolonja» oznacza na ogół większą liczbę gospodarstw, powstałych na gruntach rozparcelowanych, najczęściej rozrzuconych na większym terytorium”. Widać więc jasno, że określenie danej miejscowości kolonią nie oznaczało zawsze jej zależności mereologicznej czy administracyjnej od jakiejś miejscowości nadrzędnej, lecz raczej odnosiło się do topografii danej jednostki. Warto w tym kontekście przyjrzeć się jeszcze definicji „osady” przyjętej w spisie powszechnym, która koncentruje się właśnie na relacjach mereologicznych. Według wyjaśnienia udzielonego w przedmowie do rejestru, ‘osada’ „oznacza przeważnie osiedle, znajdujące się w pewnej odległości od najbliższej wsi, powstałe przez

---

72 Przewodnik po Królestwie Polskim, bez nr strony („Objaśnienie skrótów”).

wydzielenie jednego lub kilku gospodarstw z miejscowości macierzystej i pobudowanie się na oddalonej własnej działce polowej”⁷³. Na obszarze obejmującym dzisiejszy powiat będziński w tym przedziale czasowym zanotowano dwie osady. Były to: Podwał i Dziady, których lokalizacji nie udało się ustalić, ponieważ nie znaleziono jej w materiale kartograficznym. Jedyne wskazówki w tym zakresie prowadzą w kierunku Rogoźnika i Góry Siewierskiej, choć są to przesłanki niewystarczające do określenia pewnej lokalizacji (Ryc. 13).

Ryc. 13. Okolice Rogoźnika i Góry Siewierskiej na mapie WIG.

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	52
kolonia	43
przysiółek	11
kopalnia	7
pustkowie	6
leśniczówka	5
folwark	4
osada młyńska	3
osiedle miejskie	2
osada	2
miasto	2
osiedle fabryczne	1

Tab. 6. Typy miejscowości wg „Skorowidza miejscowości” (1921)

73 Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej t. 3: Województwo kieleckie, Warszawa 1925, s. V.

Co ciekawe, wszystkie cztery notowane wcześniej kuźnice w spisie z 1921 r. zostały zarejestrowane jako inne typy miejscowości: osada młyńska, kolonia oraz dwie wsie (Kuźnice Sułlikowska i Świętojańska), zaś dawny typ kuźnicy uwieczniony został w nazwie miejscowości.

Cechą charakterystyczną współczesnego rejestru miejscowości jest bardzo rozbudowany wykaz części miejscowości. Jest to jedyny wśród analizowanych wykazów, który określa tak szczegółowo i wprost podaje relacje mereologiczne poszczególnych typów miejscowości. W efekcie na obszarze powiatu będzińskiego mamy do czynienia ze znaczącą przewagą części wsi (102, czyli 41,0% wszystkich miejscowości) oraz części miasta (80, czyli 32% miejscowości). Zwłaszcza odnośnie do części miast sytuacja ta jest dość specyficzna z uwagi na to, że na omawianym obszarze leży tylko pięć miast.

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
część wsi	102
część miasta	80
wieś	43
przysiółek wsi	13
miasto	5
osada leśna	3
kolonia	2
leśniczówka	1

Tab. 7. Typy miejscowości wg PRNG (2017)

Zmiany typologiczne w ujęciu diachronicznym scharakteryzowano w odniesieniu do dwóch najliczniejszych typów notowanych w PRNG: części wsi i części miasta. Spośród miejscowości różnych typów wymienionych w Skorowidzu 1921 35 miejscowości udało się zidentyfikować z dzisiejszymi częściami wsi. Według danych z 1921 r. znakomita większość tych miejscowości była koloniami (22). Trzeba przy tym pamiętać o podanej wyżej definicji „kolonii” przyjętej w czasie spisu. Jedna miejscowość (Kalinowa), będąca dziś częścią wsi, w 1921 r. została zaklasyfikowana jako leśniczówka. Jednej miejscowości (Myszkowice-Łubianki) przypisano typ „pustkowie”. Wśród pozostałych przeważały wsie (10), przy czym były to zwykle niewielkie miejscowości.

Spośród 80 części miasta wymienionych w PRNG tylko 23 zidentyfikowano z historycznymi miejscowościami. Wiąże się to ze wspomnianym wyżej specyficznym ujęciem części miejscowości w typologii PRNG. Większość spośród tych 23 miejscowości na początku wieku opisana została jako „wieś”. Warto jednak dodać, że 10 miejscowości będących obecnie częściami Sławkowa w *Skorowidzu* z 1921 r. została zaklasyfikowana jako „przysiółek”.

Wiesława Duży

Powiat m. Bielsko-Biała

Współczesny powiat miasto Bielsko-Biała należy do województwa śląskiego. Miasto liczy 171,5 tys. mieszkańców i zajmuje powierzchnię 125 km². Jest to miasto powstałe z połączenia dwóch miast – Bielska i Białej – które nastąpiło w 1951 r. Powiat miasto Bielsko-Biała jest jednocześnie gminą. Siedzibą powiatu i gminy jest miasto Bielsko-Biała.

Obszar dzisiejszego powiatu miasta Bielsko-Biała leży na terenie zapadliska przedkarpackiego, na różnorodnym podłożu skalnym, określanym jako flisz. Obecne z nim pokłady węgla kamiennego eksploatowane są w nieodległych Czechowicach-Dziedzicach. Pod względem podziałów fizyczno-geograficznych jest to obszar pomiędzy mezoregionami Beskid Śląski (częściowo w granicach miasta Bielsko-Biała), Dolina Górnej Wisły, Pogórze Wilamowickie, Pogórze Śląskie. Takie ukształtowanie terenu wpływa na rozwój sieci osadniczej – w południowej, górzystej części powiatu, w zasadzie nie rozwinęły się żadne miejscowości. Przy granicy administracyjnej miasta, między Beskidem Śląskim a Beskidem Małym znajduje się szerokie obniżenie terenu zwane Bramą Wilkowicką¹, którą biegnie dogodny szlak komunikacyjny w stronę Żywca². Rzeka Biała, której bieg wykorzystywano przez wieki do wytyczenia granicy, ma swoje źródła na styku historycznych krain Śląska i Galicji, pod górą Skalką³. Powiat miasto Bielsko-Biała położony jest na obu brzegach rzeki Białej.

Historycznie jest to pogranicze małopolsko-śląskie – Bielsko (*Bielitz*) leży na Śląsku Cieszyńskim, którego wschodnią granicę wyznacza rzeka Biała⁴. Biała leży w dawnym województwie krakowskim. Granica między prawym i lewym brzegiem rzeki Białej w omawianym okresie stanowiła nie tylko granicę państwową, lecz także językową. Na omawianym obszarze przenikały się tradycje niemieckojęzyczna i polskojęzyczna. Ma to odzwierciedlenie w strukturze sieci osadniczej: na omawianym obszarze zlokalizowano miejscowości „niemieckie” i „polskie”, których nazwy podawano odpowiednio w języku niemieckim i polskim. W regionie tym – w Hałcnowie, leżącym obecnie w granicach Bielska-Białej, oraz nieodległych Wilamowicach – rozwinęły się również unikalne języki lokalne⁵. Omawiany obszar już w XVI w.

---

1 A. Dorda, *Środowisko przyrodnicze*, s. 38–41, 43.

2 M. Z. Pulinowa, *Przemiany krajobrazu kulturowego Bielska-Białej*, s. 203–204.

3 *Wojskowy opis (sekcje 1–30)*, s. 2.

4 A. Dorda, *Środowisko przyrodnicze*, s. 21–22.

5 T. Król, *Czym jest dla dzisiejszych Wilamowian język wilamowski*.

specjalizował się w wytwórstwie płócienniczym i sukienniczym, przy czym nie sposób wskazać centrum tej wytwórczości, ponieważ produkcja odbywała się zarówno w miastach, jak i w okolicznych wsiach⁶. Śląskie próby regulacji produkcji sukna w XVIII w. prowadziły do sprzeciwów i migracji rzemieślników do Rzeczypospolitej⁷, co w przypadku Bielska oznaczało przeprowadzenie się do Lipnika lub Białej, leżących na drugim brzegu rzeki. Podobne efekty przynosiły analogiczne próby wprowadzania kontroli na prawym brzegu rzeki Białej⁸. Mimo funkcjonowania w różnych państwach, w analizowanych źródłach nie widać znaczącej różnicy w rozwoju sieci osadniczej omawianego obszaru. Po obu stronach granicy był to obszar o podobnym charakterze – bez znaczących grodów przygranicznych, komór celnych czy wyróżniających się ośrodków handlowych. Bielsk rozwinął się i otrzymał prawa miejskie znacznie wcześniej niż Biała, lecz równolegle do Bielska rozwijała się wieś Lipnik, która przez dużą część omawianego okresu była znacznie większa niż Biała i była siedzibą parafii, do której należała powoli rozwijająca się osada. Badacze wskazują jednak, że rozwój obu miast, Bielska i Białej, nie był równomierny również w późniejszym okresie⁹. Niemieckojęzyczne Bielsko funkcjonowało jako ośrodek znacznie bardziej złożony niż Biała. W XIX w. manifestowało się to w symbolice obu miast (w Białej brakowało ulic upamiętniających intelektualistów/literatów, czy pomników, mimo dogodnego rozplanowania miasta, w którym były dwa duże place), czy w strukturze usługowej: wszystkie redakcje gazet ukazujących się na obszarze Bielska-Białej znajdowały się w Bielsku¹⁰. Warto jednak pamiętać, że Biała nie mogła rozwijać się przestrzennie tak, jak Bielsko, z uwagi na sąsiadującą dużą wieś Lipnik, która dopiero w XX w. została włączona do miasta¹¹. Powiązania funkcjonalne między Bielskiem i Białą w XIX w. miały szansę rozwinąć się w związku z tym, że cały omawiany obszar znajdował się w tym czasie w granicach państwa Habsburgów¹². Biała a zwłaszcza Bielsko w XIX w. ugruntowały pozycję silnych ośrodków przemysłu tekstylnego i włókienniczego¹³. Właśnie w kontekście gospodarczym – w sprawozdaniu Bielsko-Bialskiego Towarzystwa Przemysłowego – już w XIX w. pojawiła się „Bielsko-Biała”¹⁴.

Mimo licznych powiązań funkcjonalnych, długotrwała granica państwowa wyznaczona wzdłuż rzeki Białej wpływała jednak na znaczne różnice w organizacji podziałów administra-

---

6 J. Gierowski, *Struktura gospodarcza i społeczna miast*, s. 205.

7 Tamże, s. 210.

8 J. Polak, *Biała w XVII wieku*, s. 66.

9 P. Kenig, *Gospodarka*, s. 63.

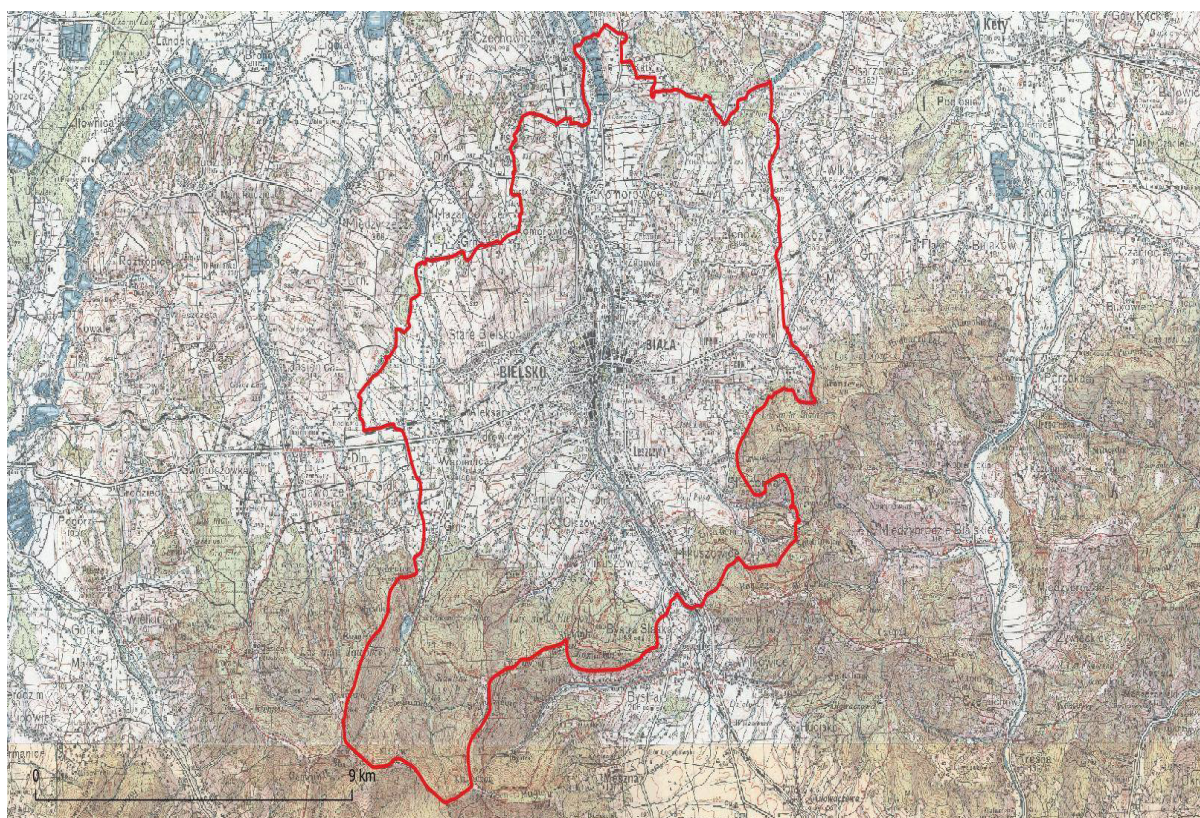
10 P. S. Kisiel, *Politics of Space*, s. 122–123.

11 J. Polak, *Powstanie miejscowości*, s. 39; tenże, *Biała w XVII wieku*, s. 67.

12 J. Spyra, *Sytuacja polityczna i prawno-administracyjna*, s. 130–131.

13 B. Gofron i in., *Kronika Śląska Cieszyńskiego*, s. 155.

14 P. Kenig, *Życie gospodarcze Bielska i Białej*, s. 161.

Ryc. 1. Granice powiatu miasta Bielsko-Biała na podkładzie mapy taktycznej WIG.

cyjnych, zarówno świeckich, jak i kościelnych na badanym obszarze współczesnego powiatu miasta Bielsko-Biała. Z tego względu w tym opracowaniu większość przedstawianych zagadnień będzie przedstawiana osobno dla Bielska i Białej, niekiedy tylko – tam gdzie to możliwe – łącząc się w jeden zbiór danych i wniosków.

1. Podziały administracyjne

1.1. Podziały administracji świeckiej

Bielsko i okolice. Granica na rzece Biała stanowiła granicę zarówno państwową jak i regionalną (między Śląskiem i Małopolską)¹⁵. Bielsko leżało na terytorium Śląska, czyli na lewym brzegu rzeki. W tym miejscu pierwotnie rozwijała się najpewniej osada targowa (Stare) Bielsko (Starobielsko). Z uwagi na to, że przywilej lokacyjny dla miasta nie zachował się, przypuszczać jedynie można, że osada ta otrzymała prawa miejskie od księcia cieszyńskiego pod koniec XIII w. W 1312 r. Bielsko występuje już jako miasto – w XIV w. wybudowano zamek¹⁶. Około 1400 r. było to jedno z przeciętnych miast Górnego Śląska pod względem liczby

15 R. Żerelik, *Dzieje Śląska do 1526 roku*, s. 4.

16 Z. Perzanowski, *Bielsko-Biała*, s. 14, 17.

ludności, przy czym trzeba pamiętać, że w porównaniu z wielkimi ośrodkami Dolnego Śląska, takimi, jak Wrocław, Głogów, Legnica czy Lwówek, sieć miejska Górnego Śląska składała się z niewielkich ośrodków – Bielsko liczyło około 400 mieszkańców¹⁷. Okolice Bielska w 1560 r. zostały wyodrębnione z księstwa cieszyńskiego i stały się osobnym hrabstwem, sprzedawanym kolejnym właścicielom¹⁸. Osadnictwo wokół miasta rozwijało się na jego przedmieściach, granicząc w XVI w. ze wsiami Kamienica i Mikuszowice¹⁹.

Okolice Bielska charakteryzują się skomplikowanym, wieloczłonowym systemem podziałów administracyjnych właściwie przez cały interesujący nas okres. Bielsko w średniowieczu leżało na Śląsku Cieszyńskim i pozostawało prywatną własnością (kluczem dóbr) szlachecką lub książąt cieszyńskich, podległych władzy zwierzchniej Habsburgów. W Bielsku początkowo funkcjonował gród, przekształcony następnie w zamek książęcy²⁰. Cały Śląsk do 1526 r., kiedy władze zwierzchnią przejął cesarz Ferdynand I Habsburg, był podzielony na 16 niezależnych księstw, 4 wolne państwa stanowe oraz ponad 140 miast. Po 1526 r. władza zwierzchnia na omawianym obszarze miała dwa źródła: książęta zachowali swoje prawa, lecz władzę sprawował również król²¹. W 1583 r. sytuacja ta uległa pewnej zmianie, ponieważ cesarz Rudolf II uznał dobra bielskie za państwo stanowe, co oznaczało, że ich właściciele podlegali bezpośrednio władzy cesarza, z pominięciem władzy książąt cieszyńskich²². W 1754 r. cesarzowa Maria Teresa nadała status księstwa dotychczasowemu hrabstwu bielskiemu, podnosząc tym samym jego rangę²³.

W wyniku pierwszego rozbioru Austria zajęła część dawnego województwa krakowskiego, m.in. z okolicami Białej i powiatem oświęcimsko-zatorskim²⁴, sąsiadującym z obszarem badanym. Bielsko nadal funkcjonowało w ramach Śląska Austriackiego, za to Biała i okolice znalazły się w nowych granicach państwowych, jako część Galicji. W 1783 r. Śląsk Austriacki połączono z Morawami, tworząc tzw. Gubernium Śląsko-Morawskie. Siedzibą władz Gubernium było Brno. Siedzibą jednostki administracyjnej niższego rzędu, czyli okręgu (niem.

---

17 K. Maleczyński, *Śląsk w okresie od połowy XII do połowy XIV w.*, s. 249.

18 Z. Perzanowski, *Bielsko-Biała*, s. 19.

19 Tamże, s. 25, 27.

20 I. Panic, *Wojskowość książąt cieszyńskich*, s. 147.

21 G. Wąs, *Śląsk we władaniu Habsburgów*, s. 122, 124; por. K. Orzechowski, *Historia ustroju Śląska*, s. 103–107.

22 O skomplikowanych relacjach własnościowych tych ziem pisał przede wszystkim Idzi Panic. Zob. I. Panic, *Dzieje polityczne*, s. 53, 62–65; tenże, *Położenie polityczne miasta*, s. 282nn. Zob. też: S. Inglot, *Wieś i rolnictwo*, s. 102, gdzie autor podaje informacje o okręgach ze spisu statystycznego z 1577 r., klasyfikującego Bielsko jako państwo stanowe; por. I. Panic, *Osadnictwo na Śląsku Cieszyńskim*, s. 197.

23 Z. Perzanowski, *Bielsko-Biała*, s. 32; J. Chlebowczyk, *Gospodarczo-społeczne i polityczno-narodowościowe problemy*, s. 485.

24 Por. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej*, s. LXXI.

Kreis), do której należało Bielsko i okolice, był Cieszyn. Należy przy tym pamiętać, że na omawianym obszarze nadal mamy do czynienia z księstwem bielskim, które należało w tym czasie do rodziny Sułkowskich.

Patent cesarski z 1849 r. wyodrębnił Śląsk austriacki jako odrębny kraj z sejmem w Opawie, zaś ustawa gminna z tego samego roku pozwalała na organizację samorządów poszczególnych miast i wsi, co na omawianym obszarze wpłynęło na funkcjonowanie Olszówki Dolnej i Mikuszowic. Te dwie wsie należały wcześniej do miasta Bielska – od połowy XIX w. mogły zaś funkcjonować jako niezależne jednostki²⁵. Reforma administracyjna przeprowadzona w 1867 r. nie wpłynęła realnie na zmianę struktury administracyjnej na tym obszarze²⁶.

Biała i okolice. Biała powstała w XVI w. jako przysiółek wsi Lipnik, u ujścia potoku Niwki, nad brzegiem rzeki Białej, lecz nie nad samym potokiem²⁷. Lipnik był w tym czasie wsią królewską leżącą w województwie krakowskim²⁸. Pewien pogląd na skomplikowane relacje mereologiczne między Lipnikiem i Białą w pierwszym okresie istnienia miejscowości dają zapisy z księgi gromadzkiej Białej z XVII w., z których wynika, że co prawda terytorium obu miejscowości było wyodrębnione, lecz w miejscowości Lipnik notowano mieszkańców „nowych domów”, które można uznać za związane z Białą²⁹. Od 1564 r. zachodnia granica województwa krakowskiego biegła m.in. wzdłuż granicy księstw oświęcimskiego (do którego należała Biała) i zatorskiego (włączonych do Korony jako powiat śląski) na rzece Białej, oddzielającej te tereny od księstwa cieszyńskiego (z Bielskiem), leżącego na lewym brzegu Białej – po 1742 r. za granicą na Białej znajdował się już Śląsk Austriacki³⁰. W 1613 r. Biała została ostatecznie wydzielona z Lipnika, stając się samodzielną gminą z własnym samorządem³¹. W tym czasie wszystkie miejscowości z prawego brzegu rzeki Białej notowane w analizowanych źródłach należały do powiatu śląskiego województwa krakowskiego³². Z inicjatywy starosty Jakuba Rybińskiego podjęto starania o nadanie Białej praw miejskich. W rezultacie w 1723 r. król August II wydał przywilej lokacyjny dla miasta Biała na prawie chełmińskim. Obszar miasta ograniczony był jednak zasięgiem terytorialnym starostwa lipnickiego³³.

---

25 J. Spyra, *Sytuacja polityczna i prawno-administracyjna*, s. 126.

26 Tamże, s. 132.

27 B. Krasnowolski, *Rozwój urbanistyczny Białej*, s. 165; J. Polak, *Powstanie miejscowości*, s. 26–27, 31.

28 Z. Lubertowicz, *Miasto Biała i powiat bialski*, 221–225.

29 Z. Perzanowski, *Bielsko-Biała*, s. 42, 46.

30 J. Polak, *Powstanie miejscowości*, s. 26; W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej*, s. LXXIII.

31 J. Polak, *Biała w XVII wieku*, s. 42.

32 Por. *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*.

33 Z. Perzanowski, *Bielsko-Biała*, s. 47–48; J. Polak, *Nadanie praw miejskich*, s. 105–107.

Miasto Biała w wyniku pierwszego rozbioru Polski znalazło się w granicach Austrii. Dawne województwo krakowskie od 1773 r. przemianowano na cyrkuł wielicki, w ramach którego funkcjonowały okręgi (niem. *Kreis*). Biała stała się siedzibą takiego okręgu w cyrkułe wielickim w 1773 r. Po kilku zmianach w zakresie zasięgu poszczególnych cyrkułów i okręgów, od 1782 r. Biała i okolice znalazły się w cyrkułe myślenickim (od 1819 r. – wadowickim) w guberni galicyjskiej z siedzibą we Lwowie³⁴. Granica celna między Galicją (prawy brzeg rzeki z Białą) a Śląskiem Austriackim (z Bielskiem) została zniesiona w 1784 r. W 1789 r. uzyskiwała status wolnego miasta królewskiego. Rozpoczął się proces wyłączenia go z dominium kamery lipnickiej, który trwał do 1799 r.³⁵

W wyniku zmian administracyjnych z 1848 r. Biała znalazła się w Galicji Zachodniej, z siedzibą władz w Krakowie. Zmiany te cofnięto w 1860 r., kiedy to siedzibą władz krajowych całej Galicji ponownie został Lwów. W 1855 r. Biała stała się siedzibą władz powiatu politycznego w ramach obwodu wadowickiego a w 1867 r. – siedzibą powiatu w wyniku przeprowadzonej w tym czasie reformy administracyjnej³⁶. Jednolitą strukturę administracyjną na obszarze całego współczesnego powiatu miasta Bielsko-Biała wprowadzono dopiero w XX w., przy czym jeszcze od 1920 do 1922 r. Bielsko znajdowało się w specjalnym samodzielnym okręgu administracyjnym Śląsk Cieszyński.

Bielsko i Biała wraz z okolicami w XX w. Na początku XX w. na omawianym obszarze doszło do wielu zmian administracyjnych. Ze szczególnie skomplikowaną sytuacją mamy do czynienia w okresach: (1) od 1918 do 1920 r., gdy rozstrzygała się kwestia przynależności państwowej Śląska Cieszyńskiego, a więc i Bielska³⁷, oraz (2) od 1920 do 1922 r., kiedy w odniesieniu do Śląska Cieszyńskiego, jednostki administracyjnej nadrzędnej dla Bielska i miejscowości zlokalizowanych w tym powiecie, należy mówić o „samodzielnym okręgu administracyjnym”. Należy przy tym zwrócić uwagę na niższe podziały administracyjne na tym obszarze – podobnie, jak w innych częściach Rzeczypospolitej, najniższą jednostką była gmina³⁸ i obszar dworski (zlikwidowane na Śląsku w 1924 r.). Łączyły się one w zakresie władzy policyjnej w okręgi urzędowe – nietożsame jednak ze wspomnianym „samodzielnym okręgiem ad-

---

34 J. Polak, *Biała wolnym miastem królewskim*, s. 206–207; K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich*, s. 191; J. Polak, *Miasto w okresie wojen napoleońskich*, s. 273.

35 Z. Perzanowski, *Bielsko-Biała*, s. 55, 57, 59; J. Polak, *Biała wolnym miastem królewskim*, s. 221–227, 237.

36 J. Polak, *Od Wiosny Ludów do monarchii konstytucyjnej*, s. 330; J. Polak, *Pierwsze dekady w dobie autonomicznej*, s. 356–357; J. Kuś, *Szkice z dziejów kościelnych Bielska-Białej*, s. 140.

37 L. Krzyżanowski, *Ustrój miasta i zmiany administracyjne*, s. 20.

38 Ustawodawstwo austriackie nadawało gminom osobowość prawną i tym samym ustanawiało je samodzielnymi jednostkami administracyjnymi już w 1849 r., na mocy ustawy o ustroju gminnym z 17 marca: K. Nowak, *Przemiany prawno-administracyjne*, s. 11.

ministracyjnym”, zarezerwowanym dla Śląska Cieszyńskiego³⁹. Z uwagi na przejściowy charakter władzy administracyjnej na omawianym terenie w okresie od 1920 do 1922 r., przyjęto, że punktem centralnym dla jednostki nadrzędnej jest Cieszyn, siedziba komisarza rządowego Śląska Cieszyńskiego. Od 1922 r. należy przyjąć, że ośrodkiem centralnym stały się Katowice, siedziba władz Górnego Śląska⁴⁰. Trzeba też pamiętać, że na omawianym obszarze obowiązywały zapisy statutu organicznego z 1920 r., które sankcjonowały utrzymanie wcześniejszych – pruskich i austriackich – regulacji prawnych i nie zmieniły się nawet po wejściu w życie w 1933 r. ustawy regulującej funkcjonowanie samorządu w II Rzeczypospolitej⁴¹. Dotyczyło to zwłaszcza miast, w tym interesującego nas Bielska, i Cieszyna⁴². W przypadku Białej, leżącej w Galicji, przejęcie władzy przez Polaków nastąpiło szybciej, bo już w 1918 r. Polska Komisja Likwidacyjna wprowadziła swojego komisarza powiatowego, choć sytuacja polityczna pozostawała niepewna jeszcze w 1919 r.⁴³ Do momentu wejścia w życie wspomnianej ustawy o zmianie ustroju samorządu terytorialnego w 1933 r. na tym obszarze obowiązywały zapisy austriackiej ustawy gminnej z 13 marca 1889 r.⁴⁴

Bielsko było siedzibą powiatu aż do końca omawianego okresu, przy czym w 1938 r. zwiększono obszar samego miasta, włączając do niego gminę Aleksandrowice⁴⁵. Bielsko należało do województwa śląskiego. Z kolei siedziba władz zwierzchnich dla Białej do 1918 r. mieściła się we Lwowie, stolicy prowincji Galicja, następnie zaś w Krakowie, gdzie funkcjonowa-

---

39 Z. Hojka, *Administracja rządowa*, s. 41.

40 Por. W. Dąbrowski, *Autonomia Województwa Śląskiego*: „Od chwili przyznania Polsce Śląska Cieszyńskiego aż do objęcia kraju przez Polskę, na Górnym Śląsku, rządzić będzie na Śląsku Cieszyńskim Komisja tymczasowa, złożona z Komisarza rządowego, z jego zastępcy i 5 członków, mianowanych przez Radę Ministrów. Komisarza i jego zastępcę mianuje Naczelnik Państwa na wniosek Rady Ministrów. (10.VIII.1920 – 16.VI.1922). Od chwili przejęcia władzy na Górnym Śląsku, (t.j. 16.VI.1922) przez Rzeczpospolitą obejmą zarząd administracyjny Województwa śląskiego, zamianowani na wniosek Rady Ministrów przez Naczelnika Państwa, Wojewoda i jego zastępcę, i Tymczasowa Rada Wojewódzka, złożona z 20 członków, mianowanych przez Radę Ministrów. Z tych 20 członków pochodzić będą 3/4 z Górnego Śląska, a 1/4 z Śląska Cieszyńskiego. Mianowanie nastąpi na wniosek Wojewody z uwzględnieniem miejscowych potrzeb administracyjnych i narodowościowych tak polskich, jak i niemieckich. (16.VI.1922 – 10.X.1922)”; zob. też: *Dzieje Śląska Cieszyńskiego*, s. 69–76; Z. Hojka, *Administracja rządowa*, s. 33, 38.

41 Ustawa Konstytucyjna z dnia 15 lipca 1920 r. zawierająca statut organiczny Województwa Śląskiego, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1920, nr 73, poz. 497; Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1933, nr 35, poz. 294; por. M. Ujdał, *Samorząd*, s. 51.

42 A. Heliasz, *Ustrój samorządu miejskiego*, s. 7–24.

43 J. Polak, *Dzieje polityczne*, s. 155, 161.

44 J. Piwocki, *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, t. 1, s. 480–506.

45 Z. Hojka, *Administracja rządowa*, s. 39.

ły kolejne komisje rządzące i urzędy oraz częściowo we Lwowie, gdzie rezydowały komisje i instytucje samorządowe. Dopiero 1 września 1921 r. władzę zwierzchnią nad Białą i powiatem bialskim przejął urząd województwa krakowskiego w Krakowie. Sytuacja ta utrzymała się do końca omawianego okresu⁴⁶. Niewielki obszar miasta powiększono w tym czasie znacząco po włączeniu w 1925 r. w jego granice gminy Lipnik jako „samodzielnej gminy katastralnej” obejmującej przysiółki Leszczyny, Łęgi, Dolną Wieś, Górną Wieś, Podlas, Wróblowice i Krzywą⁴⁷.

1.2. Podziały administracji kościelnej

Miasto Bielsko i wszystkie parafie na lewym, śląskim brzegu rzeki Białej, należały do diecezji wrocławskiej, metropolii gnieźnieńskiej⁴⁸. Biała i okolice z kolei, leżące w województwie krakowskim, od początku należały do diecezji krakowskiej. Sytuacja ta nie zmieniła się nawet po 1772 r., kiedy obszar Białej znalazł się w zaborze austriackim – nadal Bielsko i Biała znajdowały się w dwóch różnych diecezjach⁴⁹. Od 1784 do 1918 r. Biała i okolice znajdowały się w graniach nowo powstałej diecezji tarnowskiej, w dekanacie oświęcimskim, a następnie ponownie w diecezji krakowskiej⁵⁰. Cała lewobrzeżna część współczesnego powiatu miasta Bielsko-Biała należała do diecezji wrocławskiej przez cały XIX w.⁵¹ Większa część Śląska Cieszyńskiego należącego do Polski w 1925 r. weszła w skład nowopowstałej diecezji katowickiej⁵².

Parafia w Bielsku funkcjonowała od początku omawianego okresu, od 1654 r. była tam również siedziba dekanatu. Biała początkowo należała do parafii w większym Lipniku⁵³. Parafia w Białej powstała w 1789 r., lecz zasięg terytorialny parafii w Białej i Lipniku aż do 1921 r. nie został precyzyjnie określony: dla przykładu częściowo na gruntach lipnickich w połowie XIX w. stał kościół parafialny bialski, podobnie usytuowany był cmentarz parafii w Białej⁵⁴. W pierwszej połowie XIX w. do parafii Komorowice należały miejscowości Komorowice Polskie, Komorowice Niemieckie, przysiółek Podlarysz i Podlesie, zaś osobną parafię utworzono we

---

46 J. Polak, *Administracja miejska*, s. 212.

47 Tamże, s. 217 (tam również na s. 218 relacja na temat dyskusji o planowanych zmianach nazwy Białej).

48 J. Mandziuk, *Historia Kościoła Katolickiego na Śląsku*, t. 1, cz. 3, s. 81

49 Tamże, t. 3, cz.1, s. 56.

50 B. Kumor, *Diecezja tarnowska*, s. 104; J. Polak, *Biała wolnym miastem królewskim*, s. 229.

51 P. Kenig, J. Spyra, *Sytuacja wyznaniowa Bielska*, s. 263.

52 J. Mandziuk, *Historia Kościoła Katolickiego na Śląsku*, t. 3, cz. 4, s. 59; J. Myszor, *Historia diecezji katowickiej*.

53 J. Polak, *Powstanie miejscowości*, s. 39.

54 J. Kuś, *Szkice z dziejów kościelnych Bielska-Białej*, s. 58–59; B. Kumor, *Diecezja tarnowska*, s. 135.

wsi Hałcnów⁵⁵. Kwestię rozgraniczenia diecezji krakowskiej i tarnowskiej, dyskutowaną przez wiele lat, rozstrzygnięto w 1880 r. w taki sposób, że parafie Biała, Hałcnów, Komorowice, Lipnik, zlokalizowane na obszarze dzisiejszego powiatu miasta Bielsko-Biała, zostały włączone do diecezji krakowskiej⁵⁶.

Jedną z najstarszych parafii na omawianym obszarze, obok Lipnika, parafii w dekanacie oświęcimskim były Komorowice. W wykazach świętopietrza z 1325 i 1327 r. wymieniono również parafie w Mikuszowicach i Hałcnowie⁵⁷. W dekanacie oświęcimskim w końcu XVI w. wymieniono też parafię w Biertołowicach; wieś ta w XVIII w. zanikła, a na jej miejscu funkcjonowała karczma Zabawa, zaś obszar ten należał do wsi Komorowice⁵⁸. W pierwszej połowie XVII w. parafie w Komorowicach i Lipniku, do której należała Biała, zostały włączone do dekanatu w Żywcu⁵⁹. Parafia w Mikuszowicach, obejmująca zasięgiem obszar po obu stronach granicy (kaplicę zbudowano po stronie polskiej), zaniknęła ostatecznie w XVII w., po tym, jak przed 1598 rokiem zamieniona została na zbór luterński. Bolesław Kumor wskazuje, że taka lokalizacja świadczy o przynależności parafii do dwóch diecezji – krakowskiej i wrocławskiej, choć, jak sam komentuje, synod z 1621 r. i późniejsze źródła kościelne zaliczają parafię do diecezji krakowskiej⁶⁰.

Przykład ten wiąże się z kolejną sprawą, mianowicie zasięgiem reformacji w XVI w.⁶¹ Parafie i gminy ewangelickie na interesującym nas obszarze istniały w: Bielsku (od około 1550 r.), Starym Bielsku (od około 1560 r.; w XIX w. do parafii dołączyły miejscowości Aleksandrowice, Wapienica, Olszówka), Kamienicy, Komorowicach⁶². W wizytacji z 1598 r. podano, że kaplica w parafii w Biertołowicach została sprofanowana⁶³. Parafia w Komorowicach, zajęta przez protestantów po 1552 r., w 1629 r. została ponownie zajęta przez katolików⁶⁴. Parafia ewangelicka w Białej powstała w 1781 r.⁶⁵

---

55 Por. J. Polak, *Szkice z dziejów parafii komornickiej*, s. 31–32.

56 B. Kumor, *Diecezja tarnowska*, s. 146.

57 J. Kuś, *Szkice z dziejów kościelnych Bielska-Białej*, s. 152; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 1, s. 127.

58 *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*. Kraków, cz. 1, s. 105–106.

59 B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 158–159; J. Polak, *Biała w XVII wieku*, s. 55.

60 Tamże, t. 1, s. 129, 157, t. 4, s. 419.

61 Z. Perzanowski, *Bielsko-Biała*, s. 31; J. Mandziuk, *Historia Kościoła Katolickiego na Śląsku*, t. 3, cz.1, s. 56–57; J. Kuś, *Szkice z dziejów kościelnych Śląska Cieszyńskiego*, s. 9; W. Mirota, *Dzieje oświaty w Hałcnowie*, s. 33–34.

62 J. Broda, *Dzieje parafii diecezji cieszyńskiej*, s. 7–26; M. Uglorz, *Ewangelicy na Śląsku Cieszyńskim*, s. 69; A. P. Wegert, *Dzieje parafii ewangelickiej w Bielsku*, s. 20, 35.

63 B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 528.

64 Tamże, t. 1, s. 130, t. 4, s. 417.

65 P. Kenig, *Powstanie i działalność parafii ewangelickiej*, s. 253.

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne

Rekonstrukcja i analiza sieci osadniczej, a także przedstawionych wyżej podziałów administracyjnych (świeckich i kościelnych), wymaga wykorzystania szeregu źródeł informacji: źródeł pisanych, map dawnych oraz opracowań.

Podstawą źródłową do analizy sieci osadniczej w województwie krakowskim w drugiej połowie XVI w. były dla nas rejestry poborowe zebrane w *Atlasie Historycznym Polski* (dalej: AHP)⁶⁶, o którym niżej. Z uwagi na brak odpowiednika *Atlasu historycznego Polski*, dla śląskiej części badanego obszaru wykorzystano dane zebrane przez Idziego Panica przedstawione w opracowaniach dotyczących historii Śląska Cieszyńskiego. Dzięki takiemu podejściu udało się uwzględnić XVI w. w analizie zmian sieci osadniczej na całym obszarze współczesnego miasta Bielsko-Biała.

Skomplikowane podziały administracyjne w kolejnych przekrojach znacznie utrudniły skompletowanie danych z przekrojowych źródeł pisanych dla całego omawianego obszaru. Z tego powodu dane dotyczące XVIII i XIX w. zebrano na podstawie map scharakteryzowanych poniżej. Pierwszym rejestrem, który obejmował cały obszar współczesnego powiatu miasta Bielsko-Biała jest *Skorowidz miejscowości* sporządzony na podstawie danych ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 1921 r. (dalej: *Skorowidz 1921*)⁶⁷. *Skorowidz* dla województwa krakowskiego uwzględnia również dane dla polskiej części Śląska Cieszyńskiego, który następnie, w 1922 r., znalazł się w województwie śląskim. Dane ze *Skorowidza* posłużyły do omówienia zmian z sieci osadniczej na początku XX w. i pozwoliły zweryfikować informacje podane w źródłach kartograficznych. Wszystkie dane historyczne przedstawione zostały w odniesieniu do Państwowego Rejestru Nazw Geograficznych (PRNG) według stanu z 2017 r.

Informacje o sieci osadniczej krakowskiej części omawianego obszaru badawczego zaczerpnięto z tomu serii *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.* dotyczącego województwa krakowskiego. Dane pozyskane z *Atlasu* pozwoliły na uwzględnienie XVI w. w analizach zmian osadnictwa powiatu miasta Bielska-Białej w części leżącej na prawym brzegu rzeki Białej.

Trzy mapy dawne posłużyły do śledzenia zmian w sieci osadniczej na obszarze dzisiejszego powiatu miasta Bielsko-Biała. Są to mapy: austriacka, niemiecka oraz polska. Wybrano je z uwagi na to, że obejmują cały lub większość omawianego obszaru w trzech przekrojach czasowych: w końcu XVIII i XIX w. oraz w latach trzydziestych XX w.

---

66 *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku.*

67 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Krakowskie. Śląsk Cieszyński.*

Pierwszą z map jest *Karte des Königreiches Galizien und Lodomerien, 1779 bis 1782*, czyli tzw. zdjęcie józefińskie, sporządzona w skali 1:28800 (tzw. mapa Miega). Arkusze 1A, 5, 6 znalazły się w pierwszym tomie edycji źródłowej mapy i obejmują większą część omawianego obszaru, aż do granicy ze Śląskiem, uwzględniając jednak zarówno Bielsko, Stare Bielsko, jak i wybrane miejscowości z obszaru badanego leżące poza granicą państwa. Z tego względu mapa ta została uwzględniona do analizy zmian sieci osadniczej w XVIII w., z zastrzeżeniem jednak, że reprezentacja kartograficzna treści na terytorium śląskim nie może mieć pełnego charakteru. Jak sygnalizują wydawcy, stan zachowania arkuszy mapy obejmującej zachodnie granice Galicji wskazuje na to, że były często używane, niektóre z nich są mocno wytarte – widać to zwłaszcza na arkuszu 1A i kopii sekcji 1 (każda sekcja oprócz arkusza oryginalnego miała też dwie kopie). Na arkuszu sekcji 1A (rejestrującym Bielitz, Wilhelmshoff, Kalkofen, Kamitz, dwa razy Olisch – czyli Olszówkę Górną i Dolną oraz potok Olisch⁶⁸), przy granicy ze Śląskiem, widać cięcia arkuszy, co wynika z tego, że „na pograniczu ze Śląskiem Pruskim, gdzie starsze mapy, wykonane jeszcze podczas poprzedniego pomiaru w latach 1775-1778, przycinano i wmontowywano w nowo przygotowane arkusze według regularnego podziału na sekcje”⁶⁹. Tzw. mapa Miega jest ważnym źródłem również z uwagi na opisy topograficzne, sporządzone w trakcie prac nad mapą, w terenie, na bieżąco, podczas zbierania danych, począwszy od 1781 r.⁷⁰ Znajdujemy tam opisy rzeki Białej oraz granicy śląsko-galicyskiej, opis Hałcnowa i Komorowic, Białej, Lipnika, Straconki, Mikuszowic⁷¹.

Wczesny arkusz nr 538 *Karte des Deutschen Reiches* z 1893 r. (dalej: KDR) pozwolił na śledzenie zmian w sieci osadniczej na obszarze całego współczesnego powiatu miasta Bielsko-Biała i z tego powodu mapa ta została wybrana do analizy badanego zjawiska w trzecim przekroju. Z kolei mapy Wojskowego Instytut Geograficznego, przede wszystkim tzw. „mapa taktyczna” w skali 1:100 000, opracowana w latach trzydziestych XX w. została wykorzystana do lokalizacji i obserwacji wszystkich miejscowości po utworzeniu województwa śląskiego. Uwzględnienie w opracowaniu danych z mapy WIG pozwoliło śledzić zmiany po ustabilizowaniu się sieci osadniczej współczesnego powiatu miasta Bielsko-Biała po reformach administracyjnych przeprowadzanych w latach dwudziestych i trzydziestych XX w.

Pomocniczo wykorzystano również:

- mapę Śląska z atlasu Friedricha Bernharda Wernhera *Silesia in Compendio seu Topographia das ist Praesentatio und Beschreibung des Herzogthums Schlesiens* z

---

68 *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej*, t. 1, cz. B, sekcja 1a.

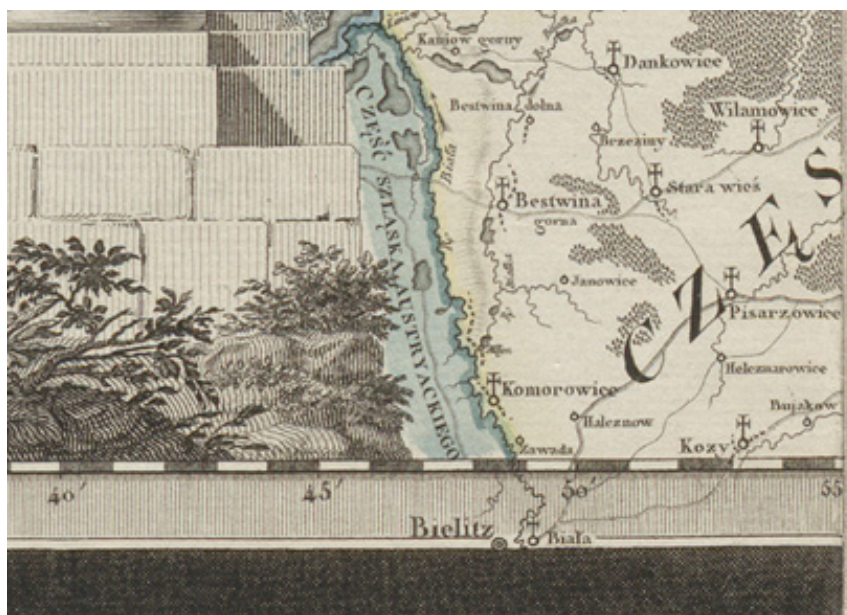
69 W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej*, s. LXXII.

70 W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej*, s. LXXIII.

71 *Wojskowy opis (sekcje 1–30)*, s. 2, 5, 25, 28, 29.

drugiej połowy XVIII w. Z uwagi na bardzo nieprecyzyjny rysunek, nie można było wykorzystać jej jako podstawy do śledzenia zmian sieci osadniczej.

- *Atlas Silesiae id est Ducatus Silesiae generaliter Quatuor Mappis nec non specialiter XVI Mappis tot. Principatus repraesentantibus geographice Exhibitus* Johanna Wolfganga Wielanda z połowy XVIII w. Z powodów podobnych jak w przypadku wyżej wymienionej mapy Śląska nie było to podstawowe źródło kartograficzne.
- *Mappę szczególną Województwa Krakowskiego i Xięstwa Siewierskiego zrzędzoną z innych wielu mapp mieyscowych tak dawniey iak i swiezo odrysowanych tudziez goscincowych i niewątpliwych wiadomosci wszystko według reguł geograficznych i obserwacyi astronomicznych* Karola Perthéesa z 1792 r. (skala 1:225 000). Z uwagi na zakres reprezentacji kartograficznej tej mapy, nie mogła stanowić materiału informacyjnego nawet dla krakowskiej części badanego powiatu. Na mapie tej zarejestrowano: Komorowice, Halcznow, „Młyn” zlokalizowany na północ od Komorowic na rzece „Białka” oraz „Bielitz” i „Biała” zaznaczone poza obszarem mapy, jako treść uzupełniająca poza ramką ze współrzędnymi (Ryc. 2).

Ryc. 1. Bielsko-Biała, Komorowice i Halcznow na mapie specjalnej województwa krakowskiego K. Perthéesa

Obszar dzisiejszego powiatu miasta Bielsko-Biała został dość gruntownie przebadany, dzięki czemu dysponujemy obszerną bibliografią. Podstawową pracą jest czterotomowa monografia miasta Bielsko-Biała wydana pod redakcją Idziego Panica⁷². Szczegółowych informacji na temat Śląska Cieszyńskiego dostarcza wielotomowa publikacja *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych* również wydana pod redakcją Idziego Panica. Szczegóło-

72 *Bielsko-Biała. Monografia miasta.*

wych informacji na temat rozwoju samego miasta, nie uwzględniając jednak zmian w okolicznej sieci osadniczej, dostarcza praca Zbigniewa Perzanowskiego⁷³. Pewną wartość ma również opracowanie Lucjana Tatomira *Podręcznik geografii Galicyi*⁷⁴. Należy też wspomnieć o dwóch opracowaniach Erwina Hanslika na temat Białej⁷⁵.

Sieć osadnicza na omawianym obszarze współczesnego powiatu miasta Bielsko-Biała charakteryzuje się bardzo wysoką stabilnością. Przez cały omawiany okres przynajmniej 78% miejscowości zlokalizowanych na tym obszarze można utożsamić ze współczesnymi miejscowościami. Trzeba przy tym zwrócić uwagę na dwie kwestie. Pierwszą z nich jest sprawa odrębności miejscowości reprezentowanych na mapach i oznaczanych nazwami w różnych językach. Zakres problemów z tym związanych został omówiony niżej w ujęciu mereologicznym i nazewniczym. Drugą kwestią jest znaczący zakres zmian typologicznych, które są obserwowalne w odniesieniu do danych z PRNG, co wynika z włączenia wszystkich omawianych miejscowości w granice miasta Bielsko-Biała i zaklasyfikowania wcześniej niezależnych miejscowości (w znakomitej większości wsi) jako „części miasta”.

Z powodu bardzo prostej typologii miejscowości zlokalizowanych na omawianym obszarze, zrezygnowano ze szczegółowej analizy zmian typologicznych. Nawet bardzo szczegółowy pod względem typologii Skorowidz 1921 odnośnie do omawianego obszaru rejestruje tylko wsie i miasta. Wśród analizowanych źródeł najbardziej rozbudowaną typologię miejscowości znajdujemy na tzw. mapie Miega, gdzie oprócz 16 wsi i dwóch miast zarejestrowano folwark Liederlich (współcześnie zanikł) oraz karczmę Szababa (współcześnie część miasta Zabawa). Na mapie taktycznej WIG Zabawa jest już wsią, jak prawie wszystkie miejscowości, oprócz dwóch miast – Bielska i Białej – które są siedzibami starostw⁷⁶.

Cechą charakterystyczną sieci osadniczej na omawianym obszarze jest występowanie miejscowości o tej samej nazwie, lecz podanej w dwóch językach, polskim i niemieckim, lub z dodatkiem określenia „polska” względnie „niemiecka” przy nazwie miejscowości. Nie mamy przy tym na myśli przypadku Starego Bielska i Bielska, które we wszystkich analizowanych źródłach aż do początku XX w. występowały jako „Alt Bielitz” i „Bielitz”, lecz Komorowice, Mikuszowice i Straconkę. Ten krótki katalog uzupełnia również Lipnik, funkcjonujący również pod nazwą Kunzendorf, oraz Hałcnów, określane także jako Alsen. Niemieckie odpowiedniki nazw wymienionych miejscowości wynikają ze specyfiki kulturowej i językowej badanego obszaru.

---

73 Z. Perzanowski, *Bielsko-Biała*.

74 L. Tatomir, *Podręcznik geografii Galicyi*.

75 E. Hanslik, *Biala: eine deutsche Stadt in Galizien; tenże, Kulturgeographie der deutsch-slavischen Sprachgrenze*.

76 *Znaki i objaśnienia do map*.

Kwestię reprezentacji kartograficznej oraz jednocześnie zmian nazewniczych na omawianym obszarze dobrze charakteryzuje przykład **Komorowic**. Jak wiemy, była to stara wieś parafialna rejestrowana w diecezji krakowskiej w województwie krakowskim. Na tzw. mapie Miega miejscowość Komorowice została podpisana jako „Poln. Komorowice vel Teütsch Batzdorff” (Ryc. 3). Nazwa została zapisana na prawym brzegu rzeki Białej, jednak na lewym brzegu rzeki

Ryc. 3. Polskie Komorowice zwane też jako niemieckie Batzdorff oraz Batzdorff na sąsiednim brzegu rzeki na mapie Miega.

podano informację o miejscowości Batzdorff. Na KDR zarejestrowano z kolei Komorowice oraz Batzdorf/Batzdorf Komorowice (Ryc. 4) – rozmieszczenie nazw nie pozwala jednak stwierdzić czy Batzdorf i Komorowice zostały tu potraktowane jako jedna miejscowość czy jako dwie osobne. Kolejne analizowane źródło danych, czyli *Skorowidz* z danymi ze spisu powszechnego z 1921 r., podaje informację o dwóch wsiach Komorowice, z których jedna należy do gminy Komorowice w powiecie Biała w województwie krakowskim, druga zaś należy do gminy Czechowice w

Ryc. 4. Mapa. Komorowice oraz Batzdorf/Batzdorf Komorowice na KDR oraz współczesne Komorowice Śląskie i Komorowice Krakowskie wg lokalizacji PRNG.

powiecie Bielsko. Jednostką nadrzędną w tym przypadku był „samodzielny okrąg administracyjny” Śląsk Cieszyński. Na mapie taktycznej WIG z lat trzydziestych XX w. zarejestrowano dwie osobne miejscowości o tej samej nazwie Komorowice, o czym świadczy identyczny krój pisma oraz liczba domów podana pod każdą nazwą, jak również trzeci punkt oznaczony tą samą nazwą, lecz podaną w nawiasie i bez liczby domów, co wskazuje na zasięg rozproszonej zabudowy wsi (Ryc. 5). Podział na Komorowice Śląskie i Komorowice Krakowskie znajdujemy we współczesnym PRNG. Z pewną ostrożnością można stwierdzić, że w omówionym przypadku mamy do czynienia z połączeniem się dwóch miejscowości (Komorowice i Batzdorf), w wyniku którego nazwa mniejszej wsi zanikła. Następnie dokonał się podział na dwie miejscowości o tej samej nazwie, którym w XX w. dodano przymiotniki „Śląskie” i „Krakowskie”.

Ryc. 5. Komorowice na mapie taktycznej WIG.

Podobnie, jak Komorowice, **Mikuszowice** były wsią parafialną o średniowiecznej metryce. Z informacji zebranych przez wizytatora diecezjalnego wynika, że w 1598 r. Mikuszowice były jedną wsią, lecz leżącą częściowo na Śląsku, częściowo zaś w Polsce⁷⁷. W opisie topograficznym dołączonym do tzw. mapy Miega podano, że przez Mikuszowice biegnie droga do Żywca, przy której funkcjonuje karczma. „Miejscowość leży u podnóża stoków Łysej Góry, z której mogą być ostrzeliwane dolina i domy”⁷⁸. Jednocześnie na mapie miejscowość tę ozna-

Ryc. 6. Mikuszowice/ Michelsdorff oraz Straconka /Drüsseldorff na mapie Miega (Na mapie Miega skrót „T.” oznacza „teütsch”, czyli „niemiecki, po niemiecku”, zob. A. Janeczek, „Znaki i napisy objaśniające”).

czono jako „P. Mikuszowitz T. Michelsdorff” (Ryc. 6). Takie oznaczenie może wskazywać, że w drugiej połowie XVIII w. Mikuszowice nadal były jedną wsią, znaną pod nazwą polską i niemiecką. Na KDR Mikuszowice zostały jednak zarejestrowane w sposób, który oddaje usytuowanie wsi: na lewym brzegu Białej oznaczono „Nikelsdorff” zaś na prawym brzegu – Mikuszowice (Ryc. 7). Warto w tym miejscu dodać, że wg SGKP Mikuszowice to wieś w powiecie bialskim, „zwana niewłaściwie Mikuszowice, niem. *Nikelsdorff*”⁷⁹.

Kolejne analizowane źródło danych, czyli *Skorowidz* z danymi ze spisu powszechnego z 1921 r., podaje informację o dwóch wsiach Mikuszowice, z których jedna należy do gminy Mikuszowice w powiecie Biała w województwie krakowskim, druga zaś należy do gminy Mikuszowice w powiecie Bielsko. Jednostką nadrzędną w tym przypadku jest „samodzielny okrąg administracyjny” Śląsk Cieszyński. Na mapie taktycznej WIG z lat trzydziestych XX w.

77 B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, s. 428.

78 *Wojskowy opis (sekcje 1–30)*, s. 30–31.

79 SGKP, t. 6, s. 415.

Ryc. 7. Mikuszowice/Nielsdorf i Straconka na KDR z 1893 r.

zarejestrowano dwie osobne miejscowości o tej samej nazwie Mikuszowice (Ryc. 8), o czym świadczy identyczny krój pisma oraz liczba domów podana pod każdą nazwą.

W omówionym przypadku mamy więc do czynienia z jedną wsią, która funkcjonowała jeszcze w XIX w. i znana była pod nazwą w języku polskim i niemieckim. Następnie podzielono wieś na dwie miejscowości o tej samej nazwie Mikuszowice, uzupełnionej w XX w. o przymiotniki „Śląskie” i „Krakowskie”.

Interpretację dotyczącą reprezentacji kartograficznej miejscowości i nazwy Mikuszowic potwierdza kolejny przykład **Straconki**, leżącej na północ od Mikuszowic. Na mapie Miega Straconka – analogicznie do Mikuszowic – została określona jako „P. Strazunka T. Drüseldorff” (Ryc. 6). Z opisu topograficznego, będącego integralną częścią prac kartograficznych przeprowadzonych przy okazji zbierania danych do zdjęcia józefińskiego dowiadujemy się, że cechą charakterystyczną dla Straconki jest potok, który wzbierając miewa bardzo rwący nurt, napędza również młyn na niewielkim stawie zlokalizowanym we wsi. W czasie wylewów odcina drogę w stronę Mikuszowic. Z uwagi na bardzo górzyste ukształtowanie terenu, poruszanie się po okolicy, zwłaszcza drogą w stronę Międzybrodzia, inaczej niż konno jest niemożliwe⁸⁰. Wieś Straconka nie była – jak Mikuszowice – podzielona rzeką a tym bardziej granicą. W tej sytuacji reprezentacja kartograficzna wsi nie pozostawia wątpliwości: zarówno na KDR (Ryc. 7), jak i na mapie taktycznej WIG (Ryc. 8) Straconka występuje jako jedna wieś, identyfikowana zresztą tylko pod jedną nazwą. Gmina Straconka została też wymieniona w *Skorowidzu* z danymi z 1921 r. Identyfikację Straconki komplikuje jedynie analiza współczesnego PRNG, gdzie wymieniono Straconkę, będącą częścią miasta Bielsko-Biała oraz Straconkę stanowiącą część wsi Wilkowice [PRNG: 105933].

80 *Wojskowy opis (sekcje 1–30)*, s. 29–30.

Ryc. 8. Mikuszowice i Straconka na mapie taktycznej WIG

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Analizę ilościową obejmującą sieć osadniczą na obszarze dzisiejszego powiatu miasta Bielsko-Biała komplikuje konieczność korzystania z różnych zbiorów źródeł dla poszczególnych przekrojów czasowych, co widać szczególnie na przykładzie pierwszego analizowanego okresu.

Źródło	Data	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości w 2017 r.	
			liczba bezwzględna	procent miejscowości z danego źródła*
AHP + dane z rozproszonych źródeł**	przed 1600	16	15	94
mapa Miega	1779–1783	18	14	78
KDR	1893	24	22	92
Skorowidz 1921	1921	17	17	100
mapa taktyczna WIG	1937	22	22	100
PRNG	2017	84	84	100

* Wszystkie analizowane źródła, oprócz PRNG, podają Bielsko i Białą jako osobne miejscowości i w taki sposób są one wyliczane w tym zestawieniu. Utrudnia to wyliczenie udziału procentowego miejscowości, które można zidentyfikować z miejscowościami współczesnymi, ponieważ dwie miejscowości historyczne zawsze odnoszą do jednej miejscowości z PRNG.

** Dane dotyczące osadnictwa w okolicach Bielska podajemy na podstawie ustaleń Idziego Panica

Tab. 1. Zestawienie liczby miejscowości (ok. 1600 – 2017) w kolejności chronologicznej.

W tabeli 1. Przedstawiono zestawienie liczby miejscowości w kolejnych analizowanych przekrojach czasowych. W przypadku Bielska dysponujemy danymi poświadczającymi rozwój sieci osadniczej już u schyłku XIII w. Na obszarze dzisiejszego powiatu miasta Bielsko-Biała

zarejestrowano: Bielsko, Stare Bielsko, Mikuszowice. Na przełomie XIII i XIV w. zarejestrowano po raz pierwszy: Komorowice, Komorowice Śląskie, Kamienicę⁸¹. Kolejne miejscowości zlokalizowane na omawianym obszarze pojawiają się w źródłach pisanych w XVI w. Są to: Olszówka Górna, Olszówka Dolna, Wapienica (Lopnitz)⁸². Daje to łącznie dziewięć miejscowości z omawianego obszaru zarejestrowanych w źródłach pisanych do XVI w.

W przypadku lewej brzegu rzeki Białej, mamy do czynienia z siedmioma miejscowościami zlokalizowanymi na obszarze badanym. Były to: Komorowice, Lipnik, Biertułtowice, Hałcnów, Straconka, Mikłuszowice, Biała⁸³. Według danych z *Atlasu historycznego Polski* wszystkie te miejscowości były wsiami i prawie każdą z nich (oprócz Biertułtowic) można utożsamić z miejscowością sklasyfikowaną w 2017 r. w PRNG jako część miasta. Bielsko-Biała w PRNG sklasyfikowana została jako miasto.

Na zdjęciu józefińskim z końca XVIII w., czyli tzw. mapie Miega, zarejestrowano 18 miejscowości – o szczegółach reprezentacji na tej mapie pisano wyżej. Cztery miejscowości wymienione na tej mapie nie mają odpowiedników we współczesnym PRNG i są to: Wilhelmsdorff, folwark Liederlich, Häuser zu Bestwina, Kalkosen. Dodatkowo na mapie zaznaczono „zu Kromparek”, którego funkcjonowanie potwierdza również opis topograficzny dołączony do mapy Miega⁸⁴. Współczesne PRNG rejestruje Kromparek jako część miasta Bielsko-Biała, lecz reprezentacja tego punktu zarówno na mapie Miega, jak i na KDR jednoznacznie wskazuje na to, że nazwę tę nosił na pewno potok i prawdopodobnie wzgórze, lecz rysunek map nie pozwala jednoznacznie stwierdzić czy nazwa ta odnosiła się do obiektów fizjograficznych, czy miejscowości. Pewną wskazówką może być też mapa taktyczna WIG, na której pojawiła się etykieta „(Komorowice)” odpowiadająca grupie zabudowań prawdopodobnie będących częścią nieodległych Komorowic zlokalizowanych w punkcie tożsamym z lokalizacją omawianego Kromparka. Możliwe więc, że już w XVIII w. funkcjonowała w tym miejscu jakiegoś rodzaju miejscowość.

Analiza ilościowa sieci osadniczej zarejestrowanej na KDR potwierdza dużą stabilność osadniczą analizowanego obszaru. Spośród 24 miejscowości, które znalazły się na tej mapie, 22 można utożsamić ze współczesnymi częściami miasta i miastem Bielsko-Biała. Dwie pozostałe miejscowości to Batzdorf, czyli Komorowice (por. wyżej) oraz Wilhelmshof. W *Skorowidzu* z 1921 r. podano 17 miejscowości – rejestrowano osobno miejscowości z województwie krakowskim i osobno na Śląsku. Były to wyłącznie wsie, dla których podano również przynależność administracyjną do jednostek wyższego rzędu. W rejestrze tym nie uwzględniono Zabawy

---

81 I. Panic, *Sytuacja osadnicza i demograficzna*, s. 294–297.

82 I. Panic, *Osadnictwo na Śląsku Cieszyńskim*, s. 163–177.

83 Por. W. Mirola, *Dzieje oświaty w Hałcnowie*, s. 21.

84 *Wojskowy opis (sekcje 1–30)*, s. 25.

(obecna na KDR i mapie taktycznej WIG), „Złoty Łanów” i „Na Kopcu”, które rejestrowane są w PRNG jako część miasta a pojawiają się też na mapie taktycznej WIG, Krzemieniówki, dającej się zlokalizować na mapie WIG, oraz wspomnianego wyżej Kromparka, zarejestrowanego na KDR zaś na mapie WIG identyfikowanego jako punkt (część Komorowic) oznaczony etykietą „(Komorowice)”. Spośród 22 miejscowości zarejestrowanych na mapie taktycznej WIG, wszystkie można utożsamić ze współczesnymi częściami miasta i miastem Bielsko-Biała z PRNG, przy czym wspomnianą wyżej część Komorowic zidentyfikowano jako Kromparek.

Przeprowadzona analiza wskazuje, że na obszarze współczesnego powiatu miasta Bielsko-Biała sieć osadnicza nie rozwijała się w wyniku powstawania nowych miejscowości, lecz w wyniku rozwoju przestrzennego miejscowości już istniejących, na co wskazują zarówno dodatkowe punkty osadnicze o nieuchwytej mereologii, lecz określane tą samą nazwą, co wieś istniejąca nieopodal, jak i pojawiające się równolegle polskie i niemieckie nazwy (części) wsi znajdujących się nawet na tym samym brzegu Białej (jak Lipnik i *Kunzendorf*).

Witold Matwiejczyk

Powiat m. Gdańsk

Granice badanego obszaru wyznacza jednostka administracyjna samorządu terytorialnego, którą jest Miasto Gdańsk. Jest to gmina o statusie miasta, która wykonuje zadania powiatu. W pierwotnym brzmieniu ustawy o samorządzie powiatowym (z dn. 5. czerwca 1998 r.)¹ stwierdzono w art. 3, że „Powiat jako jednostka zasadniczego podziału terytorialnego obejmuje całe obszary graniczących ze sobą gmin albo cały obszar miasta na prawach powiatu”. Wynikało z tego, że miasto na prawach powiatu jest powiatem w znaczeniu terytorialnym. Po nowelizacji ustawy z 2001 r. można jedynie stwierdzić, że miasta na prawach powiatu nie są powiatami, a jedynie gminami, którym ustawodawca, ze względu na swoją specyfikę, powierzył rozszerzony zakres zadań².

Administracyjnie Gdańsk, jako miasto na prawach powiatu, należy do województwa pomorskiego, geograficznie jest miastem położonym nad Morzem Bałtyckim, nad Zatoką Gdańską u ujścia rzeki Motławy do Wisły. W jego skład wchodzi cztery odrębne jednostki fizycznogeograficzne: nadbrzeżna część leży na Mierzei Wiślanej, część południowa i południowowschodnia wkracza na teren Żuław Wiślanych a krańce zachodnie leżą na Pobrzeżu i Pojezierzu Kaszubskim. Badany obszar zajmuje 261, 92 km² i dzieli się na 34 jednostki pomocnicze, zwane dzielnicami.

Granice obszaru, który jest przedmiotem niniejszych badań nie mają charakteru historycznego, tzn. nie pokrywają się z granicami innych historycznie ukształtowanych jednostek administracyjnych w przeszłości, natomiast częściowo, od północy, wschodu i południa zostały oparte o naturalne ukształtowanie terenu. Najdłuższą granicę wyznacza linia brzegowa Zatoki Gdańskiej biegnąca od północnego zachodu do południowego wschodu. Granicę wschodnią stanowi końcowy bieg Wisły, którym jest sztucznie utworzony w 1895 r. przekop Wisły na odcinku od Mikoszewa, gdzie jest obecne ujście Wisły, do Świbna. W Świbnie granica skręca na zachód wraz z dawnym korytem Wisły sprzed 1895 r., od tego czasu zwanym Martwą Wisłą do miejsca, w którym na wysokości miejscowości Górki od Martwej Wisły odchodzi do Zatoki

---

1 Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz.U. z 1998 r. Nr 91, poz. 578).

2 https://pl.wikipedia.org/wiki/Miasto_na_prawach_powiatu. (30.08.2018).

Gdańskiej Wisła Śmiała. Odcinek ten powstał w wyniku utworzenia zatoru lodowego na Wiśle w lutym 1840 r., gdy wezbrane wody rzeki wryły nowe koryto do ujścia w Zatoce, dzieląc wieś Górki kilkusetmetrowym korytarzem wodnym na Górki Wschodnie (Östlich Neufähr) i Górki Zachodnie (Westlich Neufähr). Na mapach niemieckich nowy odcinek nazwano „Weichseldurchbruch” (Przełom Wisły), zaś Wincenty Pol wprowadził do polskiego nazewnictwa nowe określenie „Wisła Śmiała”. Tak więc na wysokości rozwidlenia Wisły Martwej i Wisły Śmiałej granica powiatu skręca na południe i biegnie wzdłuż dawnych kanałów przeciwpowodziowych (odwadniających) i otaczających je grobli: Wesslinker Lake, Gieselake, Leege Vorflut, które na mapach po 1920 r. określane są jako stare koryto kanału Czarna Łacha. Na krótkim odcinku nowego koryta Czarnej Łachy (Schwarze Lake) granica skręca ostro na południowy zachód i w linii prostej biegnie wzdłuż dawnego Wału Rzeźników (Fleischerwall) aż do rzeki Motławy, dalej wzdłuż jej krętego nurtu na zachód a następnie na rozwidleniu Starej Raduni i Motławy znów skręca na południe i biegnie wzdłuż kanału Czarna Łacha. Na wysokości Mokrego Dworu znów w linii prostej, wzdłuż dawnej grobli biegnie w kierunku południowo zachodnim aż do rzeki Raduni poniżej miejscowości Ostrożek. Od tego miejsca granica biegnie na południe wzdłuż linii kolejowej równoległej do rzeki Raduni i po otoczeniu najbardziej na południe wysuniętej miejscowości Święty Wojciech biegnie dalej na północny zachód zostawiając poza granicami powiatu Rotmankę, Straszyn, Borkowo i Kowale. Przebieg granicy południowo-zachodniej i zachodniej jest trudny do analizy i wyciągnięcia jednoznacznych wniosków geograficzno-historycznych. Jedynym kryterium rozróżniającym, które określa przebieg granicy zachodniej jest uwzględnienie rozgraniczenia między terenami zabudowanymi, uprawami rolnymi i obszarami leśnymi. Wynika to z faktu, że granica zachodnia powiatu była w okresie powojennym kilkakrotnie poszerzana w wyniku przyłączenia do granic miasta kolejnych gmin wiejskich. Granica północna biegnie na wysokości Kukawki, Osowej i Wysockiej, następnie przecina Lasy Oliwskie i przez Remuszewo biegnie do Zatoki Gdańskiej wzdłuż historycznej granicy między Gdańskiem i Sopotem.

Tylko na niewielkim odcinku między Kiełpinem Górnym i Otominem, granica badanego powiatu pokrywa się z granicą państwową oddzielającą w l. 1920–1939 Wolne Miasto Gdańsk (dalej: WMG) od Rzeczypospolitej Polskiej. Na dalszym odcinku północno-zachodnim granica powiatu wykracza poza granice WMG i obejmuje kilkanaście miejscowości województwa pomorskiego z lat 1920–1939. Współczesna gmina gdańska, pełniąca funkcje powiatu nie opiera się więc na żadnych trwałych granicach historycznych. W stosunku do okresu międzywojennego stanowi niewielką część WMG i fragment województwa pomorskiego. W latach 1887–1919 obszar ten należał do Królestwa Prus i wchodził w skład trzech powiatów: miejskiego gdańskiego, Gdańskich Wyżyn i Gdańskich Nizin. Przed wyodrębnieniem tych powiatów, w l. 1815–1887, badany obszar należał do gdańskiego powiatu miejskiego i gdańskiego powiatu ziemskiego (wiejskiego).

1. Podziały administracyjne

1.1. Podziały administracji świeckiej

W ujęciu historycznym początki trwałej struktury administracyjnej na badanym obszarze zarejestrowano dość późno, bo dopiero w połowie X w. Wiąże się to z jedną z głównych tez historyków, że Pomorze rozumiane jak całość (Pomorze Wschodnie i Pomorze Zachodnie) nie tworzyło pierwotnie „żadnej określonej całości, ani pod względem geograficzno-ekonomicznym ani też pod względem etnicznym i politycznym”³. Dopiero więc powstanie strażniczego grodu gdańskiego na początku X w. daje pierwsze podstawy do tworzenia struktury administracyjnej na tym terenie⁴. W latach 50-tych X w. ziemie nad Zatoką Gdańską zostały przyłączone przez Siemomysła albo Mieszka I do niewiele wcześniej powstałego w Wielkopolsce państwa Polan i odtąd w grodzie na gdańskim grodzisku urzędował polański namiestnik⁵. Pierwsza wzmianka wymieniająca nazwę Gdańsk pochodzi z Żywota św. Wojciecha (*Vita prima sancti Adalberti*) autorstwa Jana Kanapariusza z roku 998/999. Gdańsk określany jest tam jako *urbs Gyddanyze*, co wskazuje na jego miejski charakter⁶. Autorzy przyjmują, że chrztu Pomorzanie dokonał św. Wojciech w grodzie gdańskim w 997 r., co daje również początek chrześcijaństwa na tym terenie. W okresie między 1025 a 1034 r. wybuchł bunt i Pomorzanie pozbawili Piastów władzy w Gdańsku i podległej mu okolicy odrzucając dopiero co przyjęte chrześcijaństwo. Władzę nad Gdańskiem odzyskał dopiero w 1047 r. Kazimierz Odnowiciel, on też nakazał przeniesienie grodu gdańskiego na wzniesienie u ujścia Motławy do Wisły. Stary gród na Grodzisku zaczął pełnić jedynie funkcje pomocnicze⁷. W roku 1069 po raz drugi Gdańsk został oderwany od państwa piastowskiego poprzez powtórny bunt Pomorzanie. Dopiero w 1119 r. książę Bolesław Krzywousty zajął Pomorze Wschodnie z Gdańskiem i ustanowił na tym terenie swoich namiestników. Dla umocnienia władzy tereny te książę poddał kościelnej jurysdykcji biskupa włocławskiego. Po rozbiciu dzielnicowym Pomorze Gdańskie pozostawało pod zwierzchnią władzą każdorazowego księcia Polski, a władzę lokalną w jego imieniu sprawowali w Gdańsku mianowani przez niego namiestnicy. W latach 20. XIII w. lub ok. 1263 r. Gdańsk uzyskał lokację miejską na prawie lubeckim.

---

3 J. Spors, *Podziały polityczne i administracyjne Pomorza Gdańskiego*, s. 11–15; *Dzieje Pomorza Nadwiślańskiego*, s. 15–20.

4 https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=GDAŃSK_-_POCZĄTKI_MIASTA, dostęp: 1 września 2018.

5 Tamże. Teoria ta nieco odbiega od wcześniejszych, datujących powstanie pierwszego warownego grodu Gdańsk na lata 80. X w. u ujścia Motławy do Wisły. Por. E. Cieślak, Cz. Biernat, *Dzieje Gdańska*, s. 9–12.

6 Tamże, s. 9–12.

7 https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=GDAŃSK_-_POCZĄTKI_MIASTA, dostęp: 1 września 2018.

Po najeździe Prusów w 1226 r., spaleni przez nich klasztoru w Oliwie i osad na przedmieściach grodu gdańskiego, sprawujący w Gdańsku władzę namiestniczą Świętopelk w styczniu 1227 r. zerwał związki z dynastią piastowską i ogłosił się samodzielnym księciem Pomorza, zaś Gdańsk stał się stolicą tego księstwa. Stan ten przetrwał prawie do końca XIII w. Po śmierci Mściwoja II w grudniu 1294 r. władzę nad Pomorzem Wschodnim z Gdańskiem na czele przejął wielkopolski książę Przemysł II z dynastii Piastów. Po jego koronacji w Gnieźnie 26 czerwca 1295, Gdańsk wraz z Pomorzem Wschodnim został częścią odrodzonego Królestwa Polskiego. Tragiczna śmierć króla (8 lutego 1296) spowodowała, że po półrocznych bratobójczych walkach władzę nad Gdańskiem przejął Władysław Łokietek. Po wygnaniu Łokietka władzę królewską w Polsce przejął Wacław II z dynastii Przemyślidów i to on panował nad Gdańskiem i Pomorzem Wschodnim do swojej śmierci w 1305 r. Po przedwczesnej śmierci jego syna Wacława III, w grudniu 1306 r. rządy nad Pomorzem Wschodnim objął ponownie Władysław Łokietek. Po dokonaniu rzezi Gdańska 13 listopada 1308 r. gród gdański zajęli Krzyżacy i ogłosili się właścicielami i władcami Pomorza Wschodniego. W 1309 r. nakazano mieszczanom rozebranie resztek miasta na prawie lubeckim i opuszczenie grodu. Od tego czasu Gdańsk zatracił swój charakter miejski stając się jedynie siedzibą powołanego w dniu 14 września 1309 r. komturstwa gdańskiego. Ponowna wzmianka o istnieniu miasta pochodzi z września 1328 r. Miasto nie odrodziło się jednak na terenie dawnego ośrodka na prawie lubeckim (Stare Miasto), lecz w nowym miejscu zwanym obecnie Miastem Głównym (początkowa nazwa brzmiała Nowe Miasto a następnie Prawe Miasto – Rechtsstadt czyli takie, które posiada prawa miejskie), które otrzymało prawo chełmińskie uzupełnione w 1342 r. prawem wzniesienia fortyfikacji. W 1377 r. lokowano na prawie chełmińskim osadę powstałą na dawnym Starym Mieście, a w 1380 r. takie same prawa uzyskało Młode Miasto gdańskie. Odtąd aż do wybuchu wojny trzynastoletniej aglomerację gdańską tworzyły trzy miasta lokowane przez Krzyżaków na prawie chełmińskim: Stare Miasto, Główne Miasto i Młode Miasto.

W czasie wojny trzynastoletniej Gdańsk ponosił największe ofiary finansowe i militarne w walkach przeciw Krzyżakom, dlatego też w ramach rekompensaty przywilej elbląski Kazimierza Jagiellończyka z 16 czerwca 1454 r. nadawał Głównemu Miastu wszystkie młyny na obszarze Starego i Młodego Miasta. Główne Miasto otrzymało również znaczne nadania ziemskie przynależne do krzyżackiego komturstwa gdańskiego „od wschodu wyznaczone wsiami: Cieplewo, Roszkowo, Rokitnica, Niegowo i Zaroślak, od zachodu zaś obejmujące tereny Juszkowa, Pruszcza, Lipiec, Orunii, Ujeściska i Migowa z zachodnimi enklawami Kowali, Lublewa i Warcza. Jednocześnie miasto otrzymało lewobrzeżny obszar dawnej komturii malborskiej, należący do wójtostwa Grabińskiego a noszący nazwę Żuław Steblewskich (Gdańskich), otrzymało też bez kilku enklaw – głównie własności kościelnych – Mierzeję Gdańską i przeważającą część Mierzei Wiślanej – od Wisłoujścia aż do wysokości Braniewa (...). Utrzymało rzecz

jasna swoje niewielkie dawne posiadłości z Olszynką i Nową Wsią, do których doszły nowe obszary miejskie niezwiązane z Głównym Miastem: Osiek i Zamczysko (tereny dawnego zamku krzyżackiego)⁸. Do tego doszły jeszcze obszary Suchanina i Potoku Królewskiej Doliny aż do granic wsi Wrzeszcz.

W styczniu 1455 roku Kazimierz Jagiellończyk nakazał rozebrać Młode Miasto a mieszkańców przesiedlić głównie w granice Starego Miasta. Wielki przywilej gdański z 15 maja 1457 usankcjonował ten fakt jak również prawne podporządkowanie Głównemu Miastu Starego Miasta. Główne Miasto otrzymało zgodę królewską na ustanowienie jednej Rady i jednego sądu dla całej aglomeracji. Na jego podstawie Rada Miasta uzyskiwała pełną samodzielność w obsadzaniu urzędów kościelnych i świeckich w mieście, poza zastrzeżonym dla króla urzędem proboszcza w kościele Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Uzyskane przez Gdańsk przywileje w trakcie trwania wojny trzynastoletniej spowodowały, że Gdańsk stał się odrębną jednostką prawno-administracyjną o szerokiej autonomii w stosunkach z Koroną⁹. Dla zachowania i podkreślenia zwierzchniej władzy króla nad Gdańskiem ustanowiono urząd burgrabiego (starosty), który miał sprawować nadzór nad miastem w czasie jego nieobecności, ale jego funkcja była tylko tytułarna.

Gdańsk pozostawał granicach Korony Królestwa Polskiego do 1569 r., następnie był częścią Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ten stan prawny trwał do II rozbioru w 1793 r. Po drugim rozbiorze Gdańsk wszedł w skład Królestwa Prus. Po zawarciu pokoju w Tylży, w l. 1807–1814 istniało autonomiczne terytorium Wolnego Miasta Gdańska pod protektoratem Prus i Saksonii. W rzeczywistości władzę zwierzchnią w Wolnym Mieście Gdańsku sprawował gubernator francuski zależny bezpośrednio od cesarza. Na kongresie wiedeńskim w 1815 r. zdecydowano o ponownym włączeniu terytorium Wolnego Miasta Gdańska do Królestwa Prus, które w l. 1871–1918 było częścią Cesarstwa Niemiec. Po I wojnie światowej decyzją traktatu wersalskiego utworzono w 1920 r. ponownie Wolne Miasto Gdańsk pod protektoratem Ligi Narodów. 1 września 1939 r. Wolne Miasto Gdańsk zostało zajęte przez hitlerowską III Rzeszę.

Początki administracji terytorialnej na badanym obszarze sięgają przełomu XII i XIII w., kiedy to Gdańsk stał się siedzibą kasztelanii. Historycy są zgodni, że kasztelania gdańska miała charakter kasztelanii naczelnej, czyli takiej, która odpowiadała dawnemu terytorium plemiennemu¹⁰. Pierwsze wzmianki o jej istnieniu pochodzą z r. 1215 i 1224¹¹. Kasztelan był urzędnikiem ziemskim, zwierzchnikiem grodu gdańskiego i podległego mu terytorium (kasztelanii). Jego głównym obowiązkiem było zapewnienie bezpieczeństwa, dowodzenie rycer-

8 J. Stankiewicz, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska*, s. 32–34.

9 https://www.gedanopedia.pl/index.php?title=WOJNA_TRZYNASTOLETνια&oldid=47369, dostęp: 25 lipca 2019.

10 J. Spors, *Podziały polityczne i administracyjne Pomorza Gdańskiego*, s. 298–299.

11 Tamże, s. 175

stwem, ściąganie podatków i sprawowanie sądów w imieniu władcy. Początkowo kasztelanowi gdańskiemu podlegał gród gdański i obszar od Morza Bałtyckiego na wysokości Żarnowca, dalej granice wyznaczały okolice obecnego Wejherowa, Kielna, Żukowa, Czapielska, Pręgowa, Warcza, Rusocina i Żuław Steblewskich. W połowie XIII w. z kasztelanii gdańskiej wydzielono nową, z siedzibą w Pucku, sięgającą do obecnej Gdyni włącznie¹². Urząd kasztelana i strukturę kasztelanii zlikwidowali Krzyżacy po zajęciu Pomorza Wschodniego w 1309 r.

Nieco później od urzędu i okręgu kasztelańskiego pojawił się urząd wojewody (palatyna) gdańskiego. Za panowania Mściwoja II (zm. 25 grudnia 1294) przeprowadzono reorganizację podziału terytorialnego jego księstwa na dzielnice-województwa: gdańskie, świeckie, białogardzkie, tczewskie i słupskie. Urząd wojewody gdańskiego funkcjonujący w okresie księstwa gdańskiego (dynastia Sobiesławiców) i odrodzonego Królestwa Polskiego istniał aż do zajęcia Gdańska przez Krzyżaków w 1308 r. Był to najwyższy urząd początkowo w księstwie gdańskim, następnie na Pomorzu Wschodnim. Wojewoda zastępował księcia we wszystkich sprawach: administracyjnych, wojskowych, sądowych. Województwo gdańskie obejmowało kasztelanię gdańską i utworzoną w jej obrębie kasztelanię pucką. Badany przez nas obszar mieścił się w całości w kasztelani gdańskiej.

Prawdopodobnie 14 września 1309 r., podczas kapituły generalnej, odbywającej swoje posiedzenie w Malborku utworzono komturstwo gdańskie, które istniało nieprzerwanie do lutego 1454 r.¹³ W okresie największego rozwoju terytorialnego liczyło 4856 km² i było największe na Pomorzu Wschodnim. Dzielilo się następnie na mniejsze okręgi: przed 1334 rokiem powstało prokuratorstwo chmielneńskie. W następnych latach przeniesione z Chmielna do Miechucina i następnie do Mirachowa (przed 1391 r.). Przed 1338 rokiem utworzono również urząd rybicki w Pucku. W 1363 odnotowano istnienie wójtostwa w Lęborku a w 1365 urzędu leśnego sulmińskiego. Ze względu na gęste zaludnienie obszaru sulmińskiego, Zakon podzielił go na dwa okręgi zarządzane z Sulmina (Richthof). Kryterium przynależności administracyjnej był rodzaj własności: wsie stanowiące własność rycerską należały do okręgu sulmińskiego, zaś zakonne wsie państwowe bezpośrednio należące do zakonu krzyżackiego (osady czynszowe, folwarki, wsie zagrodnicze, młyny, tartaki) do gdańskiego urzędu leśnego¹⁴. Do początku XV w. komturstwu gdańskiemu podlegało również prokuratorstwo bytowskie i przez krótki czas ok 1400 r. okręg białogardzki¹⁵. Od połowy XIV w. zarządcy rezydowali poza zamkiem gdańskim. Od roku 1363 istniało odrębne wójtostwo lęborskie (obejmujące byłe okręgi białogardzki i sa-

---

12 <https://www.gedanopedia.pl/index.php?title=KASZTELAN&oldid=37130>, dostęp: 25 lipca 2019.

13 M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny okręgu sulmińskiego*, s. 25–28 (również bibliografia).

14 M. Grzegorz, *Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu krzyżackiego*, s. 136–138; tenże, *Słownik historyczno-geograficzny okręgu sulmińskiego*, s. 26–27.

15 M. Grzegorz, *Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu krzyżackiego*, s. 138.

liński)¹⁶. Niezależnie od komturstwa gdańskiego istniało wójtostwo grabińskie (Grabiny Zameczek), które utworzono w 1334 r. do administrowania Żuławami Steblewskimi (Gdańskimi). Wójtostwo grabińskie podlegało bezpośrednio komturstwu malborskiemu¹⁷. Badany przez nas obszar znajdował się w okręgu przylegającym do grodu gdańskiego i podległym bezpośrednio komturowi gdańskiemu, jednak zdecydowanie większa część miejscowości znalazła się w okręgu sulmińskim i urzędzie leśnym komturstwa gdańskiego, zarządzanym przez odrębnych urzędników zakonnych¹⁸.

Już w trakcie wojny trzynastoletniej wprowadzono reorganizację terytorialną ziem odebranych Krzyżakom, które podzielono na trzy województwa: pomorskie, malborskie i chełmińskie. Po jej zakończeniu wprowadzono również podział na powiaty w ramach odtworzonych województw. Województwo pomorskie składało się z ośmiu powiatów: człuchowskiego, gdańskiego, mirachowskiego, nowskiego, puckiego, świeckiego, tczewskiego, i tucholskiego. Powiat gdański stanowił część dawnego komturstwa gdańskiego i wchodzącego w jego skład okręgu sulmińskiego oraz urzędu leśnego „okrojonych o terytorium przyznane miastu Gdańskowi do linii Motławy – Przejazdowa i od Martwej Wisły do Mikoszewa. Odpowiadał on w przybliżeniu granicom dawnej kasztelanii gdańskiej”¹⁹. Po wojnie trzynastoletniej i powrocie Gdańska do Polski od 1467 r. kasztelanami gdańskimi nazywano kasztelanów pomorskich, rezydujących w Malborku, którzy administracyjnie z miastem i jego posiadłościami nie mieli oni jednak nic wspólnego²⁰.

Wspomniane wyżej ‘terytorium’ miasta Gdańska bazowało na pierwotnych nadaniach lokacyjnych zakonu krzyżackiego i zostało powiększone w wyniku nadań królewskich Kazimierza Jagiellończyka. Poza omówionym wyżej przejęciem kontroli nad całym obszarem miejskim przez Główne Miasto w 1455 r., w przywileju z 16 czerwca 1454 r. Główne Miasto otrzymało znaczne nadania ziemskie przynależne do krzyżackiego komturstwa gdańskiego „od wschodu wyznaczone wsiami: Ciepłewo, Roszkowo, Rokitnica, Niegowo i Zaroślak, od zachodu zaś obejmujące tereny Juszkowa, Pruszcza, Lipiec, Orunii, Ujeściska i Migowa z zachodnimi enklawami Kowali, Lublewa i Warcza. Jednocześnie miasto otrzymało lewobrzeżny obszar dawnej komturii malborskiej, należący do wójtostwa Grabińskiego a noszący nazwę Żuław Steblewskich (Gdańskich), otrzymało też bez kilku enklaw – głównie własności kościelnych – Mierzę Gdańską i przeważającą część Mierzei Wiślanej – od Wisłoujścia aż do wysokości

---

16 https://www.gedanopedia.pl/index.php?title=KOMTURSTWO_GDAŃSKIE&oldid=47187, dostęp: 25 lipca 2019.

17 M. Grzegorz, *Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu krzyżackiego*, s. 133.

18 M. Grzegorz, *Sieć osadnicza okręgu sulmińskiego*, mapa.

19 *Podział administracyjny województwa pomorskiego*, s. 27.

20 <https://www.gedanopedia.pl/index.php?title=SOBIESŁAWICE&oldid=41604>, dostęp: 25 lipca 2019; J. Spors, *Podziały polityczne i administracyjne Pomorza Gdańskiego*, s. 308–310.

Braniewa (...). Utrzymało rzecz jasna swoje niewielkie dawne posiadłości z Olszynką i Nową Wsią do których doszły nowe obszary miejskie niezwiązane z Głównym Miastem: Osiek i Zamczysko (tereny dawnego zamku krzyżackiego)²¹. Do tego doszły jeszcze obszary Suchanina i Potoku Królewskiej Doliny aż do granic wsi Wrzeszcz.

Posiadłości wiejskie Gdańska zwane „terytorium” zostały podzielone na pięć osobnych okręgów administracyjnych, które nawiązywały do dawnych jednostek administracyjnych państwa krzyżackiego: Żuławy Steblewskie (krzyżackie wójtostwo grabińskie w komturstwie malborskim), Mierzeja ze Szkarpawą (terytorium krzyżackiego urzędu rybickiego o tej samej nazwie powiększona o część Mierzei Wiślanej), Gdańska Wyżyna (część krzyżackiego okręgu Sulmina, Hel i tzw. Urząd Budowlany (patrymonium miasta Gdańska)²². W opinii historyków tak duże nadania ziemskie, które obok Gdańska odrębnymi przywilejami w tym samym czasie otrzymały również Toruń i Elbląg, możemy traktować jako odrębne, wydzielone niejako okręgi administracyjne, niezależne od wojewodów²³. Jeśli do tego dodać graniczące od północy z gdańskim „terytorium” (wzdłuż zachodniej granicy od miejscowości Wisłoujście, Młyniska, Wrzeszcz i Piecki) dobra klasztoru w Oliwie, które również stanowiły odrębną jednostkę, i dobra biskupów chełmińskich rozciągające się od Biskupiej Górki, przez Siedlce po Stare Szkoty, które również nie podlegały administracji państwowej, to tylko niewielki pas badanego przez nas obszaru, od Kokoszek po Jasień, znalazł się w jurysdykcji wojewody pomorskiego i on też w okresie międzywojennym (1920–1939) znalazł się w granicach województwa pomorskiego²⁴.

Cały badany przez nas obszar mieścił się więc zarówno w granicach miasta Gdańska i w części jego posiadłości ziemskich zwanych „terytorium” oraz częściowo w granicach powiatu gdańskiego. Charakterystyczne jest, że powierzchnia „terytorium” miasta Gdańska wynosiła 643 km² i była niewiele mniejsza niż powierzchnia powiatu gdańskiego (661 km²)²⁵.

Struktury administracyjne państwa polskiego przetrwały na tym terenie do I rozbioru Polski. W jego wyniku w 1772 r. Prusy zajęły posiadłości klasztoru w Oliwie oraz wszystkie inne, które graniczyły z gdańskim ‘terytorium’ od zachodu i północy oraz posiadłości biskupów włocławskich (Siedlce, Stare Szkoty), graniczące z Gdańskiem od południowego zachodu i południa. Austria i Rosja nie udzieliły jednak Fryderykowi II zgody na zajęcie samego Gdańska, przez co granica państwowa przebiegała od zachodu i południa tuż za gdańską fortecą, dalej

---

21 J. Stankiewicz, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska*, s. 32–34.

22 J. Stankiewicz, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska*, s. 34; *Podział administracyjny województwa pomorskiego w II poł. XVI w.*, s. 24–27.

23 *Dzieje Pomorza Nadwiślańskiego*, s. 95; *Podział administracyjny województwa pomorskiego*, s. 24–27.

24 Zob. J. Stankiewicz, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska*, s. 32, mapa.

25 M. Biskup, *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w.*, s. 29–33.

na wysokości Wrzeszcza wzdłuż Wisły aż do Nowego Portu, zaś od wschodu pozostawiała po stronie Gdańska dawne „terytorium” aż do Wisły i Mierzei Wiślanej.

Fryderyk II nie poprzestał na tym i zajął samowolnie Nowy Port, co dawało mu kontrolę nad wszystkimi statkami wpływającymi i wypływającymi z Gdańska. Narzucone wysokie cła importowe, eksportowe i tranzytowe oraz naciski dyplomatyczne miały zmusić miasto do dobrowolnego przejścia pod panowanie pruskie. Długotrwały opór Gdańska i zanoszone skargi na pruskie bezprawie są chwalebnyim świadectwem umiłowania wolności i godności przez mieszczan i władze Gdańska. Dopiero dodatkowe uzgodnienia na najwyższym szczeblu dyplomatycznym mocarstw rozbiorowych pozwoliły Fryderykowi w II rozbiorze (1793) zająć Gdańsk²⁶. Do tego czasu oprócz wspomnianych szykan, gróźb i nacisków władze pruskie podejmowały również działania administracyjno-przestrzenne, które miały osłabić pozycję gospodarczą miasta. Najbardziej spektakularnym przykładem tych działań było utworzone już w listopadzie 1772 r. Królewsko-Pruskie Bezpośrednie Miasto Chełm (Königlich-Preußische Immediatstadt Stolzenberg), zwane również Zjednoczonymi Przedmieściami Gdańska (Vereinigte Vorstädte von Danzig) lub też Zespolonymi Miastami (Kombinierte Städte). Nowy organizm prawo-ustrojowy miasta tworzyły sztucznie połączone cztery miejscowości: Siedlce, Chełm, Stare Szkoty i Święty Wojciech. Utworzone miasto otrzymało swój herb, władze miejskie, odpowiednie urzędy i przede wszystkim przywileje handlowe, poprawiające jego konkurencyjność wobec towarów pochodzących z Gdańska²⁷. Równocześnie nowo utworzone ‘miasto’ zostało włączone do pruskiego okręgu inspekcji podatkowej, który obejmował dwa powiaty ziemskie: starogardzki i tczewski²⁸. Cały natomiast obszar na zachód i południe od gdańskiego ‘terytorium’ został włączony do powiatu tczewskiego, wchodzącego (razem z zespolonymi miastami) w skład kamery wojenno-skarbowej w Kwidzynie²⁹.

Po drugim rozbiorze, gdy Prusy zajęły Gdańsk, nie były już zainteresowane ekonomicznym zniszczeniem miasta, przez co znaczenie nowego tworu miejskiego znacznie zmalało. Przetrwał on do 1807 r., gdy stał się częścią pierwszego Wolnego Miasta Gdańsk. W 1813 r. oblegające Gdańsk wojska rosyjskie całkowicie zniszczyły zabudowę wszystkich czterech miejscowości, a 14 lutego 1814 r. pruska komisja organizacyjna włączyła tereny Zjednoczonego Miasta Chełm do miasta Gdańska.

Gdańsk, jak już wspomniano, w wyniku II rozbioru przeszedł pod panowanie pruskie. Dnia 4 kwietnia 1793 r. żołnierze pruscy zajęli miasto a 7 maja 1793 r. złożono hołd i przysięgę wierności królowi pruskiemu. Po rocznym okresie przejściowym 25 lipca 1794 r. wprowadzo-

---

26 E. Cieślak, *Pruska agresja ekonomiczna i polityczna wobec Gdańska*, s. 579–595.

27 Tamże, s. 590–592; *Gedanopedia: Zjednoczone Miasto Chełm* (https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ZJEDNOCZONE_MIASTO_CHELM#, dostęp: 7 grudnia 2018).

28 M. Bär, *Die Behördenverfassung in Westpreußen seit der Ordenszeit*, s. 94–95.

29 P. Letkemann, *Die preussische Verwaltung*, s. 14.

no w życie nowy statut magistratu Gdańska. Na jego czele stał mianowany przez króla prezydent miasta i zarządzany kolegialnie magistrat. Gdańsk został również dołączony do powiatu tczewskiego i kamery wojenno-skarbowej w odległym Kwidzynie³⁰, co dla dumnych mieszczan gdańskich musiało być niemałym upokorzeniem. System ten przetrwał do 1807 r., gdy w wyniku rokowań w Tylży podpisano traktat francusko-rosyjski z 7 lipca i francusko-pruski z 9 lipca. Artykuł XIV tego ostatniego stwierdzał, że „JKM król Pruski zrzeka się również na wsze czasy posiadania Gdańska”, a art. XIX uzupełniał, iż „Miasto Gdańsk wraz z obszarem o promieniu dwóch mil wokół jego obwodu odzyska niepodległość pod protektorem JKM króla Prus i JKM króla Saksonii i zarządzane będzie przez prawo, które istniało w epoce, gdy ono samo się rządziło”³¹. Uroczystości proklamowania Wolnego Miasta Gdańska odbyły się 21 lipca 1807 r. Kształt granic Wolnego Miasta Gdańska określiła konwencja delimitacyjna gdańsko-pruska podpisana w Elblągu 6 grudnia 1807 r. Na jej podstawie do Gdańska włączono zagrabione przez Prusy: Półwysep Helski, Oliwę, Nowy Port, Wrzeszcz z Polankami, Ostrów i Siedlce. Ponadto do miasta wróciły pruskie dzierżawy i enklawy: Giemlice, Grabiny Duchowne, Mokry Dwór, Dziewięć Włók, Przejazdowo, Święty Wojciech, Stare Szkoty i Chełm³². Po ratyfikacji konwencji elbląskiej przez wszystkie trzy strony, Wolne Miasto Gdańsk znalazło się formalnie i prawnie w systemie Konfederacji Reńskiej. Król saski był łącznikiem między Wolnym Miastem Gdańsk i Księstwem Warszawskim, jednak faktyczną władzę sprawował gubernator francuski, gen. dywizji Jean Rapp, którego urząd nie był przewidziany w żadnym z traktatów, a który otrzymywał instrukcje bezpośrednio od Napoleona.

Po trwającym od lutego do końca listopada 1813 r. oblężeniu Gdańska przez wojska rosyjskie (i ich sprzymierzeńców), gen. Rapp podpisał 29 grudnia 1813 r. ostateczny akt kapitulacji. Dnia 2 stycznia 1814 r. król pruski Fryderyk Wilhelm III wydał rozkaz przejęcia Gdańska przez administrację pruską, to samo jednak uczynił w imieniu cara Aleksandra I, ks. A. Wirtemberski. Tym samym w Gdańsku zapanowała formalnie dwuwładza³³. Był to jednak tylko okres przejściowy, gdyż już 3 maja 1815 r. na kongresie wiedeńskim Rosja, Prusy i Austria zawarły nowy układ graniczny, który stał się częścią podpisanego 9 czerwca 1815 r. aktu końcowego. Na jego mocy Wolne Miasto Gdańsk przestało istnieć a jego obszar w całości został włączony do Królestwa Prus. Przysięgę wierności nowemu władcy złożono 3 sierpnia 1815 r.

Podyktowane Prusom przez Napoleona warunki pokojowe w Tylży, które groziły bankructwem oraz rozpadem i tak już terytorialnie okrojonego państwa, zmusiły króla i najwyższe elity władzy do przeprowadzenia gruntownych reform administracyjnych (reformy Hardenber-

---

30 Tamże, s. 15.

31 Cyt. za: W. Zajewski, *Tylża i sprawa granic Wolnego Miasta Gdańska*, s. 119–120.

32 Tamże, s. 131–133.

33 Tenże, *Zabiegi Gdańska o rozpatrzenie losów miasta*, s. 188–196.

ga-Steina). Jedną z nich była reforma struktur administracji prowincjonalnej. Dekretem królewskim z 26 grudnia 1808 r. przekształcono działające w prowincjach kamery wojenno-skarbowe w rejencje, przypisując im całokształt zadań administracyjnych w okręgu rejencyjnym. Natomiast dotychczasowe rejencje (Regierungen), które pełniły funkcje administracyjno-sądowe zostały przekształcono w apelacyjne sądy dla danej prowincji pod nazwą Wyższych Sądów Ziemskich (Oberlandesgerichte)³⁴. Dla utworzonej już po I rozbiornie prowincji Prusy Zachodnie siedzibą kamery wojenno-skarbowej był Kwidzyn³⁵. Po II rozbiornie, w 1793 r. podporządkowano jej również Gdańsk i Toruń. Kamera kwidzyńska, mimo formalnego utworzenia już w 1772 r. prowincji Prusy Zachodnie, była z kolei podporządkowana nadprezydentowi Prus, sprawującemu władzę nad obu prowincjami (Prus Zachodnich i Wschodnich) i rezydującemu w Królewcu. System ten przetrwał zaledwie do 1815 r., wtedy to rozporządzeniem królewskim z 30 kwietnia wprowadzono jednolitą reorganizację władz prowincjonalnych w całej monarchii³⁶. Została ona podzielona na 10 prowincji, każda prowincja na dwie lub trzy rejencje. Na czele każdej prowincji miał stać naczelny prezes prowincji (Oberpräsident – nadprezydent). Na mocy tego rozporządzenia obie prowincje: Prus Wschodnich i Prus Zachodnich otrzymały naczelnych prezesów prowincji, z siedzibami w Królewcu i Gdańsku. Ta ostatnia została podzielona na dwie rejencje: gdańską i kwidzyńską. Prezesem rejencji gdańskiej został naczelny prezes prowincji, co wynikało z ogólnej zasady, że naczelny prezes prowincji był również prezesem tej rejencji, która miała siedzibę w stolicy prowincji³⁷.

Rozporządzenie z 30 kwietnia 1815 r. wprowadzało również nowy podział na powiaty w obu rejencjach. Rozporządzenia wykonawcze, określające liczbę i granice nowych powiatów weszły w życie 1 kwietnia 1818 r. dla rejencji kwidzyńskiej i 1 lipca 1818 r. dla rejencji gdańskiej³⁸. Od tego czasu rejencja gdańska dzieliła się na osiem powiatów, przy czym badany przez nas obszar znajdował się w obrębie dwóch powiatów: gdańskiego powiatu miejskiego, który obejmował obszar wyznaczony przez granice miasta, istniejące przedmieścia i najbliższe miejscowości do nich przylegające, oraz gdańskiego powiatu ziemskiego. Rozkazem gabinetowym z 13 kwietnia 1824 r. połączono prowincje Prus Zachodnich i Prus Wschodnich unią personalną, a naczelny prezes obu prowincji miał urzędować w Królewcu. Kolejny rozkaz gabinetowy z 3 grudnia 1829 r. połączył formalnie obie prowincje w jedną prowincję Prusy (Preussen) ze

---

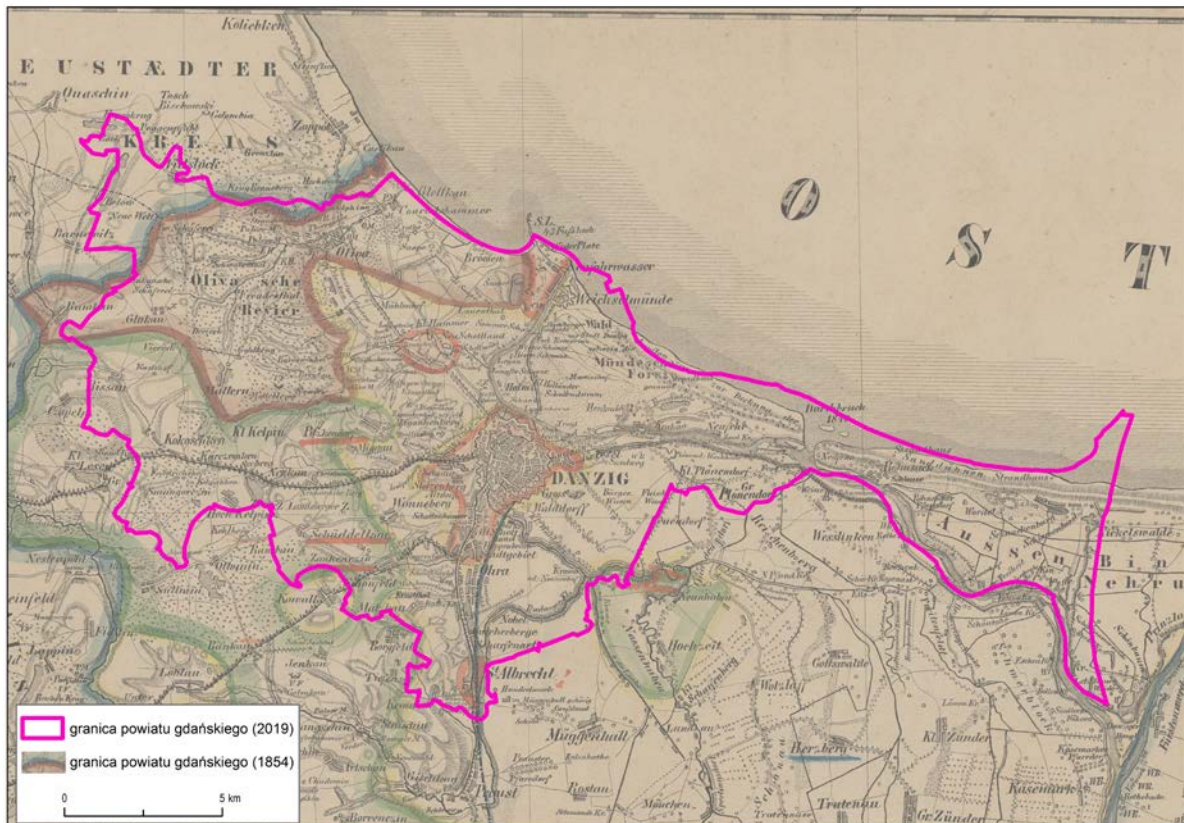
34 Verordnung wegen verbesserter Einrichtung der Provinzial- Polizei- und Finanzbehörden vom 26.12.1808, Preussische Gesetzsammlung, s. 464.

35 Patent królewski z 13 listopada 1772 r.

36 Verordnung wegen verbesserter Einrichtung der Provinzialbehörden vom 30.04.1815, Gesetzsammlung, s. 85.

37 M. Bär, *Die Behördenverfassung in Westpreussen*, s. 175 (zasada ta została zniesiona ustawą z 26 lipca 1880 r.).

38 Tamże, s. 215.

Ryc. 1. Granica współczesnego powiatu m. Gdańsk na tle powiatu gdańskiego z 1854 r. (Karte vom Danziger Kreise).

stolicą w Królewcu³⁹. System ten trwał aż do 1878 r., kiedy to ponownie przywrócono podział na dwie prowincje z siedzibami dwóch naczelnych prezesów w Gdańsku i Królewcu⁴⁰.

Zanim jeszcze połączono obie prowincje, rozkazem gabinetowym z 29 marca 1828 r. odłączono od gdańskiego powiatu miejskiego i włączono do powiatu ziemskiego te miejscowości, które leżały poza murami miejskimi i nie tworzyły z miastem wspólnoty komunalnej⁴¹. Równocześnie tym samym rozkazem gabinetowym zlikwidowano sam powiat miejski, przyłączając Gdańsk jako miasto (gminę miejską) do gdańskiego powiatu ziemskiego⁴². Wprowa-

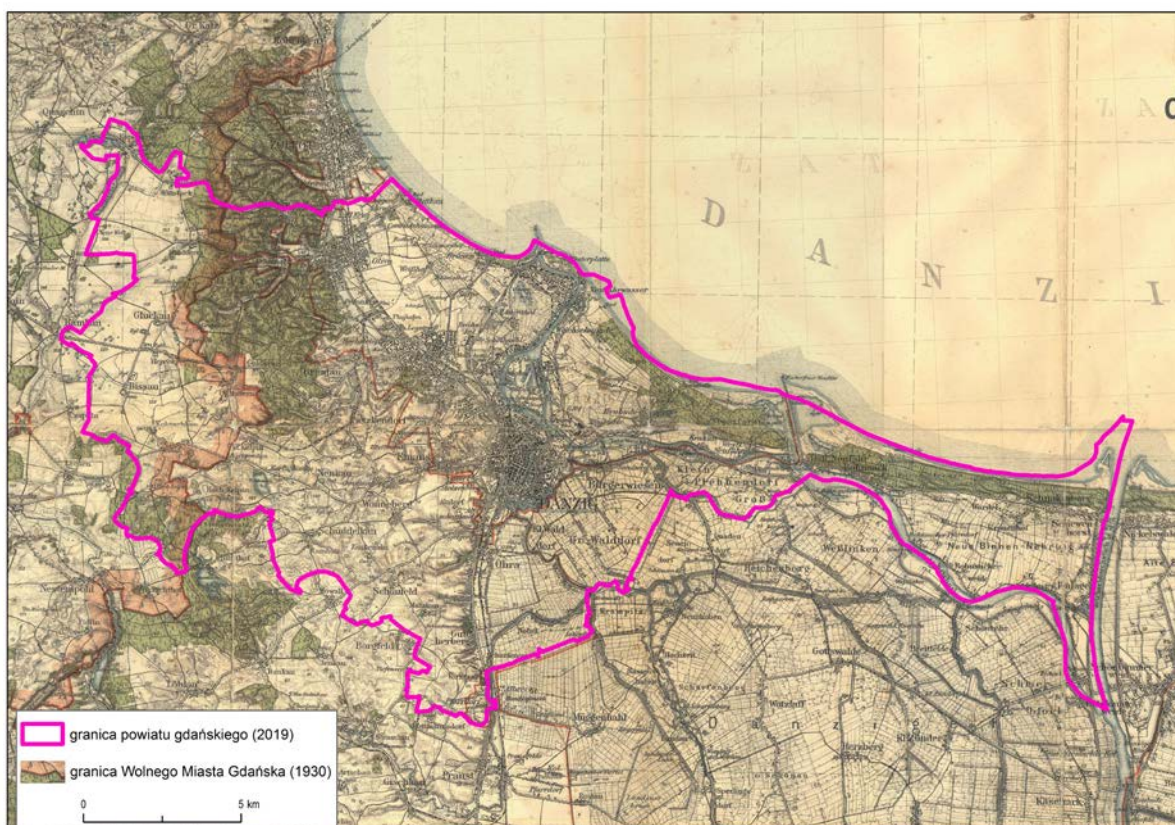
39 Tamże, s. 175.

40 Tamże, s. 176.

41 Amts-Blatt der königlichen Regierung zu Danzig, nr 18, 30 kwietnia 1828, s. 127–128: Były to: Allerengel, Altdorf, Drei Linden, Drei Schweinsköpfe, Alt und Neu Emaus, Gute Herberge, Heiligenbrunn, Hochstrieß, Holm, Kalkschanzen, Kriesel, Münde, Nehrungsche Weg, Nobel, Ohra, Sandweg, Scharfenort, Schellmühl, Schuitendamm, Schuitensteig, Steindamm, Strohdreich, Tempelburg, Troyl, Zigankenberg, Ziegelscheune.

42 M. Bär, *Die Behördenverfassung in Westpreussen*, s. 218–19, P. Letkemann, *Die preußische Verwaltung*, s. 42–43. Amts-Blatt der königlichen Regierung zu Danzig, nr 18, 30 kwietnia 1828, s. 127–128: „Mit der neuen Einrichtung hören auch zugleich den Namen des Danziger Stadt- und Danziger Land-Kreises auf, und gibt es fortan nur einen Danziger Kreis, der das gesamte Platte Land des

Ryc. 2. Granica współczesnego powiatu m. Gdańsk na tle powiatu gdańskiego z 1930 r. (KDR).

dzona ustawą z 13 grudnia 1872 r. nowa ordynacja powiatowa przywracała gdański powiat miejski. Kolejna ustawa z 6 czerwca 1887 r. „o podziale powiatów w prowincji poznańskiej i Prus Zachodnich” dzieliła gdański powiat ziemski na dwa powiaty ziemskie: Gdańskie Wyżyny (Danziger Höhe) i Gdańskie Niziny (Danziger Niederung)⁴³. Tak więc od 1887 r. badany przez nas obszar znajdował się w granicach trzech powiatów: w całości gdańskiego powiatu miejskiego, oraz częściowo w granicach obu powiatów ziemskich: Gdańskie Wyżyny i Gdańskie Niziny. Stan ten trwał do 1920 r., kiedy to na podstawie traktatu wersalskiego utworzono drugie Wolne Miasto Gdańsk. Nie było ono jednak suwerennym państwem, gdyż zostało uzależnione od Ligi Narodów i Polski⁴⁴. Terytorium Wolnego Miasta Gdańska podzielono na pięć powiatów: dwa powiaty miejskie: gdański (Stadtkreis Danzig) i sopocki (Stadtkreis Zoppot) oraz trzy powiaty ziemskie (wiejskie): Gdańskie Niziny (Kreis Danziger Niederung), Gdańskie Wyżyny

---

bisherigen Stadt- und Landkreises enthalten wird. Die Stadt Danzig mit ihren Vorstädten bildet künftig einen abgesonderten, für sich bestehenden Kommunalverband, in welchen die gesamte Polizei vom königlichen Polizeipräsidium verwaltet wird“. Było to chyba największe upokorzenie dla mieszkańców Gdańska w całej jego historii. Działania te wg oficjalnych przekazów były motywowane względami oszczędności w administracji.

43 A. Wien, *Die preußische Verwaltung*, s. 70–73.

44 M. Andrzejewski, *Status Wolnego Miasta Gdańska*, s. 340–342.

(Kreis Danziger Höhe) i Wielkie Żuławy (Kreis Grosses Werder). Powiaty terytorialne dzieliły się następnie na gminy (Landgemeinden) i obszary dworskie (Gutsbezirke). Powiat Gdańskie Wyżyny obejmował 75 gmin i 51 obszarów dworskich, powiat Gdańskie Niziny 66 gmin i 10 obszarów dworskich, Wielkie Żuławy liczyły 110 gmin i dwa obszary dworskie⁴⁵. Powiaty miejskie miały status prawny gmin miejskich i nie dzieliły się już na mniejsze jednostki administracyjne (dzielnice były jednostkami komunalnymi).

Badany przez nas obszar obecnego powiatu znajduje się częściowo w granicach trzech powiatów Wolnego Miasta Gdańska: Gdańskich Nizin, Gdańskich Wyżyn i miejskiego powiatu Gdańska. Na zachodzie zaś wykracza poza granice Wolnego Miasta Gdańska obejmując kilka miejscowości powiatu kościerskiego i kartuskiego w województwie pomorskim.

Do 1814 r. terytorialny zasięg administracji miejskiej i praw miejskich w Gdańsku wyznaczały granice miasta, czyli mury a później fortyfikacje miejskie. Tak ukształtowane miasto dzieliło się na mniejsze, historyczne jednostki: Rechtstadt (Główne Miasto), Altstadt (Stare Miasto), Altes Schloß (Zamczysko), Hakelwerk (Osiek), Vorstadt (Stare Przedmieście), Speicher (Spichlerze), Niederstadt (Dolne Miasto), Langgarten (Długie Ogrody), Neugarten (Nowe Ogrody Wewnętrzne), Hagelsberg (Grodzisko), Petershagen (Zaroślak Wewnętrzny), Schwarzes Meer (Czarne Morze), Sandgrube (Piaskownia), Bischofsberg (Biskupia Górka)⁴⁶.

Równocześnie jednak od 1807 r. granice Wolnego Miasta Gdańska miały charakter granic państwowych. Znalazło się w nich również drugie miasto, mianowicie wspomniane wyżej Zjednoczone Miasto Chełm, które nie utraciło swoich praw miejskich⁴⁷. Dopiero wspomniana wyżej komisja pruska w lutym 1814 r. włączyła wszystkie cztery miejscowości tworzące Zjednoczone Miasto Chełm w granice miasta Gdańska, co w praktyce oznaczało, że administracyjnie miasto przekroczyło własne mury miejskie. Kolejnym rozporządzeniem komisji pruskiej z 17 marca 1814 r. do miasta włączono, nadając im prawa i obowiązki miejskie Gdańska, najbliższe miejscowości, które ogólnie określono jako przedmieścia: Wrzeszcz (Lanfuhr) (z Brunowem, Kuźniczka i Jaśkową Doliną), Strzyża Dolna (Striess), Nowe Szkoty (Neuschottland – Nowe Szkoty Oliwskie, Nowe Szkoty Gdańskie), Nowy Port (Neufahrwasser – bez obszarów portowych), Oruńskie Przedmieście (Stadtgebiet), Szkódka (Schlapke), Nowe Ogrody (Neugarten – Zewnętrzne, za Bramą Nowych Ogrodów, Siedlecką), Winnica (Weinberg), Kni-pawa (Kneipab), Sienna Grobla (Strohdeich)⁴⁸. Tym samym powierzchnia miasta Gdańska wynosząca w 1800 r. ok. 590 ha, została do 1814 r. powiększona o ok. 880 ha. Był to największy

---

45 Tamże, s. 349.

46 https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ADMINISTRACYJNY_PODZIAŁ_I_TERYTORIALNY_ROZWÓJ_GDAŃSKA, dostęp: 10 grudnia 2018.

47 M. Bär, *Die Behördenverfassung in Westpreussen*, s. 151.

48 Tamże, s. 152; https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ADMINISTRACYJNY_PODZIAŁ_I_TERYTORIALNY_ROZWÓJ_GDAŃSKA, dostęp: 10 grudnia 2018.

terytorialny przyrost miasta w tak krótkim czasie i w następnych dziesięcioleciach aż do końca XIX w. włączano w granice miasta tylko pojedyncze miejscowości lub ich części. Dopiero w 1902 r. powiększono obszar miasta o kolejnych 937 ha, a w 1914 o 2753 ha, co podwoiło jego dotychczasową powierzchnię⁴⁹

1.2. Podziały administracji kościelnej

Początki organizacji kościelnej na Pomorzu Gdańskim są niejasne, budzą wiele kontrowersji i sporów historycznych⁵⁰. Generalnie można jednak przyjąć, że w pierwszej połowie XII w. istniało już biskupstwo ze stolicą we Włocławku, obejmujące swym zasięgiem całe Kujawy i Pomorze Gdańskie, przy czym siedziba biskupa prawdopodobnie początkowo znajdowała się w Kruszwicy⁵¹. Na początku XIII w. nastąpił podział biskupstwa włocławskiego na archidiaconaty terytorialne i wtedy też powstał (w okresie między 1227 a 1233) archidiaconat pomorski⁵². W drugiej połowie XIII w. nastąpił podział diecezji włocławskiej na dekanaty, w wyniku czego na początku XIV w. archidiaconat pomorski dzielił się na trzy dekanaty: gdański, tczewski i świecki⁵³. Spośród tych trzech dekanatów największą liczbę, 32 parafii (1325–1327), posiadał dekanat gdański i były to:

1. W kasztelanii gdańskiej: Chojno-Matarnia, Gdańsk: kościół grodowy, kościół św. Mikołaja, kościół św. Katarzyny, Kielno, Kłodawa, Oliwa, Pręgowo, Rekcin – Żuława, Święty Wojciech, Wielkie Trąbki, Żukowo.
2. W kasztelanii puckiej: Krokowo, Oksywie, Puck, Rumia, Starzyno, Strzelno, Żarnowiec.
3. W kasztelanii białogardzkiej: Białogarda, Brzeźno, Garczegórze, Janowice, Łebunia, Osieki, Rozłazino, Salino,
4. W kasztelanii chmieleńskiej: Chmielno, Luzino, Parchowo, Stężyca, Stzczepcz⁵⁴.

Podsumowując można stwierdzić, że na początku XIV w. badany przez nas obszar mieścił się pod względem kościelnym w zorganizowanej sieci parafialnej zawartej terytorialnie w obrębie dekanatu gdańskiego, który z kolei był częścią archidiaconatu pomorskiego, a ten z kolei wchodził w skład diecezji włocławskiej.

---

49 https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ADMINISTRACYJNY_PODZIAŁ_I_TERYTORIALNY_ROZWÓJ_GDAŃSKA#, dostęp: 25 lipca 2019; M. Bär, *Die Behördenverfassung in Westpreussen*, s. 152–157.

50 Por. J. Spors, *Podziały polityczne i administracyjne Pomorza Gdańskiego*, s. 312 i n.

51 Tamże, s. 326.

52 Tamże, s. 344–349.

53 Tamże, s. 359–360.

54 Tamże, s. 363–365.

Krzyżakom po zajęciu Pomorza Gdańskiego w 1309 r. nie udało się stworzyć odrębnej struktury diecezjalnej na zajęтым terenie, dlatego przez cały czas istniał archidiakoniat pomorski jako część diecezji włocławskiej⁵⁵. Kontakty biskupów włocławskich z Gdańskiem ułatwiał fakt (choć i tak były sporadyczne), że w niewielkiej odległości od Gdańska, znajdowały się posiadłości biskupów włocławskich w Starej i Nowej Górcie. W Starej Górcie biskupi mieli swój drewniany dwór, stąd pewnie wzięła się nazwa Górka Biskupia. W 1380 dwór drewniany przebudowano na ceglany dwór warowny, 'zameczek'. Władzę delegowaną biskupa sprawował archidiakon, który jednak często przebywał poza obszarem Pomorza. Jemu podlegali trzej wspomniani wyżej dziekani, jednak sam Gdańsk był prawdopodobnie wyłączony spod władzy dziekanów i tworzył odrębną jednostkę⁵⁶. Świadczy o tym fakt, że biskupi włocławscy funkcje oficjałów powierzali zazwyczaj plebanom przy kościele św. Katarzyny na Starym Mieście. Było to po części wymuszone przez Krzyżaków, którzy nie chcieli pozywania swoich poddanych przed sąd biskupi na terenie państwa polskiego. Funkcja 'oficjalu gdańskiego' obejmowała zarówno teren miasta jak i całego archidiakonatu⁵⁷.

Jeśli chodzi o sieć parafialną, to w ciągu XIV w. w Gdańsku nadal istniała wspomniana już parafia przy kościele św. Katarzyny na Starym Mieście. Zanikowi uległa parafia z kościołem NMP w dawnym grodzie. W 1342 r. erygowano nową parafię przy kościele NMP na Głównym Mieście. Po wypędzeniu Krzyżaków z Gdańska, dnia 28 stycznia 1456 r. biskup włocławski dokonał podziału obszaru miasta Gdańska na sześć parafii. Były to: parafia NPM, z dwoma kościołami filialnymi: Bożego Ciała i św. Gertrudy, parafia św. Jana, św. Piotra i Pawła, św. Barbary, św. Katarzyny i św. Bartłomieja⁵⁸. Ten stan przetrwał aż do czasów reformacji.

Pod koniec XVI w. prawie całe województwo pomorskie należało do archidiakonatu pomorskiego i do diecezji kujawsko-pomorskiej z siedzibą we Włocławku. Tylko niewielka część leżąca na prawym brzegu Wisły i w obszarze Mierzei Wiślanej oraz Mierzei Gdańskiej należała do diecezji pomezkańskiej będącej sufraganią Rygi. W wyniku reformacji diecezja ta właściwie przestała istnieć i w 1601 r. Klemens VIII wcielił jej obszar do diecezji chełmińskiej⁵⁹.

W 1583 r. archidiakoniat pomorski składał się z następujących dekanatów: lęborskiego, puckiego, mirachowskiego, gdańskiego, stebleskiego, tczewskiego, zaborskiego, gniewskiego, nowskiego i świeckiego⁶⁰. Badany przez nas obszar współczesnego powiatu gdańskiego znajduje się w trzech dekanatach z końca XVI w. Najbardziej na zachód wysunięty obszar stanowiła pod względem kościelnym w końcu XVI w. parafia w Matarni, należąca do dekana-

---

55 M. Biskup, *Kościół i życie religijne*, s. 460–461.

56 Tamże.

57 Tamże.

58 J. Stankiewicz, *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska*, s.9–27, mapa.

59 *Podział kościelny województwa pomorskiego*, s. 58–59.

60 Tamże, s. 58–59.

tu puckiego. W jej skład wchodziło 11 wsi, z których siedem mieści się w obecnym powiecie gdańskim: Matarnia, Bysewo, Kiełpino (Kiełpinek), Klukowo, Kiełpino Górne, Kokoszki, Jasień⁶¹. Północny obszar obecnego powiatu gdańskiego obejmowała parafia w Oliwie, która należała do dekanatu mirachowskiego. W badanym przez nas obszarze do parafii w Oliwie należały następujące miejscowości: Oliwa, Jelitkowo, Zaspą, Strzyża, Brzeźno i Przymorze⁶². Z kolei dekanat gdański obejmował głównie obszar Gdańskiej Wyżyny i do niego należała największa część badanego przez nas obszaru. Wchodziły w jego skład parafie miejskie Gdańska z najważniejszą z nich parafią św. Katarzyny, do której należała większość miejscowości poza murami miasta. Sam kościół św. Katarzyny w tym czasie był już zajęty przez protestantów, jednak do parafii nadal należały miejscowości: Chełm, Stare Szkoty, Hoppenbruch (Chmielniki Oruńskie), Siedlce, Wrzeszcz z kościołem filialnym, Nonnenhof, Mygowo (Migowo), Petershagen, Ujeścisko, Cyganki, Szadółki, Piecki i Biskupia Górka. Poza badanym przez nas obszarem znajdują się Kowale, które pod koniec XVI w. również należały do parafii św. Katarzyny w Gdańsku⁶³. Do parafii Święty Wojciech należały 22 miejscowości, z których sześć znajduje się w badanym przez nas obszarze: Święty Wojciech, Orunia z kościołem filialnym, Maćkowy, Lipce, Łostowice i Ostrózek⁶⁴. Ponadto wspomniana już Mierzeja Wiślana aż do Wisłoujścia należała w XVI w. do diecezji pomezjańskiej. Ponieważ nie wiadomo, czy kościół w Wisłoujściu był w XVI w. kościołem parafialnym, dlatego przyjmujemy na tym terenie jedynie jedną parafię obejmującą miejscowości w badanym przez nas obszarze: była to parafia w Sobieszewie, która obejmowała następujące miejscowości: Sobieszewo, Świbno, Przegalina, Orle, Mikoszewo, Górki, Krakowo (Krakowiec), Stogi i Wieniec. W omawianym okresie kościół w Sobieszewie był już w rękach protestantów⁶⁵.

Granica dzieląca diecezję chełmińską i włocławską wzdłuż dolnego biegu Wisły przetrwała aż do 1821 r. Tereny na prawym brzegu Wisły w jej dolnym odcinku (od 1895 r. zwanej Martwą Wisłą) wraz z Mierzeją Gdańską aż do miejscowości Górki (Neufähr) na zachód od Sobieszewa znajdowały się w diecezji chełmińskiej. Niewielki fragment od Górek do Wisłoujścia był natomiast w diecezji włocławskiej i dekanacie gdańskim., mimo że również znajdował się na prawym brzegu Wisły⁶⁶. Dekanat gdański w drugiej połowie XVIII w., już w zmienionych granicach, obejmował całą Wyżynę Gdańską i Gdańskie Żuławy oraz wspomniany wyżej niewielki fragment mierzei na prawym brzegu Wisły. Tym samym w jego granicach znalazła się ogromna część badanego przez nas obszaru obecnego powiatu miasta Gdańska, poza wspo-

---

61 Tamże, s. 60–61.

62 Tamże, s. 62.

63 Tamże, s. 64.

64 Tamże, s. 65.

65 Tamże, s. 78–79.

66 B. Szady, *Atlas wyznań i religii w Rzeczypospolitej*.

mnianym wyżej odcinkiem od Górek (Sobieszewa) do Przegaliny, który należał w II poł. XVIII w. do diecezji chełmińskiej. Była to jednak tylko przynależność formalna, gdyż na tym terenie nie było wtedy ani jednej parafii katolickiej. Natomiast w obszarze dekanatu gdańskiego znalazła się zarówno parafia w Matarni jak i parafia w Oliwie, a także wspomniana już parafia Święty Wojciech. Tylko jedna miejscowość w badanym przez nas obszarze (Zakoniczyn) należała do parafii w Żukowie, która znajdowała się poza naszym obszarem badawczym⁶⁷. Granica wyznaniowa w badanym przez nas obszarze biegła wzdłuż rzeki Motławy, tak że na lewym jej brzegu, na Gdańskiej Wyżynie był zwarty system struktur organizacyjnych Kościoła katolickiego z pojedynczymi świątyniami protestanckimi (w Orunii, Ujeścisku, Chełmie i Matarni), podczas gdy na prawym jej brzegu, na Gdańskich Żuławach i Mierzei znajdowały się wyłącznie świątynie protestanckie⁶⁸.

Sytuacja wyznaniowa samego Gdańska w drugiej połowie XVIII w. odzwierciedla jego wielkomiejski i wielowyznaniowy charakter, wynikający również z autonomii administracyjnej miasta i ogólnej tolerancji religijnej w Rzeczypospolitej. Nie ulega wątpliwości, że wyznaniem dominującym w Gdańsku był luteranizm (15 kościołów), jednak była tam również parafia katolicka pod wezwaniem św. Ducha przy kaplicy królewskiej, sześć kościołów filialnych w samym mieście i dwa poza murami miejskimi (w Starych Szkotach i Chełmie). Ponadto w mieście działało sześć męskich zgromadzeń zakonnych (misjonarze, dominikanie, bonifratrzy, jezuita, reformaci i karmelici trzewicki) i jedno żeńskie (brygidki), jeden zbór kalwiński, jeden zbór menonicki w Nowych Ogrodach i jeden w Starych Szkotach, ponadto cztery synagogi żydowskie w miejscowościach związanych z miastem (Wrzeszcz, Chmielniki, Stare Szkoty, Winnica)⁶⁹. Miniaturową egzemplifikacją wielowyznaniowości Gdańska była wieś Stare Szkoty, w której były dwie świątynie zakonne: jezuitów i bonifratrów, świątynia menonicka i synagoga żydowska.⁷⁰ Bulla de salute animarum z 16.07.1821 podporządkowała Prusy Zachodnie, z niewielkimi wyjątkami biskupstwu chełmińskiemu z nową siedzibą w Pelplinie.

Po Kongresie Wiedeńskim i powrocie Gdańska w granice Prus, przywrócono konsystorz Prus Zachodnich z siedzibą w Gdańsku. Miał on czysto administracyjny charakter, podejmował decyzje kolegialnie, większością głosów pod przewodnictwem naczelnego prezesa prowincji. Po zjednoczeniu Prowincji Prus Zachodnich i Prus Wschodnich w 1831 r. przeniesiono siedzibę konsystorza do Królewca. Dopiero w 1885 r. do Prus Zachodnich powrócił konsystorz kościoła protestanckiego z siedzibą w Gdańsku.

---

67 *Die Kirchliche Organisation um 1785.*

68 B. Szady, *Atlas wyznań i religii w Rzeczypospolitej; tenże, Geografia struktur religijnych i wyznaniowych*, s. 289–737 (aneks alfabetyczny miejscowości).

69 Tamże.

70 B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych*, s. 374–375.

Na badanym obszarze zamieszkiwali także menonici, zwani również olędrami, anabaptystami, którzy wywodzą swoją nazwę od głównego teologa pacyfistycznego anabaptyzmu Menno Simonsa (1492–1561). Pierwsi osadnicy menonicy przybyli z Holandii do Gdańska w l. 30. XVI w.⁷¹ W latach 60. XVI w. można już mówić o pierwszych skupiskach anabaptystów na tym terenie. Ponieważ była to ludność wiejska, osiedlała się głównie w trudnych osadniczo terenach żuław, gdzie poprzez osuszanie i rekultywację (odpiaszczanie) gruntów, tworzono żyzne i urodzajne gospodarstwa rolne (olędry) o specyficznej, rozproszonej strukturze osadniczej (wsie olęderskie). Ze względu na rygorystyczne zakazy osiedlania się tej grupy i nabywania własności w granicach miasta Gdańska, menonici osiedlali się również we wsiach leżących na południe i południowy zachód od granic miasta: w Starych Szkotach, Chełmie, Biskupiej Górcie, Świętym Wojciechu, Chmielnikach Pelplińskich, a więc na terenach będących własnością biskupów włocławskich. Od XVII w. dzielili się na dwie grupy, tworzące własne gminy: Flamandów i Fryzów. Gmina flamandzka, znacznie większa, miała swoją siedzibę w Starych Szkotach, zaś gmina fryzyjska w Nowych Ogródach (Zewnętrznych). Z czasem, głównie poprzez podstawione osoby menonicy nabywali również grunty w granicach miasta i w połowie XVIII w. zamieszkiwali w Głównym i Starym Mieście, na Przedmieściu Oruńskim i Nowych Ogródach⁷². Gnębieni podatkami i nadzwyczajnymi daninami rzemieślnicy menonicy częściej szukali schronienia w osadach wiejskich na obrzeżach miasta, osiedlając się również w Oliwie, Wrzeszczu, Świętym Wojciechu i Chmielnikach Pelplińskich⁷³. Utworzone przez króla pruskiego po pierwszym rozbiórce Polski Zjednoczone Miasto Chełm (obejmujące również Stare Szkoty, Siedlce i Święty Wojciech), które miało być konkurencją dla rzemiosła i handlu gdańskiego, spowodowało krótkotrwały okres prosperity zakończony jednak spalaniem i wyludnieniem tych wsi w okresie oblężenia Gdańska przez wojska rosyjskie i pruskie w 1813 r. W efekcie nastąpiło prawie całkowite wyludnienie tych miejscowości a osadnictwo menonickie przeniosło się w granice miasta. W 1808 r. obie grupy, fryzyjska i flamandzka utworzyły jedną gminę wyznaniową. Po zniszczeniach świątyń menonickich w l. 1807–1814, zgromadzenia modlitewne odbywały się w domach prywatnych. W 1818 r. za zgodą władz menonicy wybudowali dom modlitwy na Zaroślaku, który był wzorowany na zniszczonym w 1807 r. zborze na Oruńskim Przedmieściu i który dotrwał do 1945 r.⁷⁴

---

71 E. Kizik, *Mennonicy w Gdańsku*, s. 23–26.

72 Tamże, s. 30–31.

73 Tamże, s. 35–36

74 <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=MENONICI#>, dostęp: 25 kwietnia 2019.

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne

Podstawą dla szczegółowych analiz geograficzno-historycznych jednostek osadniczych dla powiatu gdańskiego stanowią trzy źródła urzędowe. Pierwszym jest *Leksykon gmin Wolnego Miasta Gdańska z roku 1925 – Gemeindelexikon für die Freie Stadt Danzig*, Danzig 1925 (dalej: „Leksykon”)⁷⁵.

Utworzenie Wolnego Miasta Gdańska jako formy quasi państwowej w 1920 r. pociągnęło za sobą konieczność szczegółowego określenia granic, ukonstytuowania nowych władz i przyjęcia podstawowych aktów prawnych, określających ustrój, formę i strukturę nowego państwa. Elementem tego procesu państwowotwórczego był również przeprowadzony 1 listopada 1923 r. spis powszechny, uzupełniony 31 sierpnia roku następnego. Na podstawie uzyskanych danych Urząd Statystyczny Wolnego Miasta Gdańska (Statistisches Landesamt der Freien Stadt Danzig) przygotował odpowiednie tabele, które skonfrontowano z innymi danymi urzędowymi i zweryfikowano za pomocą ankiet rozesłanych do zarządów gmin i obszarów dworskich⁷⁶. Tym samym uzyskano możliwie pełny i zweryfikowany materiał statystyczny, który stał się podstawą wydania „Leksykonu”. Składa się on z dwóch części: w pierwszej tabelarycznej umieszczono według powiatów w układzie alfabetycznym najważniejsze informacje statystyczno-demograficzne o każdej gminie miejskiej, wiejskiej i obszarze dworskim. W drugiej części umieszczono alfabetyczny wykaz miejscowości z przypisaniem do nich jednostek osadniczych. Jest to wykaz wszystkich miejscowości (Ortschaften), ich części (Ortsteile) i miejsc zamieszkałych (Wohnplätze) na terenie całego Wolnego Miasta Gdańska z podaniem ich przynależności do powiatu, gminy, lub obszaru dworskiego oraz co najważniejsze do odpowiedniego urzędu pocztowego⁷⁷. Można więc przyjąć, że wykaz ten miał charakter praktyczny i pozwalał szybko odnaleźć dla danej miejscowości odpowiedni urząd gminny, powiatowy lub pocztowy. To ostatnie miało szczególne znaczenie, gdyż wg wykazów urzędowych i zgodnie z przepisami prawnymi, najmniejszą jednostką administracyjną zarówno w Prusach jak i w WMG była gmina. I tak gdański powiat miejski stanowiła tylko jedna gmina miejska, która jednak w wyniku historycznego rozwoju przestrzennego wchłonęła w ciągu XIX w. ogromną

---

75 *Gemeindelexikon für die Freie Stadt Danzig. Auf Grund der Ergebnisse der Volkszählungen vom 1. November 1923 und 31. August 1924 und anderer amtlicher Quellen bearbeitet und herausgegeben vom Statistischen Landesamt der Freien Stadt Danzig*, Danzig 1925.

76 Tamże, Vorbemerkungen, Direktor des Statistischen Landesamtes der Freien Stadt Danzig, Dr. Funk.

77 *Alphabetisches Verzeichnis sämtlicher Ortschaften, Ortsteile, und Wohnplätze in der Freien Stadt Danzig mit Angabe ihrer Zugehörigkeit zum Kreise, zum Gemeinde- oder Gutsbezirk und zur Bestellungs-Postanstalt*, w: *Gemeindelexikon für die Freie Stadt Danzig*, s. 56–66.

ilość miejscowości. W tej sytuacji wykaz ten miał ułatwiać zwykłym obywatelom w zupełnie nowej sytuacji państwowej Wolnego Miasta Gdańska właściwe adresowanie korespondencji a urzędowi pocztowemu jej dostarczanie do właściwych adresatów.

Wniosek ten potwierdzają inne, prawie identyczne wykazy miejscowości tworzone specjalnie dla urzędów pocztowych, gdzie obok nazwy danej miejscowości umieszczano określenie jej kategorii, która stawała się dodatkowym elementem tożsamościowym i miała równocześnie praktyczne znaczenie w dostarczaniu korespondencji pocztowej, porównywalne z wprowadzonymi dopiero w 1941 r. w Rzeszy Niemieckiej dwucyfrowymi kodami pocztowymi. Z podanych przykładów (Ryc. 3, 4) można jednoznacznie wnioskować, że wykaz miejscowości

Verzeichnis
der bei Bezeichnung der Wohnstätten (ob Dorf, Mühle usw.) zur Anwendung kommenden Abkürzungen.

<i>Ab.</i> für Abbau, Aushau.	<i>G.</i> für Gut, Gehöft.	<i>Rg.</i> für Rittergut.
<i>Abd.</i> - Abdeckerei.	<i>Hm.</i> - Hammerwerk.	<i>Schf.</i> - Schäferei.
<i>Adl.</i> - Adlig.	<i>H.</i> - Haus.	<i>Schf.</i> - Schleiferei.
<i>Afr.</i> - Amtsfreiheit.	<i>Hgr.</i> - Häusergruppe.	<i>Schlsh.</i> - Schleusenhaus.
<i>Ana.</i> - Ansiedlung.	<i>Hbst.</i> - Hebestelle.	<i>Schl.</i> - Schloß.
<i>Bd.</i> - Bad, Badeort.	<i>Hf.</i> - Hof, Hofstelle.	<i>Schlfr.</i> - Schloßfreiheit.
<i>Bh.</i> - Bahnhof.	<i>Hll.</i> - Holländerei.	<i>Schu.</i> - Schule.
<i>Bw.</i> - Bahnwärterhaus.	<i>Hu.</i> - Hufen.	<i>Sp.</i> - Spinnerei.
<i>B.</i> - Bauerschaft, Bauergut.	<i>Jgh.</i> - Jagdhaus, Jägerhaus.	<i>St.</i> - Stadt.
<i>Bgw.</i> - Bergwerk.	<i>Kg.</i> - Kannergut.	<i>TL.</i> - Teil.
<i>Brkh.</i> - Brückenhaus.	<i>Kp.</i> - Kapelle.	<i>Vw.</i> - Vorwerk.
<i>Ch.</i> - Chausseehaus.	<i>Kd.</i> - Kirchdorf.	<i>Wdh.</i> - Waldhaus.
<i>Dm.</i> - Domäne, Dominium.	<i>Kl.</i> - Kloster.	<i>Wsm.</i> - Wassermühle.
<i>D.</i> - Dorf.	<i>Kgl.</i> - Königlich.	<i>W.</i> - Weiler.
<i>Eh.</i> - Eisenhütte.	<i>K.</i> - Kotten.	<i>Wk.</i> - Werk.
<i>Etbl.</i> - Etablissement.	<i>Kol.</i> - Kolonie, Kolonat.	<i>WA.</i> - Wirtshaus,
<i>Fb.</i> - Fabrik.	<i>Kr.</i> - Krug.	Wirtschaft.
<i>Fd.</i> - Fischerdorf.	<i>Mfl.</i> - Marktflücken.	<i>Z.</i> - Zeche.
<i>Fl.</i> - Flecken.	<i>Mei.</i> - Meierei.	<i>Zg.</i> - Ziegelei.
<i>For.</i> - Forsthaus, Försterei.	<i>M.</i> - Mühle.	<i>Zh.</i> - Zollhaus.
<i>Fr.</i> - Freiheit.	<i>Ofst.</i> - Oberförsterei.	
<i>Gh.</i> - Gasthaus.	<i>Ppm.</i> - Papiermühle.	
<i>Gm.</i> - Gemeinde.	<i>Ppfb.</i> - Papierfabrik.	
<i>Gh.</i> - Glashütte.	<i>Pfd.</i> - Pfarrdorf.	
<i>Gr.</i> - Grube.	<i>Pw.</i> - Pochwerk.	

Die Posthilfstellen werden durch ein Briefbild *ss* hinter dem Ortsnamen bezeichnet.

Ryc. 3. Verzeichnis sämtlicher Ortschaften in der Provinz Westpreussen mit Angabe des Kreises, des Amtsgerichtsbezirks und der Postanstalt, durch welche die Bestellung der Postsendungen ausgeführt wird: zum Dienstgebrauch für die Postanstalten bearbeitet, Danzig 1906 (skrótowy typów miejscowości oraz przykładowa strona wykazu).

Namen der Ortschaften.	Kreis.	Amtsgerichtsbezirk.	Bestellungs-Postanstalt.	Berichtigungen.
A.				
Aalbruch, <i>Ab.</i>	Danziger	Danzig	Stutthof (Danziger	
Abbau, Brentauer, <i>Ab.</i>	Niederung		Niederung).	
Abbau, Nawra-, <i>Ab.</i>	Danziger Höhe	Danzig	Schidlitz.	
Abbau, Selonne, <i>Ab.</i>	Löbau (Westpr.)	Neumark	Neumark	
Abdeckerei, <i>Abd.</i>		(Westpr.)	(Westpr.)	
Abgunstkampe, <i>Ab.</i>	Putzig (Westpr.)	Putzig (Westpr.)	Zarnowitz.	
Abrahamshof, <i>Vw.</i>	Schwet	Schwet	Schwet	
	(Weichsel)	(Weichsel)	(Weichsel).	
	Marienburg	Tiegenhof	Tiegenort.	
	(Westpr.)			
	Marienwerder	Marienwerder	Hochzehren.	
	(Westpr.)	(Westpr.)		

56

Verzeichnis

sämtlicher Ortschaften, Ortsteile und Wohnplätze in der Freien Stadt Danzig mit Angabe ihrer Zugehörigkeit zum Kreise, zum Gemeinde- oder Gutsbezirk und zur Bestellungs-Postanstalt.
Die Postanstalten führen, soweit nicht das Wort Danzig einen Bestandteil des Ortsnamens bildet, sämtlich die zusätzliche Bezeichnung „Freie Stadt Danzig“.

Zur Anwendung kommende Abkürzungen:

D Stadtkreis Danzig, Z Stadtkreis Zoppot, H Kreis Danziger Höhe, N Kreis Danziger Niederung, W Kreis Großes Werder.			
Ab Abbau	Fgb Forstgutsbezirk	Kr Krug	SchL Schule
Ans Ansiedlung	G Gut, Gehöft	M Mühle	St. Sanft
Bd Bad, Badeort	Gb Gutsbezirk	Mfl Marktflecken	Vo Vorort
Bh Bahnhof	Gm Gemeinde	Of Oberförsterei	Vst Vorstadt
D Dorf	Gmb Gemeindebezirk	Ot Ortsteil	Vw Vorwerk
Dzg. Danzig	Gw Gastwirtschaft	Pfd Pfarrdorf	Wbd Wachtbude
Dom Domäne	H Haus	Rg Rittergut	Zg Ziegelei
Elw Elektrizitätskraftwerk	Hf Hilfsförsterei	Rf Revierförsterei	Die Posthilfsstellen werden durch ein Briefbild ☒, die Telegraphenhilfsstellen durch ein T
F Försterei	Hw Hammerwerk	Schf Schäferei	
Fb Fabrik	Kd Kirchdorf	Schl Schleiferei	

Ortschaften, Ortsteile und Wohnplätze	Kreis	Gehört zum Gemeinde-, Gutsbezirk	Bestellungs-Postanstalt
A.			
Malbruch, Ab	N	Stutthof, Gmb	Stutthof
Abgunstfampe, Ot	W	Holm, Gmb	Tiegenort
Adelig Lichtstädt, G	H	Schönbeck, Gmb	Meisterwalde
Adelig Renkau, Rg	W	Adl. Renkau, Gb	Runzendorf
Albrecht, St., Vo	D	Danzig, Stadt	Danzig-St. Albrecht
Albrecht, St., Pfd, Vo	D	Danzig, Stadt	Danzig-St. Albrecht
Altdorf, Gm	H	Altdorf, Gmb	Ohra
Altdorf, Ab	H	Altdorf, Gmb	Danzig
Altebabke, D	W	Altebabke, Gmb	Brunau

Ryc. 4. Gemeindelexikon für die Freie Stadt Danzig, Danzig 1925 (skrótów typów miejscowości oraz przykładowa strona wykazu).

w „Leksykonie” z 1925 r. był przeznaczony głównie dla celów pocztowych a przypisane do nazw miejscowości kategorii jednostek osadniczych miały charakter pomocniczy w ich identyfikacji.

Ponieważ badany przez nas obszar w okresie międzywojennym wykraczał na zachodzie poza granice Wolnego Miasta Gdańska, dlatego konieczne było wykorzystanie również odpowiedniego, polskiego wykazu miejscowości dla województwa pomorskiego. W tym przypadku dysponujemy paralelnym i metodologicznie prawie identycznym wykazem miejscowości dla województwa pomorskiego, opartym na wynikach przeprowadzonego w 1921 r. spisu powszechnego. Wykazem tym jest „Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 roku”⁷⁸. Z wykazu tego wprowadzono do bazy danych i poddano analizie geograficzno-historycznej miejscowości jednej gminy (Osowa) i jednego obszaru dworskiego (Wysoka) w powiecie Wejherowo oraz w powiecie kartuskim gmin: Bysewo, Kiełpino, Klukowo, Rębichowo i obszarów dworskich: Barniewiec (Barniewice), Czaple, Kokoszki, Matarnia, Owczarnia, które

78 Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Pomorskie.

znajdują się w obszarze naszych badań. Wykorzystany w naszych badaniach „Skorowidz” posiada metodologiczny wstęp, w którym zdefiniowano „charakter topograficzny miejscowości” z uwzględnieniem różnic w nazewnictwie, specyficznych dla zaboru pruskiego⁷⁹. I tak nazwa „osada” w zaborze pruskim zastąpiła typową dla innych zaborów w XIX w. nazwę „kolonia”. Wynikało to z faktu prowadzonej przez pruską komisję kolonizacyjną parcelacji wielkich majątków ziemskich i tworzenia z nich „kolonii” dla osadników niemieckich, dlatego też Polacy termin „kolonia” zastępowali terminem „osada”. „W ten sposób termin „osada” może tutaj oznaczać nie tylko małe osiedla, złożone z jednego lub kilku wyodrębnionych terytorialnie gospodarstw włościańskich, jak to miało miejsce na innych ziemiach polskich, lecz i większe, o charakterze kolonii, t. j. osiedli rozrzuconych na większej przestrzeni, a powstałych zazwyczaj na gruntach rozparcelowanych przez władze zaborcze”⁸⁰.

Trzecim źródłem wykorzystanym do analizy historyczno-geograficznej miejskiego powiatu gdańskiego jest „Alfabetyczny wykaz wszystkich miejscowości oraz pojedynczo leżących imiennych gruntów w państwie pruskim”, wydany przez G. Königa w Magdeburgu w 1835 roku⁸¹. Autor podjął się gigantycznej pracy zinwentaryzowania wszystkich miejscowości w państwie pruskim i podzielił swoje dzieło na 25 zeszytów w 10 tomach zgodnie z nowym, utworzonym na mocy dekretu królewskiego z 30 kwietnia 1815 r. podziałem kraju na 25 rejencji i 10 prowincji. Wykaz ten ma charakter półurzędowy, gdyż König działał z własnej inicjatywy i na własną odpowiedzialność, jednak opierał się na dostarczanych mu danych urzędowych, głównie z landratur (powiatów). Tym samym można uznać, że jego wiarygodność odpowiada możliwościom technicznym, jakie istniały w tym czasie dla gromadzenia i weryfikacji materiału statystycznego.

W tym wykazie również w odrębnej kolumnie przypisano do nazwy każdej miejscowości odpowiadającą jej kategorię jednostki osadniczej nadając jej rangę „określenia” (Bezeichnung) dla nazwy danej miejscowości. Przy bliższej analizie można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że to „Bezeichnung” miało za główne zadanie określenie charakteru własności danej miejscowości. Trzeba bowiem pamiętać, że proces uwłaszczenia gospodarstw chłopskich, zapoczątkowany właściwie na badanym przez nas terenie dopiero w 1821 r. trwał do połowy XIX w. i wraz ze zmianą struktury własności wprowadził zmianę nazw jednostek osadniczych (o czym niżej), co w efekcie doprowadziło do zaniku tych określeń jako form identyfikacji poszczególnych miejscowości i w wykazie z 1925 r. już ich nie obserwujemy.

Tymczasem w wykazie z 1835 r. wiele jednostek osadniczych definiowanych jest według rodzaju własności: od królewskiej, przez szlachecką i miejską, aż po własność chłopską

---

79 Tamże.

80 Tamże.

81 G. König, *Alphabetisches Verzeichnis sämtlicher Ortschaften*.

na prawie chełmińskim (Bauergut, Bauerdorf) niespotykaną w innych prowincjach. Do rodzaju własności dodał König również określenie jej kategorii: od własności dziedzicznej, przez dziedziczną lub czasową dzierżawę, aż do odrębnego wyszczególnienia dzierżawy olęderskiej nazywanej tu (Erbemphyteutisch lub Emphyteutisch) emfiteuzą⁸². Jak się wydaje, taki system definiowania jednostek osadniczych w urzędowych wykazach miejscowości przetrwał do początku lat 70 tych XIX w., czyli do czasu wprowadzenia w Prusach ustawy o ordynacji powiatowej z 13 grudnia 1872 r. (obowiązującej od 1 stycznia 1874), która przyznawała gminom wiejskim kompetencje samorządowe i nakazywała, by mniejsze jednostki czyli miejscowości albo utworzyły własny okręg gminny, albo przyłączyły się do już istniejącego, aby docelowo doprowadzić do sytuacji, w której cały obszar państwa pokryty zostanie siecią gmin.

Strukturę tradycyjną, z uwzględnieniem kategorii własności miał jeszcze urzędowy wykaz miejscowości rejencji gdańskiej z 1869 r.⁸³, podczas gdy wydawane cyklicznie od końca lat 80. XIX w. leksykony gmin dla rejencji i całej prowincji Prus Zachodnich (Gemeindelexikon) poprzestawały na gminach wiejskich, miejskich i obszarach dworskich jako najmniejszych jednostkach organizacji terytorialnej⁸⁴. Ciągłość i trwałość definiowania jednostek osadniczych według kategorii własności aż do lat 70 tych XIX w. potwierdza również pomocniczo wykorzystany wykaz urzędowy miejscowości w rejencji gdańskiej z 1820 r.⁸⁵ (Ryc. 5).

Ciekawym przykładem tego procesu definiowania i klasyfikowania jednostek osadniczych według własności jest mapa powiatu gdańskiego z 1854 r. (Ryc. 6). Przedstawia ona obszary powiatu podzielone według form własności. Kolorem niebieskim zaznaczono na mapie granice powiatu, kolorem żółtym z linią wykropkowaną – granice terytorium czyli posiadłości ziemskich Gdańska, kolorem brązowym obszar dóbr oliwskich, należący do okręgu skarbowego w Mostach, następnie w kolejności, zaznaczone odcieniami czerwieni to: okręg dominialny Sobowidz, okręg skarbowy Tczew, gdański powiat miejski z zaznaczonymi enklawami w Świętym Wojciechu, Wrzeszczu i Nowym Porcie, następnie na zielono zaznaczone obszary dóbr szlacheckich i na czerwono podkreślone miejscowości będące własnością gdańskich szpitali.

Obowiązujący na badanym przez nas obszarze (dzisiejszego powiatu miasta Gdańska) częściowo od pierwszego, a w całości od drugiego rozbioru Polski (1793) pruski system prawny stanowił, że najmniejszą jednostką administracyjną była gmina (Gemeinde), posiadająca swe własne terytorium, czyli okręg (obszar) gminny (Gemeindebezirk), w którym obowiązywał dotyczący jej porządek prawny. Gminy dzieliły się na gminy wiejskie i miejskie. W ramach gmin istniały samodzielne jednostki osadnicze zwane miejscowościami (Ortschaften), które definiowano jako

---

82 Por. E. Kizik, *Menonici w Gdańsku*, 45–46.

83 Por. *Topographisch-statistisches Handbuch für den Regierungsbezirk Danzig*.

84 Por. *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreußen*.

85 *Übersicht der Bestandteile und Verzeichnis aller Ortschaften*.

192 VII. Danziger

Fortlaufende Nummer.	N a m e n des D r f s.	Bezeichnung der Qualität.	Benennung des Königl. Dom.- oder Arendamtes, Wirts, desgl. des adelichen Hauptguts, zu welchem der Dorf gehört.	Zahl der Feu- er- stel- len.	Zahl der Einwohner.					
					Lut- he- ran- ner	Pro- tes- tan- ten	Kat- ho- li- ken.	Me- no- ni- ten.	Ju- den	Ue- ber- haupt
1	Artschau	Adelich	für sich be- stehend	10	16	—	60	—	—	76
2	Bärenwinkel	Erbp. emphyt.	Stadt Danzig	4	7	—	38	—	—	45
3	Bahrenberg	Erbpachts- Vorwerk	Dom.-Amt Sobbowig	2	6	—	—	—	—	6
4	Bangschin wora der Bahrenkrug gehört.	Adelich	für sich be- stehend	10	38	—	57	1	—	96
5	Bankau incl. der Unterförsterei u. der Schäferei Goltka.	desgl.	—	18	90	—	98	—	—	188 und
6	Barlin, siehe Boyanow Weykau, Gr. incl. Unterförsterei.	Erbpachtlich	desgl.	20	93	—	76	—	—	169 und
7	Behlkau, Kl.	Königl. Vorwerk	Dom.-Amt Sobbowig	14	4	—	48	—	—	52
8	Bissau . . . . . incl. Wierogge.	Adelich Gut	für sich be- stehend	7	7	—	50	—	—	57
9	Bodenwinkel gehörte früher zum Dorf Sutthoff	Kammerci- Erbemphyt.	Stadt Danzig	36	357	—	7	—	—	364
10	Bösendorf	Kolonie Bauer-Dorf	Dom.-Amt Sobbowig	12	94	—	24	—	—	118

Ryc. 5. Übersicht der Bestandteile und Verzeichnis aller Ortschaften des Danziger Regierungs-Bezirks, Danzig 1820 (przykładowa strona).

Ryc. 6. Karte vom Danziger Kreise (1854)

„samodzielne miejsca zamieszkania (Wohnplätze), które nie miały samodzielności gminnej (komunalnej), lecz były przestrzennie wyodrębnioną częścią jakiejś gminy, posiadającą własną nazwę”⁸⁶. Te trzy elementy: konkretna lokalizacja (odrębność przestrzenna), nazwa i mniej lub bardziej trwałe ślady ludzkiego osadnictwa w tym konkretnym miejscu stanowią dla naszych badań podstawowe kryteria identyfikacji jednostek osadniczych⁸⁷. Dodatkowym elementem poddanym systematycznej analizie były typy jednostek osadniczych oraz ich zmienność lub trwałość w badanym okresie.

W związku z powyższymi założeniami nie wszystkie jednostki umieszczone w obu wykazach (1835 i 1925) zostały przez nas zakwalifikowane jako miejscowości: Zarówno „benamter Grundstück” (1835) (imienny grunt, imienna działka) jak i „Wohnplatz” (1925) (miejsce zamieszkałe) nie spełniają przyjętych kryteriów definicyjnych miejscowości. W pierwszym przypadku brak elementu zamieszkania, dlatego też występujący w wykazie „Przedni Młyn” (Vorder-Mühle), jako dziedziczna działka (Erbp. Grundstück) w powiecie gdańskim i parafii św. Wojciecha nie został zakwalifikowany jako miejscowość.

W drugim przypadku (Wohnplatz) brakuje nazwy miejscowości. Stąd też pominięto w przeprowadzonej analizie występujące w wykazie z 1925 r. domki dróżników kolejowych, które posiadały jedynie kolejne numery identyfikacyjne (Bahnwärterhaus nr 172, 173, 174, 182, 183 itd.) oraz budki strażników (Wachbude), rozlokowane wzdłuż wałów przeciwpowodziowych i zamieszkałe jedynie w czasie zagrożenia powodzią lub zatorami kry lodowej⁸⁸.

Do tej kategorii zaliczono również dwa szczególne przypadki: występujący w wykazie z 1925 r. „Zakład dla niewidomych” (Blindenanstalt), to wybudowany w l. 1884–1886 w Królewskiej Dolinie kompleks budynków pod nazwą: „Zakład dla niewidomych im. Wilhelma i Augusty”⁸⁹. Nawet jeśli przyjąć, że zakład ten posiadał nazwę własną, to jednak miał on charakter pobytowy a nie mieszkaniowy i dlatego został zakwalifikowany jako obiekt a nie miejscowość. Drugi przypadek dotyczy strzelnicy miejskiej: „Bürgerschützenhaus“, występującej w wykazie jako „Gastwirtschaft” (gospoda). W tym przypadku brakuje nazwy własnej i zaliczono ją do obiektów pominiętych w niniejszej analizie.

Trudności identyfikacyjne dotyczyły nie tylko poszczególnych miejscowości, ale odnosiły się także do kategoryzacji osad i obiektów wymienionych w analizowanych wykazach. Powtarzające się w obu wykazach takie typy jak „dom”, „wieś”, „dwór”, „folwark” czy „karczma” nie budzą naszych wątpliwości co do trwałości i uniwersalności, jednak pojawienie się w

---

86 *Gemeindebezirk*, s. 635.

87 Takie same kryteria definicji miejscowości przyjmuje *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Pomorskie*.

88 Autorzy *Skorowidza miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Pomorskie* również uznali, że „domki i budki kolejowe” jako obiekty bez nazwy nie są miejscowościami.

89 https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ZAKŁAD_DLA_NIEWIDOMYCH_IM._WILHELMA_I_AUGUSTY, dostęp: 27 kwietnia 2019.

tym zestawieniu „wybudowania”, jako dość powszechnej formy osadniczej wymaga bliższego wyjaśnienia. „Abbau” występuje w wykazie z 1835 r. tylko raz, jako określenie miejscowości Teichhaus, której dokładna lokalizacja w świetle kartografii z XIX w. jest nieznana. Wiemy jedynie, że nad Potokiem Siedleckim na wysokości wsi Jasień, na północ od niej, istniał do początku XX w. młyn Teichhaus⁹⁰, który jak wynika z powyższego opisu był wybudowaniem do (dla) tej wsi. Z kolei w wykazie z 1925 r. „Abbau” występuje jako określenie dla 29 miejscowości a ponadto w sześciu przypadkach jako zestawienie z innymi kategoriami: Abbau, Gastwirtschaft (1), Dorf, Abbau (3), Gut, Abbau (1), Mühle, Abbau (1). W sumie termin Abbau występuje więc jako określenie kategorii osadniczej dla 35 miejscowości, co stanowi nieco ponad 10% całego zbioru przebadanych miejscowości. Stąd też „Abbau” („Ausbau”) zasługuje nie tylko na szczególną uwagę, ale przede wszystkim wymaga szerszego wyjaśnienia.

Termin ten pojawia się w języku polskim jako „wybudowanie”, ale tylko na obszarze osadnictwa i prawodawstwa niemieckiego⁹¹. Jest rzeczą charakterystyczną, że w języku polskim zadomowiło się dosłowne tłumaczenie tego niemieckiego terminu, jednak nie przypisano mu szczególnej, odrębnej konotacji znaczeniowej. Badacze współcześni utożsamili „wybudowanie” z terminem „przysiółek”⁹², co chyba nie jest słuszne. Pewną pośrednią wskazówką na istnienie polskiego odpowiednika dla niemieckiego „wybudowania” jest podana w „Skorowidzu miejscowości” definicja terminu „pustkowie”, które oznacza „osiedle powstałe w pobliżu wsi macierzystej poprzez wydzielenie kilku gospodarstw i pobudowanie się na własnej działce polowej”⁹³. We współczesnym języku niemieckim (Duden) „Abbau” oznacza „leżącą na uboczu wobec innych budynków własność ziemską (posiadłość), lub pojedynczą zagrodę należącą do większej osady”⁹⁴.

Starsze niemieckie słowniki i encyklopedie podają jednak historyczne uwarunkowania i znaczenie tej jednostki osadniczej. Jej początki sięgają czasów XVI w. „Wybudowanie” (Ausbau – Abbau) oznaczało wtedy przeniesienie zagrody jakiegoś rolnika ze zwartego obszaru zabudowy wsi w nowe niezamieszkałe miejsce, ale w obszarze i granicach ziemi należącej do tej samej wsi. Łączyło się to zazwyczaj z dzieleniem ziemi będącej wspólnotą gminną (wie-

---

90 https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=POTOK_SIEDLECKI, dostęp: 25 lipca 2019.

91 Por. przykłady w: H. Bugalska, *Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, s. 110: „Wybudowanie” – część wsi Boroszewo, „Wybudowanie” – część wsi Narkowy, ponadto „Wybudowanie Lubiszewskie” i „Wybudowanie Tczewskie”.

92 Tamże (autorka nazwę „wybudowanie” utożsamia z terminem przysiółek).

93 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Pomorskie*, Przedmowa (br. pag.). W wykazach niemieckojęzycznych do lat 70. XIX w. oba terminy „Abbau” i „pustkowie” występują paralelnie. Później, prawdopodobnie z powodu urzędowej germanizacji wszystkich nazw „pustkowie” znika z niemieckich wykazów urzędowych.

94 „abseits der übrigen Gebäude liegendes Anwesen, Einzelgehöft, das zu einer größeren Siedlung gehört“, <https://www.duden.de/rechtschreibung/Abbau>, dostęp: 25 lipca 2019.

ską) lub łączeniem gruntów należących do danej wsi. Przeniesienie lub tworzenie od podstaw zabudowań mieszkalnych i gospodarczych w nowym miejscu było najczęściej jedyną możliwością zasiedlenia otrzymanej ziemi. Osoba, czy rodzina podejmująca się „wybudowania” zachowywała wszystkie prawa i przywileje członka wsi (gminy wiejskiej), jednak w nowym miejscu miała zazwyczaj utrudniony dostęp do wiejskiej szkoły i kościoła, oraz była bardziej narażona na brak pomocy w razie napadu czy pożaru. Pruski edykt królewski z 7 czerwca 1821 r. o podziale wspólnot wiejskich i likwidacji serwitutów wprowadzał możliwość przymusowego „wybudowania” konkretnego gospodarstwa, jeśli domagała się tego przynajmniej jedna czwarta członków danej gminy wiejskiej. Szczególnie rozpowszechniona miała być ta forma osadnictwa w XIX w. na terenie prowincji poznańskiej i Prus Zachodnich⁹⁵. Tam, w wyniku procesu regulacji (podziału lub komasacji) gruntów wynikającego z uwłaszczenia chłopów, przenoszono na nowe miejsca nie tylko pojedyncze zagrody lecz nawet całe wsie⁹⁶. Stąd też w przypadku analizowanych przez nas miejscowości „Abbau” jest wyraźną wskazówką mereologiczną nakazującą ustalenie jednostki macierzystej w stosunku do konkretnego „wybudowania”. Po drugie analiza tych procesów w skali jednego powiatu pozwala wysnuć wniosek, że powstawanie „wybudowań” jest zjawiskiem młodym, obejmującym okres od połowy XIX do początków XX w. Jest to też ważna wskazówka dla badania historii osadnictwa w mikro-skali, gdyż właściwie każdy przypadek należy analizować odrębnie. Występujące w wykazie z 1925 r. „wybudowania” są określeniem głównie dla rozlokowanych poza murami miasta dworów, zagród czy pojedynczych siedlisk, określanym wspólnym mianem „Hof”: Nonnenhof, Mühlenhof, Königshof, Schwarzhof, Eckhof, Günthershof, Oberhof, Rothof. Wśród nich są jednak również większe osady (kolonie) i wsie.

I tak występująca jedynie w wykazie z 1925 r. „Stara Wieś” (Altdorf) została zdefiniowana jako „Abbau” – wybudowanie i w 1925 r. tworzyła własną gminę wiejską, należącą do powiatu Gdańskich Wyżyn. „Encyklopedia Gdańska” (Gedanopedia), podaje, że Stara Wieś (Altdorf) powstała w 1843 r. na polach wsi Nowa Górka (Stolzenberg)⁹⁷. Stolzenberg to obecny Chełm, wieś istniejąca od XIV w., którą po I rozbiorze Polski król pruski podniósł do rangi miasta⁹⁸. W wyniku wojen napoleońskich i dwukrotnego oblężenia Gdańska, Chełm w 1813 r. uległ zagładzie, a w 1814 został formalnie włączony w granice miasta Gdańska. Jest więc całkiem logiczne, że powstała w połowie XIX w. na polach Stolzenbergu Stara Wieś była „wybudowaniem”. W tym przypadku istnieje jednak pewna wątpliwość, czy nie zachodziły jakieś relacje mereologiczne z położoną nieco na południe wsią o tej samej nazwie Altdorf, która występuje

---

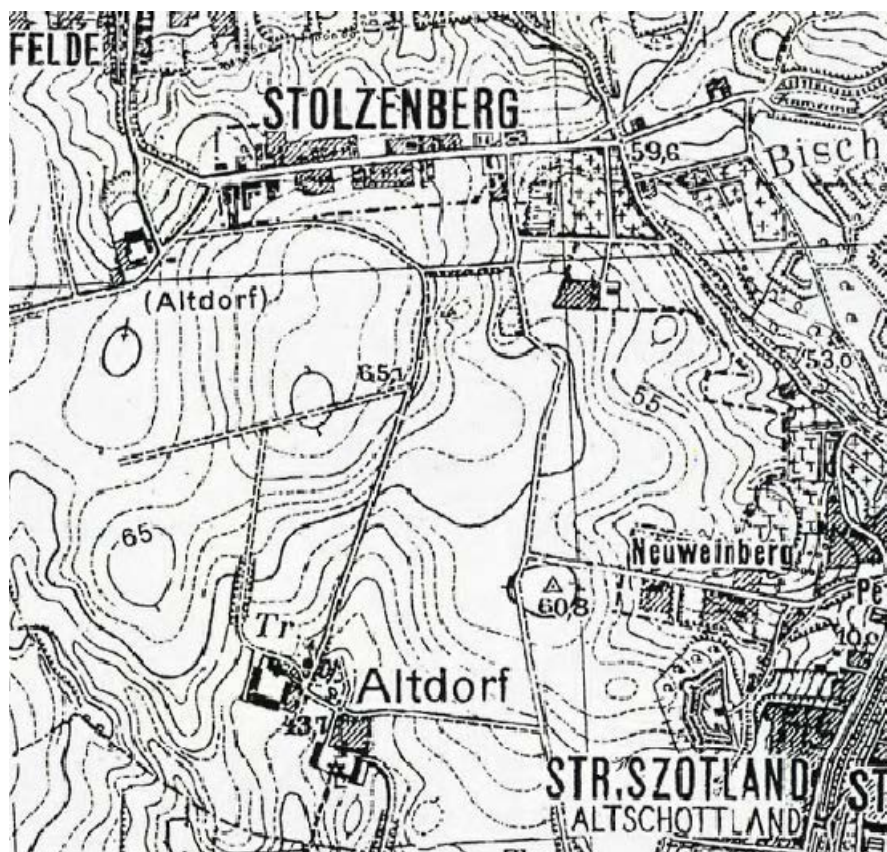
95 *Abbau und Ausbau*, s. 18.

96 Por. J. Klebs, *Die Landeskultur-Gesetzgebung*; B. Schlitte, *Die Zusammenlegung der Grundstücke in ihrer volkswirtschaftlichen Bedeutung und Durchführung*.

97 https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=STARA_WIEŚ, dostęp, 3 maja 2019.

98 <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=CHEŁM>, dostęp, 3 maja 2019.

w wykazie z 1835 r. jako Dorf (wieś), zaś w wykazie z 1925 r. jako gmina (Gemeinde). Opisaną sytuację ukazuje poniższy fragment mapy z 1918 r. (Ryc. 7), na którym widać wieś Altdorf oraz część miejscowości podpisaną „(Altdorf)” leżącą tuż obok Chełma (Stolzenberg).

Ryc. 7. Stolzenberg (Chelm) i Altdorf (Stara Wieś) na mapie WIG (1:25 000).

Zupełnie innym przypadkiem jest Nonnenhof, noszący polską nazwę Mniszki, który w wykazie z 1835 r. funkcjonuje jako folwark (Vorwerk), zaś w wykazie z 1925 r. jako „Abbau” – wybudowanie. Encyklopedia Gdańska podaje, że był to folwark należący do klasztoru sióstr brygidek, funkcjonujący od końca XIV w. aż do 1817 r., kiedy to po kasacji klasztoru pruska komisja sprzedała jego zabudowania⁹⁹. O ile więc przekaz źródłowy z wykazu z 1835 r. jest wiarygodny, o tyle „wybudowanie” z wykazu w 1925 r. w stosunku do Mniszek jest zupełnie niezrozumiałe. Można jedynie przypuszczać, że w obszarze dawnego folwarku po 1835 r. powstała nowa miejscowość o tej samej nazwie.

Podobne problemy identyfikacyjne budzą trzy miejscowości zdefiniowane w wykazie z 1925 r. jako „Dorf, Abbau”, czyli „wieś, wybudowanie”. Są to: Brentau (Brętowo), Guteherberge (Lipce) i Pietzkendorf (Piecki). Już krótki rzut oka na historię wszystkich trzech miejscowości wskazuje, że żadna z nich nie mogła być wybudowaniem powstałym w XIX w. Wykaz z

99 <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=NONNENHOF>, dostęp: 3 maja 2019.

1835 r. definiuje Brętowo jako „Gut mit Eisen- und Stahlhammer” (majątek –posiadłość z kuźnią żelazną), zaś pozostałe dwie jako wieś (Dorf). Ponieważ ciągłość osadnicza we wszystkich trzech miejscowościach jest zachowana i udokumentowana¹⁰⁰, więc można jedynie przypuszczać, że w wyniku rozwoju procesów osadniczych do każdej z nich przypisano, lub mówiąc inaczej z każdej z nich wyodrębniono, jakieś „wybudowanie”.

Jeśli chodzi o Piecki (Pietzkendorf), to w ich pobliżu znajdują się dwie miejscowości opisane w wykazie z 1925 r. jako „Abbau” (wybudowanie). Jest to Müggenwinkel (Migówko) i Düvelkau (Diabełkowo). Diabełkowo istniało od drugiej połowy XVII w. jako wieś, jednak po I wojnie światowej były tam tylko dwa domostwa¹⁰¹. Wykaz z 1835 r. jej nie wymienia. Jest więc możliwe, że w XIX w. nie było ciągłości osadniczej w tym miejscu i dopiero w pobliżu starej wsi powstało nowe „wybudowanie” o tej samej nazwie. Związek Diabełkowa z Pieckami nie jest jednak potwierdzony. Bardziej prawdopodobne jest to, że „wybudowaniem” z Piecek było Migówko (Müggenwinkel), które właściwie graniczy z Pieckami i nie występuje we wcześniejszych wykazach miejscowości, więc można przypuszczać, iż ma rodowód XIX-wieczny. Problem polega jednak na tym, że na południowy zachód od obu miejscowości leży Migowo (Müggau), którego nazwa może sugerować związki z Migówkiem. Migowo ma swoją dokumentację historyczną jako wieś już od XIV w. W XVIII w. obok zagród chłopskich istniał tam dwór sołtysa z przypisanym mu 15 łanowym majątkiem, a wcześniejsza wieś nabrała wtedy charakteru podmiejskiej rezydencji gdańskich patrycjuszów. Jednak w wykazie z 1835 r. Migowo występuje jako wieś, natomiast w wykazie z 1925 r. jako „Gut, Abbau” – majątek ziemski, wybudowanie. Być może wskazówką jest fakt, że w 1922 r. majątek rozparcelowano i w jego miejscu powstały nowe gospodarstwa¹⁰². Być może widoczne na mapie Messtischblätter (Ryc. 8) w znacznym oddaleniu w kierunku zachodnim pojedyncze jednostki osadnicze przypisane do Migowa są owym wybudowaniem przypisanym do tej miejscowości.

Powyższe rozważania wskazują, że typ jednostki osadniczej przypisanej do nazwy miejscowości nawet w źródłach urzędowych jest atrybutem zmiennym na przestrzeni dłuższego okresu czasu. W szerszej skali terytorialnej i dłuższej skali czasowej atrybuty te pozwalają wprawdzie śledzić kierunki i dynamikę zmian osadniczych, jednak pojedyncze przypadki wymagają każdorazowej analizy historyczno-geograficznej.

Potwierdza to również inny przypadek, mianowicie analiza terminu „Pfarrdorf”, który występuje często obok pojęcia „Kirchdorf” i bywa z nim utożsamiany i to nawet w opracowaniach słownikowych. Współczesny słownik języka niemieckiego definiuje „Kirchdorf” jako „wieś z ko-

---

100 Patrz hasła tematyczne w: Encyklopedia Gdańska – Gedanopedia, <https://www.gedanopedia.pl/>, dostęp: 25 lipca 2019.

101 <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=DIABELKOWO>, dostęp: 3 maja 2019..

102 <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=MIGOWO>, dostęp: 3 maja 2019.

Ryc. 8. Piecki (Pietzkendorf), Migówko (Müggenwinkel) i Diabelkowo (Düvelkau) na mapie Messtischblätter.

ściołem parafialnym, w którym ludność z okolicznych wsi i zagród odbywa swoje praktyki religijne¹⁰³, natomiast pojęcie „Pfarrdorf” zupełnie zniknęło z tego słownika. Jednak jeszcze w 1892 r. w słowniku Heynego użyto definicji stwierdzającej, że „Pfarrdorf”, to główna wieś danej parafii (einer Pfarre) z kościołem¹⁰⁴. Również w literaturze polskiej spotykamy definicję, że „Pfarrdorf”, to „wieś kościelno-parafialna”¹⁰⁵. Mamy tu więc do czynienia z przypadkiem, w którym określenia „Kirchdorf” i „Pfarrdorf” są synonimami, a z czasem to drugie zostało wyparte z języka potocznego. Wydaje się jednak, że pojęcie Pfarrdorf jest pojęciem starszym, w każdym razie w obu analizowanych przez nas wykazach pojęcie „Kirchdorf” nie występuje. Trzeba też pamiętać, że istnieje przynajmniej jeszcze jedno znaczenie terminu „Pfarrdorf” pochodzącego od słowa „Pfarre”, które wprawdzie oznacza również parafię jako taką (okręg parafialny), ale główne jego znaczenie odnosi się nazwy samego urzędu proboszczowskiego i równocześnie miejsca zamieszkania proboszcza. „Die Pfarre”, to probostwo, a osoba obejmująca urząd staje się proboszczem (der Pfarrer)¹⁰⁶. Jeśli więc „Pfarre” oznacza probostwo lub plebanię, to „Pfarrdorf” może oznaczać wieś proboszczowską lub wieś plebańską, w uproszczeniu zwaną „plebanką” czyli taką, która należała do „jurysdykcji proboszcza” (plebana) i była częścią beneficjum proboszczowskiego, lub też (chyba rzadziej) powstała przy plebanii jako miejscu zamieszkania proboszcza. Warunkiem koniecznym istnienia wsi plebańskiej nie było ani istnienie kościoła w tym miejscu ani centrum parafii (jako okręgu parafialnego), wręcz przeciwnie, wieś plebańska

103 „Dorf mit Kirche und Pfarrei [in das Leute aus umliegenden Dörfern oder Höfen zum Kirchgang kommen]“: <https://www.duden.de/rechtschreibung/Kirchdorf>, dostęp: 14 kwietnia 2019.

104 *Hauptdorf einer Pfarre mit der Kirche*, szp. 1127.

105 H. Bugalska, *Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, s. 19.

106 *Hauptdorf einer Pfarre mit der Kirche*, szp. 1127.

(plebanka) istniała zazwyczaj w pewnym oddaleniu od wsi kościelnej, będącej centrum danej parafii. Istnieje więc pewien problem interpretacyjny, który musi być rozstrzygany indywidualnie w każdym przypadku, by rozstrzygnąć, czy określenie Pfarrdorf oznaczało „wieś kościelno-parafialną” czy też „wieś plebańską”. Przedstawione tu wątpliwości znajdują potwierdzenie w przeanalizowanym materiale źródłowym, co obrazują poniższe przykłady.

Pierwszym przykładem są dwie istniejące obok siebie oraz figurujące zarówno w źródłach kartograficznych jak i w analizowanych przez nas wykazach miejscowości Święty Wojciech (Sankt Albrecht Vorstadt i Sankt Albrecht Pfarrdorf). Pierwsza z nich powstała w XIII w., gdy benedyktyni z Mogilna wybudowali w tym miejscu kościół i założyli własną prepozyturę. W 1541 r. wieś przeszła na własność biskupów włocławskich. Po pierwszym rozbiore władze pruskie ją sekularyzowały i włączyły do Zjednoczonego Miasta Chełm, które z kolei w 1807 r. znalazło się w granicach pierwszego Wolnego Miasta Gdańska. Od 1814 r. Święty Wojciech był częścią miasta Gdańska jako jego enklawa poza murami w randze przedmieścia¹⁰⁷. Okoliczności powstania Sankt Albrecht Pfarrdorf były następujące: „W 1446 roku szpital św. Elżbiety otrzymał jako zastaw za pożyczkę w wysokości 100 grzywien dwie włóki łąki w Świętym Wojciechu, w 1551 przejął je na własność, a w 1555 sprzedał burmistrzowi Constantinowi Ferberowi. Graniczyły one z czterema włókami ziemi należącymi do kościoła św. Wojciecha, które dały później początek Plebańskiej Wsi Święty Wojciech (Pfarrdorf St. Albrecht), zwanej po polsku Jurysdykcją Proboszczowską, a następnie Plebanką”¹⁰⁸. W 1818 r. wraz z sekularyzacją dóbr kościelnych przeszła ona na własność pruskiego państwa a 25 października 1864 r. została włączona w granice administracyjne miasta¹⁰⁹. Pewnie dlatego nazwa niemiecka w XIX w. nadal się utrzymała a zaniknęła nazwa polska¹¹⁰. W „Leksykonie” z 1925 r. występują nadal obie miejscowości: pierwsza, starsza i główna miejscowość Sankt Albrecht, która jest określona jako „Vorort”, natomiast druga miejscowość Sankt Albrecht jest określona jako „Pfarrdorf” i równocześnie „Vorort”, co odpowiada zarówno charakterowi tej miejscowości jak i funkcji, jakie pełniła wobec miasta Gdańska. „Vorort”, czyli „przedmiejsce”, jak pokazuje powyższa mapa również z 1925 r. (Ryc. 9), w ujęciu kartograficznym było synonimem dla określenia „Vorstadt”, czyli przedmieścia, którym Sankt Albrecht był dla Gdańska. Stało się to 14 lutego 1814 r., kiedy po ponownym objęciu władzy nad Gdańskiem przez władze pruskie, w granice miasta włączono właściwą (biskupią) miejscowość Święty Wojciech, zaś wieś plebańską (Plebankę) dopiero 25 października 1864 r. Jednak aż do 1933 r., czyli do włączenia w granice miasta Gdańska leżącej na północ od Świętego Wojciecha Orunii, obie wsie pozostawały enklawą

---

107 https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ŚWIĘTY_WOJCIECH, 15 kwietnia 2019. Tak też podaje wykaz z 1835 r.

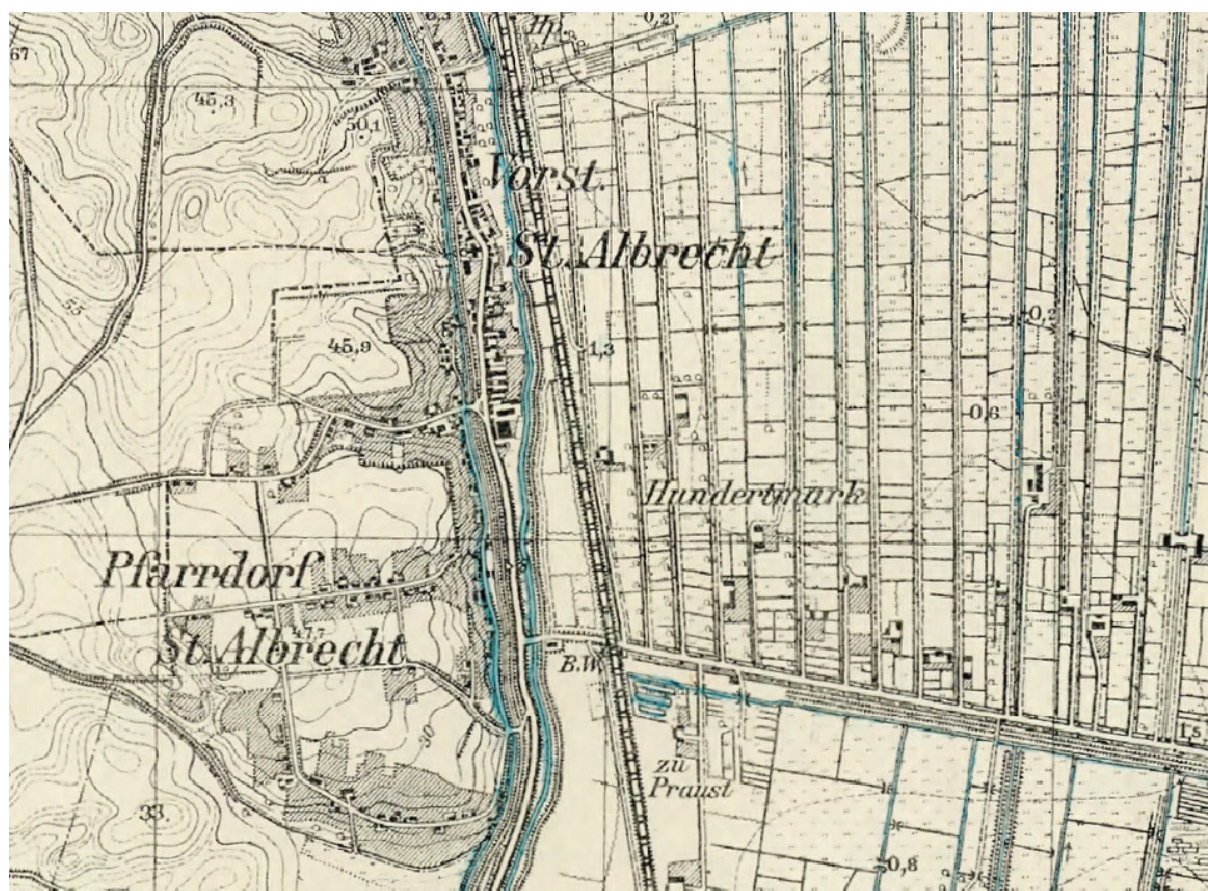
108 https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=ŚWIĘTY_WOJCIECH, dostęp: 15.kwietnia 2019.

109 Tamże.

110 <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=PLEBANKA>, dostęp: 15.kwietnia 2019.

Ryc. 9. Vorstadt Sankt Albrecht i Pfarrdorf Sankt Albrecht na mapie Messtischblätter.

miejską poza granicami miasta odległą ok. 7 km. od dawnych fortyfikacji miejskich. Sytuację tę bardzo dobrze obrazuje następną mapą z 1854 r. (Ryc. 10), gdzie enklawa miejska obejmuje właściwą wieś biskupią a pomija nie włączoną jeszcze wieś plebańską. Ważne jest jednak, że nawet po 1864 r. obie wsie w enklawie nie tworzyły właściwego przedmieścia Gdańska, więc nie przysługiwał im status Vorstadt, a jedynie status przedmiejsca „Vorort”, co skrupulatnie zanotowano w „Leksykonie” z 1925 r.

Podobna sytuacja była w leżącym na południe od Świętego Wojciecha Pruszczu Gdańskim. Tam również na wschód od głównej miejscowości, czyli wsi kościelnej (z kościołem parafialnym istniejącym od XIV w.), istniał „Prauster Pfarrdorf” czyli „Pruska Plebanka”. Tu jednak nazwa polska zachowała się aż do XX w. (Ryc. 11).

I wreszcie trzecim przypadkiem jest „Plebanka Bąsacka”, występująca w przebadanych przez nas źródłach jako „Bohnsacker Pfarrdorf”. „Encyklopedia Gdańska” podaje, że była to „osada na prawym brzegu Martwej Wisły, położona około 1,5 km na południowy wschód od Sobieszewa i powstała w 1793 r. jako Bohnsacker Pfarrdorf (wieś proboszczowska). W latach 1807–1813 znajdowała się w granicach I Wolnego Miasta Gdańska (WMG), od 1920 w granicach II WMG.

Ryc. 10. Gdańsk i okolice na: Karte vom Danziger Kreise.

W 1945–1947 nosiła nazwę Plebanka¹¹¹. Po tym okresie zmieniono urzędową nazwę na „Sobieszewko”, zapewne jako zdrobnienie od nazwy głównej „Sobieszewo” (Bohnsack). Nazwa ta istnieje do dzisiaj, jednak w żaden sposób nie oddaje charakteru definiowanej miejscowości. W okresie przejściowym (1920–1939) funkcjonowała nazwa „Baśacka Plebanka¹¹², która była częściowo fonetycznym spolszczeniem a częściowo tłumaczeniem nazwy niemieckiej. H. Bugalska definiuje „Bohnsacker Pfarrdorf” jako „wieś kościelno-parafialną¹¹³, jednak już samo spojrzenie na mapę (Ryc. 12) i ocena odległości Sobieszewka od Sobieszewa (Bohnsack), które było właściwą wsią kościelną i parafialną pozwala podważyć tę definicję. Potwierdzają to również oba wykazy miejscowości (z 1835 i 1925 r.), które do

111 <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=SOBIESZEWO>, dostęp: 25 lipca 2019.

112 Por. H. Bugalska, *Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, s. 16.

113 Por. H. Bugalska, *Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, s. 19: Bohnsacker Pfarrdorf, dziś Sobieszewko.

Ryc. 11. Pruska Plebanka na mapie z 1939 r. (F. Karpowicz, L. Dworzak, Karpowicza specjalna mapa wybrzeża Bałtyku i Gdańska, rys. Ludwik Dworzak, Warszawa 1939, 1:125 000).

Ryc. 12. Sobieszewo (Bohnsack) i Sobieszewko (Bohnsacker Pfarrdorf) na mapie KDR (<http://hgis.cartomatic.pl>, dostęp: 25 lipca 2019).

Sobieszewo przypisują określenie „Pfarrdorf”. Mamy więc specyficzną sytuację dwóch miejscowości „Bohnsack, Pfarrdorf” i „Bohnsacker Pfarrdorf”, które można jedynie wytłumaczyć w ten sposób, że w pierwszym przypadku chodzi o właściwą, główną wieś kościelną, która była równocześnie siedzibą parafii, w drugim zaś o wieś proboszczowską, wspomnianą już „Bąsacką Plebankę”, znacznie oddaloną od głównej wsi kościelnej.

Opisane wyżej przypadki pokazują, iż typy jednostek osadniczych stanowiły ważny atrybut identyfikacyjny i tożsamościowy dla nazw miejscowości, nie były one jednak stałe. Na ich zmiany miały wpływ zapewne ogólne procesy postępującej industrializacji i urbanizacji w ciągu XIX w. oraz wynikające z nich normy prawno-ustrojowe i zmiany własnościowe. Z przeprowadzonej analizy nie da się zdefiniować jednolitych stałych reguł dotyczących trwałości lub zmienności typów jednostek osadniczych jako atrybutów tożsamościowych dla przebadanych miejscowości.

W badaniach pominięto analizę językoznawczą i historyczną nazw miejscowości oraz ich zmian na przestrzeni wieków. Dla zagadnień tych obszar obecnego powiatu m. Gdańsk stanowi wyjątkowe pole badań, głównie z powodu dwutorowości zachodzących zmian w nazewnictwie. Z jednej strony były to procesy naturalne, z drugiej zaś mniej lub bardziej konsekwentnie wprowadzane zmiany urzędowe, by wymienić tylko te najważniejsze: po okresie wczesnopiastowskim wprowadzono w l. 1309–1454 nowe lub zmienione nazwy krzyżackie (niemieckie i łacińskie), po tym okresie prawie do końca XVIII w. nakładały się na nie lub je wypierały nazwy polskie, po czym w krótkim okresie 1807–1814 pojawiły się nazwy francuskie, np. w odniesieniu do części fortyfikacji gdańskich, by po 1815 r. ulec postępującej germanizacji, aż do wprowadzonego w połowie lat 70. XIX w. urzędowego nakazu zniemczenia wszystkich nazw miejscowości¹¹⁴. Z kolei w okresie międzywojennym tylko niewielka, zachodnia część badanego przez nas obszaru znalazła się w granicach Rzeczypospolitej Polskiej i uległa urzędowemu spolonizowaniu¹¹⁵, jednak ożywione kontakty Polaków z Wolnym Miastem Gdańsk wymusiły na wydawcach przewodników i map turystycznych konieczność spolszczenia lub wprowadzenia dwujęzyczności nazw również dla miejscowości w Wolnym Mieście Gdańsku. Klasycznym tego przykładem jest wydana w 1939 r. „Mapa Karpowicza”, której fragment odpowiadający w przybliżeniu badanemu przez nas obszarowi przytaczamy poniżej (Ryc. 13, linia czerwona oznacza zachodni fragment granicy Wolnego Miasta Gdańska z Rzeczypospolitą Polską). Charakterystyczne są dla tej mapy dość dowolnie spolszczone nazwy niemieckie, które daleko odbiegają od współczesnych. I tak współczesne Piecki (niem. Pietzkendorf) to na mapie Biesiekierz¹¹⁶, Siedlce (niem. Schidlitz) to Szydlice, a Szadółki (niem. Süddelkau) noszą

---

114 Por. M. Bär, W. Stephan, *Die Ortsnamenänderungen in Westpreussen*.

115 Dzieła tego dokonał w ekspresowym tempie Komisariat Naczelnej Rady Ludowej a następnie Ministerstwo b. dzielnicy pruskiej, które w „Tygodniku Urzędowym”, a od 1920 roku „Dzienniku Urzędowym Byłej Dzielnicy Pruskiej” ogłosiło pełny wykaz polskich nazw miejscowości na podległym sobie obszarze.

116 Biesiekierz (Bysseker), to zaginiona wieś, którą w roku 1282 Mściwój II nadał cystersom z Oliwy. Po raz ostatni (jako ich własność) wzmiankowana w 1342. W literaturze popularnej o Gdańsku błędnie identyfikowana z Pieckami. Por: <https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=BIESIEKIERZ>, dostęp: 3 maja 2019.

Ryc. 13. Fragment mapy: F. Karpowicz, L. Dworzak, *Karpowicza specjalna mapa wybrzeża Bałtyku i Gdańska*, rys. Ludwik Dworzak, Warszawa 1939, 1:125 000.

nazwę Zadołki. Dalszy, urzędowy proces polonizacji nazw miejscowości w badanym przez nas obszarze przebiegał w kilku etapach po 1945 r.¹¹⁷ Ponieważ procesy nazewnicze dla badanego przez nas obszaru mają już obszerną literaturę naukową, więc zostały pominięte w dalszych badaniach szczegółowych¹¹⁸.

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Podsumowując można stwierdzić, że przebadane źródła dają ogromny i różnorodny materiał badawczy. Na jego podstawie wprowadzono do bazy danych 324 miejscowości istniejące na badanym przez nas obszarze w okresie 1835–1925: z tego 133 z wykazu z 1835 r., 169 z „Leksykonu” (1925) i 22 ze „Skorowidza miejscowości” (1926). Równocześnie należy pod-

117 Por. S. Hrabec, *Nazwy dzielnic i okolic Gdańska*; S. Rospond, *Słownik nazw geograficznych Polski zachodniej i północnej*.

118 Przykładowo: F. A. Brandstätter, *Land und Leute des Landkreises Danzig*; W. Kętrzyński, *Nazwy miejscowe polskie Prus Zachodnich, Wschodnich i Pomorza*; J. A. Pawłowski, *Geschichte der Provinzial – Hauptstadt Danzig*; P. Simson, *Geschichte der Stadt Danzig*; J. Muhl, *Geschichte der Dörfer auf der Danziger Höhe*; W. Chojnacki, *Słownik polskich nazw miejscowości*; *Amtliches Gemeinde- und Ortsnamenverzeichnis*; H. Górniewicz, *Toponimia Powiśla Gdańskiego*; H. Bugalska, *Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*; *Skorowidz polsko-niemiecki i niemiecko-polski*; T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości województwa pomorskiego*; F. Wyczański, *Skorowidz miejscowości województwa pomorskiego*; M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy województwa pomorskiego*; *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*; M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny okręgu sulmińskiego*; https://www.gedanopedia.pl/gdansk/?title=Strona_główna, dostęp: 25 lipca 2019; <http://www.westpreussen.de/cms/ct/ortsverzeichnis/details.php?ID=6851>, dostęp: 25 lipca 2019.

kreślić, że identyfikacja tych miejscowości nie stwarzała większych problemów. Nie udało się zidentyfikować na mapach jedynie 12 miejscowości umieszczonych w wykazie z 1835 r. Ich zestawienie przedstawia poniższa tabela:

Nazwa	Przynależność administracyjna do: powiatu i parafii	Typ
Martinshof	Danzig Danzig	Gehöft
Klein Hammer	Danzig Danzig	Häuser
Stagnetergraber	Danzig Danzig	4 Gebäude
Alte Weinberg	Danzig –	zu Neugarten, Vorstadt, Ortsteil
Seeberg	Danzig Mattern	Pustkowie
Schönfeldsche Weg	Danzig Ohra	Vorwerk
Reichershof	Danzig Danzig	Gartenhaus
Olivenbaum	Danzig Oliva	Vorwerk
Nehrungsche Weg	Danzig Danzig	Dorf
Kohlberg	Danzig Mattern	Krug
Hirschkrug	Danzig Danzig	Krug
Freiheit	Danzig Bohnsack	Dorf

Tab. 1. Lista niezidentyfikowanych miejscowości z wykazu 1835 r. (G. König, *Alphabetisches Verzeichnis sämtlicher Ortschaften*).

Z tabeli wynika, że wśród 12 niezidentyfikowanych miejscowości zaledwie dwie były wsiami, dwie folwarkami i dwie karczmami. Wśród pozostałych największą grupę stanowią „pojedyncze domy” (Häuser), „cztery budynki” (vier Gebäude), dom (pawilon) ogrodowy (Gartenhaus) i jedna zagroda (Gehöft), których zakwalifikowanie do kategorii miejscowości i tak budziłoby duże wątpliwości. Spośród analizowanych 133 jednostek osadniczych z wykazu z 1835 r., niezidentyfikowanych 12 stanowi mniej niż 10% całości. Z połączonych wykazów 1921–1925 udało się zidentyfikować lub określić przybliżoną identyfikację na mapie dla wszystkich zarejestrowanych jednostek osadniczych.

W przeprowadzonych badaniach poddano szczegółowej analizie typy jednostek osadniczych. Zgromadzony materiał źródłowy z trzech wykazów dokumentuje łącznie 324 jednostki

osadnicze wprowadzone do bazy danych. Z tej liczby zaledwie w czterech przypadkach nie podano przy nazwie miejscowości odpowiadającego jej typu jednostki osadniczej (2 w 1835 r. i po 1 w 1921 i 1925 r.). Dla 22 miejscowości obecnego powiatu miejskiego Gdańska, które w okresie międzywojennym należały do województwa pomorskiego, zanotowano sześć typów jednostek osadniczych. Były to: cegielnia (2), folwark (7), leśniczówka (2), osada (5), stacja kolejowa (1), wieś (4) i jedna miejscowość nieokreślona.

Z kolei w obu niemieckojęzycznych wykazach miejscowości (z 1835 i 1925 r.) zidentyfikowano 302 miejscowości a w 299 przypadkach do miejscowości były przypisane typy jednostek osadniczych. W sumie dla obu niemieckojęzycznych wykazów wyodrębniono 55 typów tych jednostek, co przedstawia poniższa tabela.

Tab. 2. Typy jednostek osadniczych wg wykazów miejscowości z 1835 i z 1925 r.

Liczba porządkowa	Typy jednostek osadniczych 1835	Typ jednostek osadniczych 1925	Nazwa polska
1.	Abbau	Abbau	pojedyncza zagroda – siedlisko lub wybudowanie
2.		Ansiedlung	osada, małe osiedle
3.		Bad, Badeort	kąpielisko, kurort
4.	Besitzung		posiadłość
5.		Bahnhof	dworzec kolejowy
6.		Domäne	domena (dobra królewskie, majątek państwowy, skarbowy)
7.	Dorf	Dorf	wieś
8.		Elektrizitätskraftwerk	elektrownia
9.	Erbemphyteutisches Dorf		wieś emfiteutyczna
10.	Erbpacht. Besitz		posiadłość dziedzicznej dzierżawy
11.	Erbpacht. Besitzung		jak wyżej
12.	Erbpacht. Grundstück		działka dziedzicznej dzierżawy
13.	Erbpacht. Gut		majątek dziedzicznej dzierżawy
14.	Erbpacht. Vorwerk		folwark dziedzicznej dzierżawy
15.	Etablissement		miejsce handlu lub działalności rzemieślniczej
16.		Gastwirtschaft	gospoda,
17.		Försterei	leśniczówka
18.		Forstgut	majątek leśny
19.		Fabrik	fabryka

Liczba porządkowa	Typy jednostek osadniczych 1835	Typ jednostek osadniczych 1925	Nazwa polska
20.	Fischerdorf		wieś rybacka
21.	Flecken	Marktflecken	osada targowa, miasteczko
22.	Gartenhaus		dom (pawilon) ogrodowy
23.	Gebäude		zabudowania
24.	Gehöft		zagroda
25.	Gut	Gut, Gehöft	posiadłość, zagroda, dwór
26.	Gut mit Eisen und Stahlhammer		posiadłość z kuźnią
27.	Gut und Fähranstalt		przystań promowa
28.		Hammerwerk	kuźnia, ślusarnia
29.	Häuser	Haus	domy, dom
30.	Hof		zagroda, dwór
31.	Unterförsterei	Hilfsförsterei	podleśniczówka (gajówka)
32.		Kirchdorf	wieś parafialna, wieś kościelna, wieś z kościołem
33.		Kolonie	kolonia
34.	Krug	Krug	karczma
35.	Krug und Haus		karczma z domem
36.		Mühle	młyn
37.		Oberförsterei	nadleśnictwo
38.	Ortsteil	Ortsteil	część miejscowości
39.	Pfarrdorf		probostwo – wieś plebańska – plebanka, lub wieś parafialna
40.	Pustkowie		przysiółek
41.		Revierförsterei	oddział nadleśnictwa
42.		Rittergut	dobra rycerskie
43.		Schäferei	owczarnia
44.	Seehafen		port
45.		Schleiferei	szlifiernia
46.		Schleuse, Schleusenhaus	śluza, budynek śluzy
47.	Stadt und Festung		miasto i twierdza
48.		Schule	szkoła

Liczba porządkowa	Typy jednostek osadniczych 1835	Typ jednostek osadniczych 1925	Nazwa polska
49.	Teil der Vorstadt		część przedmieścia
50.		Vorort	przedmieście, przedwieś czyli przysiółek.
51.	Vorstadt	Vorstadt	przedmieście
52.	Vorwerk	Vorwerk	folwark
53.		Wachtbude	stróżówka
54.	Wassermühle		młyn wodny
55.		Ziegelei	cegielnia

Z tabeli tej wynika, że w obu wykazach łącznie występuje 55 typów jednostek osadniczych, jednak tylko 11 (20%) występuje w obu wykazach równocześnie, co pozwala sugerować ciągłość ich istnienia w całym badanym okresie. Były to: Abbau (wybudowanie), Dorf (wieś), Flecken – Marktflecken (osada targowa, miasteczko), Gut (posiadłość, dwór), Haus – Häuser (dom, domy), Unterförsterei (gajówka), Krug (karczma), Ortsteil (część miejscowości), Pfarrdorf (probostwo – wieś plebańska, lub wieś parafialna), Vorstadt (przedmieście) i Vorwerk (folwark). Należy więc uznać, że w skali stulecia były to najbardziej trwałe, ‘uniwersalne’ typy jednostek osadniczych.

W wykazie z 1835 r. najliczniejszą formą osadniczą na badanym przez nas obszarze była wieś (Dorf), występująca przy 47 miejscowościach, następnie w 15 opisach miejscowości użyto określenia „Gut” – posiadłość, dwór i w 11 „Vorwerk” – folwark, zaś 10 miejscowości opisano jako przedmieścia (Vorstadt). Na drugim końcu tej skali mamy pojedyncze miejscowości opisane jako „Fischerdorf” (wieś rybacka), „Flecken” (miasteczko, osada targowa), Etablissement (ośrodek handlowy lub rzemieślniczy), czy wreszcie „Pustkowie”. Jeśli porównamy typy jednostek osadniczych w wykazie z 1925 r. z wykazem z 1835 r., to od razu uderza fakt, że w wykazie z 1925 r. największą grupę jednostek osadniczych w liczbie 56 stanowią części miejscowości (Ortsteil) (w 1835 tylko 5), na drugim miejscu znajdują się „wybudowania” (Abbau) w liczbie 35 i dopiero na dalszym miejscu mamy 15 wsi.

Z przedstawionych tu zestawień wynika dość oczywisty wniosek o dużej dynamice zmian procesów osadniczych na badanym przez nas obszarze w skali stulecia (1835–1925). Procesy urbanizacji i włączania w granice administracyjne miasta Gdańska kolejnych miejscowości powodowały, że traciły one samodzielność i stawały się częścią większych jednostek. Równocześnie ujednolicenie i ułatwienie procesów nabywania ziemi po uwłaszczeniu w pierwszej połowie XIX w. spowodowało, że w wykazie z 1925 r. zniknęły określenia własnościowe w stosunku do poszczególnych miejscowości, które jeszcze w wykazie z 1835 r. były definiowane jako dziedziczne dzierżawy lub emfiteuzy.

Bogumił Szady

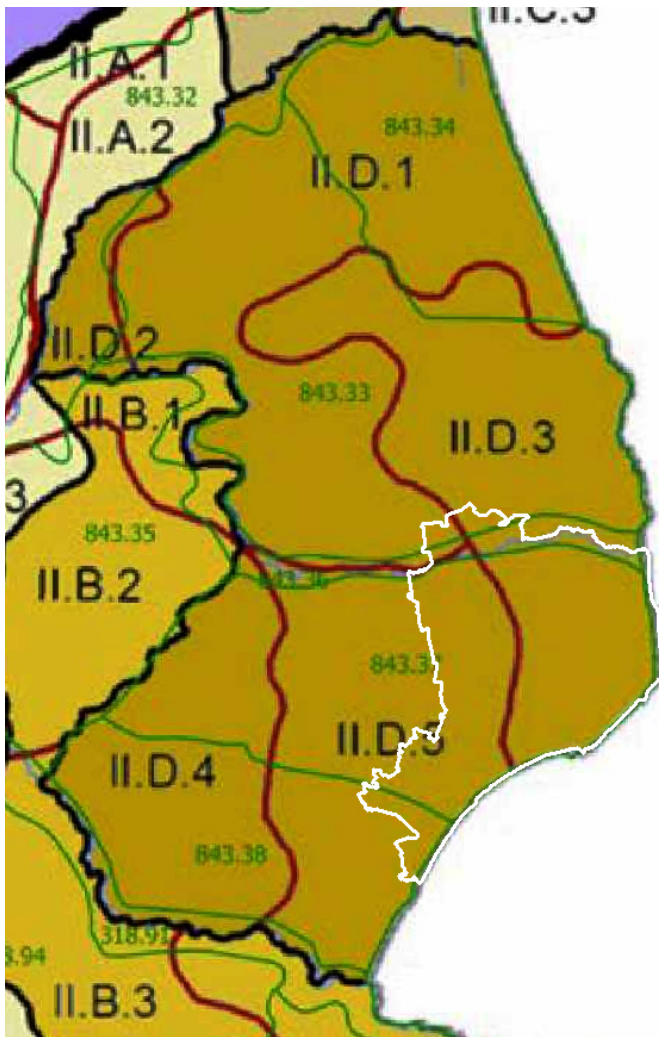
Powiat hajnowski

Obszar obecnego powiat hajnowskiego wyróżnia się zarówno pod względem warunków przyrodniczych jak też krajobrazu historyczno-kulturowego. Powiat powstał w 1954 r. i należał pierwotnie do województwa białostockiego, przekształconego w 1999 r. w województwo podlaskie. Obejmuje obecnie obszar 1624 km², i wg stanu z 31 grudnia 2017 r., zamieszkiwany był przez 43 745 osób. W skład powiatu wchodzi dwa miasteczka – Hajnówka i Kleszczele oraz 242 miejscowości wiejskich, które są skupione w 9 gminach: miejskiej Hajnówka, miejsko-wiejskiej Kleszczele oraz wiejskich: Białowieża, Czeremcha, Czyże, Dubicze Cerkiewne, Hajnówka, Narew, Narewka. Obszar ten graniczy od północy z powiatem białostockim, od zachodu z bielskim, od południa z siemiatyckim. Granicę zachodnią, biegnącą przez Puszcze Białowieską, wyznacza granic państwa z Białorusią.

Położony w dorzeczu Bugu i Narwi powiat hajnowski, należy do wydzielonego obszaru funkcjonalnego „Zielone Płuca Polski”. W klasycznej regionalizacji Polski J. Kondrackiego powiat hajnowski leży w obszarze makroregionu Nizina Północnopodlaska (prowincja: Niziny Wschodniobałtycko-Białoruskie, podprowincja: Niziny Podlasko-Białoruskie) – większość tego obszaru zaliczana jest do mezoregionu Równina Bielska (843.37). Tylko południowy skrawek (z miejscowością Czeremcha) należy do Wysoczyzny Drohiczyńskiej (843.38), zaś północny do Doliny Górnej Narwi (843.36)¹ oraz skrawki do Wysoczyzny Białostockiej (843.33). Walory tego obszaru dla badań krajobrazu kulturowego podkreśliła J. Plit, zaliczając go do historyczno-kulturowego Regionu Centralnego i Wschodniego (Zabór rosyjski) – Puszcze Białowieska i Knyszyńska (II.D.3) oraz Ziemia Bielska (II.D.5). Pisała, że „z metodycznego, a nawet metodologicznego punktu widzenia ten fragment Podlasia uznać należy za optymalny do badań zróżnicowania i ewolucji krajobrazów kulturowych: na stosunkowo niewielkim obszarze w czasach historycznych zderzyły się fale osadnictwa różnych grup etnicznych”. Wskazywała na jego zróżnicowanie krajobrazowe i morfologiczne oraz wysokie walory przyrodnicze związane z zachowaniem naturalnej lub seminaturalnej roślinności – Puszcza Ładzka i Puszcza Białowieska. Jedną z najważniejszych ingerencji w środowisko naturalne na tym obszarze były prace melioracyjne, a w XX w. – budowa zapory i zbiornika zaporowego w Siemianówce, któ-

---

1 J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 212–214.

Ryc. 1. Powiat hajnowski na tle regionalizacji J. Kondrackiego oraz J. Plit (*Fenomen krajobrazów kulturowych Podlasia*, s. 102).

ra doprowadziła do zaniku kilku miejscowości, o czym będzie mowa w dalszej części tekstu. Stabilizacja osadnictwa na tym terenie nastąpiła dość późno i wiązała się w znacznej mierze z tzw. pomiarą włóczną, która doprowadziła do scalenia oraz integracji rozproszonej zabudowy zagrodowej, leśnej czy rybackiej w bardziej trwałe organizmy wiejskie o typie szeregowym. Właśnie gospodarka leśna oraz peryferyjność tego obszaru warunkowała w znacznym stopniu procesy osadnicze oraz zmiany administracyjne². Te ostatnie odzwierciedlają kulturowe i polityczne położenie powiatu na pograniczu kulturowym Europy Zachodniej katolicko-protestanckiej i Europy wschodniej zamieszkałej przez ludność prawosławną. Sam powiat, podobnie jak całe Podlasie, był przedmiotem rywalizacji politycznej sąsiadujących ze sobą organizmów politycznych, stąd w ciągu wieków często był dzielony lub zmieniał przynależność administracyjną.

2 J. Plit, *Krajobrazy kulturowe Polski*, s. 167–196, 261.

1. Podziały administracyjne

1.1. Podziały administracji świeckiej

Współczesny powiat hajnowski to obszar o skomplikowanej przynależności terytorialnej. Przez wiele stuleci (do końca XVIII w.) leżał na pograniczu Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego, co znalazło swoje przedłużenie w podziale między Prusy i Rosję po III rozbiorze Polski. Po pokoju w Tylży w 1807 r. całość badanego obszaru znalazła się pod panowaniem rosyjskim, kiedy dla ziem dawnego zaboru pruskiego włączonych do Rosji utworzono obwód białostocki. Pewną stabilizację przyniosła II połowa XIX w. (od 1842 r.), kiedy teren ten znalazł się w guberni grodzieńskiej, a po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w województwie białostockim³. Jedynie niewielki południowo-wschodni fragment trafił do województwa poleckiego.

Precyzyjną rekonstrukcję podziałów terytorialnych w epoce średniowiecznej i nowożytnej utrudnia charakterystyka geograficzna samego obszaru (tereny puszczańskie) jak też niewielka ilość materiałów o charakterze spisowo-statystycznym. Do XIII w. szeroko pojęte Podlasie i ziemia brzeska należały do książąt ruskich z linii wołyńskiej i turowo-pińskiej. Następnie obszary te stały się terenem rywalizacji książąt mazowieckich, ruskich i litewskich oraz zakonu krzyżackiego. W okresie tym trudno wykreślić granice jednostek administracyjnych. Należy mówić raczej o rodzaju okręgów grodowych czy zamkowych wyznaczanych przez wpływy najważniejszych ośrodków: m.in. Brześćcia, Drohiczyna, Bielska, Mielnika, Kamieńca. Wg A. Wawrzyńczyk w XIII w. można wyróżnić dwa centra: wokół Brześćcia (z Bielskiem, Kamieńcem i Kobryniem) oraz wokół Drohiczyna (z Mielnikiem). Stanowiły one zaczątek późniejszych powiatów. T. Jaszczółt stwierdza, że już w II połowie XIV w. Podlasie zostało podzielone na mniejsze jednostki terytorialne, które można utożsamiać z późniejszymi powiatami. Ostatecznie po wojnach połowy XIV w. (porozumienie z 1358 r. i pokój 1366 r.) Podlasie znalazło się w Wielkim Księstwie Litewskim⁴. Kształt terytorialny Podlasia oraz jednostek administracyjnych, które uformowały się na jego obszarze był ściśle związany z przebiegiem granicy polsko-litewskiej: „Granice polsko-litewskie – to w znacznej mierze dawne granice między księstwami ruskimi lub ziemiami wchodzącymi w skład jednego księstwa. (...) w początkach XVI w. granica polsko-litewska w całej niemal swej rozciągłości pozostawała sporną,

---

3 Pominięto szczegółowe analizy tymczasowych jednostek administracji terytorialnej w okresie kształtowania granic II Rzeczypospolitej. Zob. A.J. Mielcarek, *Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej*; W. Kozyra, *Polityka administracyjna władz polskich*; J. Gierowska-Kałuża, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich*.

4 H. Paszkiewicz, *Z dziejów Podlasia*, s. 229–245; A. Wawrzyńczyk, *Spory graniczne polsko-litewskie*, passim; A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu*, s. 11–37; T. Jaszczółt, *Województwo podlaskie w latach 1513–1795*, s. 11.

a stosunki na ziemiach do niej przyległych znajdowały się w stadium takiego zaognienia, że unormowanie ich stanowiło jeden z ważnych postulatów polsko-litewskiego współżycia”⁵.

Warto podkreślić, że typologia i nazewnictwo jednostek terytorialnych ziem polskich i litewskich w średniowieczu były niekonsekwentne i są przedmiotem dyskusji wśród historyków. Występuje duża zmienność oraz wymiennosc określeń ich typów. Utrudnia to znacząco ustalenie hierarchii jednostek administracyjnych oraz ich charakterystykę. Ciągłe niejasne pozostają relacje między opolem, kasztelaniami i okręgami grodowymi⁶. Do II połowy wieku XV starostowie związani z ziemią drohicką i bielską nazywani byli wojewodami, zaś od połowy XV w. namiestnicy na Podlasiu określani byli mianem starostów. Dopiero w XVI w. ukształtował się względnie stabilny terytorialny system administracyjny oparty o podział na województwa oraz powiaty. Ujmując rzecz bardzo generalnie województwa zastąpiły dawne księstwa i prowincje, zaś powiaty – dawne kasztelanie⁷, a w przypadku ziem litewsko-ruskich – dawne namiestnictwa-starostwa i ziemie. Często spotykany w źródłach termin „ziemia” był wieloznaczny, ale najczęściej wywodzony jest od dawnych terytoriów dzielnicowych, obejmujących kilka kasztelanii terytorialnych, które S. Arnold utożsamiał z opolami. „Ziemie” w okresie nowożytnym cechował zróżnicowany stopień autonomii w strukturach państwa: mogły mieć status niemal równy województwom (np. ziemia chełmska czy dobrzyńska), stanowić pośredni szczebel administracji między powiatem i województwem lub być po prostu odpowiednikiem powiatu, jeżeli ziemia składała się tylko z jednego powiatu⁸.

Podziały administracyjne Podlasia kształtowały się zarówno pod wpływem ustroju terytorialnego Korony jak i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podstawowe ustalenia terminologiczne na temat jednostek terytorialnych państwa litewsko-ruskiego przed unią lubelską zawierają starsze opracowania M. Lubawskiego, A. Jabłonowskiego, J. Jakubowskiego i H. Łowmiańskiego. We wszystkich tych opracowaniach podstawową jednostką terytorialną była w(o)łość (волость). Podobnie jak ziemia było to pojęcie dość wieloznaczne. M. Lubawski wskazuje aż trzy zakresy: najrzadziej spotykane było użycie tego sformułowania jako synonimu ziemi lub księstwa, zdecydowanie częściej jako okręgu podległego namiestnikowi lub staroście – byłby to wówczas odpowiednik „koronnego” powiatu. Spotykane były też wołości stanowiące najmniejszą terytorialnie jednostkę opartą na więzach własnościowych, sąsiedzkich i rodowych, która wykazuje pewne analogie z opolem. J. Jakubowski różnicę między powiatem i wołością

---

5 A. Wawrzyńczyk, *Spory graniczne polsko-litewskie*, s. 115–116.

6 Omówienie stanu badań w tym zakresie zawierają publikacje: K. Buczek, *Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej*; K. Modzelewski, *Organizacja opolna w Polsce piastowskiej*; J. Matuszewski, *Vicinia id est*; A. Teterycz-Puzio, *Wczesnopiastowska organizacja administracyjna*.

7 Por. uwagi na ten temat: A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku*, s. 51.

8 S. Arnold, *Terytorja plemienne*, s. 7–8; W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, s. 47.

upatruje w fakcie, że powiat był to okręg wyprowadzający własną chorągiew powiatową, zaś wołość nie miała własnej chorągwi. H. Łowmiański opisując związki terytorialne Wielkiego Księstwa Litewskiego wprowadza podział na włości oraz wyższe związki terytorialne (terytoria plemienne, ziemie). Trzeba jednak pamiętać, że jego szczegółowe analizy odnoszą się bardziej do Litwy właściwej oraz obszarów nadbałtyckich (północna część Wielkiego Księstwa Litewskiego)⁹.

Ustalenie granic linearnych oraz wytyczenie dokładnego zasięgu jednostek administracyjnych w średniowieczu są niemożliwe. A. Gąsiorowski mówi o „strefach wpływów poszczególnych grodów kasztelańskich”¹⁰. Pewniejsze informacje umożliwiające rekonstrukcję granic jednostek administracji terytorialnej opartej na powiatach skarbowych pochodzą z XVI w. Są one wykorzystywane przy opracowaniu kolejnych tomów Atlasu historycznego Polski w II połowie XVI w.¹¹ Jak podkreślił J. Matuszewski: „to dopiero nowożytna administracja wszędzie wprowadza i oznacza rozmaite linie graniczne”¹². Administracja średniowieczna i wczesnonowożytna – o czym była mowa na wstępie – daleka była od jednolitości i spójności hierarchicznej. Jej zróżnicowanie warunkowały sprawowane funkcje i zadania w ramach struktur państwowych, z których trzy wysuwają się na plan pierwszy: wojskowa, skarbowa i sądowa.

Bardziej stabilna sytuacja pod względem podziałów administracyjnych analizowanego obszaru ukształtowała się na początku XV w., wraz z powstaniem w 1413 r. województwa trockiego, do którego zostało włączone Podlasie¹³. Był to istotny krok w kierunku unifikacji administracji terytorialnej między Koroną i Wielkim Księstwem Litewskim. Decyzja o powołaniu województwa podlaskiego została podjęta w połowie 1513 r. Dokument królewski z 1520 r. stwierdzał, że Podlasie należące do rozległego województwa trockiego nie jest należycie administrowane. Wyliczał też „territoria” mające wchodzić w jego skład: drohicke, bielskie, mielnickie oraz brzeskie, kamienieckie i kobryńskie¹⁴. Związki zachodniego Podlasie (ziemia drohiccka, bielska i mielnicka) z Mazowszem i Koroną widać w kształcie ustroju sądowego opartego na prawie polskim. Część wschodnia wykazująca bliższe związki z Litwą (zie-

---

9 M.K. Любавский, *Областное деление и местное управление*, s. 71–77; A. Jabłonowski, *Podlasie (Województwo)*; J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 14–15; H. Łowmiański, *Studja nad początkami*, t. 2, s. 136–160.

10 A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku*, s. 44.

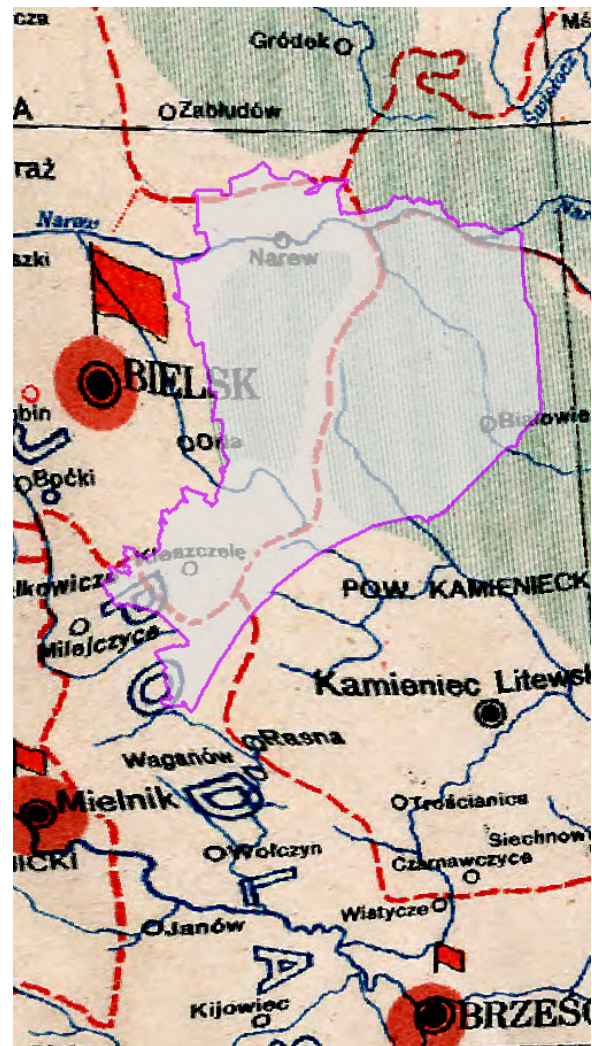
11 Ostatni tom: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*.

12 J. Matuszewski, *Vicinia id est*, s. 200.

13 M.K. Любавский, *Областное деление и местное управление*, s. 180–190.

14 Wg M. Lubawskiego województwo podlaskie tworzyły tylko 3 powiaty: bielski, drohiczyński i mielnicki. Wg O. Dziarnowicza dostępne źródła nie pozwalają jednoznacznie określić przynależności wojewódzkiej powiatów brzeskiego, kamienieckiego i kobryńskiego w pierwszej połowie XVI w., Tamże, s. 20–21; O. Дзярновіч, *Берестейскі повіт*, s. 46.

Ryc. 2. Zasięg współczesnego powiatu hajnowskiego na tle podziałów powiatowych z I połowy XVI wieku (J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego*).

mia brzeska, kamieniecka i kobryńska) nie była objęta prawem polskim¹⁵. Na skutek reformy administracyjnej w 1566 r. obszar województwa podlaskiego został pomniejszony o ziemie „litewskie” (brzeska, kobryńska i kamieniecka), które weszły w skład nowego województwa brzeskiego litewskiego. Tym samym, w momencie zawarcia unii lubelskiej w 1569 r. i przyłączenia województwa podlaskiego do Korony, obszar obecnego powiatu hajnowskiego został podzielony między Koronę (województwo podlaskie, powiat bielski) oraz Wielkie Księstwo Litewskie (województwo brzeskie litewskie, powiat brzeski).

Źródła pisane i kartograficzne oraz opracowania o charakterze atlasowym i geograficzno-historycznym pozwalają dość dokładnie określić przebieg granic powiatowych w okresie nowożytnym. Obszar obecnego powiatu hajnowskiego po 1520 r. należał w większości do województwa podlaskiego i był podzielony między powiat bielski i kamieniecki (Ryc. 2). Niewielki południowo-wschodni skrawek należał do powiatu brzeskiego. Okolice Narewki są

15 T. Jaszczółt, *Województwo podlaskie w latach 1513–1795*, s. 11–13; A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu*, s. 94.

związane z kwestią tzw. enklawy grodzieńskiej województwa trockiego, o czym będzie mowa w dalszej części rozdziału. Jeszcze przed uzyskaniem statusu samodzielnej ziemi-powiatu (zapewne w II połowie XIV w.), okręg bielski przeszedł z ziemi brzeskiej do ziemi drohickiej. Na początku XV w. ziemia bielska składała się z mniejszych okręgów w Brańsku, Surażu i Goniądzu, zaś ziemia drohicka obejmowała zapewne gród w Mielniku i Węgrów. Z kolei na terenie ziemi brzeskiej jako samodzielne okręgi występowały Brześć i Kamieniec¹⁶.

Dość dokładny opis granicy powiatu bielskiego z brzeskim przed reformą administracyjną w latach 1565–1566 podała A. Wawrzyńczykowa i O. Dziarnowicz. Wsie Dubno, Nurzec i Mołoczki, oraz leżące na terenie dzisiejszego powiatu hajnowskiego – Kośna, Czeremcha (Nurzec) oraz Kuzowa (Kuzawa, Babicze) zaliczyć należy do powiatu bielskiego¹⁷. Niemal cały obszar obecnej gminy Kleszczele należał do dawnego powiatu bielskiego (XVI wiek). Jedynie niewielki fragment w części wschodniej ze wsią Policzna – do powiatu kamienieckiego. Pewne zastrzeżenia (pogranicze powiatu bielskiego i brzeskiego), na co wskazuje przebieg granicy na mapie von Steina (Ryc. 3. 1795–1800), może budzić przynależność miejscowości Gruzka (Hruzka, Hruszka)¹⁸. Podział miejscowości Gruzka między dwa województwa, co więcej dwie prowincje, potwierdza rewizja miasta Kleszczele z 1784 r.: „Granica wsi Daszow czyli Kosney – Trzecim Bokiem na Zachod od Wsi Ziemskiej Hruzki w Szachownicy JW Matuszewiczowej Kaszt. Brzes. Do Woiewudztwa Brzes. Lit. połowa należącej, a Druga Połowa do Woiewudztwa Podlaskiego teyze wsi Hruzkiej Wiel. Bobrownickiego Cześnika Ziemi Bielskiej Dziedzicznej – graniczy”¹⁹. Można przyjąć, że pozostałością tego podziału jest wyszczególnienie jako odrębnych miejscowości Hruzki folwark i Hruzki wieś w 1921 r.²⁰

Teren obecnej gminy Czeremcha był w I połowie XVI w. podzielony aż między trzy powiaty: bielski, brzeski i kamieniecki. Przebieg granicy między powiatem brzeskim i kamienieckim jest trudny do rekonstrukcji, gdyż między tymi powiatami zachodziło – jak to określiła A. Wawrzyńczykowa – „stałe współzycie” i funkcjonowały liczne związki urzędowe i rodzinne. Ponadto reforma 1565–1567 wcieliła powiat kamieniecki do brzeskiego, stąd trudność w zastosowaniu metody retrogresywnej w rekonstrukcji granic dla okresu wcześniejszego²¹. Ob-

---

16 A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu*, s. 11–13; T. Jaszczółt, *Województwo podlaskie w latach 1513–1795*, s. 11–13.

17 A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu*, s. 30.

18 Zapewne folwark i majątek Gruzka należał do powiatu bielskiego, zaś sama wieś o tej nazwie do brzeskiego. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. XV/1, s. 593; П.М. Диков, *Список землевладений в Гродненской губернии*, s. 94, 144; *Указатель населенным местностям Гродненской губернии*, s. 57.

19 M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 419.

20 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo białostockie*, s. 22.

21 A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu*, s. 31.

Ryc. 3. Okolice miejscowości Gruzka na mapie von Steina (kolorem czerwonym zasięg współczesnego powiatu hajnowskiego).

szar obecnych gmin Dubicze Cerkiewne oraz Hajnowka (miejska i wiejska) był przedzielony południkowo między dawny powiat bielski i kamieniecki, przy czym obszar na którym później rozwinęło się miasto Hajnowka należy umieszczać po stronie kamienieckiej. Obszar obecnej gminy Białowieża wraz z otaczającą puszczą należał przed reformą 1565–1566 r. do dawnego powiatu kamienieckiego. Z kolei obecny teren gmin Narew i Czyże należał w I połowie XVI w. do powiatu bielskiego.

Kwestia historii podziałów terytorialnych na obszarze obecnej gminy Narewka należy do bardzo złożonych. Odrębne studium poświęciła temu obszarowi D. Michaluk²². W wyniku zmian administracyjnych na początku XVI w., które objęły województwo trockie i należące do niego Podlasie²³ powstała enklawa powiatu grodzieńskiego województwa trockiego położona pomiędzy powiatami bielskim i kamienieckim (potem brzeskim) województwa podlaskiego

22 D. Michaluk, *Dobra i miasteczko Narewka*.

23 Chodzi tutaj o powstanie województwa podlaskiego w latach 1513–1520 oraz województwa nowogródzkiego w latach 1500–1507. Do nowych jednostek administracyjnych włączono część ziem należących wcześniej do województwa trockiego.

oraz wołkowyskim województwa nowogródzkiego²⁴. Na podstawie analizy źródeł pisanych i kartograficznych D. Michaluk wskazuje na zmianę przebiegu wschodniej granicy powiatu bielskiego po 1559 r. i jej przesunięcia w kierunku wschodnim z rzeki Wieliczówka (Waliczówka) na rzekę Jabłonówka i jednoczesne przyłączenie terenów, gdzie później powstały takie miejscowości jak Ochrymy, Bernadzki Mostek i Gnilec, do powiatu bielskiego. Analiza kartograficzna wskazuje na potencjalny podział miejscowości Ochrymy między powiat bielski (Korona, woj. podlaskie) oraz powiat brzeski (woj. brzeskie litewskie, Litwa)²⁵.

Ukształtowane w XV i XVI w. granice powiatowe były dość trwałe i zasadniczo utrzymały się do końca XVIII w. Stanowiły też podstawę podziałów administracyjnych w okresie XIX w. Już po II rozbiórce Polski w 1793 r. powiat grodzieński, który pozostał w Rzeczypospolitej jeszcze na dwa lata został przekształcony w województwo grodzieńskie, które nie zostało jednak w pełni zorganizowane. Po III rozbiórce Polski w 1795 r. Podlasie, w tym teren obecnego powiatu hajnowskiego został podzielony między Prusy oraz Rosję. Powiat bielski (województwo podlaskie) został włączony do Prus, zaś powiat brzeski (województwo brzeskie litewskie) oraz grodzieński (województwo trockie) zostały włączone do Rosji. Powiat bielski wszedł w skład prowincji Prusy Nowowschodnie i departamentu białostockiego. Ziemie należące przed rozbiorami do powiatu brzeskiego (województwo brzeskie litewskie) oraz grodzieńskiego (województwo grodzieńskie od 1793 r.) weszły na krótko w skład guberni słonimskiej (1796), następnie guberni litewskiej (połączonych guberni słonimskiej i wileńskiej 1797–1801), aby na trwałe stać się częścią guberni grodzieńskiej (1801–1915). Gubernia słonimska, a potem grodzieńska były pierwotnie podzielona na 8 ujezdów (powiatów), przy czym na badanym obszarze położone były dwie jednostki: ujezd prużański i ujezd brzeski.

Na skutek zmian granicznych po pokoju w Tylży w 1807 r. do Rosji zostały przyłączone cztery powiaty departamentu białostockiego Prus Nowowschodnich, w tym powiat bielski. Utworzyły one, jako ujezdy, tzw. obwód białostocki, który w latach 1808–1842 stanowił odrębną jednostkę administracyjną w ramach Rosji (Ryc. 4). Obwód (область) jako jednostka administracyjna w Imperium Rosyjskim mógł stanowić część guberni, ale w przypadku obwodów pogranicznych można go porównywać do guberni, podobnie jak namiestnictwo w końcu wieku

---

24 Enklawa grodzieńska została pominięta na mapach dotyczących XVI w. w Wielkim Historycznym Atlasie Białorusi. *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, t. 1. s. 122, 123, 133, 134.

25 D. Michaluk, *Dobra i miasteczko Narewka*, s. 20, mapy. Analiza przebiegu wschodniej granicy Prus w tym regionie na mapie von Steina (1795–1800), która najpewniej pokrywa się ze staropolskim przebiegiem granicy między powiatem bielskim i kamienieckim (a następnie brzeskim województwa brzeskiego litewskiego), wskazuje, że współczesne obręby Ochrymy (200509_2.0020) i Bernacki Most (200509_2.0002) powinny być podzielone na mniejsze obszary, aby właściwie oddać przebieg tej granicy.

Ryc. 4. Zasięg współczesnego powiatu hajnowskiego na tle mapy guberni grodzieńskiej i obwodu białostockiego z 1820 r. (Mapa generalna gubernii grodzieńskiej i obwodu białostockiego, St. Petersburg 1820).

XVIII. W 1842 r. została zlikwidowana odrębność tego obwodu poprzez włączenie do guberni grodzieńskiej. Jednocześnie połączono ujezdy bielski i drohiczyński tworząc jeden ujezd bielski. W tym samym czasie przeniesiono ujezd nowogródzki do guberni mińskiej, zaś lidzki do guberni wileńskiej. Od tego momentu aż do I wojny światowej gubernia grodzieńska składała się z 9 ujezdów, przy czym cztery z nich: prużański, brzeski, wołkowyski i bielski położone były częściowo na terenie obecnego powiatu hajnowskiego²⁶.

Taki stan rzeczy rejestrują dwa spisy administracyjne guberni grodzieńskiej z lat 1890 (Список землевладений в Гродненской губернии, dalej: Spis 1890) oraz 1905 (Указатель населенным местностям Гродненской губернии, с относящимися к ним необходимыми сведениями, dalej: Spis 1905) poddane bardziej szczegółowej analizie. Oprócz podziału na gubernie i ujezdy poszczególne miejscowości zostały w nich przyporządkowane do właściwych wołości (волость). Termin ten ma wieloznaczne znaczenie a jego ewolucja dobrze obrazuje zmiany jakim podlegała administracja i jej jednostki. Samo znaczenie bowiem tego terminu jest związane z własnością i pierwotnie słowo to oznaczało teren należący do jednego właściciela (posiadacza). W okresie późniejszym, w państwie moskiewskim, określenie to odnosiło się zarówno to społeczności (wspólnoty) wiejskiej (крестьянская община), co można porównać z

26 Административно-территориальное деление Беларуси.

polskim sołectwem lub gminą samorządową, jak też do okręgu administracyjnego, który wchodził w skład ujezdu, co z kolei odpowiadało polskiej gminie administracyjnej. Termin „wołość” jako określenie podstawowej jednostki administracyjnej w Imperium Rosyjskim upowszechnia się od czasów Piotra Wielkiego. W 1708 r. dokonał on unifikacji terytorialnej państwa, dzieląc je na gubernie i ujezdy. Uporządkowanie administracji niższego szczebla nastąpiło za Pawła I w II połowie XVIII w. i Mikołaja I w I połowie XIX w. (reformacja Kisielowa). Po reformie 1861 r. ostatecznie ujezdy podzielone na administracyjne wołości²⁷.

Na terenie obecnego powiatu hajnowskiego funkcjonowały na przełomie XIX i XX w. (zgodnie ze Spisem 1890 i Spisem 1905) cztery ujezdy: prużański, brzeski, wołkowyski i bielski oraz całości lub fragmenty 12 wołości (2 – ujezd prużański, 7 – ujezd bielski, 2 – ujezd brzeski, 1 – ujezd wołkowyski). Generalnie ten sam podział obowiązywał w latach 1890 i 1905 przy czym dostrzeżono zmianę w przypadku zasięgu wołości Nowoberezowo – w 1905 miejscowości Istok, Koryciski i Witowo zarejestrowano w wołości Dubiażyn. Jest to dość trudno wyjaśnić, gdyż oznaczałoby to powstanie enklawy wołości Dubiażyn.

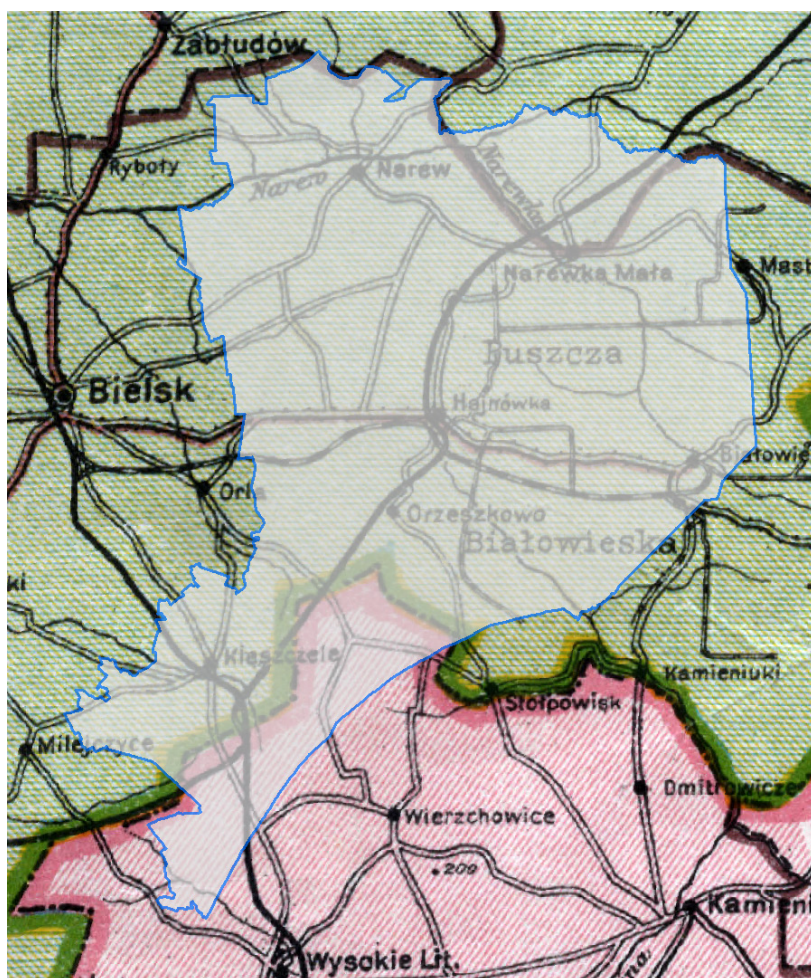
Zmiany w podziale administracyjnych dawnej guberni grodzieńskiej rozpoczęły się w czasie I wojny światowej wraz z odwrotem wojsk rosyjskich w 1915 r. Tereny te podlegały tymczasowemu zarządowi niemieckiej Armii Wschodniej (Ober-Ost), zaś zasięg jednostek administracyjnych różnił się od przedwojennego i podlegał częstym zmianom. Obowiązywał w tym czasie podział na okręgi, powiaty oraz gminy²⁸. Po zakończeniu I wojny światowej wraz z niepodległościowymi aspiracjami Litwy, Białorusi i Ukrainy badany teren stał się obszarem spornym. Patrząc na problem w dłuższej perspektywie czasowej można dostrzec pewne nawiązania do sytuacji w średniowieczu i aspiracje litewsko-białoruskie traktować jako przedłużenie dawnych pretensji książąt litewskich, zaś aspiracje ukraińskie jako przedłużenie dawnych roszczeń książąt ruskich i wołyńskich. Powrót do dawnego przebiegu granic rozbiorowych, a więc dzielących obecny powiat Hajnówka, widać w przebiegu linii Curzona, która nawiązywała do 1795 r.²⁹ Ostatecznie po wojnie polsko-bolszewickiej na mocy traktatu ryskiego teren dawnej guberni grodzieńskiej znalazł się w Rzeczypospolitej, a teren obecnego powiatu hajnowskiego trafił do województwa białostockiego (większa, północna część) i poleskiego (mniejsza południowa) (Ryc. 5). Analiza przynależności miejscowości do poszczególnych powiatów w skorowidzu Bystrzyckiego wskazuje, że podział powiatowy nawiązywał wprost do dawnych ujezdów. Najważniejszą zmianą była włączenie części miejscowości dawnego ujezdu Prużana do powiatu bielskiego. Był to skutek istniejącego krótko, w latach 1920–1922, powiatu biało-

27 С.М. Латышев, Волость; С.А. Тархов, *Изменение административно-территориального деления России*, s. 67.

28 A.J. Mielcarek, *Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej*, s. 24–25.

29 P. Eberhardt, *Linia Curzona jako wschodnia granica Polski*, s. 139.

Ryc. 5. Współczesny powiat hajnowski na tle podziału administracyjnego z 1937 r. (Mapa administracyjno-sądowa Rzeczypospolitej Polskiej, oprac. D. Wacznadze, Warszawa [1937], skala: 1: 1 000 000)

wieskiego, którego trzy gminy wiejskie (Masiewo, Białowieża i Suchopol) w 1922 r. zostały włączone do powiatu bielskiego³⁰.

1.2. Podziały administracji kościelnej

Teren obecnego powiatu hajnowskiego tak jak całe Podlasie był obszarem historycznie pogranicznym, zarówno pod względem politycznym jak też kulturowo-etniczno-religijnym. Do 1939 r. różne grupy religijne utworzyły tutaj swoje gminy i struktury organizacyjne. Niektóre z nich przybrały charakter regularnej administracji, która miała także cechy podziału terytorialnego: katolicy, prawosławni, unicy, luteranie, kalwiniści i żydzi. W przypadku innych mniejszościowych wyznań można mówić o istnieniu organizacji gminnej, które nie wytworzyła regularnych i zamkniętych przestrzennie jednostek administracyjnych. Każda z wymienionych wyżej konfesji stworzyła swój własny – trwały lub okresowy (zmienny) – odrębny system administracji terytorialnej. Najtrwalsze struktury na tym terenie wytworzy-

30 *Zarys historii powiatu bielskiego* (<http://www.powiatbielski.pl/pl/powiat/zaryshistoriipowiatu/>, dostęp: 29 maja 2019).

ły trzy wyznania: Kościół łaciński (rzymskokatolicki), Cerkiew prawosławna oraz Cerkiew unicka (greckokatolicka).

Od średniowiecza aż do 1939 r. podstawowa struktura Kościół łaciński opierała się na 5-stopniowej hierarchii: metropolia, diecezja, archidiakoniat, dekanat, parafia. Przy czym należy pamiętać o likwidacji archidiakonatu w XIX w. (najpóźniej w zaborze rosyjskim w 1848 r.)³¹. Badany obszar został w całości włączony do utworzonej w XIV w. (1375 r.) metropolii lwowskiej (halickiej) oraz diecezji łuckiej, określanej także jako łucko-brzeska. Odrębną i dyskusyjną kwestią pozostaje funkcjonowanie na tym terenie diecezji włodzimierskiej przed 1375 r. Zmiany na początku XV w. oraz czasowy podział diecezji (1404–1425) doprowadziły do ukształtowania się dwóch części diecezji z ośrodkami w Brześciu i Łucku³². Dochodzi tutaj do dość ciekawej sytuacji w kontekście ontologicznym – powstaje bowiem pytanie czy diecezję łucko-brzeską można traktować jako kontynuację diecezji włodzimierskiej. W syntezie B. Kumora na temat diecezji i metropolii polskich obie diecezje zostały potraktowane jako jedna jednostka – rozdział 2.8: diecezja (włodzimierska) łucka³³. Odmienne temat widzi B. Modzelewska autorka hasła: Łucka diecezja. Diecezja katolicka w *Encyklopedii katolickiej* pisząc: „Diecezja katolicka – powstała w 1404, została połączona 1425 z diecezją → włodzimierską³⁴. Wykaz biskupów katolickich w wydawnictwie Hierarchia catholica odrębnie traktuje biskupów włodzimierskich i łuckich³⁵. Możliwe więc były dwa scenariusze – połączenia dwóch diecezji lub przeniesienia stolicy, zaś kluczowy dla rozstrzygnięcia jest okres 1404–1425, w którym są informacje o biskupie włodzimierskim (Jerzy) i łuckim (Świętosław). O wiele bardziej prawdopodobne, zwłaszcza w świetle dokumentu z 1425 r., wydaje się fakt przeniesienia siedziby diecezji niż połączenia dwóch diecezji³⁶.

W świetle dostępnych informacji możliwa jest dwojaka interpretacja zmian w sytuacji wymienionych diecezji w XIV–XVII w.

---

31 B. Kumor, *Archidiakoniat*, kol. 871–873.

32 L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 89–99; W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, s. 248.

33 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 141–145.

34 B. Modzelewska, *Łucka diecezja*, kol. 589.

35 „A. 1409 Aug. 3 Alex. C concedit indulg. visitantibus ecclesiam Wladimir. noviter erectam, quae a. 1425 unitur cum Luceorien”, *Hierarchia Catholica*, t. 1, s. 290, 314.

36 „quoniam eciam Wladimiriensis per dominum nostrum in Lucionensem propter varias justas causas est translata” J. Lisowski, *Polonica ex libris*, s. 111–112.

Tab. 1. Scenariusze interpretacyjne relacji diecezji włodzimierskiej i łuckiej w XV wieku.

	1375–	1404–	1425–	1726–
scenariusz 1 (podział i połączenie diecezji)	diecezja włodzimierska	diecezja włodzimierska diecezja łucka	diecezja łucka	diecezja łucko-brzeska
scenariusz 2 (zmiana nazwy i obsady)	diecezja włodzimierska	diecezja włodzimierska (podwójna obsada i konflikt)	diecezja łucka	diecezja łucko-brzeska

Odrębną monografię podziałom diecezji łucko-brzeskiej w okresie przedrozbiorowym poświęcił L. Królik. Wskazuje, że zanim powstała organizacja dekanalna diecezja była podzielona na 7 okręgów – mimo, że na ich czele stali dziekani to same jednostki określane były jako „partes”. Podział ten został dokonany w czasie synodu diecezjalnego w 1589 r. Analizowany obszar wraz z funkcjonującymi wówczas parafiami: Narew i Kleszczele trafił do okręgu („dekanatu”) płońskiego. W wyniku reorganizacji dekanalnej przeprowadzonej na początku XVII w. (przed 1604 r.) dekanat ten został przemianowany na „bielski” i pod taką nazwą funkcjonował do końca XVIII w.³⁷ Ze względu na identyczny zasięg przestrzenny dekanat bielski można uznać za kontynuację okręgu („dekanatu”) płońskiego pod inną nazwą³⁸. Przez cały okres nowożytny istniał wewnętrzny podział diecezji na część brzeską (podlaską) i łucką (wołyńską) – części te otrzymywały w źródłach różne nazwy: biskupstwo (episcopatus, dioecesis), klucz, okolica (tractus), oficjalat (officialatus)³⁹. Określenie archidiaconat pojawia się regularnie od 1721 r. – m.in. relacja o stanie diecezji z 1749 r. podaje: „Dividitur praefata dioecesis in duos archidiaconatus: Luceoriensem et Brestensem”⁴⁰. Do końca XVIII w. na badanym obszarze funkcjonowały tylko dwie parafie łacińskie – Narew (fundowana w 1528 r.)⁴¹ oraz Kleszczele (fundowana w 1533 r.)⁴². Zasięg obu parafii w II połowie XVIII w. zawiera „Geograficzno-statystycznie opisanie parafii” Karola Perthéesa z 1796 r. (Ryc. 6)⁴³

Do większych zmian jeżeli chodzi o administrację kościelną doszło na skutek rozbiórów oraz wprowadzenia administracji państw zaborczych, która nie pozostała bez wpływu na

37 Królik podaje błędnie, że „Wszystkie parafie z dekanatu kuczyńskiego tworzyły dekanat bielski”. Chodziło oczywiście o dekanat płoński a nie kuczyński. Dekanat kuczyński został przekształcony w dekanat brański, L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 13–14.

38 Tenże, *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 11–36.

39 *Relationes status*, t. 2, s. 57–64, 68, 77, 99, 121.

40 Tamże, t. 2, s. 151; L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 246.

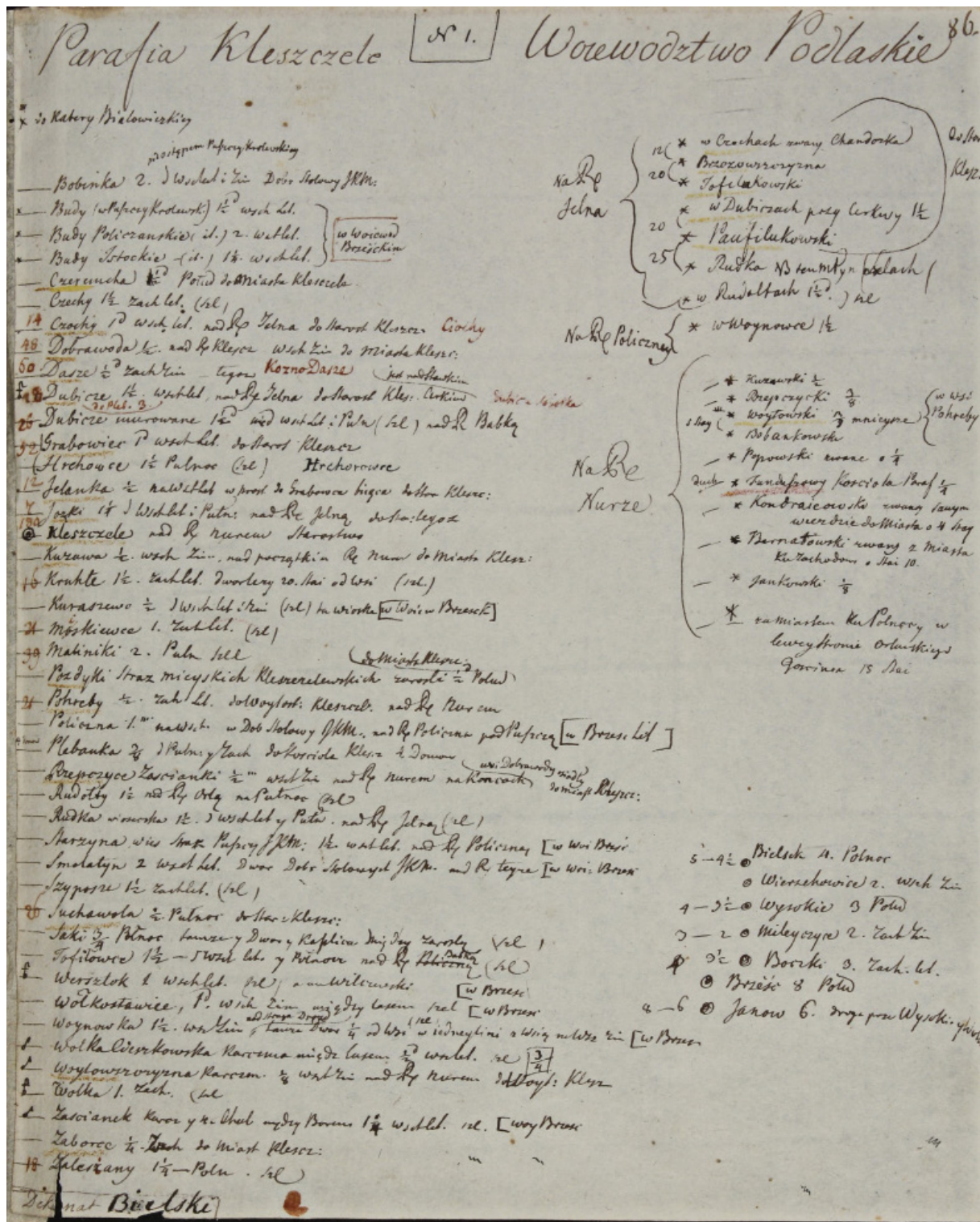
41 D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic*.

42 E. Borowski, *Zarys dziejów*, s. 324. Więcej na temat fundacji parafialnych na Podlasiu w średniowieczu zob. T. Jaszczółt, *Fundacje kościelne na Podlasiu*.

43 K. Perthées, *Geograficzno-statystyczne opisanie*.

Ryc. 6. Parafia Kleszczele w Geograficzno-statystycznym opisanu parafiiów.

struktury kościelne. W 1799 r. z części diecezji wileńskiej, żmudzkiej oraz łuckiej (z dekanatem bielskim) powstała nowa diecezja, nazwana od swojej stolicy, wigierską. Diecezja ta była bezpośrednio podległa Stolicy Apostolskiej. Związek kościelny badanego obszaru z diecezją wigierską trwał krótko i po pokoju w Tylży w 1807 r., na skutek przejścia tego terenu w ręce Rosji

(obwód białostocki)⁴⁴, archidiakonat białostocki został przyłączony do archidiecezji mohylewskiej. Spis duchowieństwa łacińskiego archidiecezji mohylewskiej z 1808 r. wzmiankuje 3 dekanaty z archidiakonatu białostockiego: bielski, brański i drohiczyński („Kościoły Parafialne w Obwodzie Białostockim do Archi Dyecezyi Mohilewskiej przyłączone”⁴⁵). Taki stan rzeczy utrzymał się do reformy administracyjnej Kościoła łacińskiego w Rosji, która miała miejsce w 1848 r.⁴⁶ Na mocy bulli Piusa IX „Universalis Ecclesiae cura” z 3 lipca 1848 r. parafie archidiakonatu białostockiego trafiły do diecezji wileńskiej, zaś sam archidiakonat został zniesiony⁴⁷. Dekanat bielski pozostał w strukturach diecezji wileńskiej do 1914 r.

Sporo problemów nastęrcza określenie przynależności diecezjalnej powstałej w II połowie XVIII w. parafii Narewka oraz jej okolic. W opinii D. Michaluk, która idzie za opracowaniem J. Poskrobko, kościół w Narewce został wybudowany w latach 1777–1778 i poddano mu pod opiekę część miejscowości parafii Narew⁴⁸. Od 1795 r. kościół w Narewce pełnił rolę parafii dla terenów parafii Narew włączonych do Rosji (granica Prus i Rosji biegła wzdłuż rzeki Narewki zostawiając Narewkę po stronie rosyjskiej). Po zawarciu traktatu w Tylży i przejściu całego obwodu białostockiego do Rosji, parafia w Narewce straciła na znaczeniu zaś wydzielone niegdyś wsi wróciły do macierzystej parafii w Narwi⁴⁹. Ta ostatnia opinia pozostaje w konflikcie z mapą diecezji wileńskiej dla 1825 r. opracowaną przez J. Skarbka, na której Narewka i jej okolice znajdują się w dekanacie Wołkowysk należącym do tej diecezji⁵⁰. Należy przyjąć, że powstanie granicy politycznej w 1795 r. między Rosją i Prusami pociągnęło za sobą dostosowanie granic kościelnych: parafia Narew pozostała w diecezji węgierskiej (dek. Bielsk), zaś parafia Narewka trafiła pod jurysdykcję diecezji wileńskiej (dek. Wołkowysk). Potwierdza to schematyzm diecezji wileńskiej z 1857 r., gdzie filia w Narewce została wymieniona przy parafii Jałówka w dekanacie Wołkowysk⁵¹. Granica wyznaczona w 1795 r. pozostała zapewne na tyle trwała, że wyznaczała linię między dekanatem Bielsk i Wołkowysk do I wojny światowej, a nawet w okresie II Rzeczypospolitej. Reorganizacja Kościoła polskiego wywołana zmianą granic po I wojnie światowej przeprowadzona w ramach konkordatu z 1925 r. oraz decyzji okołokonkordatowych zapowiadała powołanie metropolii wileńskiej, która miała „zastępować

---

44 R. Sawicki, *Diecezja węgierska*, s. 366–368.

45 *Spisek łacińskiego duchowieństwa*, s. 9–21.

46 *Directorium horarum canonicarum et missarum ad usum*, s. 112. Por. B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 550.

47 A. Szot, *Dekanat białostocki w 1849 r.*, s. 491; B. Kumor, *Archidiakonat*, kol. 873.

48 Potwierdzają to szkice K. Perthéesa, gdzie pojawia się „Narewka, filia de Narew”, *Geograficzno-statystyczne opisanie*, t. 12: Narew.

49 D. Michaluk, *Dobra i miasteczko Narewka*, s. 82–86.

50 J. Skarbek, *Organizacja parafialna w diecezji wileńskiej*, mapa: Diecezja wileńska 1825.

51 *Directorium horarum canonicarum et missarum*, s. 94.

poniekąd metropolię mohylowską”. Na ich skutek teren obecnego powiatu hajnowskiego został podzielony między diecezję wileńską (dek. Wołkowysk, część wschodnia) oraz utworzoną w 1925 r. diecezję pińską (dek. Bielsk, część zachodnia)⁵². Analiza spisu z 1933 r. wskazuje, że miejscowości leżące na terenie badanego powiatu należały do 13 parafii położonych w dwóch diecezjach i trzech dekanatach⁵³:

- Białowieża, Narewka (diec. wileńska, dek. Wołkowysk)
- Wysokie Litewskie, Raśna (Rzęsna), Wierzchowice (diec. pińska, dek. Brześć Litewski)
- Bielsk, Czeremcha, Hajnówka, Kleszczole, Kośna, Kuraszewo, Narew i Orla (diec. pińska, dek. Bielsk)⁵⁴.

Bardziej złożone, ale też mniej zbadane są struktury administracyjne Kościoła prawosławnego oraz, będące w znacznej mierze ich kontynuacją, unickiego. W czasach przedrozbiorowych całość badanego obszaru należała najpierw do prawosławnej, a następnie do unickiej eparchii (diecezji) włodzimierskiej (nazywanej często włodzimiersko-brzeską). Z pracy A. Poppe oraz mapy do niej załączonej wiadomo, że w końcu XI w., w wyniku podziału eparchii włodzimierskiej, Podlasie wraz z Brześciem należało czasowo do eparchii turowo-pińskiej⁵⁵. Odmienną opinię wyraził A. Buczyło, który wskazał, że nie ma przesłanek do stwierdzenia, że Brześć i Podlasie stanowiły pierwotnie część eparchii włodzimierskiej, ale od początku należały do eparchii turowo-pińskiej, od której tereny te zostały oderwane w XII w. na skutek zmian granic politycznych⁵⁶. Wszystkie eparchie Kościoła prawosławnego aż do końca istnienia Rzeczypospolitej podlegały metropolii kijowskiej uznającej najpierw zwierzchność patriarchy w Konstantynopolu, a od XVII w. – patriarchy w Moskwie (Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego). A. Mironowicz stwierdził, że zasięg „prawosławnej diecezji włodzimiersko-brzeskiej trudno jest dokładnie określić. Ustalenia granic poszczególnych eparchii prawosławnych przed 1596 r. mają nadal charakter hipotetyczny. Warto podkreślić, że struktura terytorialna diecezji ustaliła się w zasadzie już w XIV w., ale granice zmieniały się również w następnych stuleciach. Ostatecznie, pomimo podziałów wewnętrznych, diecezja włodzimiersko-brzeska przetrwała do 1596 r. w swym kształcie ustalonym już w XV stuleciu. Eparchia obejmowała w XVI w. zachodni i południowy Wołyń (powiaty włodzimierski i krzemieniecki) oraz południowe i środkowe Podlasie (ziemia brzeska, mielnicka, bielska i drohicka), a więc ziemie Wołynia, Po-

52 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 370–384.

53 Przy miejscowości Klakowo podano błędnie parafię rzymskokatolicką Omelianiec. Nie można wykluczyć, że chodzi o parafię prawosławną, T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości*, s. 703.

54 Tamże, *passim*; *Catalogus ecclesiarum et cleri*, s. 123–127.

55 W. Walczak, *Unicka eparchia turowsko-pińska*, s. 29–46; A. Mironowicz, *Diecezja włodzimierska*, s. 15–17; A. Poppe, *Państwo i kościół na Rusi*, s. .

56 A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 26.

lesie z grodami – Brześciem, Wołkowyskiem, Kobryniem oraz tereny nad środkowym Bugiem z Mielnikiem, Drohiczyńskiem i Bielskiem”⁵⁷. Wiedza o granicach eparchii prawosławnych jak też ich administracji wewnętrznej i podziale na namiestnictwa-protopopie jest bardzo ograniczona. Na podstawie różnych źródeł da się stwierdzić funkcjonowanie w prawosławnej eparchii włodzimierskiej w II połowie XVI w. protopopii: Bielsk, Brześć, Drohiczyń, Kobryń i Włodzimierz. A. Buczyło dodał do tej listy jeszcze protopopię w Mielniku, zaś dwie następne – kamieniecką i prużańską – uznawał za niemal pewne. Widać tutaj dość wyraźne nawiązanie do struktur administracji państwowej⁵⁸.

Północną granicę eparchii włodzimiersko-brzeskiej z eparchią metropolitalną wyznaczała rzeka Narew⁵⁹. Biorąc pod uwagę, że zasięg obecnego powiatu hajnowskiego przekraczał rzekę Narew, w jego granicach znalazły się dwie parafia unickie należące do eparchii metropolitalnej kijowsko-wileńskiej powstałe w XVII i XVIII w. – Trościanica i Puchły⁶⁰. Historyczny Atlas Białorusi, prezentujący m.in. sytuację struktur wyznaniowych na Podlasiu w XVI i XVIII w., jest dalece niedoskonały informacyjnie – ukazuje tylko jedną cerkiew prawosławną na badanym obszarze – w Kleszczelach⁶¹. W II połowie XVIII w. parafie unickie miały znajdować się w następujących miejscowościach: Narew, Trościanica, Klejniki, Czyże, Nowy Berezów, Stary Kornin, Kleszczele, Werstok, Zubacze oraz Wiluki (Вілюкі). Ta ostatnia miejscowość na mapie pojawia się pod nazwą Вялікая, ale nie można potwierdzić funkcjonowania cerkwi unickiej w tej wsi⁶². Pełniejsze zestawienie parafii unickich zawiera będąca w opracowaniu baza danych oraz mapa wyznań i religii w Rzeczypospolitej w II połowie XVIII w. (Ryc. 7).

Brzeska część unickiej eparchii włodzimiersko-brzeskiej doczekała się w ciągu ostatniej dekady dwóch opracowań monograficznych: D. Weredy⁶³ i A. Buczyło⁶⁴. Informacyjną oraz źródłową wartość posiada także opracowanie A. Gila oraz I. Skoczylasa dotyczące dziejów tej eparchii od XI do XVIII w., przy czym autorzy koncentrują się głównie na części włodzimierskiej⁶⁵. Zestawienie parafii unickich (obok katolickich, prawosławnych i ewangelickich) za-

---

57 A. Mironowicz, *Diecezja włodzimierska*, s. 22.

58 L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego*, s. 809; A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 37.

59 *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, t. 1, s. 86–87.

60 *Księga wizyty dziekańskiej*, s. 101, 133.

61 Pominąć należy parafię w Połowcach, gdyż cerkiew w Połowcach leżała poza granicami obecnej Polski – na mapie WIG miejscowość nosi nazwę Połowce-Parafia. Na terenie powiatu hajnowskiego znajdowała się część określana jako majątek (dwór) Połowce.

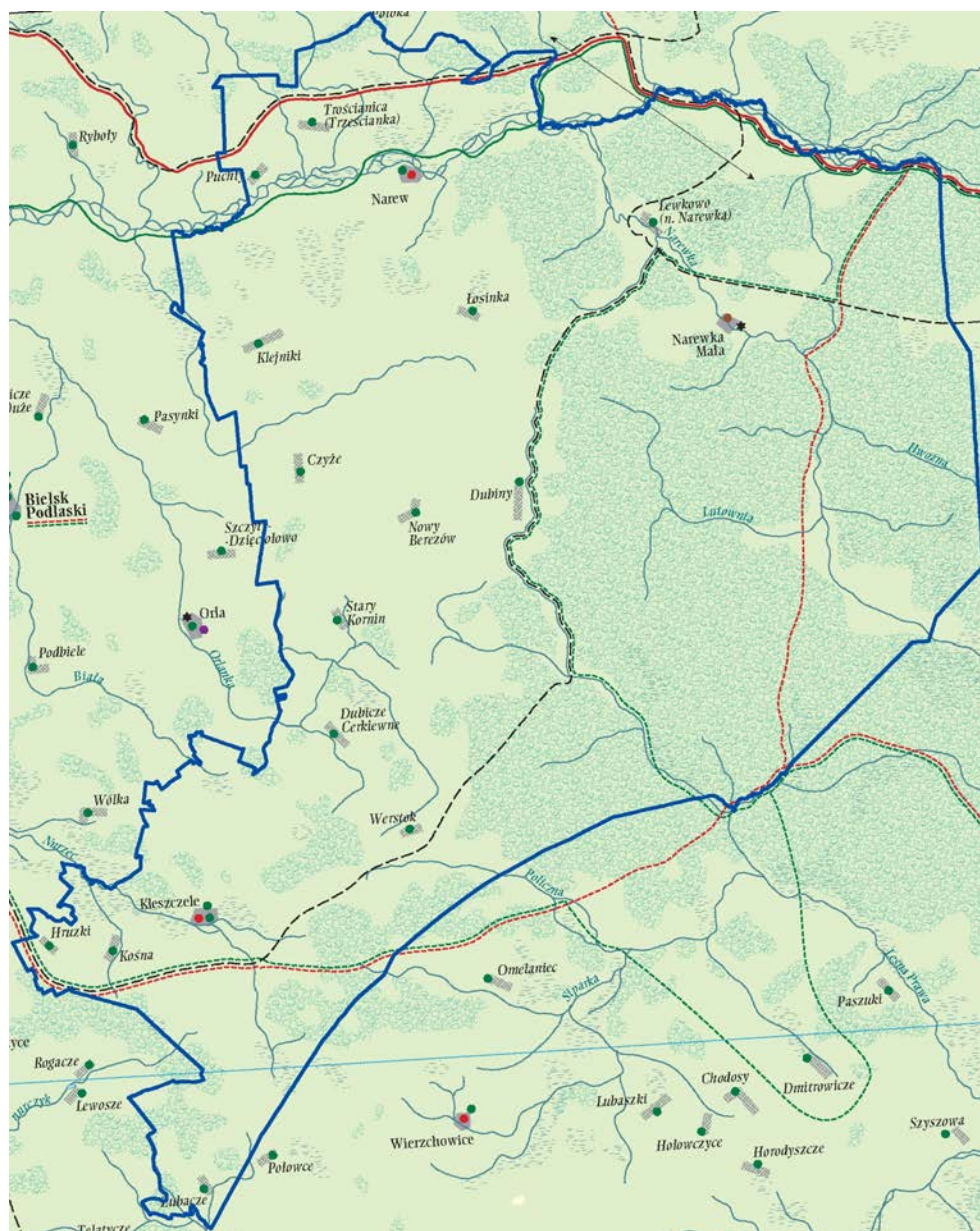
62 *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, t. 2, s. 97, 106–107.

63 D. Wereda, *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska*.

64 A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej*.

65 A. Гіль, І. Скочылас, *Володимирсько-Берестейська єпархія*.

Ryc. 7. Cerkwie unickie (kolorem zielonym) na terenie obecnego powiatu hajnowskiego (granica linią niebieską) funkcjonujące ok. 1772 r. (Atlas wyznań i religii w Rzeczypospolitej w II połowie XVIII w., opracowanie własne).

wiera opracowanie A. Laszuk⁶⁶. Nie wchodząc w dokładne okoliczności oraz daty fundowania poszczególnych parafii unickich należy skonstatować, że spośród 17 cerkwi unickich 8 funkcjonowało wcześniej jako cerkwie prawosławne przed 1596 r.: Narew, Klejnik, Czyże, Kleszczele – św. Mikołaja, Kleszczele – św. Jerzego, Dubicze Cerkiewne, Kośna, Hruzki). Kolejne 9 powstało w XVII i XVIII w.: Trościanica, Nowe Berezowo, Stary Kornin, Wierstok, Zubacze, Puchły, Łosinka, Dubiny, Lewkowo⁶⁷. Oprócz wspomnianych wcześniej parafii Trościanica i Puchły należących do eparchii metropolitalnej (dekanat podlaski) oraz parafii Zubacze, która

66 A. Laszuk, *Zaścianki i królewsczyzny*, s. 103–114.

67 A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 454–519; *Księga wizyty dziekańskiej*, s. 101, 133.

należała do protopopii (dekanatu) kamienieckiego, a po 1729 r. do protopopii brzeskiej, wszystkie inne parafie unickie badanego obszaru należały do protopopii bielskiej.

Proces unii po 1596 r. doprowadził do niemal całkowitej likwidacji struktur prawosławnych na badanym obszarze. Nie oznacza to oczywiście, że teren ten nie był objęty żadnymi strukturami prawosławnymi – zwierzchność nad prawosławnymi w Koronie sprawował metropolita kijowski oraz jego koadiutor w Perejasławiu⁶⁸. Należy pamiętać w tym kontekście o przejściu metropolii kijowskiej pod zwierzchność patriarchatu moskiewskiego w 1686 r. (w latach 1721–1917 Świątobliwego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego)⁶⁹. Ciekawa dyskusja toczyła się jedynie wokół potencjalnego funkcjonowania monasteru Przemienienia Pańskiego w Puszczy Narewskiej, który wg A. Mironowicza miał funkcjonować do 1824 r.⁷⁰ Sytuację organizacyjną Kościoła unickiego zmienił III rozbiór Polski i podział Podlasia między Rosję i Prusy. W krótkim okresie przynależności okręgu białostockiego do Prus cerkwie unickie tam leżące zostały włączone do nowego biskupstwa supraskiego, które powstało w 1798 r. i było bezpośrednio podległe Stolicy Apostolskiej⁷¹. Składało się ono z 4 dekanatów: białostockiego (większość parafii dawnego dekanatu podlaskiego), bielskiego, nowodworskiego i drohiczyńskiego⁷². Z kolei Katarzyna II w 1795 r. zniósła wszystkie eparchie unickie w państwie rosyjskim, zachowując jedynie arcybiskupstwo połockie. Zmiana polityki carskiej nastąpiła w okresie rządów Pawła I i Aleksandra I, którzy zgodzili się utrzymać struktur i eparchii unickich, aczkolwiek z silną tendencją do podporządkowania unitów państwu i Cerkwi prawosławnej. W ten sposób powstały dwie nowe eparchie: brzeska (w miejsce dawnej pińskiej) oraz łucka. W 1809 r. na skutek zmian granicznych została utworzona unicka eparchia wileńska, która podobnie jak pozostałe (połocka, brzeska i łucka) została podporządkowana Justizkollegium w Petersburgu⁷³. Diecezja supraska została skasowana, zaś cerkwie do niej należące zostały przyłączone do diecezji brzeskiej, a po jej likwidacji w 1828 r. do diecezji wileńskiej, przemianowanej na litewską⁷⁴. Ostateczny kres strukturom administracyjnym cerkwi unickiej w Rosji położył edykt z 1839 r. Dzięki opracowaniu M. Radwana istnieje dokładny wykaz cerkwi unickich sprzed edyktu kasacyjnego wraz z określeniem ich przynależności dekanalnej.

---

68 L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, s. 858.

69 A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 28.

70 A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 124–125.

71 D. Wereda, *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska*, s. 23.

72 W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 89–90. J. Maroszek i W.F. Wilczewski podają, że diecezja powstała w 1801 r. składała się z dwóch dekanatów: białostockiego i drohickiego, *Księga wizyty dziekańskiej*, s. 10.

73 J. Lewandowski, *Na pograniczu*, s. 18–21.

74 W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 61–69.

Wstępna analiza przynależności parafialnej wskazuje na kontynuację zasięgu dawnych, przedrozbiorowych protopopii: podlaskiej (białostockiej), bielskiej, kamienieckiej⁷⁵.

Wraz z przyłączeniem ziem III zaboru do Rosji powstały, a raczej rozwinęły się, struktury cerkwi prawosławnej, funkcjonujące równoległe z unickimi do 1839 r. Parafie prawosławne w Rzeczypospolitej podlegały na początku epoki rozbiorowej jurysdykcji prawosławnego biskupa kijowskiego, przy czym w 1784 r. uprawnienia te otrzymał koadiutor z tytułem biskupa perejesławskiego, ale mający swoją siedzibę w Słucku. W 1793 r. koadiutoria ta została przekształcona w prawosławną diecezję mińską. W 1795 r. wydzielono z niej prawosławną eparchię braclawsko-podolską, a w 1799 r. jeszcze bardziej rozbudowano sieć diecezji prawosławnych tworząc diecezję wołyńsko-żytomierską (gubernia wołyńska). W ten sposób diecezja mińska (nazywana od 1799 r. mińsko-litewska) objęła swoim zasięgiem gubernie: grodzieńską, mińską i wileńską⁷⁶. Jej terytorium uległo przekształceniu na skutek likwidacji unii w Cesarstwie Rosyjskim i powstania prawosławnej diecezji wileńskiej w 1839 r., która objęła terytoria guberni grodzieńskiej, wileńskiej i kowieńskiej. W 1900 r., ze względu na dużą liczbę parafii oraz znaczną odległość od Wilna utworzona została prawosławną eparchia grodzieńska obejmująca obszar guberni z 9 powiatami (białostocki, bielski, brzeski, grodzieński, kobryński, prużański, słonimski, sokólski i wołkowyski). W 1922 r. weszła ona w skład Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (jako grodzieńsko-nowogródzka)⁷⁷. Na skutek zmian granicznych po I wojnie światowej dla terenów województwa poleskiego powstała prawosławną diecezję polesko-pińska, która objęła fragmenty dawnej guberni mińskiej, które trafiły do Rzeczypospolitej (w tym powiat Brześć Litewski, dawnego województwa poleskiego)⁷⁸.

Struktury średniego szczebla (między diecezją i parafią) w Kościołach wschodnich w XIX dostosowywane były w znacznym stopniu do granic państwowych (powiatów, ujezdów). Nazewnictwo stosowane dla tych jednostek było zróżnicowane: dekanaty, protoprezbiteraty, protopopie. Niestety niewiele wiadomo o sieci dekanalnej nowotworzonych diecezji prawosławnych w zaborze rosyjskim. W. Kołbuk przypuszcza, że rolę pomocniczą pełniły tutaj powiaty (ujezdy), na co mogą wskazywać opisy diecezji mińskiej i kijowskiej z połowy XIX w.⁷⁹

---

75 Wśród zmian przynależności dekanalnej można wymienić parafię Werstok, która należała do protopopii bielskiej w XVIII w., a wymieniona jest w dekanacie kamienieckim w 1837 r., M. Radwan, *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego*, s. 216–229; A. Buczyło, *Kształtowanie się sieci parafialnej*, s. 469; D. Wereda, *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska*, mapa.

76 W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 61; B. Modzelewska, *Mińska diecezja prawosławna*, kol. 1189–1190.

77 T. Śliwa, *Grodzieńska diecezja prawosławna*, kol. 172–173.

78 A. Mironowicz, *Kościół prawosławny*, s. 99–100.

79 W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 89–91; Николай Архимандрит, *Историко-статистическое описание Минской епархии*.

Nie można jednak przyjąć tej konstatacji za całkowicie wiarygodną. Relacja między dekanatami (jednostki kościelne) a ujezdami (jednostki państwowe) przypomina nieco sytuację z Prus Książęcych i relację luteranckich inspekcji (Inspektion, jednostki kościelne) oraz starostw (Amt, jednostki państwowe). I w jednym i w drugim przypadku występowały bowiem rozbieżności w przebiegu granic świeckich i kościelnych⁸⁰. O wiele bardziej prawdopodobne jest, że odpowiednikiem dekanatów w strukturach diecezji prawosławnych były okręgi (благочиние, благочиннический округ). Zgodnie z wykazem z 1892 r. na terenie analizowanego obszaru znajdowały się okręgi: Bielsk, Kleszczele, Szereszów, Wysokie Litewskie, Wołkowysk należące do diecezji wileńskiej (litewskiej)⁸¹. Sięgając do wykazu parafii prawosławnych wzmiankowanych przy miejscowościach w skorowidzu Bystrzyckiego z 1933 r. należy stwierdzić, że większość z parafii unickich odnotowanych z 1772 r. przetrwała jako ośrodki prawosławne do I połowy XX w. (Narew, Czyże, Nowy Berezów, Stary Kornin, Kleszczele, Zubacze, Łosinka, Dubiny, Lewkowo)⁸². Pojawiły się tylko dwa nowe ośrodki parafialne: Białowieża (erygowana ok. 1800 r., pierwotnie unicka) i Narewka (erygowana w 1869).

Sięgając do struktur i gmin wyznaniowych mniejszościowych należy postawić pytanie o ich kształt oraz zwartość terytorialną. W przypadku Kościoła łacińskiego, prawosławnego i unickiego można mówić o podziale terytorialnym różnych szczebli, które tworzyły zwartą strukturę administracyjną. W przypadku wyznań mniejszościowych (wyznania protestanckie, żydzi), których rozmieszczenie miało charakter nieregularny, wyspowy i rozproszony często trudno dostrzec taką zwartą strukturę. Często struktury organizacyjne zamykały się w strukturze gminnej, rozumianej bardziej jako wspólnota ludzka (społeczna) niż terytorialna. Podlasie, a tym samym badany obszar, wchodził w okresie nowożytnym w skład litewskiej Jednoty Kościoła ewangelicko-reformowanego, obejmującej Litwę oraz Podlasie. W 1650 r. Jednota Litewska podzieliła prowincję na dwa dystrykty (wileński i podlaski), a następnie (od około ostatniej ćwierci XVI w.) doszło do dalszego podziału na 6 dystryktów: wileński, żmudzki, zawilejski, nowogródzki, ruski (białoruski) oraz podlaski⁸³. Jak zauważa M. Liedke, dystrykt podlaski należał do wyjątkowych, gdyż wchodząc w skład litewskiej organizacji kościelnej, objął także część terytorium włączonego do Korony po 1569 r.⁸⁴ Należy zaznaczyć jednak, że na badanym terytorium nie znajdował się żaden ze zborów – najbliższy znajdował się w Orli. Na układ terytorialny dystryktu podlaskiego wpłynęły zmiany granic w czasie rozbiorów. W la-

80 B. Szady, *Struktury religijne na przykładzie*, s. 252–253.

81 Н. Извеков, *Статистическое описание*, passim; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 91, mapa: Przeciętna wielkość parafii w prawosławnej diecezji litewskiej w 1892 r.

82 T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości*.

83 M. Kosman, *Litewska jednota ewangelicko-reformowana*, s. 8.

84 M. Liedke, *Dystrykt podlaski*, s. 68; J. Mironczuk, *Wyznania protestanckie*, s. 145.

tach 1796–1799 zostały zlikwidowane dystrykty nowogródzki i podlaski, zaś zbory tego ostatniego przyłączono do dystryktu zaniemieńskiego (dawnego zawilejskiego), przemianowanego później na grodzieński. W 1873 r. po połączeniu dystryktów białoruskiego i grodzieńskiego powstał okręg białoruski, który nadzorował większość dawnych zborów dawnego dystryktu podlaskiego⁸⁵. Został on podporządkowany dystryktowi wileńskiemu. W świetle wykazu duchowieństwa z 1895 r. Jednota (Synod) Litewski (Bezirk der Wilnaschen reformirten Synode) podzielona była na dwa dystrykty: wileński i żmudzki⁸⁶.

Próba całkowitego podporządkowania władzom rosyjskim Jednoty litewskiej nastąpiła w 1819 r., kiedy to został wydany ukaz carski tworzący „imperialny generalny synod ewangelicki” dla całego państwa. Na skutek działań wpływowych kalwinistów nie wszedł on w życie. Na mocy zarządzenia carskiego z 15 lipca 1830 r. określenie Jednota zostało zastąpione przez nowe: Synod Litewski. Litewski synod ewangelicko-reformowany, podobnie jak inne organizacje wyznaniowe, został poddany pod nadzór władz państwowym w Petersburgu. Podlegały mu zbory rozmieszczone w zachodnich guberniach Cesarstwa (dawne wschodnie województwa Rzeczypospolitej). M. Kosman zwraca uwagę, że „trudno operować tu pojęciami obszaru geograficznego, bo przecież o sile Jednoty stanowiły największe gminy położone w dystrykcie żmudzki⁸⁷.

Zmiany granic spowodowały podział administracji kalwińskiej między Polskę i Rosję (potem Związek Radziecki) – większość wspólnot dawnej Jednoty (Synodu) Litewskiej znalazła się poza granicami Polski (dystrykt żmudzki). Nie powiodły się próby podporządkowania zborów dawnej Jednoty Litewskiej Jednocie Warszawskiej. Ostatecznie po I wojnie światowej ewangelicy reformowani byli zorganizowani w dwóch jednotach: warszawskiej i wileńskiej. Ta druga składała się początkowo z dwóch dystryktów: wołyńskiego i wileńskiego, któremu podlegała Grodzieńszczyzna i Podlasie. Problematyczne z punktu widzenia organizacji terytorialnej jest funkcjonowanie trzeciego dystryktu w Białymstoku. W interpretacji E. Alabrudzińskiej do Jednoty Wileńskiej został w 1933 r. przyłączony lokalny Kościół anglikański składający się z żydów nawróconych w ramach misji barbikańskiej. Z punktu widzenia terytorialnego doszło więc do „nałożenia” wileńskiego dystryktu ewangelicko-reformowanego oraz białostockiego dystryktu z obrządkiem anglikańskim⁸⁸. Misja anglikańska miała także związki z Jednotą warszawską⁸⁹. Z punktu widzenia organizacji terytorialnej opisaną unię można porównać w pew-

---

85 M. Liedke, *Dystrykt podlaski*, s. 69–70.

86 *Personalstatus der Evangelisch-Lutherischen*, s. 109–112.

87 M. Kosman, *Litewska jednota ewangelicko-reformowana*, s. 62.

88 Tamże, s. 80; E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie na Kresach Wschodnich*, Toruń 1999, s. 189–194.

89 T. Wiśniewski, *Nawracanie Żydów na ziemiach polskich: Misja Barbikańska w Białymstoku*, Łódź 2013, s. .

nym stopniu do unii Kościoła łacińskiego z unickim – zachowując wspólną organizacyjną należy przyjąć odrębność organizacji terytorialnej.

Jeżeli chodzi o ewangelików augsburskich z Podlasia, reprezentowanych przede wszystkim przez zbór węgrowski, to wykazywali oni związki zarówno z Mazowszem jak i Litwą. Zgodnie z podziałem dokonany na synodzie w Birżach w 1784 r. luteranie węgrowscy stali się częścią okręgu słuckiego konsystorza litewskiego, choć w opinii W. Kriegseisena ze względu na związki z Warszawą trudno ich „zaliczać do luterskiej społeczności Wielkiego Księstwa Litewskiego”⁹⁰. Podobnie jak w przypadku kalwinistów, zmiany organizacyjne przyniosły rozbiory. Na terenie tzw. ziem zabranych, które nie weszły w skład Królestwa Polskiego, obowiązywała jurysdykcja powołanego w 1819 r. Państwowego Ewangelickiego Konsystorza Generalnego w Petersburgu, który dzielił się na okręgi konsystorskie. Parafie luterskie Litwy i Rusi zostały podporządkowane konsystorzowi w Wilnie. W 1830 r. konsystorz wileński został zlikwidowany a podległe mu parafie włączone do kurlandzkiego okręgu konsystorskiego w Mitawie. Na czele konsystorza stał świecki prezes pochodzący z niemieckiej szlachty kurlandzkiej⁹¹. Po odzyskaniu niepodległości zbory wcześniej podporządkowane Petersburgowi i Mitawie zostały włączone do konsystorza generalnego ewangelicko-augsburskiego w Warszawie (26 sierpnia 1919). Zostały one dołączone do dawnej diecezji augustowskiej tworząc diecezję północno-wschodnią. Była to jedna z 7 funkcjonujących wówczas diecezji. W 1936 r. wprowadzono nowy podział na 10 diecezji, m.in. wileńską, której podporządkowane zostało Podlasie i obszar obecnego powiatu hajnowskiego. Co interesujące – z punktu widzenia porównania kategorii jednostek administracyjnych – w przedwojennej pracy S. Grelewskiego pojawia się porównanie superintendentur do diecezji i senioratów. Na mocy ustawy z 1936 r. zmieniona została nomenklatura jednostek organizacyjnych: tytuł superintendenta generalnego zmieniono na biskupa, superintendentury (okręgowe) zostały określone jako diecezje kierowane przez seniorów diecezji (dotychczasowych superintendentów)⁹².

Wśród wyznań niechrześcijańskich, które wytworzyły na terenie obecnego powiatu hajnowskiego swoje struktury wyznaniowe, najważniejszą pozycję zajmowali żydzi. Podobnie jak w przypadku wyznań protestanckich może budzić wątpliwości terytorialny charakter tych wspólnot. Stąd niewielka liczba map ukazujących terytorialną i ponadkahałną organizację wy-

---

90 T. Kempa, *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, s. 149; W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy*, s. 118.

91 T. Stegner, *Luteranie na terenie Królestwa Polskiego*, s. 23–24, 40; E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie na Kresach Wschodnich*, s. 22–23.

92 S. Grelewski, *Wyznania protestanckie*, s. 235; J. Kłaczek, *Kościół Ewangelicko-Augsburski*, s. 32–49.

znania mojżeszowego w Polsce⁹³. Z opracowania A. Leszczyńskiego wynika, że kahały i przykahalki, które stanowiły podstawową jednostkę organizacyjną pozostawały w różnym i dalece zindywidualizowanym stopniu zależności względem siebie. Także kształt jednostek wyższego rzędu był niejednorodny. Ludność żydowska na Podlasiu podobnie jak w całej Rzeczypospolitej skupiała się głównie przy ośrodkach miejskich. Można przypuszczać, choć brakuje tutaj jednoznacznych przesłanek, że do końca XVIII w. funkcjonowały gminy w Narwi i Kleszczelach⁹⁴. W XIX i na początku XX w. liczba gmin wzrasta i kształtują się wspólnoty w Narewce, Hajnówce i Białowieży⁹⁵. Wraz z rozwojem osadnictwa i organizacji kahalnej powstały jednostki samorządowe wyższego rzędu. Na większych obszarach i przy większej liczbie gmin były to ziemstwa (hebr. *erec*, *medina*), a na mniejszych – okręgi (hebr. *galil*). W XVI w., w początkowym okresie kształtowania organizacji kahalnej, żydzi Podlasia należeli do ziemstwa litewskiego i pozostali w nim nawet po włączeniu województwa podlaskiego do Korony i wydzieleniu się organizacyjnym żydów litewskich w 1623 r. Jednak już w 1629 r. ludność żydowska Podlasia zdecydowała o przystąpieniu do Sejmu Żydów Korony jako okręg tykociński (podlaski)⁹⁶. W II połowie XVII w. powstały w województwie podlaskim dwa okręgi: węgrowski i tykociński. Poza tą strukturą funkcjonowały samodzielne kahały w Ciechanowcu i Międzyrzecu⁹⁷.

Wiek XIX oraz okres zaborów przyniósł całkowitą zmianę położenia prawnego ludności żydowskiej. Zostały zlikwidowane istniejące struktury samorządowe, a organizacja kahalna istniała w zmienionym kształcie ograniczonym głównie do funkcji religijnych i dobroczynnych⁹⁸. Sytuacja nie zmieniła się znacząco po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Żydowska administracja terytorialna, podporządkowana państwu, opierała się na kahałach. W przypadku większych ośrodków miejskich – jak Warszawa – tworzony był rabinat zrzeszający rabinów miasta⁹⁹.

---

93 *Acta Congressus*, mapa; П. Марек, *Карта Польши и Литвы от 1667 г. до 3го раздела включительно*, po s. 113. Mapa jest związana z tekstem zawartym w tym samym tomie: М. Балабан, *Еврейский сейм в Польше*, s. 161–180.

94 *Atlas historii Żydów polskich*, s. 66–67; A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia*, s. 11; B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych*, s. 114.

95 Por. materiały zgromadzone na portalu Wirutalny Sztetl, <https://sztetl.org.pl>.

96 A. Leszczyński, *Sejm Żydów Korony*, s. 71.

97 A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia*, s. 12–14.

98 *Atlas historii Żydów polskich*, s. 160; A. Palimąka, *Zmiany w sytuacji prawnej Żydów*, s. 123.

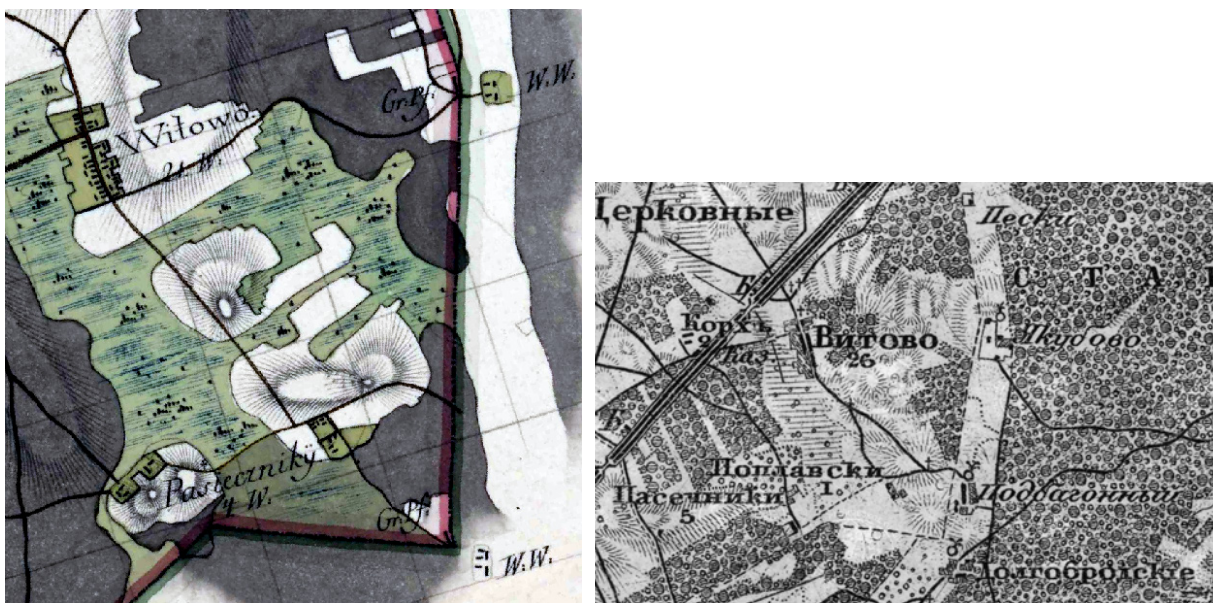
99 M. Orłowska-Bednarz, *Ustrój i status wyznaniowego samorządu żydowskiego*, s. 96.

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne

Problemy z identyfikacją geograficzną miejscowości mają dwie płaszczyzny: 1) epistemologiczną (źródłoznawczą) i 2) ontologiczną. W tym miejscu zostaną przytoczone konkretne przykłady trudności w identyfikacji oraz utożsamieniu miejscowości napotkane w analizie rozwoju sieci osadniczej obecnego powiatu hajnowskiego, w szczególności trzech wykazów źródłowych: Spisu 1890, Spisu 1905, skorowidza Bystrzyckiego 1933 oraz szeregu map topograficznych.

Jak złożona może być identyfikacja miejscowości na płaszczyźnie epistemologicznej (źródłoznawczej) oraz ustalenie położenia miejscowości pokazuje przykład miejscowości **Zaścianek Popławski**, wymienionej przez Spis 1890 (s. 89) jako majątek (имение) oraz przez SGKP (t. 14, s. 438) jako folwark. Podstawowe dawne mapy topograficzne (WIG, KdWR), a nawet jednowiorstówka i dwuwiorstówka pomijają tę miejscowość w swoich ujęciach. Nazwa „Popławski” pojawia się na trójwiorstówce z 1866 r. Oznaczone w ten sposób zostało zabudowanie między współczesnymi Witowem, Pasiecznikami Małymi, Długim Brodem i Zabaganiem. Na wcześniejszej mapie von Steina (1795–1800) pojawia się w tej lokalizacji kompleks zabudowy, ale bez podpisu (Ryc. 8). Obecnie w tej lokalizacji jest obiekt fizjograficzny – uroczysko – o nazwie Zaścianek Popławski [PRNG: 159505]. Mimo dość wątplych przesłanek oraz braku mocnego poświadczenia źródłowego za miejscowość uznano także Łączyno (obecnie Łączyno, przysiółek wsi Nowe Masiewo, [PRNG: 71328]). Pominięte na większości wykazów oraz map wydanych przed 1939 r. pojawia się mapie WIG (obok sygnatury gajówki) oraz jako dwór w spisie właścicieli ziemskich z 1890 r. (Spis 1890, s. 213). W XVIII w. istniało

Ryc. 8. Okolice uroczyska Zaścianek Popławski na mapie von Steina (po lewej) i trójwiorstówce (po prawej).

uroczysko o takiej nazwie¹⁰⁰. Podobnie w przypadku obecnego przysiółka wsi Czyże o nazwie **Maksymowszczyzna**. Miejscowość tę można zlokalizować dopiero na mapach z I połowy XX w., jednak wzmianki o niej sięgają 1727 r.¹⁰¹

Szczególną uwagę, także w kontekście sytuacji współczesnej należy poświęcić leśniczówce **Gruszka** w Narewce (kiedyś Narewce Małej). W Spisie 1890 (s. 214) występuje osada (поселок) Gruszka. W okolicach Masiewa i Narewki PRNG odnotowuje dwa toponimy o zbliżonym brzmieniu Gruszka (leśniczówka, [PRNG: 39613]) oraz Gruszki (przysiółek wsi Guszczewina, niegdyś Huszczewina [PRNG: 39629]). Odległość między nimi jest niewielka i wynosi ok. 3 km w linii prostej. W zasadzie, żadna z dostępnych historycznych (przedwojennych) map topograficznych nie ukazuje leśniczówki Gruszka. Znalazła się ona we współczesnym wykazie nazw miejscowości na podstawie mapy topograficznej w skali 1:10 000 i ma charakter nazwy niestandardyzowanej. Położenie wskazuje na budynek w samym środku wsi Narewka. Wg informacji otrzymanych od Jarosława Stockiego, inżyniera nadzoru w nadleśnictwie Browsk (za które serdecznie dziękuję) w budynku przy ulicy Mickiewicza 52 mieściła się po II wojnie światowej siedziba nadleśnictwa Narewka. Mogła to być podstawa umieszczenia na mapie topograficznej takiej nazwy, która posłużyła później wpisaniu do PRNG leśniczówki Gruszka. Sytuacja jest o tyle nietypowa, że oznaczać może funkcjonowanie we współczesnym rejestrze miejscowości jako budynku położonego w centrum wsi. Ze względu jednak na brak potwierdzenia jej funkcjonowania w okresie przed II wojną światową informację z 1890 r. utożsamiono z miejscowością Gruszki (obecnie przysiółek wsi Guszczewina). Występuje także jako uroczysko (урочище) w Spisie 1905 (s. 114).

W świetle dostępnych źródeł kartograficznych i pisanych trudno jednoznacznie stwierdzić czy **Ochrymy** były jedną czy dwoma miejscowościami na przełomie XIX i XX w. W Spisie 1890 (s. 90) występują zarówno Ochrymy wieś (деревня) jak też Ochrymy uroczysko (урочище). Uroczyska brak w wykazie z 1905 r. i w późniejszych źródłach. Na mapach widać dość wyraźnie dwa skupiska domostw – jedno zasadnicze oraz mniejsze ok. 600 metrów na północny-zachód od niego, jednak nie posiadają one odrębnych nazw (Ryc. 9). Dzisiaj w miejscu tego mniejszego skupiska znajduje się nieoficjalna część wsi Ochrymy, pod nazwą Podochrymy [PRNG: 105911], która nie występuje w rejestrze TERYT. Dostępne przesłanki źródłowe nie pozwalają na wyodrębnienie dwóch odrębnych miejscowości.

Wątpliwości budzi także relacja między miejscowościami z główną częścią nazwy **Lewkowo**. W wykazie miejscowości zawartym w aneksie pracy D. Michaluk o Narewce występują trzy pozycje: Lewkowo (Narewka, Lewkowo-Narewka) – dwór założony w XVI

---

100 O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej*, s. 72; M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południo-wo-wschodniej Białostoczczyzny*, s. 115.

101 G. Sosna, *Katalog świętyń i duchowieństwa*, s. 247.

w.; Lewkowo Nowe, wieś założona w XIX w. na terenie gruntów dworu Lewkowo oraz Lewkowo Stare, wieś w dobrach Narewka założona prawdopodobnie w II połowie XVI w. Powyższy scenariusz potwierdzają mapy – z 1866 (trójwiorstówka) oraz z 1931 r. (WIG) (Ryc. 9). Powstaje pytanie czy dwór Lewkowo oraz wieś Lewkowo Nowe traktować jako jedną czy dwie odrębne miejscowości. W Spisie 1890 (s. 280) występuje Lewkowo wieś

Ryc. 9. Okolice Lewkowa na trójwiorstówce (u góry) i na mapie WIG (u dołu).

(село) oraz Lewkowo majątek (имение), ale już w 1905 r. (Spis 1905, s. 169) występuje Lewkowo wieś (село) oraz Lewkowo wieś (деревня). Biorąc pod uwagę istnienie kościoła w Lewkowie (Starym) należy z nim wiązać informację o wsi (село) z 1890 r. i wsi (село) z 1905 r., natomiast z Lewkowem (Nowym), informację o majątku (имение) z 1890 r. oraz wsi (деревня) z 1905 r. Ze względu na niewielką odległość Lewkowa Nowego od dworu oraz

podaną wyżej informację, że wieś Lewkowo Nowe uformowała się na gruntach dworskich należy utożsamić te dwie miejscowości¹⁰².

Spis 1890 ujmuje także osadę (поселок) **Jelonka** w gminie Masiewo (s. 214). Spis 1905 podaje informację o dwóch uroczyskach Jelonka I i Jelonka II w tej samej gminie (s. 115). Na dostępnych mapach z XIX i XX w. występuje jedna miejscowość o nazwie Jelonka, obecnie część wsi, w okolicach Janowa. Druga Jelonka, leśniczówka przy wsi Świnoroje, pojawia się w PRNG, ale jako nazwę nieoficjalną pomija ją rejestr TERYT. Trudno ją jednak utożsamić z jedną z miejscowości wzmiankowanych w Spisie 1905 – minimalne różnice w odległości podane przez ten spis wskazują, że Jelonka I i Jelonka II musiały leżeć tuż obok siebie. Najbardziej prawdopodobna jest sytuacja, że Spis 1905 uwzględnił dwa centra zabudowy, części wsi, Jelonka przy Janowie, widocznej na współczesnej mapie topograficznej 1:10 000. Ponieważ ta jedna wzmianka nie może świadczyć o trwałym funkcjonowaniu dwóch miejscowości, a dodatkowo nie można ustalić ich lokalizacji, informacje dotyczące Jelonki I i Jelonki II powinny być powiązane z Jelonką, k. wsi Janowo [PRNG: 168999].

Powyższe przypadki (Ochrymy, Jelonka) są przykładami bardzo częstych, trudnych w interpretacji, sytuacji występowania obok siebie dwóch skupisk osadniczych o jednakowych nazwach, ale różnych typach (np. folwark z wsią, dwór z wsią, wieś obok miasta etc.). Kwestia ta była szerzej poruszana we wstępie do rozdziału. Równie skomplikowana sytuacja wystąpiła w przypadku wsi i folwarku **Werstok**. W świetle mapy specjalnej województwa podlaskiego Karola Perthéesa z 1795 r. (1:225 000) oraz szkiców parafialnych (1795–1796) istniała wieś parafialna Werstok. W Spisie 1890 (s. 148) i Spisie 1905 (s. 74) pojawiają się dwie pozycje: wieś Werstok (село) oraz majątek Werstok (имение). W SGKP termin „имение” jest tłumaczony jako dobra, zaś Werstok został określony jako „wieś i dobra”¹⁰³. W spisie ludności z 1921 r. (dalej: Skorowidz 1921) pojawia się ponownie tylko wieś Werstok, sądząc z poniższego przeglądu kartograficznego (Ryc. 10) zlokalizowana w miejscu dawnego folwarku-dworu (фолварок, господский двор, Gut), w którym zlokalizowana była cerkiew¹⁰⁴. Biorąc pod uwagę niewielką (ok. 700–800 m) odległość między skupiskami zabudowy, należy uznać Werstok za jedną miejscowość.

Analizowane źródła pisane informują o jednej miejscowości **Skupowo** w obecnym pow. hajnowskim (Spis 1890, s. 214; Spis 1905, s. 126; Bystrzycki 1933, s. 1556). Sięgając do map dawnych, współczesnych oraz baz danych sytuacja jawi się jako bardziej skomplikowana. Późniejsze utożsamienie dawnego Skupowa z dzisiejszym Skupowem może okazać się zwodnicze. Dostępne źródła spisowe wzmiankują cały czas jedną miejscowość Skupowo, podczas gdy na

---

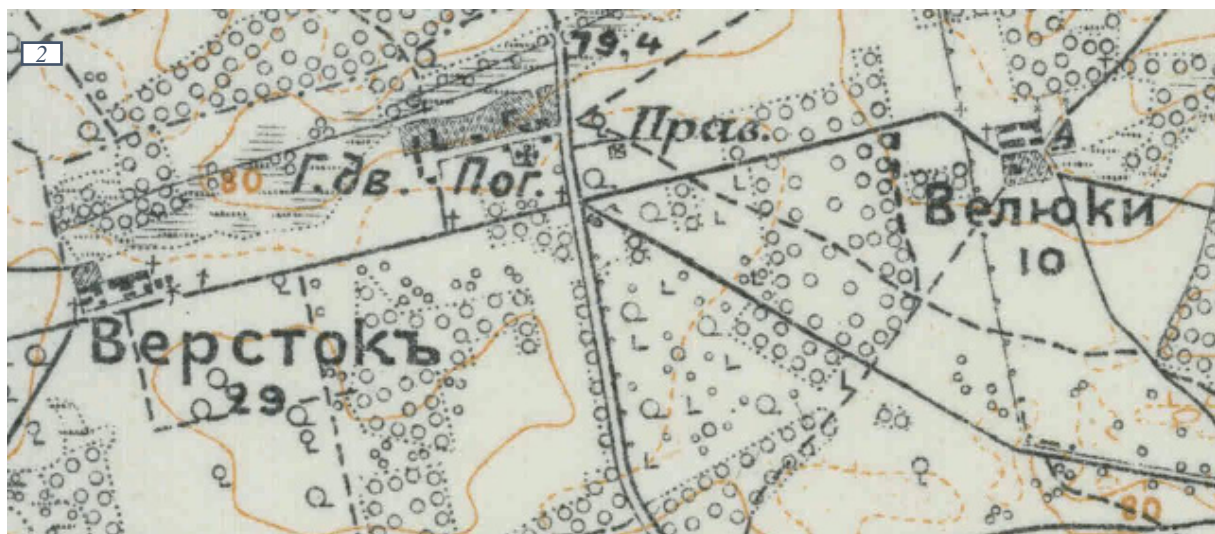
102 Lewkowo jako jedna miejscowość (wieś i dobra, cerkiew, zarząd gminny, młyn, folwark), SGKP, t. 15/2, s. 225.

103 SGKP, t. 13, s. 237.

104 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo poleskie*, s. 11.

Ryc. 10. Werstok na mapach historycznych: 1 – trójwiorstówka, 2 – dwuwiorstówka, 3 – KdWR, 4 - WIG

mapach topograficznych z XIX i I połowy XX w. znajduje się Skupowo Nowe i Skupowo Stare, przy czym na niektórych mapach w skalach średnich generalizowano je do jednej miejscowości. Właściwym postępowaniem w tej sytuacji, na etapie kwerendy źródłowej, jest wiązanie informacji źródłowej nie do jednej ale do wszystkich trzech części (dzisiaj odrębnych miejscowości [PRNG: 124301, 89150, 129355]). Biorąc jednak pod uwagę, że nie ma w źródłach pisanych potwierdzonej administracyjnej i prawnej odrębności Skupowa Nowego i Skupowa Starego, należy przyjąć funkcjonowanie tylko Skupowa Starego do 1939 r.¹⁰⁵ Analogicznie należy postąpić z dworem Skupowo (господский двор) widocznym na trójwiorstówce. Podobna sytuacja występuje przy majątku (имение, Spis 1890, s. 92) i kolonii (Bystrzycki 1933, s. 480) **Grabniak** k. Zbucza. Informacje źródłowe należy wiązać z miejscowością leżącą ok. 1 km na północ od dzisiejszej kolonii wsi Grabniak, widocznej na mapie von Steina jako dwór Grabnik oraz na trójwiorstówce jako folwark Grabniak. W miejscu dzisiejszej kolonii wsi Grabniak na mapie WIG widnieje kolonia Karolina.

Część z miejscowości, których identyfikacja budzi wątpliwości (wykazana w tabeli podsumowującej, Tab. 2) została utożsamiona jedynie na podstawie zbieżnego położenia geograficznego na mapach topograficznych. Biorąc pod uwagę niedokładność map z XVIII i XIX w. zdecydowano także utożsamić pewną część miejscowości posiadających takie same nazwy własne i położonych w podobnej, aczkolwiek nie idealnie pokrywającej się, lokalizacji geograficznej. Analogicznie jak w przypadku wsi i uroczyska Ochrymy zostały połączone także jednostki, których odrębność jako miejscowości jest słabo poświadczona w źródłach pisanych i na mapach. Nie wyszczególniano natomiast w tabeli 2, także ze względu na większą liczbę takich sytuacji, obiektów takich jak dwór, folwark, majątek leżących we wsi lub w jej bezpośrednim sąsiedztwie i nie opatrzonych na mapach odrębną nazwą. Traktowane one były, nawet jeżeli można dostrzec ich odrębność topograficzną, jako części składowe wsi. Niekiedy obiekty te zanikały lub były wchłaniane, innym razem zaś na skutek podziałów, wyodrębniały się jako samodzielne jednostki (**Ladka**, dwór; **Leniewo**, dwór). Pomijano także jednostki topograficzne, które nie posiadały nazwy własnej a na mapach oznaczone są tylko przez sygnaturę oraz typ obiektu: plebania (k. Nowoberezowa), strażnica leśna (k. Zbucza), kościół czy młyny koło Dubicz Cerkiewnych i Kleszczel.

---

105 Można przypuszczać, że Skupowo Nowe i Stare powstały po pożarze w 1880 r., „Okolo 1880 roku Skupowo było już dużą wsią o zwartej zabudowie drewnianej, dzięki której, w wyniku pożaru, wieś spłonęła prawie w całości. Mieszkańcy zaczęli się budować obok spalonej osady, za ogrodami, i tak powstało Skupowo Nowe. Na miejscu spalonej wsi także stawiano nowe budynki, a miejsce to zaczęto nazywać Skupowo Stare”, Skupowo, w: Encyklopedia Puszczy Białowieskiej, <http://www.encyklopedia.puszcza-bialowieska.eu/index.php?dzial=haslo&id=793>. Miejscowość ta jest pominięta przez SGKP. Skupowo Nowe występuje w spisie miejscowości PRL z 1967 r., *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, s. 1041.

Poniższa tabela zawiera wykaz miejscowości o wątpliwej identyfikacji oraz konkluzje w sprawie utożsamienia bądź nie z innymi miejscowościami. Zostały w niej zebrane opisane wyżej sytuacje oraz inne, bardziej proste przypadki, dotyczące wnioskowanie o identyczności na podstawie braku odrębności nazewniczej lub bliskości położenia geograficznego, które nakazuje traktować folwarki, dwory lub majątki jako części miejscowości lub obiekty topograficzne a nie samodzielne jednostki. Zostały w niej zawarte te sytuacje, w których brakuje dostatecznych przesłanek źródłowych aby przyjąć funkcjonowanie odrębnych miejscowości.

Tab. 2. Krytyka informacji źródłowych dotyczących problematycznej identyfikacji miejscowości współczesnego powiatu hajnowskiego (VS – unikatowy identyfikator w bazie danych).

Informacja źródłowa	Informacja krytyczna
Gruszka, osada – Spis 1890	- utożsamienie z miejscowością Gruszki [VS: 31412]
Ochrymy, wieś – Spis 1890 Ochrymy, uroczysko – Spis 1890	- jedna miejscowość [VS: 73287]
Jelonka I, uroczysko – Spis 1905 Jelonka II, uroczysko – Spis 1905	- jedna miejscowość [VS: 133378]
Skupowo, wieś – Spis 1890, Spis 1905, Skorowidz 1933, dwuwiorstówka, trójwiorstówka Skupowo Stare, część wsi – jednowiorstówka, WIG Skupowo Nowe, część wsi – WIG Skupowo, dwór – trójwiorstówka	- jedna miejscowość [VS: 104071]
Leniewo, wieś – Spis 1890 Leniewo, dwór – Spis 1890	- jedna miejscowość [VS: 53614]
Hajnówka, wieś – Spis 1905 Hajnówka, dom dróżnika – Spis 1905 Hajnówka, stacja kolejowa – Spis 1905 Hajnówka, terpentyniarnia – Spis 1905 Hajnówka, nadleśnictwo – WIG	- jedna miejscowość [VS: 32273]
Białowieża, wieś – Spis 1905 Białowieża, nadleśnictwo – Spis 1905 Białowieża, dom dróżnika – Spis 1905 Białowieża, stacja kolejowa – Spis 1905	- jedna miejscowość [VS: 3821]
Narewka, miasteczko – Spis 1890 Narewka, majątek – Spis 1890 Narewka, młyn – Spis 1890	- jedna miejscowość [VS: 68162]
Holonky – von Stein Pasieczniki – trójwiorstówka	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 78150]
Pauluk – von Stein Stepki, uroczysko – trójwiorstówka	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 140763]
Konstantyniuk – von Stein Stepki – trójwiorstówka	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 105304]
Krasko – von Stein Wojta – trójwiorstówka	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 1000009]

Kornilo – von Stein Pasieczniki (-Siemiwołoki) – trójwiorstówka, WIG Pasieczniki, uroczysko – WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego, jedna miejscowość [VS: 98170]
Golakowa Szyja, osada – Spis 1890, Skorowidz 1933 Golakowa Szyja, uroczysko – Spis 1890, Spis 1905	- jedna miejscowość [VS: 26983]
Cisy, folwark – trójwiorstówka, KdWR Cisy, kolonia – Skorowidz 1933, WIG	- utożsamienie przy niewielkiej rozbieżności położenia [VS: 14768]
Rusiło – von Stein Paskowszczyzna, okolica – trójwiorstówka Paskowszczyzna, osada – Spis 1890 Paskowszczyzna, wieś – Spis 1905, Skorowidz 1933, WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego, jedna miejscowość [VS: 78393]
Pauluk – von Stein Horodowszczyzna, uroczysko – trójwiorstówka Gorędy, wieś – Spis 1890, Skorowidz 1933	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego, jedna miejscowość [VS: 27520]
Ribaki – von Stein Bruszkowszczyzna, uroczysko – trójwiorstówka Bruszkowszczyzna, wieś – Spis 1890, Skorowidz 1933	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego, jedna miejscowość [VS: 8423]
Rybak – von Stein Flerka – Skorowidz 1933, WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 182300]
Choroszczewskie od Szymczuki – von Stein Porosłe, wieś – Skorowidz 1933, WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 86838]
Rybaki – von Stein Cimochy, wieś – trójwiorstówka, Spis 1890, Skorowidz 1933	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 14606]
Długie – trójwiorstówka Dęby – WIG Jancewicze – WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 383356]
Puchły – majątek, Spis 1890 Puchły – wieś, Spis 1890	- jedna miejscowość [VS: 90038]
Siemianówka, wieś – Spis 1890 Siemianówka, majątek – Spis 1890	- jedna miejscowość [VS: 98094]
Klejniki, wieś – Spis 1890 Klejniki, majątek – Spis 1890	- jedna miejscowość [VS: 42778]
Kuraszewo, wieś – Spis 1890 Kuraszewo, folwark – Spis 1890	- jedna miejscowość [VS: 52231]
Żuki, wieś – Spis 1890 Żuki, folwark – Spis 1890	- jedna miejscowość [VS: 132409]
Ancuty, wieś – Spis 1890 Ancuty, majątek – Spis 1890	- jedna miejscowość [VS: 567]
Dubicze Murowane, wieś – von Stein, trójwiorstówka Dubicze Murowane, dwór – von Stein, trójwiorstówka	- jedna miejscowość [VS: 112237]
Horodysko, wieś – von Stein Horodysko, strażnica leśna – von Stein	- jedna miejscowość [VS: 27537]
Ladka, wieś – von Stein Ladka, dwór – von Stein	- jedna miejscowość [VS: 52924]
Czochy, wieś – von Stein Czochy, dwór – von Stein	- jedna miejscowość [VS: 15984]

Pohreby, wieś – von Stein Pohreby, dwór – von Stein	- jedna miejscowość [VS: 85252]
Zubacze, wieś – von Stein, trójwiorstówka Zubacze, dwór – von Stein, trójwiorstówka	- jedna miejscowość [VS: 131003]
Werstok, wieś – trójwiorstówka, Spis 1890, Spis 1905 Werstok, folwark – trójwiorstówka, majątek, Spis 1890, Spis 1905	- jedna miejscowość [VS: 116486]
Lewkowo, dwór, majątek – trójwiorstówka, Spis 1890 Lewkowo Nowe, wieś – Skorowidz 1933	- jedna miejscowość [VS: 71051]
Zabłocie – von Stein Łapuchówka, wieś – Spis 1890, Skorowidz 1933, WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 57073]
Wicelnin – von Stein Zabłocie, uroczysko – Spis 1905 Zabłocie, wieś – Spis 1890, Skorowidz 1933, WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 124665]
Przybudek, dwór – trójwiorstówka Przybudek, wieś – trójwiorstówka, Spis 1890, Skorowidz 1933	- jedna miejscowość [VS: 89017]
Przybudek – trójwiorstówka Budy – trójwiorstówka	- jedna miejscowość [VS: 9934]
Horodysko, wieś – trójwiorstówka Horodysko, dwór – trójwiorstówka	- jedna miejscowość [VS: 27537]
Boiar – von Stein Kraskowszczyzna – wieś, trójwiorstówka, Spis 1890 Hajnowka, dwór, Spis 1905	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego, jedna miejscowość [VS: 383256]
Pasiecznik – von Stein Kraskowszczyzna, uroczysko – Spis 1890, Spis 1905 Kraskowszczyzna, wieś – Skorowidz 1933	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego, jedna miejscowość [VS: 48952]
Jozefatowo – von Stein Joski – trójwiorstówka Rutki, wieś – Skorowidz 1933, WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 95008]
Ratka – von Stein Rudka – trójwiorstówka Joški – Skorowidz 1933, WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 55589]
Biała Straż – Skorowidz 1933 Leśna Straż – 1792	- utożsamienie wg Kondratiuka, <i>Nazwy miejscowe</i> , s. 25 [VS: 3501]
Nowosady, dwór - trójwiorstówka Dubińska Ferma, kolonia - Skorowidz 1933, WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 21303]
Ożarowo, folwark – trójwiorstówka Czeremcha, stacja kolejowa – WIG	- utożsamienie na podstawie położenia geograficznego [VS: 16109]
Kleszczele, miasto – Skorowidz 1933 Kleszczele, stacja kolejowa – Skorowidz 1933	- jedna miejscowość [VS: 42883]
Cieremki, wieś – Skorowidz 1933 Cieremki, uroczysko – WIG	- jedna miejscowość [VS: 14379]
Łozowe, osada – Skorowidz 1933 Łozowe, uroczysko – WIG	- jedna miejscowość [VS: 58840]

Problemy z identyfikacją miejscowością na płaszczyźnie ontologicznej dobrze ilustruje przykład wsi **Pasieczniki**, gdzie doszło do scalenia miejscowości połączonego ze zmianą nazewnictwa. W chwili obecnej wieś Pasieczniki Duże rejestrowana jest w PRNG przez punkt centralny i punkt dodatkowy, które są zlokalizowane w dwóch centrach zabudowy [PRNG: 97687]. Z wsią Pasieczniki Duże związanych jest 9 miejscowości podrzędnych: [PRNG: 183952] Koło Ondronowych, część wsi; [PRNG: 183973] Sawka, część wsi; [PRNG: 183955] Lewusie, część wsi; [PRNG: 183958] Mikołaj, część wsi; [PRNG: 183959] Mikołajowy Las, przysiółek wsi; [PRNG: 183964] Ondronowe, część wsi; [PRNG: 183965] Onoprejczyk, część wsi; [PRNG: 130881] Pasieczniki-Stebki, przysiółek wsi; [PRNG: 183966] Petrukowszczyzna, część wsi. Warto dodać, że zgodnie z PRNG do 2002 r. Pasieczniki Duże nosiły nazwę Pasieczniki Wielkie. W BDOO i w BDOT wieś Pasieczniki Duże określa punkt centralny miejscowości na skrzyżowaniu dróg pomiędzy częściami zabudowy, przy czym jego odległość od punktu centralnego określonego w PRNG wynosi ok. 870 m.

Żaden z wymienionych punktów określających współczesne położenie wsi Pasieczniki Duże nie odpowiada centrum lokalizacji zabudowy historycznej wsi w wieku XIX. Wszystkie miejscowości znajdują się tuż przy wschodniej granicy historycznego powiatu bielskiego województwa podlaskiego. Położone były tuż przy granicy z Puszczą Białowieską – od zachodu graniczyły z wsiami Istok, Jagodnik (obecnie Jagodniki) oraz Borek. Nie ujmuje ich jeszcze wykaz miejscowości należących do leśnictwa bielskiego do klucza mochnackiego z 1772 r. Wykaz ten zawiera natomiast wskazówkę onomastyczną, która może odnosić się do późniejszej nazwy Pasieczniki. Pojawiają się w nim następujące pozycje: „Wieś Mochnate z pasiecznikami – Wieś Kornin Stary z straż. y pasiecznikami – Wieś Korytyska z pasiecznikami”¹⁰⁶. Pasieczniki to nazwa służebna „oznaczająca pierwotnie ludzi (pszczelarzy), których głównym obowiązkiem był nadzór i opieka nad pasiekami, hodowla pszczół oraz dostarczanie miodu i wosku na dwór pański lub miasta”¹⁰⁷.

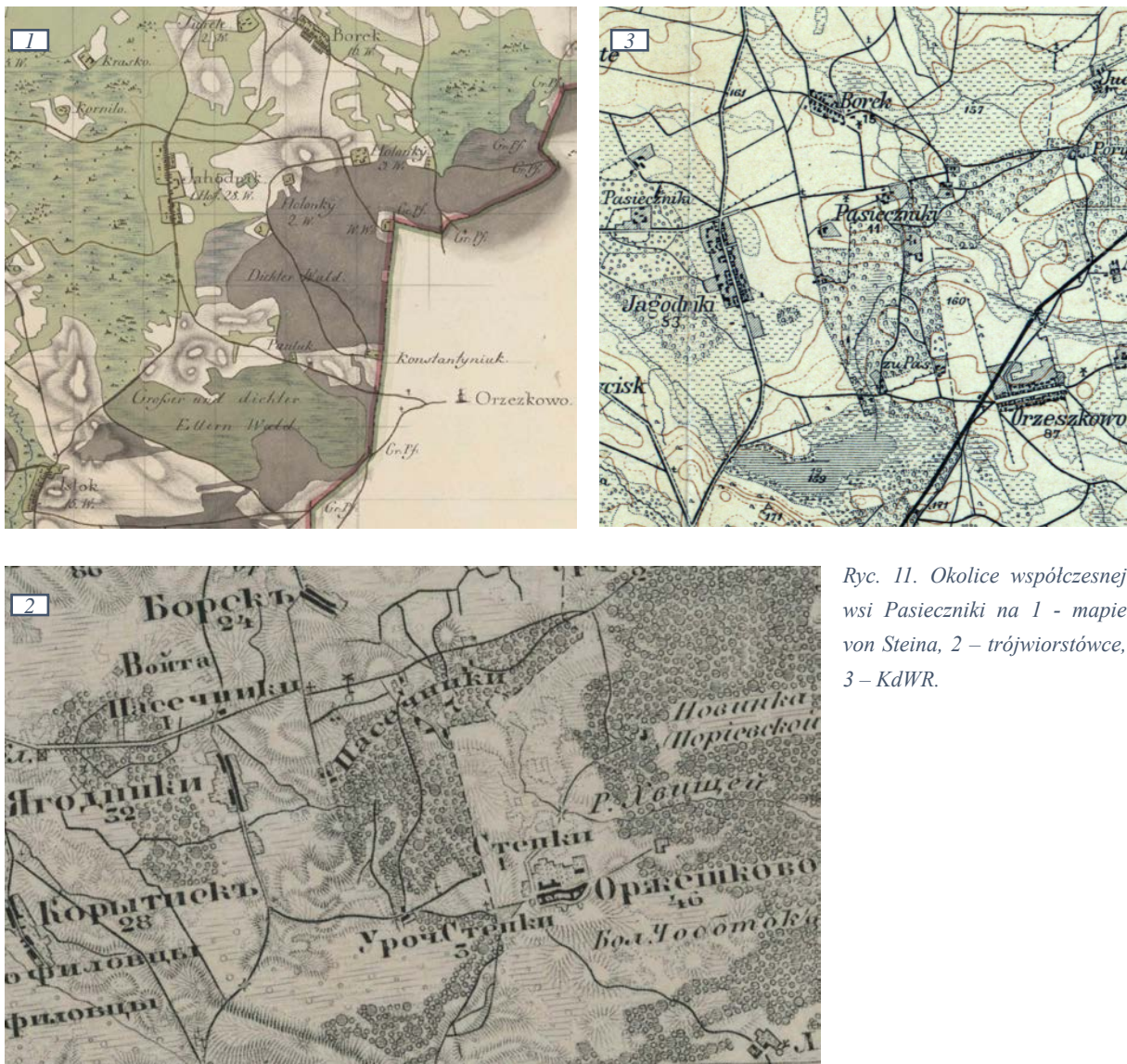
Pierwsze znane i dokładne zdjęcie topograficzne obszaru współczesnej wsi Pasieczniki Duże pochodzi z końca wieku XVIII. Na mapie wojennej Prus Wschodnich z lat 1795–1800 widnieją na wschód od Jagodnik tuż przy granicy trzy nazwy miejscowe: Holonki (zapis oryginalny: Holonkÿ), Pauluk i Konstantyniuk, przy czym nazwę Holonki można odnieść do czterech centrów osadniczych – dwóch skupisk posiadających trzy domostwa (W. – Wohnungen, Wohngebäude, Wohnhäuser) oraz dwóch pojedynczych odosobnionych zagród (Ryc. 11-1). Na północny-zachód od Jagodnik znajduje się jeszcze dwie miejscowości: Krasko i Kornilo (bez podanej liczby domostw).

---

106 *Описание рукописного отделения*, s. 140.

107 M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, s. 152.

Ryc. 11. Okolice współczesnej wsi Pasieczki na 1 - mapie von Steina, 2 – trójwiorstówce, 3 – KdWR.

Podobną do przedstawionej na Ryc. 11-1 sytuację osadniczą przedstawiają kolejne ujęcia kartograficzne. Na mapie załączonej do pracy o Puszczy Białowieskiej autorstwa J. Brinckena opublikowanej w 1828 r. występują: Holonki, Konstantynik oraz Panstwo, które można utożsamić ze wspomnianą wyżej osadą o nazwie Pauluk¹⁰⁸. Inna nazwa wynika zapewne z błędu redakcyjnego lub zróżnicowanej pisowni nazw miejscowych, zjawiska dość powszechnego na mapach w XIX w. Także opublikowany przed 1860 r. arkusz Szereszów mapy Reymanna przedstawia: Holonki, Konstantynik oraz Pauluk a także Krasko i Kornilo¹⁰⁹. Trzeba dodać, że

108 J. Brincken, *Mémoire descriptif*, mapa: Carte de la Foret de Białowieża.

109 D.G. Reymann, *Topographische Spezialkarte von Mitteleuropa*, 1:200 000: Arkusz: Szereszów, przed 1860.

wymienione mapy z I połowy XIX w. przedstawiały zabudowę metodą punktową, zaś mapa wojenna Prus Wschodnich z końca XVIII w. (von Steina) metodą powierzchniową.

Kluczowy dla rejestracji punktowej miejscowości był moment zaniku nazw Holonki, Konstantynik (Konstantyniuk), Pauluk, Krasko i Kornilo i pojawienia się nazwy Pasieczni-ki na oznaczenie wszystkich punktów osadniczych objętych wcześniej tymi nazwami. Doszło przy tym do pewnych przeobrażeń przestrzennych i pojawienia się nowych centrów zabudowy. Źródła nie pozwalają jednak na precyzyjne określenie momentu zmiany i stwierdzenie faktu czy pojawienie się nowych skupisk osadniczych nastąpiło przed czy po zaniku dawnych nazw i pojawieniu w ich miejscu toponimu Pasieczni-ki. Nie są także znane okoliczności i przyczyny tej transformacji. Najdokładniejszy porównawczy materiał kartograficzny, oprócz wskazanej wcześniej wojskowej mapy Prus Wschodnich z końca XVIII w. przynosi kartografia rosyjska – zachowały się arkusze trójwiorstówki (1866), jednowiorstówki (1882 r.) oraz dwuwiorstówki (1907) – oraz mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego. Na podstawie tego materiału można wywnioskować, że w pierwszym etapie doszło do zamiany nazwy wsi Holonki na Pasieczni-ki, Pauluk na uroczysko Stepki, Konstantyniuk na wieś Stepki, Kornilo na Pasieczni-ki i Krasko na Wojta. Taki obraz prezentuje trójwiorstówka z 1866 r. (Ryc. 11-2). Na kolejnych mapach i w wykazach źródłowych pojawia się już głównie nazwa Pasieczni-ki przy czym oddalone skupiska podane są z dopiskiem „zu Pasieczni-ki”. Na mapie WIG wsi Stepki i uroczysko Stepki pojawiają się pod wspólną nazwą Pasieczni-ki-Stepki, obok której występuje uroczysko Stepki (jako obiekt fizjograficzny). Osady Pasieczni-ki i Wojta na mapie WIG występują pod wspólną nazwą Pasieczni-ki-Siemiwołoki, obok której występuje uroczysko Siemiwołoki.

Bez większego ryzyka można utożsamić Pasieczni-ki wspomniane w SGKP i te leżące w gminie Berezowo Nowe¹¹⁰ z Pasieczni-kami ujmowanymi regularnie na mapach rosyjskich od połowy wieku XIX. Spis 1890 wymienia wieś (деревня) Pasieczni-ki składającą się ze 176 dziesięcin¹¹¹. Zaskakiwać natomiast może pominięcie tej miejscowości przez Spis 1905. Zanik nazw miejscowych: Holonki, Konstantynik (Konstantyniuk), Pauluk, Kornilo, Krasko i pojawienia się nazwy Pasieczni-ki zbiegło się w czasie z włączeniem obwodu białostockiego do guberni grodzieńskiej (1842). Nie można całkowicie wykluczyć, że pojawienie się nowej nazwy i zanik trzech starych toponimów był związany ze zmianą instytucji oraz osób kartujących ten teren – mapy do połowy XIX w. zalicza się tradycyjnie do kartografii pruskiej, natomiast głównym źródłem informacji o tym terenie w II połowie XIX w. jest kartografia rosyjska. Je-

---

110 SGKP, t. 15/2, s. 433.

111 П.М. Диков, *Список землевладений в Гродненской губернии*, s. 89. Liczba dziesięcin wskazuje, że Spis 1890 był źródłem informacji dla SGKP. Zgodność liczby dziesięcin dotyczy także wsi Pasieczni-ki w gm. Orla, SGKP, t. 15/2, s. 433.

zeli jednak nawet tak się stało to nowe nazewnictwo przyjęła także szybko kartografia pruska i austriacka o czym mogą świadczyć mapy z przełomu XIX i XX w.

Materiał źródłowy wskazuje, że doszło do istotnych zmian przestrzennych i nazewniczych w XIX i XX w. na terenie obecnej wsi Pasieczniki Duże. Sama nazwa Pasieczniki Wielkie (i równolegle Pasieczniki Małe) pojawia się w okresie międzywojennym. Jeszcze na arkuszu Orla (N31) w serii map KdWR z 1915 r. (Ryc. 11-3) występują Pasieczniki bez członu dodatkowego Małe/Wielkie. Mapa ta była podstawą dla wydanego już w okresie II Rzeczypospolitej w 1922 r. arkusza mapy WIG w skali 1:100 000. Skorowidz miejscowości przygotowany na podstawie pierwszego spisu powszechnego z 1921 r. wymienia już Pasieczniki Wielkie (117 mieszkańców) oraz Pasieczniki Małe (34 mieszkańców)¹¹².

Dodatkową trudnością związaną z Pasiecznikami jest jednoznaczne przyporządkowanie informacji źródłowych do tej miejscowości. Jest to dość popularna nazwa w okolicach Hajnówki. W 1890 r. nazwa ta została podana w gminie (wołości) Nowoberezowo jako kolejny wiersz po majątku Zaścianek Popławski (Spis 1890, s. 89). Na mapach obok Zaścianka Popławskiego leżą Pasieczniki Małe, więc pozornie należałoby tę wzmiankę utożsamić z tą miejscowością. Problem polega na tym, że w tym samym Spisie 1890 pojawiają się Pasieczniki w gm. Orla (s. 87) będące centrum własnościowym (Dubicze Cerkiewne, Kraskowszczyzna, Bachmaty). Należy więc przypuszczać, że Pasieczniki w gm. Berezowo to Pasieczniki Wielkie k. Jagodnik.

Niemal równie złożone wydają się przemiany w okolicach dzisiejszej wsi Cisy [PRNG: 18009]. Nazwa ta pojawia się po raz pierwszy w II połowie XIX w. (trójwiorstówka, KdWR) na oznaczenie folwarku, położonego ok. 1,7 km na północny-zachód od punktu centralnego dzisiejszej wsi Cisy. Sygnaturę tę można bez większego ryzyka odnieść do niewielkiego uroczyska Cisy (6 mieszkańców), jakie pojawia się w wykazie miejscowości z 1905 r. (Spis 1905, s. 69). W okolicach punktu centralnego dzisiejszej wsi Cisy na mapie von Steina z 1795 r. leżały osady: **Dzum** (2 gospodarstwa) oraz **Sinowie** (1 gospodarstwo). Nazwy te nie występują na późniejszych mapach ani w dostępnych źródłach. Nieco na zachód znajdowała się osada Karowszczyzna, którą należy utożsamić z obecną Tokarowszczyzną [PRNG: 139710]. Na mapie WIG zabudowa obejmująca wcześniejsze osady: Dzum i Sinowie została opisana jako Cisy. Bez dodatkowych badań, w oparciu o zebrany dotychczas materiał pisany i kartograficzny, nie można wykazać jasnego związku czy kontynuacji dawnych centrów zabudowy: Dzum i Sinowie ze współczesną wsią Cisy. Najbardziej prawdopodobny wydaje się zanik w I połowie XIX w. osad Dzum i Sinowie, a następnie powstanie folwarku (uroczyska, kolonii) Cisy w II połowie XIX w., który zajął tereny dawnych osad Dzum i Sinowie.

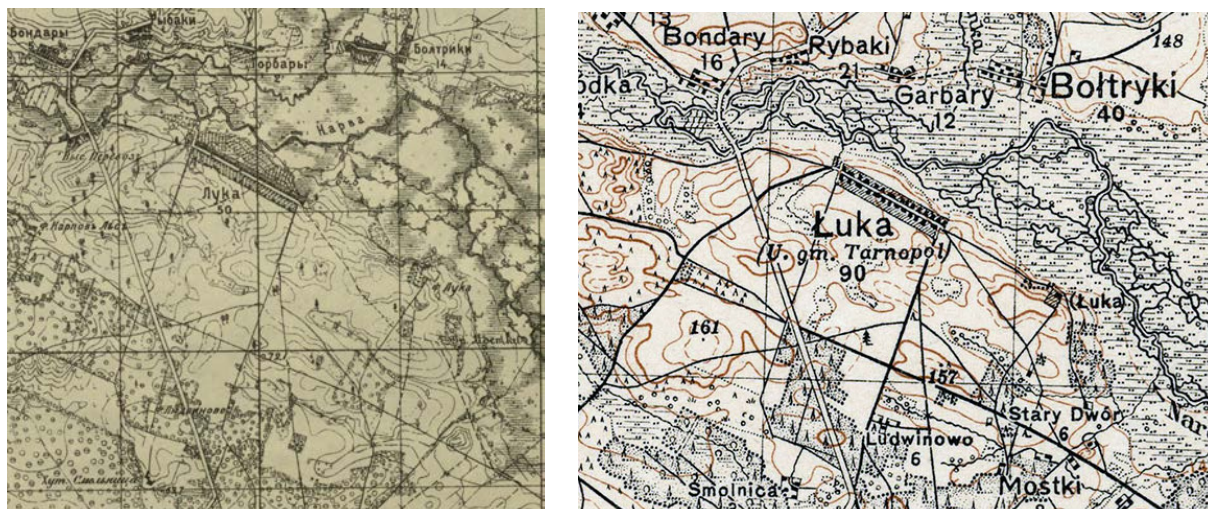
Więcej przykładów zawierających scenariusze zaburzające ciągłość miejscowości, które mogą powodować trudności w ich identyfikacji i utożsamieniu zawiera artykuł P. Gar-

---

112 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo białostockie*, s. 25.

Ryc. 12. Wieś Łuka na jednowiorstówce (po lewej) i na mapie WIG (po prawej).

bacza, A. Ławrynowicz i B. Szadego dotyczący kryteriów identyczności¹¹³. W świetle tych rozważań zmiana nazwy okazuje się być warunkiem koniecznym (choć niewystarczającym) dla traktowania dwóch osad jako odrębnych. Oprócz wymienionych wyżej Pasiecznik, z terenu obecnego powiatu hajnowskiego, warto zwrócić uwagę na ciekawy przykład nadnarewskich miejscowości Łuka, **Nowa Łuka** i **Stary Dwór**. Występują tutaj dwa odmienne scenariusze zmian osadniczych: połączenie osady Stary Dwór i folwarku Łuka, przy czym obecny przysiółek zachował nazwę dawnej osady – Stary Dwór; translokacja wsi Łuka, przy czym nowa wieś otrzymała nową nazwę – Nowa Łuka.

Spis 1890 (s. 279–280) rejestruje wieś (деревня) i folwark (фолварок) o nazwie Łuka. Folwark został pominięty przy kolejnym Spisie 1905. W wykazie miejscowości województwa białostockiego sporządzonym na podstawie pierwszego spisu ludności z 1921 r. występuje wieś Łuka oraz osada Stary Dwór¹¹⁴. Powstaje pytanie czy obecny przysiółek wsi Tarnopol o nazwie Stary Dwór można traktować jako kontynuację dawnego folwarku Łuka. Może przemawiać za tym fakt, że obecny punkt centralny przysiółka Stary Dwór jest położony na miejscu dawnego folwarku Łuka. W SGKP znajduje się informacja, że folwark Łuka należy do dóbr Tarnopol¹¹⁵. Wg. E. Bończak-Kucharczyk i J. Maroszka siedziba dworska Stary Dwór, założona w XVI w. aż do XIX w. nosiła nazwę Łuka¹¹⁶. Sporo zamieszania wprowadza mapa WIG z 1931 r., gdzie Stary Dwór położony jest nieco na południe od folwarku Łuka (Ryc. 12). Może to oznaczać, że przez jakiś czas istniała odrębna osada o nazwie Stary Dwór. Wchłonęła ona następnie folwark Łuka i nadała nazwę całej jednostce osadniczej, której centrum przeniosło się bliżej Narwi w

113 P. Garbacz, A. Ławrynowicz, B. Szady, *Identity Criteria for Localities*.

114 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo białostockie*, s. 107.

115 SGKP, t. 15/2, s. 281.

116 E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, *Stary Dwór*.

miejsce dawnego folwarku. Czy jednak folwark Łuka w okresie przedwojennym i wcześniej w XIX w. należy traktować jako odrębną miejscowość (Tab. 3, scenariusz 1) czy raczej część wsi Łuka (Tab. 3, scenariusz 2).

Zebrana podstawa źródłowa pozwala za bardziej prawdopodobny uznać scenariusz 2 i przyjąć, że w XVIII i XIX w. była tylko jedna miejscowość Łuka, zaś folwark oddalony o ok. 1 km na wschód stanowił jej część. Za taką interpretacją może przemawiać brak nazwy własnej na mapie KdWR oraz ujęcie w nawias nazwy folwarku na mapie WIG. Oznaczałoby to, że po II wojnie światowej (być może po przeniesieniu wsi Łuka w latach 80-tych na nowe miejsce) obszar folwarku Łuka został objęty nazwą Stary Dwór od zanikłego centrum zabudowy położonego nieco na południe a widocznego na mapie WIG i ujętego w spisach z okresu międzywojennego. Tym samym można przyjąć, że nigdy nie było odrębnej miejscowości Łuka (folwark), zaś dzisiejszy Stary Dwór, położony w miejscu dawnego folwarku Łuka (przysiółek wsi Tarmopol, [PRNG: 129725]), należy traktować jako kontynuację Starego Dworu, osady wymienionej przez Skorowidz 1921 i widocznej na mapach WIG.

Tabela 3. Scenariusze dotyczące ciągłości miejscowości Łuka, Stary Dwór, Nowa Łuka

Scenariusz 1										
Współrzędne	Spis 1890		Spis 1905		Skorowidz 1921		WIG		Obecnie	
	typ	nazwa	typ	nazwa	typ	nazwa	liczba domów	nazwa	typ	nazwa
52.93, 23.79	фолварок	Łuka						(Łuka)		
52.92, 23.79					osada	Stary Dwór	6	Stary Dwór	przysiółek wsi	Stary Dwór
52.94, 23.77	деревня	Łuka	деревня	Łuka	wieś	Łuka	90	Łuka		
52.93, 23.75									wieś	Nowa Łuka
Scenariusz 2										
Współrzędne	Spis 1890		Spis 1905		Skorowidz 1921		WIG		Obecnie	
	typ	nazwa	typ	nazwa	typ	nazwa	liczba domów	nazwa	typ	nazwa
52.93, 23.79	фолварок							(Łuka)		
52.92, 23.79		Łuka	деревня	Łuka	osada	Stary Dwór	6	Stary Dwór	przysiółek wsi	Stary Dwór
52.94, 23.77	деревня				wieś	Łuka	90	Łuka		
52.93, 23.75									wieś	Nowa Łuka

Odmienne okoliczności, oznaczające zerwanie ciągłości ontologicznej miejscowości, dotyczą wsi Łuka oraz Nowa Łuka. W wyniku powstania Zalewu Siemianówka w 1986 r. wieś Łuka została wysiedlona (Ryc. 13), zaś kilka rodzin przeniosło się na nowe, oddalone ok. 1,5 km miejsce, gdzie została założona wieś pod nazwą Nowa Łuka.

Ryc. 13. Krzyż upamiętniający nieistniejącą wieś Łuka (w tle Zalew Siemianówka, źródło: Stary Dwór i Łuka, <https://www.siemianowka.pl/stary-dwor-i-luka.html>, dostęp: 25 lipca 2019).

Dwie interpretacje rozwoju sytuacji osadniczej – jak w przypadku folwarku i wsi Łuka – są możliwe w przypadku wsi oraz folwarku **Nowosady** (przekształconego w osadę **Dubińska Ferma**). W pracy (oraz na mapie) D. Michaluk dotyczącej rozwoju regionu Narewka znajduje się tylko wieś Nowosady (Smolany)¹¹⁷. Ok. 800 metrów na wschód położony był w XIX w. dwór Nowosady, określany w 1786 r. jako „dwór klucza dubińskiego” (trójwiorstówka, 1866). Jeszcze na mapie KdWR (1915) zabudowa folwarku Nowosady opatrzona została podpisem „zu Dubiny”. Bez większych wątpliwości należy więc przyjąć, że na początku XX w. nastąpił proces formalnego wydzielenia (separacji) osady Dubińska Ferma. Dość proste i jednoznaczne, zwłaszcza w świetle źródeł kartograficznych, było wyodrębnienie ze wsi **Doratynka (Dorohtynka)** w XIX w. miejscowości **Skaryszewo**. Była ona traktowana w źródłach jako przedmieście Narwi¹¹⁸ lub odrębna wieś (Spis 1890, s. 90; Spis 1905, s. 68; Bystrzycki 1933, s. 1545). Na południe od Hajnówki, nad rzeką Leśna, mapa z 1866 r. rejestruje z kolei aż trzy leżące obok siebie skupiska zabudowy o nazwie **Leśna**. Jedno z nich należy utożsamić z występującą w spisach z okresu międzywojennego osadą **Wydmuchowo**. Biorąc pod uwagę, że mapa KdWR prezentuje jedną miejscowość o takiej nazwie (16 domostw), należy wszystkie trzy skupiska traktować jak jedną miejscowość aż do początku XX w. Dopiero na początku XX w. musiało nastąpić wyodrębnienie wsi Wydmuchowo¹¹⁹.

117 D. Michaluk, *Dobra i miasteczko Narewka*, s. 121.

118 SGKP. t. 10, s. 656; D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic*.

119 Uroczysko i wieś Leśna jako dwie odrębne jednostki są wzmiankowane przez Spis 1905, s. 119. Trudno jednak określić, do których obszarów zabudowy należy te zapisy odnieść. Nazwa ta jest natomiast całkowicie pominięta w Skorowidzu 1921.

Opisane wyżej przypadki dotyczą wydzielenia (separacji) miejscowości. Odmienny proces wystąpił w przypadku włączenia (absorpcji) wsi **Kujawki** widocznej na mapie von Steina do dworu **Krynice**, przy zachowaniu nazwy Krynice dla całej jednostki osadniczej. W spisach miejscowości z okresu międzywojennego (Skorowidz 1921, s. 24) Dubicze Murowane i Dubicze Tofiłowce objęte zostały jedną nazwą **Dubicze Tofiłowce**, co oznacza absorpcję i zanik pierwszej z wymienionych miejscowości. Co ciekawe, w okresie powojennym, do 2003 r. miejscowość ta nosiła nazwę Dubicze Tofiłowce (od 2003 r. Tofiłowce), zaś jej punkt centralny położony jest w miejscu dawnej miejscowości Dubicze Murowane [PRNG: 139683].

Bardziej złożona była relacja miejscowości **Dasze i Kośna**. Wg Kondratiuka wieś Dasze jest częścią dawnej wsi Kośna. W okresie staropolskim używano zamiennie lub wspólnie nazw: Kosna alias Daszewice, Dasze vel Kosna¹²⁰. Na mapie specjalnej województwa podlaskiego widnieje Kozna Dasze jako „wieś duża albo długa”, zaś niedaleko na północ „Cerkiew Kozna”. Podobnie sprawa wygląda na mapie von Steina, która ukazuje dużą wieś (150 domostw) Dasze, i leżący na północ „Kirche Kosna”. Kościół i wieś traktowane były jako jedna miejscowość w opisie granic wsi Dasze-Kośna z 1784 r.¹²¹ W I połowie XIX w. wokół cerkwi w Kośnej wyrosła niewielka osada, która na trójwiorstówce nazywana jest „uroczyskiem” (2 domostwa). Występuje w Spisie 1890 jako pohost (пороцт), co oznacza niewielką osadę (wieś cerkiewną, Spis 1890, s. 94), zaś w skorowidzu Bystrzyckiego jako „osada” (s. 772). Może to wskazywać na proces wydzielenia samodzielnej osady Kośna z osady Dasze-Kośna.

Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku wsi **Krzywiec** oraz folwarku **Borowisko** (potem Straszczynna). Dostępne przekazy kartograficzne z XVIII i XIX w. przedstawiają dwa

Ryc. 14. Wieś Krzywiec na mapach von Steina (po lewej) i KdWR (po prawej).

120 M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, s. 47.

121 M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 418–419.

centra zabudowy, główne – wieś Krzywiec oraz nie posiadające nazwy własnej opatrzone podpisem: Hof (von Stein, 1795) lub dwór (господский двор, trójwiorstówka, 1866), którego z powodu braku poświadczonej nazwy własnej nie można uznać za odrębną miejscowość. Zmiana, polegająca na nadaniu nazwy własnej, a tym samym wyodrębnieniu miejscowości, musiała nastąpić w II połowie XIX w., gdyż SGKP (t. 15/1, s. 211) rejestruje uroczysko o nazwie Borowisko w gm. Łosinka, które można utożsamiać z majątkiem (имение) Borowisk wzmiankowanym w skorowidzu z 1905 r. (Spis 1905, s. 55) oraz folwarkiem Borowisko wymienionym w spisie miejscowości z 1921 r. (Skorowidz 1921, s. 21). Taki obraz prezentuje KdWR. Warto dodać, że wzmianka z 1921 r. wskazuje na miejscowość istniejącą przed I wojną światową i zniszczoną („dana miejscowość istniała przed wojną, obecnie zaś jest zniszczona i niezamieszkała”). Na mapie WIG w lokalizacji folwarku-majątku Borowisko znajduje się nazwa Starszczyzna.

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Przyjęte w ramach projektu zasady utożsamiania jednostek osadniczych w czasie, wsparte dodatkową analizą w przypadkach wątpliwych (m.in. przypadki opisane wcześniej) pozwalają na przeprowadzenie analiz statystycznych zmian sieci osadniczej na terenie obecnego powiatu hajnowskiego. Zostanie w tym celu wykorzystanych kilka zbiorów danych zawartych w opracowaniach naukowych i zgromadzonych w trakcie kwerendy źródłowej, przetworzonych następnie dla potrzeb projektu. W sumie, w trakcie kwerendy zostało zarejestrowanych 272 jednostki osadnicze i miejscowości, które spełniają kryteria odrębności nazewniczej, morfologicznej, funkcjonalnej lub prawnej (zgodnie z przyjętą definicją miejscowości). Większość z nich funkcjonowała w sposób dość stabilny zarówno pod kątem nazewnictwa jak też położenia geograficznego. Częściej ulegał zmianie charakter osad oraz ich położenie formalno-prawne. Poniżej zostanie przedstawiona statystyka zbiorcza dotycząca trzech przekrojów czasowych: ok. 1795–1800, ok. 1890–1900 i 1930–1933 oraz najważniejsze uwagi dotyczące zmian osadniczych na badanym terenie.

W statystyce zostało pominiętych 31 obiektów topograficznych, które posiadają nazwy własne (lub można je z dużym prawdopodobieństwem powiązać z jakąś miejscowością), lecz:

1. nie spełniają w pełni kryteriów miejscowości (np. nie można potwierdzić ich zamieszkiwania lub zabudowy),
2. są bardzo słabo poświadczone źródłowo lub wzmianki o nich pochodzą tylko z okresu przed III rozbiorem Polski (1795 r.)
3. główny człon miejscowości znajduje się poza badanym obszarem, przez co trudno stwierdzić odrębność miejscowości leżącej na badanym terenie.

Tabela 4 zawiera listę takich sytuacji – kolumna „przyczyna/przyczyny” wskazuje, który lub które z powyższych okoliczności nie pozwoliły na włączenie wymienionych obiektów topograficznych do statystyki miejscowości leżących przed 1939 r. na obszarze obecnego powiatu hajnowskiego. Obiekty te zostały zachowane w bazie danych jako tzw. miejscowości po-

tencjalne (jednostki osadnicze), których status może zostać lepiej wyjaśniony w toku dalszych badań i kwerendy źródłowej.

Tab. 4. Jednostki pominięte w analizie zmian sieci osadniczej

Nazwa lub nazwy	Przyczyna/przyczyny	Podstawa informacji
Biała Straż, Leśna Straż	1–2	Kondratiuk, <i>Nazwy miejscowe</i> , s. 25; WIG
Bobinka	3	
Chlewiszcze	3	
Dąbrowa, Dąbrówka, k. Białej Straży	1–2	Kondratiuk, <i>Nazwy miejscowe</i> , s. 48; SGKP. t. 15/1, s. 396
Baraki-Ostatni Grosz	1–2	WIG
Karolin, Karolina	1–2–3	Kondratiuk, <i>Nazwy miejscowe</i> , s. 83; Spis 1890, s. 92; WIG
Klakowo	3	
Majdan, k. Hajnówki	1–2	WIG
Melanin	1–2	WIG
Nowosiółka, k. Dorotyńki	1–2	WIG
Placówka, k. Hajnówki	1–2	WIG
Gramotne, Hramotne	1–2	Kondratiuk, <i>Nazwy miejscowe</i> , s. 65; Spis 1890, s. 90
Terechy	3	
Zwierzyniec, k. Czerlonki	1–2	WIG
Szostakówka, Szostakowka Kurasowska	2	Kondratiuk, <i>Nazwy miejscowe</i> , s. 197
Chrabuśnik, Chrabustnik	1–2	Spis 1890, s. 280
Burycze, Barycze	1–2	WIG
Sumiackie	1–2	WIG
Trubianka	2	Kondratiuk, <i>Nazwy miejscowe</i> , s. 204
Smolanka	1–2	WIG
Podlissica, Poliska	1–2	Spis 1890, s. 280; WIG
Porpilne	1–2	WIG
Baraki-Belweder	1–2	WIG
Baraki-Nowy Gdańsk	1–2	WIG
Chwojak	1–2–3	WIG
Szyposze	2	Kondratiuk, <i>Nazwy miejscowe</i> , s. 198; Perthées, <i>Geograficzno-statystyczne opisanie</i>
Wosrejowszczyzna	1–2–3	trójwiorstówka

Nazwa lub nazwy	Przyczyna/przyczyny	Podstawa informacji
Antoniewo	1–2–3	trójwiorstówka
Nowy, k. Zbucza	1–2–3	trójwiorstówka
Kiryło	1–2	trójwiorstówka
Plebania	1–2	von Stein; trójwiorstówka

Ostatnia z wymienionych w tabeli nazw została potraktowana nie jako nazwa własna, lecz nazwa typu obiektu. W statystyce zostały pominięte także 4 obiekty nie posiadające swoich nazw własnych, które zostały ujęte na analizowanej mapie von Steina z lat 1795–1800 (np. strażnice leśne, karczmy, młyny na mapie von Steina z lat 1795–1800), a które trudno odnieść jednoznacznie do leżących obok miejscowości

Pierwszy przekrój chronologiczny dotyczy II połowy XVIII w. (ok. 1800 r.). Podstawa źródłowa oraz stan badań dla okresu staropolskiego dzielą obszar badań na dwie części: zachodnią, należącą do Korony oraz wschodnią, należącą do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wśród najważniejszych opracowań, opartych na szerokiej kwerendzie źródłowej, należy wymienić prace J. Wiśniewskiego¹²² oraz M. Kondratiuka¹²³. Wykorzystane przez nich źródła udało się uzupełnić tylko w niewielkim zakresie – szczegółowej analizie poddano tzw. szkice Karola Perthéesa, które były podstawą przygotowania mapy specjalnej województwa podlaskiego oraz mapę wojenną Prus, tzw. mapę von Steina (1795–1800). Jest to materiał dotyczący tylko części zachodniej obecnego powiatu hajnowskiego. Wykorzystano ponadto rejestry poborowe z XVI w., które w utrwalonej opinii specjalistów stanowią najlepsze i najpełniejsze źródło dla badań nad siecią osadniczą. Należy jednak do niego podchodzić ostrożnie, ze względu na fakt, że głównym celem sporządzenia rejestrów była rejestracja podatków i ich płatników a nie spis miejscowości. Geograficzny porządek przygotowywania rejestrów poborowych nie jest stosowany konsekwentnie i często klucz własnościowy „wygrywa” z geograficznym. Problem nieregularnego i rozproszenia osadniczego na Podlasiu (podobnie jak w Wielkim Księstwie Litewskim) miała rozwiązać pomiarowa włóczna, która rozpoczęła się w 1540 r. Analiza statystyczna i typologiczna dla tego okresu ma charakter wstępny i służy głównie weryfikacji przyjętej metodologii utożsamiania miejscowości i jednostek osadniczych w czasie. Najbardziej prawdopodobna, ale też wymagająca dalszych badań liczba miejscowości w II połowie XVI w. wynosi 74, przy czym poświadczenie ich nazw, zamieszkiwania oraz typu jest w wielu przypadkach wątpliwa.

122 J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego*, s. 3–38; tenże, *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny*, 1977.

123 M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*.

Koniec wieku XVIII to czas przemian osadniczych związanych z Puszcą Białowieską oraz z obszarami do niej przylegającymi. Najlepszym przykładem jest tutaj rozwój Hajnówki. W źródłach i opracowaniach występuje cały szereg nazw własnych, które lokalizować należy na terenie tej miejscowości lub w jej okolicach: Skarbosławka (Skrobosławka), Leśna, Kozi Przeskok, Poryjewo, (Stara) Judzianka, Hajnowszczyzna. Większość z tych nazw odnosi się do uroczysk funkcjonujących w XVI–XVIII w. Hedemann zwrócił przy tym uwagę, że nazwy uroczysk, które ulegały zasiedleniu często ulegały zmianie – w ten sposób uroczysko Skarbosławka zostało przemianowane na Hajnowszczyznę (od nazwiska osadzonego tam strażnika Krzysztofa Haynaw). Zarówno Skrobosławka, jak też pozostałe wymienione uroczyska, zostały przekształcone w osady strażników leśnych. Podobnie sprawa się miała z niektórymi uroczyskami położonymi w głębi puszczy, a związanymi z produkcją leśną – np. wieś Budy powstała na gruntach uroczyska Szczekotowo (wcześniej jeszcze określane jako Żłota Bania). Ok. 1800 r. na terenie obecnej Hajnówki funkcjonowały 3 miejscowości: uroczysko-strażnica leśna Kozi Przeskok, uroczysko-strażnica leśna Hajnowszczyzna (wcześniej Skarbosławka) oraz dwór Bojar (później Kraskowszczyzna). W świetle dostępnych źródeł wątpliwości budzi relacja powstałej w XIX w. wsi Hajnówka oraz uroczyska Hajnowszczyzna – ich odrębność potwierdza trójwiorstówka z 1866 r. oraz spis miejscowości z 1905 r. (Spis 1905, s. 113). Jeżeli chodzi o inne wątpliwe przypadki to przyjęto, że przedmieście Narwi – Skaryszewo wyodrębniło się ze wsi Doratynka w XVIII w.¹²⁴

W latach 1795–1800 na terenie obecnego powiatu hajnowskiego funkcjonowało 212 miejscowości (Ryc. 15). Oznacza to niemal trzykrotny wzrost liczby miejscowości w ciągu XVII i XVIII w. i świadczy o dużej dynamice procesów osadniczych. Jak pokaże statystyka, w następnym stuleciu ta dynamika była znacznie słabsza. Podana dla końca XVIII w. liczba nie zawiera:

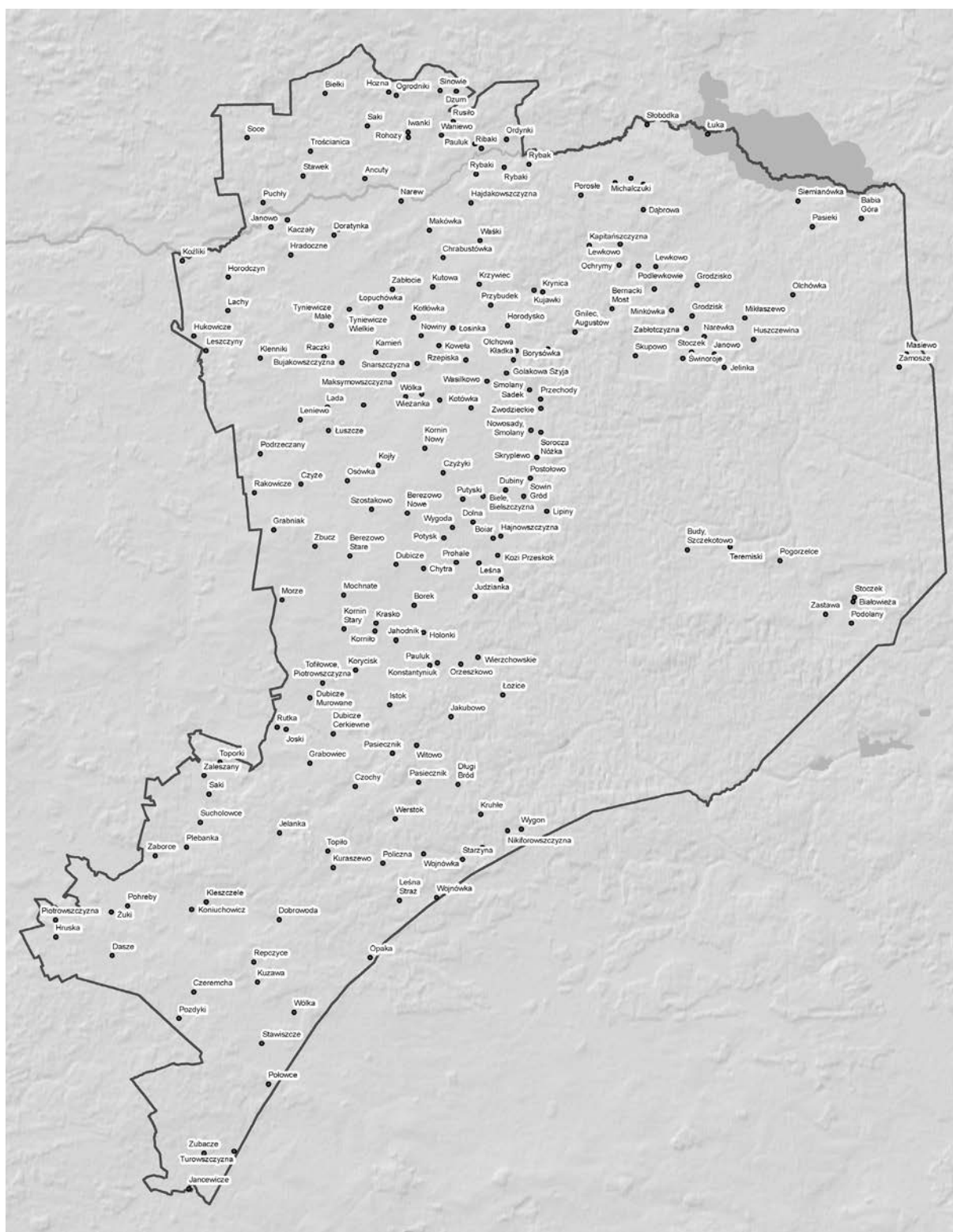
- kościoła w Kośnej widocznego na mapie specjalnej województwa podlaskiego Karola Perthéesa z 1795 r. (Cerkiew Kozna) oraz na mapie von Steina (Kirche Kosna), który należy traktować w tym okresie jako obiekt sakralny a nie miejscowość;
- osady Szostakówka, k. Nowokornina, która istniała w XVII i XVIII w., ale nie jest poświadczona na mapie von Steina oraz w późniejszej kartografii do 1939 r.¹²⁵;
- osady Trubianka, k. Kleszczel, która istniała w XVI w., ale nie jest poświadczona na mapie von Steina oraz w późniejszej kartografii do 1939 r.; już w lustracji z 1616 r. określana była jako uroczysko, „co oznacza, iż gdzieś na przelomie XVI i XVII w. wieś ta przestała istnieć”¹²⁶.

---

124 Na mapie von Steina, 1795–1800, zabudowa w tej okolicy podpisana jest jedną nazwą – Doratynka i składała się z 20 domostw, tamże, s. 182; D. Michaluk, *Z dziejów Narwi i okolic*.

125 M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, s. 197.

126 M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 68.

Ryc. 15. Miejscowości na terenie obecnego powiatu hajnowskiego (ok. 1800).

Główną podstawą źródłową dla ustalenia listy miejscowości oraz ich typów na przełomie XIX i XX w. były Spis 1890 oraz Spis 1905. Podstawa kartograficzna dla tego okresu jest dość bogata, gdyż pomocą służą zarówno mapy z II połowy XIX w. (trójwiorstówka, dwuwior-

stówka, jednowiorstówka) jak też I połowy wieku XX (KdWR, WIG). Dość rozbudowane na wspomnianych mapach jest nazewnictwo zabudowy wokół większych miejscowości takich jak Białowieża czy Hajnówka. Należy rozważyć na ile nazwy odnoszą się do miejscowości a na ile do ich części czy też innych obiektów topograficznych.

Interesująco w kontekście identyfikacji miejscowości wypada zestawienie wzmianek ze źródeł pisanych dla **Białowieży** i jej najbliższych okolic (zwłaszcza wsi Stoczek). Podobną niekonsekwencję w ujmowaniu sytuacji prezentują źródła kartograficzne. Biorąc pod uwagę, że nie wprowadzono hierarchii miejscowości (nadrzędna-podrzędna do 1939 r.) należy przyjąć funkcjonowanie na przełomie XIX i XX wieku dwóch położonych obok siebie wsi: Białowieża i Stoczek. Taki obraz prezentuje KdWR (Ryc. 16).

SGKP, t. 1, 1880,	s. 196: Białowieża, wieś	
SGKP, t. 11, 1890,	s. 349: Stoczek, wieś	
Spis 1890,	s. 213: Białowieża, wieś (село)	
	s. 212: Stoczek, wieś (деревня)	
Spis 1905,	s. 112: Białowieża, nadleśnictwo (управление пущи)	
	Białowieża, osada pałacowa (дворцовая постройка)	
	Białowieża, dom dróżnika (железнодорожная будка)	
	Białowieża, dom dróżnika (железнодорожная будка)	
	Białowieża, stacja kolejowa (железнодорожная станция)	
	s. 126: Stoczek, wieś (деревня)	
Skorowidz 1921,	s. 7: Białowieża, osada pałacowa	} spisano łącznie z wsią Stoczek
	Białowieża, stacja kolejowa	
	s. 8: Stoczek, osada fabryczna	
	Stoczek, tartak	
	Stoczek, wieś	
Bystrzycki 1933,	s. 91: Białowieża, osada pałacowa	
	Białowieża, stacja kolejowa	
	s. 1626: Stoczek, osada fabryczna i tartak	
	Stoczek, wieś	

W Spisie 1905 wzmiankowanych jest aż 6 jednostek osadniczych z nazwą **Hajnówka**: uroczysko (урочище), dwór (усадыба), wieś (деревня), dom dróżnika (железнодорожная будка), stacja kolejowa (железнодорожная станция) oraz terpentyniarnia (скипидарный завод). Zestawienie z innymi źródłami pozwala za odrębne miejscowości na przełomie XIX i XX w. uznać tylko uroczysko Hajnówka oraz wieś Hajnówka, zaś inne tylko za obiekty zabu-

Ryc. 16. Okolice Białowież na KdWR.

dowy lub gospodarcze – dwór, dom dróżnika, stacja kolejowa¹²⁷, czy terpentyniarnia. Odrębnie należy traktować wieś **Kraskowszczyzna** – można przypuszczać, że w Spisie 1905 pojawia się ona pod nazwą Hajnówka – dwór (усадыба). Bardziej problematyczna pozostaje relacja Hajnówki i **Koziego Przeskoku**. Ta ostatnia miejscowość w niektórych źródłach była traktowana jako części wsi Hajnówka (Гайновка или Козий-Перескок, Spis 1890, s. 212), niekiedy zaś jako uroczysko odrębne od wsi (Spis 1905, s. 117). W SGKP obie miejscowości potraktowane zostały łącznie (Hajnówka al. Kozi Przeskok)¹²⁸. W rejestrze miejscowości z 1921 r. pojawiła się odrębna wieś Kozi Przeskok, jednakże „spisana łącznie z wsią Hajnówka”¹²⁹. Wg R. Patera, autora Encyklopedii Hajnówki, wieś Kozi Przeskok została włączona do Hajnówki w okresie powojennym. Z tego powodu wieś ta została potraktowana odrębnie od Hajnówki w I połowie XX w.¹³⁰ Podobnie jako jedną miejscowość potraktowano wymienione w Spisie 1890 jako odrębne jednostki części miasteczka Narewka – młyn i majątek (s. 214).

Podsumowując, na przełomie XIX i XX w. na terenie obecnego powiatu znajdowało się 237 miejscowości, przy czym uwzględniono takie wątpliwe miejscowości jak:

127 W Skorowidzu 1921 Hajnówka wieś i stacja kolejowa zostały objęte klamrą i potraktowane jako jedna pozycja spisowa. *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo białostockie*, s. 8.

128 SGKP, t. 15/2, s. 549.

129 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo białostockie*, s. 8.

130 R. Pater, *Encyklopedia Hajnówki*, Hajnówka 2013, s. 40.

- Flerka (Florka) – widoczna na mapach z II połowy XIX i I połowy XX w., lecz pominięta przez źródła pisane (skorowidze i wykazy miejscowości), co może wskazywać na łączne traktowanie ze wsią Rybaki;
- Ożarowo, folwark – wymieniony jedynie w Spisie 1890 oraz widoczny tylko na jednej z kopii trójwiorstówki z 1866 r.
- Przybudek – osada widoczna na trójwiorstówce oraz mapie KdWR, lecz pominięta przez spisy z 1890 i 1905 r. W skorowidzu miejscowości z 1921 r., przygotowanego na podstawie spisu ludności, znajduje się informacja o wsi Przybudek, spisanej „łącznie z wsią Budy” (Skorowidz 1921, s. 8).
- Wilcze Gardło – wzmiankowane jako uroczysko w wykazie z 1890 r. (Spis 1890, s. 280) oraz jako chutor należący do wsi Eljaszuki (w SGK: omyłkowo jako Plaszu-ki), widoczne na mapie KdWR jako Wolcze Gorła.

Jak widać z powyższej statystyki przyrost liczby miejscowości w XIX w. był stosunkowo niewielki i wynosił 11.8 %. Należy jednak pamiętać, że wzrost ten nie jest wynikiem prostego powstania 25 nowych miejscowości – jest to suma złożonych procesów polegających na zaniku (także przez absorpcję) lub powstaniu (także przez separację) osad, a także zmian ontologicznych polegających na podziale lub połączeniu miejscowości. Swoją ciągłość utrzymało 199 miejscowości, zanikło 13 (w tym 5 przez absorpcję), powstało zaś 38 (w tym 4 przez separację) (Tab. 5).

Tab. 5. Zmiany w sieci osadniczej w XIX w. na terenie obecnego powiatu hajnowskiego (VS – unikatowy identyfikator w bazie danych).

Liczba miejscowości					
Powstałych			Zanikłych		
	w wyniku separacji	w wyniku podziału		w wyniku absorpcji	w wyniku połączenia
34	4	–	8	5	–
Nazwa miejscowości			Typ zmiany		
Pasieczniki, wieś Stepki, uroczysko Stepki Wojta Pasieczniki (-Siemiwołoki)			– absorpcja [VS: 140763, 105304, 10000009, 98170 przez 78150]		
Kujawki, wieś Krynice, dwór			– absorpcja [VS: 10000017 przez 50313]		
Dasze, wieś Kośna, osada			– separacja [VS: 47511 z 17268]		
Dorohatynka (Doratynka), wieś Skaryszewo, przedmieście, wieś			– separacja [VS: 99018 z 20552]		
Krzywiec, wieś Borowisko, majątek			– separacja [VS: 155644 z 51043]		
Hajnowszczyzna, uroczysko Hajnowka, wieś			– separacja [VS: 32273 z 383418]		

Rozwój sieci osadniczej, mimo I wojny światowej, trwał także w I połowie XX w. (do 1939 r.). Główną podstawą ustalenia liczby miejscowości w tym okresie był Skorowidz 1921 oraz skorowidz Bystrzyckiego 1933, a także dwie mapy: KdWR oraz WIG w skali 1:100 000. W liczbie 247 miejscowości, które funkcjonowały ok. 1930–1933 r. zostały uwzględnione następujące wątpliwe przypadki:

- Sacharewo – wieś wzmiankowana jedynie w wykazie z 1933 r. (Bystrzycki 1933, s. 1501), lecz pominięta w przedwojennych ujęciach kartograficznych;
- Wydmuchowo – osada wzmiankowana w wykazie z 1933 r. i widoczna na mapie WIG, wydzielona zapewne ze wsi Leśna, pominięta przez wykazy miejscowości z I połowy XX w.;
- Krzywczyk – osada wzmiankowana w 1890 r., widoczna na mapie WIG, pominięta przez wykazy miejscowości z I połowy XX w.
- Flerka (zob. wyżej) – widoczna na mapie KdWR oraz WIG, jednak pominięta przez wykazy miejscowości z I połowy XX w.

W pierwszych dekadach XX w. bezwzględna liczba miejscowości na terenie obecnego powiatu hajnowskiego wzrosła o 10 (tj. 4.2%), co oznacza że dynamika rozwoju (wzrostu) sieci osadniczej była zbliżona do wieku XIX. O wiele większa była natomiast dynamika zmian biorąc pod uwagę dość krótki czas – do 224 miejscowości, które funkcjonowały w 1900 r. należy doliczyć 22, przy czym w trzech przypadkach można mówić o powstaniu przez separację¹³¹. Z kolei 12 miejscowości zanikło, w tym dwie przez absorpcję (Tab. 6).

Tab. 6. Zmiany w sieci osadniczej w latach 1900–1930 na terenie obecnego powiatu hajnowskiego (VS – unikatowy identyfikator w bazie danych).

Liczba miejscowości					
Powstałych			Zanikłych		
	w wyniku separacji	w wyniku podziału		w wyniku absorpcji	w wyniku połączenia
19	3	–	10	2	–
Nazwa miejscowości			Typ zmiany		
Dubieńska Ferma, osada			– separacja [VS: 21303 z VS: 21301]		
Dubiny, wieś					
Leśna			– separacja [VS: 122903 z VS: 69917]		
Wydmuchowo					
Stary Dwór			– separacja [VS: 104430 z VS: 155643]		
Łuka					
Dubicze Tofiłowce, wieś			– absorbcja [VS: 112236 przez 112237]		
Dubicze Murowane, wieś					
Hajnowszczyzna, uroczyska			– absorbcja [VS: 383418 przez 32273]		
Hajnowka, wieś					

131 Pewne cechy wydzielenia przez separację nosi też powstanie osady fabrycznej przy wsi Hajnowce. Kwestia i okoliczności powstania osady oraz relacji z wcześniej istniejącą wsią wymaga dalszych badań.

Charakterystyka ilościowa zmian nazewniczych miejscowości leżących na terenie obecnego powiatu hajnowskiego będzie obejmowała tylko miejscowości, dla których są przesłanki, że utrzymały ciągłość funkcjonowania między badanymi przekrojami czasowymi. Zostaną przy tym wyłączone zmiany wynikające z różnych sposobów zapisu tej samej nazwy miejscowości¹³²: nie będą więc za odmiennie nazwy traktowane takie przypadki jak:

- Berezowo Nowe – Nowoberezowo – Nowy Berezów, Kornin Nowy – Nowy Kornin, Berezowo Stare – Stare Berezowo – Stary Berezów, Kornin Stary – Stary Kornin
- Bielki – Białki, Pohreby – Pogreby, Horodysko – Gorodzisko – Grodzisko, Górne – Górna, Hradoczne – Hradoczna – Hradeczno, Hruska – Gruzka, Jahodnik – Jagodniki, Jelanka – Jelonka, Lada – Lady, Rutka – Rudka, Sucholowce – Suchowolce, Suczy Borek – Suszczy Borek, Dorohatynka – Dorotynka, Mochnate – Mochnata, Pasiecznik – Pasieczniki, Pozdyki – Pozdiki – Poźniki, Prohale – Progale, Jelinka – Jelenka, Dolna – Dolne – Dolna, Klenniki – Kleniki, Dobrowoda – Dobrywody, Ordynki – Odrynki, Pieski – Piaski, Babia Góra – Babia Górka, Berezyszczce – Bereżyszczce, Bernacki Most – Bernadzki Most, Policzna – Policzno, Chrabustówka – Chrabostówka, Czochoy – Czechy, Grodzisk – Grodzisko, Gruszka – Gruszki, Kuzawa – Kuzowa, Siemianówka – Siemionówka, Sorocza Nóżka – Srocza Nóżka, Łączyno – Łączyno, Putyski – Putyska, Skryplewo – Skrzyplewo, Smolany Sadek – Smolny Sadek, Snarszczyzna – Usnarszczyzna, Waniewo – Waniów, Wasilkowo – Wasylkowo, Jelenka – Jedlinka, Hozna – Hoźna, Cierechy–Cieremki,
- Biele – Bielszczyzna, Gorędowszczyzna – Gorędy

Źródła oraz opracowania informują także często o nazwach funkcjonujących równolegle. Całą listę takich przypadków wymienia w swoim opracowaniu Kondratiuk (*Nazwy miejscowe*): Nowosady – Smolany (s. 140), Gnilec – Augustów (s. 60), Czeremcha – Nurzec (s. 46), Dubicze Cerkiewne – Zarywiec (s. 53–54), Dasze – Kośna (s. 47), Klenniki – Zygmuntowo (s. 85), Kuzawa – Babicze (s. 109), Grodzisko – Planta (s. 158), Raczki – Podtyniewiczze – Radki (s. 170).

Analiza źródeł wskazuje na 23 przykłady zmiany nazwy miejscowości między 1795 a 1930 rokiem. Nie wszystkie z nich są dostatecznie potwierdzone źródłowo i opierają się na zbieżności położenia miejscowości między mapą von Steina z końca XVIII w. oraz mapami i źródłami pisanyymi z XIX i XX w. (Bojar – Kraskowszczyzna, Pauluk – Gorędowszczyzna, Pasiecznik – Kraskowszczyzna, Holonki – Pasieczniki, Rusiło – Paszkowszczyzna (okolica), Piotrowszczyzna – Dubicze Tofiłowce). Trzy skupiska zabudowy widoczne na tej mapie i opatrzone nazwą Rybaki (w jednym przypadku Rybak) zostały utożsamione z późniejszymi osada-

132 Ogólną charakterystykę zmian historycznego nazewnictwa miejscowości, w szczególności relację zmiany nazwy miejscowości do odmiennego (różnego) zapisu tej samej nazwy, zawiera rozdział autorstwa Pawła Swobody.

Ryc. 17. Miejscowości Rudka i Joški na mapach: 1 – von Steina, 2 – trójwiorstówce, 3 – KdWR, 4 – WIG.

mi Bruszkowszczyzna, Cimochy, Flerka. Można jedną rozważać także odmienną interpretację zaistniałej sytuacji, w której jedna miejscowość Rybaki składająca się z trzech oddalonych od siebie skupisk została podzielona na trzy odrębne osady. Pełniejsza interpretacja wymaga dalszych poszukiwań źródełowych.

W sześciu sytuacjach zmiana nazwy polegała na wprowadzeniu dodatkowego (rozdzielającego) członu nazewniczego: Masiewo – Masiewo I, Wólka – Wólka Terechowska, Dubicze – Dubicze Osoczne, Lewkowo – Lewkowo Stare, Narewka – Narewka Mała, Opaka – Opaka Wielka, Pasieczniki – Pasieczniki Duże, Pasieczniki – Pasieczniki Małe, Lewkowo – Lewkowo Nowe. W trzech innych przypadkach zmiana nazewnicza towarzyszyła zmianie typologicznej: uroczysko Skarbosławka zostało przekształcone w Hajnowszczyznę, na miejscu uroczyska Szczekotowo powołano wieś Budy, zaś na miejscu folwarku Ożarowo powstała osada Czeremcha¹³³. Odrębnej uwagi i dalszych badań wymaga sytuacja dwóch położonych obok siebie miejscowości Rudka (Rutki) i Joški (Józki), które musiały zamienić się nazwami w XIX w. (Ryc. 17)

133 M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostocczyzny*, s. 36, 46, 67–68.

Zmiana położenia miejscowości, w przypadku lokalizacji reprezentowanej w topologii punktowej, zachodzi w przypadku wyraźnego i wydarzeniowego zerwania ciągłości przestrzennej. Nie można uznać za zmianę położenia miejscowości przeniesienia centrum miejscowości zachodzącego w procesie jej rozbudowy i rozrostu przestrzennego. Innymi słowy, odległość między nowym i starym położeniem miejscowości powinna być na tyle znacząca, żeby wykluczała współdzielenie tej samej przestrzeni zabudowy.

Dzięki narzędziom GIS, poprzez pomiar odległości między punktami reprezentującymi tę samą miejscowość w różnych przekrojach czasowych, można stosunkowo szybko zweryfikować potencjalną zmianę lokalizacji miejscowości. Analizę należy rozpocząć od tych przypadków, gdzie taki dystans był największy. Wśród 31 miejscowości posiadających więcej niż jedną reprezentacją punktową było 9 takich, które posiadały punkty zabudowy oddalone od siebie o więcej niż 1 km. Zalicza się do nich większe miejscowości złożone takie jak: Białowieża, Hajnówka oraz Kleszczele. Rozproszoną zabudowę posiadała wieś Pasieczniki (wcześniej Holonki) – przypadek ten był obszernie opisany wcześniej. Ponad 1600 m od wsi Łozowe oddalone było uroczysko o tej samej nazwie widoczne na mapie WIG, które nie zostało potraktowane jako odrębna miejscowość. Także folwark Skupowo oddalony ok. 1,1 km na północ od wsi, a widoczny na trójwiorstówce, został potraktowany jako „punkt dodatkowy”¹³⁴ miejscowości głównej. Identycznie potraktowano folwark Werstok oraz dwór Jancewicze, które były oddalone o 1,5 km do wsi o tych samych nazwach. Dwie różne lokalizacje w przypadku osady Stary Dwór wynikają z obrazu przekazanego przez mapę WIG (1:100 000). W świetle analizowanych źródeł nie udało się jednoznacznie potwierdzić translokacji ani jednej miejscowości na badanym terenie. Przeniesienie wsi Łuka na nowe miejsce, związane z budową Zalewu Siemianówka, nastąpiło w latach 80-tych XX w. i oznaczało powstanie nowej miejscowości – Nowa Łuka (zob. wyżej).

O wiele częściej niż nazwa czy położenie miejscowości, zmianie ulegał typ jednostki osadniczej. Nie można niestety w prosty i jasny sposób przełożyć współczesnych kategorii miejscowości na występujące w źródłach historycznych. Źródła pisane i mapy nie są jednoznaczne, zaś porządkowanie i klasyfikacja typów miejscowości jest procesem trwającym po dzień dzisiejszy. Zgromadzony materiał z kilku przekrojów czasowych pozwala jedynie na ogólną obserwację najważniejszych tendencji, jeżeli chodzi o ewolucję typologiczną miejscowości. Poniższa tabela zawiera zestawienie statystyczne typów miejscowości dla trzeba analizowanych przekrojów czasowych.

Należy ostrożnie podchodzić do analiz statystycznych związanych ze zmianą typu miejscowości. O ile ustalenia dotyczące położenia czy nazewnictwa można określić jako dość pewne to w przypadku typu miejscowości informacje źródłowe są często sprzeczne lub niejasne. Dobrze ilustruje to poniższe zestawienie (Tab. 7).

---

134 Określenie punkt dodatkowy zostało zapożyczony ze współczesnej terminologii PRNG (obok punktu centralnego).

Tab. 7. Typy wybranych miejscowości w świetle źródeł z lat 1866–1914 (typy rosyjskie podano w transliteracji PN-ISO 9:2000)

Nazwa miejscowości	Typ miejscowości			
	trójwiorstówka	Spis 1890	Spis 1905	SGKP (1880–1914)
Augustowo		poselok	uročiše	wieś
Bujakowszczyzna		derevnâ	uročiše	wieś
Gruszka		poselok	uročiše	osada
Jakubowo		poselok	uročiše	osada
Jelenka		poselok	uročiše	wieś
Kraskowszczyzna		derevnâ	usad'ba	wieś
Kruhłe		poselok	uročiše	osada
Lewkowo	gosp.d.	imienie	derevnâ	wieś i dobra
Łozice		derevnâ	uročiše	wieś
Maksymowszczyzna		imienie	imienie	folwark
Nikiforowszczyzna		poselok	uročiše	osada
Nowiny		poselok	uročiše	osada
Olchowa Kładka		poselok	uročiše	osada
Pasieki		poselok	derevnâ	osada
Paszkowszczyzna	ok.	poselok	derevnâ	osada
Pieski		derevnâ	uročiše	wieś
Planta	f.	imienie	imienie	wieś i dobra
Podlewkowie		poselok	uročiše	uroczysko
Podtyniewiczze		poselok	derevnâ	wieś
Postołowo		poselok	uročiše	uroczysko
Przechody		poselok	uročiše	uroczysko
Rolanka		derevnâ	uročiše	uroczysko
Smolany Sadek		poselok	uročiše	uroczysko
Snarszczyzna		imienie, uročiše	uročiše	wieś i folwark
Sowin Gród		poselok	uročiše	uroczysko
Stoczek		poselok	derevnâ	wieś
Suszczy Borek		poselok	uročiše	uroczysko
Świnoroje		poselok	uročiše	uroczysko
Wierzchowskie		poselok	uročiše	osada
Wieżanka	f.	derevnâ	uročiše	wieś
Wygon		poselok	uročiše	osada
Zabłotczyzna		poselok	derevnâ	osada
Zabrody		poselok	uročiše	osada
Zwodzieckie		poselok	uročiše	osada

Opracowania, źródła pisane i kartograficzne nastroczają sporo trudności w jednoznacznej kwalifikacji czy określona informacja świadczy o istnieniu miejscowości czy też obiektu fizjograficznego posiadającego nazwę własną. Chodzi tutaj przede wszystkim o na-

zwy własne uroczysk, ostępów, pól, obiektów gospodarczych, które nie były zamieszkiwane w sposób stały. Wg Hedemanna „uroczyska to cała gama pojęć, stałe łąki i lokacje straży leśnej, czasem synonimy borów i ostępów, zjawiska terenowe zasadniczo rozległe o wielce zróżniczkowanej, a raczej nieuchwytniej i zatraconej już, treści”¹³⁵. Stabilizacja osadnictwa puszczańskiego była procesem długotrwałym, co widać po różnym sposobie rejestracji typów osad jeszcze w wieku XIX i XX. Współcześnie w PRNG „uroczysko” należy do klasy innych obiektów fizjograficznych, ale jeszcze w I połowie wieku XX było ujmowane jako typ miejscowości. Właśnie uroczyska obok wsi i osad stanowią najliczniejszy typ jednostki osadniczej występujący na tym obszarze. Co charakterystyczne, ten typ miejscowości zanika właściwie po I wojnie światowej.

Typy osadnicze można pogrupować w 3 zbliżone do siebie funkcjonalnie i morfologicznie bardziej ogólne kategorie złożone – wieś, miasto, osada. Dwa pierwsze typy – mimo zmian o charakterze funkcjonalnym i morfologicznym – należą do podstawowych aż po czasy współczesne. Polskie określenie „wieś” ma charakter dość generalny i można nim objąć całą gamę znaczeń – dość często równoległe używa się pojęcia „osadnictwo wiejskie”¹³⁶. W analizowanych źródłach dotyczących powiatu hajnowskiego występują określenia: polskie – wioska, wioseczka; łacińskie – villa; rosyjskie – село, деревня. Mimo, że terminy „село” i „деревня” są znaczeniowo nieco odrębne – pierwszy dotyczy bowiem wsi z cerkwią, natomiast drugi bez cerkwi, funkcjonowały zamiennie – wskazują na to przypadki wsi Kleszczele (Spis 1890, s. 146; Spis 1905, s. 88), Zubacze (Spis 1890, s. 146; Spis 1905, s. 78) i Kuraszewo (Spis 1890, s. 91; Spis 1905, s. 62). Porównanie spisów z 1890 i 1905 r. wskazuje, że 10 wsi (деревня) z wykazu w 1890 r. określone zostało jako uroczyska w 1905 r., natomiast 9 innych wsi (деревня) z wykazu w 1905 r. pojawia się jako osada (поселок) w 1890 r. Jak widać typu miejscowości nie były w źródłach podawane w sposób jednoznaczny oraz ścisły. Istnieje pewna wątpliwość odnośnie terminu sioło, ale zgodnie z hasłem w encyklopedii Orgelbranda z 1866 r.: „Sioło, Sioło toż samo co wieś, zamieszkała przez gospodarzy rolnych, nie włączając bynajmniej dworu właściciela ziemskiego, albo szlachcica dziedziczącego tę wioskę”¹³⁷. O zamiennym stosowaniu terminów sioło i wieś świadczy lustracja dóbr Kleszczele z 1576 r., gdzie pod nagłówkiem: „Wsi do tej dzierżawy należące z których prowenty są spisane”, jest wymieniona wieś Dubicze, a następnie sioła: Obychodnik, Suchawola, Jelonka, Czochoy, Ruda. W 1616 r. te wszystkie miejscowości są nazywane wsiami¹³⁸. Do listy określeń oznaczających wieś można jeszcze dołączyć pohost (погостъ), przy czym jest to określenie bardzo wieloznaczne – w jed-

135 O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce*, s. 63.

136 S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, s. 29; H. Szulc, *Badania geograficzno-historyczne osadnictwa wiejskiego*, s. 77–92.

137 *Encyklopedia Powszechna*, t. 23, s. 474.

138 M. Roszczenko, *Kleszczele*, s. 362–370.

nym ze znaczeń bliższe wsi cerkiewnej, podobnie jak село, Kirchdorf i Pfarrdorf¹³⁹. Większych wątpliwości nie budzi status miast na badanym terenie – źródła wymieniają bowiem tylko 3 takie ośrodki: Narew, Narewka i Kleszczele, przy czym pojawiają się tutaj terminy miasto i miasteczko (w języku rosyjskim w XIX w.: местёчко, город). Jeszcze w czasie spisu ludności województwa białostockiego w 1921 r. zachowany został podział na miasta i miasteczka¹⁴⁰.

Do wyróżnionej przez S. Arnolda samodzielnej grupy osiedli (poza wsiami i miastami) można zaliczyć całą gamę miejscowości, różniących się pod względem funkcjonalnym i morfologicznym, przez co ich klasyfikacja jest trudna. Można nadać im generalny termin: osada. Ich wyodrębnienie do odrębnej kategorii nie wyklucza traktowania ich hierarchicznie niżej od miasta i wsi, co może w przyszłości ułatwić harmonizację z obecną typologią osadnictwa w Polsce. Do pierwszej podgrupy osad można zaliczyć miejscowości związane z gospodarką dworską i folwarczną. Należy brać tutaj pod uwagę występujące często zamiennie następujące terminy: majątek, dobra, dwór, folwark. Dwa pierwsze terminy pojawiają się często jako tłumaczenie rosyjskiego określenia: „имение”. Często określało ono łącznie dwór i folwark, ewentualnie inne obiekty topograficzne należące do jednego kompleksu (właściciela). Relacja dworu i folwarku z pozoru dość prosta komplikuje się w świetle analizy źródłowej – zarówno mapy jak i źródła pisane traktują bowiem ten sam obiekt topograficzny bardzo różnie. Analiza spisów z lat 1890 i 1905 r. oraz trójwiorstówki, wskazuje, że pojęcia te funkcjonowały zamiennie. Kilkanaście majątków-dóbr występujących w wykazie z 1890 r. zostało na mapie opisanych lub jako „dwór” (господский двор) lub jako „folwark” (фолварок). Dodatkowym pojęciem odnoszącym się do podobnego charakteru zabudowy jest „усадыба”, co można tłumaczyć jako „dwór, pałac” choć wystąpiła tylko raz w przypadku Hajnowki w 1905 r. (Spis 1905, s. 113). Do tej podgrupy należy też zaliczyć chutory. Chociaż terminem tym określano bardzo różne typy osad występujących na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej to wykazywał on najwięcej podobieństw z takimi pojęciami jak „dwór” czy „folwark”¹⁴¹. Do drugiej podgrupy można zaliczyć wszelkiego typu osady (ru: посёлок) związane z innym typem działalności niż rolnicza – będą tutaj osady młyńskie, fabryczne (w tym tartaki), leśne (w tym strażnice leśne, leśniczówki i gajówki), pałacowe, kościelne, dworcowe, kolejowe itd. Trzecią grupę miejscowości wyznacza nie charakterystyka funkcjonalna czy gospodarcza, ale relacja względem innych miejscowości. Chodzi tutaj o kolonie, przedmieścia, przysiółki, okolice, zaścianki. Ostatnią podgrupę – choć tutaj można rozważać czy chodzi o miejscowości czy inne obiekty topograficzne mogą stanowić uroczyska, które są dość charakterystyczne dla badanego

---

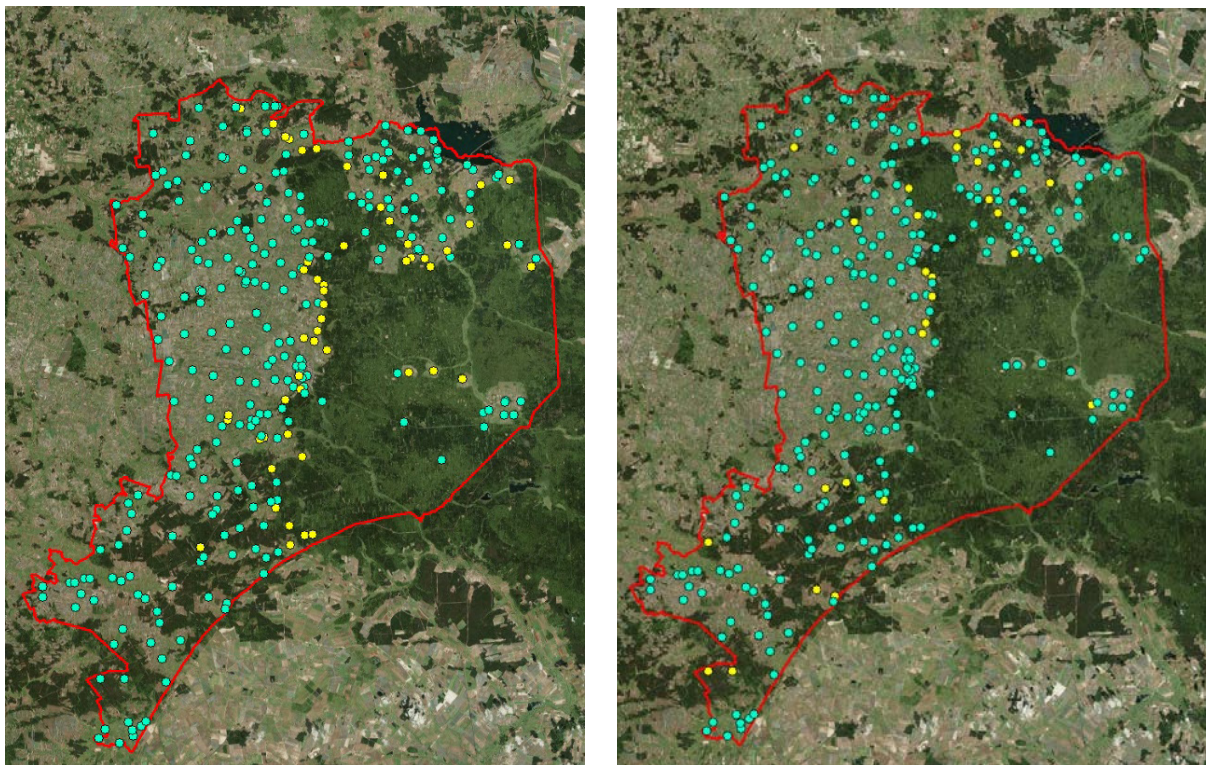
139 <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D1%82>, dostęp: 16.03.2019.

140 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo białostockie*, s. V.

141 И.Н. Шаруха, *Исторические типы сельского расселения Беларуси*, s. 119.

obszaru ze względu na osadnictwo puszczańskie. Zostały one wzięte pod uwagę, gdyż były niekiedy zamieszkiwane i traktowane przez spisy jako miejscowości, z podaniem liczby ludności lub domów. Z terminem uroczysko kojarzone były często ostępy i obręby. Na badanym

Ryc. 18. Rozmieszczenie uroczysk w 1800 r. (po lewej) i 1900 r. (po prawej) na terenie obecnego powiatu hajnowskiego (żółte punkty, na tle obrazu satelitarnego).

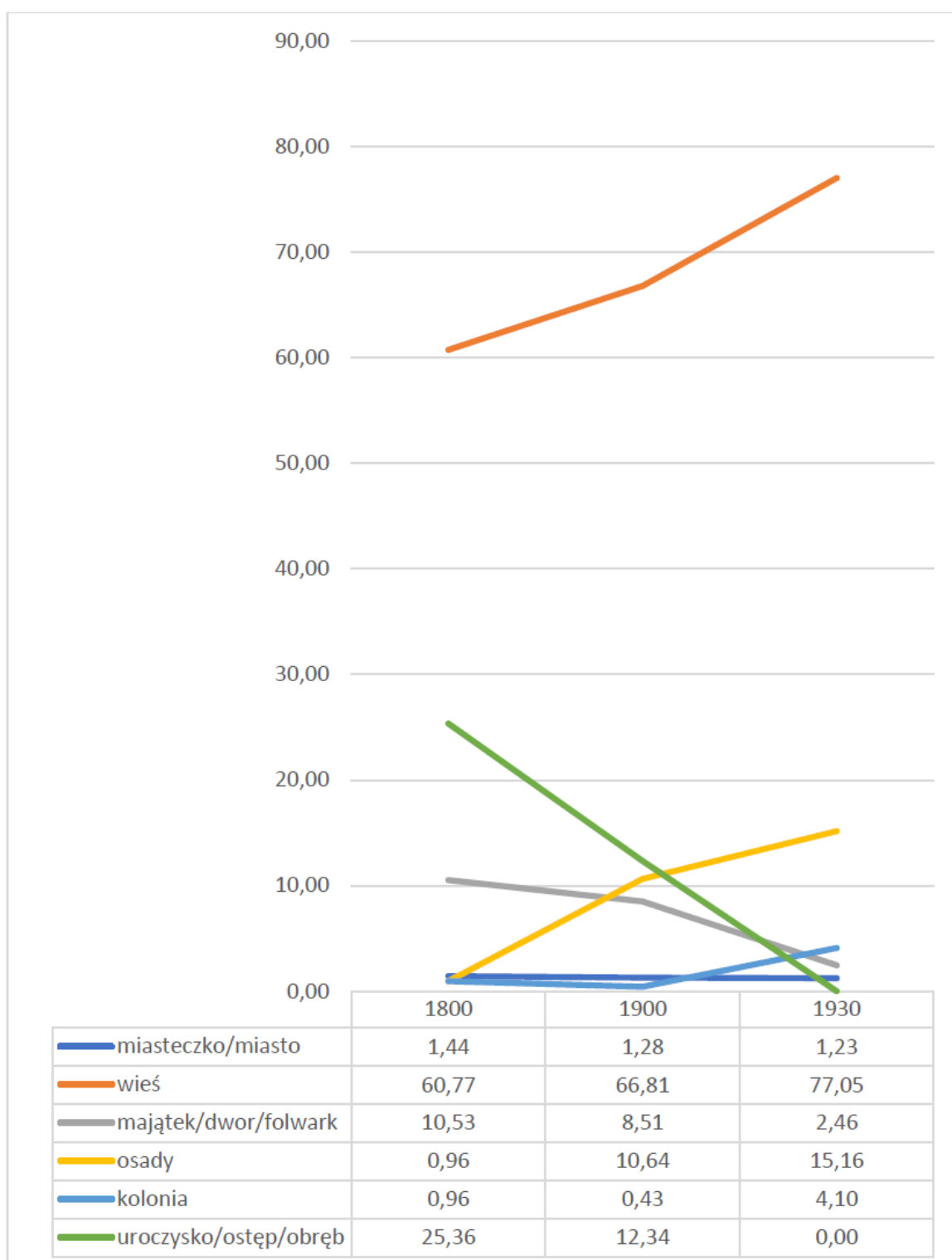

obszarze, koncentracja tego typu osadnictwa dostrzegalna jest na pograniczu puszczańskim lub w głębi terenów leśnych, co widać nawet na obrazie współczesnego pokrycia terenu (Ryc. 18). Widoczny w statystyce spadek liczbowy osiedli tego typu wynika z tego, że duża ich część przekształciła się w XIX w. we wsi lub osady. Z drugiej strony należy pamiętać o opisanym wcześniej procesie porządkowania miejscowości w okresie pierwszego spisu statystycznego w okresie II Rzeczypospolitej. Warto przytoczyć fragment dotyczący uroczysk: „Zresztą jednak pilnie baczono, by nie poumieszczać w wykazie miejscowości niezabudowanych i niezamieszkałych, np. t. zw. „uroczysk”, choćby nawet posiadały swą nazwę własną”¹⁴².

Analiza statystyczna przeprowadzona w powyższych grupach i podgrupach zakłada znaczącą generalizację typologii osad, ale pozwala na uchwycenie głównych tendencji zmian ilościowych, jeżeli chodzi o poszczególne kategorie. Prezentuje je łatwy w interpretacji poniższy wykres i tabela: silna i utrzymująca się, a nawet rosnąca, dominacja wsi, zanik uroczysk, folwarków i dworów oraz wzrost liczby osad nierolniczych (Ryc. 19).

142 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo nowogródzkie*, s. VI.

Ryc. 19. Udział procentowy typów miejscowości na terenie obecnego powiatu hajnowskiego (1800, 1900, 1930 r.)

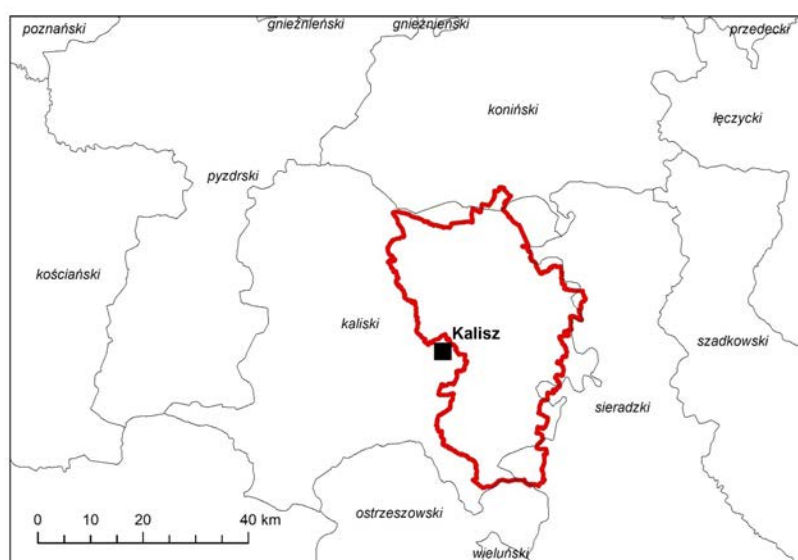

Tomasz Związek

Powiat kaliski

Powiat kaliski w dzisiejszych granicach został utworzony na podstawie reformy administracyjnej w 1999 r.¹ Nie skupia on w sobie terytorium samego Kalisza, które jest miastem na prawach powiatu. Dzisiejszy powiat zajmuje niemal połowę obszaru historycznego powiatu w granicach do 1795 r. (Ryc. 1).

Ryc. 1. Obecny powiat kaliski na tle struktury administracyjnej XVI w. Oprac. własne na podstawie „Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku”.

W literaturze często pojawia się pojęcie regionu kaliskiego, czyli obszarów skupionych wokół miasta Kalisza², które były zamieszkane już od starożytności. Materiał archeologiczny potwierdza obecność na tych terenach Celtów³. O wadze tego ośrodka świadczy chociażby to, że w Jankowie (ok. 10 km na północny-zachód od Kalisza) odnaleziono pozostałości mennicy datowanej na drugą połowę I w. n.e.⁴ Wielu autorów utożsamia zresztą ptolemejską *Kalisię* z Kaliszem⁵. O wadze tego rejonu świadczy także to, że jest to jeden z niewielu terenów, które

---

1 Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz.U. z 1998 r. nr 96, poz. 603).

2 Np. S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, s. 153–198.

3 L. Ziąbka, *Problem osadnictwa celtyckiego pod Kaliszem*, s. 23–50.

4 M. Rudnicki, i in., *Mennica celtycka pod Kaliszem*, s. 103–145; L. Ziąbka, *Problem osadnictwa celtyckiego*, s. 41–44.

5 S. Trawkowski, *Geneza rejonu kaliskiego*, s. 155–164; T. Baranowski, *Kalisia*, s. 81–102.

były niemalże stale zamieszkiwane od czasów rzymskich aż do okresu formowania się państwa piastowskiego w X w.⁶ Kalisz posadowiony był zresztą na ważnym szlaku północno-południowym łączącym Śląsk z Kujawami⁷. Kształtowanie się powiatu kaliskiego – zapewne jak reszty powiatów wielkopolskich (a szerzej koronnych) – było związane nie tylko z siecią fizjograficzną (lasy, rzeki, bagna), ale także ze strukturą własnościową⁸.

1. Podziały administracyjne powiatu kaliskiego

1.1. Podziały administracji świeckiej

Granice powiatu kaliskiego wyznaczone w średniowieczu trwały nieprzerwanie aż do rozbiorów⁹. Po przejściowym okresie (1795–1807) podział administracyjny ustabilizował się. W okresie Księstwa Warszawskiego (1807–1816) państwo podzielone zostało na 10 departamentów, z czego każdy departament podzielony był na 10 powiatów¹⁰, te z kolei były skupione wokół ważniejszych miast (powiatowych) tj. Kalisz, Warta, Odolanów, Sieradz, Ostrzeszów, Szadek, Konin, Wieluń (Ryc. 2)¹¹. Powiat kaliski stał się w tym czasie także powiatem granicznym państwa, co utrzymało się do końca zaborów¹².

Kolejna reforma administracyjna przeprowadzona pod koniec listopada 1815 r. wprowadziła na nowo podział na województwa, co było bezpośrednim nawiązaniem do systemu sprzed 1795 r., ale trzeba tu zaznaczyć, że miał on charakter ideologiczny, gdyż kształt nowych województw nie pokrywał się z wcześniejszym¹³. Województwa podzielono na obwody te zaś na powiaty (Tab. 1)¹⁴. Podział ten opierał się głównie na dotychczasowej reformie administracyjnej z czasów Księstwa Warszawskiego redukując głównie liczbę ówczesnych powiatów. Reforma była spowodowana nie tylko zmianą granic nowego państwa, ale także pilną potrzebą zredukowania nadmiernie rozrośniętej administracji¹⁵. Przykładowo – powiat kaliski w 1817

---

6 S. Trawkowski, *Geneza rejonu kaliskiego*, s. 153–164.

7 T. Dunin-Wąsowicz, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, s. 77–104; też, *Inskrypcja konińska*, s. 163–178.

8 A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku*, s. 75–79.

9 M. Gochna, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, s. 46–47.

10 *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego*, s. 1–3.

11 Tamże, s. 12.

12 Tamże, s. 4.

13 Tamże, s. 5–6.

14 Tamże, s. 10.

15 Tamże, s. 4–6. O negatywnych konsekwencjach tej reformy zob. tamże, s. 24–25.

Ryc. 2. Granice powiatu kaliskiego (czerwona linia) w 1817 r. na tle podziału administracyjnego z czasów Księstwa Warszawskiego. Na zielono oznaczono granice powiatu kaliskiego w latach 1807–1815. Podkład: fragment „Mappy Księstwa Warszawskiego: dziesięć departamentów podzielonych w sto powiatów”.

r. składał się z wcześniejszych departamentów kaliskiego i warszawskiego¹⁶. W szczególności na wschodzie państwa obszar województwa bezpośrednio nawiązywał do tego znanego z czasów Księstwa, co miało „zapewnić ciągłość urzędowania nowym władzom instancji tj. Komisjom Wojewódzkim, którymi zastąpiono urzędy prefektów”¹⁷.

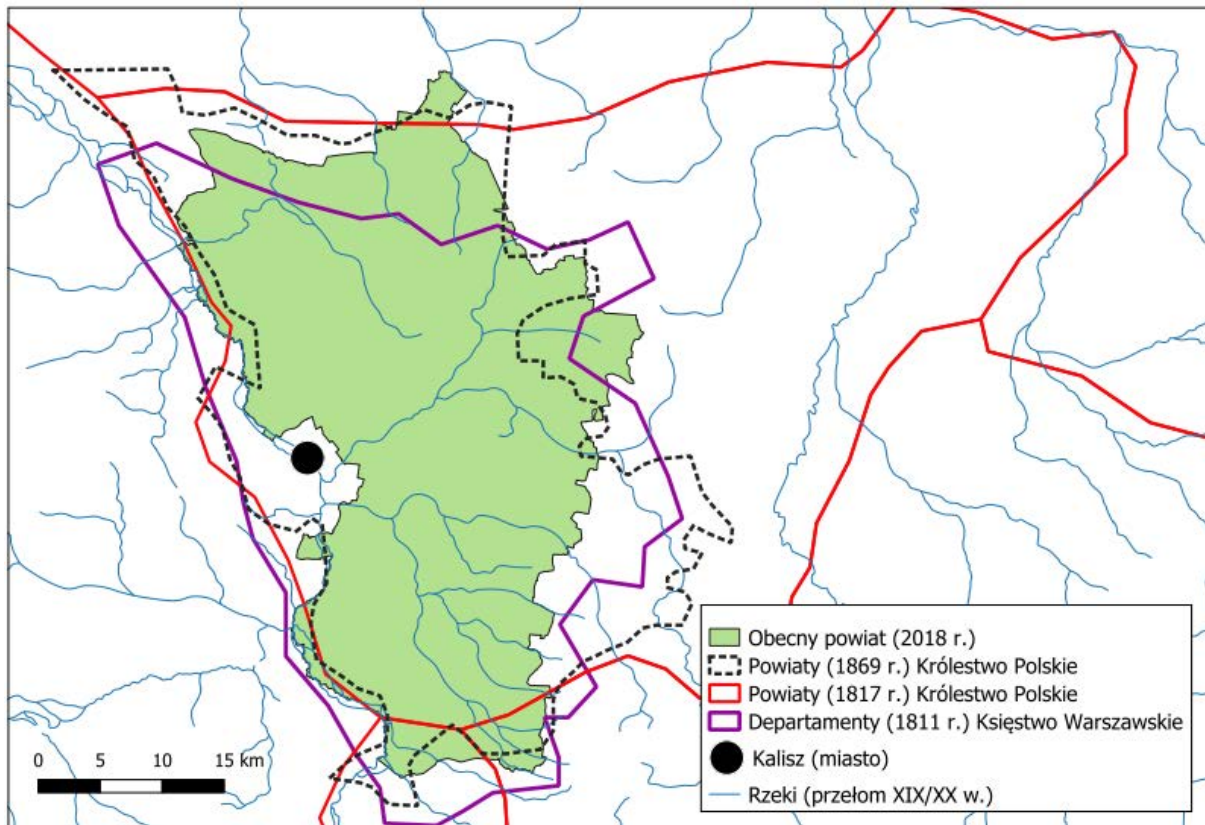
Województwa	Siedziba	Obwody	Siedziba	Powiaty
		kaliski	Kalisz	kaliski, warszawski
		koniński	Konin	koniński, warszawski
kaliskie	Kalisz	sieradzki	Sieradz	sieradzki, warszawski
		wieluński	Wieluń	ostrowski, wieluński, warszawski
		piotrowski	Piotrków	piotrkowski, warszawski

Tab. 1. Podział administracyjny województwa kaliskiego na mocy ustawy z 16.01.1816 r. Źródło: „Podziały administracyjne Królestwa Polskiego”, s. 16.

16 Rycina 2 sugeruje, że w skład powiatu kaliskiego mogła wchodzić także południowa część departamentu konińskiego. Prawdopodobnie jest to jednak błąd wynikający z braku odpowiednio dokładnych granic podziałów administracyjnych z tego okresu i wykorzystania map o różnych skalach.

17 *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego*, s. 6–7.

Ryc. 3. Zmiany w kształcie i zasięgu powiatu kaliskiego na przestrzeni XIX w., oprac. własne.

Wprowadzony system administracyjny przetrwał (z pojedynczymi korektami) do czasów po powstaniu listopadowym. Następujący wówczas okres tzw. nocy paskiewiczowskiej na ziemiach polskich przyczynił się do ograniczania niezależności Kongresówki i coraz ściślejszego unifikowania jej z Imperium Rosyjskim. Z tego też względu wszystkie województwa przemianowano na gubernie, obwody na powiaty, a powiaty na okręgi¹⁸.

Przeanalizowane zmiany w kształcie granic powiatu kaliskiego są ewidentnym dowodem na to, że ówczesne granice wynikały w zasadzie albo z natury własnościowej, związanej z funkcjonowaniem sądów szlacheckich (okres przedrozbiorowy), albo były efektem działań politycznych, które niekoniecznie związane były z czynnikami gospodarczymi czy demograficznymi (Ryc. 3). Szczególnie dobrze obrazuje to kwestia zmian granic, które zaszły na tym terenie po upadku powstania listopadowego. Dodatkowo warto zaznaczyć, że obecny kształt powiatu kaliskiego w dużej mierze jest kontynuacją podziałów administracyjnych po upadku powstania styczniowego i reformy 1869 r. Powiat ten w obecnej formie nie ma ścisłego związku z podziałem przedrozbiorowym. Nie obejmuje on zarówno najsilniejszego ośrodka polityczno-gospodarczo-demograficznego jakim było i jest nadal miasto Kalisz. Można wręcz rzec,

18 Tamże, s. 53.

że na kształt powiatu w dużej mierze wpływają warunki hydrograficzne, gdyż jego zachodnia granica w dużym stopniu opiera się na rzece Prośnie, jednak znów wynika to z faktu, że powiat kaliski był w XIX w. powiatem granicznym Imperium Rosyjskiego.

1.2. Podziały administracji kościelnej

Do końca XVIII w. podział administracji kościelnej nie uległ większym zmianom. Granice dzisiejszego powiatu kaliskiego wpisane były w granice archidiakonatu kaliskiego w ramach archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁹. W okresie rozbiorów tereny okalające Kalisz weszły w skład Królestwa Prus, gdzie pod względem administracji kościelnej znajdowały się w ramach diecezji kujawskiej w jednostce wyższego rzędu, czyli metropolii gnieźnieńskiej. Kolejne zmiany zaszły w 1815 r., kiedy to na terytorium Królestwa Polskiego powołano jednostkę wyższego rzędu – metropolię warszawską i zreorganizowano podział innych jednostek – np. zlikwidowano diecezję kujawską i na jej miejsce stworzono diecezję kujawsko-kaliską. Stan ten utrzymał się przez cały XIX w., co obrazuje zresztą mapa diecezji kujawsko-kaliskiej z 1887 r.²⁰ Stan ten utrzymał się do czasów odzyskania niepodległości. Mapa z 1927 r. obrazuje już stan z nową diecezją – włocławską w miejsce dawnej kujawsko-kaliskiej²¹.

W kwestii zborów protestanckich w epoce nowożytnej w okolicach Kalisza potwierdzone jest istnienie kilkunastu zborów ewangelickich²². Znaczące powiększenie się stanu liczbowego parafii ewangelickich nastąpiło po kolejnych rozbiorach²³. Rozwój struktur ewangelickich był także ściśle związany z postępującą na tych ziemiach kolonizacją niemiecką²⁴. W XIX w. w Kaliszu znajdował się zbor ewangelicki²⁵.

W kwestii podziałów kościoła prawosławnego. Pierwsze jego struktury pojawiają się dopiero w okresie po kongresie wiedeńskim wraz z włączeniem ziem Kongresówki w strefę wpływów Imperium Rosyjskiego²⁶. Ustanowiono wówczas diecezję warszawską, której grani-

---

19 S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*; S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*, s. 8.; B. Szady, *Religie i wyznania w Koronie w XVIII w.*; A. Borek, *Granice jednostek administracji kościelnej*, s. 65–91.

20 *Mapa dyecezyi kujawsko-kaliskiej*.

21 *Mapa Kościoła rzymsko-katolickiego w Polsce*.

22 M. Kuc-Czerep, *Zbory różnowiercze w Wielkopolsce*, s. 148; *Zestawienie zborów protestanckich w Rzeczypospolitej*.

23 W. Gastpary, *Historia protestantyzmu w Polsce*, s. 108–111.

24 Por. W. Śladkowski, *Kolonizacja niemiecka*.

25 SGKP III 685.

26 W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914*, s. 38–43, 53–59.

ce pokrywały się z granicami Królestwa Polskiego. W Kaliszu znajdowała się cerkiew prawosławna²⁷.

Stażność struktur państwowych determinowała stażność struktur administracyjnych wyznań i religii. Każda zmiana polityczno-administracyjna pociągała ze sobą zmiany w charakterze jednostek administracji kościelnej. Najlepiej widać to na przykładzie struktur Kościoła katolickiego, który miał być w dobie zaborów ściśle podporządkowany władzy państwowej. Zmiany ustalone w granicach np. diecezji kujawskiej (późniejszej kujawsko-kaliskiej) utrwały się na tyle, że granica ustanowiona po kongresie wiedeńskim przetrwała aż do dwudziestolecia międzywojennego. Oznacza to, że zmiany, które zaszły w XIX w. w silny sposób wpłynęły na późniejsze (także i dzisiejsze) podziały administracyjne.

Około 1600 r. odnotowano istnienie 37 parafii na terenie powiatu kaliskiego w jego dzisiejszych granicach. Około 1800 i ok. 1900 r. liczba stale wynosiła 41 ośrodków parafialnych (Tab. 2). Na podstawie statystyczno-przestrzennej analizy widać, że nowe ośrodki parafialne były tworzone przeważnie w południowo-wschodnich częściach powiatu – czyli obszarze, który w późnej nowożytności oraz początkach XIX w. był intensywnie kolonizowany.

Miejscowości	Około 1600 r.	Około 1800 r.	Około 1930 r.
Blizanów	+	+	+
Borków Stary	+	+	+
Brończyn	–	+	+
Brudzew	+	+	+
Chełmce	+	+	+
Chlew	+	+	+
Dębe	+	+	+
Dzierzbín	+	+	+
Gać Powężowa	+	+	+
Giżyce	+	+	+
Godziesze Małe	–	+	+
Godziesze Wielkie	+	+	+
Goliszew	+	+	+
Gostyczyna	+	+	+

27 SGKP, t. 3, s. 685; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie*, s. 360.

Iwanowice	+	+	+
Jastrzębniki	+	+	+
Kamion	+	+	+
Kokanin	+	+	+
Kosmów	+	+	+
Kościelec	+	+	+
Koźminek	+	+	+
Lippe	+	+	+
Lisków	+	+	+
Mycielin	–	+	–
Opatówek	+	+	+
Pamięcin	+	+	+
Piątek Wielki	+	+	+
Przespolewo	+	+	+
Rajsko	+	+	+
Rajsko	+	+	+
Rychnów	+	+	+
Staw	+	+	+
Stawiszyn	+	+	+
Strzałków	–	–	+
Tłokinia	+	+	+
Tykadłowo	+	+	+
Wola Droszewska	–	+	+
Zakrzyn	+	+	+
Zbiersko	+	+	+
Zborów	+	+	+
Złotniki	+	+	+
Żerniki	+	+	+
SUMA	37	41	41

Tab. 2. Liczba i wykaz parafii w powiecie kaliskim w granicach z 1999 r. (źródła: „Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku”; Rusiński, „Struktura osadnictwa i zaludnienia pow. kaliskiego 1789”; B. Szady, „Religie i wyznania w Koronie w II połowie XVIII w.”; mapy WIG z lat 30. XX w.)

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne

Najważniejszymi źródłami pisanyymi do analizy zmian osadniczych na terenie powiatu kaliskiego w XVI wieku są rejestry poborowe²⁸. Poza nimi wykorzystywane były inne źródła o charakterze podatkowym zachowane dla XVII i XVIII w.²⁹ Z racji braku *Słownika historyczno-geograficznego ziem polskich w średniowieczu* dla tego terenu korzystałem z indeksów do ksiąg sądów szlacheckich powiatu kaliskiego z przełomu XV i XVI w.³⁰, a także wydanych przez Władysława Rusińskiego inwentarzy dóbr szlacheckich (głównie z XVII i XVIII w.)³¹. Pomocniczo wykorzystywano dane archeologiczne z Archeologicznego Zdjęcia Polski, które są obecnie przechowywane w Narodowym Instytucie Dziedzictwa w Warszawie.

Do rekonstrukcji opisanych wyżej granic administracyjnych wykorzystywano różny materiał kartograficzny³². Sieć departamentów i powiatów z okresu Księstwa Warszawskiego pozyskano z mapy podziału administracyjnego państwa z 1811 r.³³ Z kolei stan po utworzeniu Królestwa Polskiego na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego opracowany został na podstawie mapy Juliusza Kolberga z 1817 r.³⁴ Podstawową mapą dla rekonstrukcji zasięgu powiatu po reformie lat 60. XIX w. była *Mappa pocztowa Królestwa Polskiego z wskazaniem wszelkich dróg oraz odległości na nich, ułożona podług najnowszych źródeł urzędowych*. Z kolei w analizie rozwoju sieci osadniczej w okresie staropolskim najważniejszą pomocą kartograficzną był opublikowany tom atlasu historycznego Polski poświęcony Wielkopolsce w drugiej połowie XVI w.³⁵ Dla okresów późniejszych (XVIII-XX wiek) wykorzystano szereg map dawnych –

---

28 M. Słoń, *Źródła pisane*, s. 20–28; K. Boroda, *Geografia gospodarcza*, s. 37–45.

29 Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej: APP), Tabele dla województwa i powiatu kaliskiego, sygn. Tab. 13 (dalej APPoz. Tab. 13); W. Rusiński, *Struktura osadnictwa i zaludnienie powiatu kaliskiego w 1789 r.*, s. 53–116.

30 *Elektroniczne indeksy do ksiąg sądów szlacheckich powiatu kaliskiego (ok. 1470–1519)*.

31 *Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego od XVI do poł. XVIII w.*

32 Podstawowym opracowaniem monograficznym dotyczącym dziewiętnastowiecznego podziału administracyjnego jest książka *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego*.

33 *Mappa Xięstwa Warszawskiego: dziesięć departamentów podzielonych w sto powiatów*. Nie wykorzystano innej mapy autorstwa W.G. Korna i W. Sandera pt. *Część północna Xięstwa Warszawskiego podług najnowszego granic układu r. 1811 z wyrażeniem powiatów, ze względu na słabe oznaczenie na niej granic poszczególnych powiatów*.

34 J. Kolberg, *Mappa pocztowa i podróżna Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Poznańskiego*.

35 *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*.

wśród nich najważniejsze to mapy Gilly’ego-Crona, Karola Perthéesa, tzw. mapa Kwatermistrzostwa oraz mapy WIG.

Sieć osadnicza powiatu kaliskiego ze względu na swoją chronologię należy do jednej z najbardziej regularnych. Została ona w zasadzie w pełni ukształtowana do okresu XV w. Późniejsze powstające na jej obszarze osady były już raczej związane albo z osadnictwem o charakterze przemysłowym albo miały charakter wtórnej kolonizacji (tzn. polegającej na uzupełnianiu powstałej wcześniej już sieci poprzez gospodarowanie pustek) np. poprzez zakładanie kolonii. Osadnictwo powiatu kaliskiego ma w większości charakter wiejski. Nielicznie znajdujące się na jego terytorium miasta (Opatówek, Koźminek, Staw i Stawiszyn) stanowiły w przeszłości raczej zaplecze gospodarcze dla najważniejszego miasta w regionie, jakim był Kalisz. Warto dodać tu informację, że straciły one w 1869 r. prawa miejskie, co było szeroką konsekwencją represji po powstaniu styczniowym.

W skład powiatu kaliskiego nie wchodzi aglomeracja miasta Kalisza, która to funkcjonuje na prawach miasta – powiatu. O charakterze badanego tu (teraźniejszego) powiatu kaliskiego świadczą także dane ilościowe, w których widać, że zdecydowana większość tego obszaru wykorzystywana jest rolniczo (Tab. 3). Ta struktura gospodarcza ma swoje istotne implikacje w kwestii zagadnienia osadnictwa historycznego, które rozwijało się wzdłuż Prosnę już od czasów wpływów rzymskich³⁶.

Kategoria	Liczba km ²
użytki rolne	834,71
grunty rolne	703,38
sady	13,39
łąki	92,1
pastwiska	25,84
lasy	232,6
pozostałe grunty (w tym nieużytki)	92,71
	1160,02

Tab. 3. Klasyfikacja gruntów w powiecie kaliskim wg stanu z 2005 r. (źródło: Bank Danych Lokalnych, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start>).

Punktem wyjściowym do dalszych rozważań na temat sieci osadniczej, jej zmian i – co istotne – poszczególnych relacji mereologicznych pomiędzy jej elementami jest szesnasto-

36 T. Baranowski, *Kalisia*, s. 81–102.

wieczna sieć osadnicza tego terenu, która została opracowana w serii „Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.”.

Badany tu obszar dzisiejszego powiatu kaliskiego stanowi niemal połowę przedrobiorowego powiatu kaliskiego, ale częściowo zajmuje także obszar powiatów sieradzkiego i konińskiego. Granice obecnego powiatu tylko w niewielkim rozmiarze zgodne są z granicami historycznymi. Zgodność ta dotyczy styku z powiatem ostrzeszowskim na południu oraz na wschodzie na wysokości parafii Przespolew, Liskowo i Chlewo. Zachodnią granicę powiatu wyznacza (poza enklawą miasta na prawach powiatowych – Kalisza) rzeka Proсна (Ryc. 1).

Okolice wchodzące w skład powiatu kaliskiego charakteryzują się funkcjonowaniem długotrwałych struktur osadniczych, które są charakterystyczne dla osadnictwa rolno-hodowlanego. Zmiany o charakterze osadniczym na tym terenie należały w związku z tym do rzadkości i były one przeważnie związane albo z zanikaniem osad gospodarczych (młyny, karczmy), albo z innymi procesami polegającymi na przekształcaniach osad wiejskich (podział, łączenie czy zmiana lokalizacji). Na potrzeby niniejszego studium przeanalizowano w szczególności sposób pięć jednostek osadniczych.

Gręblów ([przysiółek] → pustka → folwark → pustkowie → wieś i pustkowie). Wieś Gręblów wymieniona w źródłach pisanych została pierwszy raz w 1412 r.³⁷ W rejestrach poborowych w 1507 r. opłacono z niej podatek od 1,5 łana uprawnego³⁸, zaś w kolejnym 1 łan uprawny i 0,5 łana pustego³⁹. W *Liber beneficiorum* osada została wymieniona razem z Czekanowem, gdyż obydwie wsie (*villae*) miały płacić od każdego łana po jednej ćwiertni żyta i jednej ćwiertni owsa wraz z dziesięciną snopową plebanowi w Lewkowie⁴⁰. W latach 30. XVI w. ze wsi deklarowano 0,5 łana uprawnego⁴¹. Gręblów w 1552 r. wymieniony został jako pustka⁴², zaś w kolejnych rejestrach poborowych już stale jako folwark⁴³. W tym samym kontekście Gręblów wymieniony jest w materiale źródłowym pochodzącym z XVII w., gdyż chałupnicy z pobliskiego Lewkowa „powinni robić w Gremblewie w rok w żniwa niedziel 3, lubo sierpem, lub kosą, zagrodnicy w tydzień po 3 dni, do piwa robienia za dzień powinni” (1670 r.)⁴⁴. W

---

37 Kartoteka słownika historyczno-geograficznego w Poznaniu, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Poznań, gdzie odnośnik do kodeksu w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu, rkps. nr 553, k. 99v.

38 ASK I 12, k. 12v.

39 ASK I 12, k. 72v.

40 LBG, t. 2, s. 44.

41 ASK I 12, k. 269.

42 ASK I 6, k. 588v.

43 ASK I 13, k. 181v (1564 r.); k. 99v (1565 r.); ASK I 6, k. 659v (1581 r.); ASK I 11, s. 1546 (1591 r.).

44 W. Rusiński, *Inwentarze*, s. 173. Por. wpis z 1672 r., kiedy wprost określono, że: „Na Gremblowie też folwark zły. U Witka zagrodnika chałupa zła. Stawki puste 3, wszystkie niezarybione” (tamże, s. 178).

tym czasie osada na Gręblewie nie była raczej intensywnie zasiedlona – w latach 70. XVII w. żyły tam stale najprawdopodobniej tylko 3 rodziny chłopskie⁴⁵. Sytuacja zasadniczo zmieniła się ponad dekadę później, kiedy to w wykazie podymnego z 1688 r. odnotowano tam istnienie dwóch działów, z których (w sumie) zadeklarowano 17 dymów⁴⁶. W kolejnym stuleciu rejestr podymnego z 1789 r. notuje istnienie w Gręblewie zarówno pustkowie, jak i wsi⁴⁷. Inny obraz stosunków osadniczych podają natomiast dane kartograficzne. Otóż na mapie Perthéesa występują jedynie „Pustkowie Gręblów”, z kolei na mapie Gilly’ego widać wyraźnie znak oznaczający istnienie w tym miejscu stałej (zamieszkaney) wsi wraz z karczmą. W końcu badanego tu okresu (tzn. w XX w.) Gręblów posiadał zarówno status wsi, jak i pustkowie⁴⁸.

Interpretacja dostępnych, lecz szczątkowych, danych źródłowych pozwala nam jedynie domyślać się, że założenie i późniejsze (tzn. nowożytne) funkcjonowanie osady związane było raczej z postępującą deforestacją jej okolic. Wieś znajdowała się na terenie glin zwałowych, co skutecznie utrudniało uprawę roli. Prawdopodobnie właśnie ten czynnik doprowadził do stopniowego pustoszenia osady, a w efekcie przekształcenia się jej w pustkę, która została w kolejnych latach przekształcona w folwark. Niestety brak odpowiednich źródeł nie pozwala przyjrzeć się dokładniej gospodarce tej jednostki, jednak można domyśleć się, że teren wspomnianego pustkowie musiał zostać wtórnie zasiedlony w ramach tzw. kolonizacji olęderskiej pod koniec XVII w., co może sugerować nagły wzrost liczby opodatkowanych dymów w 1688 r. Kolonie olęderskie są już widoczne m.in. na mapie Gilly’ego, ale – co ciekawe – występują one nie pod nazwą Gręblowskie, a Lewkowskie Olędry⁴⁹. Oznaczałoby to, że zarówno grunta Gręblowa, jak i późniejszej kolonii olęderskiej, należały bezpośrednio do Lewkowa, będącego nadrzędną jednostką osadniczą. Co za tym idzie sam Gręblów mógł być raczej przysiółkiem Lewkowa, który z czasem starano się zagospodarować osadzając tam kilku kmieci.

Chrostna (przysiółek → folwark → pustka → włączenie do innej wsi). Kwestie związane ze zmianą statutu miejscowości wiążą się nie tylko z jej typem osadniczym, ale także mogą dotyczyć zagadnień identyfikacyjnych, które niekiedy mogą wpłynąć na interpretację *stricte* osadniczą danej jednostki. Jedną z takich osad była, położona na obrzeżach interesującego mnie tutaj obszaru, osada Chrostna. Najstarsza dotychczas znana wzmianka o niej pochodzi z 1414 r.⁵⁰ Osada ta miała znajdować się w parafii Chlewo (Ryc. 4). Była ona jednak przysiółkiem, położonego w województwie sieradzkim, Sulmówka, o czym świadczą wypisy

---

45 W. Rusiński, *Inwentarze*, s. 179.

46 APPoz, Tab. 13, k. 5v.

47 W. Rusiński, *Struktura osadnictwa i zaludnienia pow. kaliskiego 1789*, s. 90–91.

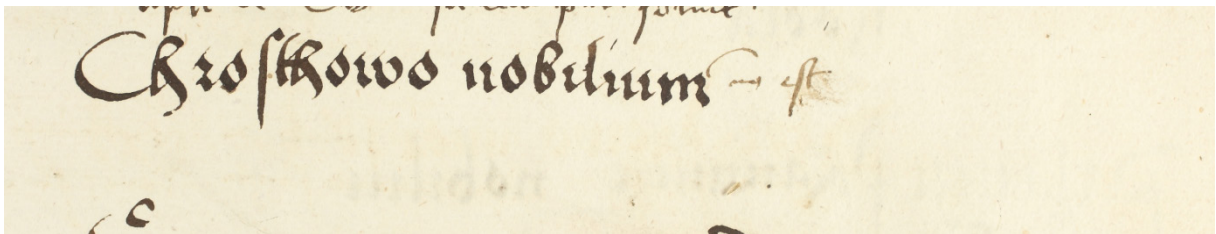
48 T. Bystrzycki, *Skorowidz*, s. 489.

49 W. Rusiński, *Struktura*, s. 92–93.

50 *Wielkopolskie rotty sądowe*, t. 4, nr 446.

Ryc. 4. Parafia Chlew w XVI-wiecznym powiecie kaliskim, źródło: „Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku”.

Ryc. 5. Adnotacja w rejestrze poborowym z 1507 r., w którym zanotowano, że wieś „Chrostowo [szlacheckie]” nie występuje (źródło: ASK I 12, k. 4).

ze średniowiecznych ksiąg sądowych, gdzie pojawia się: „Sulymowo Chrosna dicta”⁵¹ (1498 r.) i „Svlimowko Minori dictam Chrostna”, która „in districtu Calisiensi sitam”⁵² (1500 r.). Wiadomo także, że Janowi „de Minori Sulymowo Chroszna, filio olim Stephani de eadem Chroszna”, rezygnowano w 1494 r. dział (sors) Morawek za 30 grzywien płatnych w półgroszach⁵³. Wieś ta w źródłach początku XVI w. została błędnie zidentyfikowana z także położoną w powiecie kaliskim wsią Chrostowo, o czym świadczą odpowiednie adnotacje w rękopisie⁵⁴ (Ryc. 5).

51 Kalisz Gr. 30, k. 38v.

52 Kalisz Gr. 30, k. 193r. Tutaj określone też jako dział „sors”.

53 Poznań Gr. 7, s. 105.

54 ASK I 12, k. 4: „Chrostowo nobilium. Non est”.

Ryc. 6. Lokalizacja folwarku Chrostne [!] na mapie Perthéesa.

Chrostna pojawiała się w rejestrach poborowych powiatu kaliskiego w latach 1564, 1576 i 1591 r. jako folwark⁵⁵. W spisie pogłównego z 1688 r. wymieniona została jako pustka⁵⁶, zaś sto lat później znów jako folwark⁵⁷. Podobnie dostępny materiał kartograficzny jasno wskazuje, że Chrostna była folwarkiem (mapa Perthéesa, mapa Kwatermistrzostwa – Ryc. 6, 7). Na mapie WIG widać już, że obszar Sulimówka całkowicie wchłonął Chrostnę, co było efektem naturalnych procesów rozwoju osadnictwa (Ryc. 8).

Saczyn – osada młyńska Chodyła (osada młyńska → przysiółek). W 1542 r. rajcy i ławnicy kalisey sprzedali młynarzowi Michałowi zw. Chodyła młyn pod wsią Saczyn wraz ze wszystkimi przyległościami – łąką dookoła młyna, nowymi rolami (jedną nieokreśloną i inną

55 ASK I 13, k. 81,

56 APPoz, Tab. 13, k. 3.

57 W. Rusiński, *Struktura osadnictwa*, s. 86–87.

Ryc. 7. Folwark Chrosno [!] na mapie Kwatermistrzostwa.

Ryc. 8. Zanik Chrostowa na mapie WIG i wchłonięcie go przez Sulimówek.

– położoną w lesie – zwaną Ruczaj)⁵⁸. Wiadomo, że młyn wodny we wsi istniał już w na początku XVI w. (1508 r.)⁵⁹. Przydomek młynarza spowodował, że w późniejszych epokach młyn ten zaczęto nazywać „Chodyłą”, przez co na późniejszych mapach utrwalona została nazwa tej osady młyńskiej. Istotne jest to, że młyn ten powstał na granicach wsi Saczyn, więc – mimo posiadania własnej nazwy – był ściśle związany z osadą. Widać to szczególnie dobrze w rejestrach poborowych z drugiej połowy XVI w., gdzie wraz ze wsią Saczyn opłacono podatek od młyna dziedzicznego o jednym kole (1552 r.)⁶⁰. Nazwa własna tej osady młyńskiej nie została jednak odnotowana w materiałach skarbowych tworzonych przez urzędników państwowych w średniowieczu i epoce nowożytnej. Można jedynie domyślać się, że stan ten wynikać musiał raczej z tego, że zarówno młyn, jak i sama wieś wchodząc w skład dóbr miejskich nie podlegały tak intensywnej kontroli z ramienia państwowego aparatu skarbowego, o czym świadczyć może chociażby dosyć lakoniczna informacja z rejestru pogłównego z 1688 r., gdzie wymie-

58 AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 3785 (wiadomość o dokumencie za: Kartoteka słownika historyczno-geograficznego w Poznaniu, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Poznań).

59 U. Sowina, T. Związek, T. Panecki, *Kalisz w połowie XVI w.*, s. 329.

60 ASK I 6, k. 600.

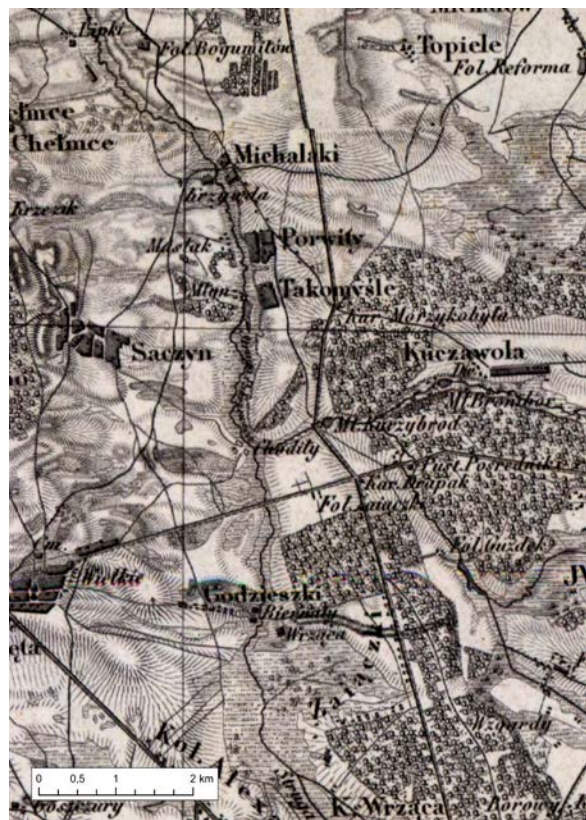

Ryc. 9. Wieś Chodyła (Chodela) na mapie Gilly'ego.

niono „Saczyno cum molendino”⁶¹. Więcej danych o losach osady młyńskiej dostarczają w tym względzie dane kartograficzne. Na mapach Perthéesa i Gilly'ego osada ta występuje już jako regularna wieś pod nazwą „Chodela” (Ryc. 9). Sytuacja jest podobna na mapie Kwatermistrzostwa, gdzie występuje osada „Chodyły” i na mapie WIG, gdzie częścią Saczyna są „Hodyły” (Ryc. 10, 11). Nazwa osady młyńskiej w postaci „Hodyły, –dył” przetrwała w mikrotoponimii wiejskiej jeszcze

61 APPoz, Tab. 13, k. 11.

Ryc. 10. Wieś Chodyła (Chodyły) na mapie Kwatermistrzostwa.

Ryc. 11. Chodyły (Hodyły) jako część wsi Saczyn na mapie WIG.

w drugiej połowie XX w., gdyż została odnotowana w *Urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych*⁶².

Wygoda (osada karczemna → folwark → wybudowanie → wieś). Jedną z często występujących jednostek osadniczych – szczególnie w nowożytnej kartografii – są osady karczemne⁶³. Nie były one jednak często odnotowywane w spisach podatkowych, co mogło wynikać z faktu ich częstego zanikania w wyniku pożarów, rozprzestrzeniania się zaraz lub ich opuszczenia, które z kolei mogło wynikać z dosyć dynamicznych zmian w ówczesnej sieci komunikacyjnej⁶⁴.

Interesująca mnie tutaj osada karczemna nie występuje w żadnym znanym mi spisie podatkowym z XVI, XVII czy nawet XVIII w. Pojawia się ona pierwszy raz jedynie na mapie Perthéasa, gdzie leży na lokalnej drodze prowadzącej z Kakawy do wsi parafialnej Godzieszcze Wielkie. Na mapie Kwatermistrzostwa osada ta występuje jako folwark. W SGKP (t. 14, s. 88) określona została jako „wybudowanie”, zaś na mapie WIG występuje już jako wieś, co zresztą potwierdza skorowidz Bystrzyckiego⁶⁵.

Przykład osady Wygoda pokazuje fakt swoistego „obrastania” pewnych stałych elementów krajobrazu osadniczego – w tym wypadku osady karczemnej – innymi elementami osadniczymi. Z racji pełnionej przez siebie funkcji karczma była naturalnym miejscem skupiającym wokół siebie ludzi, którzy pracowali przy jej obsłudze. To była jedna z możliwości późniejszych przekształceń tej miejscowości. Można także przyjąć, że Wygoda została przekształcona w folwark w wyniku upadku pierwotnej jednostki i zupełnie nowego zagospodarowania istniejącej już infrastruktury budowlanej. Niestety brak dokładniejszych źródeł uniemożliwia poczynienie szczegółowszych refleksji nad tą osadą.

Ruda Buskowa (osada kuźnicza → osada młyńska → pustka → osada młyńska → osada kuźnicza → wieś). Jednym z domniemyanych obiektów, w których prawdopodobnie przetwarzano rudę darniową był młyn zlokalizowany w okolicach zaginionej osady Buskowo⁶⁶ w północno-zachodniej części powiatu kaliskiego⁶⁷. Buskowo i znajdująca się w jego pobliżu Rudna

62 Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów topograficznych, nr 80: powiat kaliski i powiat miejski Kalisz. Województwo poznańskie, 1971 r., Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie.

63 Odnośnie definicji osady karczemnej zob. M. Wilska, *Drogi*, s. 123.

64 Por. T. Związek, *Drogi*, s. 280–283. Por. E. Kowalczyk-Heyman, *Karczma w Ruścu*, s. 263–277.

65 T. Bystrzycki, *Skorowidz*, s. 1916.

66 Buskowo jest nazwą dzierżawczą od imienia Busko, co pozwala – dosyć ostrożnie – wiązać jej początki z kolonizacją na prawie niemieckim. Por. *Słownik staropolskich nazw osobowych*, t. 1, s. 286–287.

67 Wiadomo, że Buskowo leżało na styku z Łęgiem i Wieczynem, zob. Kalisz Ziem. 1400–1409, nr 2251: „Item Petrus Laska de Lang fideiussit pro consorte sua contra Janusium de Woytsini pro limitacione inter Lang et inter Buskowo et Wyotsino et terminus pendet feria tertia post diem sancti Nicolai” i nr 2529, tamże.

zostały sprzedane w 1446 r. za 140 grzywien płatnych w półgroszach⁶⁸. Wiadomo, że odrębność osadnicza tych dwóch miejsc utrzymała się jeszcze do przełomu XV i XVI w.⁶⁹, chociaż ciężko, na podstawie lakonicznych wzmianek w księgach sądowych, domyślać się ówczesnego charakteru znajdującego się tam młyna. Buskowo, jak i Ruda w źródłach późnośredniowiecznych stale określane były jako wsi (*villae*). Młyn wodny zlokalizowany był natomiast w odległości niecałego kilometra od wsi na młynówce położonej na Prośnie. W 1498 r. wymieniono w źródłach młyn wodny leżący na Prośnie pomiędzy wsiami Ruda i Buskowo, który zwał się Kucki (*Kuczsky*)⁷⁰. Być może należałoby identyfikować go z obiektem w Buskowej Rudzie, o którym pierwsza bezpośrednia wzmianka w zgromadzonym materiale pochodzi z 1502 r.⁷¹ W 1515 r. młyn ten nazwano z kolei Rudnickim⁷². W świetle najstarszych rejestrów poborowych stale pojawiała się już jedynie nazwa „Ruda Buskowa”⁷³. Nazwa ta była regularnie wymieniana także w rejestrach poborowych z XVI w. W 1552 r. Ruda Buskowa dwukrotnie została wymieniona jako pustka osadnicza⁷⁴. Buskowo wymieniono jako pustkę z kolei w 1558 r.⁷⁵ W kolejnych źródłach odnotowywano w Rudzie Buskowej występowanie kół walnych (podsiębiernych), co sugeruje, że funkcjonował tam zakład prowadzący przemiał mąki i/lub słodu⁷⁶. W wydanym rejestrze 1618–1620 r. odnotowano istnienie dwóch działów szlacheckich – jednego należącego do Gabriela Złotkowskiego, drugiego zaś do Krzysztofa Mycielskiego. W rejestrze pogłównego z 1674 r. w Rudzie Buskowej (*Ruda Buczkowska* [sic!]) opłacono podatek od 18 chłopów⁷⁷.

---

68 Poznań Gr. 2, k. 130 (s. 233).

69 Kalisz Gr. 29, k. 117r. (1492 r.), k. 177v (1493 r.); Kalisz Gr. 30, k. 3v (1498 r.), k. 68r (1499 r.), k. 77v (1499 r.), k. 90r (1499 r.), k. 229v (1501 r.); Kalisz Ziem. 19, k. 448r (1513 r.), k. 500r (1514 r.). Zob. także Kalisz Ziem. 13, k. 23r i 23v (prawdopodobnie z pierwszej poł. XV w.).

70 Kalisz Gr. 30, k. 38r: „nob. Wyrzbyantha Mruk Bobrownyczski expedire et evincere medietatem ville et hereditate Ruda cum medietate molendinu [!] aquatici, in fluvio Przoszna inter villam Ruda et Buszkowo, dictum Kuczsky [–]”. Prawdopodobnie nazwa młyna powstała od imienia pracującego tam młynarza.

71 Kalisz Gr. 30, k. 286v. Młyn wodny na rzece Prośnie był także wymieniony w 1514 r. (Kalisz Ziem. 19, k. 504v). Istnieje problem z jasnym przyporządkowaniem tego obiektu do konkretnej jednostki osadniczej. Raz pojawiał się jako własność Rudy Buskowej, innym razem jako część folwarku w Buskowie, zob. TD 2717 (Nr. 8) 1615 r.

72 Kalisz Ziem. 19, k. 577r.

73 ASK I 12, k. 18v, 78v, 108v.

74 ASK I 6, s. 594, 601.

75 TD, 2257 (Nr. 23) 1558 r.: „Jan Złotkowski Gabrielowi Zł. stryjowi rodzonemu daje ew. z powodu całych cz. wsi Ruda os. i Buskowo pus. wyderku”.

76 ASK I 13, k. 118 (1565 r.), ASK I 12, k. 722v (1579 r.), ASK I 13, k. 411 (1580 r.), ASK I 6, s. 669 (1581 r.).

77 ASK I 74, k. 16.

Z kolei w rejestrze pogłównego z 1688 r. w osadzie odnotowano (wraz z młynem) 33 osoby⁷⁸. W tabeli dymów z 1789 r. w Rudzie Buskowej istniała wieś z folwarkiem, w której opodatkowano 5 dymów⁷⁹. Osada ta na mapie Perthéesa nosi natomiast nazwę Rudy Wieczyńskiej – jest to jednak ewidentny błąd, gdyż młyn wodny należący do Wieczyna leżał raczej na Żegocińskiej Strudze, co widać doskonale na mapie Gilly’ego.

W świetle zgromadzonych danych nie można zakładać, aby w Rudzie Buskowej prowadzono od połowy XV do schyłku XVIII w. obróbkę lokalnie występującej rudy darniowej. Nazwa ta może być traktowana jako relikwyt nazewnictwa, związany ze znacznie wcześniejszym (czternastowiecznym?), pierwotnym, charakterem tego obiektu, którego dokładnej chronologii – przy obecnym stanie badań – nie można określić. W kontekście analizowanych tutaj zmian osadniczych warto skomentować także brak Buskowa w szesnastowiecznych rejestrach poborowych. Fakt ten można tłumaczyć tym, że wieś (o ile zinterpretujemy literalnie przytaczany wcześniej zapis z 1446 r.) w ciągu XV w. musiała przekształcić się w folwark, który nie był opodatkowany w czasie wybierania podatków nadzwyczajnych. O tym, że Buskowo mogło być folwarkiem może świadczyć zapis z *liber beneficiorum* Jana Łaskiego i wypis z Tek Dworzaczka⁸⁰. Być może folwark ten został wchłonięty w końcu XVIII w. przez Rudę Buskową⁸¹.

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Obserwacja zmian osadniczych dla badanego tu terytorium jest utrudniona głównie z powodu znacznych braków w materiale pisanym. Można oczywiście – na podstawie – materiału archeologicznego starać się wyznaczyć główne miejsca habitacji, które w zasadniczy sposób związane były z najbliższymi okolicami Kalisza, jako najsilniejszego ośrodka protomiejskiego (a później miejskiego) na tym terenie⁸². Na podstawie dostępnych danych można zaobserwować, że szczególnie intensywnie zamieszkałe były obszary w najbliższym sąsiedztwie grodu kaliskiego na Zawodziu oraz okolice grodów w Jarantowie, Kamieniu i Cekowie. Najstarsze osadnictwo na tym terenie wbijało się w takim razie klinem w puszcze, znajdujące się na północ od Cekowa i Jarantowa oraz na południe od Marchwacza. Obszary wyznaczone przez źródła archeologiczne uzupełnia w istotny sposób lista osad, dla których udało się znaleźć potwierdzenie

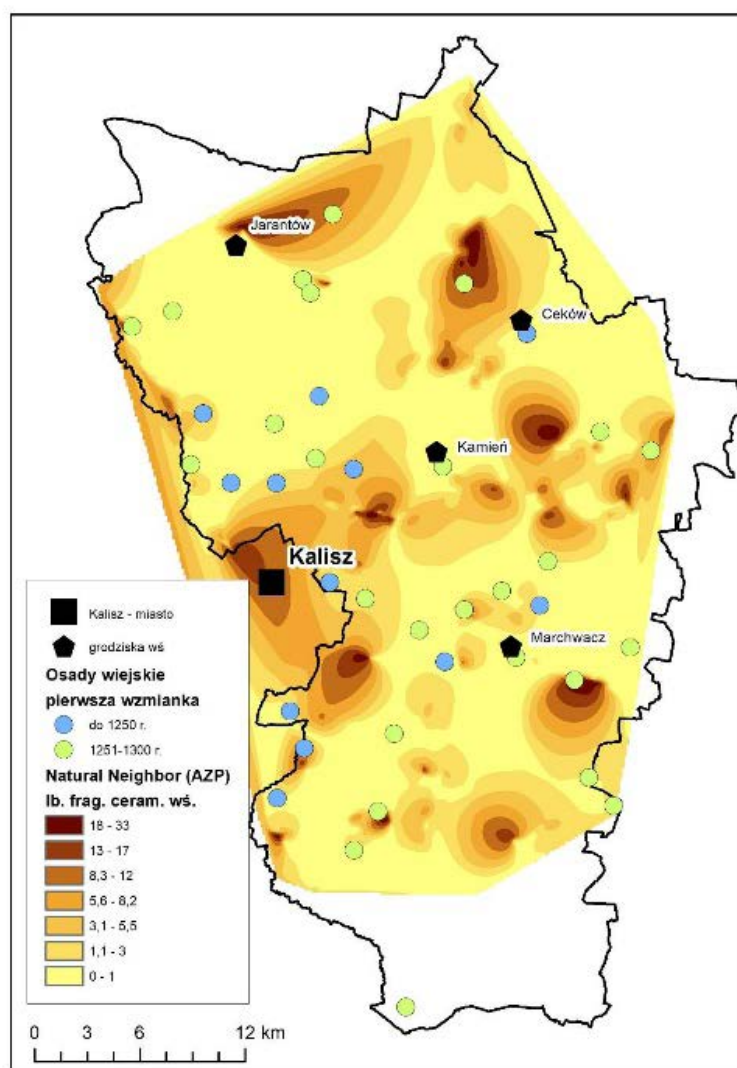
78 APPoz, Tab. 13, k. 10v.

79 W. Rusiński, *Struktura osadnictwa*, 100–101.

80 LBG, t. 2, s. 26: „item Buscowo decimam praedialem eidem plebano [tzn. w Żegocinie – TZ] solvit; item Ruda, item et Lank, hae duae villae ex singulis quartis unum modium siliginis et alium avenae solunt”; TD 2717 (Nr. 8) 1615 r.: „Gabriel Złotkowski ws. Sucha i cz-i wsi Wieczino i Ruda Buskowska i f. Buskovo z mł. w p. kalis. sprzed. za 20. 000 zł. synowi Janowi Zł.”. Por. Kalisz Ziem. 19, k. 504v (1514 r.), gdzie wzmianka o starym dworze położonym „versus Ruda”.

81 W. Rusiński, *Struktura osadnictwa*, s. 100–101.

82 A. Kędzierski, *Obieg pieniężny w Kaliszu*, s. 117–143; R. Szczygieł, *Ustrój miasta Kalisza*, s. 179–190.

Ryc. 12. Główne strefy zamieszkania na terenie powiatu kaliskiego (w granicach z 1999 r.) na podstawie źródeł archeologicznych i pisanych, oprac. własne.

ich istnienia w okresie przedlokacyjnym (tzn. do ok. 1250 r.) i bezpośrednio związanym z lokacją na prawie niemieckim (tzn. do 1400 r.)⁸³, które w zdecydowanej większości zgadzają się z materiałem archeologicznym. Oznacza to, że wszystkie zidentyfikowane osady, które zostały potwierdzone w źródłach pisanych do 1300 r. mogły być związane z kolonizacją XIII w. i tym samym mogły uczestniczyć w transformacji przestrzenno-gospodarczej tego okresu – lokacji na surowym korzeniu (*in cruda radice*) oraz w translokowaniu niektórych osad z tzw. prawa polskiego na niemieckie (*ius Theutonicum*)⁸⁴.

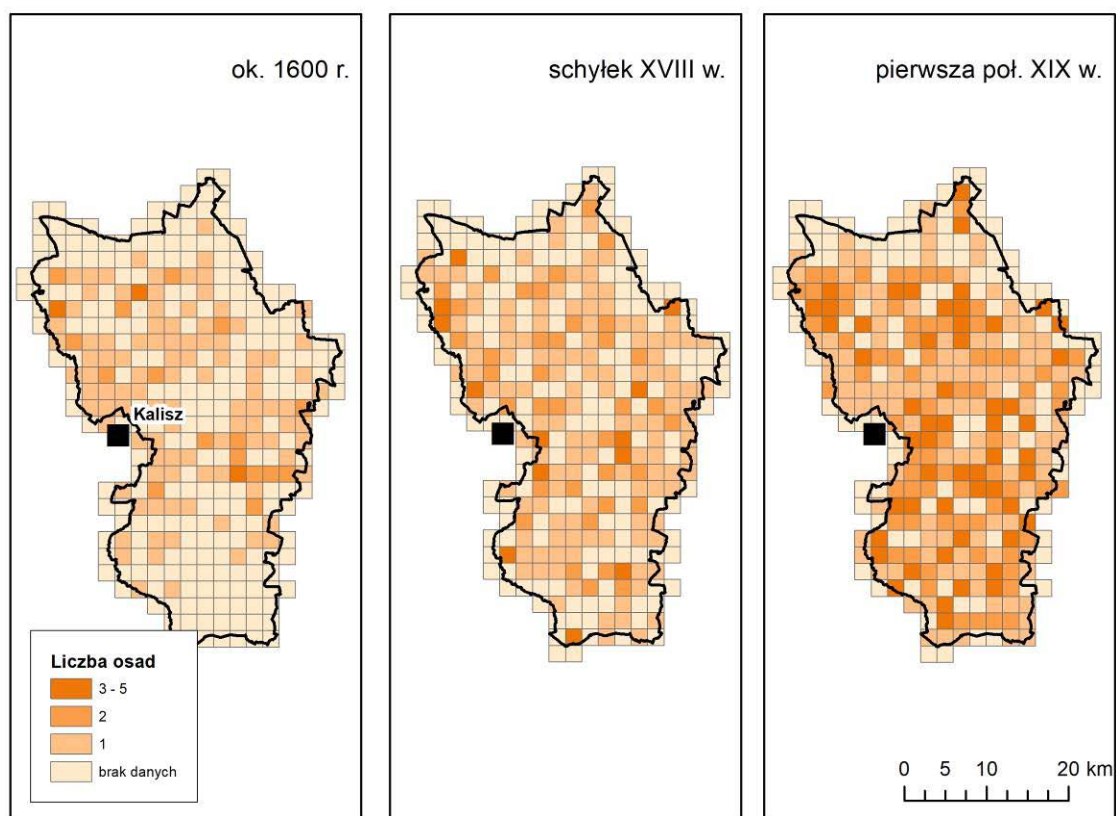
W późniejszych epokach widać postępujące zagęszczanie się sieci osadniczej. Pomiędzy początkiem XVII, a schyłkiem XVIII w. zauważal-

na jest szczególnie intensywna akcja osadnicza prowadzona na południu powiatu, jak i na jego północno-wschodnich krańcach. Ten etap kolonizacyjny polegał głównie na wkraczaniu osadnictwa na tereny dotychczas zalesione. Sieć osadniczą uzupełniano także gospodarstwami folwarcznymi oraz osadami karczemnymi, które obsługiwały zarówno drogi lokalne, jak i szlaki o ważniejszym znaczeniu. Sieć osadnicza uległa zasadniczej zmianie dopiero w XIX w., kiedy przybyły nie tylko nowe wsie, ale pojawiły się kolonie, a także obiekty związane z intensyw-

83 Należy jednak założyć, że pewna część wsi znanych po 1250 r. też musiała mieć zdecydowanie wcześniejszą metrykę.

84 KDW, t. 1, nr 435. Por. K. Fokt, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie* i S. Trawkowski, *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej*, s. 300–327.

Ryc. 13. Zagęszczenie sieci osadniczej powiatu kaliskiego (w granicach z 1999 r.) od XVI do połowy XIX w., oprac. własne.

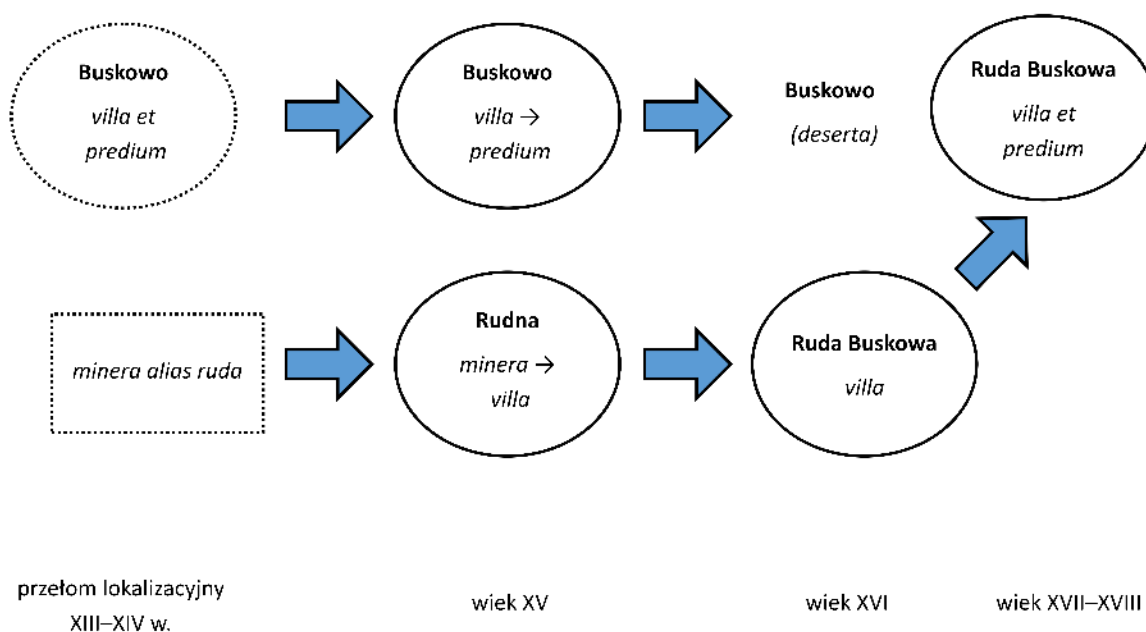
1600		1790		1850	
Typ	Liczba	Typ	Liczba	Typ	Liczba
folwark	1	cegielnia	2	cegielnia	16
miasto	5	dwór	1	cmentarz	21
wieś	138	folwark	4	dwór	41
Suma koń	144	kaplica	3	folwark	51
		karczma	1	karczma	37
		kolegium	1	kolonia	23
		kolonia olęderska	18	kolonia olęderska	14
		miasto	4	komora celna	1
		młyn wodny	3	leśniczówka	1
		osada karczemna	22	miasto	5
		osada młyńska	22	młyn wodny	10
		pustkowie	11	niezidentyfikowana jedn.	30
		wieś	128	obiekt gospodarczy	2
		wieś par.	23	obiekt komunikacyjny	6
		wieś z karczmą	1	obiekt terenowy	2
		Suma końcowa	244	osada	2
				owczarnia	1
				pustkowie	19
				wieś	155
				Suma końcowa	437

Tab. 4. Liczba jednostek osadniczych z podziałem na kategorie na obszarze współczesnego powiatu kaliskiego (źródła: Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku, mapa Perthéesa i mapa Kwatermistrzostwa).

nym ruchem komunikacyjnym (stacje). Z racji, że Kalisz w XIX w. był miastem granicznym Królestwa Polskiego (Imperium Rosyjskiego), to funkcjonowała w nim także komora celna, potwierdzona na materiale kartograficznym.

Przeanalizowane wyżej przemiany osadnicze dotyczą głównie standardowych procesów charakterystycznych dla wielu podobnych miejsc na terenie ziem polskich. Osady w powiecie kaliskim najczęściej zmieniały swój status przekształcając się z jednych jednostek osadniczych w inne. Rozpatrywanymi procesami są tutaj: zmiana nazwy lub lokalizacji, złączenie lub ich podział¹⁸⁵.

Procesy te są szczególnie dobrze widoczne na przykładzie domniemanej kuźnicy w **Rudzie Buskowej**, gdzie dwie rozwijające się symultanicznie osady o odmiennym charakterze – jedna rolno-hodowlana (Buskowo), druga (prawdopodobnie) przemysłowa (Rudna) złączyły się w XVI w. w jedną osadę o ściśle rolniczym charakterze. Proces ten jest naturalny ze względu na ściśle związanie osad kuźniczych z dostępem do rudy darniowej i dostępem do zaplecza energetycznego w postaci okolicznych lasów. W tym wypadku za zmianę o charakterze osadniczym odpowiadały głównie przekształcenia środowiskowe.

Ryc. 14. Schemat zmian w strukturze osadniczej Rudy Buskowej, oprac. własne.

Z kolei przykład osady młyńskiej **Chodyła** pokazuje, że niektóre z jednostek osadniczych były miejscami o szczególnie trwałym charakterze w ówczesnym krajobrazie. Osady młyńskie tworzone były zazwyczaj poza główną zabudową ówczesnych wsi – lokalizację mły-

85 P. Garbacz, A. Ławrynowicz, B. Szady, *Identity criteria for localities*, s. 49–52.

nów wodnych wyznaczały wówczas odpowiednie warunki hydrologiczne⁸⁶. O ich odrębności świadczyły położenie i własna nazwa, która mogła pochodzić od pracującego tam młynarza, zastosowanych tam urządzeń przemiałowych lub konstrukcyjnych; wreszcie charakterze produkcji⁸⁷. Mimo odnotowanej wariantowości nazwy – *Chodela* (mapa Gilly’ego-Crona 1802), *Chodily* (mapa Kwatermistrzostwa), *Hodyły* (mapa WIG, *Urzędowe nazwy miejscowości*) cały czas mamy tu do czynienia z tą samą nazwą, która przynależy do innych obiektów osadniczych – wprawdzie osady młyńskiej, później (XIX–XX w.) wyodrębnionej części wsi (przysiółka). Nazwa znana z początków XVI stulecia przetrwała w zasadzie w sposób nienaruszony więc do naszych czasów.

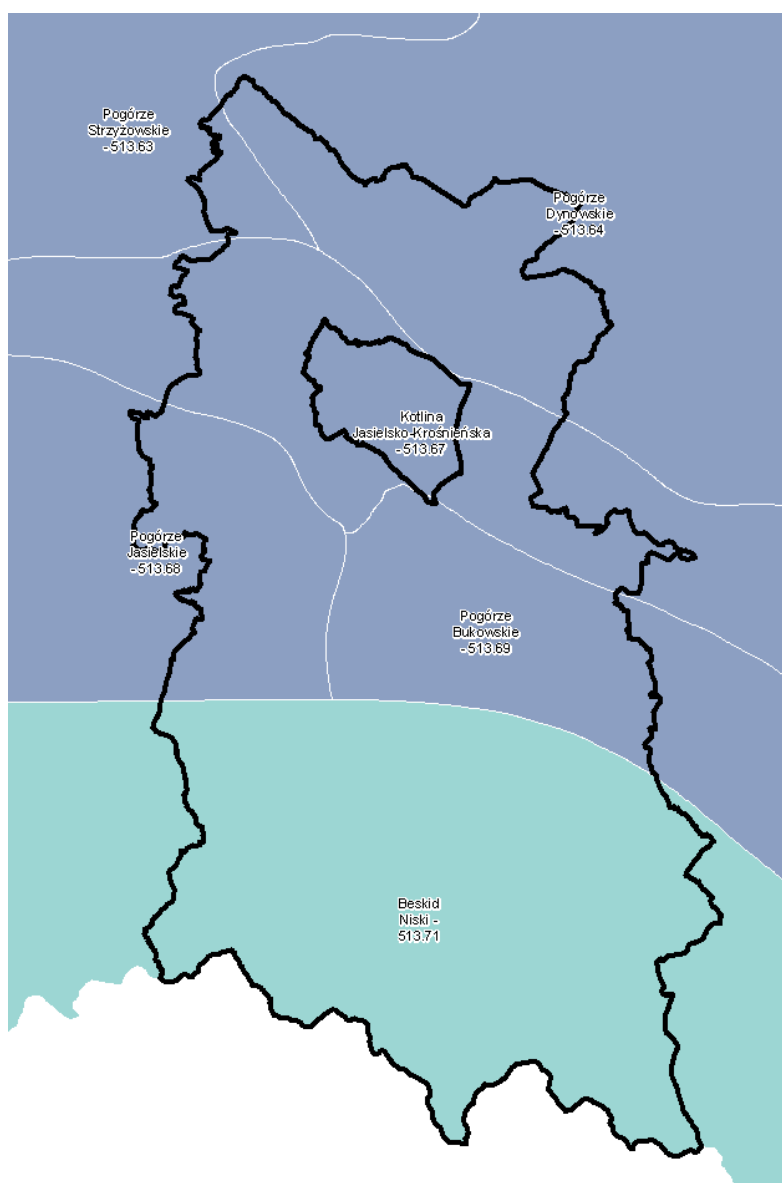
86 R. Kubicki, *Water Mills and Rural Settlements*, s. 35–41.

87 J. Wiśniewski, *Nazwy młynów w Polsce*, s. 449–455; E. Kowalczyk-Heyman, *Młyny ważne, młyny na wagach*, s. 61–71.

Bogumił Szady

Powiat krośnieński i m. Krosno

Analizowany w niniejszym rozdziale obszar obejmuje, nie jeden, jak w pozostałych studiach przypadku, a dwa powiaty. Wynika to z faktu likwidacji w 1999 r. województwa krośnieńskiego i wydzielenia w województwie podkarpackim powiatu „grodzkiego” dla miasta Krosno, który jest otoczony przez powiat „ziemski” – krośnieński. Powiat „ziemski” krośnieński składa się z 10 gmin: 5 wiejskich (Chorkówka, Jaśliska, Korczyn, Krościenko Wyżne, Miejsce Piastowe, Wojaszówka) oraz 5 miejsko-wiejskich (Dukla, Iwonicz-Zdrój, Jędrzejów, Rymanów). Sam powiat krośnieński sięga swoją genezą, oczywiście przy zasięgu terytorialnym odmiennym od współczesnego, końca wieku XVIII i pierwszych podziałów administracyjnych Galicji z 1773 r. (Kreisdistrikt, Bezirk). Ostatnie zmiany w zasięgu powiatu zostały wprowadzone w 2016 r. (Dz. U. z 2016 r. poz. 1134), kiedy to 6723 ha zostały wyłączone z gminy

Ryc. 1. Powiat krośnieński i m. Krosno na tle mezoregionów wg Kondrackiego (źródło danych: Państwowy Instytut Geologiczny, Główny Urząd Geodezji i Kartografii).

Komańcza w powiecie sanockim i przyłączone do gminy Jaśliska w powiecie krośnieńskim¹. Obecnie (wg danych z 2017 r.) powiat „grodzki” krośnieński ma powierzchnię 44 km², które zamieszkuje 46565 osób, zaś powiat „ziemski” krośnieński liczy 993 km² i 112 399 mieszkańców. Biorąc pod uwagę fakt, że wydzielenie powiatu miejskiego miało miejsce w ostatnich latach, zaś zakres chronologiczny tekstu obejmuje okres do 1939 r., dla oddania zasięgu terytorialnego badań w dalszej części artykułu będzie niekiedy używane upraszczające określenie „powiat krośnieński”.

Zgodnie z klasyfikacją Kondrackiego (Ryc. 1) teren analizowanych powiatów należał do dwóch makroregionów prowincji „Karpaty Zachodnie z Podkarpaciem” i podprowincji „Zewnętrzne Karpaty Zachodnie”. Południowa część powiatu należała do makroregionu „Beskidy Środkowe” (mezoregion 513.71: Beskid Niski), zaś centralna i północna do makroregionu „Pogórze Środkowobeskidzkie” (mezoregiony – 513.68: Pogórze Jasielskie, 513.69: Pogórze Bukowskie, 513.67: Kotlina Jasielsko-Krośnieńska, 513.64: Pogórze Dynowskie oraz 513.63: Pogórze Strzyżowskie). Sięgając do regionalizacji krajobrazów kulturowo-historycznych J. Plit można stwierdzić, że powiat krośnieński należał do prowincji „Galicja. Zabór austriacki i krainy Region Południowo-Wschodni (ziemia przemyska, krośnieńska, rzeszowska, sanocka)”. Podobnie jak w przypadku regionalizacji Kondrackiego dzielił się na dwie części – południową, która należała do ziemi „Beskid Niski i Bieszczady” (III.B.9) i północną, która należała do ziemi „Ziemia Krośnieńska, Sanocka, Rzeszowska, Przemyska” (III.B.5). Cały obszar w jego rozwoju historycznym cechowało zróżnicowanie etniczne, językowe i wyznaniowe, w którym ścierały się żywioły polski (katolicki) oraz rusiński, potem ukraiński (prawosławny, unicki). Był to teren występowania osadnictwa wołoskiego oraz grup ludów karpaccich: Bojków i Łemków².

1. Podziały administracyjne

1.1. Podziały administracji świeckiej

Współczesny powiat m. Krosno oraz okalający go powiat krośnieński należy do obszarów pogranicznych³. Fakt ten wpływał w sposób zasadniczy na dzieje jego przynależności administracyjnej. Zachodnia część ciążyła mocno do Małopolski oraz ziem Korony właściwej (w XVI w. woj. krakowskie – powiat biecki i woj. sandomierskie – powiat pilżeński), zaś wschodnia uznawana była za część Rusi Koronnej i Małopolski wschodniej (w XVI w. woj.

---

1 *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2017 r.*, s. 9.

2 J. Plit, *Krajobrazy kulturowe Polski*, s. 272, ryc. 70.

3 M. Parczewski, *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach*, s. 66–67.

ruskie – ziemia sanocka). Dla większości powiatu fizyczną granicę tego podziału wyznaczała rzeka Jasiołka (Jasieł)⁴.

A. Janeczek wskazał na odmienne kształtowanie się podstawowych jednostek administracji terytorialnej (powiatów) na ziemiach koronnych i ruskich⁵. W starszej literaturze wskazywano na związek organizacji powiatowej z systemem kasztelańskim, grodowym i opolnym. W tej perspektywie struktura administracji terytorialnej w zachodniej części obecnego powiatu krośnieńskiego⁶ mogła wyrosnąć na bazie kasztelanii w Bieczu należącej do województwa krakowskiego⁷. Nieco inną genezę miał powiat pilzneński należący do województwa sandomierskiego, który – wg S. Arnolda – wchłonął znaczną część kasztelanii wojnickiej z województwa krakowskiego⁸. Można przypuszczać, że obszar późniejszego powiatu pilzneńskiego leżał pierwotnie w zasięgu kasztelanii wiślickiej. Na skutek zmian związanych z przekształcaniem okręgów kasztelańskich w powiaty oparte na organizacji sądownictwa ziemskiego w XIV w. doszło do wyodrębnienia powiatu pilzneńskiego, który z kolei rozpadł się czasowo na powiat pilzneński i tarnowski⁹. Odrębność ziemi sanockiej należącej do województwa ruskiego w okresie nowożytnym wyrastała ze średniowiecznego systemu podziału Księstwa Halicko-Włodzimierskiego na wołości, które należy rozumieć jako okręgi grodowe. Rozciągnięcie władzy i administracji państwa polskiego na ziemię ruskie odbywało się stopniowo (XIV w.), nie usuwało instytucji ruskich ale w sposób istotny je przekształcało¹⁰. Granice ziemi sanockiej zostały ustalone już w XIV w. i z niewielkimi zmianami przetrwały do końca epoki nowożytnej¹¹.

Dzięki pracom atlasowym dotyczącym wieku XVI dość łatwo można zilustrować zasięg terytorialnych pow. bieckiego (woj. krakowskie), pow. pilzneńskiego (woj. sandomierskie) oraz pow. sanockiego (woj. ruskie) w końcu XVI w. (mapa 1). Pewne kontrowersje wśród historyków budzi granica województw krakowskiego oraz ruskiego w okolicach Jaślik i Zydranowej. K. Przyboś przychylił się do opinii A. Fastnachta, że zaliczanie Jaślik do powiatu bieckiego było pozostałością pierwotnego przebiegu granicy wzdłuż rzeki Jasiołka – Jaślika leżą po krakowskiej stronie rzeki. Nie bez wpływu na powstanie tzw. enklawy ja-

---

4 P. Dąbkowski, *Ziemia sanocka w XV stuleciu*, s. 2; W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, s. 37; H. Rutkowski, *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, s. 35.

5 A. Janeczek, *System grodowo-terytorialny Rusi Halickiej*, s. 152–153.

6 Aby uniknąć wielu powtórzeń w tekście pod pojęciem powiatu krośnieńskiego należy rozumieć obecne dwa powiaty: m. Krośno i krośnieński.

7 S. Arnold, *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym*, s. 93–94; Z. Wojciechowski, *Ze studiów nad organizacją państwa polskiego*, s. 41–42.

8 S. Arnold, *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym*, s. 83–84.

9 W. Pałucki, *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, s. 47; S. Arnold, *Podziały administracyjne województwa sandomierskiego*, s. 56–63.

10 A. Janeczek, *System grodowo-terytorialny Rusi Halickiej*, s. 144–145.

11 K. Przyboś, *Granice ziemi sanockiej w czasach nowożytnych*, s. 21.

sielskiej miał być także przynależność własnościowa Jaślik i okolicznych wsi do biskupstwa przemyskiego¹². Jak wynika z ustaleń Z. Budzyńskiego, sytuacja taka utrzymała się do końca XVIII w. – miasteczko Jaślika jako enklawa należało do województwa krakowskiego (powiat biecki), zaś wsi parafialne je otaczające do województwa ruskiego (pow. sanocki). Sięgając nieco na północ należy brać pod uwagę przejście w okresie nowożytnym dwóch wsi: Węglówka i Bratkówka z województwa sandomierskiego do ruskiego¹³.

W wyniku pierwszego rozbioru Polski cały badany obszar znalazł się w zaborze austriackim. Zaraz po 1772 r. władze w Wiedniu przystąpiły do podziału zajętego obszaru i włączenia go do austriackiego porządku administracyjnego. Zakładał on podział na cyrkuły oraz okręgi (dystrykty). Ze względu na zróżnicowaną i wprowadzającą wiele zamieszania polską terminologię używaną w opracowaniach naukowych dotyczących podziałów administracyjnych Galicji w XIX w., poniższa tabela prezentuje przyjęte w niniejszym opracowaniu pojęcia w języku niemieckim oraz w języku polskim. Pominięty został przy tym najniższy poziom administracji (dominia, gminy, obszary dworskie, magistraty miejskie).

Data	(a) Liczba	(b) Liczba	(c) Liczba	(d) Liczba	(a) Nazwa	(b) Nazwa	(c) Nazwa	(d) Nazwa
1773	1		6	59	Gubernium		Kreis (cyrkuł)	Kreisdistrikt, Bezirk (powiat)
1777	1		6	19	Gubernium		Kreis (cyrkuł)	Bezirk (powiat)
1782	1			18	Gubernium		Kreis (cyrkuł)	
1850	1	3		63 (64 ¹⁴)	Statthaltereien (namiestnictwo)	Regierungsgebiet, Regierungsbezirk (okręg rządowy)		Bezirk (powiat)
1854	2		19 ¹⁵	176	Verwaltungsgebiet (region administracyjny)		Kreis (cyrkuł)	Bezirk (powiat)
1867	1			74 (76 ¹⁶)	Statthaltereien (namiestnictwo)			Bezirk (powiat)

Tab. 1. Liczba oraz nazwy niemieckie i polskie typów jednostek administracyjnych występujących w Galicji w XIX w. (źródła: C.A. Steiner, *Die territoriale Entwicklung der Verwaltung*; R.A. Mark, *Galizien unter österreichischer Herrschaft*).

12 Tamże, s. 25.

13 Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego*, passim.

14 Zob. przyp. 19.

15 W tej liczbie znajdują się dwa cyrkuły stołeczne – Lwów i Kraków.

16 Zob. przyp. 22.

Przy nowym podziale miały być brane pod uwagę: wielkość obszaru, granice naturalne oraz dawny podział powiatowy. Pierwszy podział administracyjny Galicji obejmował 6 cyrkułów i 59 powiatów. Badany teren znalazł się w całości na terenie cyrkułu pilzneńskiego (głównie dystrykty dukielski i krośnieński). W 1777 r. zmniejszono liczbę dystryktów do 19 – w cyrkułe pilzneńskim znajdował się m.in. dystrykt krośnieński. Proces dostosowywania organizacji terytorialnej do modelu austriackiego doprowadził w 1782 r. do likwidacji dystryktów i wprowadzenia podziału Galicji na 18 cyrkułów¹⁷. Obecny powiat miejski Krosno oraz powiat krośnieński zostały podzielone między cyrkuły Sanok i Dukla¹⁸. Nadrzędną jednostką administracyjną w stosunku do cyrkułów stanowiło gubernium ze stolicą we Lwowie, zaś podstawową jednostką podziału terytorialnego, opartego w dużym stopniu na strukturze własnościowej, stanowiły dominia wiejskie oraz magistraty miejskie.

W 1790 r. siedzibę cyrkułu dukielskiego przeniesiono do Jasła. Do kolejnych zmian granic jednostek terytorialnych doszło już w II połowie XIX w. w związku z reformami administracyjnymi monarchii habsburskiej i podziałem na tzw. kraje koronne. Jednym z nich było Królestwo Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim oraz Księstwami Oświęcimskim i Zatorskim. W 1850 r. gubernium we Lwowie zostało zastąpione przez namiestnictwo kraju koronnego podzielone na trzy okręgi rządowe (Regierungsbezirke) we Lwowie, Krakowie i Stanisławowie, podzielone na 63 powiaty (Bezirk). Dotychczasowy cyrkuł (Kreis) Jasło trafił do okręgu rządowego Kraków, zaś cyrkuł Sanok został podzielony między okręgi rządowe w Krakowie i Lwowie¹⁹. W 1854 r. podjęto decyzję o zastąpieniu trzech obszarów administracyjnych przez dwie jednostki (Verwaltungsgebiet) we Lwowie i Krakowie oraz przywróceniu podziału na cyrkuły (Kreis) i powiaty (Bezirk)²⁰. Co ważne, w nowym ustroju nie było żadnych powiązań służbowych ani osobowych między tymi prowincjami (Galicja Wschodnia i Galicja Zachodnia). Dyskusyjna w kontekście hierarchii i ciągłości administracji terytorialnej jest interpretacja oraz relacja namiestnictwa (Statthaltere) oraz okręgów rządowych w 1850 r. (Regierungsgebiet, Regierungsbezirk) i regionów administracyjnych w 1854 r. (Verwaltungsgebiet). Ustawa z 8 października 1850 r. (RGBl. 383) w § 1 zaznacza: „An der Spitze der

---

17 E. Barwiński, *Pierwsze podziały administracyjne Galicji*, s. 6–11; R.A. Mark, *Galizien unter österreichischer Herrschaft*, s. 5–8.

18 *Carte des deux Cercles de Dukla et Sanok*.

19 R.A. Mark, *Galizien unter österreichischer Herrschaft*, s. 85–86. Wg Steinera było to 64 powiaty, 26 w okręgu rządowym krakowskim, 19 w stanisławowskim oraz 19 we lwowskim. Błąd w liczbie powiatów okręgu stanisławowskiego wynika z błędnej numeracji, C.A. Steiner, *Die territoriale Entwicklung der Verwaltung*, s. 5–13. Wg A. Dziadzio i M. Mataniaka został zachowany podział na cyrkuły, ale wydaje się to błędną interpretacją źródła, A. Dziadzio, M. Mataniak, *Namiestnictwo galicyjskie (1867–1914)*, s. 139.

20 R.A. Mark, *Galizien unter österreichischer Herrschaft*, s. 86–88.

Verwaltung steht der Statthalter, welcher in Lemberg seinen Sitz hat”, zaś w § 2: „In administrativer Beziehung wird das Kronland Galizien in drei Regierungsbezirke eingetheilt, welche von ihren Hauptorten: Lemberg, Krakau und Stanislaw die Namen führen”. Należy dodać, że podział wprowadzony w 1850 r. zniósł de facto cyrkuły dzieląc je między poszczególne okręgi rządowe wprowadzając podział na 63 powiaty. Ustawa z 24 kwietnia 1854 r. (RGBl. 111) w § 1 mówi: „Die Königreiche Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz und Zator sind in zwei Verwaltungsgebiete eingetheilt”. Jednocześnie przywracał podział na cyrkuły i powiaty. Można bowiem powiedzieć (i tak formułuje to większość opracowań), że liczbę okręgów rządowych zmniejszono z 3 w 1850 r. (Regierungsgebiet) do 2 w 1854 r. (Verwaltungsgebiet). Bardziej właściwe, biorąc pod uwagę treść ustaw wydaje się jednak przyjęcie, że okręgi rządowe zostały usunięte, zaś w 1854 r. wprowadzono podział na dwa namiestnictwa (Verwaltungsgebiet der Statthaltereie in Lemberg, Verwaltungsgebiet des Landesregierung in Krakau), zwłaszcza wobec wskazanego wyżej braku powiązań obu jednostek. Dodatkowo w 1855 r. zniesiono dominia wiejskie, zaś ich terytoria podzielono między gminy wiejskie i obszary dworskie. Od 1862 r. każda istniejąca wieś, niezależnie od wielkości stanowiła gminę. Wyjątkowo gminy mogły składać się z kilku miejscowości, co można obserwować także na badanym terenie (zob. niżej opis osadnictwa)²¹. Jak wynika z analizy mapy Kummersberga z 1855 r. przez obecny powiat krośnieński przebiegała granica między okręgiem rządowym we Lwowie – cyrkuł Sanok (całość lub części powiatów: Rymaków, Bukowsko) oraz w Krakowie – cyrkuł Jasło (całość lub części powiatów Dukła, Krosno, Frysztak).

W 1860 r. został zlikwidowany cyrkuł jasielski (wcześniej dukielski) i cały obszar obecnego powiatu krośnieńskiego znalazł się w cyrkuł sanockim. Do kolejnej gruntownej reformy administracyjnej doszło 23 stycznia 1867 r. (RGBl. 17). Przywrócona została jedność Galicji, w ramach części monarchii austro-węgierskiej – Przedlitawii, do której należał kraj koronny Galicji i Lodomerii, przez powołanie jednego namiestnika we Lwowie, któremu podlegało 74 powiaty (Bezirk)²². Do 1914 r. ich liczba wzrosła do 82. Zniesiono tym samym wcześniejszy podział na cyrkuły. Analiza przeglądowej mapy Galicji z 1910 r., na której oznaczono granice powiatów politycznych (Bezirkshauptmannschaftsgrenzen) i sądowych (Gerichtsbezirksgrenzen) wskazuje, że obszar obecnego powiatu m. Krosno i krośnieńskiego należał do powiatów Krosno, Jasło, Sanok oraz Strzyżów (w 1896 r. część należąca do powiatu Jasło trafiła do po-

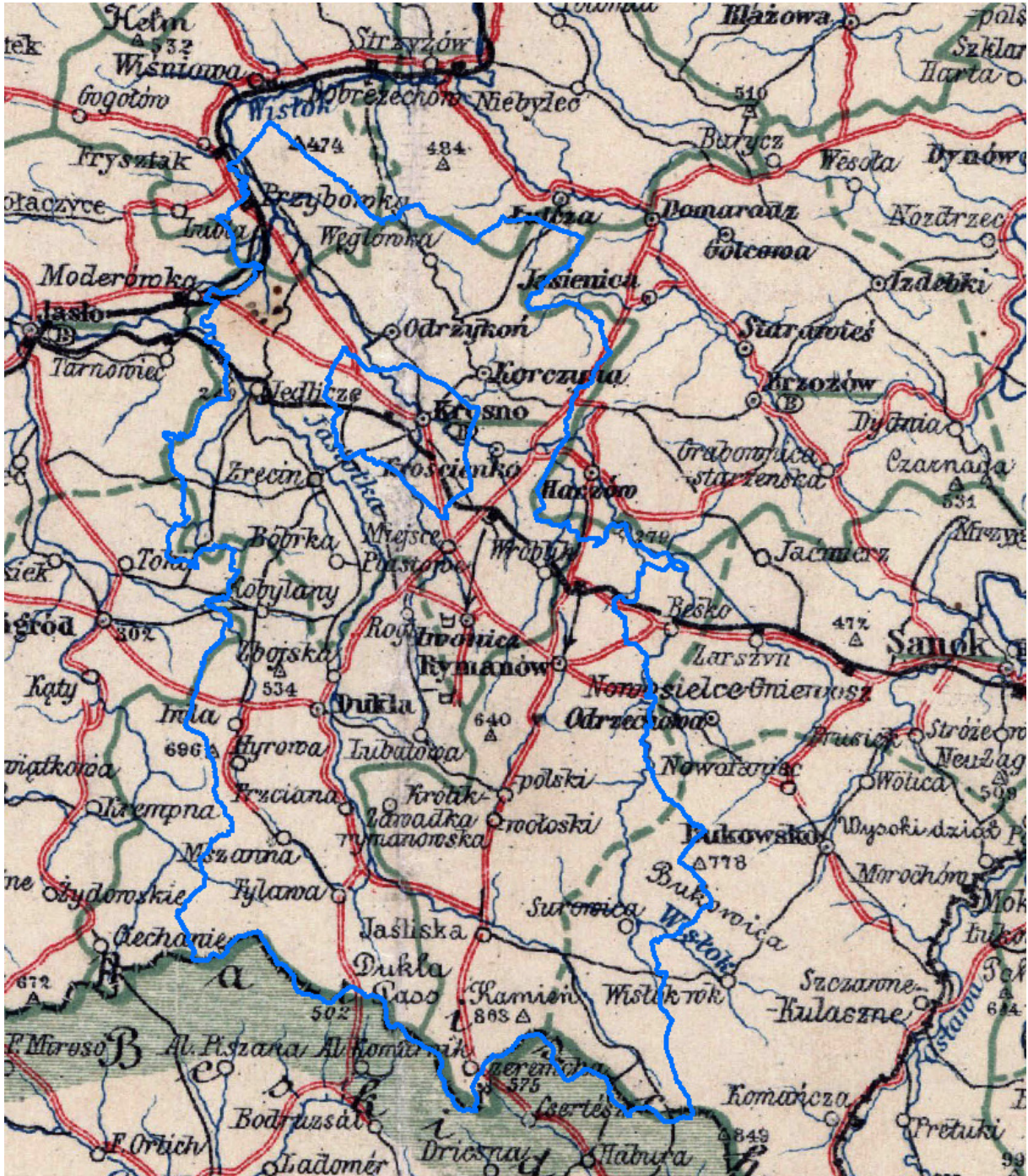
---

21 A. Górak, K. Latawiec, *Kancelaria organów władzy w Galicji*, s. 5; A. Dziadzio, M. Mataniak, *Namiestnictwo galicyjskie 1867–1914*, s. 141; A.J. Mielcarek, *Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej*, s. 17.

22 A. Dziadzio, M. Mataniak, *Namiestnictwo galicyjskie 1867–1914*, s. 143; C.A. Steiner, *Die territoriale Entwicklung der Verwaltung*, s. 22. A.M. Mark podaje liczbę 76 powiatów. R.A. Mark, *Galizien unter österreichischer Herrschaft*, s. 89.

wiatu Strzyżów - powstał on przez połączenie powiatu sądowego Frysztak, z powiatu politycznego Jasło oraz powiatu sądowego Strzyżów, z powiatu politycznego Rzeszów) (Ryc. 1).

Ryc. 1. Granice współczesnego powiatu krośnieńskiego i m. Krosno na tle podziału administracyjnego z 1910 r. (na podkładzie mapy administracyjnej: Generalkarte von Galizien und Bukowina).

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. terytorium obecnego powiatu krośnieńskiego, należące wcześniej do kraju koronnego Galicji i Lodomerii (część Przedlitawii) trafiły w ca-

łości do województwa lwowskiego, graniczącego od zachodu z województwem krakowskim. Podział Galicji na województwa i powiaty nastąpił dopiero w 1921 r. Granice powiatu krośnieńskiego oraz jego gmin w okresie międzywojennym korespondują w wielu miejscach ze współczesnym powiatem krośnieńskim. Należy przy tym pamiętać o reformie administracyjnej z 1932 r., która oznaczała zniesienie wielu powiatów, m.in. powiatu Strzyżów, w skład którego wchodziła przez pewien okres północna część obecnego powiatu krośnieńskiego²³. Południo-wschodnia część obecnego powiatu krośnieńskiego należała przed wojną do powiatu sanockiego (Jaśliska, Rymanów). Na podstawie mapy administracyjnej przygotowanej w 1937 r. można stwierdzić, że na obszarze obecnego powiatów m. Krosno i powiatu krośnieńskiego znajdowały się przed wojną następujące gminy: Jaśliska i Rymanów (pow. Sanok), Tylawa, Dukla (Nadole), Iwonicz, Miejsce Piastowe, Chorkówka, Jedlicze, Krosno, Korczyn, Odrzykoń, części gmin Polany i Frysztak (pow. Krosno).

Okres międzywojenny przyniósł też zmiany na najniższym szczeblu administracji terytorialnej. Na podstawie ustaw gminnych z 1866 r. posiadłości ziemskie tworzyły odrębne od gmin jednostki podziału terytorialnego – obszary dworskie, które funkcjonowały równolegle z gminami wiejskimi. Ustawa Sejmu Krajowego z 14 lutego 1914 r., jeszcze przed odzyskaniem niepodległości, wprowadziła przepisy o zniesieniu obszarów dworskich i ich włączeniu do gmin terytorialnych. Decyzję o połączeniu obszarów dworskich z gminami utrzymał rząd Paderewskiego i Sejm ustawodawczy (26 lipca 1919 r.). Jak wynika ze spisu ludności z 1921 r. i związanego z nim rejestru miejscowości, obszary dworskie wciąż funkcjonowały w okresie międzywojennym, a proces ich likwidacji i włączania do gmin wiejskich trwał wiele lat. Dopiero w latach 30. XX w. dokonano względnej unifikacji terytorialnej kraju. Ustawa z 23 marca 1933 r. regulowała powstanie tzw. gmin zbiorowych, złożonych z wielu miejscowości, w miejsce funkcjonujących w zaborze pruskim i austriackim gmin jednowioskowych. Można więc powiedzieć, że zwyciężył tutaj model rosyjski²⁴.

1.2. Podziały administracji kościelnej

Na terenie obecnego powiatu krośnieńskiego swoje struktury terytorialne²⁵ rozwinął Kościół prawosławny, Kościół katolicki obrządku łacińskiego i greckiego (unicki), kościoły

---

23 A.J. Mielcarek, *Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej*, s. 35, 57.

24 Z.W. Pazdro, *Przemiany ustrojowe samorządu terytorialnego*, s. 4–5; A.J. Mielcarek, *Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej*, s. 57, 64.

25 Zgodnie z założeniami projektu przez struktury terytorialne rozumiana jest organizacja złożona przynajmniej z trzech szczebli organizacyjnych – podstawowego, średniego i wyższego, np. parafia – dekanat – diecezja. Nie były brane pod uwagę struktury oparte na pojedynczych i często rozproszonych jednostkach organizacyjnych poziomu podstawowego – kenesy karaimskie czy też meczety tatarskie nie posiadały struktur terytorialnych wyższego poziomu.

protestanckie oraz mojżeszowi. Podobnie jak w przypadku jednostek administracji świeckiej – badany teren leżał na pograniczu dużych jednostek administracji wyznaniowej (diecezji, metropolii).

Przy omówieniu wczesnośredniowiecznych podziałów terytorialnych Kościoła łacińskiego (diecezja krakowska, metropolia gnieźnieńska) i prawosławnego (diecezja przemyska, metropolia kijowska) należy wyjść od zasięgu pierwotnej chrystianizacji ziem słowiańskich. Związek chrystianizacji z historią polityczną oraz tworzeniem monarchii średniowiecznych zdeterminował terytorialny zasięg obu wspomnianych wyznań chrześcijańskich. Wciąż aktualne w tej materii pozostają ustalenia K. Potkańskiego, W. Abrahama i Z. Sułowskiego²⁶. Podkarpacie, przed powstaniem diecezji w Krakowie w roku 1000, zaliczane było do powstałej w 973 r. diecezji praskiej. Są pewne przesłanki oddziaływania Kościoła wschodniego na tym terenie na przełomie X i XI w. jednak nie wydają się one zbyt mocne. Wg Z. Sułowskiego zarówno Krosno jak też parafię Rzeszów należy zaliczać w XIII w. do Małopolski i łacińskiej diecezji krakowskiej. Na przełomie XII i XIII w. powstaje prawosławna diecezja przemyska (pierwsza wzmianka w 1220 r.), utworzona zapewne w czasie, gdy ziemie na Sanem stanowiły księstwo odrębne od halickiego. Przesunięcie granicy i włączenie Krosna wraz Rzeszowem do diecezji przemyskiej i ziemi sanockiej województwa ruskiego musiało nastąpić w II połowie XIV w. – w momencie ukształtowania się granic katolickiej diecezji przemyskiej²⁷. Można przyjąć także założenie, że w XII i XIII w. ze względu na swoją pograniczność granice prawosławnej diecezji przemyskiej były otwarte na zachód, zaś łacińskiej diecezji krakowskiej otwarte na wschód – w ten sposób na badanym obszarze krzyżowały się wpływy prawosławia i katolicyzmu²⁸.

Administracja wyznaniowa na badanym obszarze uległa zmianie w momencie powstania łacińskiej diecezji przemyskiej ok. 1340 r. (w 1375 r. została włączona do metropolii lwowskiej). Obejmowała ona ziemię przemyską i sanocką i miała pokrywać się – zgodnie z intencjami papieża – z terenem istniejącej wcześniej prawosławnej diecezji przemyskiej²⁹. Założenie to nie zostało w pełni zrealizowane, na co wskazuje konflikt z archidiecezją lwowską o powiat samborski. Na zachodzie zasięg przemyskiej diecezji łacińskiej nie mógł się pokrywać w pełni

---

26 K. Potkański, *Granice biskupstwa krakowskiego*; W. Abraham, *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego*; Z. Sułowski, *Diecezja przemyska w średniowieczu*; H.E. Wyczawski, *Problem początków diecezji przemyskiej*.

27 Władysław Semkowicz, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, „Kwartalnik Historyczny“, 39 (2), 1925, 302–303; J. Kwolek, *Początki biskupstwa przemyskiego*, „Nasza Przeszłość studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce“, 43, 1975, 22–23; Z. Sułowski, *Diecezja przemyska w średniowieczu*, 17–22.

28 Tezę o częściowym otwarciu granic wschodnich diecezji krakowskiej i gnieźnieńskiej postawił W. Abraham, W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce*, s. 59.

29 H. Borcz, *Archidiecezja przemyska*, s. 66.

z diecezją prawosławną, gdyż w jej zachodniej części swoją jurysdykcję sprawowali łacińscy biskupi krakowscy.

Organizacja dekanalna diecezji krakowskiej ukształtowała się zapewne w ramach jednorazowej akcji, którą J. Chachaj przypisuje biskupowi Gedce. Wysuwa on także tezę o jednoczesnym podziale diecezji krakowskiej na archidiaconaty oraz archidiaconatu krakowskiego na dekanaty (II połowa XII w.)³⁰. Nie jest znany dokładny zasięg średniowiecznych dekanatów diecezji krakowskiej, można jednak przypuszczać, że teren obecnego powiatu krośnieńskiego znajdował się pierwotnie w zasięgu dwóch rozległych dekanatów jasielskiego (zręcińskiego) oraz tarnowskiego. Na skutek rozbudowy sieci parafialnej, decyzją biskupa Zbigniewa Oleśnickiego z 1448 r., został erygowany archidiaconat sądecki. W trakcie reformy administracyjnej diecezji krakowskiej w II połowie XVI w. (1577–1595) z dekanatu jasielskiego został wydzielony dekanat żmigrodzki.

W wyniku kolejnych podziałów dekanatu tarnowskiego doszło do wyodrębnienia dekanatu pilzneńskiego, następnie mieleckiego i ropczyckiego. Zapewne na przełomie XVI–XVII w. z dekanatu ropczyckiego został wyodrębniony dekanat strzyżowski (strzeżowski), ujęty na mapach *Atlasu historycznego Polski w II połowie XVI w.* Na analizowanym terenie w tym okresie znajdowały się siedziby następujących parafii należących do diecezji krakowskiej: Jaśliska, Dukła, Kobylany, Wietrzno, Bobrek (Bóbrka, dek. Żmigród), Zrzęcin, Jedlicze (dek. Jasło) oraz Łęki Wielkie, Łączki Małe (dek. Strzyżów)³¹. Sytuacja nie uległa zasadniczej zmianie w okresie nowożytnym. Najpoważniejszą zmianą było wydzielenie archidiaconatu wojnickiego w 1765 r. (dekanaty bobowski, biecki, jasielski i żmigrodzki), który rozdzielił archidiaconat sądecki na dwie części – południową (dek. Nowy Targ, Nowy Sącz, Spisz) i północną (dek. Mielec, Strzyżów, Ropczyce, Pilzno). W świetle badań. S. Litaka dla II połowy XVIII w. na badanym terenie znajdowały się następujące kościoły parafialne: Dukła, Wietrzno, Kobylany (dek. Żmigród, arch. Wojnicz), Zrzęcin (Zrzęcin), Jedlicze (dek. Jasło, arch. Wojnicz) oraz Łęki (dek. Strzyżów, arch. sądecki)³². Parafia Jaśliska, stanowiąca od XV w. dominium biskupa przemyskiego, zmieniła swoją przynależność diecezjalną i została oficjalnie zaliczona do diecezji przemyskiej w 1763 r.³³ Parafia Bóbrka, wg B. Kumora, utraciła samodzielność za rządów biskupa Załuskiego, stając się filią zależną od Wietrzna (przed 1760 r.)³⁴. Z kolei parafia Łączki

30 J. Chachaj, *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna*, s. 382.

31 B. Kumor, *Archidiaconat sądecki*, s. 15–16; *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku; Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*.

32 S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego*.

33 M. Piber-Zbieranowska, *Granice jednostek administracji kościelnej*, s. 41.

34 B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 395.

Ryc. 2. Kościoły katolickie (kolorem czerwonym), cerkwie unickie (kolorem zielonym) oraz synagogi na terenie obecnego powiatu krośnieńskiego funkcjonujące ok. 1772 r. (Atlas wyznań i religii w Rzeczypospolitej w II połowie XVIII w., opracowanie własne).

Małe, ze względu na szczupłe uposażenie została włączona do par. Łęki Wielkie decyzją biskupa Radziwiłła z 1596 r.³⁵

Po prawej stronie rzeki Jasiołki swoje struktury rozwinęła z kolei katolicka diecezja przemyska, należąca do metropolii lwowskiej. Otrzymała ona podział dekanalny już w końcu XIV w., jednak – w opinii W. Müllera – nie był on trwały. W świetle badań G. Klebowicza na badanym terenie w XVI w. znajdowało się 17 kościołów parafialnych (w połowie XVI w. przestała funkcjonować parafia w Głębokiem)³⁶. W 1594 r. znajdowały się one w większości w dekanacie Krosno – tylko parafia Rymanów należała do dekanatu sanockiego. Podział dekanalny uległ rozbudowie w ciągu XVI–XVII w.: liczba dekanatów z 7 w 1594 r. wzrosła do 12 przed I rozbiorem Polski. W 1751 r. diecezja została podzielona na 3 archidiakonaty: brzozowski, jarosławski i przemyski. Obszar obecnego powiatu krośnieńskiego leżał w zasięgu dekanatu krośnieńskiego i sanockiego w archidiakonacie brzozowskim³⁷. Liczba parafii, które miały swoje siedziby na badanym obszarze, w zasadzie się nie zmieniła do końca czasów nowożytnych – jedynie Jaśliska zostały przeniesione z diecezji krakowskiej do przemyskiej i weszły do dekanatu krośnieńskiego (1763), potem rymanowskiego. Idąc od północy przed I rozbiorem na badanym obszarze były położone następujące kościoły parafialne: Odrzykoń, Korczyzna, Kombornia, Krosno, Krościenko, Miejsce Piastowe, Targowiska, Wrocanka, Rogi, Iwonicz, Klimkówka, Równe, Jasionka, Lubatowa, Królik Polski i Jaśliska (dek. Krosno) oraz Rymanów (dek. Sanok).

Kluczowym momentem dla rozwoju struktur Kościoła łacińskiego na badanym terenie była zmiana granic diecezji po I i III rozbiornie. Dodatkowo rządy józefińskie położyły kres organizacji archidiakonalnej (1784–1785)³⁸. Dekanat krośnieński na krótko (1785–1805) trafił do utworzonej po I rozbiornie diecezji tarnowskiej. Jej likwidacja w 1805 r. sprawiła, że dwa cyrkuły polityczne: tarnowski i jasielski z 9 dekanatami (bieckim, żmigrodzkim, ropczyckim, jasielskim, strzyżowskim, mieleckim, pilzneńskim, radomyskim i krośnieńskim) trafiły do diecezji przemyskiej³⁹. Po kolejnej regulacji związanej z dostosowaniem granic dekanatów do granic jednostek państwowych przeprowadzonej w 1799 r. niemal wszystkie granice dekanatów w Galicji Zachodniej uległy zmianom. Nowy podział dekanalny utrzymał się bez większych zmian do połowy XIX w., przy czym zmiany przeprowadzone w 1843 r. dotyczyły głównie części centralnej diecezji przemyskiej⁴⁰. Parafie obecnego powiatu krośnieńskiego należały do

---

35 B. Kumor, *Archidiakoniat sądecki*, s. 197.

36 G. Klebowicz, *Organizacja parafialna diecezji przemyskiej*, s. 379–384.

37 W. Müller, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej*; H. Borcz, *Archidiecezja przemyska*, s. 70–71.

38 B. Kumor, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej*, s. 143.

39 Tenże, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 284.

40 Tenże, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 523–529.

innych jednostek dekanalnych w porównaniu z XVIII w., co było spowodowane głównie powstaniem dekanatu Rymanów na skutek regulacji dekanalnej w 1784 r. Sama liczba parafii do 1870 r. nie uległa zmianie (23)⁴¹. Dopiero na przełomie XIX i XX w. powstało dwie nowe parafie – Wietrzno, 1906 (dek. Żmigród) oraz Ustrobna, 1895 r. (dek. Jasło).

Nie są znane dokładne okoliczności przejścia par. Ustrobna i Zręcin z dek. Jasło do dek. Krosno. Stało się to zapewne przy okazji reorganizacji Kościoła katolickiego i zmiany granic diecezjalnych (1925–1927)⁴². W 1919 r. został utworzony dek. Dukla, który przejął część parafii z dek. Żmigród (Bóbrka, Dukla, Kobylany, Wietrzno) oraz dek. Rymanów (Jasionka, Lubatowa, Równe)⁴³. W okresie międzywojennym samodzielność odzyskała także parafia Głębokie, od 1913 r. jako samodzielna ekspozytura, zaś od 1925 r. jako parafia (dek. Rymanów)⁴⁴.

Równoległe z diecezją katolicką funkcjonowała od wczesnego średniowiecza na badanym terenie organizacja terytorialna przemyskiej eparchii (diecezji) prawosławnej należącej do metropolii kijowskiej. Odrębne studia organizacji prawosławnej w ziemi sanockiej poświęcili M. Bendza⁴⁵ i Z. Budzyński⁴⁶. Pełna rekonstrukcja rozwoju sieci prawosławnej w średniowieczu i czasach nowożytnych jest dość utrudniona z powodu braków źródłowych. Wykorzystywane do badań tego zagadnienia były głównie źródła proveniencji świeckiej: zapiski sądowe,

---

41 Zgodnie z zestawieniem B. Kumora dla 1850 r.: dek. Strzyżów, od 1861 r. w dek. Frysztak – Łączki Jagiellońskie (siedziba parafii przeniesiona ze wsi Łęki na początku XIX w.), dek. Jasło – Jedlicze, Zręcin, dek. Krosno – Kombornia, Korczyzna, Krościenko Wyżne, Krosno, Odrzykoń, Targowiska, Wrocanka, dek. Rymanów – Iwonicz, Jasionka, Jaśliska, Klimkówka, Królik Polski, Lubatowa, Miejsce Piastowe, Rogi, Równe, Rymanów, dek. Żmigród – Bóbrka, Dukla, Kobylany, tenże, *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej*, s. 154–155. Dekanat Frysztak został zlikwidowany i parafia Łączki Jagiellońskie trafiła ponownie do dek. Strzyżów w 1882 r., H. Borcz, *Archidiecezja przemyska*, s. 72.

42 Parafia Ustrobna znajduje się w dek. Jasło w schematyzmie diecezjalnym za 1925 r. Już w 1927 r. leżała w dek. Krosno. Parafia Zręcin zmieniła przynależność dekanalną między 1927 i 1928 r., *Schematismus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Rit[us] Lat[ini] Premisliensis pro Anno Domini*, Premisliae 1925, s. 63–64; *Schematismus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Rit[us] Lat[ini] Premisliensis pro Anno Domini*, Premisliae 1927, s. 74–75; *Schematismus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Rit[us] Lat[ini] Premisliensis pro Anno Domini*, Premisliae 1928, s. 81–82.

43 Za udostępnienie informacji będących podstawą Atlasu historycznego diecezji przemyskiej (w druku) dziękuję pracownikom Ośrodka Geografii Historycznej Kościoła w Polsce przy KUL.

44 „Głębokie, villa, olim ad parochiam in Rymanów pertinens. Expositura independens ab anno 1913”, *Schematismus Universi Venerabilis Cleri Dioeceseos Premisliensis tum Saecularis tum Regularis Ritus Latini*, Premisliae 1914, s. 204; *Schematismus Universi Venerabilis Cleri Saecularis 1927*, s. 118.

45 M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska*.

46 Z. Budzyński, *Sieć cerkiewna Ziemi Sanockiej w późnym średniowieczu*; tenże, *Sieć parafialna prawosławnej diecezji przemyskiej na przełomie XV i XVI wieku*; tenże, *Sieć cerkiewna ziemi sanockiej w świetle rejestrów poborowych z 1640 i 1655 r.*

grodzkie i ziemskie oraz rejestry poborowe. Z. Budzyński badając ziemię sanocką powiększył niemal trzykrotnie ustaloną przez P. Dąbkowskiego liczbę cerwi prawosławnych ziemi sanockiej – dla I połowy XVI w. był w stanie udokumentować ponad 100 obiektów oraz kolejnych 10–12 w sposób mniej pewny. Wartościowa jest dołączona do opracowania mapa, która uświadamia jak gęsta w porównaniu z Kościołem łacińskim była sieć cerkwi prawosławnych ziemi sanockiej w XVI w. Na terenie, na którym znajdowało się w XVI w. 17 siedzib parafii łacińskich położonych było aż 60 prawosławnych cerkwi parafialnych⁴⁷. Także w części obecnego powiatu krośnieńskiego należącej do dawnego województwa sandomierskiego można odnotować cerkwie prawosławne: Węglówka Ruska i Krasna (Krasna)⁴⁸. Więcej cerkwi prawosławnych znajdowało się w XVI w. na obszarze leżącym w południowo-wschodniej części województwa krakowskiego, gdzie skupiało się osadnictwo wołoskie – Zyndranowa (Zyndramowa), Barwinek, Tylawa, Mszana, Trzciana⁴⁹.

Eparchia przemyska była zarządzana przez biskupów i duchowieństwo prawosławne do końca XVII w. Mapa załączona do pracy M. Bendzy ukazująca eparchię przemyską w XVII w. nie jest zbyt czytelna. Jeden z pierwszych wykazów dekanatów (protopopii, dalej będzie używane określenie dekanat) eparchii przemyskiej pochodzi z 1694 r., a więc z momentu przyjęcia przez biskupa Innocentego Winnickiego zwierzchnictwa Rzymu. Wskazuje on na funkcjonowanie na badanym obszarze protopopii w Myscovej, Jaśliskach, Sanoku. W miejsce jednej z nich, położonej w Myscovej, pojawiła się w XVIII w. protopopia w Dukli⁵⁰. Liczba dekanatów-protopopii diecezji przemyskiej (31) nie uległa zmianie do końca epoki nowożytnej⁵¹. Analiza zestawień W. Kołbuka oraz B. Szadego dla II połowy XVIII w. wskazuje, że liczba cerkwi parafialnych unickich zmalała ponad dwukrotnie w stosunku do 67 cerkwi prawosławnych istniejących w XVI w. – 11 z nich należało do dekanatu w Dukli, 18 do dekanatu Jaśliska oraz 3 do dekanatu Sanok⁵². M. Bendza wskazywał, że określenia lokalnych organów władzy w Cerkwi prawosławnej były różne: protopopie, namiestnictwa i dekanaty, przy czym były to instytucje tego samego rodzaju⁵³. L. Bieńkowski wskazywał na szersze kompetencje namiestników-protopopów w porównaniu z dziekanami foralnymi w Kościele

---

47 Liczba ta uwzględnia tylko cerkwie leżące w obszarze łacińskiej diecezji przemyskiej. Poza tym obszarem było jeszcze 8 cerkwi prawosławnych: Barwinek, Dukla, Krasna, Mszana, Trzciana, Tylawa, Węglówka (Waniówka), Zyndranowa, Z. Budzyński, *Sieć cerkiewna Ziemi Sanockiej*, s. 5.

48 K. Chłapowski, *Aneks 2. Gminy wyznań reformowanych*, s. 66.

49 Tenże, *Cerkwie prawosławne i osadnictwo wołoskie*, s. 60–62.

50 M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska*, s. 102–106.

51 T. Śliwa, *Przemyska diecezja greckokatolicka*, s. 88.

52 W. Kołbuk, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej*, s. 240–271; B. Szady, *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych*.

53 M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska*, s. 102.

łacińskim. Ze względu na kompetencje sądowe za bardziej właściwe uważał porównanie ich z archidiakonatami lub połączenia kompetencji dziekanów i oficjałów terenowych⁵⁴.

Unicka eparchia przemyska została włączona w całości do pierwszego zaboru austriackiego i jej zachodnia (otwarta) granica nie uległa przesunięciu – zmiany tutaj ograniczały się w zasadzie do rozszerzenia lub skurczenia osadnictwa ruskiego. W 1807 r., na skutek zmian granic politycznych, została utworzona unicka metropolia halicka (lub lwowsko-halicka), do której została włączona eparchia przemyska. Istotne zmiany zaszły także w wewnętrznej organizacji eparchii i były związane z tzw. regulacją sieci parafii i dekanatów⁵⁵. Na krótko, w 1779 r. utworzone zostały na terenie eparchii przemyskiej 3 surogacje okręgowe (Sambor, Przemyśl i Sanok), które można porównać do oficjałatów okręgowych lub archidiakonatów (w Kościele łańskim). Zostały one jednak zlikwidowane w 1788 r. Celem regulacji sieci dekanalnej przeprowadzonej pod wpływem władz austriackich było dopasowanie granic terenowej administracji kościelnej do granic administracji świeckiej⁵⁶. Spowodowało to znaczny wzrost liczby dekanatów – ich liczba w całej eparchii w XIX w. wahała się w granicach 40⁵⁷. O ile regulacja dekanalna nie miała większego znaczenia dla prowadzonego duszpasterstwa, o tyle regulacja parafii, która oznaczała zmniejszenie ich liczby o ok. 30% znacząco wpłynęła na praktyki religijne. Dla przykładu można podać, że z 20 parafii i 2 filii w dekanacie Jaśliska pozostało tylko 13 parafii. W 1843 r. z dekanatu Jaśliska został wydzielony dekanat Krosno. Do kolejnych gruntownych zmian organizacyjnych doszło po pierwszej wojnie światowej – w całej eparchii przemyskiej – 9 dekanatów zostało zlikwidowanych zaś 23 zostało utworzone (30 dekanatów zostało zachowanych). Na badanym obszarze zostały zachowane dekanaty Dukła, Krosno i Sanok. W 1924 r. zlikwidowany został dekanat Jaśliska, zaś utworzone dekanaty Rymanów i Bukowsko. Na skutek tych zmian przebudowie uległy granice i zasięg terytorialny poszczególnych jednostek oraz przynależność administracyjna cerkwi⁵⁸.

Unickie struktury kościelne zachodniej części eparchii przemyskiej w 1934 r. zostały włączone do Administratury Apostolskiej dla Łemkowszczyzny. Przyczyny tej zmiany miały charakter społeczno-polityczny a wiązały się z tzw. „schizmą tylawską” (przechodzenie Łemków na prawosławie) oraz ukrajinizacją cerkwi przemyskiej. W 1934 r. za zgodą władz państwowych oraz Stolicy Apostolskiej 9 dekanatów eparchii przemyskiej: bukowski, dukielski, dynowski, gorlicki, grybowski, krośnieński, muszyński, rymanowski i sanocki zostało z niej wydzielonych i podporządkowanych bezpośrednio Stolicy Apostolskiej jako administratura apostolska. Była – i jest – to forma organizacyjna w Kościele katolickim, zbliżona swoim cha-

54 L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego*, s. 811.

55 W. Kołbuk, *Granice i sieć parafialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, s. 103–105.

56 S. Nabywaniec, *Recepcja reform kościelnych cesarza Józefa II*, s. 116.

57 S. Nabywaniec, *Organizacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, s. 110.

58 D. Blazejowskyj, *Historical šematism of the eparchy of Peremyśl*, s. 14–20.

rakterem do diecezji, tworzona na obszarach misyjnych oraz o skomplikowanej sytuacji wyznaniowej. Pieczę nad wiernymi powierza się administratorowi apostołskiemu, który podlega bezpośrednio papieżowi⁵⁹.

Dzięki pracy D. Błażejowskiego otrzymaliśmy zestawienie struktur terytorialnych unickiej diecezji przemyskiej przygotowane na podstawie schematyzmów z XIX i I połowy XX w., z mapą dla 1939 r. Świadczy ona o znaczącym spadku liczby cerkwi w porównaniu z końcem epoki staropolskiej. Na badanym terenie pozostały jedynie 23 cerkwie parafialne (67 cerkwi prawosławnych w I połowie XVI w. i 32 cerkwie unickie w końcu wieku XVIII). Ze względu na ich niewielką liczbę można je wymienić: w dekanacie Dukla – Chyrowa, Mszana, Olchowiec, Tylawa, Zyndranowa, w dekanacie Dukla: Czarnorzeki, Krasna, Rzepnik, Węglówka (Waniówka), w dekanacie Rymanów – Daliowa, Deszno, Jasiel, Królik Wołoski, Lipowiec, Polany Surowiczne, Surowica, Szklary, Tarnawka, Wola Niżna, Zawadka Rymanowska, Sieniawa, Wróblík Królewski oraz w dekanacie Bukowsko – Puławy⁶⁰.

Dokonując zestawienia liczby kościołów łacińskich i cerkwi (prawosławnych i unickich) na badanym terenie, nawet dopuszczając pewne nieścisłości wynikające z przybliżonej chronologii informacji, tendencja zmian wydaje się dość oczywista – systematyczny spadek liczby cerkwi przy utrzymującej się liczbie kościołów rzymskokatolickich.

Tab. 2. Liczba parafii łacińskich i wschodnich (prawosławnych i unickich) na terenie obecnego powiatu krośnieńskiego od XVI do XX w.

	Cerkiew prawosławna (unicka)	Kościół łaciński
XVI wiek (1525–1600)	67	26
II połowa XVIII w. (ok. 1772)	32	23
I połowa XX w. (1938–1939)	23	26

Inne wyznania tworzyły mniej regularne i stabilne struktury terytorialne na terenie obecnego powiatu krośnieńskiego. Jeżeli chodzi o zasięg reformacji w okresie nowożytnym to na analizowanym obszarze rozwinęła swoją administrację Jednota Małopolska. W II połowie XVI w. wspólnoty protestanckie istniały w Kobylanach i Bóbrce (woj. krakowskie)⁶¹, zaś w I połowie XVII w. powstały w Korczyniu, Komborni, Klimkówce i Rymanowie (woj. ruskie)⁶².

59 M. Jabłoński, *Grekokatolicka diecezja przemyska*, s. 230; M. Ryńca, *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny*, s. 14.

60 D. Błażejowskyj, *Historical šematism of the eparchy*, s. 34, 38, 46, 64–66.

61 K. Chłapowski, *Gminy wyznań różnowierczych*, s. 58; H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy*, s. 47, 56–57.

62 H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestancy*, s. 72.

G. Klebowicz reformację uznał za przyczynę upadku parafii w Głębokiem⁶³. Wymienione zbory należały do dystryktów, które W. Kriegseisen porównał do katolickich diecezji⁶⁴. Biorąc pod uwagę wielkość jednostek dystryktowych oraz liczbę zborów za bardziej właściwe wydaje się ich porównanie do katolickich dekanatów. Zbory w Kobylanach oraz Bóbrce na synodzie w Pińczowie w 1561 r. zostały przyporządkowane do dystryktu „submontanam” (tłumaczone przez S. Tworka jako „podgórski”) Jednoty Małopolskiej⁶⁵. Co ciekawe, w datowanym zapewne na przełom XVI/XVII w. wykazie dystryktowym autorstwa A. Węgierskiego nie wymienia się już zborów w Kobylanach i Bóbrce w dystrykcie podgórskim⁶⁶. Nowy podział dystryktowy wprowadzony na synodzie generalnym w Sandomierzu w kwietniu 1570 r. uwzględniał już ziemie ruskie – wśród wymienionych jednostek był dystrykt krakowski oraz ruski albo przemyski⁶⁷. Obie jednostki (dystrykt krakowski i ruski) wymienia także podział z 1620 r. XVII-wieczny kryzys ruchów reformacyjnych skutkowałam upadkiem wielu zborów. Wg S. Tworka wspomniany wyżej podział przetrwał do końca XVII w. – najpóźniej w 1693 r. nastąpiła fuzja dystryktów krakowskiego, ruskiego oraz sandomierskiego. W opinii W. Kriegseisena oznaczało to zniesienie podziału na dystrykty Jednoty Małopolskiej⁶⁸. Do najdłużej funkcjonujących zborów ziemi krośnieńskiego należały Kobylany (do ok. 1720 r.) oraz Nowotaniec (pocz. XVIII w.).⁶⁹

Po zajęciu ziemi krośnieńskiej przez Austrię, obszar ten został włączony w struktury wyznaniowe tego państwa. Patent tolerancyjny z 1781 r. zezwalał wszystkim protestantom monarchii na prywatny kult. W 1789 r. obszar Galicji podzielono na dwa senioraty – zachodni (w Białej) i wschodni (we Lwowie), które podległy utworzonej w 1784 r. superintendenturze śląsko-morawskiej z siedzibą w Cieszynie. Rozwój struktur protestanckich związany był w XIX w. z procesem kolonizacji. W 1804 oddzielono struktury Galicji i Bukowiny tworząc samodzielną superintendenturę galicyjsko-bukowińską z siedzibą we Lwowie. Po 1861 r. została ona podporządkowana Cesarsko-Królewskiej Ewangelickiej Radzie Kościelnej w Wiedniu (model zwierzchnictwa państwa nad związkami wyznaniowymi). Utrzymała ona swoją odrębność po 1918 r. nie przyłączając się de facto do żadnej ze struktur protestanckich tworzonych w II Rzeczypospolitej (z wyjątkiem parafii krakowskiej, która przyłączyła się do Kościoła ewangelicko-augsburskiego z konsystorzem w Warszawie). Formalna samodzielność organizacyjna

---

63 G. Klebowicz, *Parafie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, s. 418.

64 W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy*, s. 57.

65 *Lasciana nebst den ältesten evangelischen Synodalprotokollen Polens 1555–61*, s. 534; S. Tworek, *Z zagadnień organizacji zborów kalwińskich*, s. 66.

66 A. Węgierski, *Libri quatuor Slavoniae reformatae*, s. 93.

67 *Akta synodów różnowierczych w Polsce: 1560–1570*, s. 270–271.

68 S. Tworek, *Z zagadnień organizacji zborów kalwińskich*, s. 70–73; W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy*, s. 58.

69 H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy*, s. 56–57, 66.

protestantów małopolskich została potwierdzona w 1923 r. poprzez formalne zerwanie więzi z Naczelną Radą Kościelną w Wiedniu. Jednak podstawa prawna funkcjonowania Kościoła ewangelickiego augsburskiego i helweckiego w Małopolsce pozostała stara i opierała się do końca II Rzeczypospolitej na edyktach cesarskich z 1861 i 1891 r.⁷⁰ Organizacja ta była trójstopniowa: parafia – seniorat – superintendentura. Siedziba superintendentury nie była stała (Biała, Stanisławów), zaś cały obszar został podzielony na 3 senioraty augsburskie – zachodni, środkowy i wschodni i jeden helwecki, przy czym na badanym obszarze nie funkcjonował żaden zbór⁷¹.

Na zakończenie warto jeszcze wspomnieć o organizacji terytorialnej wyznania mojżeszowego w okresie nowożytnym. Uwagę zwracają dwa silne centra – kahały w Dukli i Rymanowie. Jak wynika z mapy I. Halperina – kahał w Dukli należał do ziemstwa małopolskiego, zaś kahał w Rymanowie do ziemstwa ruskiego – zgodnie z ich przynależnością do jednostek administracji państwowej⁷² podlegających Sejmowi Czterech Ziemstw (Żydów Korony). Inną interpretację podziałów terytorialnych samorządu żydowskiego, opartą na spisach podatkowych, przedstawiła J. Kalik. Wskazuje ona na niespójność i niekonsekwencje źródeł w kwestii administracji terytorialnej Żydów Korony. Utrzymuje, że mimo, że spisy używają polskiej terminologii opartej na podziale administracji świeckiej (województwo, powiat, ziemia) to w rzeczywistości odzwierciedlają autonomiczny system administracji żydowskiej opartej na regionalnych okręgach (kahałach okręgowych, galil) i głównym gminach (kahał rashi). Te systemy – świecki oraz żydowski – nie korespondowały ze sobą na poziomie regionalnym. W ten sposób nawet mały powiat sanocki był podzielony między trzy różne ziemstwa żydowskie (małopolski, ruskie i przemyskie). Na mapie nr 7 (Little Poland) ujmuje ona zarówno Duklę (leżącą woj. krakowskim), jak też Rymanów (należący do ziemi sanockiej, woj. ruskiego) w ziemstwie małopolskim⁷³.

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne

Powiat krośnieński i m. Krosna został wytypowany jako studium przypadku nie tylko ze względu na swoje pograniczne położenie, ale także charakter osadnictwa – osadnictwo podgórskie oraz osadnictwo wołoskie. Jeżeli chodzi o okres średniowiecza to nieco lepszą informację oraz stan badań, głównie dzięki badaniom A. Fastnacha, posiada część leżąca po wschodniej

---

70 E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki na Kresach Wschodnich*, s. 27, 123–126.

71 Tamże, s. 127–129.

72 *Acta Congressus generalis*.

73 A. Leszczyński, *Sejm Żydów Korony*, s. 69–74; Y. Kalik, *Scepter of Judah*, s. 32, 365.

części rzeki Jasiołki, należąca do województwa ruskiego⁷⁴. *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu* w chwili obecnej został doprowadzony od litery N, zaś słownika województwa sandomierskie na dzień dzisiejszy nie ma wcale. Rekompensują to częściowo mapy i opracowania *Atlasu historycznego Polski w II połowie XVI w.*⁷⁵ Ważną rolę, jeżeli chodzi o chronologię rozwoju osadnictwa w okresie średniowiecza odgrywają także opracowania onomastyczne⁷⁶.

Odrębny nurt badań związany z ziemią krośnieńską, zwłaszcza jej południową częścią, stanowią studia poświęcone osadnictwu wołoskiemu. T. Figlus wskazał na problemy metodologiczne leżące u podstaw rozbieżności, jeżeli chodzi o liczbę osad traktowanych jako „wołoskie” – jako kryteria takiej kwalifikacji oprócz dokumentów lokacyjnych, wskazał obecność różnych elementów wołoskiego obyczaju prawnego, przesłanki związane z pochodzeniem etnicznym mieszkańców oraz kryteria toponomastyczne. Na podstawie wyodrębnionych kryteriów jako wołoskie zakwalifikował następujące osady (pow. sanocki): Jasiel, Rudawka Jaśliska, Wola Wyżna, Wola Niżna, Czeremcha, Lipowiec, Moszczaniec, Jaśliska, Surowica, Polany Surowiczne, Darów, Puławy, Daliowa, Szklary, Kamionka, Królik Wołoski, Wisłoczek, Zawadka Rymanowska, Dukla, Rymanów oraz Krosno⁷⁷. Można do tego dodać osady z południowej, leżącej na południe od Dukli, osady powiatu bieckiego – Zyndranowa, Barwinek, Olchowiec, Ropianka, Cherowa, Tylowa, Mszana, Trzciana⁷⁸.

Identyfikacja oraz utożsamienie zdecydowanej większości osad rejestrowanych przez źródła i opracowania prezentujące osadnictwo średniowieczne badanego obszaru nie budzi większych trudności. Słowniki onomastyczne zazwyczaj zaznaczają wątpliwości przy utożsamieniu dwóch różnych nazw z jedną miejscowością. Tak było w przypadku połączenia nazwy Lanczek Porambi (Łąckie Poręby), która pojawiła się w 1366 r. z miejscowością Łączki Mniejsze, dziś Łączki Jagiellońskie⁷⁹. Pewne problemy wystąpiły jedynie w przypadku wsi podmiejskich i przedmieść związanych z Jaśliskami, Rymanowem Duklą i Krosnem. Dzięki kartografii austriackiej oraz spisom miejscowości można dość dobrze analizować przemiany osadnicze ziemi krośnieńskiej. Niestety opisy do pierwszego zdjęcia józefińskiego z II połowy XVIII w. pomijają najczęściej charakter miejscowości co bardzo utrudnia analizę sytuacji pod kątem ich odrębności oraz wzajemnych zależności. Dodatkowo, jak wskazuje analiza wybranych 4

---

74 A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej*.

75 *Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, cz. 5, z. 1; *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku; Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*.

76 A. Orzechowska, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu pilzneńskiego*; K. Rymut, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu bieckiego*.

77 Stan badań w tym przedmiocie niedawno podsumował T. Figlus, T. Figlus, *Villae iuris valachici*.

78 K. Chłapowski, *Cerkwie prawosławne i osadnictwo wołoskie*, s. 61.

79 A. Orzechowska, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu pilzneńskiego*, s. 37.

sekcji mapy Miega (88, 89, 90, 91), część miejscowości została opisana zbiorczo, umieszczając dwie lub więcej miejscowości w jednej pozycji rejestrowej: „Korczyzna. Należą tutaj domy Sporne, Doliny, Burkot, Zwierzeń, część Podzamcza i Łazy”. Druga część Podzamcza została pominięta – z mapy i późniejszych informacji możemy wnosić, że należała do wsi Czarnorzeki. Wydawcy rejestru owe „domy” (org. niem: Häusser) interpretowali jako przysiółki⁸⁰. Trudności interpretacyjne i brak konsekwencji opisu widać w przypadku innych miejscowości wymienianych w jednej pozycji rejestrowej – były one traktowane jako dwie wsi lub wieś i przysiółek. To samo dotyczy terminu „chałupy” (org. niem: Calouppen) – niekiedy, jak w przypadku osady Widacz, traktowano takie miejscowości jak wsi, zaś innym razem jak w przypadku Budzynia jako przysiółki⁸¹.

O wiele lepiej, pod względem konsekwencji opisu miejscowości prezentują się mapy i rejestry z wieku XIX, a szczególnie z jego II połowy. Warto wymienić tutaj spisy H. Stupnickiego z 1855 r. (dalej: Stupnicki 1855)⁸² czy J. Bigo z 1886 r. (dalej: Bigo 1886)⁸³. Obaj posługiwali się 6 kategoriami miejscowości: wieś, przysiółek, kolonia, przedmieście, miasteczko, miasto⁸⁴. Ze względu na rozległość obszaru (Galicja, Bukowina) i alfabetyczny (a nie administracyjny) porządek obu opisów, selekcja oraz analiza miejscowości należących do obecnego powiatu krośnieńskiego jest bardzo pracochłonna. Dodatkowym mankamentem jest brak informacji o przynależności gminnej. Z tego względu, jak również z potrzeby porównania nazewnictwa typów jednostek polskich i niemieckich, wybrano do dokładniejszej analizy mniej znany austriacki spis wydany w 1893 r. ale bazujący na spisie ludności z 1890 r. „Special-Orts-Repertorium von Galizien” (Wykaz szczegółowy miejscowości w Galicyi, dalej: Repertorium 1890) wydany przez Centralną Komisję Statystyczną. Spis ten podaje podział gminny i ma walor urzędowy, ale także co podkreślali jego twórcy, posiada wartość naukową: „lecz nadto, żeby geografom i topografom, badaczom języka i historykom służyły za podręczniki”⁸⁵. Jest on o tyle wyjątkowy, że oprócz gmin podaje szereg mniejszych miejscowości (kolonii, folwarków). Sprawia także szereg trudności interpretacyjnych związanych z konceptualizacją pojęcia miejscowość oraz relacją tego pojęcia do jednostek administracyjnych najniższego szczebla (obszary dworskie i gminy).

Kluczowa do analizy kolumna nosi tytuł: „Bezirke, Gemeinden, Ortschaften, Gutsgebiete (Powiaty, gminy, miejscowości, obszary dworskie)” i wskazuje, jak traktowane były miej-

---

80 *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 5, cz. A, s. 7, 294, 297, 308, 314, 319, 328.

81 Tamże, s. 18, 20, 294, 324.

82 H. Stupnicki, *Skorowidz wszystkich miejscowości*.

83 J. Bigo, *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości*.

84 W wykazie J. Bigo odrębnie funkcjonują miasto powiatowe (M.) oraz miasteczko, tamże, s. 8.

85 *Special-Orts-Repertorium von Galizien*.

sowości w hierarchii administracji austriackiej. Jak widać z załączonych rycin w skorowidzu występowała hierarchia jednostek osadniczych oraz zróżnicowany i trudny w jednoznacznej interpretacji sposób ich zapisu. Miejscowości były uporządkowane wg gmin – w każdej gminie znajdowała się jedna wieś, miasto lub miasteczko. Wyjątkiem na analizowanym obszarze była gmina Rymanów, w skład której – oprócz samego miasteczka (Markt) – wchodziła wieś Łazy Rymanowskie (Repertorium 1890, s. 510). Podobnie było w gminie Wietrzno, do której należała druga wieś Wola Albinowska (Repertorium 1890, s. 285). Jeżeli gmina (oddana pismem pogrubionym) składała się z jednej miejscowości, wówczas typ miejscowości (wieś, miasto) podawany był przy nazwie gminy i jej powierzchni (Ryc. 3: Smereczne, Trzciana). Jeżeli w gminie znajdowała się więcej niż jedna miejscowość (wieś, kolonia etc.) wówczas podawano pogrubionym krojem pisma nazwę gminy i jej powierzchnię (w km²), zaś pod nią pismem normalnym nazwy poszczególnych miejscowości, włącznie z miejscowością gminną, wraz z podaniem ich typu (Ryc. 3: Sulistrowa, Teodorówka). Niekiedy przy nazwach miejscowości, w tym samym wierszu, podawano nazwy i typy innych części wchodzących w ich skład (Ryc. 3: Równe, Tylawa). Większość tych dodatkowych jednostek osadniczych to osobne domy i folwarki zaś same nazwy często trudno traktować jako nazwy własne, gdyż mają niekiedy charakter raczej opisów topograficznych i obiektów gospodarczych i trudno je zlokalizować na mapach (Na Szańcach, Winnica, Grabiny, Pasze, Dystylarnia nafty, Bursaki, Młyn Wodny, Baszta Wodna, Wymysłówka, Poprady, Moczawy, Grezerówka, Nowa Karczma, Józefów, Wygoda, Radaniówka, W Granicach).

Bezirke. Gemeinden. Ortschaften, Gutsgebiete (Powiaty, gminy, miejscowości, obszary dworskie)	Häuser (domy)	Anwesende Bevölkerung (Ludność obecna)						Umspr. der einheim. Bevölk. (Język towarzyszący ludności obecnej)				
		männlich (męska)	weiblich (żeńską)	zusammen (razem)	Confession (wyznania)				deutsche (niemiecki)	polnische (polski)	ruthenische (ruski)	andere (inne)
					röm.-kat. (rzymsko-katol.)	gr.-katol. (grecko-katol.)	israelit. (izraelski)	andere (inne)				
Równe , Dorf mit E.-H. (wieś z os. d.) Popardy 9.75 km² R.-k. Pf., Sch., P., Tel. — rz. kat. pl., szk., p., tel.	192	503	594	1097	1094	3	.	.	.	1097	.	.
Smereczne (Dorf, wieś) 2.48 km²	28	78	90	168	.	168	.	.	.	.	168	.
Sulistrowa 0.76 km² Brzezówka (Rotte, rota)	38	98	108	206	206	.	.	.	.	206	.	.
Sulistrowa (Dorf, wieś)	3	4	10	14								
Teodorówka 6.07 km² Franków (Weiler, wólka)	169	468	485	953	946	.	7	.	.	953	.	.
Teodorówka (Dorf, wieś)	6	14	13	27	27	.	.	.	.	27	.	.
Trzciana (Dorf, wieś) 5.91 km² Sch. — szk.	163	454	472	926	919	.	7	.	.	926	.	.
Tylawa , Dorf mit E.-H. (wieś z os. d.) Grezerówka, Tartak parowy 13.04 km² G.-k. Pf., Sch. — gr. kat. pl., szk.	83	237	271	508	31	463	14	.	.	28	480	.
	130	438	459	897	88	773	31	5	.	14	882	1

Ryc. 3. Fragment (s. 285) "Special-Orts-Repertorium von Galizien", 1890.

Za przykład dość złożonej hierarchii miejscowości może posłużyć sytuacja w gminie Korczyna, k. Krosna. Do gminy w 1890 r. należało wiele miejscowości oraz ich części (Ryc. 4). Trudno określić formalny status takich nazw jak Burkat, Korzenica, Podzamcze, Zwierzeń, które „grupowały” po kilka jednostek o typie „wólka”. Być może są to wspomniane w Przedmowie do Repertorium 1890 „luźne przynależności” lub też chodzi o tzw. „miejscowości konskrypcyjne”⁸⁶. Ponieważ nie ma przy tych nazwach typu miejscowości, zaś same nazwy pojawiają się po raz drugi wraz z podaniem typu miejscowości, nie były one traktowane jako miejscowości.

Bezirke, Gemeinden, Ortschaften, Gutsgebiete (Powiaty, gminy, miejscowości, obszary dworskie)	Häuser (domy)	Anwesende Bevölkerung (Ludność obecna)						Umspr. der einheim. Bevölk. (Język towarzyszący ludności obecnej)				
		männlich (męska)	weiblich (żeńską)	zusammen (razem)	Confession (wyznania)				deutsche (niemiecki)	polnische (polski)	ruthenische (ruski)	andere (inne)
					röm.-kat. (rzymsko-katol.)	gr.-kath. (greckokatol.)	israelit. (izraelski)	andere (innego)				
Korczyna 17.60 km² . . .	738	2462	2795	5257	4275	5	977	.	.	5239	.	.
Burkat	72	239	251	490	490	.	.	.	.	490	.	.
Burkat (Weiler, wólka) . . .	37	132	127	259	.	.	.	.	.	.	.	.
Łazy (Weiler, wólka) . . .	35	107	124	231	.	.	.	.	.	.	.	.
Doliny (Weiler, wólka) . . .	58	153	168	321	321	.	.	.	.	321	.	.
Korczyna	275	1175	1333	2508	1526	5	977	.	.	2490	.	.
Doły (Weiler, wólka) . . .	67	226	252	478	.	.	.	.	.	.	.	.
Korczyna (Markt, miasteczko) R.-k. Pf., Sch., P. – rz. kat. pl., szk., p.	208	949	1081	2030	.	.	.	.	.	.	.	.
Korzenica	94	256	276	532	532	.	.	.	.	532	.	.
Dział (Weiler, wólka) . . .	7	24	21	45	.	.	.	.	.	.	.	.
Korzenica (Weiler, wólka) . .	37	100	115	215	.	.	.	.	.	.	.	.
Mroczi (Weiler, wólka) . . .	24	64	57	121	.	.	.	.	.	.	.	.
Smierdziażka (Weiler, wólka)	26	68	83	151	.	.	.	.	.	.	.	.
Olszyny (Weiler, wólka) . . .	20	55	71	126	126	.	.	.	.	126	.	.
Podzamcze	81	223	243	466	466	.	.	.	.	466	.	.
Łysa góra (Weiler, wólka) . .	16	37	45	82	.	.	.	.	.	.	.	.
Niebylec (Weiler, wólka) . .	12	30	30	60	.	.	.	.	.	.	.	.
Podzamcze (Weiler, wólka) . .	36	114	123	237	.	.	.	.	.	.	.	.
Rzeki (Weiler, wólka) . . .	17	42	45	87	.	.	.	.	.	.	.	.
Śporne (Weiler, wólka) . . .	52	142	159	301	301	.	.	.	.	301	.	.
Załęże (Weiler, wólka) . . .	14	30	42	72	72	.	.	.	.	72	.	.
Zwierzeń	72	189	252	441	441	.	.	.	.	441	.	.
Gościniec stary (Weiler, wólka)	23	62	100	162	.	.	.	.	.	.	.	.
Laszczyzny (Weiler, wólka) . .	20	59	65	124	.	.	.	.	.	.	.	.
Zwierzeń (Weiler, wólka) . . .	29	68	87	155	.	.	.	.	.	.	.	.

Ryc. 4. Fragment (s. 288) „Special-Orts-Repertorium von Galizien”, 1890.

Wstępnie, i przy uwzględnieniu opisanych w poprzednim akapicie wyjątków, jako odrębne potraktowano miejscowości wymienione jako samodzielna pozycja spisowa w Repertorium 1890. W jednym przypadku wystąpiła nazwa złożona: Działy i Góry w gm. Czarnorzeki

(chodzi zapewne o Dział oraz Czerwoną Górę widoczne w katastrze z 1851 r.⁸⁷). Trudności identyfikacyjne dotyczyły przede wszystkim miejscowości nie będących siedzibami gmin, a określanych najczęściej jako wólka (Weiler). W sumie nie udało się zlokalizować 6 miejscowości z Repertorium 1890 (Tab. 3).

Strona	Nazwa	Typ	Gmina	Powiat	Uwagi
286	Budy	wólka	Bóbrka	Krosno	na mapie Miega są widoczne „Häuser zu Bobrka”, obecnie w tym miejscu wieś Pasze; brak w katastrze galicyjskim
286	Przy Borku	rota	Jedlicze	Krosno	brak nazwy na mapach i w katastrze galicyjskim; zapewne zabudowania obok wsi Borek sąsiadującej z Jeldliczami, może chodzić np. o Romerowskie, widoczne na planie katastralnym
287	Napędzisz	wólka	Komborska Wólka	Krosno	brak nazwy na mapach i w katastrze galicyjskim; wzmiankowana przez Sarnę, s. 361
287	Podzamcze	wólka	Czarnorzeki	Krosno	zob. opis w tekście
288	Na Granicy	wólka	Krościenko Wyżne	Krosno	brak nazwy na mapach i w katastrze galicyjskim; wzmiankowana przez Sarnę (Nagranicy), s. 366
290	Ulanica	wólka	Wrocanka	Krosno	brak nazwy na mapach i w katastrze galicyjskim

Tab. 3. Miejscowości niezlokalizowane ze spisu: „Special-Orts-Repertorium von Galizien”, 1890.

Szczególnie złożone sytuacje dotyczyły miejscowości **Podzamcze, Sporne i Zmysłówka**, a wynikają z przypisania miejscowości do dwóch jednostek administracyjnych⁸⁸. Nazwa **Podzamcze**, w spisie z 1890 r., pojawia się w trzech sąsiadujących gminach: Korczyzna, Odrzykoń i Czarnorzeki. Nie ulega wątpliwości, że nazwa ta jest związana z zamkiem korczyńsko-odrzykońskim, jednym z najstarszych i najważniejszych punktów osadniczych ziemi krośnieńskiej. Analiza map i planów katastralnych wskazuje, że zamek był punktem zbiegu granic kilku gmin i zapewne z tego powodu nazwa „Podzamcze” powtórzyła się w kilkakrotnie. Na mapie Miega z końca XVIII w. widoczne są dwa toponimy „Podzamcze” – jeden z nich można powiązać z zamkiem dolnym odrzykońskim (po stronie zachodniej wzgórza), zaś drugi z zamkiem dolnym korczyńskim, po stronie wschodniej (od strony wsi Czarnorzeki). Być może część tej drugiej

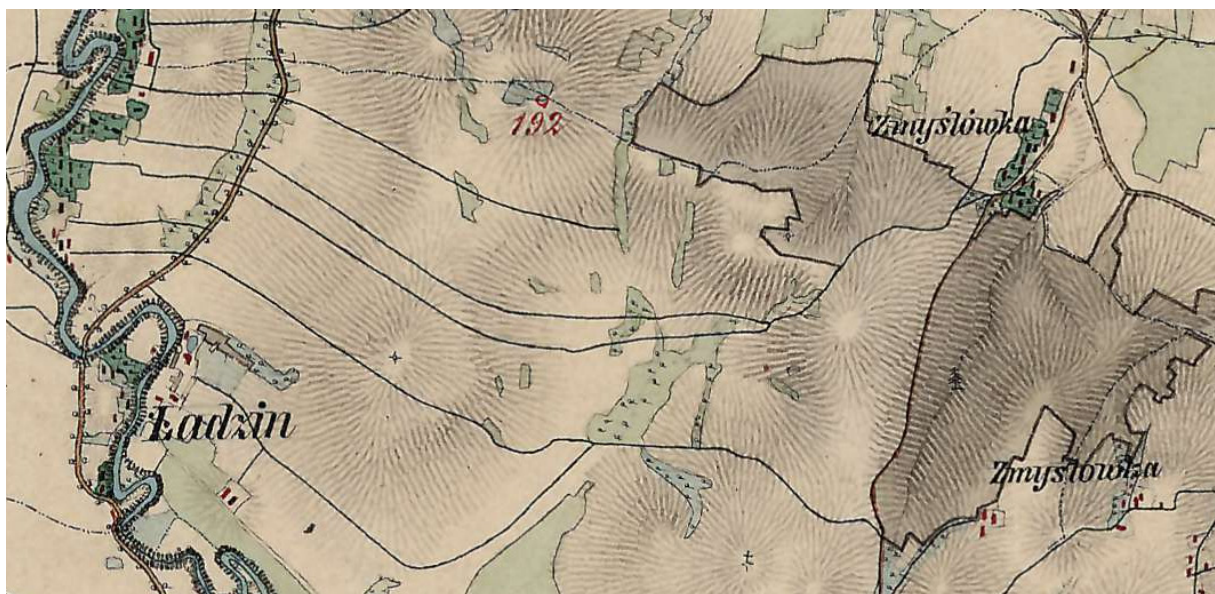
87 APPrz. 56_126_0_-_0290M.

88 Problem podziału miejscowości między dwie jednostki administracyjne ma charakter bardziej ogólny i był poruszany w rozdziale poświęconym definicjom, s. .

osady została ujęta przez spis jako część wsi Czarnorzeki, nie ma jednak takiej pewności. Z tego powodu miejscowość ta została zaliczona do niezlokalizowanych. Problem podziału osady ze względu na przynależność administracyjną dotyczy także wólki **Sporne**, która raz pojawia się w gm. Odrzykoń (s. 289), zaś innym razem w gm. Korczyna (s. 289). Złożone położenie tej miejscowości potwierdza także *Skorowidz gminny dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych* (dalej: Skorowidz gminny 1900). Traktuje on Sporne jako dwa działki wsi. „Dział wsi” to szczególna kategoria wprowadzona dla tych sytuacji, kiedy miejscowość lub jej część należało podzielić między dwie jednostki nadrzędne (gminy, obszar dworski, miejscowości konskrypcyjne). Sytuacja wsi Sporne – jeżeli wykluczyć pomyłkę spisową – należy do bardzo nietypowych. Skorowidz gminny 1900 wprowadza dwa działki osady Sporne:

1. jako dział wsi samodzielnej (konskrypcyjnej), który należy do gminy Korczyn (s. 322)
2. jako dział wsi, stanowiącej część innej wsi samodzielnej (konskrypcyjnej) Odrzykoń (s. 323).

Do szczególnie ciekawych przypadków należy sytuacja wólki **Zmysłówka** należącej do gminy Ladzin oraz sąsiadującego z nią punktu osadniczego o nazwie Zmysłówka należącego do obszaru dworskiego Ladzin (Repertorium 1890, s. 510–511). O tym, że nie jest to pomyłka i że należy brać pod uwagę dwie odrębne miejscowości o nazwie Zmysłówka świadczy II zdjęcie wojskowe Austro-Węgier z lat 1861–1864 (Ryc. 5). Powstaje pytanie, którą z miejscowości widocznych na mapie uznać za wieś, a którą za obszar dworski. Kształt miejscowości przedstawiony na planach katastralnych z 1851 r. wskazuje, że „południowa” Zmysłówka miała kształt zabudowań dworskich zaś „północna” kształt wsi⁸⁹.

Ryc. 5. Zmysłówka na II zdjęciu wojskowym Galicji, 1861–1864.

Niekiedy różnice w sposobie zapisu nazw miejscowości sprawiają wrażenie przypadkowych i wydają się nie odzwierciedlać rzeczywistych różnic w formalnym statusie miejscowości. Za przykład może posłużyć potraktowany jako odrębna miejscowość folwark **Helenówka** należąca do obszaru dworskiego Iwła, w powiecie Dukla, ale już osobny dom **Folusz**, widoczny na mapie WIG, a na III zdjęciu wojskowym Galicji jako „Tartak parowy”, został wymieniony w jednej pozycji spisowej z obszarem dworskim Lipowica (Repertorium 1890, s. 285). Obecnie jest to leśniczówka Folusz należąca do Nowej Wsi [PRNG: 30234]. Identyczna sytuacja jak miejscowości Folusz wystąpiła w przypadku osobnego domu **Drymak** (Repertorium 1890, s. 286) w osadzie dworskiej Tylawa – był on położony na północny wschód od punktu głównego Tylawy (na mapach nazwa: „Na Drimaku”). Obecnie Drymak jest to część wsi Tylawa [PRNG: 26562]. Jako odrębną potraktowano miejscowość **Leśniczówka** należąca w 1890 r. do obszaru dworskiego Równe (Repertorium 1890, s. 286). Niestety spis nie podaje charakteru tej miejscowości – można o nim wnioskować z nazwy. Analiza indeksu geograficznego wskazuje, że nie był to jedyny przypadek w Galicji i występowało więcej miejscowości o takiej nazwie w innych obszarach dworskich (Repertorium 1890, s. 754). Może to świadczyć o przenoszeniu terminów z języka potocznego odnoszącego się do typu miejscowości na nazwę własną (analogicznie do nazw pochodzących od określeń: nowy dwór, nowa wieś, nowe miasto etc.). Na mapie w skali 1:25 000 (tzw. III zdjęcie wojskowe Galicji) z lat 1869–1887 na południowy-zachód od wsi Równe jest widoczna nazwa „Leszniczówka”. Przed wojną w tym miejscu znajdowała się gajówka Laski, a obecnie jest to punkt dodatkowy dla wsi Zboiska [PRNG: 160344]. Jako odrębna pozycja spisowa została potraktowana wólka **Czarna** jako część wsi Borek. Dwa toponimy Czarna widoczne są na planie katastralnym wsi Borek z 1851⁹⁰, jako część wsi (obok nazw Ławczyńska, Na Borkach, Morawy). Na mapie Miega w tej samej lokalizacji podpisany jest kompleks zabudowy jako „zu Borek”. Miejscowość ta pominięta jest przez spisy Stupnickiego 1855 i Bigo 1886 – obecnie na tym terenie są dwie miejscowości Wisze i Jedlicze Dolne. Analogiczna sytuacja wystąpiła w przypadku części wsi Dobieszyn – **Krzaki** oraz **Pasze**, których nie ma na analizowanych mapach, ale są widoczne w ujęciu katastralnym jako „na Krzakach” oraz „Pastwisko”⁹¹. Inne podobne przypadki to np. wólki **Mołdawa** (gm. Iwonicz)⁹², **Nowy Staw**, **Oblazy**, **Osiny**, **Pudelki** (gm. Jaszczew), **Zawodzie** (gm. Jedlicze), **Mroczi** (gm. Korczyzna). Jak widać z tych kilku przykładów, status miejscowości ujętych w odrębnej pozycji spisowej w Repertorium 1890 r. i potraktowanych przez to jako odrębna miejscowość, przy pogłębionej analizie okazuje się być dość różny. Widać to zarówno w ujęciach kartograficznych jak też w innych spisach.

---

90 APPrz. 56_126_0_ - 0117M.

91 APPrz. 56_126_0_ - 0346M.

92 Brakuje nazwy Mołdawa na ujęciu katastralnym wsi Iwonicz. Mogła zostać ujęta we wsi Rogi, ale brakuje (nie zachował się lub nie został ujęty w zbiorach cyfrowych) tej części katastru wsi Rogi.

Co ważne dla dalszego wywodu, w Repertorium 1890 odrębnie traktowano także obszary dworskie – z analizy szczegółowej przeprowadzonej dla obszaru obecnego powiatu krosnieńskiego wynika jednak, że nie było obszarów dworskich funkcjonujących samodzielnie – wszystkie nazwy obszarów dworskich pojawiły się wcześniej na liście miejscowości, głównie wsi. Wyjątkiem był tutaj obszar dworski **Guzikówka**, k. Krosna, złożony z 4 domów (Repertorium 1890, s. 290). Toponim ten pojawia się na mapie Miega jako „folwark” - „m(eyer) h(of-f)”⁹³. Został on potraktowany jako odrębna wieś w wykazie Stupnickiego 1855 (s. 62), zaś w skorowidzu Bigo 1866 wspólnie z Krosnem („Krosno z Guzikówką”, s. 95). Mimo, że obszary dworskie należy traktować przede wszystkim jako typ jednostki administracyjnej, w źródłach z XIX i XX w., czasami wskazywane były jako typ miejscowości (np. Bystrzycki 1933). Może być to nawiązanie do odrębności topograficznej oraz nazewniczej folwarków czy dworów w epoce nowożytnej. Guzikówka zostanie potraktowana w statystyce podsumowującej jako odrębna miejscowość, właśnie ze względu na odrębność nazewniczą i brak istnienia w pobliżu wsi czy miasta o takiej samej nazwie. Warto też nadmienić, że spis z 1890 r. podaje kilka niewielkich miejscowości jako części obszarów dworskich, o czym będzie mowa dalej.

Odrębność obszarów dworskich jako jednostek podziału terytorialnego utrzymała się de facto aż do reformy z 1934 r. Analizowany spis miejscowości województwa lwowskiego sporządzony na podstawie spisu ludności z 1921 r (dalej: Skorowidz 1921) wzmiankuje: „Ustalenie charakteru prawnego miejscowości, poza wątpliwościami, jakie budziły obszary dworskie, nie napotykało większych trudności”. Obszary dworskie podczas spisu ludności w 1921 r. zostały potraktowane odmiennie niż 20 lat wcześniej, tzn. w wielu przypadkach, m.in. w powiecie Krosno, zostały włączone do gmin wiejskich. Tym samym zlikwidowano ich odrębność administracyjną⁹⁴. Odmiennie rozumienie terminu „miejscowość”⁹⁵ w zaborze rosyjskim i austriackim, gdzie miejscowości często utożsamiano z gminami i obszarami dworskimi, doprowadziło do tego, że wiele z jednostek wymienionych w Repertorium 1890 zostało pominiętych w późniejszych spisach, a tym samym w zestawieniach z okresu międzywojennego, które wzięły te spisy za podstawę wykazu miejscowości. Były to przede wszystkim jednostki o typie wólka (Weiler) oraz rota (Rotte). Powstaje więc kluczowe pytanie, czy można i należy te 94 jednostki (trzy bez podanego typu; folwark w Helenówce, w obszarze dworskim Iwła; obszar dworski w Guzikówce, o którym była mowa wcześniej; dwie roty oraz 87 wólek) traktować jako miejscowości. Ta sama wątpliwość dotyczy nazw zapisywanych w tym samym wierszu, a opisywanych najczęściej jako osobne domy (Einzelhaus) czy folwarki (Meierhof), o czym była

---

93 *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej*, s. 252.

94 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej 1924*, s. VI, 19.

95 Szerzej na temat różnych conceptualizacji pojęcia miejscowości, także w kontekście relacji do jednostek administracyjnych najniższego szczebla (gminy, obszary dworskie) była mowa we wstępie oraz w rozdziale nt. definicji.

mowa wcześniej. Porównanie spisów Stupnickiego 1855, Bigo 1866 oraz Skorowidza 1921 (opartego na spisach z 1900 i 1910) potwierdza wyjątkowość Repertorium 1890. Okazuje się, że, oprócz Guzikówki, nazwy tylko 18 z 94 wymienionych w Repertorium 1890 ‘wólek’ i ‘rot’ znalazło swoje odzwierciedlenie w innych spisach z 1855 i 1866 r. Pięć z nich: Sporne, Stanowiska, Widacz, Zmysłówka i Wernejówka pojawia się w spisie 1921 r. jako przysiółki.

Przeprowadzona wyżej krytyka Repertorium 1890 skłania do przyjęcia zawężonej (formalno-prawnej) oraz rozszerzonej interpretacji pojęcia „miejscowość”, przy czym dla prowadzenia badań porównawczych i statystycznych przyjęta zostanie tylko to pierwsze rozumienie. Odpowiada mu przedstawiony w ustawie z 1899 r. termin „miejscowości konskrypcyjnej”⁹⁶. Jako miejscowości w tym węższym ujęciu zostaną potraktowane miasta, miasteczka oraz wsi. Spośród obiektów o innym charakterze zostaną uwzględnione tylko te, które są dobrze potwierdzone w innych źródłach spisowych i kartograficznych z XIX i XX w.: wólki Białkówka, Budzisz, Sporne, Stanowiska, Wernejówka, Widacz, Zmysłówka oraz obszar dworski Guzikówka. W ten sposób z wykazu 328 nazw podanych w Repertorium 1890 jako odrębne pozycje spisowe (w tym 110 obszarów dworskich⁹⁷) oraz 31 nazw dodatkowych zarejestrowanych jako osobne domy i folwarki (18 przy gminach i 13 przy obszarach dworskich), jako miejscowości zostanie uznanych do analiz porównawczych tylko 131 jednostek – jedno miasto (Krosno), 4 miasteczka (Dukla, Jaśliska, Korczyna, Rymanów), 118 wsi, jeden obszar dworski (Guzikówka) oraz 7 osad o charakterze „wólka”. Pominięte zostaną „obszary dworskie” (z wyjątkiem Guzikówki), większość „wólek”, „folwarków”, „osobne domy”, dwie „roty” (Brzezówka i Wądoły) czy „zakład zdrojowy” (Iwonicz). Bardzo często nie posiadają one innej reprezentacji kartograficznej niż toponim na planach katastralnych. W Skorowidzu gminnym 1900 wszystkie te osady zostały objęte wspólnym mianem „części miejscowości”. Co istotne wykaz ten przyporządkował wszystkie miejscowości oraz obszary dworskie do gmin miejscowych.

Ciekawy materiał dotyczący odrębności i identyfikacji miejscowości przynosi analiza nazewnictwa w wymienionych wyżej źródłach pisanych, ale także na dawnych mapach. Wątpliwości budzi umieszczanie w jednej kategorii obok nazw własnych także nazw popularnych opisujących charakter miejscowości czy odnoszących się do obiektów gospodarczych lub topograficznych. Dotyczyło to przede wszystkim mniejszych osad (kolonie, roty, osobne domy, folwarki) o czym wspomniano wcześniej. Szczególnie wyrazistym przykładem było podanie wśród nazw własnych w 1890 r. kolonii „Zakład kąpielowy” w gm. Posada Górna. (Ryc. 6). Nie ulega wątpliwości, że chodzi o współczesną miejscowość **Rymanów-Zdrój**, jednak nie udało się odnaleźć nazwy „Zakład kąpielowy” na dostępnych mapach topograficznych z

96 Skorowidz gminny dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych, s. VIII.

97 33 ze 110 obszarów dworskich zostało opisanych jako „niezamieszkałe lub składające się z lasów i pastwisk”.

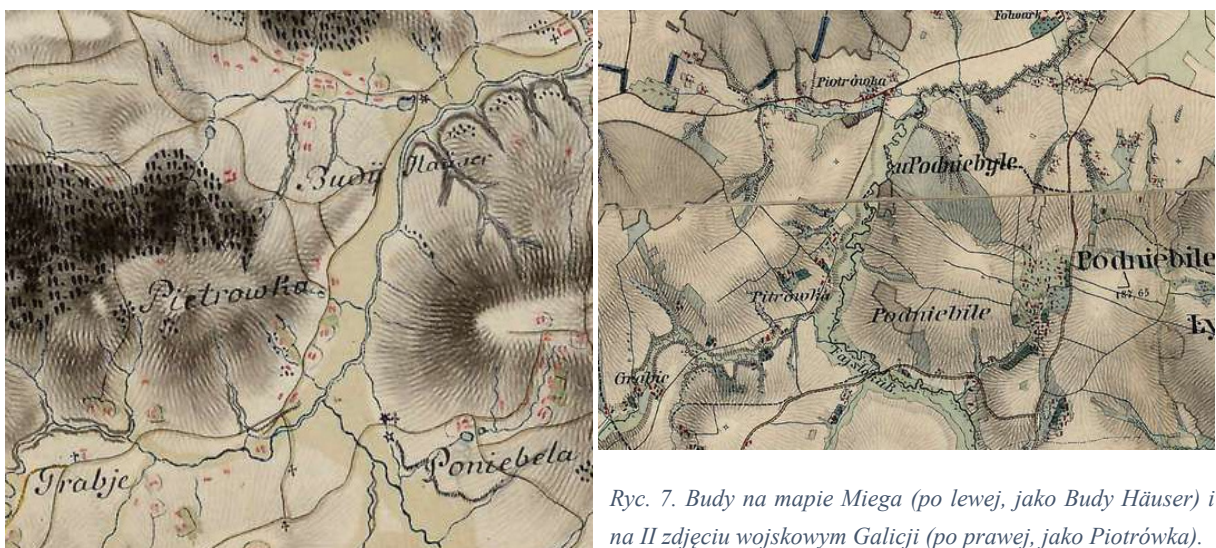
Ryc. 6. Fragment (s. 510) „Special-Orts-Repertorium von Galizien”, 1890.

Posada dolna	4·82 km²
Nowawieś (Weiler, wólka)	
Posada dolna (Dorf, wieś)	
Posada górna	7·31 km²
Posada górna (Dorf, wieś)	
Zakład kąpielowy (Weiler, wólka)	
Posada jaślińska (Dorf, wieś)	10·64 km²
Rudawka jaślińska (Dorf, wieś)	3·38 km²
Rudawka rymanowska (Dorf, wieś)	2·19 km²
Rymanów	3·93 km²
Łąki rymanowskie (Dorf, wieś)	
Rymanów (Markt, miasteczko)	
R.-k. Pf., Sch., P., Tel., Esb. — rz. kat. pl., szk., p., tel., żel. kol.	

XIX w. Nazwa „Rymanów Zdrój” pojawia się na mapie WIG, ale brakuje jej w Skorowidzu 1921. W skorowidzu Bystrzyckiego 1933 pojawia się jako „Rymanów, miasto i zdrojowisko”. Formalnie wieś „Rymanów-Zdrój” została wyodrębniona dopiero w 1996 r. – nazwa ta nie pojawia się jeszcze w spisie nazw geograficznych z 1991 r.⁹⁸

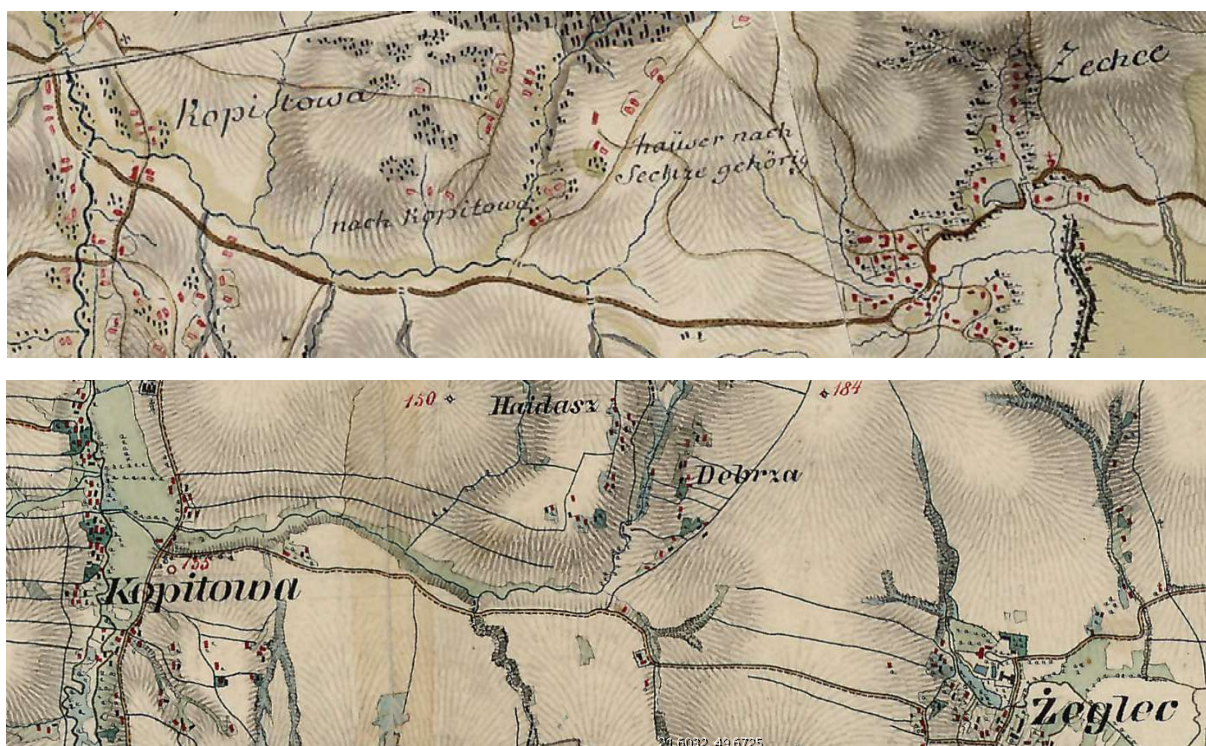
Należy unikać podejmowania decyzji o identyfikacji miejscowości na podstawie jednej wzmianki źródłowej czy jednorazowego pojawienia się toponimu związanego z jakąś formą zabudowy na dawnej mapie czy planie. Trzeba brać pod uwagę chronologię źródeł, gdyż sposób reprezentacji oraz opis obiektów topograficznych był zależny nie tylko od skali, ale też od „zwyczaju” kartograficznego oraz przyjętych metod opisu. Za przykład może posłużyć miejscowość **Budy**, opisana na mapie Miega jako „Budy Häuser”, zaś na późniejszym o pół wieku drugim zdjęciu topograficznym jako „Piotrówka” (Ryc. 7). Nazwa „Budy” pojawia się ponownie na mapach WIG. Od opisanego

przypadku miejscowości Budy należy odróżnić przypadki osad **Hajdasz** i **Debrza**. Pierwsza z nich została opisana na mapie Miega jako „nach Kopitowa”, zaś druga „häuser nach Sechze gehörig”. W tych przypadkach pojawienie się nazw własnych „Haidasz” i „Debrza” na II zdjęciu wojskowym Galicji z połowy XIX w. (Ryc. 8) może świadczyć o procesie wyodrębniania miej-

Ryc. 7. Budy na mapie Miega (po lewej, jako Budy Häuser) i na II zdjęciu wojskowym Galicji (po prawej, jako Piotrówka).

Ryc. 8. Hajdasz i Debrza na mapie Miega (u góry, jako „nach Kopitowa”, Häuser nach Sechze gehörig) oraz na II zdjęciu wojskowym Galicji (u dołu, jako Haidasz i Debrza)

sowości. Z kolei pojawienie się na mapie Miega odrębnych skupisk osadniczych opatrzonych podpisami: „Häuser zu Bobrka” (obok Bóbrki), „Ladzin m(eyer) h(off)” (folwark, Ladzina) czy „Edelhoff v(on) Lipowice” (dwór, Lipowiec) nie spowodowało powstania odrębnych miejscowości. Jeżeli do analizy zostaną włączone plany katastralne z połowy XIX w., to dość wyraźnie widać różnice między wspomnianym wcześniej porządkiem geodezyjnym (katastralnym) a administracyjnym. Ilustruje to przykład osady **Grabiny** (osobny dom) k. Jedlicz. W wykazie z 1890 r. miejscowości ta została ujęta wspólnie z wsią Borek (Repertorium 1890, s. 286), ale w katastrze Grabiny funkcjonują jako część Jedlicz. Nie są przy tym traktowane jak „Ortschaft” – dla takich sytuacji, kiedy na jednym planie katastralnym znajdowało się kilka miejscowości było specjalne określenie np. „Chlebná sammt den Ortschaften Grabie und Piotrówka in Galizien”.

Na przeszkodzie w jednoznacznej identyfikacji miejscowości stoi także dość często niedokładność kartometryczna dawnych map. Na badanym terenie do takich przykładów należą dwie osady: **Gury** oraz **Wulka** widoczne na mapie Miega, na północny-wschód od Bratkówki. Wydawcy tomu 5 *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783* utożsamili Gury z miejscowością Góra (na mapach topograficznych Góry), częścią wsi Bratkówka [PRNG: 35694]. Biorąc pod uwagę niewielkie, kilkusetmetrowe przeniesienie centrum zabudowy w XIX w., można zaakceptować taką interpretację. Na podstawie analizy map topograficznych z XIX i XX w. miejscowość Gury widoczna na mapie Miega, położona była w pobliżu wzgórza Bożkowe Góry oraz obecnej osady Wólka (na mapach topograficznych Wólka Bratkowska).

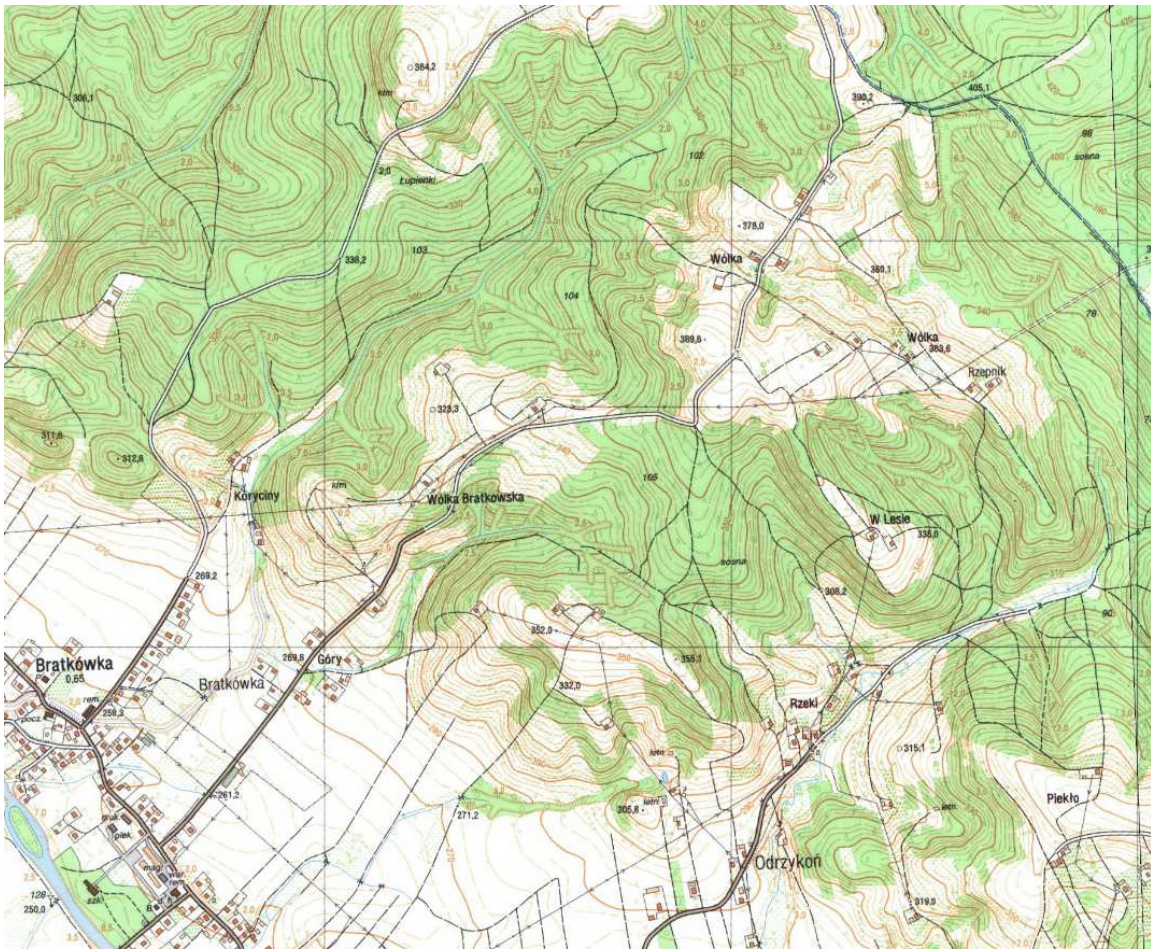
Ryc. 9. Bratkówka i okolice w połowie XIX wieku (źródło: APPrz. sygn. 56_126_0 –_0137M_6).

Nie można jednak zaakceptować utożsamienia miejscowości Wulka widocznej na mapie Miega z przysiółkiem Wólka Bratkowska [PRNG: 151130]⁹⁹. O wiele bardziej prawdopodobne jest bowiem, że chodzi o Wólkę, część wsi Rzepnik [PRNG: 151129]. Potwierdza to także plan katastralny z połowy XIX w. (Ryc. 9, 10). Wólka (Bratkowska) wyodrębniła się dopiero w XX w.

Niejasna jest także relacja między miejscowością Swiersin na mapie Miega i współczesną częścią wsi Korczyna o nazwie **Zwierzeń**. Podobieństwo nazewnicze nie ulega wątpliwości, jednak różnica w położeniu topograficznym, a dokładniej położeniu napisu Swiersin na mapie Miega w stosunku do współczesnej części wsi Zwierzeń, nakazuje dokładniejszą analizę. Na podstawie planu katastralnego z połowy XIX w. można ustalić, że były dwa centra zabudowy o takiej nazwie – jedno położone tuż obok na zachód od ówczesnego miasteczka Korczyna, drugie nieco dalej na wschód, w kierunku wsi Sporne, w lokalizacji dzisiejszej części wsi Nowy Gościńiec. Na mapie Miega podpisane jako Swiersin jest to drugie centrum zabudowy.

Porównanie map topograficznych z XIX w. z sytuacją współczesną wskazuje także pewne niewielkie przesunięcia centrów niektórych miejscowości, które nie wpływają na identyfikację i utożsamienie miejscowości – dotyczy to np. miejscowości **Borek**, części miasteczka Jedlicze, wsi Świerzowa Polska, **Suchodół**, **Wróblak Szlachecki**, **Wrocanka**, **Posada Jaslińska**, **Wola Wyżna** i **Darów**. Interesująco prezentuje się położenie **Krościenka Niżnego** – jego współczesny punkt centralny, oddaje raczej położenie historyczne widoczne np. na mapie Mie-

99 *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej*, t. 5, s. 251.

Ryc. 10. Bratkówka i okolice na współczesnej mapie topograficznej (źródło: geoportal.gov.pl).

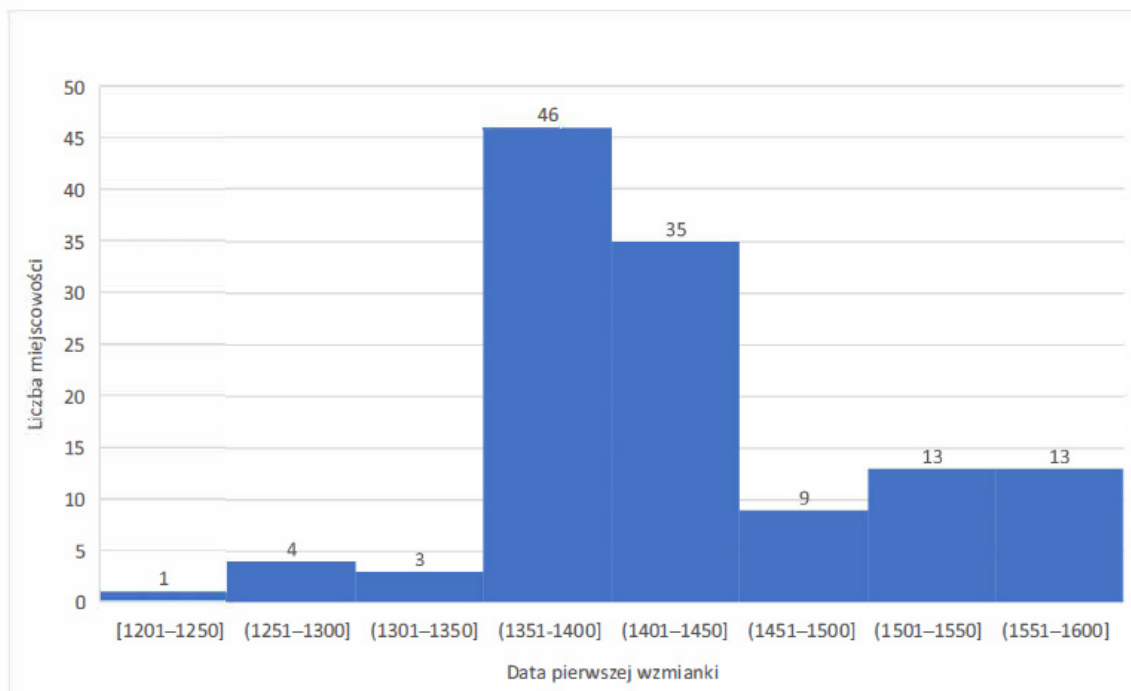
ga (podpis: St. Georg) i na II zdjęciu wojskowym Galicji niż współczesne centrum miejscowości. Wydawcy mapy Miega utożsamili miejscowość **Puławy** z dwoma lokalizacjami: Puławy Górne i Puławy Dolne¹⁰⁰. Analiza map topograficznych wskazuje na rozwój przestrzenny osady w kierunku zachodnim, który doprowadził do powstania dwóch części osady: Puławy Górne i Puławy Dolne, przy czym została do chwili obecnej utrzymana osada nadrzędna Puławy, z punktem centralnym położonym tuż obok Puław Dolnych.

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowymi typologicznym

Na obszarze obecnego powiatu krośnieńskiego powstało do 1600 r. 124 miejscowości – z czego 39 w pow. bieckim woj. krakowskiego, 21 w pow. pilzneńskim woj. sandomierskiego oraz najwięcej, bo 64 w pow. sanockim woj. ruskiego. Poniższy wykres (Ryc. 11), opierając się na informacjach o pierwszych wzmiankach z opracowań M. Fastnacha¹⁰¹, Słownika historycz-

100 Tamże, s. 254.

101 A. Fastnacht, *Osadnictwo w ziemi sanockiej*.

Ryc. 11. Chronologia powstawania miejscowości na obszarze współczesnego powiatu krośnieńskiego oraz m. Krosno.

no-geograficznego województwa krakowskiego¹⁰², opracowań onomastycznych A. Orzechowskiej¹⁰³ i K. Rymuta¹⁰⁴, ukazuje chronologię rozwoju osadnictwa na terenie obecnego powiatu krośnieńskiego. Widać dość wyraźnie, że XIV w. był okresem ukształtowania się największej liczby jednostek osadniczych.

Rejestracja nazw miejscowości z I zdjęcia wojskowego Galicji (tzw. mapy Miega) wskazuje, że w ciągu okresu nowożytnego na badanym obszarze zanikły dwie osady. Nie występuje już zamek Kamieniec, który na skutek wojen w okresie nowożytnym popadał powoli w ruinę. Nie pojawia się na tej mapie także nazwa Kolanówka, przy czym widać, że obszar jej zabudowy został włączony do wsi Żeglce. Należy to traktować jako czasową absorpcję tej osady przez sąsiednią wieś. Ponowne pojawienie się tej nazwy na mapie WIG nie zostało potwierdzone przez spisy urzędowe z okresu międzywojennego. W obecnej chwili Kolanówka [PRNG: 55836] jest częścią wsi Żeglce. Pominięcie innych miejscowości przez mapę Miega należy interpretować jako nieścisłości lub niedokładności kartograficzne: brak nazwy wsi Cergowa można traktować jako dość oczywistą pomyłkę lub potraktowanie tej miejscowości, z powodu bezpośredniego sąsiedztwa (granica była rzeka), jako części Dukli – toponim Dukla

102 *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu.*

103 A. Orzechowska, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu pilzneńskiego.*

104 K. Rymut, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu bieckiego.*

pojawia się bowiem dwukrotnie, raz po prawej a raz po lewej stronie rzeki Jasiołki. Pominięcie na mapie Miega Woli Albinowskiej wynika zapewne z dość bliskich relacji tej wsi z sąsiednim Wietrzem, z którym w XIX w. stanowiła wspólną gminę. Odrębne potraktowanie tych osad na mapach z II połowy XIX w. oraz w Repertorium 1890 (jako wieś) i Skorowidzu Bystrzyckiego 1933 (jako przysiółek) rozwiewa wątpliwości dotyczące ciągłości funkcjonowania tej osady od średniowiecza aż po wiek XX. Podobnie tłumaczyć można brak nazwy osady Stanowiska, k. wsi Kopytowa. Pominięcie na mapie Miega nazwy Deszno, przy wyraźnie zaznaczonym obszarze zabudowy (włącznie z kościołem), jest dość oczywistą omyłką kartograficzną.

Na podstawie przeprowadzonej wcześniej krytyki Repertorium 1890, można stwierdzić, że liczba miejscowości wzrosła w ciągu prawie 300 lat o zaledwie kilka – do 131. Nie oznacza to rzecz jasna stagnacji rozwoju osadnictwa, ale wynika z uwzględniania w statystyce tylko miejscowości głównych, tzw. konskrypcyjnych (bez części miejscowości). Liczba części miejscowości posiadających nazwy własne ze względu na bardzo różne ich traktowanie przez spisy i mapy dawne jest trudna do ustalenia a tym samym do porównania. Można jedynie wskazać, że ich liczba może dorównywać, a przy odrębnym traktowaniu obszarów dworskich przewyższać, liczbę miejscowości konskrypcyjnych na badanym terenie. Wskazują na to spisy z 1890 i 1900 r. Do osad, które powstały w tym okresie należy zaliczyć: Budzisz, Łazy Rymanowskie, Bajdy, Guzikówkę, Poraj, Rzepnik, Smereczne, Wilsznię, Widacz i Zmysłówkę (10 miejscowości). Zanikły natomiast opisane wyżej Kamieniec i Kolanówka oraz Grabie, k. Piotrówki, które utraciły status samodzielnej wsi. Ogólna liczba miejscowości na terenie współczesnego powiatu krośnieńskiego nie uległa zasadniczej zmianie do drugiej dekady XX w. Na podstawie spisu ludności z 1921 r. można potwierdzić istnienie 126 miejscowości (bez obszarów dworskich i części miejscowości). Oznacza to nawet niewielki spadek liczby osad – spis ten omawia wcześniejsze miejscowości: Białkówkę, Budzisz (potraktowane zapewne łącznie z Moderówką), Guzikówkę (włączoną do Krosna), Łazy Rymanowskie (potraktowane razem z Rymanowem) oraz Wolę Albinowską, która stanowiła wspólną gminę z Wietrzem.

Typologia badanych osad była dość stabilna jeżeli chodzi o miejscowości konskrypcyjne, natomiast bardzo płynna i dynamiczna jeżeli chodzi o części miejscowości. Wynikało to z braku jasnych kryteriów oraz wytycznych charakteryzujących poszczególne typy i kategorie. Najlepiej widać to poprzez porównanie typów zarejestrowanych w dwóch chronologicznie bliskich wykazach: Repertorium 1890 i Skorowidzu gminnym 1900. Prezentowane niżej zestawienie nie uwzględnia podstawowych typów miejscowości tzw. konskrypcyjnych (samodzielnych), takich jak wieś, miasto, miasteczko, które ulegały sporadycznym zmianom. Jak wynika z tabeli 4 o wiele bogatszy, jeżeli chodzi o zróżnicowanie charakteru miejscowości, jest wykaz z 1900 r. Jak widać, Repertorium 1890 rejestrowało głównie miejscowości w typach: wólka, osobny dom i folwark. Większość „wólek” z 1890 r. w Skorowidzu gminnym 1900 pojawia się jako „wieś” lub „dział wsi”. Z kolei niemal wszystkie „osobne domy” i „folwarki” z 1890 r. nie

zostały wcale uwzględnione w wykazie o 10 lat późniejszym. Do szczególnych kategorii miejscowości, jakie wystąpiły na badanym obszarze należały roty i ustronie. Rota lub rota domów (niem. Rotte) oznaczała zabudowę rozproszoną – budynki o luźnym układzie. W tym sensie termin ten zbliżony był znaczeniowo najbardziej do kolonii czy wólki (Weiler, Zinken)¹⁰⁵. Do „wólki” i „roty” znaczeniowo nawiązuje także termin „ustronie”, definiowane przez słownik Doroszewskiego jako „miejsce, okolica odludne, zaciszne, położone na uboczu; zacisze, zakątek”¹⁰⁶.

Tab. 4. Porównanie liczby miejscowości poszczególnych kategorii w Repertorium 1890 i Skorowidzu gminnym 1900.

		1890						
typy miejscowości		folwark	obszar dworski	osobny dom	rota	wólka	brak typu	Suma końcowa
1900	część wsi						1	1
	dom pojedynczy			1				1
	dział wsi					17		17
	folwark	2						2
	leśniczówka						1	1
	młyn, tartak parowy			1				1
	rota domów					1		1
	ustronie	1			1	4		6
	wieś					47		47
	wólka	1	1		1	18		21
	brak miejscowości	8		17			1	26
	brak typu			1				1
	Suma końcowa	12	1	20	2	87	3	125

Jeżeli chodzi o miejscowości, które określone zostały jako konskrypcyjne (główne, podstawowe) to ich charakter ulegał sporadycznie zmianom w analizowanych źródłach (Tab. 5). Widoczne zmiany dotyczyły nie tyle samego charakteru miejscowości co wynikało z niekonsekwencji terminologicznej: miasto-Stadt:miasteczko-Markt (Dukla, Jaśliska, Krosno, Rymanów), wólka-Weiler:przysiółek. Dokładniejszych badań źródłowych wymaga status miejscowości Jedlicze. W skorowidzu Stupnickiego 1855 (s. 78) określana jest jako miasteczko,

105 [https://de.wikipedia.org/wiki/Rotte_\(Siedlung\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Rotte_(Siedlung)) (dostęp, 29 lipca 2019).

106 <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/ustronie;5512716.html> (dostęp: 29 lipca 2019).

w skorowidzu Bigo 1886 (s. 76) jako wieś, podobnie w Repertorium 1890 (s. 287) określana jest jako wieś (Dorf). Z kolei w Skorowidzu gminnym 1900 (s. 323) i w późniejszych źródłach określana jest jako miasteczko. W opisie ziemi krośnieńskiej W. Sarny z 1898 r. pojawia się opis miasteczka Jedlicze¹⁰⁷, podobnie w SGKP (t. 3, s. 545).

Tab. 5. Porównanie liczby miejscowości poszczególnych kategorii w Repertorium 1890 i Skorowidzu 1921.

		1890					
Typy miejscowości		miasteczko	miasto	obszar dworski	wieś	wólka	Suma końcowa
1921	brak miejscowości			1	2	2	5
	miasteczko	2	1		1		4
	miasto	2			1		3
	przysiółek					5	5
	wieś				114		114
	Suma końcowa	4	1	1	118	7	131

O problemach związanych z relacjami oraz równoległym stosowaniem nazw potocznych i nazw własnych była mowa wcześniej. Za zmianę nazwy nie można uznać różnego zapisu ortograficznego, np. Chorkówka – Harkowka, Daliowa – Dalejowa, Burkat – Burkacz, Głosce – Gwoscie – Głójscie, Kuzikuwka – Guzikówka, Chyrowa – Hyrowa, Zechce – Żęglce, Zrensin – Zręcín, Swiersin – Zwierzeń, Posada Niżna – Posada Dolna. W analizowanych źródłach oraz opracowaniach pojawiło się natomiast wiele zmian nazewniczych, które nie powodowały zmiany tożsamości ontologicznej miejscowości. Jak pisze Fastnacht, za W. Sarną, pierwotną nazwą wsi Czarnorzeki było określenie „Czarny Potok”¹⁰⁸. Podobnie – przywilej lokacyjny dla późniejszej wsi Rudawka Jaśliska – określał tę wieś nazwą Jasielko (mapa Miega określa ją jako Rudawka Wolaińska)¹⁰⁹. Z kolei pierwotna lokacyjna nazwa Woli Wyżnej brzmiała „Węgierka”¹¹⁰. Nazwy Stara Królikowa oraz Nowa Królikowa zostały stopniowo wyparte od XVII w. odpowiednio przez: „Królik Polski” oraz „Królik Wołoski”. Podobnie Łączki Małe albo Łączki Mniejsze zmieniły swoją nazwę najpierw na Łączki, a następnie na Łączki Jagiellońskie¹¹¹, zaś Wola Jaśliska na Wolę Niżną¹¹². Ze względu na podobieństwa brzmienia trudno jednoznacznie

107 W. Sarna, *Opis powiatu krośnieńskiego*, s. 399.

108 A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej*, s. 143.

109 Tamże, s. 160.

110 <http://www.slownik.ihpan.edu.pl> (dostęp, 29 lipca 2019).

111 A. Orzechowska, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu pilzneńskiego*, s. 37.

112 <http://www.slownik.ihpan.edu.pl> (dostęp, 29 lipca 2019).

interpretować zmianę w nazwie wsi Wola Albinowska – pierwotnie była ona określana jako Obrwinowska Wola¹¹³.

Analiza źródeł kartograficznych, które są dla badanego obszaru bardzo obfite, zwłaszcza dla XIX i XX w., prowadzi do wniosku, że wiele miejscowości zmieniło punkt centralny swojej zabudowy. Nie oznacza to jednak zerwania ciągłości osadniczej czy oczywistej (wydarzeniowej) translokacji. W dwóch sytuacjach zmiana punktu ciężkości miejscowości może być powiązana z wyodrębnieniem na ich terenie nowych osad. Przeniesienie centrum wsi Wietrzno w kierunku północno-wschodnim wiązało się z wyodrębnieniem w I połowie XIX w. osady Wola Albinowska. Centrum wsi Lipowiec przeniosło się na wschodni brzeg Jasiołki podczas gdy na prawym wykształciła się osada Zakluczyna (Zakuczyna).

---

113 K. Rymut, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu bieckiego*, s. 54.

Tomasz Panecki

Powiat nowotomyski

Współczesny powiat nowotomyski (1011,67 km² powierzchni, 74 787 mieszkańców) został utworzony w 1999 r., a jego siedzibą jest Nowy Tomyśl. W skład powiatu wchodzi 4 gminy miejsko-wiejskie (Lwówek, Opalenica, Nowy Tomyśl, Zbąszyń) oraz dwie wiejskie (Kuślin, Miedzichowo).

Pod względem charakterystyki fizycznogeograficznej powiat znajduje się na Pojezierzu Poznańskim (mezoregion: 315.51), przede wszystkim na obszarze mikroregionu Równiny Nowotomyskiej (315.511) oraz – w znacznie mniejszym stopniu – Wału Lwówecko-Rakoniewickiego (315.513). Zachodnia część (w okolicach Łomnicy) leżąca bezpośrednio na wschód od Obry znajduje się na Bruździe Zbąszyńskiej (315.44) makroregionu „Pojezierze Lubuskie” (315.4)¹. Mimo polodowcowej genezy obszaru, rzeźba terenu jest stosunkowo mało zróżnicowana. Na zachodnim skraju powiatu rynną jezior zbąszyńskich² przepływa rzeka Obra. W centralnej części powiatu rozpościera się piaszczysta Równina Nowotomska będąca polem sandrowym, tj. rozległym, płaskim stożkiem napływowym zbudowanym ze żwirów i piasków transportowanych przez wody płynące z topniejącego lodowca. Opada on łagodnie w kierunku południowo-zachodnim z wysokości ok. 100 m n.p.m. do ok. 60 m n.p.m. Przez ten obszar przepływają trzy większe rzeki: (od północy) Czarna Woda, Szarka i Dojca oraz szereg skanalizowanych już drobnych strumieni. Na przeważającej części powiatu dominują pobagienne gleby murszowe, których wykształcenie się jest prawdopodobnie efektem karczowania lasu przez osadników w XVIII w.³.

Obszar powiatu nowotomyskiego stanowi największe skupisko kolonizacji olęderskiej w Wielkopolsce. Akcja kolonizacyjna miała miejsce w XVIII w., a jej prekursorami byli właściciele tych ziem – Ludwik i Feliks Szoldrscy⁴. Kolonizowane tereny były dotychczas słabo zagospodarowane, a większość powierzchni była gęsto zalesiona⁵. Wówczas wskazać można

---

1 J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 136–139.

2 Jez. Młyńskie, Lutol i Zbąszyńskie.

3 T. Panecki, T. Związek, G. Myrda, *The Spatial Database Development*, s. 186–205.

4 M. Zwierzykowski, *Szoldrski Ludwik Bartłomiej*, s. 516–520.

5 „Olędrow” sprowadzono w zasadzie na dwa rodzaje obszarów: wymagające melioracji i osuszania gruntów (np. Żuławy Wiślane) lub właśnie karczunku (Wielkopolska), por. M. Hlebionek, M. Targowski, *Osadnictwo olęderskie na Ziemi Wieleńskiej*, s. 15.

było jedynie czasowe osady gospodarcze związane z wypalaniem węgla drzewnego czy smolarnie⁶. Z karczunkiem związana jest także morfologia kolonii – przeważa na tym obszarze osadnictwo rozproszone. Istotne były także relacje administracyjno-prawne: mieszkańcy kolonii olęderskich stanowili wspólnotę (samorząd) i cieszyli się wolnością osobistą⁷. Pierwsza kolonia olęderska na tym obszarze została lokowana na przełomie XVII i XVIII w. – Sękowo⁸. Kolejne to Glinno (Glinki), Paproć, Przyłęk, Boruja Stara i Nowa, Szarki, Nowa Róża, Koźmie Laski oraz Cicha Góra⁹. W przededniu II rozbioru na omawianym obszarze lokowanych było już 15 kolonii olęderskich, w których znajdowało się 636 gospodarstw¹⁰. Skład etniczny osadników był zróżnicowany, a do „olędrów” zaliczyć można zarówno przybyszów z Niderlandów, ale także Polaków, Niemców czy Czechów. Jeżeli chodzi o wyznania byli to zarówno katolicy, jak i ewangelicy, chociaż przeważali ci ostatni.

Od końca XVIII w. centralnym punktem obszaru stało się nowopowstałe miasto – Nowy Tomyśl. Miasto było jednym z najpóźniej lokowanych ośrodków w Rzeczypospolitej – Stanisław August Poniatowski wydał przywilej lokacyjny w 1786 r.¹¹ Wcześniej na terenie miejscowości wzniesiono zbór ewangelicki. Przywilej na jego budowę wydano w 1778 r., a już po roku budowla była gotowa¹². Obszar, na którym wzniesiono świątynię, a później miasto został wydzielony z kolonii olęderskiej Glinki¹³. Stało się tak ze względu na centralne położenie kolonii względem pozostałych „olędrów”. Miejsce to w dokumentach kościelnych nazywane było *Nova Colonia Glinki*, a w urzędowych *Tomyśl Nowa Kolonia*¹⁴. Pod względem prawnym trudno zatem obronić tezę jakoby Nowy Tomyśl lokowany był na tzw. „surowym korzeniu” skoro miasto (a przed nim kościół) powstało na terenie istniejącej uprzednio kolonii olęderskiej, z której wydzielono nową część.

1. Podziały administracyjne

1.1. Podziały administracji świeckiej

Charakterystyka zmian podziałów administracyjnych powiatu nowotomyskiego została opisana w ujęciu chronologicznym z podziałem na 5 okresów: okres staropolski (ok. 1600 –

---

6 T. Panecki, T. Związek, *Przywileje olęderskie*, s. 29–62.

7 W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrów” w dawnym woj. poznańskim*; P. Anders, *Nowy Tomyśl*, s. 18.

8 1692-1700, por. P. Anders, *Nowy Tomyśl*, s. 18.

9 Por. Aneks 1 (a i b) w: W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrów” w dawnym woj. poznańskim*.

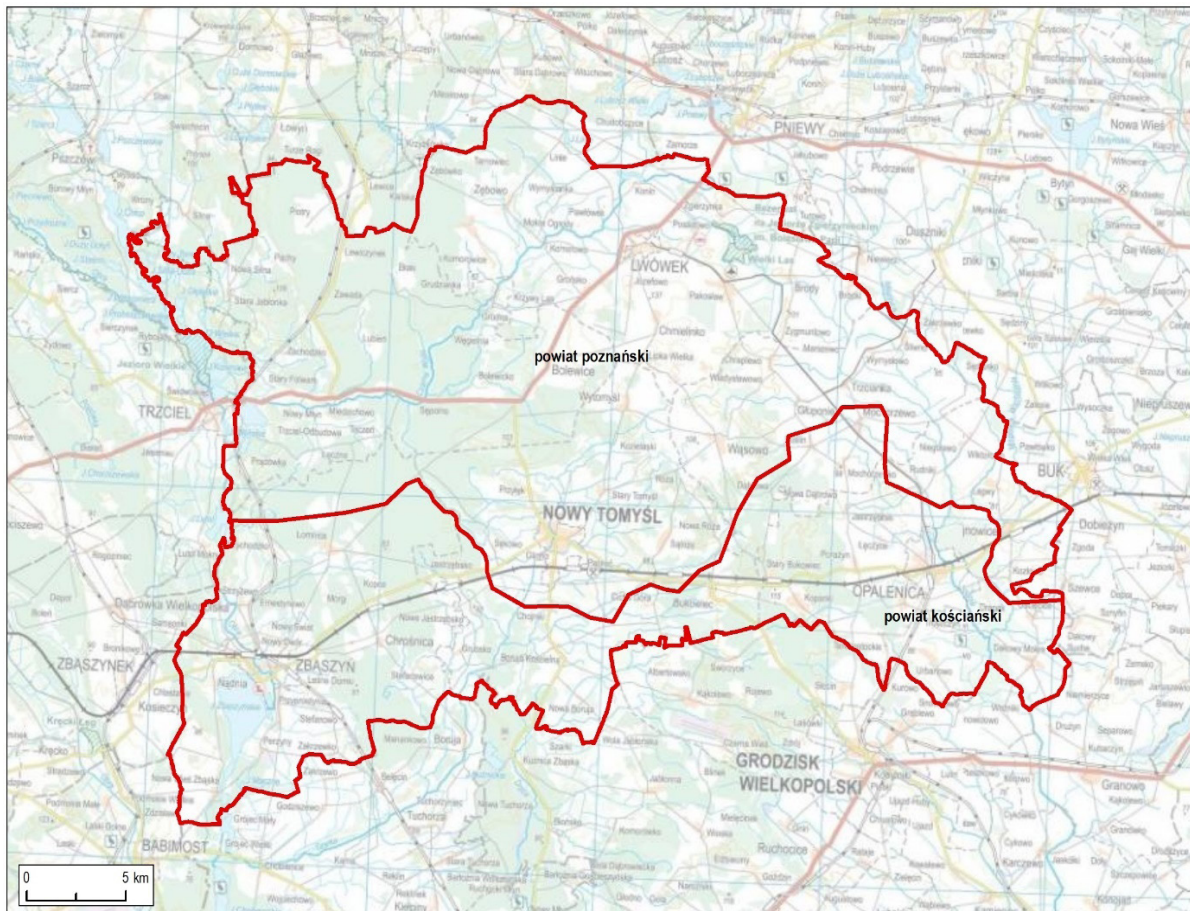
10 P. Anders, *Nowy Tomyśl*, s. 18.

11 Tamże, s. 9.

12 *Dzieje Nowego Tomyśla*, s. 53–54.

13 Wieś lokowana w 1701 r. na gotowej roli, tamże, s. 48–49.

14 APP AV 34, f. 452 v oraz tamże, s. 54.

Ryc. 1. Podział administracyjny powiatu nowotomyskiego w ok. 1600 r. (na podkładzie współczesnej mapy topograficznej).

1793), pierwsza administracja pruska (1793 – 1807), Księstwo Warszawskie (1807 – 1815), zabór pruski i niemiecki (1815 – 1918), II Rzeczypospolita (1918 – 1939).

W okresie staropolskim podstawową jednostką podziału terytorialnego stanowiły powiaty skarbowe i sądowe, których granice najczęściej się pokrywały¹⁵. Współczesny powiat nowotomyski, w omawianym okresie znajdował się na obszarze dwóch powiatów województwa poznańskiego: kościańskiego (południowa część) i poznańskiego (północna) (Ryc. 1). Ze względu na brak stałego osadnictwa na przeważającej części tego obszaru, przeprowadzenie rozgraniczenia dla drugiej połowy XVI w. było oparte na osiemnastowiecznych (olęderskich) stosunkach osadniczych, które nie musiały odzwierciedlać wcześniejszy podziałów, np. własnościowych¹⁶.

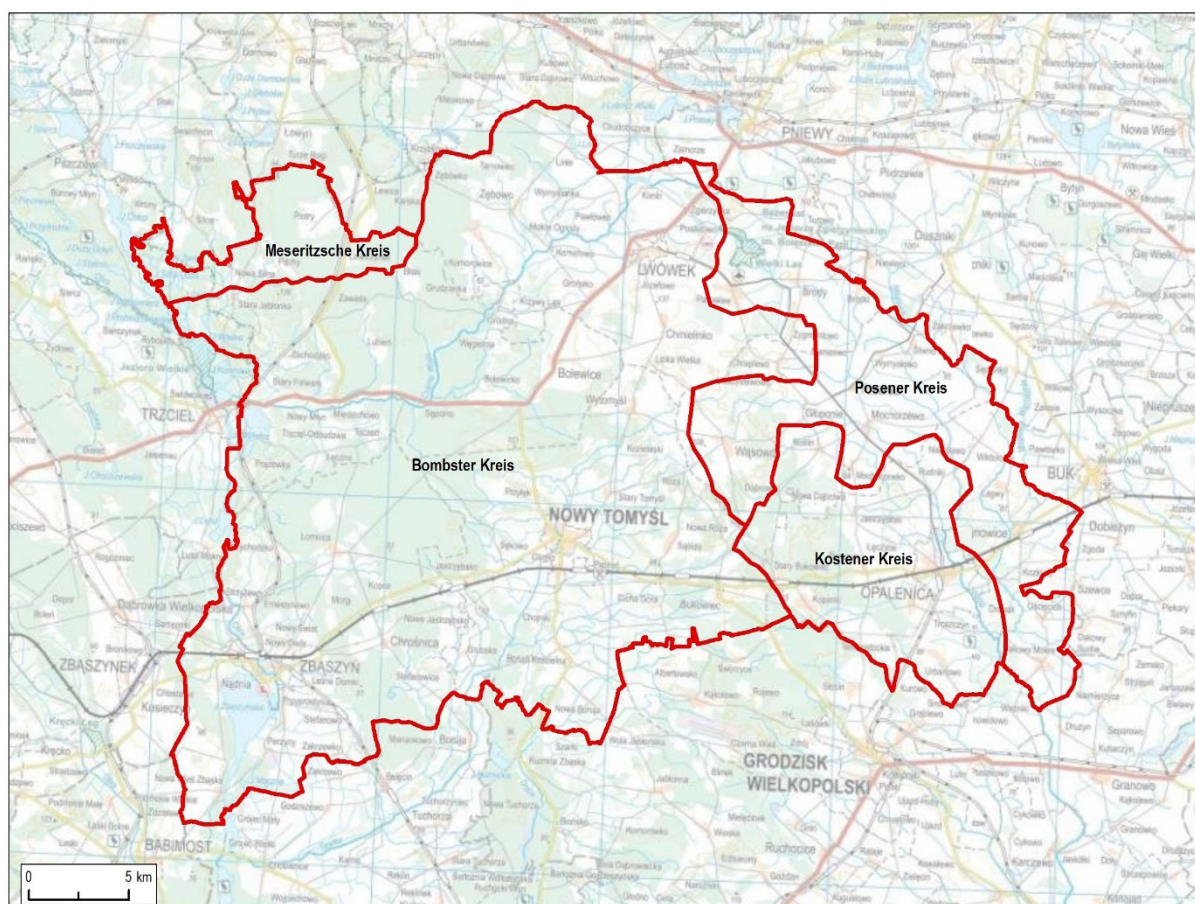
Po drugim rozbiorze, obszar omawianego powiatu znalazł się w całości na terytorium państwa pruskiego. Z ziem polskich pruska administracja stworzyła prowincję Prusy Połu-

15 M. Gochna, *Granice jednostek terytorialnych*, s. 46–64.

16 M. Gochna, *Granice jednostek terytorialnych*, s. 58–60; T. Panecki, T. Związek, G. Myrda, *The Spatial Database Development*, s. 186–205, 194.

dniowe (*Provinz Südpreußen*), której stolicą był najpierw Poznań, później (po trzecim rozbiórce) – Warszawa. Prowincja dzieliła się na departamenty (*Kammerdepartment*) oraz powiaty (*Kreis*)¹⁷. Obszar powiatu nowotomyskiego wchodził w całości skład wspomnianej prowincji, departamentu poznańskiego oraz czterech powiatów¹⁸: babimojskiego (*Bombster Kreis*), kościańskiego (*Kostener Kreis*), poznańskiego (*Posener Kreis*) i międzyrzeckiego (*Meseritzsche Kreis*) (Ryc. 2).

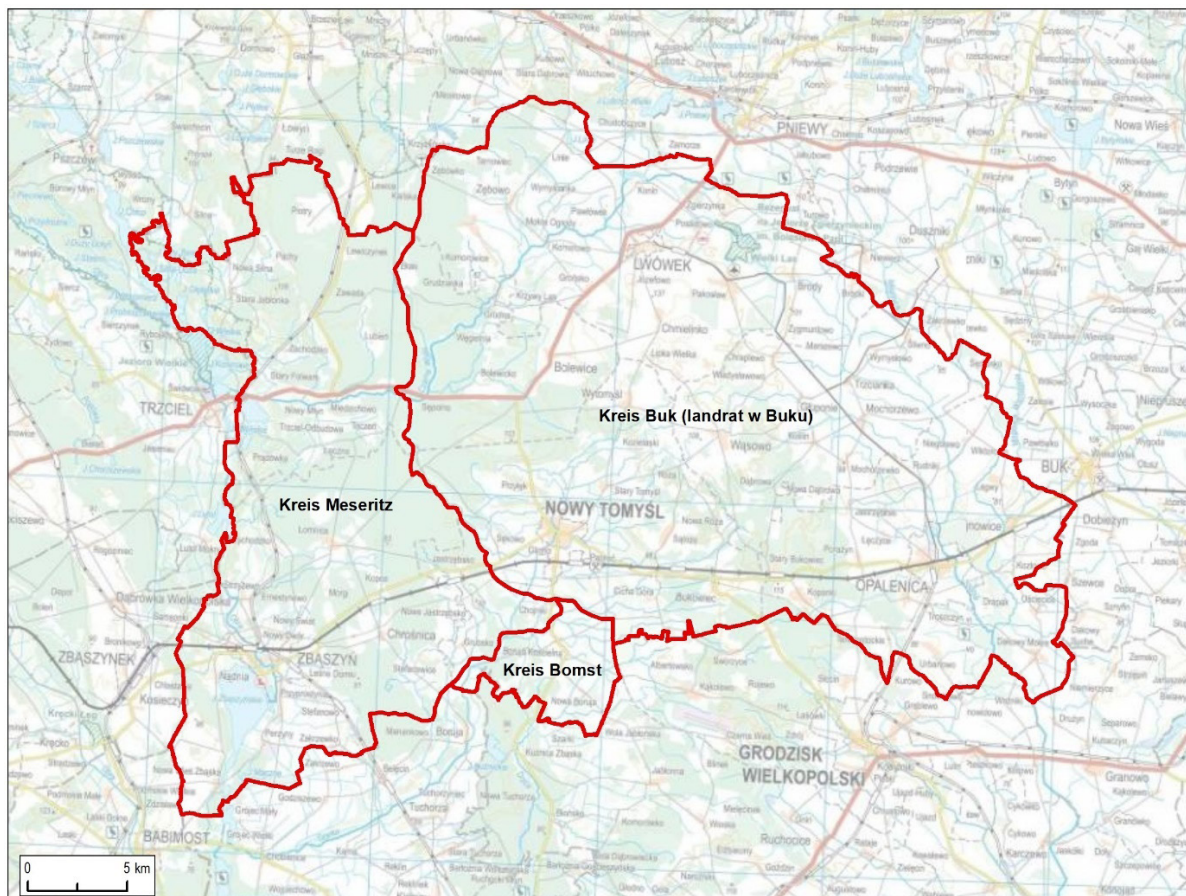
Ryc. 2. Podział administracyjny powiatu nowotomyskiego w latach 1793-1807 (na podkładzie współczesnej mapy topograficznej).

W wyniku wojen napoleońskich i pokoju tylżyckiego z obszarów II i III zaboru pruskiego powstało Księstwo Warszawskie, które w 1809 r. (po wojnie z Austrią) powiększyło się o ziemie III zaboru austriackiego. Księstwo było satelickim, niesamodzielnym państwem związanym z napoleońską Francją. Pod względem administracyjnym podzielone było na departamenty oraz powiaty, przy czym ich kształt i granice nie zmieniły się i zostały przejęte po

17 J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim*, s. 114-115.

18 Tu i dalej: kolejność od największego do najmniejszego udziału w powierzchni współczesnego powiatu.

administracji pruskiej. Polskie były nazwy: kategorii i jednostek¹⁹. Obszar powiatu nowotomyskiego wchodził w całości w skład departamentu poznańskiego i był podzielony na cztery powiaty: babimojski, kościański, poznański i międzyrzecki.

Ryc. 3. Podział administracyjny powiatu nowotomyskiego w latach 1815-1848 (na podkładzie współczesnej mapy topograficznej).

W wyniku postanowień kongresu wiedeńskiego, z części ziem I i II zaboru pruskiego wydzielono Wielkie Księstwo Poznańskie, które było autonomiczną jednostką wchodzącą w skład Królestwa Prus²⁰. Z czasem jednak autonomia była stopniowo ograniczana, na co wpływ miało m.in. powstanie listopadowe w Królestwie Polskim. Częściowa niezależność została zniesiona po Wiośnie Ludów, a nazwa Księstwa w drugiej połowie wieku zmieniona na *Provinz Posen*. Wielkie Księstwo Poznańskie odziedziczyło w dużej mierze podział administracyjny po Księstwie Warszawskim, a co za tym idzie także administracji pruskiej z lat 1793-1807. W miejsce departamentów wprowadzono rejencje (*Regierungsbezirk*), ale zachowano powiaty (*Kreis*)²¹. Na omawianym obszarze wprowadzanych było wiele zmian administracyjnych wpły-

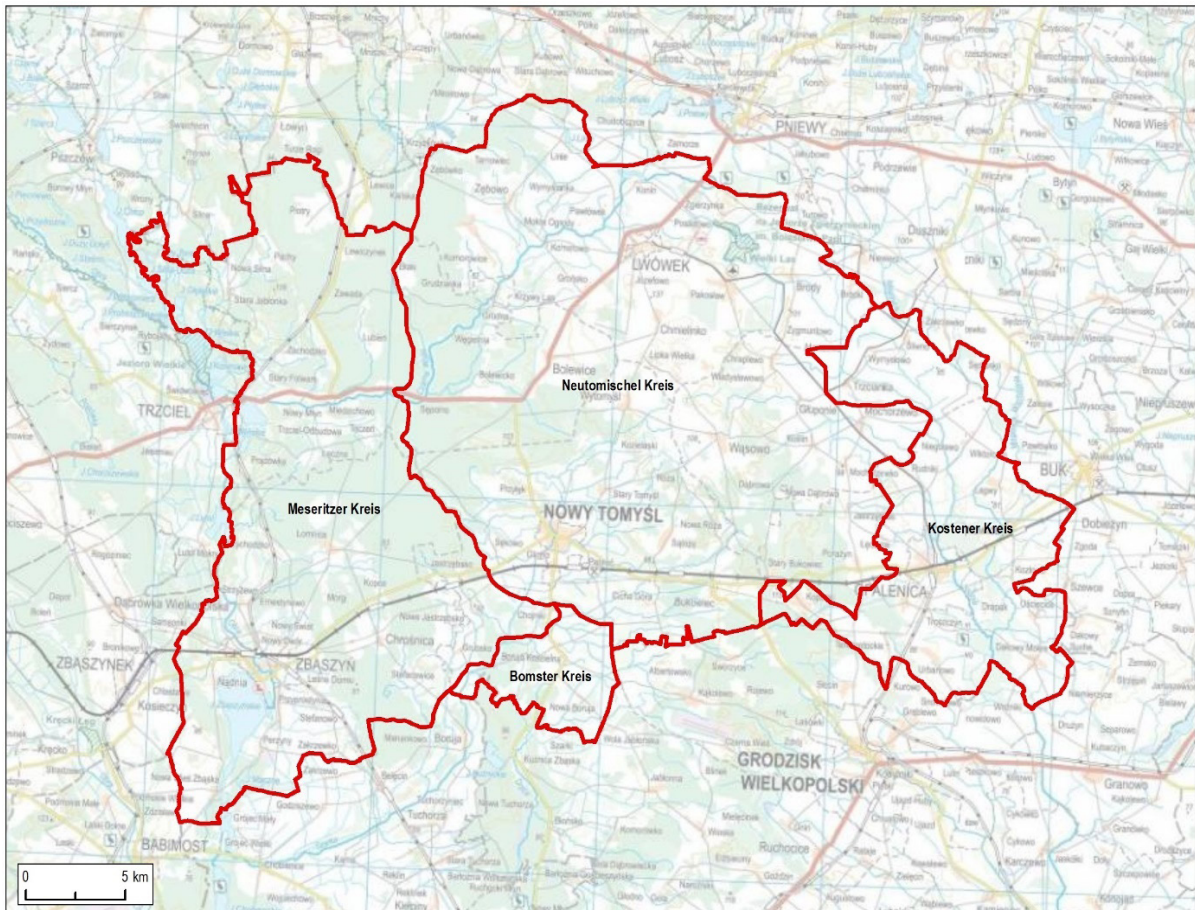
19 M. Kallas, *Historia ustroju Polski X-XX w*, s. 210.

20 J. Kozłowski, *Wielkopolska pod pruskim zaborem*, s. 18.

21 W. Trzebiński, *Niemieckie podziały administracyjne*, s. 9–11.

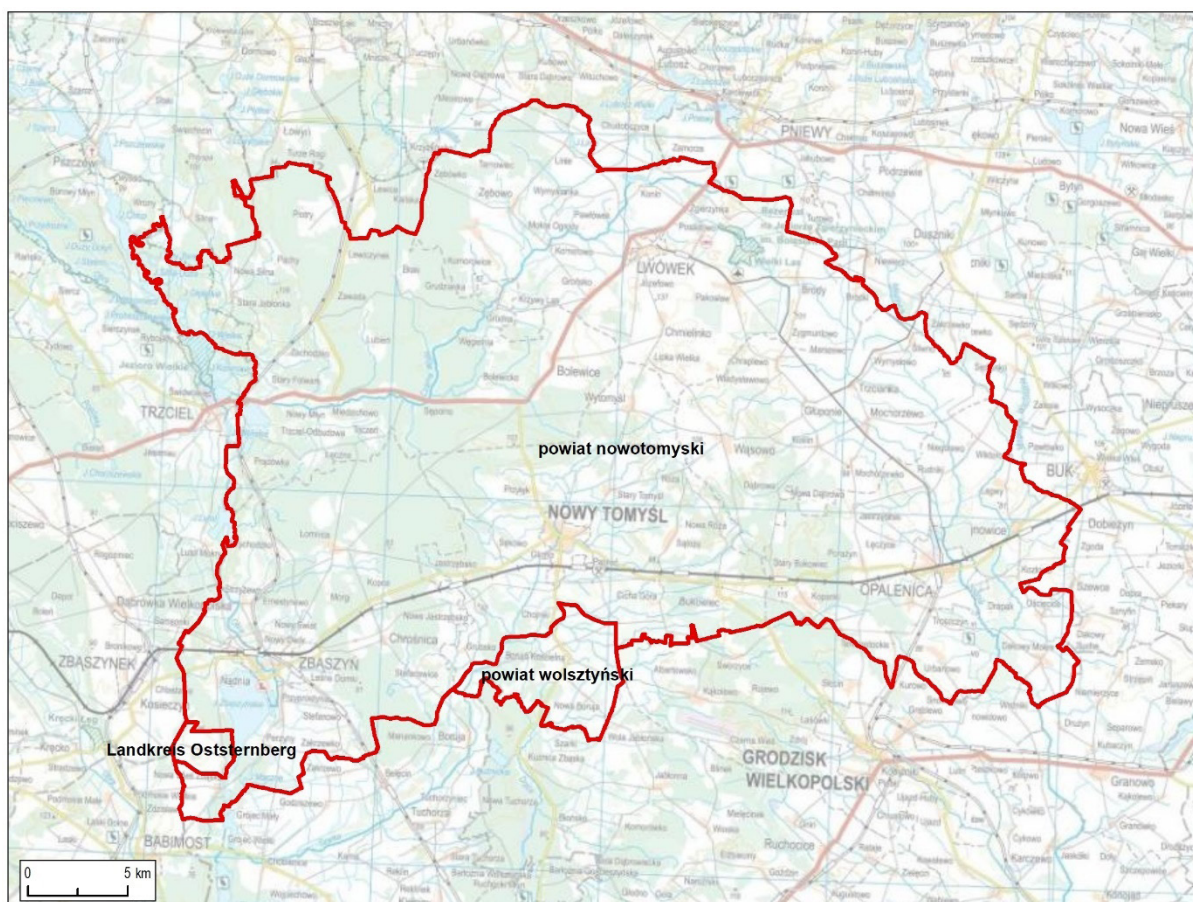
wających na kształt i liczbę powiatów. I tak, w pierwszym okresie (do Wiosny Ludów), współczesny powiat nowotomyski dzielił się na trzy powiaty: bukowski (*Kreis Buk*), międzyrzecki (*Kreis Meseritz*) oraz babimojski (*Kreis Bomst*) (Ryc. 3).

Ryc. 4. Podział administracyjny powiatu nowotomyskiego w latach 1887-1918 (na podkładzie współczesnej mapy topograficznej).

Podział ten znajduje swoje odzwierciedlenie w pruskim spisie miejscowości z 1835, w świetle którego 79 miejscowości należało do powiatu bukowskiego (61%), 47 do międzyrzeckiego (36%), a 3 do powiatu babimojskiego (Boruja Stara, Boruja Nowa oraz Kirchplatz). Po Wiośnie ludów przeniesiono urząd landrata z Buku do Nowego Tomyśla, co miało być karą za udział tego miasta w powstaniu, formalnie jednak powiat wciąż był powiatem bukowskim²². Kolejną zmianę przyniosła reforma powiatów z 1887 r. kiedy ostatecznie zlikwidowano powiat bukowski i podzielono go na grodziski i nowotomyski. Do 1918 r. obszar współczesnego powiatu to 4 powiaty: nowotomyski (*Neutomischel Kreis*), międzyrzecki (*Meseritzer Kreis* – w tych samych granicach co przed reformą), grodziski (*Kreis Grätz*) oraz babimojski (*Bomster Kreis* – również w tych samych granicach, co przed 1887 r.) (Ryc. 4). Same powiaty dzieliły się

22 P. Anders, *Nowy Tomyśl*, s. 28.

Ryc. 5. Podział administracyjny powiatu nowotomyskiego w latach 1918-1939 (na podkładzie współczesnej mapy topograficznej).

jeszcze na jednostki pomocnicze – gminy miejskie (*Stadtgemeinden*) i wiejskie (*Landgemeinden*) oraz obszary dworskie (*Gutsbezirk*).

W okresie międzywojennym, współczesny powiat nowotomyski znajdował się niemal w całości na terenie województwa poznańskiego oraz trzech powiatów – nowotomyskiego, babimojskiego (w granicach w zasadzie niezmiennych od 1815 r.) oraz małego fragmentu powiatu międzychodzkiego na północy. Ponadto, niewielki obszar na południowym zachodzie był w tym okresie częścią Niemiec (rejencja frankfurcka [*Regierungsbezirk Frankfurt*]; powiatu wschodniorzeczymskiego [*Landkreis Oststernberg*]) (Ryc. 5). Analizowany obszar cechował się bardzo dużą liczbą gmin (137 w świetle spisu Bystrzyckiego), co wynika – jak się wydaje – ze specyfiki osadniczej obszaru, gdzie niemal każda wieś olęderska stanowiła osobną gminę. W 1933 r. zostały formalnie zlikwidowane obszary dworskie na terenie województwa poznańskiego i pomorskiego, jednak spis Bystrzyckiego z tegoż roku rejestruje 34 obszary dworskie.

1.2. Podziały administracji kościelnej

Krótką charakterystyką zmian podziałów administracji kościelnej powiatu nowotomyskiego obejmuje Kościół katolicki ob. łacińskiego (Kościół rzymskokatolicki) i została opisana

w ujęciu chronologicznym z podziałem na 3 okresy: okres staropolski (ok. 1600 – 1793), XIX wiek, II Rzeczpospolita.

W okresie staropolskim współczesny powiat nowotomyski znajdował się na obszarze diecezji poznańskiej archidiakonatu pszczewskiego w trzech dekanatach dzielących powiat niemal na trzy równe części: międzyrzeckim, wroneckim oraz grodziskim²³. Sieć parafialna analizowanego obszaru ukształtowała się głównie w XII wieku i XIII w., a pod koniec XVI w. można wskazać na tym obszarze 12 parafii²⁴. Niewielkie zmiany w sieci dekanalnej zaszły w w okresie nowożytnym, kiedy dekanat międzyrzecki przemianowano na zbąszyński²⁵, wronecki na lwówecki²⁶ oraz utworzono dekanat bukowski²⁷.

W wyniku rozbiorów wielkopolska część diecezji poznańskiej znalazła się pod panowaniem pruskim. Dążenia do unifikacji granic administracji kościelnej i państwowej udało się zrealizować w 1821 r. kiedy zreorganizowano funkcjonowanie Kościoła katolickiego (bullą *De salute animarum* Piusa VII), a najważniejszą zmianą było połączenia unią personalną diecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej, co zapobiegło likwidacji tej drugiej. Porozumienia zawarte między Stolicą Apostolską a Prusami normowały stosunki państwo-kościół aż do odzyskania przez Polskę niepodległości, a granice, które wówczas ustalono przetrwały aż do 1925 r.²⁸

Jeżeli chodzi o podziały terytorialne niższego szczebla, to analizowany obszar znajdował się na terenie pięciu dekanatów (międzyrzeckiego, lwóweckiego, bukowskiego, zbąszyńskiego i grodziskiego)²⁹. Na podstawie spisu miejscowości z 1835 r. można odtworzyć sieć parafialną analizowanego obszaru, na którą składało się 18 parafii³⁰.

Po odzyskaniu niepodległości, część diecezji poznańskiej znalazła się na terenie Niemiec, a faktyczne uzgodnienie granic kościelnych i państwowych wraz z korektami pomiędzy diecezją poznańską i gnieźnieńską miało miejsce w 1925 r.³¹. Podział dekanalny w strefie granicy zachodniej kraju uległ zmianom: na obszarze współczesnego powiatu nowotomyskiego

---

23 B. Szady, *Granice jednostek administracji kościelnej*, s. 92–121.

24 Brody, Buk, Bukowiec Mały, Dakowo Mokre, Duszniki, Lwówek, Michorzewo Mokre, Opalenica, Pniewy, Trzciel, Wytomyśl, Zbąszyń.

25 S. Litak, *Kościół laciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 288–290.

26 Tamże, s. 288.

27 Tamże, s. 278–279.

28 B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego*, s. 186.

29 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, mapa: Metropolie i diecezje na ziemiach polskich w 1807 r.

30 Borui Kirchplatz (Boruja Kościelna), Brody, Buk, Bukowiec, Dakowy Mokre, Duszniki, Grodzisk, Kąkolewo, Lewice, Neustadt (Lwówek), Michorzewo, Michorzewko, Neutomisl (Nowy Tomyśl), Opalenica, Pszczew, Tirschtiegel (Trzciel), Wytomyśl, Bentschen (Zbąszyń).

31 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, s. 370–371.

możemy wskazać 4 dekanaty (Buk, Grodzisk, Lwówek i Zbąszyń)³². Jeżeli chodzi o sieć parafialną, to na podstawie spisu Bystrzyckiego jesteśmy w stanie zrekonstruować liczbę parafii zarówno katolickich³³, jak i ewangelickich³⁴ na 16.

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne

Przed omówieniem problemów identyfikacyjnych miejscowości należy przedstawić krótko główne źródła pisane i kartograficzne, a także podstawowe opracowania, które posłużyły do rekonstrukcji krajobrazu osadniczego, a pośrednio także do opisanej wyżej historii podziałów administracyjnych.

Korpus podstawowych źródeł pisanych³⁵ otwiera pruski spis miejscowości opracowany w 1834 r. dla rejencji poznańskiej i wydany w Magdeburgu - *Alphabetisches Verzeichniß sämtlicher Ortschaften und einzeln liegender benamter Grundstücke des Preußischen Staats* (dalej: „Alphabetisches Verzeichnis”). Jest to jeden z dziesięciu tomów, z których każdy poświęcony był innej rejencji. Spis zawiera informacje o nazwie³⁶ i rodzaju miejscowości³⁷ oraz jej przynależności powiatowej (*Kreis*), parafialnej (*Pfarrkirche*) oraz sądowej (*Landgericht, Friedengericht*). Wymienionych zostało w nim prawie 4000 miejscowości w układzie alfabetycznym.

Kolejnym analizowanym spisem był rejestr miejscowości opracowany przez Bystrzyckiego w 1933 r. dla całej II Rzeczypospolitej³⁸. Zawiera on ok. 110 000 miejscowości w układzie alfabetycznym wraz z nazwą, rodzajem, przynależnością administracyjną, kościelną i pocztową oraz odległością od najbliższej stacji kolejowej i linii autobusowej. Opracowany został na podstawie urzędowych materiałów pochodzących z Głównego Urzędu Statystycznego oraz Ministerstwa Poczty i Telegrafów, a z załączonego spisu literatury wynika, że autorzy korzystali również z wcześniej opracowanych spisów i zestawień (również kościelnych)³⁹. W

---

32 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, mapa: Metropolie i diecezje na ziemiach polskich w 1807 r.

33 Brody, Buk, Bukowiec, Dakowy Mokre, Duszniki, Lewice, Lwówek, Łowyń, Michorzewo, Miedzichowo, Nowy Tomyśl, Opalenica, Pniewy, Silnia, Wytomyśl, Zbąszyń.

34 Boruja Kościelna, Buk, Duszniki, Grudna, Jastrzębsko Stare, Kuślin, Lewiczynek, Lwówek, Miedzichowo, Miłostowo, Nowy Tomyśl, Opalenica, Pniewy, Sątopy, Zbąszyń, Zbąszynek.

35 Zostały one w całości zanalizowane dla obszaru powiatu.

36 Te podawane są co do zasady po niemiecku, a polskie odpowiedniki (często bardzo zniekształcone) umieszczane były w nawiasach.

37 Wszystkie rodzaje miejscowości podane są po niemiecku z wyjątkiem typu: „pustkowia”.

38 T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości*.

39 Tamże, s. 9–10.

przypadkach wątpliwych skorowidz był uzupełniany i poprawiany na podstawie korespondencji z proboszczami parafii katolickich⁴⁰. Co do zasady opracowanie uwzględnia wszystkie miejscowości, poza tymi włączonymi na stałe jako dzielnice miasta⁴¹.

Źródła pomocnicze wykorzystywane były w analizie przypadków wątpliwych. Najstarszym jest dzieło Ludwika Platera z 1846 r., które – poza opisem geograficzno-statystycznym Wielkiego Księstwa Poznańskiego – zawiera również spis miejscowości w ujęciu alfabetyczno-powiatowym⁴². W pracach z zakresu geografii historycznej XIX w. nie można pominąć *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP)⁴³. Choć nie zawiera on pełnej sieci osadniczej Wielkopolski (brakuje w nim niektórych kolonii olęderskich), to wpis dotyczący Nowego Tomysła oraz powiatu nowotomyskiego jest bardzo wyczerpujący⁴⁴. Pomocniczo wykorzystany został również spis miejscowości z przełomu XIX i XX w. autorstwa J. Mycielskiego⁴⁵ oraz spis miejscowości II Rzeczypospolitej opracowany na podstawie pierwszego spisu ludności z 1921 r.⁴⁶

W ramach prac zebrano także bogaty materiał kartograficzny w postaci dawnych map topograficznych, przeważnie pruskich lub niemieckich. Do korpusu podstawowych, tj. tych, z których została pozyskana pełna sieć osadnicza należały trzy mapy: mapa Gilly’ego (1:150 000, 1802-1803)⁴⁷, Karte des Deutschen Reiches (1:100 000, arkusze z lat 1880-1900, dalej: KDR) oraz mapa taktyczna Wojskowego Instytutu Geograficznego (dalej: WIG) (1:100 000, ok. 1937 – arkusze typu „normalnego”).

Pierwsza z analizowanych map wydana w roku 1802-1803 na podstawie pruskich zdjęć topograficznych mapa autorstwa D. Gilly’ego i Crona z końca XVIII w.⁴⁸. Obejmuje swym zasięgiem porozbiorową prowincję „Prusy Południowe”, tj. współczesny obszar środkowej Polski. Na czytelnym, czarno-białym miedziorycie znajduje się typowa dla kartografii przełomu XVIII i XIX w. treść topograficzna. W legendzie mapy wyróżnionych zostało 13 kategorii pojęciowych związanych z osadnictwem rozróżnianych za pomocą odrębnego symbolu oraz kroju pisma: miasta

---

40 Tamże, s. 6–7.

41 Tamże, s. 6.

42 L. Plater, *Opisanie historyczno-statystyczne*.

43 F. Sulmierski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*.

44 SGKP, T. 12, s. 384-388.

45 J. Mycielski, *Księga adresowa*.

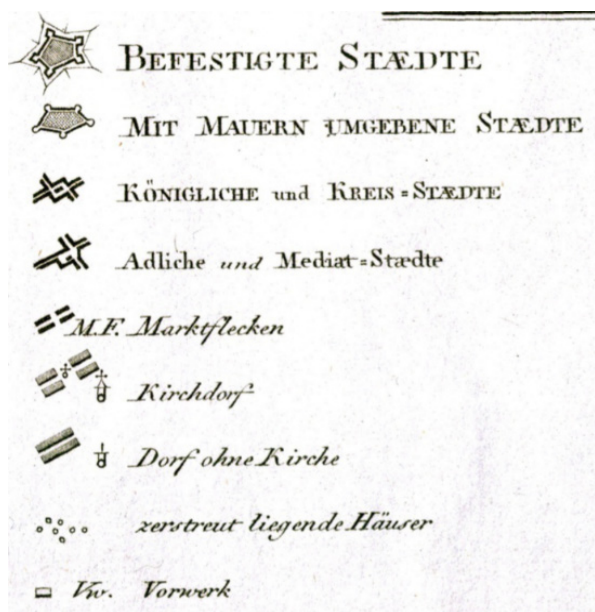
46 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Poznańskie*.

47 *Special Karte von Südproussen*. Por. A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego*, s. 119–121.

48 *Karte von Südproußen* (tzw. mapa „Gilly’ego-Crona“), opracowana w skali 1:50 000 na podstawie zdjęcia topograficznego prowadzonego przez Davida Gilly’ego, Crona i Langnera w latach 1793–1800. Oryginał znajduje się w Staatsbibliothek w Berlinie (sygn. N 14431), natomiast czarno-białe klisze są w posiadaniu Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN. Por. tamże.

(z podziałem na twierdze, miasta królewskie, szlacheckie), miasteczka, wsie (z kościołem i bez oraz o rozporoszonej zabudowie). Jako miejscowości można także traktować folwarki, karczmy, leśniczówki oraz młyny wodne (Ryc. 6). Na mapie zaznaczono granice powiatów oraz prowincji.

Karte des Deutschen Reiches w skali 1:100 000 była opracowana w latach 1875-1945 na podstawie zdjęcia stolikowego (Messtischblätter) i była podstawową mapą niemiecką w tej skali⁴⁹. Jej przydatność do badań historycznogeograficznych należy ocenić jako wysoką ze

Ryc. 6. Fragment legendy mapy Gilly'ego dotyczący osadnictwa.

		Millimetern
0	BERLIN, MÜNCHEN <i>Landes-Hauptstädte</i>	3,3
1	KÖNIGSBERG <i>Regierungsbez. Städte, in Württemberg u. Baden: Kreis- in Sachsen: Kreis-hauptmannschafts-Städte.</i>	2,8
2	ELLWANGEN <i>Kreis-Städte, Bezirks-amts-, Amtshauptmann-schafts- Oberamts- u. Amts-bezirks-Städte.</i>	2,2
3	LAURINGEN <i>Land-Städte</i>	2,05
4	Heringen <i>Markt flecken, auch grössere Ortschaften ohne Stadtrecht, grosse Dörfer.</i>	1,6
5	Altenkirchen <i>Kirchdörfer, Dörfer mit Kirche, gleichviel ob Mutter- oder Filialkirche.</i>	1,3
6	Triefenstein <i>Grössere ländliche Besitzungen (meist Rittergüter)</i>	1,1
7	Friesberg <i>Grössere Dörfer (über 100 Einwohner) ohne Kirche</i>	1,05
8	Augusten <i>Kleinere Dörfer (unter 100 Einwohner) ohne Kirche, Weiler.</i>	1,0
9	Clemmenhof <i>Vorwerk oder andere grössere Gehöfte.</i>	0,87

Ryc. 7. Fragment legendy KDR dotyczący osadnictwa.

względu na niski stopień generalizacji (szczególnie nazw) oraz wysoką dokładność. Na mapie wyróżnionych zostało 17 rodzajów miejscowości. Wśród nich znajdują się miasta („główne”, „rejencyjne”, „cyrkularne”), miasteczka, wsie (z kościołem parafialnym; mniejsze albo większe niż 100 mieszkańców) oraz osady (folwarki, młyny, osady leśnie) (Ryc. 7). Na mapie zaznaczono granice państw, rejencji oraz powiatów.

Ostatnią mapą w tym zestawie jest polska mapa taktyczna WIG w skali 1:100 000. Wielokrotnie podkreśla się jej doskonałą jakość i kunszt wykonania, gdzie bogaty zakres treści nie

49 Tamże, s. 48–53.

MIASTA		MIASTECZKA	
KRAKÓW	ponad 200 000 mieszkańców	Białobrzegi	
LUBLIN	od 75 000 do 200 000 mieszk.		WSIE
KALISZ	od 25 000 do 75 000 mieszk.	Sieraków	ponad 150 domów
WIELUŃ	od 5 000 do 25 000 mieszk.	Kłodnica	od 40 do 150 domów
PNIEWY	poniżej 5 000 mieszk.	Bednary	od 30 do 40 domów
Górzno	poniżej 2 000 mieszk*)	Żuków	od 10 do 30 domów
	PRZEDMIEŚCIA	Rudki	do 10 domów
MARYMONT	Kapuścińska	Objaśnienia i skróty:	Koszary, St., Cg.

Ryc. 8. Fragment legendy mapy taktycznej WIG w skali 1:100 000 dotyczący osadnictwa.

wpływał ujemnie na czytelność⁵⁰. Mapa miała być podstawowym opracowaniem zarówno do celów wojskowych, jak i cywilnych. Około 90% kraju (w tym analizowany obszar) zostało pokryte do końca lat 30-tych XX w. nowoczesną mapą w skali 1:100 000 w typie „IV” (tzw. „normalnym”). Jeżeli chodzi o osadnictwo, to na mapie reprezentowane są miasta

oraz wsie, klasyfikowane pod względem liczby mieszkańców (miasta) i liczby domów (wsie), a także inne osady takie jak folwarki, dwory, leśniczówki czy młyny (Ryc. 8). Zaznaczone były granice państw, województw i powiatów. W przypadku oddalonych zabudowań oznaczano ich przynależność podając w nawiasie nazwę miejscowości, do której należą.

Materiałem pomocniczym do powyższych opracowań były mapy K. Perthéesa⁵¹, wspomniana wcześniej mapa Gilly’ego-Crona, niemieckie zdjęcia stolikowe z lat 30-tych XIX w. (Urmesstischblätter⁵²) i 70-tych (Messtischblätter⁵³), mapa Reymanna⁵⁴, a także mapy WIG w innych skalach (1:25 000, 1:300 000, 1:500 000⁵⁵).

Na stan badań historyczno-geograficznych, zwłaszcza dotyczących osadnictwa omawianego obszaru, składa się też kilkanaście monografii, z których niektóre omawiają dzieje samego Nowego Tomysła i okolic, a inne są związane z węższymi zagadnieniami, np. z osadnictwem olęderskim, podziałami administracyjnymi, toponomastyką czy gospodarką, ale dotyczą szerszego obszaru (przeważnie Wielkopolski). Nowym Tomysłem oraz powiatem w ujęciu historycznym i geograficznym zajmowali się do tej pory P. Anders⁵⁶ i B. Polak⁵⁷. Niezwykle pomocne są także artykuły zamieszczone na stronie internetowej poświęconej olędom nowotomyskim⁵⁸. Prace z

50 B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa*, s. 81.

51 *Mappa szczegulna województwa poznańskiego* (po 1804 r.), najpełniej o mapach Perthéesa: K. Buczek, *Kartograf króla Stanisława Augusta*, s. 21–134.

52 W. Scharfe, *Abriss der Kartographie Brandenburgs 1771–1821*, s. 147–160; A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego*, s. 38–41, 173–190.

53 A. Konias, *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego*, s. 47–53.

54 Tamże, s. 42–45.

55 B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa*, s. 73–87.

56 P. Anders, *Nowy Tomysł*.

57 B. Polak (red.), *Dzieje Nowego Tomysła*.

58 Olędry Nowotomyskie (<http://oledry.pl/>; dostęp: 13.09.2018).

zakresu toponomastyki można podzielić na generalne – dotyczące Wielkopolski⁵⁹ oraz lokalne – związane z okolicami Nowego Tomyśla, głównie osadnictwa olęderskiego⁶⁰. Samemu osadnictwu olęderskiemu Wielkopolski poświęcili monografie W. Rusiński⁶¹ i Z. Chodyła⁶². Bardziej szczegółowe studia dotyczące budownictwa olęderskiego publikował A. Pelczyk⁶³, a wpływu kolonizacji olęderskiej na granice wsi A. Oliskiewicz-Krzywicka⁶⁴. Szerzej o zmianach granic i krajobrazie administracyjnym, w ujęciu regionalnym (Wielkopolska; zabór pruski) pisał J. Wąsicki⁶⁵ i J. Kozłowski⁶⁶. Kwestiami gospodarczymi w dobie Księstwa Warszawskiego zajmował się H. Grossman⁶⁷, który swoje analizy opierał na spisach ludności. W analizie wykorzystano także tom serii *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.* dotyczący Wielkopolski⁶⁸ wraz z towarzyszącymi mu materiałami w postaci edycji rejestrów poborowych⁶⁹. Dane pozyskane z *Atlasu* pozwoliły na uwzględnienie XVI w. w analizach zmian osadnictwa powiatu nowotomyskiego.

Problemy identyfikacyjne dotyczące miejscowości badanego obszaru można podzielić na dwa rodzaje. Pierwszy – węższy – związany jest z trudnościami z identyfikacją danej miejscowości wzmiankowanej w źródle niekartograficznym w przestrzeni i tym samym naniesieniu jej na mapę. W tym przypadku nie ma przeważnie wątpliwości co do odrębności (przestrzennej, nazewniczej, morfologicznej czy funkcjonalnej) danej miejscowości, ale posiłkując się źródłami kartograficznymi nie było możliwe jej precyzyjnie zlokalizowanie, tym bardziej, że są to miejscowości wymienione tylko jeden raz, w jednym źródle. Takich przypadków w trakcie analizy napotkano 17, z czego 16 dotyczyło miejscowości wzmiankowanych w spisie Bystrzyckiego (1933)⁷⁰, a jeden to miejscowość ze spisu pruskiego (1835).⁷¹ Były to miejscowości

---

59 S. Kozierowki, *Badania nazw topograficznych*; D. Podlawska, *Nazwy miejscowe*.

60 M. Rutkiewicz, *Sposoby tworzenia wielkopolskich nazw osad olęderskich*; M. Rutkiewicz, *Toponimia środkowozachodniej części województwa Wielkopolskiego*; Z. Zierhofferowa, *Nazwy osad olęderskich w Wielkopolsce*.

61 W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrów”*; *Dzieje wsi wielkopolskiej*, red. W. Rusiński, Poznań 1959.

62 Z. Chodyła, *Pochodzenie, nazwiska, wyznanie*.

63 A. Pelczyk, *Poolęderskie budownictwo mieszkalne*.

64 A. Oliskiewicz-Krzywicka, *Kształtowanie się granic wsi*.

65 J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793-1806*; J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815-1848*.

66 J. Kozłowski, *Administracja Wielkopolski pod pruskim zaborem 1793-1918*.

67 H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego*.

68 *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*.

69 M. Słoń, *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI w.*

70 Niegolewo - folwark i pustkowie; Zgierzynka - folwark; Trzciel - osada; Stary Tomyśl - pustkowie; Przyprostynia - pustkowie; Przychodzko - folwark; Posadowo - folwark i cegielnia; Morgi - folwark; Łęczno - folwark i leśniczówka; Lubień - folwark i leśniczówka; Konin - odbudowanie; Bukowiec - cegielnia; Brody - cegielnia; Brody - pustkowie; Bolewice - osada leśna; Bolewice - leśniczówka.

71 Neuländer bei Rajewo.

o charakterze nierolniczym (cegielnie, leśniczówki, osady leśne), ale także folwarki (w kilku przypadkach typy łączone: folwark i cegielnia; folwark i leśniczówka), pustkowia oraz jedno przedmieście. Dla wszystkich tych miejscowości udało się wskazać miejscowości nadrzędną, najczęściej wieś lub miasto, z którymi były one powiązane funkcjonalnie, przestrzennie i nazewniczo. Punkty z miejscowościami niezlokalizowanymi były zatem umieszczane na mapie w sąsiedztwie punktów z miejscowością nadrzędną. Każdy z tych punktów posiada swój unikatowy identyfikator w bazie danych (na wypadek pojawienia się kolejnej wzmianki lub możliwości jego zlokalizowania) oraz oznaczony jest w bazie danych jako „lokalizacja nieznaną”.

Drugi rodzaj problemów związanych z identyfikacją jest znacznie szerszy pojęciowo, ponieważ dotyczy różnego typu trudności ze wskazaniem i powiązaniem ze sobą miejscowości wzmiankowanych w poszczególnych źródłach (tak w ujęciu synchronicznym, jak i diachronicznym) i określeniem ciągłości osadniczej danej miejscowości. Można w tym miejscu wskazać następujące grupy problemów, które powodują, że identyfikacja miejscowości jest utrudniona i cechuje się pewnym przybliżeniem: 1) niejednoznaczna reprezentacja kartograficzna, 2) zmiany mereologiczne, 3) zmiany nazewnicze, 4) zmiany typologiczne. W rekonstrukcji sieci osadniczej podstawowym źródłem są dawne mapy topograficzne, których wykorzystanie łączy się z problemami pozyskiwania informacji na trzech poziomach: nazwy, typu i lokalizacji miejscowości. Nie ma wątpliwości, że na podstawie mapy można określić położenie, np. tych miejscowości, które wzmiankowane są w źródłach pisanych: spisach i rejestrach. Mapa nie daje nam jednak pełnych, a co najważniejsze – jednoznacznych i precyzyjnych informacji o nazwie, a szczególnie typie miejscowości.

Kwestia niejednoznacznej reprezentacji kartograficznej pociąga za sobą trudności identyfikacyjne w odniesieniu do miejscowości. Po pierwsze, nie jest możliwe wskazanie na mapie wszystkich obiektów topograficznych określanych jako „miejscowości” w sposób jednoznaczny. Pomijając nawet kwestię konceptualizacji tego pojęcia w różnych okresach historycznych, nale-

Ryc. 9. Bolewice oraz obiekty topograficzne na obrzeżach wsi na mapie WIG. Dwór i nadleśnictwo określone są jako miejscowości w spisie Bystrzyckiego (s. 129), podczas gdy na mapie taktycznej WIG pozbawione są nazw.

ży zauważyć, że mapa analogowa składa się niejako z dwóch warstw: rysunku sytuacyjnego (reprezentacji obiektów terenowych) oraz opisów. Te ostatnie najczęściej służą do określenia rodzajów miejscowości (przynajmniej na mapach wielko- i średnioskalowych). Istnieje duża grupa miejscowości w spisach i rejestrach, które można zidentyfikować na mapach z obiektami topograficznymi pozbawionymi nazw, a zatem w świetle przyjętych definicji nie będących miejscowości⁷². Mowa tu o takich kategoriach (typach) jak np. dwory, folwarki, leśniczówki czy młyny. Instancje tych typów na rysunku mapy często pozbawione są nazw, a zatem nie powinny być

72 Por. rozdział na temat definicji miejscowości oraz jednostki osadniczej.

– w świetle mapy – jako miejscowości klasyfikowane (Ryc. 9). Pytanie zatem czy skoro część tych instancji posiada nazwy własne, to czy jako miejscowości powinniśmy traktować tylko te z nazwami czy wszystkie danego typu? Odpowiedź jak się wydaje jest niemożliwa w świetle samej kartografii, bowiem dopiero zgromadzenie informacji z innych źródeł (przede wszystkim o charakterze spisowym i urzędowym) pozwoli określić odrębność ontologiczną miejscowości.

Zdarzają się i takie sytuacje, że w zbliżonym okresie dany obiekt topograficzny może być uznany za miejscowość, ponieważ na jednej mapie został przez kartografów podpisany, a na innej pozostaje bez opisu (Ryc. 10). Dyskusyjny i niejednoznaczny w interpretacji pozostaje często charakter tego opisu. Na mapach występowały bowiem antropogeniczne obiekty topograficzne, które posiadają opis, ale raczej nie należą do katalogu typów miejscowości, np. bażaniarnie czy owczarnie. Na podstawie samej mapy trudno rozstrzygnąć czy opisy te są nazwami własnymi, zwłaszcza wobec zróżnicowanej i niekonsekwentnej pisowni wielkich i małych liter. Jako przykłady mogą służyć tutaj np. nazwy osad młyńskich – „Nowy młyn” czy „Neu Mühle”, które nie muszą być uznawane za nazwy własne. Z drugiej zaś strony spotykamy nazwy miast („Nowe Miasto”) czy wsi („Nowa Wieś”), co do których raczej nie mamy wątpliwości, że są nazwami własnymi.

Ryc. 10. Ziegen Krug, jako miejscowość na KDR (po lewej, ok. 1900) i jako niepodpisany obszar zabudowany na mapie taktycznej WIG (ok. 1937).

Po drugie, na podstawie mapy nie możemy jednoznacznie określić typu miejscowości. Typ ten na mapach wielko- i średnioskalowych dedukować można w zasadzie na podstawie trzech charakterystyk obiektów: kroju i wielkości pisma (rodzaju opisu), rodzaju symbolu kartograficznego (sygnatury) oraz elementu nazwy własnej. Z wyłączeniem miast oraz wsi, trudno jednoznacznie określić rodzaj miejscowości – przede wszystkim osad nierolniczych lub dworów czy folwarków. Krój pisma nie jest łatwo interpretowany, a przez to poprawne przyporządkowanie kroju między legendą a mapą, szczególnie w tych przypadkach, w których klasyfikacja miejscowości jest skomplikowana (np. KDR, WIG) jest niejednoznaczne⁷³. Trudno

73 Przykładem trudnej do interpretacji rodzajów kroju pisma jest niemiecka KDR, na której wyróżniono 10 kategorii miejscowości, przy czym różnice graficzne między najmniejszymi (mniejsze wsie

jest także jednoznacznie określić typ osady na podstawie sygnatury lub elementu nazwy własnej bowiem te często się wykluczają, np. Ziegen Krug (Krug = karczma), a w spisie z 1835 r. jako „Hauland”; „Alt Vorwerk” (folwark), w spisie jako „Hauland” (1835); czy „Staryfolwark” (folwark), w spisie Bystrzyckiego jako „wieś” (1933).

Po trzecie, nie zawsze jesteśmy w stanie identyfikować poprawnie daną miejscowość w ujęciu diachronicznym. O ile w przypadku miejscowości o zwartej zabudowie wskazanie „punktu centralnego”⁷⁴ nie stanowi problemu, to gdy mamy do czynienia z zabudową rozproszoną (np. kolonią olęderską), wskazanie miejsca, gdzie należy umieścić ów punkt jest niejednoznaczne. Takim przykładem z powiatu nowotomyskiego może być znajdująca się w jego północno-zachodniej części miejscowość poolęderska **Silna Nowa**⁷⁵. Niezrozumiałe jest zlokalizowanie punktu centralnego w PRNG tak daleko od faktycznego centrum wsi, które jest wyraźnie zaznaczone nawet na współczesnych mapach topograficznych (Ryc. 11). Na mapach dawnych lokalizacja opisu (nazwy) wsi pokrywa się w dużym stopniu ze współczesną.

Ryc. 11. Różnica w położeniu nazwy głównej ze współczesnej mapy topograficznej, a punktem centralnym w PRNG wynosi ok. 4,5 km.

Takie rozbieżności w „położeniu” mogą oznaczać potencjalne trudności w identyfikacji historycznych miejscowości – mamy bowiem do czynienia z „fałszywą zmianą” (*false change*) wynikającą nie z translokacji czy zmiany środka ciężkości zabudowy, ale z błędnym (jak się wydaje) wprowadzeniem punktu centralnego we współczesnej bazie danych.

Innym podobnym przykładem braku jednoznaczności w identyfikacji, który wynika z niedostatecznej reprezentacji kartograficznej są „**Wydory**”. Na podstawie położenia tej miej-

---

czy folwarki) są bardzo niewielkie, przez co istnieje duże prawdopodobieństwo niepoprawnego sklasyfikowania danej miejscowości do jej rodzaju reprezentowanego krojem pisma.

74 W przypadku obiektów powierzchniowych jest podawany jako punkt centralny środek całego obiektu (por. PRNG, *Rozporządzenie Ministra Administracji i Cyfryzacji w sprawie państwowego rejestru nazw geograficznych*, Dz. U. 2012, poz. 309, Warszawa 2012, s. 10).

75 Neu Schillen Hol. (Gilly-Cron, Gilly, UMTB, Reymann, KDR, MTB, WIG).

sowości (punkt centralny PRNG), która dziś jest częścią wsi Wąsowo pojawiły się wątpliwości w utożsamieniu tej miejscowości z odpowiadającymi jej (pod względem nazewniczym) miejscowościami wzmiankowanymi we wcześniejszych źródłach: tak kartograficznych, jak i pisanych. Miejscowość jest rejestrowana w następujących rejestrach i mapach:

- mapa Gilly’ego-Crona, 1793 (*Vorw. Wiedorre*),
- mapa Gilly’ego, 1803 (*Vorwerk Wydory*),
- mapa UMTB, ok. 1830 (*Vorw. Wydory*),
- spis *Alphabetisches Verzeichnis*, 1835 (*Wydonny, Vorwerk*),
- mapa KDR, ok. 1900 (*F[orestrei] Wydory*),
- spis *Skorowidz*, 1921 (*Wydory*, leśniczówka, jako miejscowość w gminie Wąsowo).

Nie ma tej miejscowości w spisie Bystrzyckiego (1933), na żadnej z map WIG, ani na mapach topograficznych z drugiej połowy XX w., ale pojawia się w PRNG (jako część wsi Wąsowo).

Problem stanowi kartograficzna reprezentacja tej miejscowości na KDR, gdzie w miejscu współczesnej miejscowości „Wydory” pojawia się leśniczówka (F[orestrei]) Niegolewo (Ryc. 12). W świetle KDR, w miejscu współczesnej miejscowości „Wydory” znajduje się leśniczówka „Niegolewo”, a „Wydory” (z KDR) oddalone są o kilkaset metrów na wschód. Nie ma żadnego źródła informacji – poza KDR – które potwierdziłoby istnienie w tej lokalizacji dwóch miejscowości, a jedyną przesłanką za translokacją jest baza PRNG. Pojawia się zatem pytanie na ile ta translokacja jest wiarygodna wobec nie w pełni precyzyjnej kwestii lokalizacji tzw. „punktu centralnego” w PRNG wykazanego w poprzednim przykładzie.

Jeżeli przyjmujemy translokację, wówczas należałoby założyć, że „Wydory” do początku XX w. znajdowały się na wschód od dzisiejszej lokalizacji (w miejscu, gdzie ta miejscowość znajduje się na KDR), a następnie przeniesione zostały do współczesnej lokalizacji. Jeżeli odrzucimy translokację, w tej sytuacji problemem jest lokalizacja leśniczówki Niegolewo (KDR, MTB), bowiem ta musiałaby się znajdować niemal w tym samym miejscu co Wydory, co w świetle dostępnych map – dosyć już dokładnych – byłoby niezgodne z rzeczywistością.

Mapy, szczególnie te najstarsze, mogą także zawierać błędy. **Folwark Kawczyńska** (Vorw. Kafczyńska) jest uwzględniony na mapie Gilly’ego-Crona w miejscu, w którym na wszystkich późniejszych mapach znajduje się folwark o nazwie „Winkel” (lub „Konti”) (mapy pruskie) lub „Kąty” (mapy polskie). Tymczasem sam folwark Kawczyńska rejestrowany jest na późniejszych mapach⁷⁶ w innym miejscu, oddalonym od ujętego na mapie Gilly’ego-Crona o

Ryc. 12. Położenie współczesnej miejscowości „Wydory” w miejscu leśniczówki Niegolewo - leśniczówka Wydory znajduje się ok. 500 m. na wschód.

76 Gilly, UMTB, Reymann, KDR.

niemal 4 km na południowy-zachód (Ryc. 13). Wobec braku innych źródeł dowodzących translokacji tej miejscowości⁷⁷ można przyjąć albo pomyłkę topografów (mapa Gilly'ego-Crona) albo rzeczywiste przeniesienie folwarku Kawczyńska bliżej Zbąszynia między 1793 r. a 1802 r., tj. momentem wydania pierwszej mapy, w świetle której ten folwark ma inną lokalizację. To ostatnie jest raczej mało prawdopodobne.

Ryc. 13. U góry: mapa Gilly'ego-Crona (ok. 1793), u dołu KDR (ok. 1900). Widoczna translokacja folwarku Kawczyńska na południowy-zachód.

Wskazanie wyżej czynniki sprawiają, że dzięki mapom możemy zlokalizować miejscowość wzmiankowaną w źródle pisanym (choć nie zawsze – jak wykazały ostatnie przykłady), ale opieranie się na reprezentacji kartograficznej miejscowości – szczególnie w zakresie typów – może być obciążone dużą niejednoznacznością i brakiem precyzji.

Niejednokrotnie w jednoznacznej identyfikacji miejscowości problematyczne były relacje mereologiczne, zarówno synchroniczne, jak i diachroniczne. W osadnictwie powiatu nowotomyskiego moż-

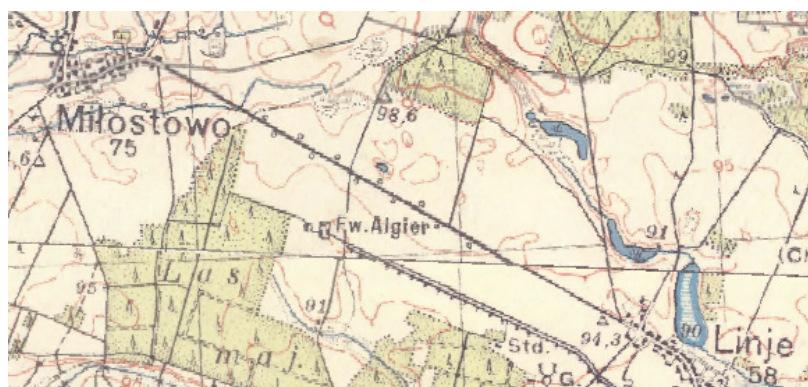
na wskazać kilka takich przypadków które dotyczą przede wszystkim wsi (kolonii) olęderskich. Jednym z problemów był kwestia ciągłości osadniczej folwarków: **Zawada**, **Dąbrowa** oraz po-

77 Na mapie von Pfau'a (1770) w bezpośrednich okolicach Zbąszynia rzeczywiście nie zaznaczono żadnej miejscowości, którą można utożsamić z folwarkiem Kawczyńska, co może dowodzić, że ów folwark znajdował się w miejscu, w którym prezentuje go mapa Gilly'ego-Crona, jednak mapa ta nie ma opinii zbyt wiarygodnej.

wstałego na ich gruntach folwarku **Algier**. W 1842 r. dwa wspomniane wcześniej folwarki zostały zlikwidowane, a na ich miejscu założony został nowy folwark (Algier)⁷⁸. Źródła kartograficzne potwierdzają tę hipotezę: Zawada i Dąbrowa uwzględnione są na mapach Gilly'ego-Crona (1795; Ryc. 14), Gilly'ego (1803) i UMTB (lata 30-te XIX w.), z kolei Algier jest już na KDR (lata 80-te XIX w.) czy mapie taktycznej WIG (1937; Ryc. 10). W tym przypadku uznano, że ciągłość osadnicza miejscowości została zerwana, a folwark Algier jest zupełnie nową miejscowością (z nową nazwą i lokalizacją), a co z tym idzie nie jest identyfikowany ani z Dąbrową, ani Zawadą.

Ryc. 14. Folwarki Zawada („Sawade”) i Dąbrowa („Domerowe”) na mapie Gilly'ego-Crona (1795).

Ryc. 15. Folwark Algier założony na miejscu dwóch poprzednich na mapie taktycznej WIG (1937).

Trzy miejscowości zawarte w rejestrze Bystrzyckiego (1933): **Cicha Góra**⁷⁹, **Dąbrowa**⁸⁰ oraz **Sątopy**⁸¹ zostały wymienione po dwa razy. Jeden raz jako „wsie”, a drugi raz jako „olędry”, a zatem – jako różne i odrębne typologicznie miejscowości. Na dodatek w rubryce „stacja kolejowa z odległością w km” podane są różne wartości np. dla Dąbrowy-wsi i Dąbro-

78 L. Plater, *Opisanie historyczno-statystyczne*, s. 200.

79 T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości*, s. 255.

80 Tamże, s. 315.

81 Tamże, s. 1515.

wy-olędrów, co świadczy także o przestrzennym, a nie tylko typologicznym wyodrębnieniu tych miejscowości (Ryc. 16).

Dąbrowa, olędry	Dąbrowa	Nowy Tomyśl	„	Bukowiec Stary	Porażyn 4'5	Nowy Tomyśl-Buk 6
Dąbrowa, wieś	„	„	Pozn.	„	Porażyn 4	Nowy Tomyśl- Buk 7-8

Ryc. 16. Dąbrowa-wieś i Dąbrowa-olędry wymienione dwukrotnie w spisie Bystrzyckiego (s. 315).

Tymczasem na żadnej z analizowanych map, ani wcześniejszych niż spis Bystrzyckiego, ani późniejszych nie zarejestrowano, aby którakolwiek z tych wsi składała się z dwóch części. Cicha Góra oraz Dąbrowa to wsie olęderskie lokowane w XVIII w.⁸² i trudno wyodrębnić przestrzenie ich dwie części: olęderską i nie-olęderską. Należałoby zatem przyjąć określenie „olędry” dla Cichej Góry i Dąbrowy i potraktować określenie Bystrzyckiego jako pewną konwencję zapisu dla miejscowości o charakterze wiejskim.

Nieco inaczej wygląda kwestia wsi Sątopy. Jest to bowiem miejscowość o metryce późnośredniowiecznej⁸³, która na początku XVIII w. została opuszczona (w wyniku wojny północnej bądź jakiejś klęski elementarnej), a w 1736 r. ponownie lokowana na prawie olęderskim przy czym osadnicy utrzymali układ owalnicowy wsi późnośredniowiecznej⁸⁴. W żadnym z analizowanych źródeł wieś ta nie była określana jako „olędry”, poza spisem Bystrzyckiego. W tym rejestrze uwzględnione zostały dwie wsie o tej samej nazwie, ale różnych typach, które – jak się wydaje – nie są równorzędne. Siedzibą urzędu pocztowego dla Sątópów-wsi i Sątópów-olędry są Sątopy-wieś, podobnie jak kościół parafialny ewangelicki znajduje się w Sątópach-wsi. Nie jest także jasne skąd Bystrzycki mógł mieć informacje o dualnym charakterze Sątópów, skoro wykorzystany przez niego spis J. Mycielskiego rejestruje jedną wieś Sątopy⁸⁵.

Trudności identyfikacyjne sprawiają także relacje miejscowości **Szarki**⁸⁶ (Stare, Nowe) oraz **Boruja** (Stara, Nowa, Kościelna). Szarki zostały najprawdopodobniej lokowane w 1724 r.⁸⁷ jako „Szarki Olędry”, natomiast Nowe Szarki między końcem XIX w. a latami trzydziestymi wieku XX⁸⁸. UMTB (ok. 1830) rejestruje te miejscowości jako „Scharker Hauland” oraz „Neu Scharker Hauland”, podobnie jak KDR (ok. 1900), podczas gdy spis z 1835 r. nie wymienia

82 W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrów” w dawnym woj. poznańskim*, s. 125, 130.

83 Wzmiankowana w 1508 r. jako „Sontop”, por: SHGPoz, cz. IV, s. 324.

84 P. Szewc, *Sątopy wieś o średniowiecznym krajobrazie i architekturze olęderskiej*, s. 3-24.

85 J. Mycielski, *Księga adresowa*, s. 92.

86 Szarki Nowe znajdują się obecnie poza powiatem nowotomyskim (pow. grodziski), ale omówiono je tu ze względu na problemy z relacjami mereologicznymi.

87 Por. Aneks I w: W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrów” w dawnym woj. poznańskim*.

88 Nie ma ich na mapach Gilly’ego-Crona i Gilly’ego, ale są na UMTB.

wsi w ogóle, a L. Plater⁸⁹ i J. Mycielski⁹⁰ tylko „Szarki”. Dalej, na mapach WIG wyróżnione są „Szarki Stare” (w lokalizacji „Szarek”) oraz „Szarki Nowe” (podobnie jak na UMTB i KDR). Obie miejscowości mają podaną na mapie WIG tę samą liczbę domów (po 82). W spisach międzywojennych mamy wyróżnione „Szarki” (jedna miejscowość!) w „Skorowidzu”⁹¹, natomiast u Bystrzyckiego⁹²: „Szarki Stare” (wieś i olędry), „Szarki Nowe” (olędry) oraz „Szarki” (wieś). Współcześnie, według PRNG istnieją „Szarki” oraz „Nowe Szarki”.

O ile nie ma problemu z „Szarkami Nowymi” oraz ich identyfikacją, to problematyczne są „Szarki” oraz „Szarki Stare”. Na podstawie analizy całego materiału można zaproponować następujące rozwiązanie: współczesne „Szarki” są diachronicznie utożsamione z „Szarkami Starymi” ze spisu Bystrzyckiego (1933), „Szarkami” ze „Skorowidza” (1921), J. Mycielskiego (1902) oraz L. Platera (1846). Pojawia się jednak pytanie czym były „Szarki” wymienione u Bystrzyckiego? Istnieją w zasadzie dwie możliwości: albo jest to miejscowość nadrzędna wobec „Szarek Starych” i „Szarek Nowych”, albo jest to błąd wynikający z powielenia informacji np. ze „Skorowidza”. Pierwsza możliwość (miejscowość nadrzędna) jest mało prawdopodobna, ponieważ w żadnych innych źródłach, w tym na mapach nie zaobserwowano takich relacji. Proponowanym rozwiązaniem jest zatem utożsamienie zarówno „Szarek” jak i „Szarek Starych” (Bystrzycki) z „Szarkami” z PRNG oraz z pozostałych spisów.

Innym problematycznym przykładem są „Borujskie Stare Olędry” (ok. 1704⁹³) oraz „Borujskie Nowe Olędry” (data lokacji nieznana) – wsie olęderskie lokowane na gruntach średniowiecznej wsi Boruja⁹⁴. Istotne jest, że wraz z tymi wsiami zbudowano w 1781 r. kościół ewangelicki⁹⁵, który zaznaczony jest na mapach jako obiekt (czasami z nazwą własną – *Kirchplatz*) począwszy od mapy Gilly’ego-Crona (1793)⁹⁶.

Począwszy od końca XVIII w. aż do 1939 r. w źródła (kartograficzne i pisane) rejestrują trzy miejscowości: „Boruja Stara”, „Boruja Nowa” oraz wspomniany kościół – jako „Kirchplatz” (w tej wersji nazewniczej w źródłach pruskich/niemieckich) lub „Boruja Kościelna” (mapy i źródła polskie) (Ryc. 17). Dopiero PRNG nie zawiera „Borui Starej”, która stała się

---

89 L. Plater, *Opisanie historyczno-statystyczne*, s. 189.

90 J. Mycielski, *Księga adresowa*, s. 51.

91 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Poznańskie*, s. 116.

92 Por. Aneks I w: T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości*, s. 1666–1667.

93 W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrow” w dawnym woj. poznańskim*, s. 125.

94 SHGPoz, cz. I, s. 95-96. Boruja, podobnie jak wspomniane wcześniej Sątopy również była XVIII w. ponownie lokowana na prawie olęderskim (por. P. Szewc, *Sątopy wieś o średniowiecznym krajobrazie*).

95 P. Anders, *Nowy Tomyśl*, s. 62.

96 Na tej mapie został błędnie podpisany jako „Hammer Borui” (sic!), na mapie Gilly’ego – bez nazwy, na UMTB, KDR – „Kirchplatz Borui”, na WIG – „Boruja Kościelna”.

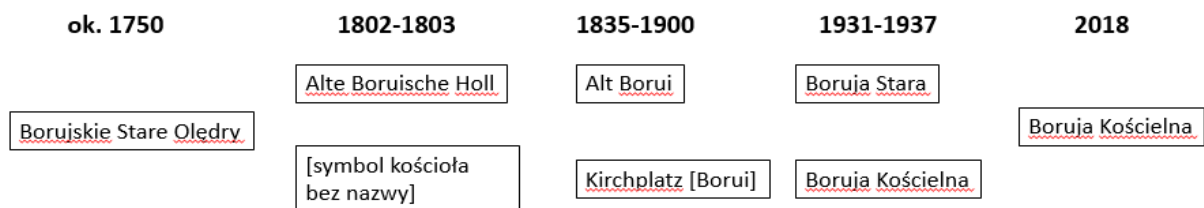

w drugiej połowie XX w. częścią „Borui Kościelnej”⁹⁷.

W całym ujęciu chronologicznym można utożsamić „Boruję Kościelną” (dzisiejszą) ze „Starą Borują” (historyczną). Jak się wydaje dzisiejsza Boruja Kościelna wchłonęła Boruję Starą, ale w XIX i I połowie XX w. obydwie wsie istniały równolegle. Na potrzeby rekonstrukcji osadnictwa powiatu nowotomyskiego dla „Borui Starej” stworzony został

Ryc. 17. Układ przestrzenny okolic Borui Kościelnej: „Haul. Alt Boruję”, „Neu Boruję” oraz „Kirchplatz” na mapie Reymanna (1806-1908).

Ryc. 18 Propozycja modelowania relacji mereologicznych dla ołędzkie wsi Boruja Stara i Boruja Kościelna

w bazie danych odrębny unikatowy identyfikator.

Na obszarze powiatu nowotomyskiego mamy do czynienia ze zmianami nazw miejscowości zarówno w ujęciu diachronicznym, jak i synchronicznym, przede wszystkim ze względu na stosowanie w źródłach polskich lub niemieckich endonimów. Kwestie zmian nazw nie są jednak kluczowe w kontekście trudności w identyfikacji ze względu na bogatą bazę źródeł kartograficznych, które pozwalają utożsamić miejscowości nawet znacznie różniące się nazewnictwo (kryterium przestrzenne).

Analizę nazewniczą przeprowadzono na sumie logicznej zbioru wszystkich miejscowości powiatu wyróżnianych w źródłach dziewiętnastowiecznych. Spośród 207 miejscowości, w przypadku siedemnastu (8%) można zaobserwować zmiany nazw wynikające z odmiennego tłumaczenia między polskim a niemieckim (np. Przyprostynia -> Brandorf) (Tab. 1).

97 P. Anders, *Nowy Tomyśl*, s. 62.

Tab. 1. Nazwy miejscowości na obszarze powiatu nowotomyskiego: zmiana znaczenia nazwy wynikająca z tłumaczenia.

1802	1835	1900	1933	1937
Grudzianka	Schleife	Schleife	Grudzianka	Grudzianka
Lwówek	Neustadt	Neustadt	Lwówek	Lwówek
		F. Bolewitz	Modrzewiec	Modrzewina
Nowy Dwór	Weidenvorwerk	Weiden-Vorwerk		Nowy Dwór
Przyłęk	Schelanke	Scherlanke	Przyłęk	Przyłęk
Przyprostynia	Brandorf	Brandorf	Przyprostynia	Przyprostynia
		Erlenhof	Seperowo	Separówko
		F. Theerofen	Smolarnia	Smolarnia
Strzyżewo		Strese	Strzyżewo	Strzyżewo
Szklarka Trzcielska	Glasshütten	Glasshutte	Szklarka Trzcielska	Szklarka Trzcielska
Toczeń	Amtskassner	Amtskassner	Toczeń	Toczeń
Zachodzko	Hütten	Hütten Hauland	Zachodzko	Zachodzko
Zbąszyń	Bentschen	Bentschen	Zbąszyń	Zbąszyń
		Eichenhorst		Stary Bukowiec
		Annamuhle	Osetno	Osetna-Młyn
		Rajewo Hauland		Piaski
		Villa	Porażyn	Porażyn

W przypadku 35 miejscowości (16%), tłumaczenie nazw między językiem polskim a niemieckim odbyło się na zasadzie zachowania znaczenia (np. Krzywy Las -> Krummenwalde) albo zmiany zapisu jednej części nazwy i tłumaczeniu drugiej (np. Kirchplatz Borui -> Boruja Kościelna) (Tab. 2). Nazwy pozostałych analizowanych miejscowości albo nie uległy zmianie albo zmianie uległ jedynie gramatyczny lub ortograficzny sposób ich zapisu.

Tab. 2. Nazwy miejscowości na obszarze powiatu nowotomyskiego: brak zmiany znaczenia nazwy wynikającej z tłumaczenia.

1802	1835	1900	1933	1937
	Boruische Kirchplatz	Kirchplatz Borui	Boruja Kościelna	Boruja Kościelna
		Rothenhof	Czerwonydwór	Czerwony Dwór
Dąbrowa	Alt Dombrowo	Alt Dombrowo	Dąbrowa - wieś	Dąbrowa
		F. Lehmkuhl		Glinki

1802	1835	1900	1933	1937
Jastrzębsko Stare	Alt Jastrzembki	Friedenhorst	Jastrzębsko Stare	Jastrzębsko Stare
Krzywy Las	Krummenwalde	Krummwalde		Krzywy Las
		Glasshutte	Szklanahuta	Szklana Huta
		Wald Hausen		Leśne Domki
		Wald-Vw.	Leśnyfolwark	Leśny Folwark
Lipka Wielka	Gross Lipke	Gross Lipke	Lipka Wielka	Lipka Wielka
Mała Lipka	Klein Lipke	Klein Lipke	Lipka Mała	Mała Lipka
Mokre Ogrody	Nasse Gärte	Nassegarte	Ogrody Mokre	Mokre Ogrody
Boruja Nowa	Neu Boruische Hauländer	Neu Borui	Boruja Nowa	Boruja Nowa
Dąbrowa Nowa	Neu Dombrowo	Neu Dombrowo	Dąbrowa Nowa	Dąbrowa Nowa
Nowa Róża	Rosen (Rose)	Neurose	Róża Nowa	Nowa Róża
Silna Nowa	Neu Schilin	Neu Schilln	Silna Nowa	Silna Nowa
Nowa Wieś	Neudorf	Schloss Neudorf		Nowa Wieś
Nowa Wieś	Neudorf	Schloss Neudorf		Schloss Neudorf
Nowa Wieś Zbąska	Neudorf	Neudorf		Nowa Wieś Zbąska
Nowe Jastrzębsko	Neu Jastrzembki	Friedenau	Jastrzębsko Nowe	Nowe Jastrzębsko
Nowy Młyn	Neu Mühle	Neu M.		Nowy Młyn
		Neu Welt		Nowy Świat
Papiernia	Papiermühle	Papier M.	Papiernia	Papiernia
Róża	Rose	Rose	Róża	Róża
Stare Urbanowo	Alt Urbanowo	Alt Urbanowo	Urbanowo Stare	Stare Urbanowo
Stary Folwark	Alt Vorwerk	Altvorwerk	Staryfolwark	Stary Folwark
Stary Tomyśl	Alttomisl	Alttomischel	Stary Tomyśl	Stary Tomyśl
Urbanowo	Neu Urbanowo	Neu Urbanowo	Urbanowo	Urbanowo
		Neufeld	Władysławowo	Władysławowo
Kąty	Winkelvorwerk	Konti (Winkel Vw.)	Kąty	Kąty
Alte Boruische Holl	Alt Boruische Hauländer	Alt Borui	Boruja Stara	Boruja Stara
	Glasshütte	Glasshutte	Szklanahuta	
	Dreifren	Dreifrei	Trzytonie	Trzy Tonie

Identyfikację miejscowości niekiedy utrudniały zmiany typologiczne. W jednym przypadku można zauważyć dosyć silne zmiany w typie (charakterze) miejscowości, która może

mieć wpływ na podjęcie decyzji w kwestii jej identyfikacji. Zamek w **Lwówku**, który zarówno na mapach, jak i w rejestrach z XIX w. jest określany *explicite* jako „zamek” („Schloss”), natomiast w źródłach dwudziestowiecznych jako folwark lub dwór (poprzez skrót objaśniający na mapach WIG) (Ryc. 19). O ile nie ma raczej wątpliwości, że dwór (podpisany samym skrótem objaśniającym) na mapach WIG należy utożsamiać z zamkiem (ze względu na tożsamość przestrzenną), to większe wątpliwości pojawiają się w przypadku „folwarku”, który wymienia Bystrzycki⁹⁸. Na żadnej mapie nie pojawia się jednak folwark w bezpośredniej bliskości miasta, zatem zdecydowano się zidentyfikować folwarki w Lwówku jako tę miejscowość, która w XIX w. określana była jako zamek. Utożsamienie dworu i folwarku wynika z bliskości znaczeniowej obu terminów, stąd w jednych źródłach mamy do czynienia z folwarkiem zaś w innych z dworem.

Ryc. 19. Zamek i dwór we Lwówku jako przykład niejednoznacznej identyfikacji ze względu na zmianę typu (po lewej mapa KDR, po prawej mapa WIG)

Innym przykładem zmian typologicznych (połączonych z podziałem miejscowości) utrudniających identyfikację są **Rudniki**. Ta wieś potwierdzona w 1388 r.⁹⁹, jest wyróżniona w AHP (własność szlachecka, par. Michorzewo Mokre), możemy ją także zlokalizować (jako wieś) w tym samym miejscu na mapach dziewiętnastowiecznych¹⁰⁰ (Ryc. 20). Także w tym miejscu na mapie operacyjnej WIG za pomocą sygnatury punktowej oznaczono Rudniki-wieś.

Ryc. 20. Rudniki na mapie Gilly'ego-Crona (po lewej), ok. 1793 r. i Gilly'ego (po prawej), ok. 1803 r.

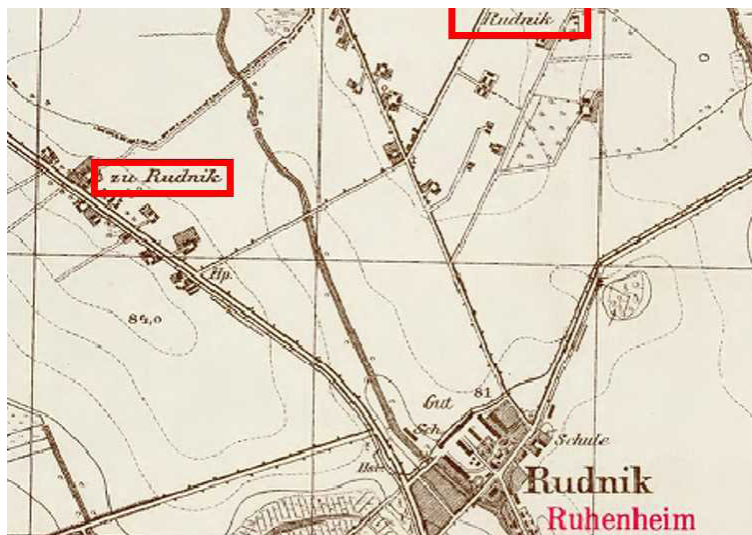
98 T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości*, s. 923.

99 SHGPoz, cz. IV, s. 215-216.

100 Gilly-Cron, Gilly, UMTB, Reymann, KDR, MTB.

Na MTB (Ryc. 21) pojawia się miejscowość „Rudnik”, w obrębie którego wyróżniany został jako obiekt dwór (*Gut*).

Ryc. 21. Rudnik na MTB (treść sytuacyjna z ok. 1890; nadruk na różowo z ok. 1940, warto zwrócić uwagę na oznaczone części wsi Rudniki mniejszym krojem pisma, zaznaczonym przez czerwone ramki).

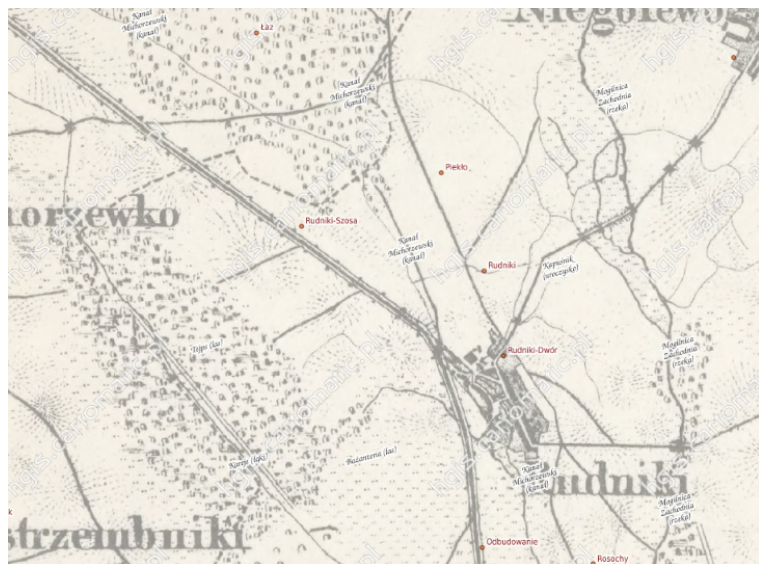
W tej lokalizacji mapy WIG (szczegółowa i taktyczna) rejestrują miejscowość o tej samej nazwie, ale innym typie (dwór). Rudniki-wieś zlokalizowane są w pewnej odległości (ok. 1,5 km) od Rudników-dworu (Ryc. 22). Współcześnie (wg PRNG) wieś Rudniki składa się z dwóch części: „Rudniki-Dwór” (w miejscu dawnych Rudników-wsi z XIX w.) oraz „Rudniki-Szosa” (w miejscu zabudowań wzdłuż drogi odchodzącej na północny-zachód). W spisie Bystrzyckiego (1933) wyróżnione zostały dwie miejscowości o nazwie „Rudniki” w powiecie nowotomyskim: „wieś i pustkowie” oraz „obszar dworski”, a w „Alphabetisches Verzeichnis” (1835) jedna (Rudniki – „wieś i borostwo”).

Ryc. 22. Rudniki-wieś oraz Rudniki-dwór na mapie taktycznej WIG (ok. 1937).

Pojawia się pytanie czy Rudniki-wieś z map dziewiętnastowiecznych powinny być utożsamiane z Rudnikami-wsią zlokalizowanymi na mapach WIG w innym miejscu czy z Rudnikami-dworem: miejscowością zlokalizowaną w tym samym miejscu, ale o innym typie. Jak się wydaje w procesie osadniczym wieś podzieliła się na część z wyodrębnionym przestrzennie

dworem („Rudniki-dwór”), a na pozostałym obszarze rozwijała się zabudowa, która z czasem rozwinęła się do pełnej wsi i uzyskała odrębność.

Ryc. 23. Wieś Rudniki na mapie KDR (ok. 1880) z punktami osadniczymi wg PRNG.

Można zaproponować następujące rozwiązanie. Aby utrzymać ciągłość osadniczą oraz ciągłość reprezentacji, Rudniki-wieś ze wszystkich przekrojów czasowych zostały utożsamione z Rudnikami w lokalizacji wg PRNG. Z kolei Rudniki-dwór (MTB, mapy WIG, Bystrzycki) z częścią wsi Rudniki („Rudniki-Dwór”). Zaletą tego rozwiązania jest utrzymanie ciągłości wsi oraz dworu, ale wadą niejednoznaczna reprezentacja kartograficzna. Punkt z Rudnikami wg PRNG znajduje się w oddaleniu od faktycznego centrum wsi w XIX w. (Ryc. 23).

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Tab. 3. zawiera wykaz liczby miejscowości, które zostały zarejestrowane we współczesnym powiecie nowotomyskim w siedmiu ujęciach czasowych (od ok. 1600 do 2017 r.) oraz liczbę i procent miejscowości z danego okresu, które są rejestrowane także współcześnie. Jeżeli chodzi o liczbę miejscowości, to poszczególne ujęcia (oraz źródła danych) można sklasyfikować według trzech kategorii.

Pierwsza obejmuje najstarszy okres (XVI w.), kiedy zostało zarejestrowanych najmniej miejscowości (ok. 25% istniejących współcześnie). Wynika to z dwóch czynników. Po pierwsze, na obszarze powiatu mieliśmy do czynienia z dużym wzrostem liczby miejscowości w XVIII w. ze względu na kolonizację olęderską, podczas której zostało lokowanych ok. 30 miejscowości¹⁰¹. Także na przełomie XVIII i XIX w. ze względu na przyłączenie tych ziem do Prus zakładano nowe miejscowości, przede wszystkim osady o funkcjach nierolniczych (osady prze-

101 W. Rusiński, *Osady tzw. „Olędrow” w dawnym woj. poznańskim*, passim.

mysłowe czy leśniczówki). Po drugie, mniejsza liczba miejscowości wyróżnionych w AHP w porównaniu do innych źródeł wynika z przyjętej metodologii prac przy Atlasie historycznym Polski w zakresie rekonstrukcji osadnictwa. W AHP nie oznacza się dworów i folwarków położonych na obszarze wsi lub części wsi jako osobnych miejscowości w przeciwieństwie do innych, późniejszych źródeł (por. Bystrzycki, PRNG, częściowo mapy topograficzne)¹⁰². Wynika z tego, że konceptualizacja miejscowości jest zróżnicowana, a co za tym idzie – wszelkie zestawienia ilościowe należy traktować ostrożnie.

Drugą grupą źródeł są mapy i wykazy z pierwszej połowy XIX w., które rejestrują ok. 120-130 miejscowości w powiecie. Jest to wyższa liczba niż w przypadku danych z AHP i powiększona – jak się wydaje – przede wszystkim o nowe rodzaje miejscowości: kolonie olęderskie, osady gospodarcze czy leśniczówki. W tych źródłach również przeważnie nie wyróżniano miejscowości bez wyraźnej odrębności przestrzennej, np. dworów, folwarków czy leśniczówek zlokalizowanych w bliskiej okolicy wsi.

Trzecia grupa to źródła dwojakiego typu: stosunkowo nowoczesne już mapy topograficzne (KDR i WIG), spis Bystrzyckiego z 1933 r. oraz PRNG. Katalog typów miejscowości Bystrzyckiego obejmuje kilkadziesiąt pozycji, z których część jest dosyć dyskusyjna (np. pustkowie, więzienie, śluza). Zawarte są tam zatem także obiekty (np. przemysłowe) będące raczej częścią miejscowości lub obiektem przemysłowym niż odrębną jednostką, chociaż w spisie są traktowane właśnie jako niezależne i odrębne osady. Jak się wydaje nie jest to jednak cecha spisów miejscowości jako takich, ale raczej tego opracowanego przez Bystrzyckiego. Dla porównania, wspomniana wcześniej wieś Bukowiec w spisie Bystrzyckiego jest zarejestrowana jako cztery pozycje: wieś, obszar dworski, leśniczówka i cegielnia, natomiast „Skorowidz” (1921) rejestruje Bukowiec jako pojedynczą miejscowość (wieś), podobnie jak spis J. Mycielskiego (1902). W przypadku map w zestawieniu uwzględniono tylko te obiekty, które miały nazwę własną. Prawie 200 miejscowości rejestruje PRNG, ale ok. 25% z nich (57) to miejscowości będące częścią innej miejscowości, a więc osady niesamodzielne.

Tab. 3. Zestawienie liczby miejscowości (ok. 1600 – 2017) w kolejności chronologicznej.

Źródło informacji	Data	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości w 2017 r.	
			liczba bezwzględna	procent miejscowości z danego źródła
AHP	ok. 1600	58	53	92%
Gilly	ok. 1803	122	103	84%
Alphabetisches Verzeichniß: Posen	1835	129	161	80%

Źródło informacji	Data	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości w 2017 r.	
			liczba bezwzględna	procent miejscowości z danego źródła
KDR	ok. 1900	202	151	74%
Bystrzycki	1933	216	145	67%
WIG	ok. 1937	208	161	77%
PRNG	2017	194	194	100%

Jak wynika z interpretacji drugiej części tabeli (liczby miejscowości z danego źródła, które rejestrowane są też współcześnie), to najwyższym współczynnikiem cechuje się mapa WIG oraz AHP – ok. 92-94%. Najmniej zaś miejscowości wyróżnianych w przeszłości, które miałyby swoje odpowiedniki współcześnie rejestruje spis Bystrzyckiego (ok. 67%) oraz mapy topograficzne – KDR i WIG (ok. 74-77%).

Charakterystyka typologiczna¹⁰³ miejscowości powiatu nowotomyskiego została omówiona w trzech aspektach: ogólnej liczby typów wyróżnianych w analizowanych źródłach, charakterystyce typów w poszczególnych źródłach oraz charakterystyce zmian typologicznych w ujęciu diachronicznym.

Tab. 4. zawiera liczby typów miejscowości powiatu nowotomyskiego. Najwięcej typów wyróżnianych jest w rejestrach – zdecydowanie najwięcej w spisie Bystrzyckiego (1933) oraz wykazie pruskim (1835). W pozostałych źródłach różnice ilościowe nie są duże (od ośmiu do trzynastu), ale – jak się wydaje – bardziej istotny jest rodzaj wyróżnianych miejscowości aniżeli ich liczba.

Tab. 4. Liczba typów miejscowości w poszczególnych źródłach (malejąco).

Źródło informacji	Data	Liczba typów miejscowości
Bystrzycki	1933	32
Alphabetisches Verzeichnis: Posen	1835	17
WIG	ok. 1937	13
AHP	stan na ok. 1600	11
PRNG	2017	11
Gilly	ok. 1803	8

103 Ze względu na bardzo dużą niejednoznaczność opisów i symboli, do analizy w tej części nie była brana pod uwagę *Karte des Deutschen Reiches* (zob. podrozdział: Problemy identyfikacyjne).

W świetle AHP (druga połowa XVI w.) przeważającym typem były wsie, w tym: „wsie”, „wsie duże”, „wsie parafialne” oraz „wsie duże parafialne” – łącznie ok. 80% wszystkich miejscowości. Poza nimi, zarejestrowano 5 osad przemysłowych (młyńskich i kuźniczych), dwa miasteczka (Opalenica i Zbąszyń), jedno miasto (Lwówek) oraz przedmieście (przedmieście Zbąszynia) (Tab. 5).

Tab. 5. Typy miejscowości wg AHP (stan na ok. 1600).

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	33
wieś duża	9
osada młyńska	4
wieś parafialna	2
wieś duża parafialna	
miasteczko parafialne	
przedmieście	1
osada kuźnicza	
miasto parafialne	

Najczęściej reprezentowanym typem na mapie Gilly’ego (ok. 1803) również są wsie, w tym: wsie bez kościoła („Dorf ohne Kirche”) i z kościołem („Kirchdorf”). Co ciekawe, spośród sześciu wsi kościelnych, spis z 1835 r. jako takie klasyfikuje jedynie dwie (Bukowiec i Michorzewo). Niemal równie liczną kategorią są „rozrzucone domy” („Zestreut liegende Häuser”). Ten rodzaj miejscowości w kluczu znaków mapy – jak się wydaje – reprezentuje kolonie olędrów o rozproszonej zabudowie. Spośród tej kategorii jedynie miejscowość Terespotockie („Terrespotocki Hol.”) jest w spisie 1835 określona jako wieś – pozostałe jako olędry („Hau-land”). Pozostałe typy miejscowości stanowią ok. 13% wszystkich i są to osady przemysłowe, folwarki, ale również 4 miasta – Lwówek, Nowy Tomyśl, Opalenica i Zbąszyń (Tab. 6).

Tab. 6. Typy miejscowości wg mapy Gilly’ego (ok. 1803).

Typ miejscowości (nazwa źródłowa)	Liczba miejscowości danego typu
Zestreut liegende Häuser	50
Dorf ohne Kirche	49
Vorwerk	22

Typ miejscowości (nazwa źródłowa)	Liczba miejscowości danego typu
Kirchdorf	6
Wassermühle	5
Adliche und Mediat Staedte	4
Jägerhaus	1

W pruskim spisie miejscowości z 1835 r. (Alphabetisches Verzeichnis) mamy do czynienia z dwoma, niemal równorzędnie reprezentowanymi typami: wsiami¹⁰⁴ (z podziałem na parafialne – „Pfarrdorf” i nieparafialne – „Dorf”) oraz olędrami¹⁰⁵. Pod względem chronologicznym jest to pierwsze źródło, w którym reprezentowane są typy złożone, np. „Dorf und Mühle” (wieś i młyn), „Hauland und Mühle” (olędry i młyn) czy „Hauland und Krug” (olędry i karczma). Dla dziewięciu typów miejscowości odnotowane zostało tylko jedno wystąpienie. Jedną z miejscowości – „Alt Urbanowo” (dzisiaj: Stare Urbanowo) została określona jako „4 Häuser”, tj. 4 domy (Tab. 7). Spis ten cechuje się największą liczbą typów miejscowości, które rejestrowane były tylko jeden raz.

Tab. 7. Typy miejscowości wg Alphabetisches Verzeichnis: Posen (1835).

Typ miejscowości (określenie źródłowe)	Liczba miejscowości danego typu
Hauland	40
Dorf	39
Vorwerk	20
Mühle	6
Dorf und Mühle	5
Hauland und Mühle	3
Pfarrdorf	
Stadt	

104 „Dorf”, „Dorf und Mühle”, „Pfarrdorf”, „Dorf und Brennerei”, „Dorf und Vorwerk”, „Pfarrdorf und Mühle”.

105 „Hauland”, „Hauland und Mühle”, „Hauland und Krug”, „Hauländer”.

Typ miejscowości (określenie źródłowe)	Liczba miejscowości danego typu
Hauland und Krug	1
Hauländer	
Kolonie	
Schloss	
4 Häuser	
Dorf und Brennerei	
Dorf und Vorwerk	
Krug	
Pfarrdorf und Mühle	

W rejestrze Bystrzyckiego (1933) zostało wyróżnionych zdecydowanie najwięcej typów miejscowości spośród analizowanych źródeł – prawie dwukrotnie więcej niż w spisie pruskim z 1835 r. Poszczególne rodzaje miejscowości można podzielić na dwa typy: proste (17) i złożone (15). Na obszarze współczesnego powiatu nowotomyskiego – podobnie jak w poprzednich źródłach – najwięcej zarejestrowano wsi¹⁰⁶. W odróżnieniu od wcześniejszych źródeł osady olęderskie nie są już tak licznie reprezentowane, co ma związek – jak się wydaje – z unifikacją prawno-ustrojową na ziemiach polskich: jedynie 4 wsi były określone jako „olędry”, a 3 inne jako „wieś i olędry”. Drugim najliczniej reprezentowanym rodzajem miejscowości są (potraktowane tutaj łącznie) dwory (obszary dworskie) oraz folwarki¹⁰⁷. Spośród 61 folwarków wyróżnionych u Bystrzyckiego, na mapie taktycznej WIG, 20 określonych było jako „folwarki”¹⁰⁸, 12 jako „dwory”¹⁰⁹, 9 jako wsie z podaną liczbą domów (do dziesięciu) oraz po 2 jako „leśniczówki”¹¹⁰ oraz „gajówki”¹¹¹. Z kolei jeżeli chodzi o obszary dworskie ze spisu Bystrzyckiego, to: 9 na mapie WIG zostało określonych jako dwory, dwie jako wsie do dziesięciu domów oraz jeden jako folwark. W spisie tym najwięcej wyróżniono także typów złożonych, nie tylko jeżeli chodzi o liczbą bezwzględna, ale także udział procentowy (ok. 46% typów). Typ złożony obejmował przeważnie¹¹² wieś, folwark lub obszar dworski oraz pewien rodzaj osady

106 Wieś, wieś i cegielnia, wieś i folwark, wieś i pustkowie, wieś i borostwo, wieś i olędry, wieś i osada młyńska.

107 Folwark, obszar dworski, folwark i cegielnia, folwark i osada młyńska, folwark i pustkowie, folwark i borostwo, obszar dworski i cegielnia, obszar dworski i pustkowie.

108 Za pomocą skrótu objaśniającego: „Fw.”

109 Za pomocą skrótu objaśniającego: „Dw.”

110 Za pomocą skrótu objaśniającego: „L.”

111 Za pomocą skrótu objaśniającego: „G.”

112 W dwóch przypadkach zarejestrowano typ „osada młyńska i leśniczówka”.

przemysłowej, np. osady młyńskiej, cegielni czy leśniczówki. Jak się wydaje, Bystrzycki dosyć szeroko traktował pojęcie miejscowości, ponieważ nawet z pobieżnego porównania jego spisu ze „Skorowidzem” (1921) wynika, że typów miejscowości w tym drugim jest znacznie mniej i są one bardziej jednolite. Trudno bowiem w innych spisach z tego okresu znaleźć miejscowości o typie „pustkowie”, „stacja kolejowa” czy „przystanek kolejowy”. Z szerokiego rozumienia pojęcia „miejscowość” przez Bystrzyckiego wynika także fakt, że to w tym spisie jest ich najwięcej w całym analizowanym okresie (Tab. 8).

Tab. 8. Typy miejscowości wg Bystrzyckiego (1933).

Typ miejscowości (określenie źródłowe)	Liczba miejscowości danego typu
wieś	89
folwark	47
obszar dworski	13
leśniczówka	12
folwark i leśniczówka	8
osada	6
stacja kolejowa	
miasto	4
odbudowanie	
olędry	
wieś i olędry	3
folwark i cegielnia	
folwark i osada młyńska	
osada młyńska	
pustkowie	2
borostwo	
cegielnia	
folwark i pustkowie	
nadleśnictwo	
osada młyńska i leśniczówka	
wieś i cegielnia	
wieś i folwark	
wieś i pustkowie	

Typ miejscowości (określenie źródłowe)	Liczba miejscowości danego typu
folwark i borostwo	1
karczma	
obszar dworski i cegielnia	
obszar dworski i pustkowie	
osada leśna	
przystanek kolejowy	
wieś i borostwo	
wieś i olędry	
wieś i osada młyńska	

Stosunkowo jasny podział typów miejscowości charakteryzuje mapę taktyczną WIG (1937). Dzieli się one w zasadzie na trzy grupy: miasta, wsie i osady (w tym folwarki i dwory). Najwięcej – podobnie w jak starszych źródłach – zarejestrowano wsi (132). Jest ich jednak znacznie więcej niż pozostałych typów miejscowości, co można tłumaczyć faktem, że celem opracowania mapy topograficznej nie była (i nie jest) reprezentacja pełnej typologii miejscowości, ale zabudowy, rozumianej jako zbiór budynków mających znaczenie orientacyjne w terenie. Ponadto, w świetle przyjętej metodyki, jako wsie klasyfikowane były te miejscowości, które miały podaną liczbę domów (pod nazwą) (Tab. 9).

Tab. 9. Typy miejscowości wg mapy taktycznej WIG (1937).

Typ miejscowości (określenie źródłowe)	Liczba miejscowości danego typu
Wsie od 40 do 150 domów	85
folwark	25
dwór	24
Wsie do 10 domów	24
Wsie od 10 do 30 domów	19
gajówka	16
leśniczówka	15
wieś	8
wsie ponad 150 domów	4
Miasta poniżej 5 000 mieszkańców	3
nadleśnictwo	1

Cechą charakterystyczną współczesnego rejestru miejscowości są jawnie zadeklarowane (na poziomie typów) relacje mereologiczne poprzez wyróżnianie części miast, wsi oraz osad, co odróżnia PRNG od spisów historycznych¹¹³. We współczesnym powiecie nowotomyskim (w świetle PRNG) najliczniej reprezentowane są wsie włączając ich części oraz przysiółki (153 miejscowości). Znacznie mniej jest osad gospodarczych (osad, osad leśnych, leśniczówek) – 31. Miast (podobnie jak w całym analizowanym okresie z wyjątkiem XVI w.) – 4.

Tab. 10. Typy miejscowości wg PRNG (2017)

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	101
część wsi	29
przysiółek wsi	23
osada	15
osada leśna	11
leśniczówka	5
miasto	4
część miasta	3
osada wsi	1
osada leśna wsi	
kolonia wsi	

Ogólna charakterystyka zmian typologicznych w ujęciu diachronicznym objęła analizę trzech rodzajów miejscowości: kolonii olęderskich, osad przemysłowych (m.in. młyńskich, kuźniczych) oraz współczesnych części miejscowości (wg PRNG) w kontekście ich typów z przeszłości.

Wsie (kolonie) olęderskie były wyodrębniane pojęciowo na mapie Gilly’ego (element nazwy własnej oraz charakterystyczna sygnatura), w spisie pruskim z 1835 r. („Hauland” lub „Hauländer”) oraz – rzadko – w spisie Bystrzyckiego („olędry”). Niemal wszystkie spośród dwudziestu sześciu wsi lokowanych w XVIII w. na obszarze współczesnego powiatu nowotomyskiego reprezentowane były we wszystkich analizowanych źródłach. Zwracano już uwagę na trudności identyfikacyjne związane z relacjami mereologicznymi, ale równie interesująca jest kwestia zmian typów miejscowości o genezie olęderskiej w związku z zanikiem odrębności

113 Odpowiednikiem „części...” mogą być typy złożone w źródłach historycznych, chociaż nie wskazują one *explicite* na nadrzędność którejs z jednostek. O ile typy złożone np. ze wsi oraz osady dają dosyć jasny obraz hierarchii, to miejscowości o rodzaju „osada młyńska i leśniczówka” już nie.

prawnej tego typu osadnictwa. Wszystkie miejscowości znajdujące się dziś na terenie powiatu nowotomyskiego zarejestrowane przez W. Rusińskiego zostały określone na mapie Gilly'ego jako „rozrzucone domy” („Zestreut liegende Häuser”), tj. olędry (patrz wyżej). Podobnie w spisie pruskim (1835), gdzie wyróżniono je jako: „Hauland” lub „Hauländer” – z jednym wyjątkiem: wspomnianej wcześniej wsi Terespotockie. W spisie Bystrzyckiego (1933) jedynie 5 wsi o olęderskiej genezie jest określonych jako olędry: Cicha Góra, Dąbrowa, Sątopy, Szarki Nowe i Szarki Stare. Trzy pierwsze miejscowości – jak już wspomniano w części poświęconej problemom identyfikacyjnym – były w spisie Bystrzyckiego określane jako „wsie”, Szarki Stare jako typ złożony („wieś i olędry”). Tylko Szarki Nowe zarejestrowane zostały w spisie jako wyłącznie „olędry” – nie jako typ złożony lub jako dwa wpisy odnoszące się do tej samej miejscowości (lub jej części). Współcześnie niemal wszystkie wsie olęderskie to wsie. Nowe Czeskie i Stare Czeskie są częściami wsi Stefanowice (niegdyś również kolonii olęderskiej), natomiast Czarna jest przysiółkiem wsi Miedzichowo.

Osady przemysłowe (lub gospodarcze) to miejscowości w krajobrazie wiejskim o charakterze nierolniczym. Spośród pięciu osad młyńskich lub kuźniczych w drugiej połowie XVI w., dziś tylko jedna (Węgielnia) jest określana jako wieś. Inna – Bobrówka to dosyć ciekawy przypadek (jedyne w powiecie nowotomyskim), dla którego udało się zidentyfikować obiekt fizjograficzny jako współczesną jednostkę osadniczą. Bobrówka jako miejscowość była rejestrowana we wszystkich analizowanych źródłach danych, a po raz ostatni na mapie taktycznej WIG, a współcześnie w tym miejscu znajduje się punkt centralny PRNG o nazwie „Bobrówka” („bagny, błoto”). Trzy miejscowości (Mniszek, Sapolny Młyn oraz Mitręga) w zasadzie nie pozostawiły współcześnie po sobie żadnego dziedzictwa – jedynie nazwa „Mniszek” jest obecna jako element toponimii niegdysiejszego młyna, chociaż nie w miejscu w jakim się znajdował¹¹⁴. Te trzy osady były wyróżniane jako miejscowości jeszcze w dwudziestoleciu międzywojennym. Na mapie Gilly'ego wyróżniono 3 kolejne osady młyńskie, z których jedna (Miedzichowo) jest współcześnie wsią¹¹⁵, a pozostałe dwie w późniejszych źródłach były określane również jako młyny (osady młyńskie), ale również osady, folwarki i mniejsze wsie (do 10 domów – mapa WIG). Współcześnie to przysiółki lub części innych wsi. Ciekawe są przypadki dwóch karczem („Krug”), czy też osad karczemych rejestrowanych w spisie pruskim (1835) – Ziegen Krug oraz Eichen Krug. Był to jedyny rejestr, w którym zawarto te dwie miejscowości. Pojawiają się one (ich nazwy) na mapach pruskich i niemieckich, ale już nie na polskich z analogicznego okresu (np. na KDR i WIG). Ziegen Krug, jako Kozia Karczma została wymieniona u L. Platera¹¹⁶, ale brakuje jej w spisie J. Mycielskiego (1902), a SGKP wprost stwierdza, że

---

114 Mniszek – część lasu; Myszkki - łąka.

115 Jako wieś już w spisie pruskim (1835).

116 L. Plater, *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Lipsk 1846, s. 200.

---

jest to miejscowość ówczasie (1880-1914) już nieistniejąca¹¹⁷. Eichen Krug nie wyróżniono w żadnym we wspomnianych powyżej rejestrów.

Jeżeli chodzi historyczne rodzaje miejscowości zidentyfikowane ze współczesnymi częściami (lub przysiółkami) wsi oraz osadami to są to przede wszystkim dawne folwarki¹¹⁸, w mniejszym stopniu leśniczówki i osady młyńskie. Z kolei obszary dworskie ze spisu Bystrzyckiego w znacznej większości (8 spośród trzynastu) wyróżnione są tylko w tym źródle i nie mają odpowiedników w innych – jedynie na mapach WIG oznaczane są dwory we wsiach, ale wciąż aktualnym pytaniem jest czy są to obiekty, które mogą być klasyfikowane jako miejscowości.

---

117 SGKP, s. 388.

118 Spośród 63 folwarków wyróżnionych u Bystrzyckiego, jedynie dwa to współczesne wsie.

Tomasz Związek

Powiat pruszkowski

Opisywany w tym rozdziale obszar znajduje się na Mazowszu i w średniowieczu oraz czasach nowożytnych wchodził w skład ziemi warszawskiej. Aż do XIX w. był to obszar silnie zdominowany przez gospodarkę agrarną opartą na rolnictwie i hodowli¹. Istotne zmiany na tym terenie przyniosły dopiero czasy postępującej industrializacji po utworzeniu Królestwa kongresowego w 1815 r. Silnym impulsem była także budowa Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej w latach 40. XIX w., która przyczyniła się do rozwoju wielu miejscowości położonych wzdłuż traktu. Kolejny impuls osadniczy postępował wraz z parcelacją majątków ziemskich w dobrach brwinowskich oraz budową linii kolei wąskotorowej w dwudziestoleciu międzywojennym.

1. Podziały administracyjne

1.1. Podziały administracji świeckiej

Od pierwszego uchwytne momentu – tzn. przełomu średniowiecza i nowożytności – widać, że dzisiejsze granice powiatu pruszkowskiego zostały stworzone na nowo i nie mają wiele wspólnego z historycznym podziałem administracyjnym. Obszar badanego tu powiatu wchodził przed pół tysiącem lat w skład trzech powiatów – warszawskiego, błońskiego i tarczyńskiego, które do końca XVI w. charakteryzowały się względną stabilnością². Te z kolei składały się na wyższą jednostkę podziału administracyjnego – ziemię warszawską, której kształt musiał uformować się gdzieś w końcu XV w., tzn. po podziale księstwa mazowieckiego w 1471 r.³ Ustalony wówczas podział administracyjny utrzymał się na tym terytorium do końca istnienia Rzeczypospolitej w 1795 r. (Ryc. 1).

Kolejną istotną zmianę można odnotować dla okresu Księstwa Warszawskiego, gdzie tereny powiatu pruszkowskiego należały do powiatów błońskiego i warszawskiego. Na mocy

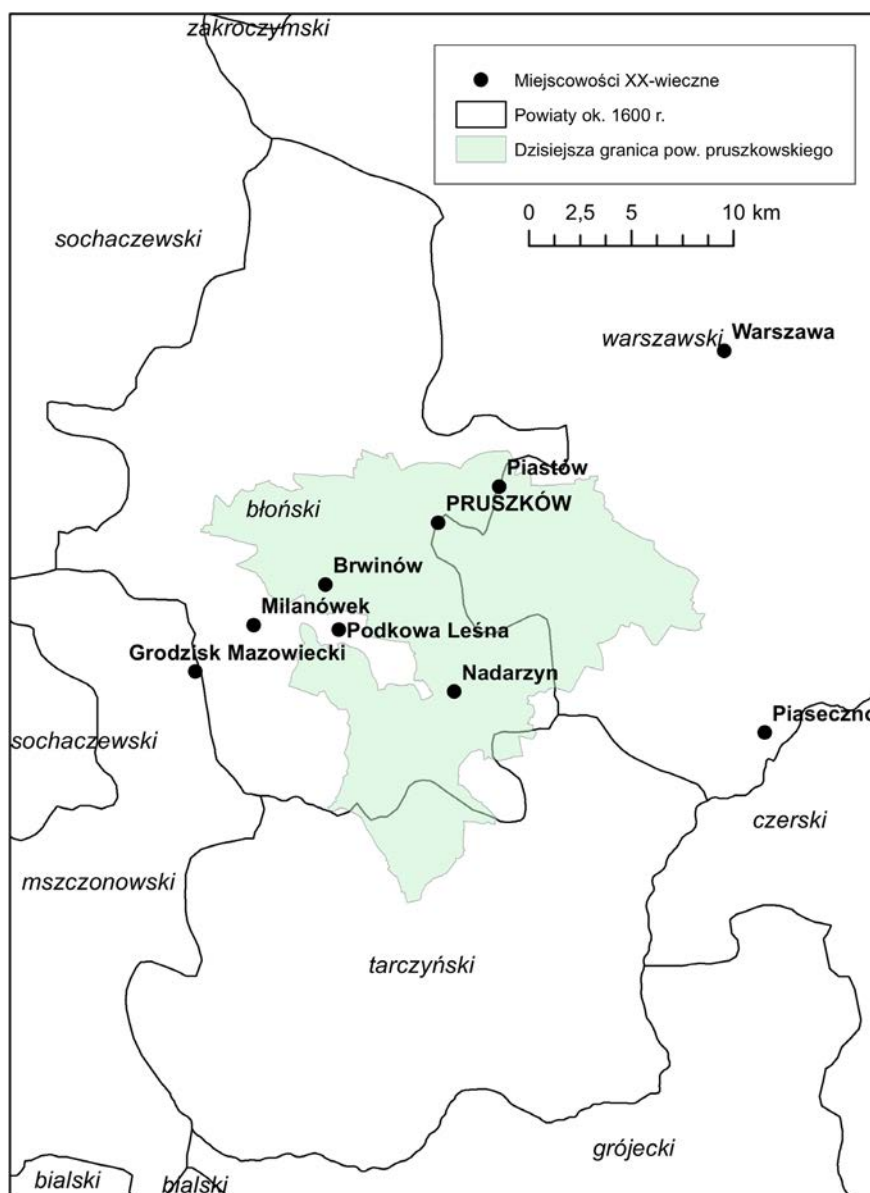
---

1 A. Dunin-Wąsowicz, *Geografia historyczna Mazowsza XVI–XVIII*, s. 64.

2 A. Dunin-Wąsowicz, *Podziały administracyjne*, s. 46.

3 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 303, gdzie także odnośniki do dalszej literatury.

reform przeprowadzonych przez rząd Królestwa Polskiego⁴ zredukowano wcześniej istniejące departamenty i stworzono z nich nowe powiaty, obszarem większe od wcześniejszych (Ryc. 2–4). Z punktu widzenia interesujących mnie tutaj zagadnień pewne znaczenie dla kształtowania obecnej granicy powiatu pruszkowskiego miała reforma administracyjna 1869 r.⁵ Powiat pruszkowski znajdował się na styku nowo wyznaczonych powiatów błońskiego i warszawskiego. Warto zwrócić, że to właśnie wówczas został ustalony kształt południowego fragmentu granicy dzisiejszego powiatu. Dużo więcej zależności przestrzenno-administracyjnych widać przy

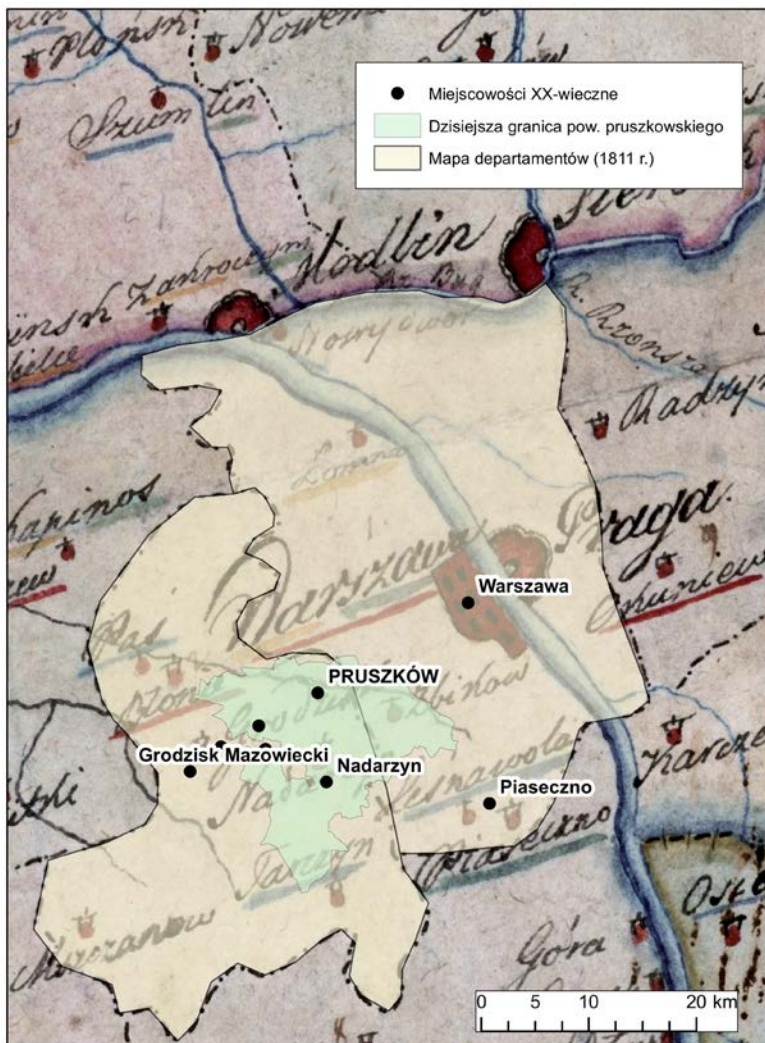
Ryc. 1. Dzisiejszy powiat pruszkowski na tle nowożytnych podziałów administracyjnych (źródło: *Ziemie polskie Korony w XVI w. Przestrzenna baza danych*, <http://atlasfontium.pl>, dostęp: 25 lipca 2019).

porównaniu granic powiatu pruszkowskiego z mapą podziału administracyjnego z 1937 r.⁶ (Ryc. 5). W trzech miejscach: 1) na południu między wsią Krakowiany a Przypki; 2) na wscho-

4 Zob. rozdział „Powiat kaliski” w niniejszym opracowaniu.

5 Zob. rozdział „Powiat kaliski” w niniejszym opracowaniu.

6 *Mapa Administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej*, WIG/GUS, skala 1:300 000, Warszawa 1937 <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=WIG300MARP&listtype=standard&listsort=sortoption1>, dostęp: 19 lipca 2019.

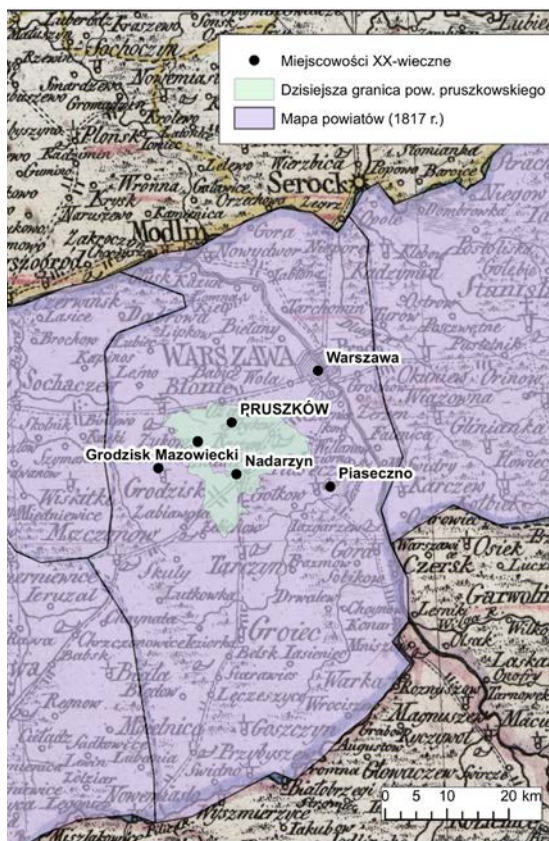
Ryc. 2. Dzisiejszy powiat pruszkowski na tle podziałów z czasów Księstwa Warszawskiego (źródło: *Mapa Księstwa Warszawskiego: dziesięć departamentów podzielonych w sto powiatów, Kraków 1811, skala ok. 1:1 250 000, Biblioteka Narodowa, sygn.. ZZK 1 664*).

dzie między Walentowem a Łazami i 3) na północy między Domaniewkiem a Ołtarzewem granica powiatu jest zbieżna z podziałem powiatowym z 20-lecia międzywojennego. Widoczna jest także duża zbieżność pomiędzy granicami gmin. Widać to dobrze także (1) w okolicy między Domaniewkiem a Ołtarzewem, we wschodniej części powiatu (2) między Brwinowem a Milanówkiem i (3) na granicy z Podkową Leśną.

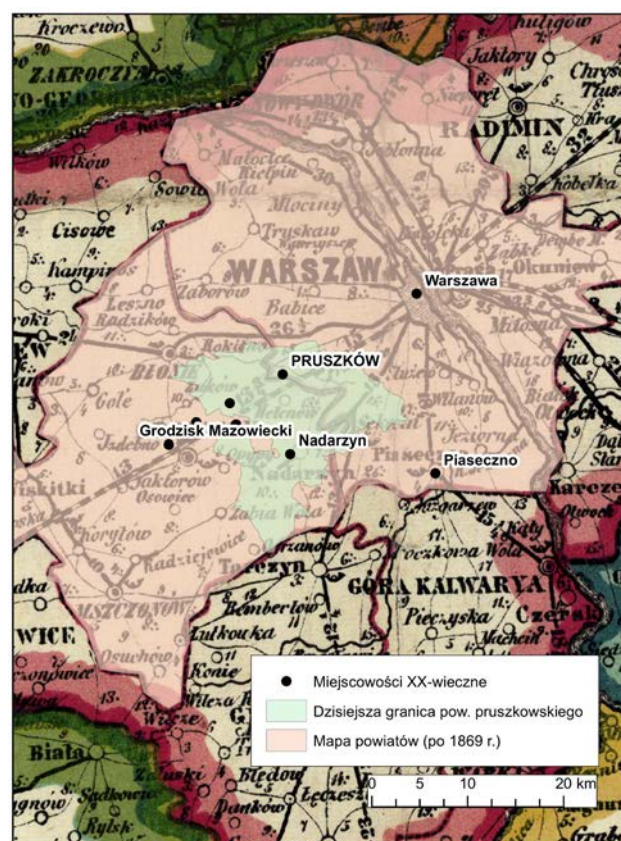
Wstępne wyniki analiz kartograficznych pokazały, że w wypadku powiatu pruszkowskiego kształtowanie jego dzisiejszej granicy polegało przede wszystkim na uwzględnieniu granic podziałów gminnych w okresie po 1945 i przed 1999 r. Powiat pruszkowski – w odróżnieniu od np. kaliskiego – został stworzony stosunkowo niedawno (wieś nabyła prawa miejskie dopiero w 1916 r.). Powstanie powiatu pruszkowskiego miało miejsce dopiero w 1950 r.⁷ Prześledzenie dokładnych zależności w tym względzie wymaga jednak dalszych badań nad materiałem kartograficznym. Trzeba jednak wspomnieć – co wykazywałem także wcześniej – że na

7 Dz.U. z 1952 r. nr 27, poz. 185.

Ryc. 3. Powiat pruszkowski na tle podziałów administracyjnych z czasów Królestwa kongresowego (źródło: J. Kolberg, *Mappa pocztowa i podróżna Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Poznańskiego, 1817*, skala ok. 1: 1 400 000, Biblioteka Narodowa, sygn.. ZZK 10 171).

Ryc. 4. Powiat pruszkowski na tle podziałów administracyjnych po zmianach 1869 r. (źródło: *Mappa pocztowa Królestwa Polskiego z wskazaniem wszelkich dróg oraz odległości na nich, ułożona podług najnowszych źródeł urzędowych, 1878 r.*, w skali ok. 1: 1 008 000, Biblioteka Narodowa, sygn.. ZZK 8773).

jego kształt wpłynęły w znacznym stopniu przekształcenia industrializacyjne sieci osadniczej zachodzące w drugiej połowie XIX i szczególnie pierwszej połowie XX w.

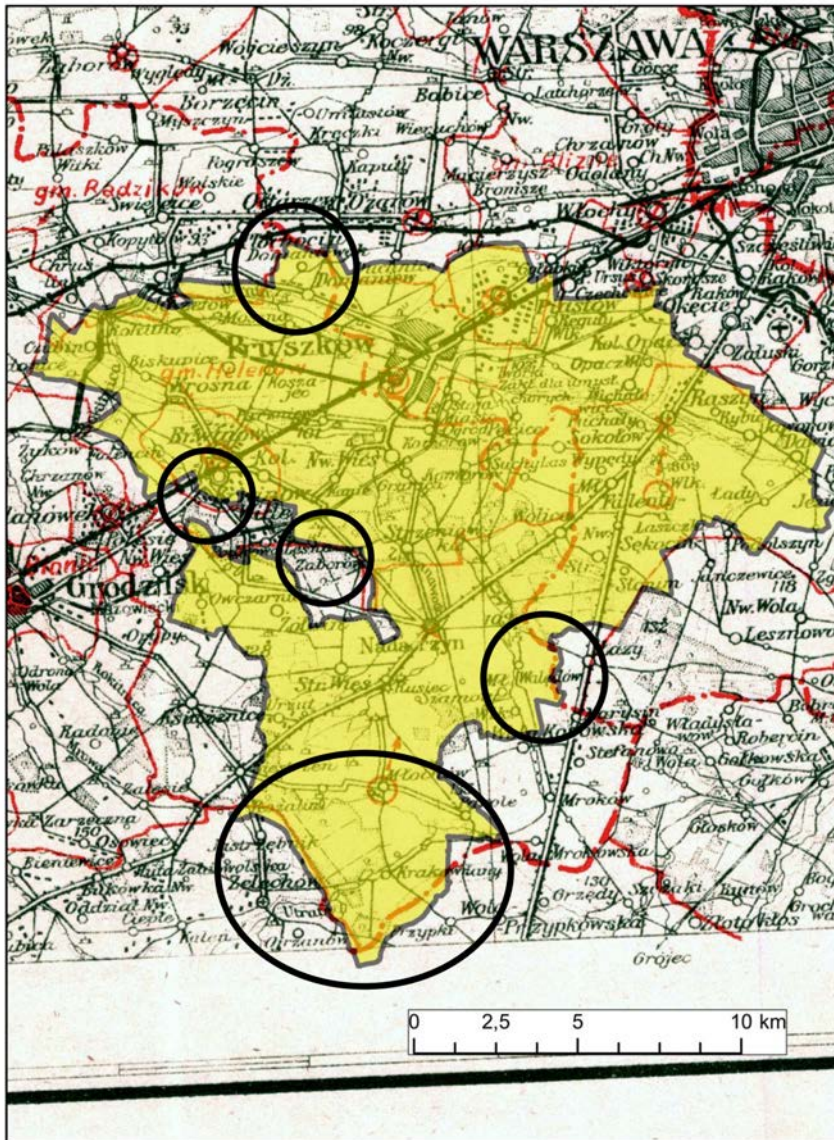
1.2. Podziały administracji kościelnej

Do końca XVIII w. podział administracji kościelnej nie uległ większym zmianom. Granice dzisiejszego powiatu pruszkowskiego wpisane były w granice dekanatu błońskiego w ramach diecezji poznańskiej⁸. W 1797 r. powołano do życia diecezję warszawską, którą odłączono wówczas od diecezji poznańskiej – w 1818 r. uznana została archidiecezją⁹. Stworzony wówczas podział administracyjny utrzymał się w dalszych dekadach. Znaczący jest jednak dla niego

⁸ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 297-298; S. Litak, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*, s. 8.; B. Szady, *Religie i wyznania w Koronie w XVIII w.*

⁹ J. W. Woś, *Dwóchsetlecie diecezji warszawskiej (1798–1998)*, Trydent 1998.

Ryc. 5. Granice powiatu pruszkowskiego w zestawieniu z mapą podziału administracyjnego z 1937 r. (źródło: Mapa administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej, WIG/GUS, skala 1:300 000, Warszawa 1937).

intensywny rozwój ośrodków parafialnych, który był ściśle związany z postępującą urbanizacją obszarów położonych wzdłuż linii kolejowej (Ryc. 6).

Poza wspomnianą we wcześniejszym paragrafie zmianą powstałą w wyniku wydzielenia się diecezji warszawskiej ze struktur diecezji poznańskiej pod koniec XVIII w. nie stwierdzono, na podstawie dostępnej literatury, na terenie powiatu pruszkowskiego znacznych zmian w kwestii struktur kościoła rzymskokatolickiego, jak i innych wyznań. Na podstawie zgromadzonych danych można stwierdzić, że

późnośredniowieczna struktura parafialna przetrwała aż do XIX w. Około 1600 r. na badanym tu terenie istniało 8 parafii – tak samo jak około 1800 r.: Brwinów, Nadarzyn, Pęcice, Raszyn, Rokitno, Tarczyn, Żbików, Żuków. Istotna zmiana nastąpiła dopiero po rewolucji przemysłowej i znacznym rozroście okolic Pruszkowa. Z kolei w momencie odzyskiwania niepodległości na badanym terenie odnotowano istnienie 11 parafii: Brwinów, Nadarzyn, Pęcice, Raszyn, Rokitno, Tarczyn, Żbików, Żuków, Ojrzeń, Grodzisk Mazowiecki oraz Pruszków (Ryc. 6).

Ryc. 6. Sieć parafialna w okolicach Pruszkowa ok. 1918 r. (Mapa archidiecezji warszawskiej, skala 1:300 000, 1918, <https://polona.pl/item/mapa-archidiecezyi-warszawskiej.Njk4Mjg2NjM/#info:metadata>, dostęp 07 czerwca 2019).

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne

Przy omówieniu i analizie sieci osadniczej oraz przedstawionych wcześniej podziałów administracyjnych wykorzystano szereg źródeł informacji: źródeł pisanych, map dawnych oraz opracowań. Na korpus źródeł pisanych wykorzystywanych w niniejszym studium składały się wypisy z tzw. Kartoteki Wolffa przechowywanej z Instytucie Historii PAN i udostępnione on-line przez stronę Repozytorium Cyfrowego Instytutów Naukowych. Niezwykle pomocne były hasła opublikowane w *Słowniku historyczno-geograficznym Mazowsza w średniowieczu*. W celu ustalenia (choć przybliżonych) losów osad w XVI w. korzystałem z *Atlasu historycznego Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI w.* (Warszawa 1973). Istotną pomocą były zachowane licznie rejestry podatkowe z XVII w. W niniejszych pracach wykorzystywałem jednak tylko rejestr łanowego z 1652 r.¹⁰ i pogłównego z 1676 r.¹¹ – będące kolejno pierwszym i ostatnim rejestrami z XVII stulecia. Dla wieku XVIII korzystałem z unikatowych wypisów Karola Buczka ze zniszczonych przez Niemców w czasie II wojny światowej rejestrów po-

10 AGAD, ASK I 29, k. 632–711.

11 AGAD, ASK I 72, k. 934–953.

dymnego z 1789 i 1791 r. (dalej jako TarDym), które są obecnie przechowywane w Zakładzie Atlasu Historycznego w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk.

Podstawowy zasób kartograficzny stanowiły mapy Karola Perthéesa (1789-1791), tzw. mapa Kwatermistrzostwa (1822-1843) i mapy opracowane w 20-leciu międzywojennym przez Wojskowy Instytut Geograficzny (WIG)¹². Istotną pomocą w pracach nad osadnictwem wczesnonowożytnym stanowił tom *Atlasu historycznego Polski. Mapy szczegółowe XVI w.*, poświęcony Mazowszu¹³.

Literatura dotycząca dziejów Pruszkowa i jego okolic ma charakter w większości regionalistyczny i popularno-naukowy. W większości dotyczy ona historii regionu w XIX i XX w. Istotną pomocą w pracach była trzypięciotomowa historia Pruszkowa opracowana przez Mariana Skwarę¹⁴ i studium autorstwa Bolesława Mielczarka, które zostało opublikowane w 1976 r. w „Roczniku Pruszkowskim”¹⁵.

Struktura osadnicza powiatu pruszkowskiego przedstawia sieć stabilnie rozwijających się w ciągu średniowiecza i nowożytności osad wiejskich¹⁶. Większość najstarszych wzmianek o tych wsiach pochodzi z XV w., stąd też nie można wiele powiedzieć na temat prawidłowości związanych z kierunkami rozwoju poszczególnych wsi. Najstarszą osadą poświadczoną źródłowo na interesującym mnie terytorium jest Krosna (*Krośnie*) znana z dokumentu z 1223 r., w którym Krystn z Krosny zobowiązuje się, że odda (po swojej ew. bezpotomnej śmierci) wsie Tarchomin i Grodkowo (w ziemi wyszogrodzkiej) Chrystianowi – pierwszemu biskupowi Prus¹⁷. Reszta osad pojawia się w przypadkowo zachowanych dokumentach i nadaniach: Miłęciny w 1295 r., Biskupice i Żbików w 1297 r., Domaniewo w 1326 r., Moszna (*Moszyny*) i Czubino (*Czubin*) w 1333 r. Niestety nic nie wiadomo na temat procesu przechodzenia tych osad z prawa polskiego na niemieckie, w związku z czym nie wiadomo także kiedy i w jaki sposób dochodziło na tym terenie do najważniejszych przeobrażeń strukturalnych osadnictwa.

---

12 Więcej informacji na temat map dawnych oraz źródeł kartograficznych, zob. rozdział: „Powiat kaliski”.

13 *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku.*

14 M. Skwara, *Historia Pruszkowa w zarysie*. W 2002 r. wydana została także książeczka popularnonaukowa adresowana do uczniów szkół powiatu pruszkowskiego, zob. M. Skwara, *Pruszków – nasze miasto*.

15 B. Mielczarek, *Szkice z dziejów Pruszkowa*, s. 41–58. W literaturze krąży jeszcze druga część tego artykułu (*Urbanizacja wsi i uzyskanie praw miejskich*) wydana także w „Roczniku Pruszkowskim” w 1979 r.

16 O wcześniejszym osadnictwie zob. S. Woyda, *Mazowieckie centrum metalurgiczne*; J. Tyszkiewicz, *Uwagi nad krajobrazem środkowego Mazowsza*, s. 61–68.

17 *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, nr 223; *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 121.

Zdecydowanie lepszemu materiałowi dostarczają tu informacje z XV i XVI w., dzięki którym można obserwować postępujący podział przestrzenno-własnościowy, charakterystyczny dla terenów centralnej i wschodniej Polski, w skład których wchodziło dawne Mazowsze i województwo podlaskie. Duża część omówionych poniżej przykładów dotyczyła właśnie tego typu zjawisk (np. Chlebów, Gramnice).

Chlebów (wieś → pustka → folwark → zaniknięcie). Pierwsze znane potwierdzenie istnienia wsi pochodzi z 1431 r., kiedy w źródłach wymieniony został Marek z Pęcickiej Woli¹⁸. Osada ta już w latach 30. XV w. posiadała alternatywną nazwę – Chlebowo, która pojawiła się w 1432 r. w księgach ziemskich warszawskich¹⁹. Z braku odpowiednich dokumentów można jedynie domyślać się, że nazwa tej miejscowości wiązać mogła się z jej statusem osadniczym, tzn. była zapewne jednym z kilku przysiółków związanych z główną wsią – Pęcicami. Z czasem jednak Chlebowo wyodrębniło się, o czym świadczy to, że w 1482 r., mianem wsi (*villae*) określono zarówno Pęcice jak i wspomniane Chlebowo²⁰. Być może stało się to już w okolicy lat 40. XV w.²¹

W XVI w. Chlebowo poświadczono jest jako samodzielna wieś²², podobnie zresztą w rejestrze łańowego z 1652 r.²³. W spisie pogłównego z 1674 r. widnieje natomiast jako opustoszała (*desolata*)²⁴. W tabeli dymów 1790 r. występuje część Chlebowa z odnotowanymi dwoma dymami, niestety nie wiadomo dokładnie jaki charakter miała wówczas ta osada²⁵. Na mapach Perthéesa i Kwatermistrzostwie określona była jako wieś. Największa zmiana zaszła zapewne w XIX wieku, gdyż Chlebowo jest poświadczono dopiero na mapie WIG, gdzie widnieje jako folwark. Dziś po wsi nie ma śladu, jest to teren obecnie zalesiony²⁶.

Gramnice. Jednym z przykładów miejscowości obrazujących znaczne rozdrobnienie osadnicze są dzieje wsi Gramnice²⁷. Osada ta w zachowanym materiale źródłowym, jako samodzielna miejscowość nie istniała już w XV w.²⁸ Na należących do niej gruntach powstało w tym okresie kilka osad i działów drobnoszlacheckich, których nazwy związane były z dawną

---

18 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 27.

19 Tamże.

20 AGAD, Metryka Mazowiecka, MK 9, k. 142v: „omnia bona sua hereditaria seu villas Panczicze et Chlebowo [–] dedit, donavit et resignavit”.

21 Por. AGAD, Metryka Mazowiecka, MK 18, k. 123v.

22 *Mazowsze w drugiej połowie XVI w.*, cz. 2, s. 154.

23 AGAD, ASK I 28, k. 650v.

24 AGAD, ASK I 72, k. 865.

25 TarDym, ziemia warszawska, powiat błoński, k. 9.

26 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 27.

27 *Nazwy miejscowe Polski*, t. 2, s. 271. Nazwa wsi wiązana jest ze staropolskim *gręba*, *grąba* oznaczającego ‘zagon, miedzę’.

28 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 76.

Ryc. 7. Fragment mapy poświęconej Mazowszu w drugiej poł. XVI w. z okolicami włości Gramnice (źródło: Corona Regni Poloniae, skala 1:250 000, <http://atlasfontium.pl/index.php?article=corona>, dostęp: 19 lipca 2019)

miejsowością lokacyjną (zob. Ryc. 7): Gramnice-Dawidy²⁹, Gramnice-Folwarki³⁰, Gramnice-Sarny³¹, Inczewice (1485 *Gramnycze alias Gymczewycze*)³² i Podolszynie (1539 *Podo[l]schini Gramnicze*)³³. Dwie z osad, oddalone od siebie o ok. 2,5 km, określane były natomiast jako „stare wsie” – Gramnice-Łady (1425 *Stare Gramnycze*, 1451 *Grambnycze alias Stara Vyesh*)³⁴ i Zgorzała (1451 *Grambnycza alias Sgorzala*, 1481 *Antiqua Gramnycza alias Zgorzala*)³⁵. Być może Zgorzała³⁶ była pierwszą wsią (pierwotnymi Gramnicami), na terenach której powstawały potem kolejne działy szlacheckie. O tym, że wspomniane osady związane były z typem rozdrobnionego osadnictwa szlacheckiego świadczy nie tylko sama liczba osad posiadających wspólny człon, ale także to, że ich nazwy związane są także z nazwami herbowymi (Gramnice-Łady)³⁷ i nazwami osobowymi (Gramnice-Dawidy)³⁸.

29 Tamże.

30 Tamże.

31 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 78.

32 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 82.

33 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 212.

34 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 76.

35 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 342.

36 Por. A. Wolff, E. Rzetelska-Feleszko, *Mazowieckie nazwy terenowe*, s. 137.

37 *Nazwy miejscowe Polski*, t. 6, s. 258, por. *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 77.

38 *Nazwy miejscowe Polski*, t. 2, s. 271.

W epoce nowożytnej (XVII–XVIII w.) wszystkie wsie były wymienione już jako niezależne jednostki osadnicze. Rejestr łanowego z 1654 r.³⁹ wymienia: Dawidy, Gramnice-Łady, Janczewice (*Ienczewice*), Podolszynie i Zgorzałą. Podobnie wykaz podymnego z 1674 r.⁴⁰ Część z funkcjonujących w średniowieczu działów została w późniejszym okresie wchłonięta przez inne miejscowości – tak stało się z Gramnicami-Sarnami i Gramnicami-Folwarkami, które zaniknęły już w drugiej połowie XVI w.⁴¹ W wieku XVIII wspomniane wsie były wymienione jako samodzielne jednostki osadnicze.

Nazwa	1789 r.		1790 r.	
	Własność	Lb. dymów	Własność	Lb. dymów
Dawidy	duchowna	15	duchowna	18
Łady	duchowna	7	duchowna	8
Gramnice-Folwarki	[brak]	[brak]	[brak]	[brak]
Gramnice-Sarny	[brak]	[brak]	[brak]	[brak]
Janczewice	[brak]	[brak]	królewska	17
Podolszynie	duchowna	17	duchowna	14
Zgorzała	duchowna	8	duchowna	8

Tab. 1. Miejscowości należące w średniowieczu i wczesnej nowożytności do dawnej dziedziny Gramnice, oprac. na podstawie TarDym.

Przykład dziejów włości Gramnice pokazuje, że niezależnie od ich losów początek obszarów o rozdrobnionej strukturze własnościowej bardzo często wiązał się z funkcjonowaniem na początku jednej osady, która w wyniku postępujących podziałów i zarazem postępów kolonizacji na prawie niemieckim (rozwoju areалу rolno-hodowlanego) dzieliła się na drobniejsze części (Ryc. 8). Możliwe, że w ogólnym odbiorze zespół powiązanych ze sobą miejscowości funkcjonował nadal jako jedna osada. W polskiej literaturze używa się tutaj określenia *włość* (ang. Estate).

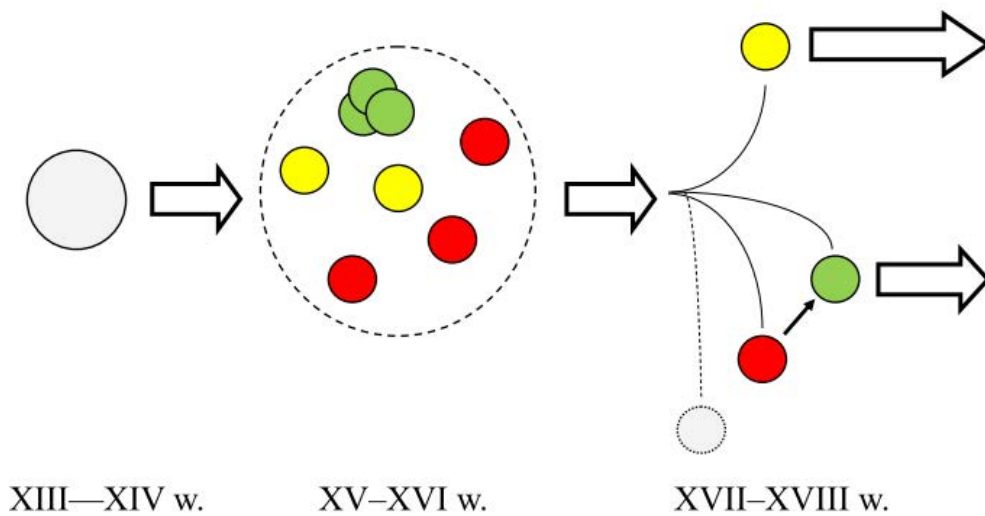
Pruszków (wieś → osada fabryczna → miasto). Wieś pierwszy raz w źródłach pisanych została wymieniona w 1415 r. przy okazji podziału dóbr Klembowa, gdzie jedną ze stron był Świąszek z Pruszkowa⁴². Aż do połowy XIX w. osada ta nie wyróżniała się niczym

39 ASK I 29, k. 651v–653r.

40 ASK I 72, k. 846 i nn.

41 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 76, 78,

42 *Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej*, s. 222.

Ryc. 8. Obrazowy schemat zmian osadniczych we włości Gramnice od XIII do XVIII w., oprac. własne.

specjalnym wśród innych okolicznych ośrodków (mapa Perthéesa, mapa Kwatermistrzostwa, WIG) (Ryc. 9–11).

Poziom złożoności zmian osadniczych na terenie Pruszkowa widać dobrze w haśle poświęconym temu ośrodkowi w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, gdzie można przeczytać, że na okolice Pruszkowa składały się wówczas wieś, folwark, osada fabryczna, stacja drogi żelaznej i prywatne wille⁴³. Intensywny rozwój okolic Pruszkowa wiązać należy z otwarciem kolei żelaznej warszawsko-wiedeńskiej w 1848 r. – pierwszy jej odcinek biegnący do Pruszkowa otwarty został w 1844 r.⁴⁴ Rozwój wsi był z jednej strony silnie sprzężony ze zniesieniem w 1851 r. granicy celnej pomiędzy Królestwem kongresowym a Imperium Rosyjskim, dzięki czemu Warszawa i jej okolice stały się miejscem inwestowania zagranicznego kapitału⁴⁵. Za sukces Pruszkowa jako miejsca inwestycji odpowiada jednak to, że osada leżała w obrębie IV rejonu twierdzy warszawskiej, co oznaczało, że do wybudowania fabryk nie potrzebna była zgoda komendanta tejże twierdzy⁴⁶. Można było tam także wznosić budowle murowane zakazane w trzech wcześniejszych strefach⁴⁷, a także płacono zdecydowanie mniejsze podatki⁴⁸. Intensywny rozwój przemysłowy tych okolicy przyczynił się do powstania wielu osad przemysłowych na linii wzdłuż Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej na przełomie XIX i XX w., co w dalszej konsekwencji spowodowało zmiany

43 SGKP, t. 9, s. 105.

44 J. Kaleta, *Pruszków przemysłowy*, s. 17–19.

45 *Historia Pruszkowa*, t. 1, s. 48–51. Por. m.in. J. Kaleta, *Pruszków przemysłowy*, s. 23–24.

46 *Historia Pruszkowa*, t. 1, s. 43–44.

47 J. Kaleta, *Pruszków przemysłowy*, s. 21–22.

48 B. Mielczarek, *Szkice z dziejów Pruszkowa*, s. 13–14.

Ryc. 9. Okolice Pruszkowa na mapie Perthéesa.

Ryc. 10. Okolica Pruszkowa na mapie Kwatermistrzostwa z widoczną trasą linii kolejowej warszawsko-wiedeńskiej.

Ryc. 11. Pruszków i jego najbliższe okolice na mapie WIG z 20-lecia międzywojennego z zaznaczonymi punktami osadniczymi.

w hierarchii dotychczasowych miejscowości⁴⁹. Jak podaje Marian Skwara: „Miasta, które kolej ominęła straciły na znaczeniu, Stare Błonie, przez które pociągi zaczęły jeździć 58 lat później (1903, linia kaliska) niż przez Grodzisk, straciło swoją pozycję na rzecz tego ostatniego. Powiat tradycyjnie nosił nazwę błońskiego, ale siedziba znajdowała się już w Grodzisku. Na gminnym szczeblu taka sama zamiana ról zaszła w relacji Helenów – Brwinów. Ten pierwszy był zbyt blisko Pruszkowa, aby urządzić tu przystanek, więc swoją szansę otrzymał ten drugi i z czasem siedziba gminy Helenów znalazła się w Brwinowie. Po drugiej stronie Wisły z tego samego powodu Radzymin stracił pozycję na rzecz Wołomina, a Karczew na rzecz Otwocka”⁵⁰.

Po 1870 r. w Pruszkowie zaczęto budować fabryki, które wpłynęły w znaczny sposób na zmianę ówczesnego krajobrazu. Powstała wówczas fabryka farb i lakierów, odlewnia żelaza, fabryka fajansu, fabryka narzędzi metalowych, zakład cynkowania blachy i metalowych naczyń wreszcie fabryka esencji octowych i wiele innych⁵¹. Każdy z tych zakładów wymagał wybudowania nie tylko budynków bezpośrednio związanych z produkcją, ale także odpowied-

49 *Historia Pruszkowa*, t. 1, s. 46; J. Kaleta, *Pruszków przemysłowy*, s. 21–22.

50 *Historia Pruszkowa*, t. 1, s. 46.

51 J. Kaleta, *Pruszków przemysłowy*, s. 25 i nn.

niego zaplecza mieszkaniowego dla przybywających fachowców i robotników⁵². Około 1860 r. Pruszków stał się siedzibą wójtostwa, co było pierwszym momentem w dziejach tej osady, kiedy stała się ona siedzibą państwowej jednostki administracyjnej⁵³. Z kolei w 1866 r. Pruszków stał się siedzibą gminy o powierzchni 63 km². Stan ten nie trwał długo, ponieważ w 1890 r. siedzibę gminy przeniesiono do odległej od linii kolejowej i trudno dostępnej wsi Skorosze (stanowiącej dziś część Ursusa, dzielnicy Warszawy)⁵⁴. Pruszków otrzymał prawa miejskie dopiero podczas okupacji niemieckiej w trakcie I wojny światowej w 1916 r.

Postępujący rozwój Pruszkowa jako ośrodka przemysłowego, związany ściśle z linią kolei żelaznej – a później także rozwojem kolei wąskotorowej – przyczynił się także do intensywnego rozwoju w tych okolicach (w drugiej połowie XIX w.) wilegiatury, z której korzystała głównie warszawska klasa średnia⁵⁵. Budowa i wynajem willi na okres letni przyczyniły się więc do stworzenia nowej praktyki czasowego zamieszkiwania przedmieść dużych miast przemysłowych. Proces ten widać szczególnie dobrze w tej epoce na przykładzie Otwocka, który z racji położenia w okolicy gęstych borów sosnowych posiadał korzystny dla celów uzdrowiskowych mikroklimat. Szczególny rozwój okolic Pruszkowa następuje więc dopiero w dwudziestoleciu międzywojennym i jest związany z budową linii kolei wąskotorowej (1922 r. powstała spółka akcyjna Elektryczne Koleje Dojazdowe) z Grodziska do Warszawy oraz jednoczesnym adaptowaniem na tych terenach idei miast-ogrodów (Podkowa Leśna, Milanówek, Komorów, Tworki).

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Obserwacja wszelkich zmian osadniczych na tym terenie jest dosyć utrudniona. Nie tylko ze względu na odczuwalny niedobór źródeł pisanych (lub ich dużą ogólnikowość), ale także z tego względu na fakt, że przez zdecydowaną większość badanego okresu okolica miała charakter ewidentnie rolniczy. Oznacza to ni mniej, ni więcej, że zmiany zachodzące na tym obszarze wpisywały się w ogólnie znane zagadnienia osadnicze towarzyszące stopniowemu rozdrabnianiu się własności ziemskiej na obszarach wiejskich.

Stan ten szczególnie dobrze jest widoczny w kontekście analizy danych rekonstruowanych na podstawie *Atlasu historycznego Polski* i mapie osadnictwa około 1600 r. (Tab. 2). Obraz zanotowany u schyłku XVI w. przedstawia w związku z tym rejon nastawiony na produkcję rolną. Ze względu na to, że główne źródła – rejestry poborowe – nie odnotowywały folwarków

---

52 J. Kaleta, *Pruszków przemysłowy*, s. 29–30. Por. A. Kuczyńska-Skrzypek, *Urządzenie mieszkań rodzin robotniczych Żyrardowa*, s. 43–50; A. Gryciuk, *Rozwój przestrzenny osady fabrycznej w Żyrardowie*, s. 127–166; A. Gryciuk-Striżencova, *Budownictwo domów robotniczych w Żyrardowie*, s. 67–78.

53 *Historia Pruszkowa*, t. 1, s. 32.

54 Tamże, s. 33.

55 M. Olkuśnik, *Wyjechać z miasta*, s. 39–42, 250.

(te nie były wówczas opodatkowane) nie mamy możliwości zastanowić się nad dokładną skalą wydzielania folwarków z pozostałych dóbr ziemskich na tym terenie. Domyślamy się natomiast, że taki proces miał wówczas miejsce.

Typ	Liczba
miasto	1
wieś	69
Suma końcowa	70

Tab. 2. Liczba jednostek osadniczych w podziale na kategorie na podstawie danych z: Mazowsze w II połowie XVI wieku, oprac. własne.

Podobny charakter ma zresztą zbiór danych pochodzący z mapy Perthéesa, która mimo swoich niedociągnięć jest – wobec spalenia w 1944 r. osiemnastowiecznych źródeł podatkowych – jednym z niewielu źródeł, pozwalających na analizę i ocenę sieci osadniczej na terenie obecnego powiatu pruszkowskiego. Dane zebrane z tej mapy uszczegóławiają obraz osadniczy znany z wcześniejszego przedziału, gdyż pojawiają się nie tylko osady młyńskie i folwarki, ale także osada karczemna (Tab. 3). Wnioski płynące z tej analizy nadal popychają nas ku stwierdzeniu, że obraz osadnictwa na tym terenie w XVIII w. miał charakter rolniczo-hodowlany.

Typ	Liczba
folwark	2
karczma	1
miasto	1
młyn wodny	2
wieś	58
wieś parafialna	4
Suma końcowa	68

Tab. 3. Liczba jednostek osadniczych w podziale na kategorie na podstawie mapy Perthéesa, oprac. własne.

Typ	Liczba
cegielnia	1
cmentarz	3
dwór	7
folwark	8

Typ	Liczba
karczma	12
kirkut	1
miasto	1
młyn wodny	3
obiekt gospodarczy	1
owczarnia	1
plebania	1
stacja pocztowa	1
wieś	66
Suma końcowa	106

Tab. 4. Liczba jednostek osadniczych w podziale na kategorie na podstawie mapy Kwatermistrzostwa, oprac. własne

Typ	Suma
cegielnia	7
dwór	4
folwark	26
gajówka	6
kolonia	2
letnisko	1
miasto	1
miasto-ogród	1
młyn	1
szpital	1
wieś	75
Suma końcowa	125

Tab. 5. Liczba jednostek osadniczych w podziale na kategorie na podstawie mapy WIG, oprac. własne.

Widoczny w powyższych zestawieniach wzrost liczby jednostek osadniczych, szczególnie w I połowie XIX wieku, związany był z postępującym rozwojem sieci osadniczej. Widać to szczególnie dobrze na przykładzie wsi Parzniew. Wszystkie znane do tej pory wzmianki o niej związane były z główną wsią. Mapa Kwatermistrzostwa podaje natomiast wyodrębnienie w ramach wsi Helenów (Nowa Wieś) dworu Helenów, folwarku, karczmy i kolejnego folwar-

ku o nazwie Parzniew (Ryc. 12). Proces ten zapewne należy wiązać z postępującą w XIX w. parcelacją gruntów wiejskich w Kongresówce. Na kolejnej mapie WIG folwark ten występuje

Ryc. 12. Okolice Parzniewa na mapie Kwatermistrzostwa.

Ryc. 13. Okolice Parzniewa na mapie WIG.

już jako niezależna wieś z folwarkiem, położonym obok folwarkiem Helenów (na mapie Kwatermistrzostwa był to dwór) i nową osadą fabryczną – Helenówek (Ryc. 13). Dostępne mapy dokumentują także postępującą antropopresję, o czym przekonują założone stawy widoczne na mapie WIG. Warto przy tej okazji zwrócić uwagę na to, że mapa Kwatermistrzostwa odzwierciedla proces postępującej wówczas industrializacji na badanym terenie, co widać w liczbie obiektów przemysłowych uwzględnionych na mapie (np. cegielnie, młyny wodne, osady budziarskie, por. Tab. 4, Ryc. 14–15). Co ważne część obiektów przemysłowych zmieniała zarówno swój charakter, jak i nazwę. Przykładem może być z jednej strony młyn i tartak Grzymek (mapa Kwatermistrzostwa), który na mapie WIG oznaczony był już jako regularna wieś, a z drugiej strony karczma Huta, która pod koniec XIX w. stała się regularną wsią o nieco zmienionej nazwie – Żabia Huta lub Żabiowska Huta (Ryc. 16–18)⁵⁶. Ze względu na występowanie w okolicy wsi Bukówka, należałoby się domyślać, że w okolicy musiała pod koniec XVIII w. funkcjonować huta szkła, która prawdopodobnie po wyczerpaniu wysokoenergetycznych drzew (buki, dęby) przestała istnieć. Na trakcie wiodącym z Żabiej Woli do Bukówki powstała więc karczma, której nazwa mogła być związana z funkcjonującym w przeszłości obiektem przemysłowym. Z kolei nazwa znana z mapy WIG jest ewidentnym poświadczeniem dawnego zasięgu osady Żabia Wola, na terenach której istniała domniemana huta szkła i znana z kartografii karczma. W tym wypadku zmianie charakteru osady towarzyszyła także zmiana jej nazwy.

56 SGKP, t. 14, s. 710, por. mapa WIG.

Ryc. 14. Przykładowe osady związane ze sferą gospodarczą na mapie Kwatermistrzostwa.

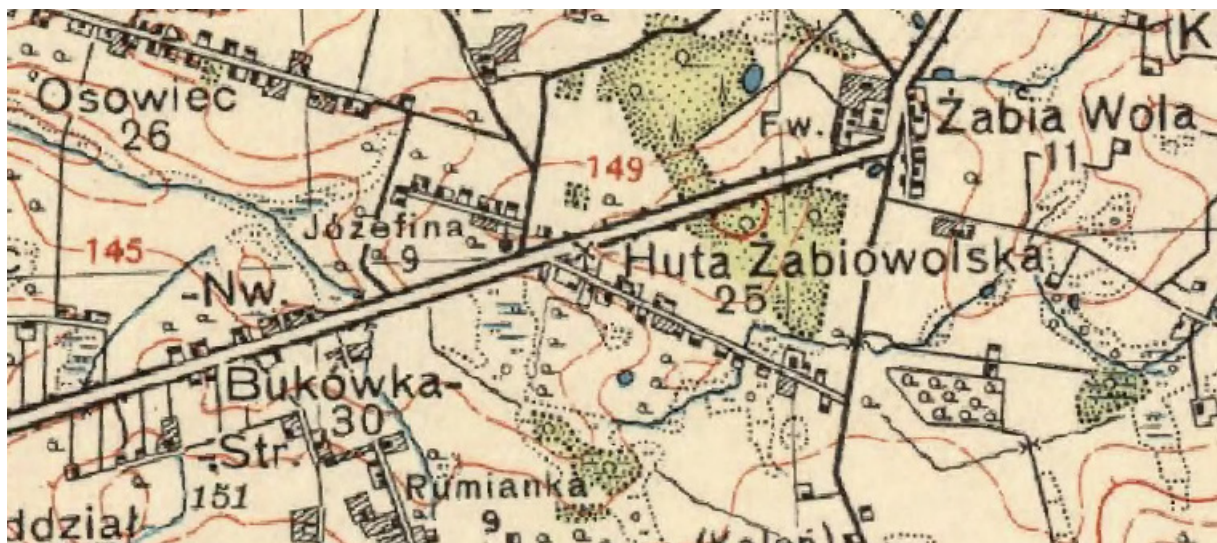
Ryc. 15. Przykład cegielni na mapie Kwatermistrzostwa.

Ryc. 16. Okolice Bukówki na mapie Perthéssa.

Ryc. 17. Okolice Bukówki na mapie Kwatermistrzostwa z zaznaczoną lokalizacją karczmy Huta.

Ryc. 18. Okolice Bukówki na mapie WIG z zaznaczonymi zmianami osadniczymi na tym terenie.

Tomasz Panecki

Powiat starachowicki

Współczesny powiat starachowicki (523,41 km² powierzchni, 90 888 mieszkańców) został utworzony w 1999 r., a jego siedzibą są Starachowice. W skład powiatu wchodzi 3 gminy wiejskie (Brody, Mirzec, Pawłów) oraz po jednej miejskiej (Starachowice) i miejsko-wiejskiej (Wąchock). Na terenie powiatu znajdują się współcześnie dwa miasta: Starachowice i Wąchock.

Pod względem charakterystyki fizycznogeograficznej powiat znajduje się na terenie kilku mezoregionów Wyżyny Kieleckiej (makroregion: 342.3) ułożonych w układzie równoleżnikowym¹. Sama Wyżyna to trzeciorzędowe wypiętrzenie tektoniczne, w którym odsłaniają się znacznie starsze, paleozoiczne struktury fałdowe. Ze względu na różną odporność skał mamy tu do czynienia z pasmowym układem wzniesień, z których najwyższe osiągają 600 m n.p.m. (Góry Świętokrzyskie), ale przeważnie nie przekraczają 400 m n.p.m. W obniżeniach z kolei zalegają piaski i gliny zlodowaceń czwartorzędowych. Ze względu na zróżnicowanie litologiczne makroregion jest dosyć bogaty w surowce skalne (wapienie, margle, żwiry).

Północną część powiatu, aż do doliny Kamiennej zajmuje Przedgórze Iłżeckie (342.33) zbudowane głównie z ze skał jurajskich i kredowych, ale obecne są tu także ślady ostatnich zlodowaceń w postaci pagórków żwirowych. Rzeźba terenu jest przez to dosyć urozmaicona i w znacznym stopniu wpłynęła na rozwój osadnictwa na tym obszarze. Wspomnieć należy chociażby o dolinie Kamiennej czy piaskowcowych garbach rozpościerających się na wschód od Starachowic, których wysokość dochodzi do 265 m n.p.m. Na piaszczystym podłożu pomiędzy Iłżą a Starachowicami występuje spory obszar leśny (tzw. Lasy Starachowickie lub Puszcza Iłżańska), który podlegał eksploatacji już w średniowieczu. Na południe od doliny Kamiennej znajduje się Płaskowyż Suchedniowski (342.31) – region przylegający bezpośrednio do Gór Świętokrzyskich zbudowany przede wszystkim z dolnotriasowych piaskowców. Jeżeli chodzi o rzeźbę terenu, można tu wskazać liczne kopulaste wzniesienia (ok. 300-400 m n.p.m.) oraz kilka kotlin denudacyjnych. Powiat starachowicki w niewielkim tylko stopniu obejmuje jeszcze dwa mezoregiony – lessowa Wyżyna Sandomierska (342.36) oraz Góry Świętokrzyskie

---

1 J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, s. 270–278.

(342.34-35), a w zasadzie ich peryferyjna część: Obniżenie Bodzentyńskie (342.341) zbudowane z margli, wapieni i częściowo lessów, którego osią hydrograficzną jest rzeka Psarka.

Historycznie powiat starachowicki to przede wszystkim część Zagłębia Staropolskiego (Staropolskiego Okręgu Przemysłowego), który od średniowiecza aż do połowy XIX w. stanowił jeden z najbardziej rozwiniętych regionów gospodarczych Rzeczypospolitej związany przede wszystkim z wydobywaniem i obróbką metali². Obejmował obszary Gór Świętokrzyskich, doliny rzeki Kamiennej, Płaskowyżu Suchedniowskiego, Przedgórze Iłżeckiego, oraz częściowo Garbu Gielniowskiego. Już w czasach rzymskich przez te tereny, tj. wzdłuż rzeki Kamiennej przebiegał szlak handlowy, łączący Morze Czarne z dzisiejszą środkową Polską³. Na rozwój gospodarczo-osadniczy obszaru wpłynęły stosunki własnościowe, które ustaliły się w XII w. Część położona na południe od Starachowic przeszła na początku XII w. w ręce benedyktynów (opactwo na Świętym Krzyżu), natomiast północna była domeną założonego w 1179 r. klasztoru cystersów w Wąchocku⁴. Miało to swoje konsekwencje w rozwoju sieci osadniczej: północna i zachodnia część współczesnego powiatu to domena cystersów wąchockich (Wąchock, Mirzec), wschodnia – benedyktynów ze Świętego Krzyża (Starachowice, Wierzbnik, Pawłów, Krynki), a południowa – biskupów krakowskich (Tarczek, Świętomarz) oraz niewielkie obszary własności szlacheckiej (Chybice)⁵.

Na krajobraz gospodarczy Zagłębia składało się przede wszystkim górnictwo i hutnictwo oraz przetwórstwo metali. Wydobywano rudy ołowiu, srebra i miedzi oraz żelaza. Surowce były przetwarzane w licznych dymarkach, wielkich piecach, kuźnicach oraz hutach szkła, a do ich napędzania wykorzystywano drewno z pobliskich kompleksów leśnych (Puszczy Świętokrzyskiej, Lasów Starachowickich). Największy wzrost znaczenia Zagłębia nastąpił w pierwszej połowie XIX w. i należy go wiązać z działaniami podejmowanymi przez Stanisława Staszica i Ksawerego Druckiego-Lubeckiego. Mimo, iż plany rozwoju regionu nie zostały w pełni zrealizowane, udało się zbudować szereg nowoczesnych zakładów przemysłowych, głównie fryszerek i walcowni. Koniec XIX w. oznaczał stopniowy spadek znaczenia Zagłębia Staropolskiego na rzecz Zagłębia Dąbrowskiego. Działo się to ze względów politycznych (utrata autonomii Królestwa) oraz gospodarczych (wyczerpanie się surowców, brak inwestycji w nowsze technologie). W dwudziestoleciu międzywojennym tereny Zagłębia znalazły się w Centralnym Okręgu Przemysłowym, czego znakomitym przykładem są Starachowice, w których zlokalizowano fabrykę broni.

---

2 J. Zieliński, *Staropolskie Zagłębie Przemysłowe*, passim.

3 M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice. Zarys dziejów*, s. 15.

4 K. Białoskórska, *Wąchock, opactwo cystersów*, s. 3.

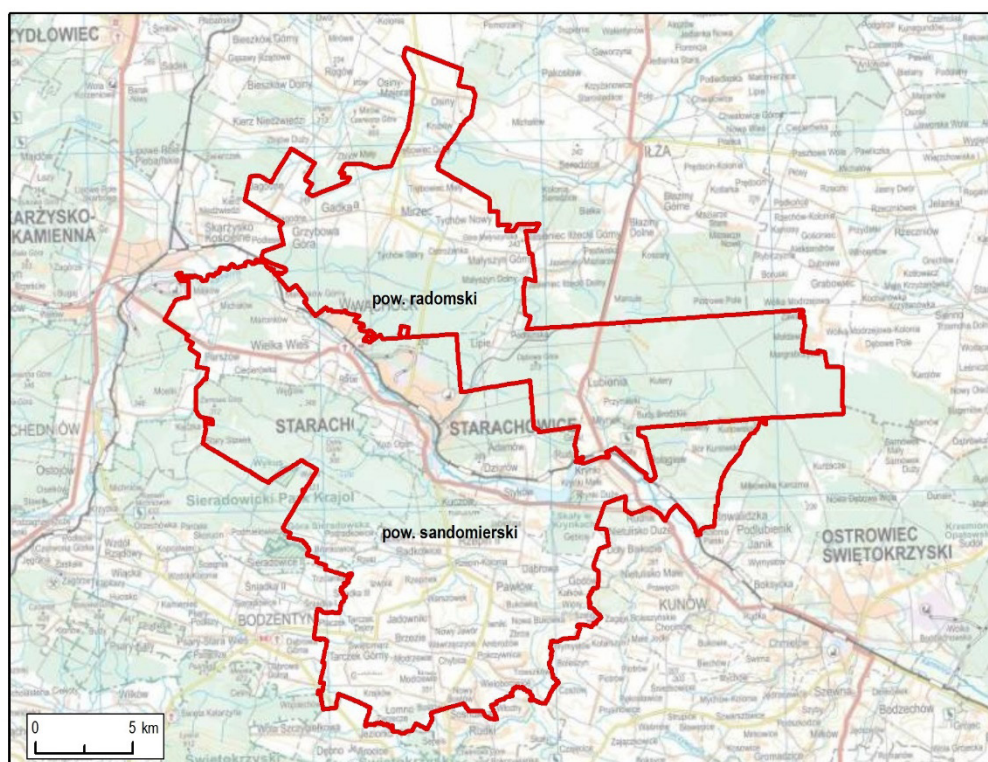
5 A. Dunin-Wąsowicz, *Mapa własności ziemskiej*, s. 99–113.

1. Podziały administracyjne

1.1. Podziały administracji świeckiej

Charakterystyka zmian podziałów administracyjnych powiatu starachowickiego została opisana w ujęciu chronologicznym z podziałem na 5 okresów: okres staropolski (do 1795 r.), zabór austriacki (1795–1809), Księstwo Warszawskie (1809–1815), Królestwo Polskie (1815–1918) oraz II Rzeczypospolita (1918–1939).

W okresie staropolskim omawiany obszar znajdował się na terenie województwa sandomierskiego, które wywodziło się jeszcze z piastowskiej dzielnicy książęcej⁶. Do połowy XIV w. województwo dzieliło się na kasztelanie (11 w czasie panowania Kazimierza Wielkiego, 8 w połowie XV w.), jednak w z czasem podział ten wypierany był przez podział na powiaty sądowe, które jednak nie zawsze pokrywały się z kasztelaniami⁷. Pod koniec XVI w. województwo dzieliło się na 7 powiatów, a współczesny powiat starachowicki wchodził w skład dwóch: radomskiego na północy i sandomierskiego na południu⁸. Granica między nimi – z uwagi na puszczański charakter obszaru – ma charakter przybliżony (rekonstruowany) i biegła równoległe do rzeki Kamiennej w odległości ok. 3 km od niej w kierunku północnym pozostawiając Krynki, Starachowice, Wierzbnik (wówczas osady kuźnicze) i Wąchock po stronie

Ryc. 1. Podział administracyjny powiatu starachowickiego w ok. 1600 r. (na podstawie AHP).

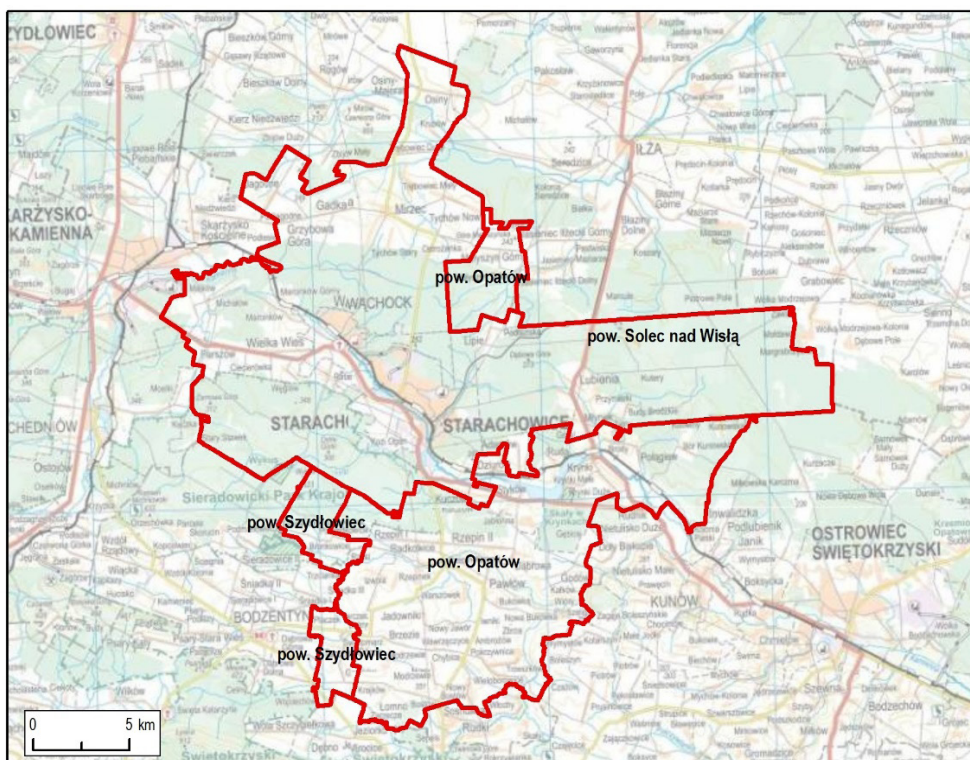
6 W. Pałucki, A. Dunin-Wąsowicz, *Podziały administracyjne*, s. 31–62.

7 Tamże, s. 46–47.

8 Tamże.

południowej (sandomierskiej). W powiecie radomskim znajdował się m.in. Mirzec, Małyszyn i Lubienia. Taki podział administracyjny przetrwał do rozbiorów.

W wyniku trzeciego rozbioru, Austria zajęła ziemie leżące pomiędzy Pilicą, Wisłą i Bugiem aż po linię Karczew-Serock na wschód od Warszawy. „Galicja Zachodnia” (lub „Nowa Galicja”) do 1803 funkcjonowała jako osobny kraj koronny, po czym włączona została do Galicji. Obszar podzielony został na 6 cyrkulów (*Kreise*), przy czym współczesny powiat starachowicki znajdował się na terenie dwóch: opatowskiego i radomskiego, których granica przebiegała prostopadle do rzeki Kamiennej pozostawiając Wąchock z cyrkule radomskim, a Wierzbnik (i Starachowice) w opatowskim⁹.

Ryc. 2. Podział administracyjny powiatu starachowickiego ok. 1827 r. (wg „Tabeli”).

Księstwo Warszawskie, które powstało w wyniku pokoju w Tylży (1807 r.) początkowo obejmowało ziemie dawnego zaboru pruskiego. Po wojnie zakończonej pokojem w Schönbrunn (1809 r.) zajęta została część zaboru austriackiego, w wyniku czego obszar Księstwa wzrósł o połowę. Państwo dzieliło się na departamenty i powiaty. Interesujący nas obszar znalazł się na terenie departamentu radomskiego i dwóch powiatów: opatowskiego i soleckiego¹⁰.

Królestwo Polskie, nazywane także „kongresowym” utworzone w 1815 r., podlegało wielu zmianom administracyjnym, zarówno jeżeli chodzi o kategorie jednostek podziału tery-

9 J. Sz wajdo, *Między Wisłą a Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych*, s. 13.

10 Tamże.

torialnego, jak i ich kształt. Można wyróżnić tutaj kilka okresów charakteryzujących się różnymi systemami administracji terytorialnej¹¹. Pierwszy trwał od 1815/1816 r. do 1837 r. Państwo cieszące się wówczas dużą autonomią w ramach Cesarstwa Rosyjskiego było podzielone na województwa (8), obwody (39) i powiaty (77), a przeciętnie w ramach województwa znajdowało się od czterech do siedmiu obwodów, a w ich ramach przeważnie do trzech powiatów. Współczesny powiat starachowicki znajdował się w województwie sandomierskim z siedzibą w Radomiu. Obszar powiatu pokrywał obwód opatowski dzielący go na trzy powiaty: solecki (centrum i północ), opatowski (południe i północny-zachód) oraz szydlowiecki (południowy-wschód)¹².

W drugim okresie, w wyniku represji po powstaniu listopadowym, w 1837 r. przemianowano województwa na gubernie, a w 1842 r. obwody zamieniono na powiaty, a powiaty na okręgi. Zmiany te nie powodowały jednak korygowania granic, ale likwidację odrębności Królestwa wobec reszty Imperium¹³. Trzeci okres trwał od 1845 r. do 1866 r. i przyniósł zmiany w granicach podziału administracyjnego na najwyższym poziomie. Zmniejszona została liczba guberni w Królestwie (z 8 na 5), w tym połączono gubernię kielecką i sandomierską tworząc gubernię radomską z 19 okręgami (wcześniej powiaty) i 8 powiatami (wcześniej obwody). Współczesny powiat starachowicki znajdował się zatem w guberni radomskiej, powiecie opatowskim i dwóch okręgach: opatowskim i soleckim¹⁴. Czwarty okres, trwający najdłużej (od 1866 r. do 1918 r.) znów przyniósł zmiany w podziale administracyjnym¹⁵. Zwiększono liczbę guberni (z 5 do 10) oraz zlikwidowano podział na powiaty i okręgi pozostawiając powiaty (7 powiatów w guberni radomskiej w 1866 r. wobec 8 w 1845 r.). Zmieniono jednak granice tych powiatów, a interesujący nas obszar znajdował się w guberni radomskiej, w powiecie iłżeckim (Iłża) i składał się z siedmiu gmin (Chybyce, Lubienia, Mirzec, Rzepin, Starachowice, Wielka Wieś, Tarczek). W wyniku represji po powstaniu styczniowym praw miejskich zostały pozbawione Wąchock i Wierzbnik¹⁶.

Po odzyskaniu niepodległości konieczne było ustalenie nowego podziału administracyjnego państwa, który wprowadzała ustawa z 2 sierpnia 1919 r.¹⁷ Na jej mocy utworzono województwa i powiaty, w tym województwo kieleckie (ze stolicą w Kielcach) składające się z szesnastu powiatów. W tym okresie współczesny powiat starachowicki znajdował się w większości

---

11 W. Trzebiński, A. Borkiewicz, *Podział administracyjny Królestwa Polskiego 1815-1918*, s. 1–99; M. Kallas, *Historia ustroju Polski X-XX w.*, s. 238–242.

12 J. Sz wajdo, *Między Wisłą a Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych*, s. 14.

13 Tamże, s. 18.

14 Tamże.

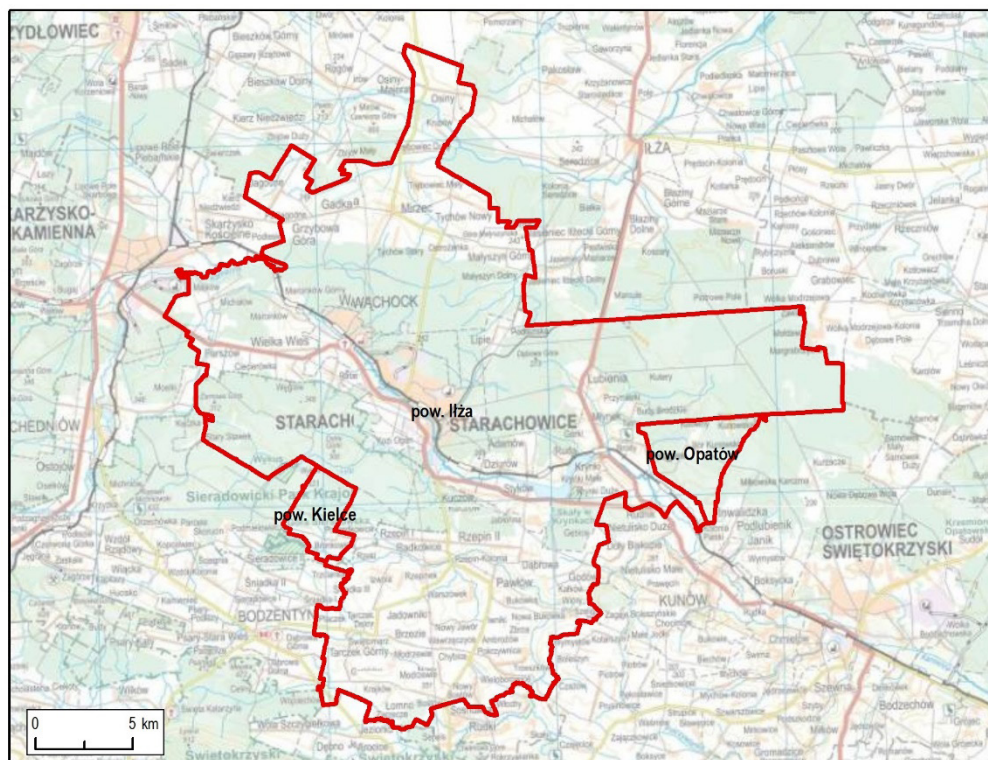
15 Tamże, s. 42.

16 Tamże, s. 20–23.

17 „Dziennik Praw Państwa Polskiego”, nr 65, poz. 395.

w powiecie iłżeckim, za wyjątkiem Bronkowic na południowym wschodzie (pow. kielecki, gm. Bodzentyn) i Krynek oraz Szeligów (pow. opatowski, gm. Kunów).

Ryc. 3. Podział administracyjny powiatu starachowickiego w latach 1918-1939.

1.2. Podziały administracji kościelnej

Charakterystyka zmian podziałów administracji kościelnej powiatu starachowickiego obejmuje Kościół łaciński (Kościół rzymskokatolicki) i została opisana w ujęciu chronologicznym z podziałem na 3 okresy: okres staropolski (do 1795 r.), XIX wiek, II Rzeczpospolita.

W okresie staropolskim województwo sandomierskie należało do archidiecezji gnieźnieńskiej (północno-wschodnia część) i – w większości – do diecezji krakowskiej. Analizowany obszar powiatu starachowickiego znajdował się w XVI w. w całości na terenie prepozytury kieleckiej diecezji krakowskiej. Obejmowała ona obszar czterech powiatów: radomskiego, sandomierskiego, chęcińskiego i wiślickiego, a na jej terenie znajdowały się klucze iłżecki i kielecki posiadłości biskupstwa krakowskiego. Jeżeli chodzi o sieć parafialną, to możemy wskazać 7 parafii, które obejmowały częściowo lub w całości analizowany obszar: Chybyce, Iłża, Mierc (Mirzec), Krzynki (Krynki), Świętomarza (Świętomarz), Tarzek (Tarczek), Pawłów, Wąchocko (Wąchock)¹⁸.

Pewne zmiany w administracji kościelnej zaszły w XVIII w. Omawiany obszar znajdował się na terenie diecezji krakowskiej prepozytury kieleckiej podzielonej na dwa dekanaty z

18 W. Pałucki, A. Dunin-Wąsowicz, *Podziały administracyjne*, s. 51-64.

siedzibami w Bodzentynie (parafie: Świętomarz, Tarczek) i Kunowie (Chybice, Iłża, Krynki, Mirzec, Pawłów, Wąchock, Wierzbnik)¹⁹. W stosunku do XVI w. przybyła parafia w Wierzbniku, co wiązało się z lokacją tego miasta w pierwszej połowie XVII w.

W wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej nastąpiły zmiany granic politycznych, które wpłynęły również na kształt organizacji terytorialnej Kościoła. Dokonana reorganizacja administracji kościelnej w zaborze austriackim polegała przede wszystkim na utworzeniu w 1805 r. (*de facto* w 1807 r.) diecezji kieleckiej na mocy bulli papieża Piusa VII²⁰. Nowo powstała diecezja kielecka została dostosowana do granic państwowych i obejmowała obwody: kielecki, konecki, radomski, sandomierski i józefowski oraz obejmowała 23 dekanaty i 359 parafii²¹. Pomimo zmiany na wyższym poziomie, struktury dekanalne – jak się wydaje – nie zmieniły się i na analizowanym obszarze, podobnie jak przed rozbiorami, można wyróżnić dekanaty w Bodzentynie i Kunowie.

Po wojnie 1809 r. cała diecezja kielecka znalazła się na terenie Księstwa Warszawskiego, a po 1815 r. – Królestwa Polskiego. Stanowiło to kolejną ważną cezurę, ponieważ – zgodnie z polityką zaborców – konieczne było dostosowanie granic kościelnych do politycznych poprzez utworzenie diecezji równej liczbie województw²². W 1818 r. zniesiono zatem diecezję kielecką, a jej obszar podzielono między trzy inne: krakowską, sandomierską i lubelską, które pokrywały się z granicami ówczesnych województw²³. Współczesny powiat starachowicki znalazł się w całości w diecezji sandomierskiej, która składała się z siedemnastu dekanatów, z czego 4 objęły analizowany obszar (szydlowiecki, iłżecki, bodzentyński i kunowski)²⁴.

Diecezja sandomierska pozostała w dużej mierze niezmienną również w okresie międzywojennym, chociaż można wskazać pewne korekty terytorialne²⁵, to nie dotyczyły one jednak ani analizowanego obszaru, ani nie zmieniały istoty funkcjonowania administracji kościelnej. Sieć parafialna analizowanego obszaru obejmowała w tym okresie 9 ośrodków (Chybice, Iłża, Krynki, Mirzec, Pawłów, Świętomarz, Tarczek, Wąchock, Wierzbnik)²⁶.

---

19 S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, s. 214–215.

20 B. Kumor, *Ustrój i organizacja kościoła polskiego*, s. 164.

21 Tamże.

22 Tamże, s. 204.

23 Tamże, s. 205–206.

24 Mapa diecezji sandomierskiej z ok. 1841 r., w: B. Stanaszek, *Diecezja sandomierska 1818-2018*, s. 26–27.

25 B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (966-1939)*, s. 356.

26 T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości*.

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne

Do rekonstrukcji krajobrazu osadniczego – miejscowości, ale także omówionych wcześniej podziałów administracyjnych świeckich i kościelnych – wykorzystano szereg źródeł informacji: źródeł pisanych, map dawnych oraz opracowań.

Jeżeli chodzi o źródła pisane to kwerendzie poddano dwa spisy: jeden z XIX i jeden z XX w. Pierwszym źródłem pisanim wykorzystanym do analiz była *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego, z wyrażeniem ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowéy Spraw Wewnętrznych i Policyi* (dalej: „Tabella”), która pozwoliła na rekonstrukcję krajobrazu osadniczego w okresie Królestwa Polskiego²⁷. Drugim wykorzystanym spisem był *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej* wydany w 1925 przez Główny Urząd Statystyczny (dalej: „Skorowidz”)²⁸. Zawiera on spis miejscowości opracowany na podstawie spisu powszechnego z 1921 r., ale uzupełniony również informacjami z innych źródeł. Wszelkie niespójności były wyjaśniane na drodze korespondencji z lokalnymi władzami. Pozwoliło to uznać twórcom „Skorowidza”, że „(...) [pracy] nie można jeszcze uważać za ukończoną i że ujęcie wszystkich miejscowości i ustalenie ich nazwy i charakteru wymaga dalszych nieprzerwanych badań, to jednakże wykaz miejscowości, opublikowany w niniejszym tomie jest o tyle ścisły i kompletny, że może być oddany do użytku publicznego”²⁹. Pomocniczo wykorzystano także dwa inne źródła: „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” (dalej: „SGKP”)³⁰ oraz spis miejscowości Bystrzyckiego z 1933 r.³¹

Najstarszą mapą dawną wykorzystaną do analiz zmian sieci osadniczej była tzw. mapa Heldensfelda (1:28 800, 1801-1804)³². Po zajęciu przez Austrię w 1795 r. ziem województwa sandomierskiego i lubelskiego (tzw. Galicja Zachodnia) przystąpiono do opracowania szczegółowej mapy wzorowanej na dotychczas wykonanej dla Galicji tzw. mapie Miega powstałej w ramach pierwszego zdjęcia monarchii (zdjęcie terezańsko-józefińskie)³³. Pracami topograficznymi kierował Antoni Mayer von Heldensfeld, a ich efektem była dokładna i szczegółowa jak na owe czasy rękopiśmienna mapa topograficzna, która jednak nie była pozbawiona błędów

27 *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego*; por. M. Zawadzki, „*Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego*” jako źródło, passim.

28 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Kieleckie*.

29 Tamże, s. 8.

30 F. Sulmierski, B. Chlebowski, W. Walewski, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*.

31 T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości*.

32 <https://mapire.eu/en/> (dostęp: 24.05.2019) oraz fotokopie dostępne w Zakładzie Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.

33 L. Sawicki, *Pułkownika Antoniego barona Meyera von Heldensfeld*, passim; H. Rutkowski, *Źródła kartograficzne*, s. 283–297.

(przede wszystkim nazewniczych)³⁴. Mapa nie posiada osobnego klucza znaków, ale do analizy jej treści wykorzystano ten z mapy Miega³⁵. Na podstawie mapy opracowano dwie redukcje autorstwa Hieronima Benedictiego w skalach 1:172 000 i 1:288 000, które w niniejszych pracach zostały wykorzystane pomocniczo.

Do rekonstrukcji osadnictwa w pierwszej połowie XIX w. posłużyła Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1:126 000, 1839-1843), tzw. mapa Kwatermistrzostwa³⁶. Uznawana za najważniejsze dzieło polskiej kartografii dziewiętnastowiecznej, opracowywana była w dwóch etapach: przed i po powstaniu listopadowym. W latach 1822-1830 Kwatermistrzostwo Generalne Wojska Polskiego przeprowadzało prace związane z wykorzystaniem sieci triangulacyjnych pruskich i austriackich do opracowania matematycznych podstaw polskiego zdjęcia topograficznego. Podstawą matematyczną mapy było odwzorowanie Bonne'a, powierzchnią odniesienia elipsoida Walbecka, a jako południk środkowy przyjęto południk warszawski. Same pomiary wykonano w skali trzykrotnie większej (1:42 000), co zapewniło dobrą dokładność rysunku na mapie. Powstanie listopadowe przerwało prace – udało się opracować 25 spośród 60 arkuszy, a dla kolejnych 6 przeprowadzić pomiary terenowe. W latach 1833–1839 tzw. mapę Kwatermistrzostwa dokończył rosyjski Korpus Topografów pod kierunkiem gen. Karola Richtera. Wydano ją w 1843 r. po rosyjsku z dodatkowymi napisami po polsku i francusku, ale z datą „1839”. Mapa była wielokrotnie przedrukowywana i aktualizowana. Błędy położenia obiektów na mapie oscylują wokół 700 metrów³⁷.

Rekonstrukcję z pierwszej połowy XX w. oparto na mapach Wojskowego Instytut Geograficznego, przede wszystkim na tzw. „mapie taktycznej” w skali 1:100 000. Wielokrotnie podkreśla się jej doskonałą jakość i kunszt wykonania, gdzie bogaty zakres treści nie wpływał ujemnie na czytelność³⁸. Mapa miała być podstawowym opracowaniem zarówno do celów wojskowych, jak i cywilnych. Około 90% kraju (w tym analizowany obszar) zostało pokryte do końca lat 30-tych XX w. nowoczesną mapą w skali 1:100 000 w typie „IV” (tzw. „normalnym”). Jeżeli chodzi o osadnictwo, to na mapie reprezentowane są miasta oraz wsie, klasyfikowane pod względem liczby mieszkańców (miasta) i liczby domów (wsie), a także inne osady takie jak folwarki, dwory, leśniczówki czy młyny³⁹. Zaznaczone były granice państw, województw i powiatów. W przypadku oddalonych zabudowań oznaczano ich przynależność

---

34 B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, s. 55, 118.

35 A. Janeczek, *Znaki i napisy objaśniające*, s. XCV-CXVI.

36 M. Sirko, *Zarys historii kartografii*, s. 274–278; B. Krassowski, *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822-1843)*, Warszawa 1978 (*Zabytki Polskiej Kartografii*, t. 1), passim.

37 S. Pietkiewicz, *Analiza dokładności niektórych map z XVII, XVIII i XIX wieku*, s. 103–109.

38 B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa*, s. 81.

39 *Znaki i objaśnienia do map 1:25 000, 1:100 000, 1:300 000*, passim.

podając w nawiasie nazwę miejscowości, do której należały. Zaznaczano również części miejscowości stosując mniejszy opis i myślnik po nazwie miejscowości nadrzędnej.

Pomocniczo wykorzystano także inne mapy i atlasy. *Atlas Królestwa Polskiego* J. Kolberga (1:533 000, 1827), zawierający mapy przeglądowe poszczególnych guberni⁴⁰, posłużył przede wszystkim do rekonstrukcji omówionych wyżej podziałów administracyjnych, podobnie jak *Mapa przeglądowa Guberni Radomskiej* (1:42 000, 1900)⁴¹ oraz *Mapa Administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej* (1:300 000, 1937) wydana na potrzeby Głównego Urzędu Statystycznego, której treścią są w czytelny sposób wyrysowane jednostki administracyjne (do gmin włącznie) wraz z oznaczeniem ich siedzib⁴². Z kolei *Karte des Westlichen Russlands* (1:100 000, 1914-1921) wydawana przez Niemców na potrzeby operacji wojskowych na wschodnim froncie pierwszej wojny światowej i oparta na mapach rosyjskich⁴³ została wykorzystana do lokalizacji miejscowości (głównie folwarków znajdujących się we wsiach) wyróżnianych w „Skorowidzu”.

Współczesny powiat starachowicki nie ma zbyt bogatej bibliografii. Wskazać można pozycje dotyczące dwóch miast znajdujących się na jego obszarze – Wąchocka⁴⁴, w kontekście istniejącego tam od XII w. opactwa cysterskiego oraz Starachowic (i Wierzbnika)⁴⁵, w kontekście rozwoju dwóch związanych ze sobą ośrodków. Bardziej ogólne informacje na temat obszaru można znaleźć w pracach poświęconych regionom gospodarczym, w których współczesny powiat starachowicki się znajdował. Mowa tu o Zagłębiu Staropolskim⁴⁶ i Centralnym Okręgu Przemysłowym⁴⁷. Warto wspomnieć także o pracach dotyczących krajobrazu doliny rzeki Kamienny – w kontekście zmian rzecznych (antropogenicznych i naturalnych⁴⁸) oraz dziedzictwa przemysłowego⁴⁹. W analizie rozwoju sieci osadniczej wykorzystano także opracowania historyczno-geograficzne o charakterze przekrojowym, np. tom serii *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.* dotyczący województwa sandomierskiego⁵⁰. Dane pozyskane z *Atlasu* pozwoliły na uwzględnienie XVI w. w analizach zmian osadnictwa powiatu starachowickiego.

---

40 J. Kolberg, *Atlas Królestwa Polskiego*; L. Szaniawska, *Mapy Królestwa Polskiego wydane w latach 1815 - 1915*, s. 37–40.

41 http://rcin.org.pl/dlibra/docmetadata?id=463&from=&dirids=1&ver_id=&lp=1&QI= (dostęp: 24.05.2019)

42 Tamże, s. 167.

43 B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa*, s. 46–47.

44 K. Białokórska, *Wąchock, opactwo cystersów*.

45 M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice. Zarys dziejów*.

46 J. Zieliński, *Staropolskie Zagłębie Przemysłowe*.

47 W. Samecki, *Centralny Okręg Przemysłowy 1936-1939*.

48 A. Lenar-Matyas, H. Witkowska, A. Zak, *Rzeka Kamienna - zmiany na przestrzeni wieków*.

49 M. Dworak, P. Tobiasz-Lis, *Współczesne znaczenie dziedzictwa przemysłowego*.

50 *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*.

Problemy identyfikacyjne można podzielić na dwa rodzaje. Pierwszy – węższy – związany jest z trudnościami z identyfikacją danej miejscowości wzmiankowanej w źródle niekartograficznym w przestrzeni i tym samym naniesieniu jej na mapę. W tym przypadku nie ma przeważnie wątpliwości co do odrębności (przestrzennej, nazewniczej, morfologicznej czy funkcjonalnej) danej miejscowości, ale posiłkując się źródłami kartograficznymi nie było możliwe jej precyzyjnie zlokalizowanie, tym bardziej, że są to miejscowości wymienione tylko jeden raz, w jednym źródle. Na analizowanym obszarze nie udało się zlokalizować ośmiu miejscowości. 7 wzmiankowanych było w „Skorowidzu” i miało charakter kolonii⁵¹, natomiast jedna – Świrta w „Tabelli”.

Drugi problem związany z identyfikacją jest znacznie szerszy pojęciowo, ponieważ dotyczy różnego typu trudności ze wskazaniem i powiązaniem ze sobą miejscowości wzmiankowanych w poszczególnych źródłach (tak w ujęciu synchronicznym, jak i diachronicznym) i określeniem ciągłości osadniczej danej miejscowości. Można w tym miejscu wskazać następujące grupy problemów, które powodują, że identyfikacja miejscowości jest utrudniona i cechuje się pewnym przybliżeniem: zmiany mereologiczne, zmiany nazewnicze, zmiany typologiczne.

Jednym z częściej spotykanych problemów identyfikacyjnych w kontekście relacji mereologicznych były podziały albo scalenia miejscowości, przy czym można tutaj wyróżnić dwie grupy problemów. Po pierwsze sytuacje, w których miejscowość podzieliła się w procesie osadniczym na dwie lub więcej części, ale jedna z nich zachowała rangę nadrzędnej i niejako spajającej powstałe części. Identyfikacja miejscowości w takich przypadkach przeważnie nie nastęczała problemów. Po drugie, zdarzały się takie sytuacje, gdy jedna miejscowość (nawet składająca się wcześniej z części, ale także mająca wyodrębnioną miejscowością główną) podzieliła się na dwie lub więcej miejscowości, z których żadna nie pełni roli nadrzędnej. W takich przypadkach nie można było utożsamić wcześniejszej miejscowości nadrzędnej ze późniejszymi równorzędnymi i należało stworzyć dla niej nowy unikatowy identyfikator w bazie danych. Większość opisywanych poniżej przykładów dotyczy drugiej grupy problemów (za wyjątkiem wsi Szeligi).

Pierwszym przypadkiem wartym omówienia są relacje mereologiczne i mereotopologiczne **Starachowic** i **Wierzbnika**. Identyfikacja poszczególnych miejscowości nie nastęczała problemów, tak w ujęciu synchro-, jak i diachronicznym, ponieważ i Starachowice i Wierzbik są w pewien sposób wyodrębnione i mają swoje unikalne identyfikatory w PRNG. Należy jednak zauważyć, że fakt połączenia Starachowic (osada fabryczna) i Wierzbnika (miasto) jest niezwykle interesującym przypadkiem zmiany ontologicznej, ponieważ *de iure* włączono mniejszą miejscowość do większej, ale *de facto* potencjał gospodarczy i społeczny ówczesnych

---

51 Krynki, Leonówka, Polesie Wawrzeńczyckie, Wawrzeńczyce, Godowskie Łąki, Dziurów, Mirzec..

Starachowic zdawał się przewyższać potencjał Wierzbnika. Prześledźmy zatem krótko historię obydwu miejscowości, które aż do kwietnia 1939 r. były od siebie ontologicznie niezależne.

Teren współczesnych Starachowic i Wierzbnika należał do cystersów wąchockich, którzy w XV w. założyli osadę Kszyszowa Wola (dziś: Krzyżowa Wola), która powstała wokół kuźnicy zbudowanej przez Starzecha. Z czasem wybudowano w tym miejscu również dwór wraz z charami rybackimi i młynem, który nosił nazwę „Starachowice”⁵². Okolica ta była silnie związana gospodarczo z wydobywaniem żelaza, a pierwsze kopalnie były odnotowywane już w XVI w.⁵³ W XIX w. osada (określana także jako „zakłady fabryczne”) stała się najpierw własnością rządu, a potem przeszła w ręce prywatne i była miejscem intensywnego wydobywania i obróbki żelaza, o czym świadczy istnienie w końcu XIX w. 10 wielkich pieców obsługiwanych przez ponad 500 ludzi, przy czym sama osada liczyła ok. 400 mieszkańców (77 domów)⁵⁴. Dalszy rozwój Starachowic nastąpił tuż po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, kiedy Ministerstwo Spraw Wojskowych postanowiło założyć tam duży i nowoczesny ośrodek przemysłu maszynowego. W latach dwudziestych wybudowano szereg nowych budynków przemysłowych wraz z zapleczem socjalno-mieszkaniowym, tzw. „kolonią robotniczą” i „urzędniczą”, które były zamieszkiwane przez ok. 1000 mieszkańców. Pod koniec lat 30-tych Starachowice „(...) przekształciły się w miasto przemysłowe”⁵⁵, a ich powierzchnia wynosiła ok. 753 ha⁵⁶.

Wierzbnik z kolei został lokowany przywilejem z 1624 r. na surowym korzeniu na gruntach wsi Wenecja (dziś: Wanacja), którą opat benedyktyński ze Świętego Krzyża odkupił od dotychczasowych właścicieli. Przywilej wydano na 64 domy wraz z możliwością korzystania z okolicznych łąk, lasów i stawów, propinacji i wyszynku, a także organizacji 3 jarmarków rocznie i dwóch targów tygodniowo⁵⁷. Sama lokacja nie była zbyt udana: przywilej wprawdzie potwierdzano w kolejnych latach (1627, 1635, 1657), ale w 1657 r. było w Wierzbniku zaledwie 12 domów, a rozwój gospodarczy miasta hamowany był głównie niekorzystnym wpływem leżącego kilka kilometrów na zachód Wąchocka należącego do cystersów. Dodatkowo, nie było zgody co do własności Wierzbnika, a spór między zakonami został postawiony przed sądem ziemskim radomskim w końcu XVIII w. Spór zakończył się w zasadzie dopiero w 1818 r. kiedy władze Królestwa Polskiego mocą ustawy przejęły kontrolę nad miastem, które stało się wówczas własnością rządową. Sto lat później miasto znów zmieniło właścicieli, tym

---

52 M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice. Zarys dziejów*, s. 15 (jako „Ruda Strzechowska” w AHP).

53 SGKP, t. 11, s. 218.

54 Tamże.

55 Formalnie Starachowice nie miały jednak statusu miasta.

56 M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice. Zarys dziejów*, s. 63–64.

57 Tamże, s. 16.

razem na Dyрекcyję Górniczą Królestwa Polskiego⁵⁸. Mimo ustabilizowania się sytuacji własnościowej, rozwój miasta wciąż nie był intensywny o czym świadczy fakt, że przewidywaną w XVII-wiecznym przywileju liczbę domów, Wierzbnik osiągnął dopiero 1820 r., a z opisu z 1860 r. wynikało, że „chylił się ku upadkowi”. W wyniku represji po powstaniu styczniowym Wierzbnik utracił prawa miejskie⁵⁹. Niewielkie ożywienie w końcu wieku przyniosło wybudowanie linii kolejowej Skarżysko-Rozwadów oraz rozwój zakładów gospodarczych w sąsiednich Starachowicach - miasto liczyło wówczas ok. 1000 mieszkańców⁶⁰. Ze względu na rozwój pobliskich Starachowic, miasto rozwijało się nieco bardziej dynamicznie w okresie międzywojennym i w latach 30-tych XX w. liczyło ok. 7000 mieszkańców i ok. 450 ha powierzchni⁶¹.

Administracyjne połączenie obydwu miejscowości wydawało się nieodzowne, z czego zdawano sobie sprawę już po odzyskaniu niepodległości. Ze względu na rosnące znaczenie gospodarcze i rozwój przestrzenny Starachowic, połączeniem bardziej zainteresowany był Wierzbnik⁶², natomiast Towarzystwo Starachowickich Zakładów Górniczych – aby zachować niezależność – postulowało włączenie do Wierzbnika jedynie nowotworzonej kolonii robotniczej w Majówce⁶³. Ostatecznie jednak, w 1931 r. – po wieloletnich negocjacjach i dyskusjach również na szczeblu rządowym – rada miasta Wierzbnika podjęła decyzję o włączeniu do miasta całych Starachowic, a nowo powstałe miasto miało nosić nazwę „Wierzbik-Starachowice”⁶⁴. Decyzja ta stała się faktem 24 stycznia 1939 r., kiedy do Wierzbnika zostały przyłączone: z gminy Styków – Kolonia Orłowo II, Kolonia Robotnicza, Kolonie Urzędnicze I i II, Kolonia Hutnicza, Sztolnia, tereny Wielkiego Pieca, dworzec kolejowy oraz część wsi Starachowice Górne, z gminy Wąchock – Orłowo I, III, IV, fabryka amunicji, Bugaj, Kolonia Urzędnicza Górna, Majkówka i Klarnerowo⁶⁵. Ostatecznie Wierzbnikowi nadano nazwę „Starachowice-Wierzbnik”, a nie jak pierwotnie planowano „Wierzbnik-Starachowice”, co wydaje się dość symptomatyczne. Niemniej jednak, według ustawy to Wierzbnik wchłonął Starachowice⁶⁶, ale jednak zmienił nazwę, na taką, w której występował jak drugi człon. Po drugiej wojnie światowej w 1949 r. nazwę miasta zmieniono na „Starachowice”.

---

58 Tamże, s. 19.

59 SGKP, t. 12, s. 399

60 M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice. Zarys dziejów*, s. 20–21.

61 Tamże, s. 67.

62 Tamże, s. 64–65.

63 Tamże, s. 66.

64 Tamże.

65 Ibidem, s. 66–67.

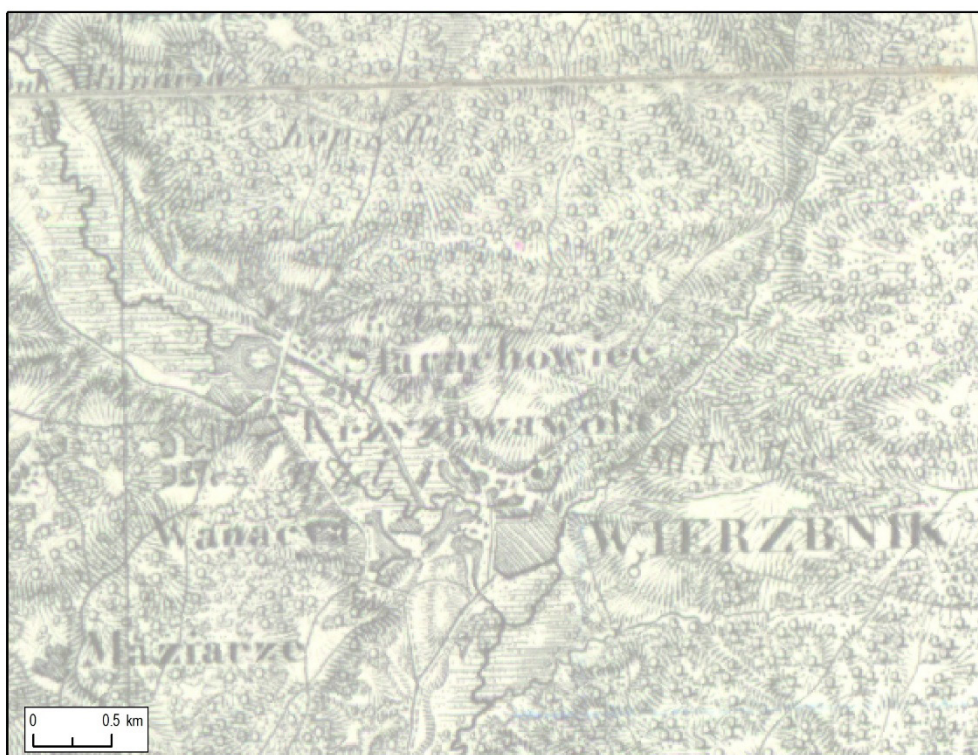
66 „Wchłonięcie” Starachowic jest także w literaturze nazywane „połączeniem obu organizmów” (por: ibidem, s. 67)

Jak w takim razie wyjaśnić ciągłość ontologiczną nowego miasta „Starachowice-Wierzbnik”/”Starachowice” i czy wywodzić ją od Starachowic – osady fabrycznej czy Wierzbnika – miasta (Ryc. 4, 5, 6, 7)? Jeżeli przyjmujemy jako wiążące kryterium nazewnicze, wówczas powinniśmy to nowe miasto utożsamić ze Starachowicami (nazwa miasta w 1949 r.).

Ryc. 4. Starachowice (kuźnica i cegielnia) i Wierzbnik (miasteczko/miasto) na mapie Heldensfelda (1801-1804).

Ryc. 5. Starachowice (prawd. wieś) i Wierzbnik (miasto) na mapie Kwatermistrzostwa (1839-1843).

Ryc. 6 Starachowice (wieś) i Wierzbnik (miasto) na mapie taktycznej WIG (1937).

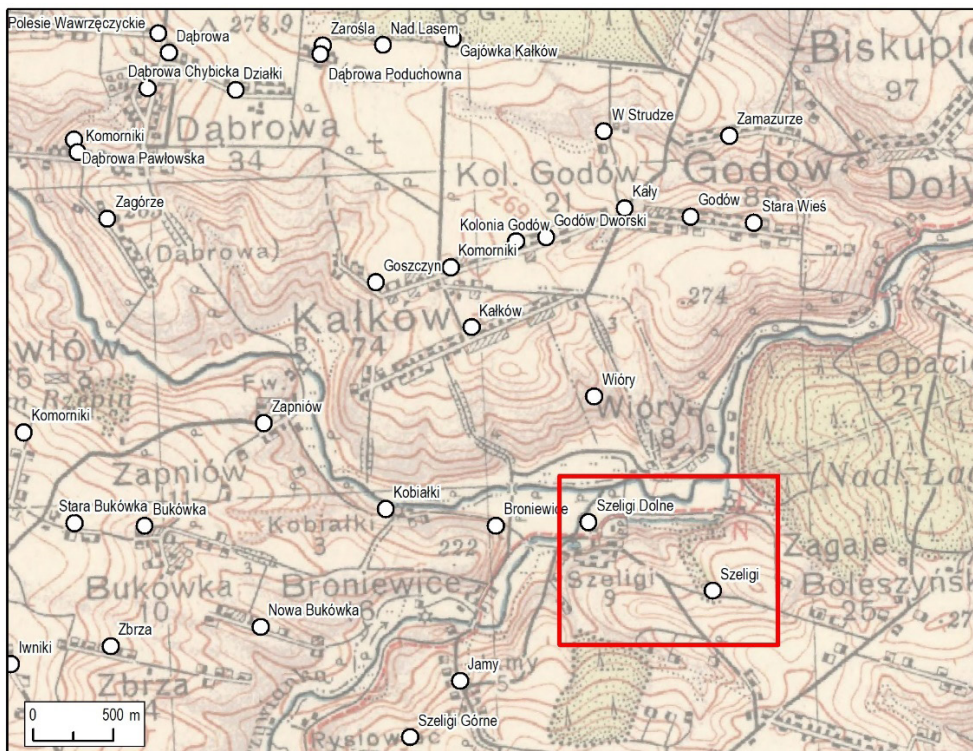
Ryc. 7. Starachowice (miasto) na współczesnej mapie topograficznej.

Podobnie w przypadku, gdy weźmiemy pod uwagę kryterium długości istnienia miejscowości (Starachowice istniały wcześniej niż Wierzbnik). Jeżeli jednak sugerujemy się literą prawa, wówczas tożsamość „Starachowice-Wierzbnika” powinniśmy wywodzić od Wierzbnika, ponieważ to właśnie Starachowice zostały do niego włączone, a nie na odwrót. Jest możliwe także

trzecie rozwiązanie: zerwanie ciągłości osadniczej (formalnej) Wierzbnika i Starachowic poprzez ukonstytuowanie się nowej ontologicznie miejscowości powstałej z obydwu poprzednich. Nastąpiła bowiem zmiana dwóch z trzech własności konstytutywnych tożsamości miejscowości: charakteru (typu) oraz nazwy. Doszło także do istotnej zmiany mereologicznej.

Wieś **Szeligi** współcześnie składa się ze wsi głównej (Szeligi) oraz części wsi (Broniewice, Jamy, Szeligi Dolne, Szeligi Górne) przy czym należy zauważyć, że reprezentacja geometryczna punktu centralnego wsi głównej w PRNG jest dosyć luźno związana z rzeczywistym zasięgiem zabudowy wg współczesnych map topograficznych, co stało się źródłem problemów identyfikacyjnych. W źródłach kartograficznych bowiem zabudowa tej wsi znajduje się zdecydowanie bliżej punktu reprezentującego część wsi (Szeligi Dolne) niż wieś właściwą (Szeligi). Należało zatem podjąć decyzję, które z kryteriów – przestrzenne czy nazewnicze jest w tym wypadku istotniejsze. Zdecydowano się na utożsamienie według nazwy (Szeligi -> Szeligi) także z tego względu, że mimo niezbyt fortunnej reprezentacji geometrycznej, jest to współcześnie miejscowość nadrzędna wobec Szeligi Dolnych (Ryc. 8).

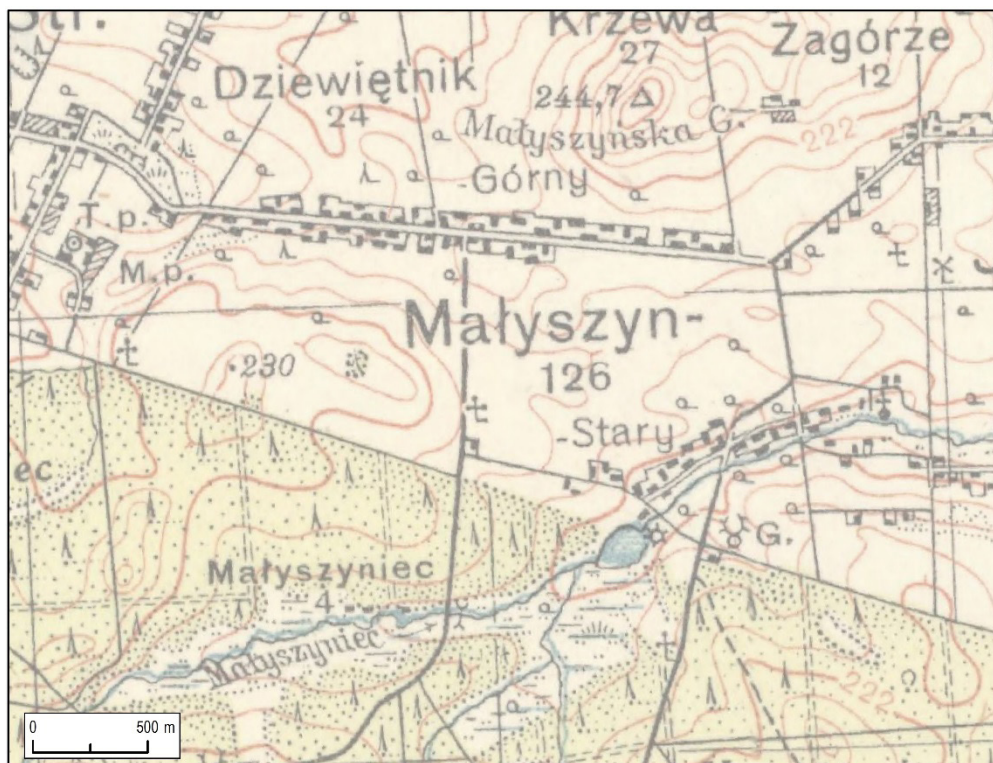

Ryc. 8. Szeligi i Szeligi Dolne (położenie wg PRNG 2017) na podstawie mapy taktycznej WIG (1937).

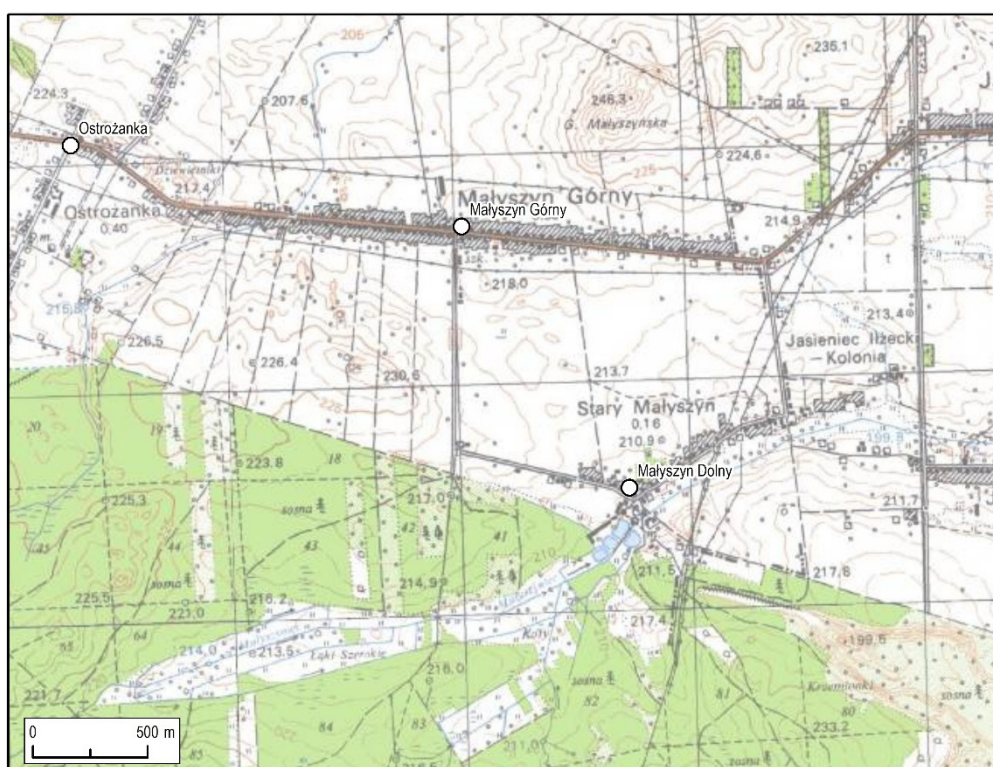
Przykładem trudności identyfikacyjnych wynikających z równorzędności miejscowości niegdyś będącymi częściami innej może być **Małyszyn**, który był rejestrowany jako integralna wieś (bez poszczególnych części) we wszystkich źródłach do „Skorowidza” z 1921 r. włącznie. Następnie, na mapie taktycznej WIG (1937) występuje Małyszyn (wieś nadrzędna z opisaną liczbą domów: 126) oraz jej części: „-Górny” i „-Stary”, przy czym reprezentacja kartograficzna jest tutaj jednoznaczna i wskazuje na relację podrzędności, a nie równorzędności. Wreszcie,

wg PRNG (2017) mamy dwie wsie: „Małyszyn Górny” i „Małyszyn Dolny” (na WIG jako „-Stary”) (Ryc. 9, 10). Podobnym przypadkiem była wieś **Michałów** (nadrzędna), która w okresie międzywojennym składała się z dwóch części („-Wiejski” i „-Miejski”), ale później została włączona do Starachowic, zatem współcześnie „Michałów-Wiejski” i „Michałów-Miejski” są

Ryc. 9. Małyszyn na mapie taktycznej WIG (1937).

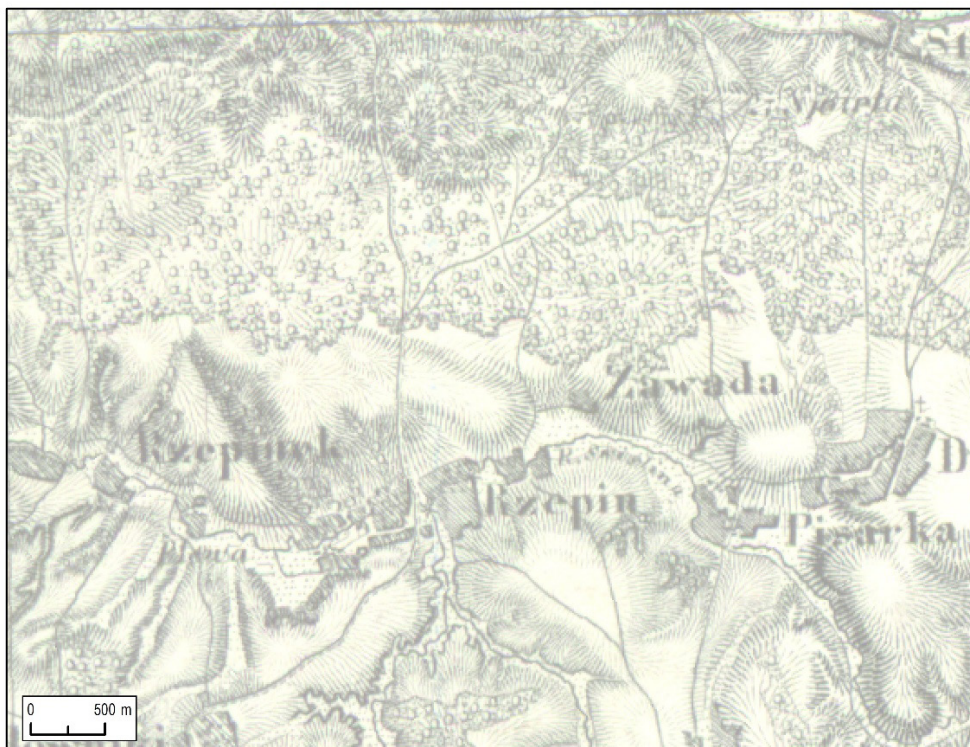

Ryc. 10. Małyszyn wg PRNG (2017) na podkładzie współczesnej mapie topograficznej.

wg PRNG częściami miasta. W tej sytuacji, podobnie jak w przypadku Małyszyna, wprowadzono nowy unikatowy identyfikator dla Michałowa.

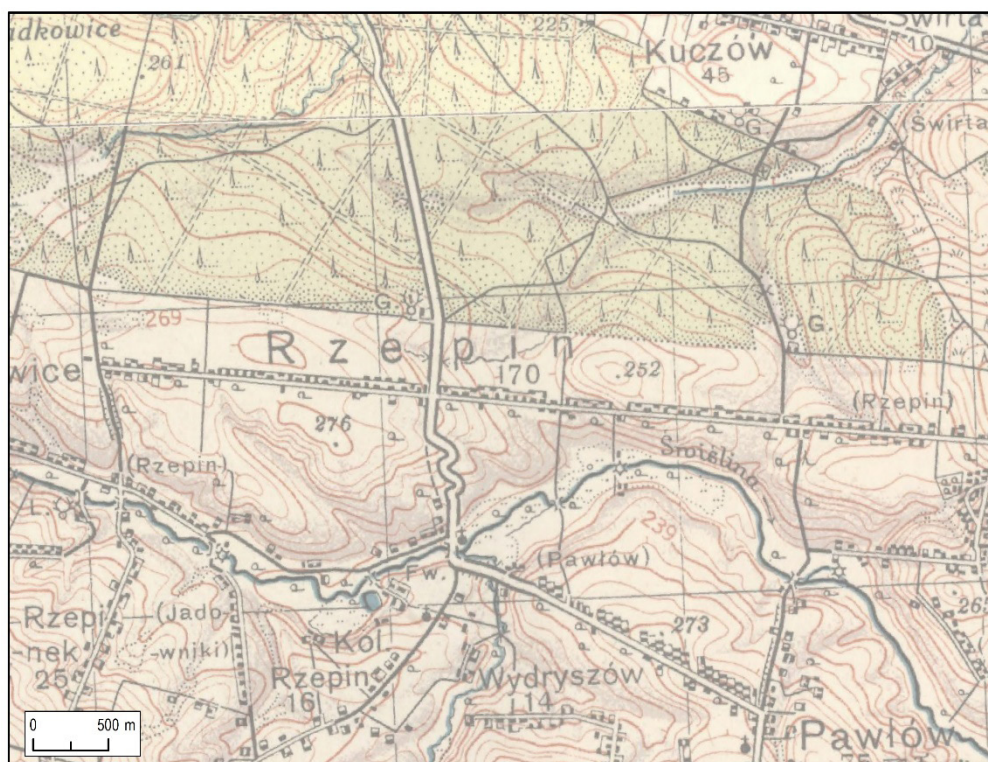
Ciekawym przypadkiem jest również wieś **Rzepin** (dziś: Rzepin Pierwszy i Rzepin Drugi – Ryc. 11), ponieważ mamy tu do czynienia z podwójnie zagnieżdżoną mereologią w ujęciu diachronicznym. Współcześnie do obydwu wsi (są to miejscowości niezależne od siebie) należą inne miejscowości: przysiółki wsi, części wsi i osady leśne (w sumie 5 miejscowości podrzędnych dla Rzepina Pierwszego, i jedna dla Rzepina Drugiego). Na mapie taktycznej

Ryc. 11. Rzepin i Zawada (współcześnie zapewne Rzepin Drugi) na mapie Kwatermistrzostwa (1839-1843).

WIG rejestrowana jest pojedyncza wieś (o układzie przestrzennym zbliżonym do współczesnego, ale z jedną nazwą - Rzepin), natomiast w źródłach wcześniejszych sytuacja jest bardziej skomplikowana (Ryc. 12). „Skorowidz”⁶⁷ wyróżnia Rzepin (wieś) oraz leśniczówkę i folwark o tej samej nazwie, których nie udało się precyzyjnie zlokalizować, jako że te obiekty nie występują na żadnej z map pod nazwą własną. We wszystkich wcześniejszych spisach i mapach mamy do czynienia z pojedynczą wsią Rzepin, ale na wschód od niej - w świetle źródeł kartograficznych – znajdowała się wieś Zawada, której lokalizacja odpowiada wschodniej części zabudowań Rzepina na mapie WIG, a współcześnie lokalizacji Rzepina Drugiego (Ryc. 13). Stąd – zdecydowano się na utożsamienie Zawady i Rzepina Drugiego oznaczając jednocześnie niepewność tej konstatacji.

67 Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Kieleckie, s. 37.

Ryc. 12. Rzepin na mapie taktycznej WIG (1937).

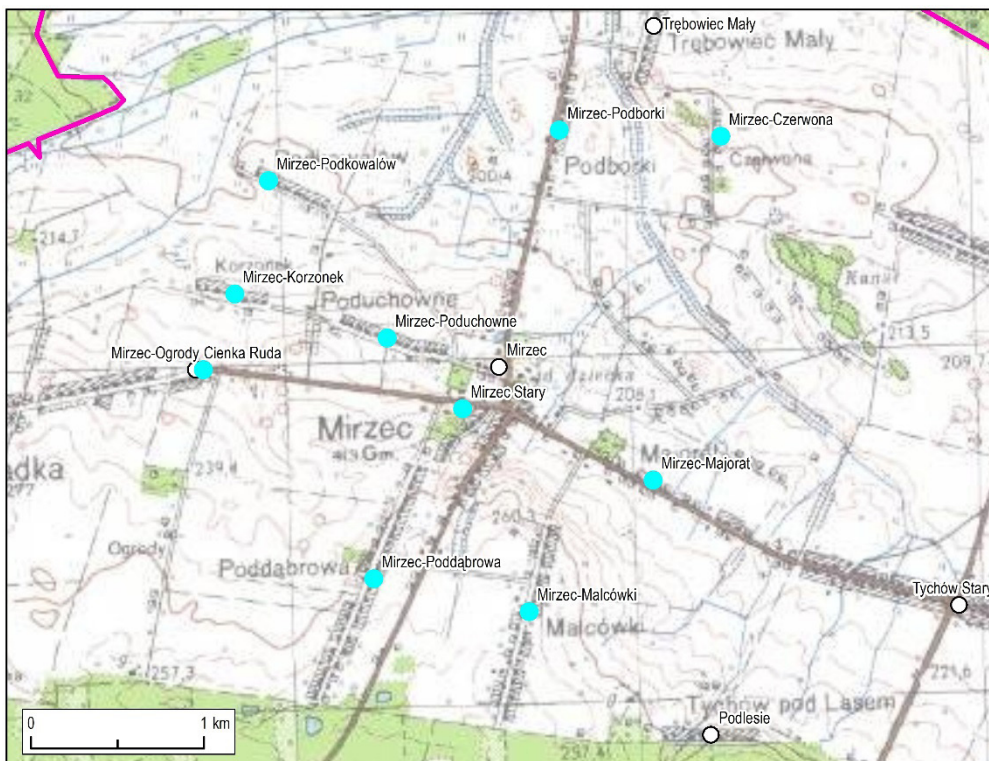

Ryc. 13. Rzepin Pierwszy i Rzepin Drugi na współczesnej mapie topograficznej.

Jeden z bardziej skomplikowanych problemów identyfikacyjnych stanowiła wieś **Mirzec** znajdująca się w północnej części powiatu. Współcześnie, wg PRNG jest ona miejscowością nadrzędną wobec dziesięciu części wsi - składają się one przeważnie z członu głównego „Mirzec-„ i dopełnienia, np. „Mirzec-Malcówki”, „Mirzec-Podborki” czy „Mirzec Stary” (Ryc. 14).

Mapa taktyczna WIG rejestruje 12 miejscowości (wieś nadrzędna i 11 jej części⁶⁸), „Skorowidz”⁶⁹ – 7. Poszczególne części wsi z mapy WIG są w „Skorowidzu” ujęte jako osobne

Ryc. 14. Mirzec i jego części (wg PRNG 2017) na podkładzie współczesnej mapy topograficznej.

miejscowości (typ: „wieś” i „kolonia”), a sam Mirzec (nadrzędny) nie został uwzględniony jako miejscowość, a jedynie jako gmina (pozostaje w nagłówku „Skorowidza”).

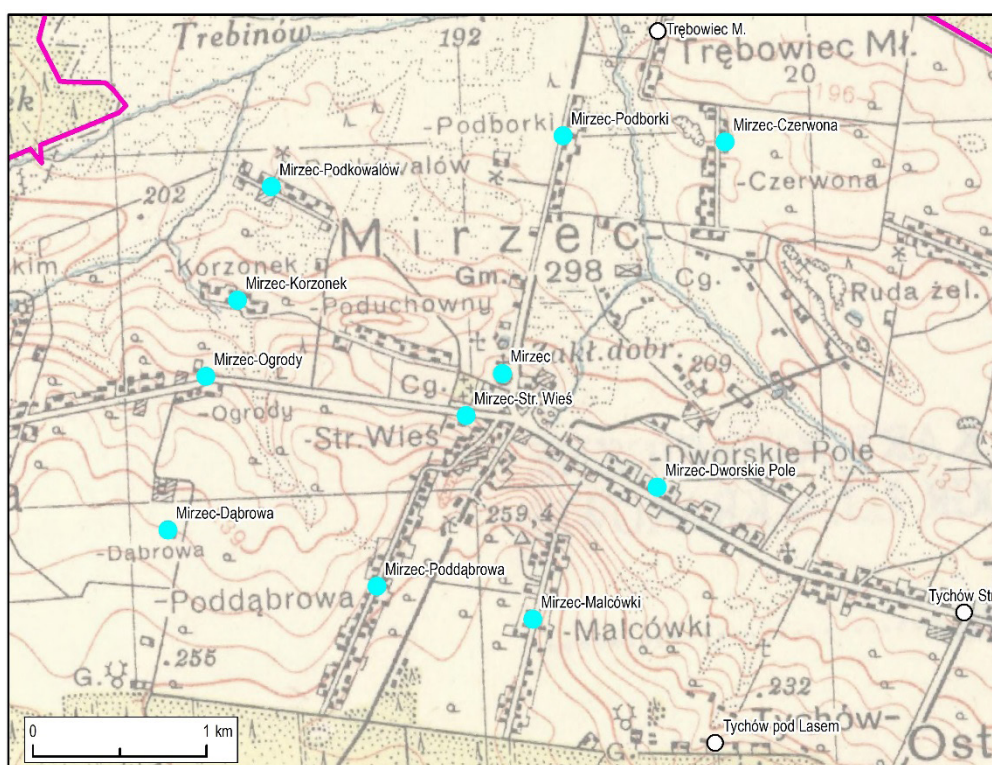
Spośród miejscowości wzmiankowanych na mapie i w „Skorowidzu” możemy bez trudu ze współczesnymi zidentyfikować siedem (Mirzec-Korzonek, Mirzec-Malcówki, Mirzec-Podborki, Mirzec-Poddąbrowa, Mirzec-Podkowałów, Mirzec Stary, Mirzec-Czerwona), przy czym Mirzec Stary (2017) zmienił nazwę (Mirzec-Stara Wieś w źródłach przedwojennych), a Mirzec Czerwona w świetle spisu z 1921 r. nosił dodatkową nazwę „Załącze”. Mirzec-Dworskie Pole i Mirzec-Poduchowny były rejestrowane tylko przez mapę WIG i PRNG, przy czym utożsamienie Mirzec-Dworskie Pole (WIG) i Mirzec-Majorat (PRNG) nastąpiło według lokalizacji, gdyż zmiana nazwy własnej związanej z typem miejscowości („dwór” -> „majorat”) zdaje się nie przeczyć ich utożsamieniu. Jedna część wsi Mirzec (Dąbrowa) została zarejestrowana tylko na mapie WIG, a w tym miejscu na współczesnych mapach topograficznych oznaczona

68 Jako część wsi rozumiemy tutaj miejscowość opisaną za pomocą samego tylko dopełnienia, tj. poprzedzoną dywizem, np. „-Dąbrowa”, „-Korzonek”, czy „-Ogrody” znajdującą się w bezpośredniej bliskości wsi nadrzędnej.

69 Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Kieleckie, s. 35.

Ryc. 15. Mirzec i jego części (wg „Skorowidza”) na podkladzie mapy taktycznej WIG (1937).

Ryc. 16. Mirzec i jego części na mapie taktycznej WIG (1937).

jest częścią wsi „Mirzec-Ogrody”. Ze względu na brak możliwości utożsamienia wg nazwy, Mirzec (kolonia) ze „Skorowidza” pozostał niezlokalizowany (Tab. 1).

Tab. 1. Zmiany diachroniczne wsi Mirzec i jego części (1921, 1937, 2017).

nazwa (1921)	typ (1921)	nazwa (1937)	typ (1937)	nazwa (2017)	typ (2017)
		Mirzec	wieś	Mirzec	wieś
Mirzec-Korzonek	wieś	Mirzec-Korzonek	część wsi	Mirzec-Korzonek	część wsi
Mirzec-Malcówki	wieś	Mirzec-Malcówki	część wsi	Mirzec-Malcówki	część wsi
Mirzec-Podborki	wieś	Mirzec-Podborki	część wsi	Mirzec-Podborki	część wsi
Mirzec-Poddąbrowa	wieś	Mirzec-Poddąbrowa	część wsi	Mirzec-Poddąbrowa	część wsi
Mirzec-Podkowałów	wieś	Mirzec-Podkowałów	część wsi	Mirzec-Podkowałów	część wsi
Mirzec-Stara Wieś	wieś	Mirzec-Str. Wieś	część wsi	Mirzec Stary	część wsi
Mirzec Czerwona (Załą- cze)	wieś	Mirzec-Czerwona	część wsi	Mirzec-Czerwona	część wsi
Ogrody	wieś	Mirzec-Ogrody	część wsi	Mirzec-Ogrody	część wsi
		Mirzec-Dworskie Pole	część wsi	Mirzec-Majorat	część wsi
		Mirzec-poduchowny	część wsi	Mirzec-Poduchowne	część wsi
		Mirzec-Dąbrowa	część wsi		część wsi
Mirzec	kolonia				

Jeden z bardziej skomplikowanych problemów identyfikacyjnych (w zasadzie na wszystkich poziomach: nazewniczym, mereologicznym i typologicznym) sprawiła wieś **Jawor**. Współcześnie są to dwie miejscowości „Nowy Jawor” i „Stary Jawor” (wsie). Spośród analizowanych źródeł, jedynie identyfikacja tych osad w „Skorowidzu” (1921) nie nastęrcza trudności. Nie ma problemów z identyfikacją „Jawóra Starego” i „Jawóra Nowego” ze współczesnymi

Ryc. 17. Okolice Jawora Nowego i Starego na mapie Heldensfelda (1801-1804).

Ryc. 18. Okolice Jawora Nowego i Starego na mapie Kwatermistrzostw (1839-1843).

odpowiednikami na podstawie kryterium nazewniczego⁷⁰. Problemem jest już mapa taktyczna WIG, na której zarejestrowano w tym miejscu jedynie „Jawor Opatowski” (28 domów) (Ryc. 19). Z kolei na KdWR (ok. 1915) mamy „Jawor Opatow” (14 domów) oraz folwark („Vw”) bez nazwy. Mapa Kwatermistrzostwa (1843) rejestruje w tym miejscu wieś „Jawor Traszewicza” (Ryc. 18), zaś mapa Heldensfelda – „Jawor” (Ryc. 17).

Jeżeli chodzi o źródła pisane, to w SGKP⁷¹ wzmiankowana jest wieś „Jawor Opatowski” (pow. iłżecki, gm. Tarczek), w której znajduje się 15 domów (11 w 1827 r.), a w oddaleniu folwark. Z kolei wg „Tabelli” mamy do czynienia z dwoma miejscowościami o tej nazwie („Jawór”) znajdującymi się w tej samej parafii (Świętomarz) tego samego powiatu (Opatów) i będącymi własnością prywatną⁷². Różnica między nimi to liczba domów (11⁷³; 3) oraz odległość od miasta obwodowego (4 wiorsty; 3,25 wiorsty). Są to zatem ontologicznie dwie różne miejscowości (kryterium przestrzenne).

Jak wobec powyższego dokonać diachronicznej identyfikacji tych miejscowości? Niemal w każdym z wyżej wymienionych źródeł można wyróżnić dwie miejscowości pod względem wielkości (liczba domów): większą i mniejszą. Jeżeli przyjąć, że większa miejscowość jest

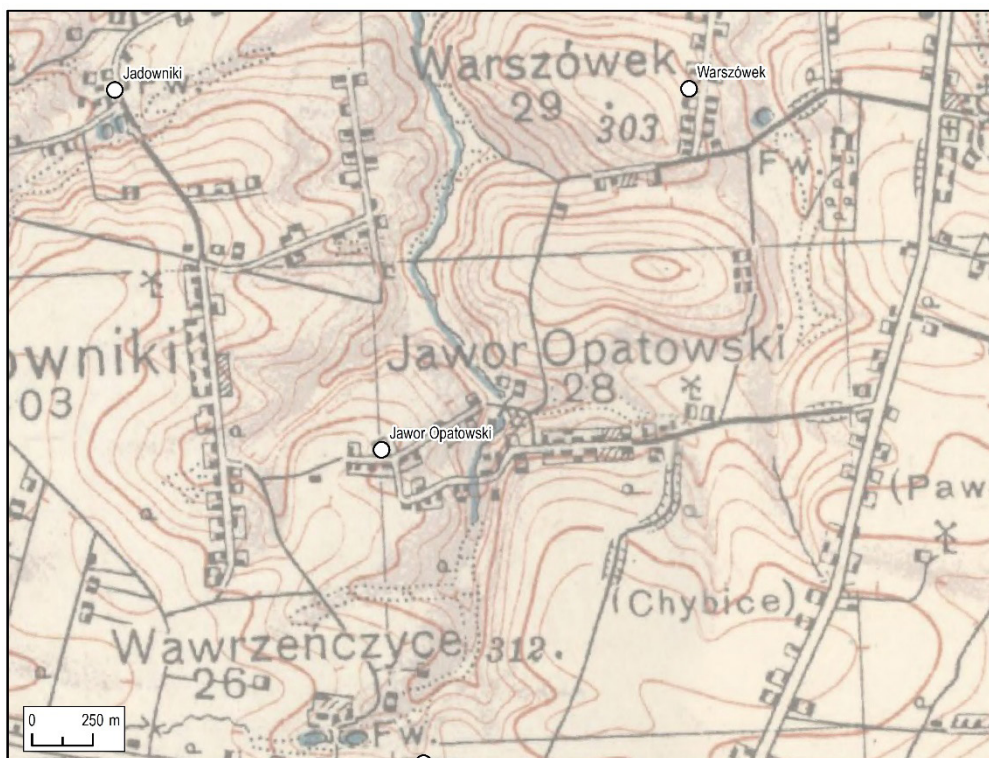
70 Tamże, s. 38.

71 SGKP, t. 3, s. 512

72 *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 176.

73 Autorzy SGKP utożsamili Jawor z 11 domami z „Tabelli..” z „Jaworem Opatowskim”, SGKP, t. 3, s. 512.

wsią o średniowiecznej metryce, a mniejsza oddalonym od niej folwarkiem, wówczas pojawi się możliwość utożsamienia: „Jawora” (mapa Heldensfelda), „Jawora” z „Tabelli” (11 domów), „Jawora Opatowskiego” (SKGP), „Jawora Opatow” (KdWR) i „Jawora Opatowskiego” (WIG

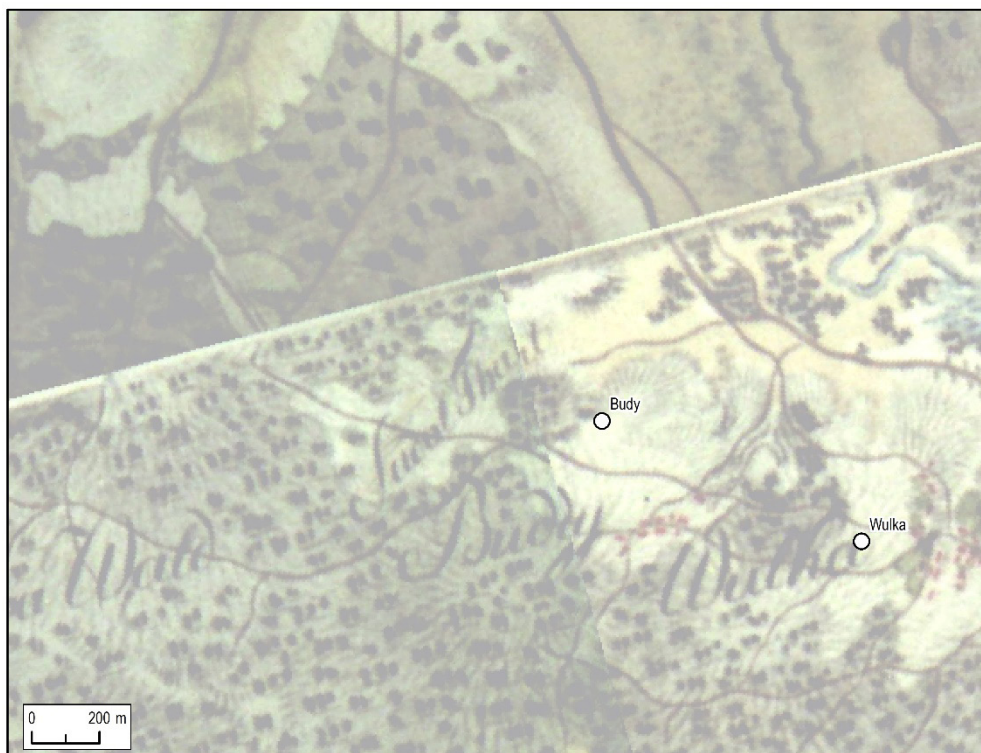

Ryc. 19. Okolice Jawora Nowego i Starego na mapie taktycznej WIG (1937).

1:100 000) i „Jawora Starego” (Spis 1921 i PRNG). Z kolei folwark (czy też mniejszy „Jawor”) utożsamiony byłby następująco: „Jawór” z „Tabelli” (3 domy), folwark wzmiankowany w okolicach „Jawora Opatowskiego” (SGKP), folwark bez nazwy (KdWR) oraz „Jawor Nowy” (Spis 1921, PRNG). Problematyczny w tym kontekście jest „Jawor Traszewicza” z mapy Kwatermistrzostwa. Rysunek zabudowy, krój i rodzaj opisów jednoznacznie sugerują, że jest to „wieś”, w związku z czym powinna być utożsamiona z „Jaworem Opatowski” vel „Jaworem Starym”. Z drugiej strony nazwa sugeruje jednoznaczne wskazanie na właściciela charakterystyczne raczej dla posiadłości i folwarków, niż wsi. Ze względu na rodzaj reprezentacji kartograficznej podjęto decyzję o utożsamieniu „Jaworu Traszewicza” ze wsią, a nie z folwarkiem. Niezależnie od podjętych decyzji wiążących się z silnym niedoreprezentowaniem tej miejscowości i jej części w poszczególnych źródłach, mamy tu do czynienia z poważnymi zmianami natury ontologicznej w ciągu ostatnich dwustu lat: zmianami nazw i typów, ewolucją przestrzenną (zmiany środka ciężkości zabudowy) i skomplikowanymi relacjami mereologicznymi.

Trudności w identyfikacji miejscowości ze względu na zmiany nazewnicze dotyczyły tych przypadków, w których zmiana była znacząca i nie dotyczyła różnicy w zapisie (np. orto-

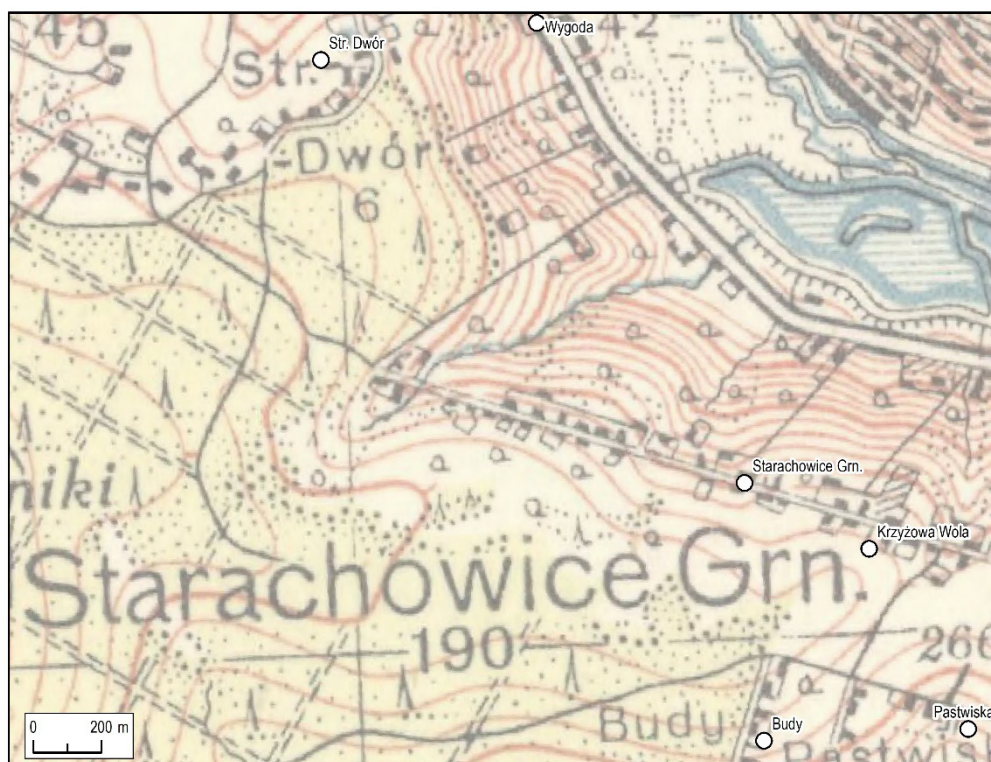
Ryc. 20. Okolice Starachowic Górnych na mapie Heldensfelda (1801-1804).

grafii) czy – rzadziej na tym obszarze – kwestii endonimów i egzonimów. Opisanych przypadków nie jest dużo, ale ilustrują one pewne problemy z jakimi może mierzyć się badacz historii osadnictwa. Jednym z przykładów jest obecna część Starachowic – **Górniki** zlokalizowana po południowej stronie rzeki Kamiennej. Nie jest wyróżniana na współczesnych mapach topogra-

Ryc. 21. Okolice Starachowic Górnych na mapie Kwatermistrzostwa (1839-1843).

Ryc. 22. Okolice Starachowic Górnych na mapie taktycznej WIG (1937).

ficznych, ale jest uwzględniona w PRNG. Na mapie taktycznej WIG i KdWR, ten fragment zabudowy zajmują Starachowice Górne, które można utożsamić z wsią o tej samej nazwie ze „Skorowidza”⁷⁴ (Ryc. 22). We wcześniejszych źródłach kartograficznych mamy w tym miejscu Górniki (mapa Kwatermistrzostwa - Ryc. 21) i Budy (mapa Heldensfelda - Ryc. 20). Jeżeli chodzi o spisy, to wieś jest rejestrowana w „Tabelli” jako Górniki⁷⁵, natomiast w SGKP są wymienione Starachowice Górne jako część Starachowic⁷⁶. Zdecydowano się utożsamić te miejscowości na podstawie kryterium nazewniczego (człon „górnny”) oraz przestrzennego: „Budy” na mapie Heldensfelda i „Górniki” na mapie Kwatermistrzostwa odpowiadają przestrzennie „Starachowicom Górnym” z mapy taktycznej WIG oraz punktowi centralnemu współczesnych „Górniki” wg PRNG. Zmiana nazw wyglądałaby zatem następująco: Budy (1801-1804) -> Górniki (1827-1843)⁷⁷ -> Starachowice Górne (1880-1937)⁷⁸ -> Górniki (2017).

Dość ciekawym przykładem zmiany nazwy miejscowości z jednoczesną niepewnością jej identyfikacji jest wieś **Tatry** (PRNG) znajdująca się na południe od Lubieni nad nienazwa-

74 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Kieleckie*, s. 38.

75 *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 138.

76 SGKP, t. 11, s. 218.

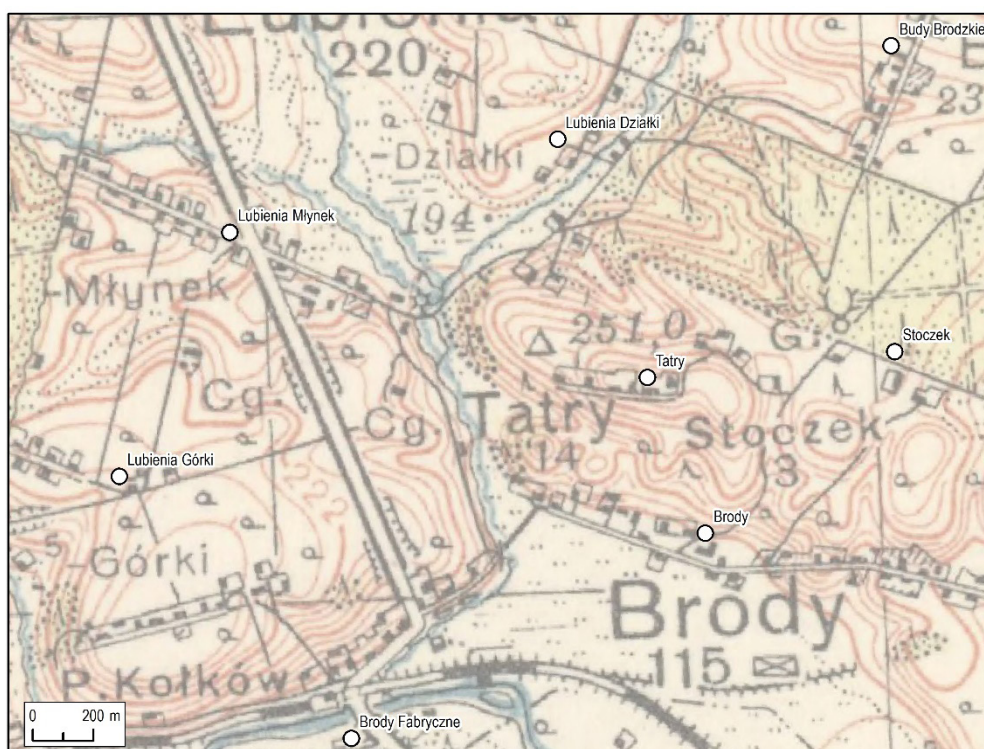
77 *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 138 (1827); mapa Kwatermistrzostwa (1839-1843).

78 SGKP, t. 11, s. 218 (1880-1911); KdWR (1915); *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Kieleckie*, s. 38 (1921); mapa taktyczna WIG (1937).

Ryc. 23. Okolice wsi Tatra na mapie Kwatermistrzostwa (1839-1843).

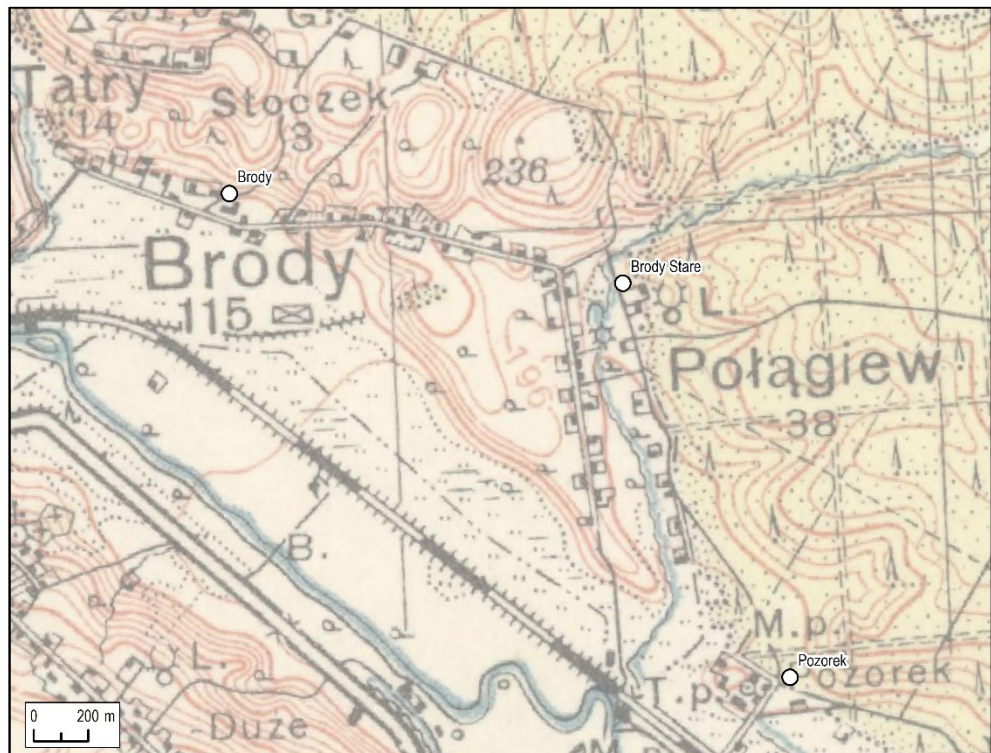
nym dopływem Kamiennej. Miejscowość rejestrowana na mapie taktycznej WIG (Ryc. 24), KdWR i na mapie Heldensfelda jako „Tatry”, ew. „Tatri” jako folwark (WIG, KdWR), na mapie Kwatermistrzostwa występuje pod nazwą „Folw. Góry” (Ryc. 23). Utożsamienie nastąpiło

Ryc. 24. Okolice wsi Tatra na mapie taktycznej WIG (1937).

Ryc. 25. Okolice Brodów na mapie taktycznej WIG (1937).

zatem według identyfikacji przestrzennej i poniekąd nazewniczej. Miejscowość nie była rejestrowana pod żadną z tych nazw w źródłach pisanych („Tabella”, SGKP, „Skorowidz”).

Jednym z bardziej skomplikowanych problemów identyfikacyjnych było utożsamienie leśniczówki **Brody Stare** wzmiankowanej w „Skorowidzu”⁷⁹. W bezpośrednich okolicach wsi Brody (między Krynkami a Starachowicami) nie występuje żadna leśniczówka czy gajówka, z którą można utożsamić „Brody Stare”. Najbliższa leśniczówka (bez nazwy własnej) – wg KdWR i mapy taktycznej WIG – oddalona była o ok. 1.5 km na wschód od Brodów, jednak znajdowała się w bezpośrednim sąsiedztwie wsi „Połągiew” (mapa taktyczna WIG - Ryc. 25) i „Polongiew Brody” (KdWR - Ryc. 26). Ze względu na drugi człon tej nazwy („-Brody”) stwierdzono, że leśniczówka znajdująca się w tej okolicy i nosząca obecnie nazwę „Leśniczówka Połągiew” może zostać utożsamiona z leśniczówką „Brody Stare” ze „Skorowidza” (1921). Mamy tutaj zatem ewolucję i częściową zgodność nazw (Brodów -> Połągiew Brody -> Połągiew), typów (leśniczówki) oraz – prawdopodobnie – lokalizacji.

Trudności z identyfikacją miejscowości krajobrazu wiejskiego o nierolniczym charakterze (np. folwarki, leśniczówki, osady przemysłowe) oraz części wsi (przysiółków, kolonii) ze źródeł pisanych (głównie „Skorowidza”) wynikały przede wszystkim z braku nazw własnych tego rodzaju obiektów na mapach, z którymi można byłoby je utożsamiać (głównie KdWR i mapa taktyczna WIG) oraz zmian typologicznych w ujęciu diachronicznym (np. przekształce-

79 Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Kieleckie, s. 38.

Ryc. 26. Okolice Brodów na KdWR (1914).

nie folwarków lub kolonii w części wsi). Główne trudności sprawiały te miejscowości, które występowały w spisach pod tą samą nazwą, ale różniły się charakterem. Może to wskazywać na brak wyraźnej odrębności przestrzennej tych miejscowości (folwark czy leśniczówka w pobliżu wsi, kolonia wsi). Tego typu problemów identyfikacyjnych na badanym obszarze było dosyć dużo i niekiedy zmuszało to do dość arbitralnego przypisania dawnej kolonii czy folwarku do obecnej części wsi według kryterium nazewniczego. Poniżej omówione zostaną krótko pewne modelowe i najbardziej jaskrawe przykłady.

Pierwszy przykład dotyczy kolonii wsi **Jablonna** rejestrowanej w „Skorowidzu”⁸⁰. O ile nie ma problemu z lokalizacją i identyfikacją wsi, to w przypadku kolonii możliwym rozwiązaniem jest utożsamienie jej ze współczesną (jedyną) częścią Jabłonny – Majoratem (Ryc. 27). Nazwa własna wskazuje jednak raczej na dziedzictwo dworskie lub folwarczne, nie na kolonię. Ze względu na analogię w relacjach mereologicznych, podjęto decyzję o takim utożsamieniu, jednak ma ona charakter wątpliwy.

Identyfikacja leśniczówki **Lubienik** wymienionej w „Skorowidzu”⁸¹ jest niepewna, ponieważ współcześnie mamy dwie miejscowości o podobnej samej nazwie niedaleko siebie (Lubienik – osada wsi oraz Gajówka Lubienik – osada leśna wsi). „G. Lubienik” występuje też na mapie taktycznej WIG (Ryc. 28). Utożsamienie odbyło się w dwóch krokach: po pierwsze, utożsamiono gajówkę z mapy i leśniczówkę ze spisu (kryterium nazewnicze), po drugie, oby-

80 Tamże.

81 Tamże, s. 95.

Ryc. 27. Jabłonna i jej część (PRNG 2017) na podkładzie współczesnej mapy topograficznej.

dwie miejscowości zidentyfikowano z Lubieniem – osadą wsi ze względu na lokalizację, a nie z Gajówką Lubienik – osadą leśną wsi, która znajduje się nieco dalej na północ i przestrzennie wydaje się być odrębnym obiektem. Lokalizacja punktów centralnych PRNG wydaje się właściwa, co stwierdzono po porównaniu ich ze współczesną mapą topograficzną.

Ryc. 28. Gajówka Lubienik na mapie taktycznej WIG (1937).

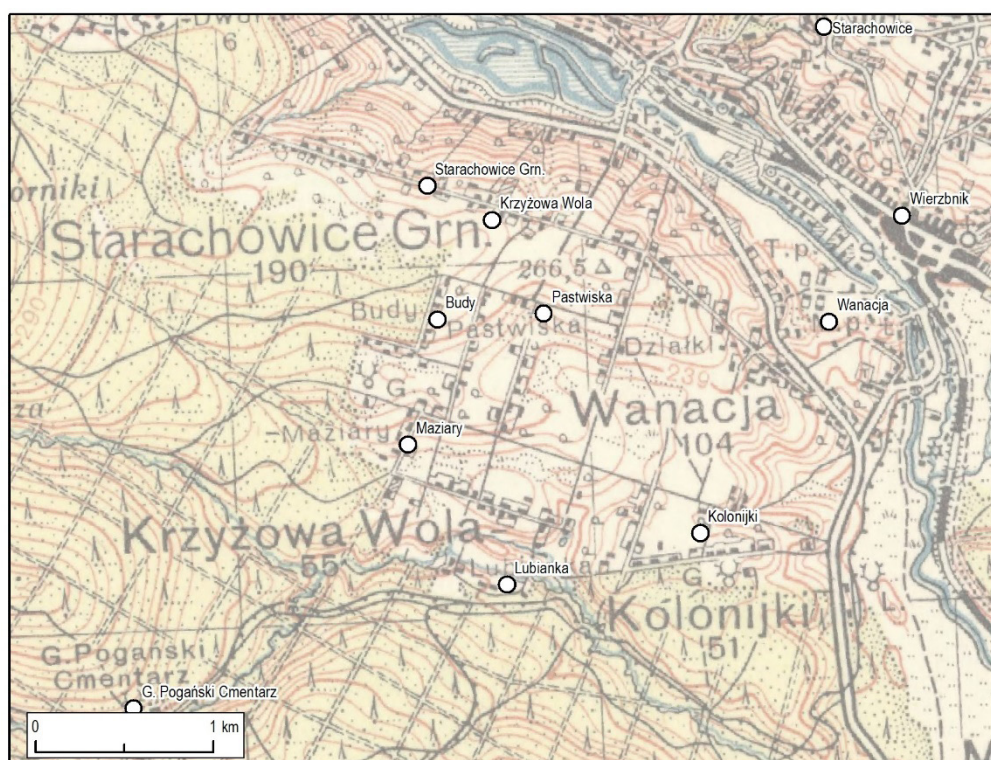

Ryc. 29. Maziarze na mapie Helldensfelda (1801-1804).

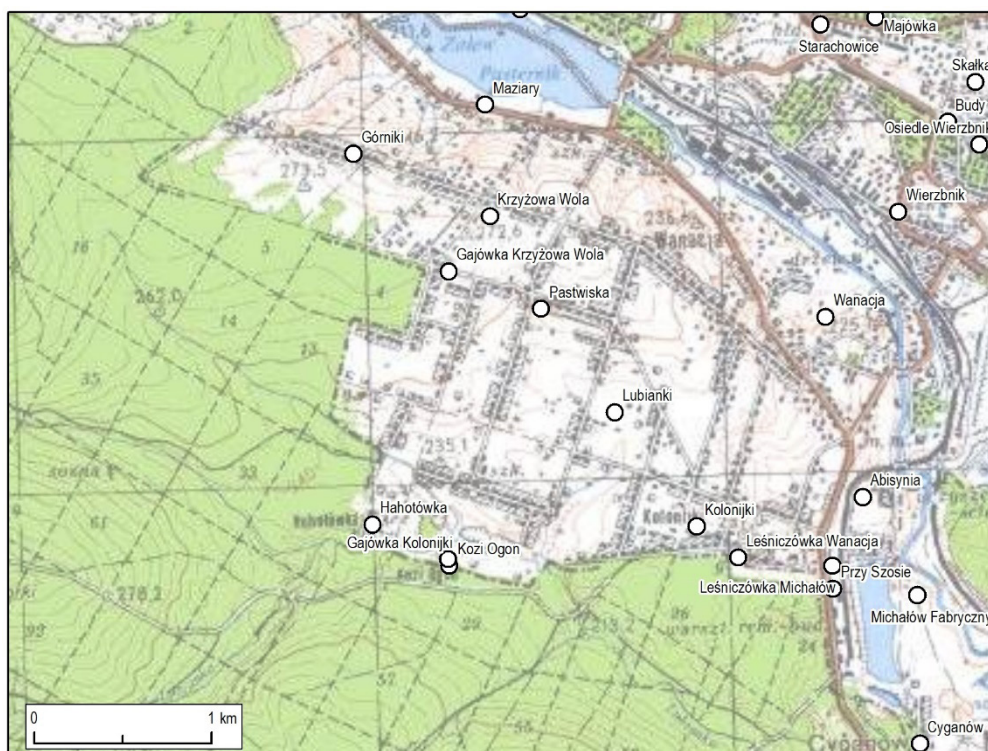
Zjawiskiem wpływającym na trudności identyfikacyjne był zanik osad o charakterze przemysłowym, a przynajmniej ich ontologicznej odrębności jako miejscowości. W praktyce oznacza to, że możemy utożsamić szereg takich osad wzmiankowanych w różnych źródłach pisanych lub kartograficznych (na podstawie kryterium przestrzennego, rzadziej nazewniczego),

Ryc. 30. Maziarze na mapie taktycznej WIG (1937).

ale niekiedy nie znajdujemy ich odpowiedników we współczesnej siatce miejscowości. Jednym z przykładów mogą być **Maziarze** – wieś, która powstała najprawdopodobniej w wyniku przekształcenia smolarni („Pechhütte” na mapie Heldnesfelda – Ryc. 29) w stałą miejscowość o specyficznej nazwie własnej wskazującej na główny zawód jej mieszkańców. Pod tą nazwą wieś jest wzmiankowana w „Tabelli”⁸², na mapie Kwatermistrzostwa, w SGKP⁸³ oraz – jako część innej wsi⁸⁴ – na mapie taktycznej WIG (Ryc. 30). Współcześnie miejscowość nie jest już ontologicznie wyodrębniona, a jej zabudowa stała się częścią Starachowic (Ryc. 31).

Ryc. 31. Nieistniejące Maziary (PRNG 2017) na podkładzie współczesnej mapy topograficznej.

Niektóre osady przemysłowe lub fabryczne miały – jak się wydaje – dość efemeryczny charakter i były rejestrowane tylko w jednym źródle. Takim przykładem może być osada fabryczna **Staw Kunowski** (gm. Kunów, pow. Opatów), którą rejestruje „Skorowidz”⁸⁵. Trudność w jej identyfikacji polega na tym, że żadna z map nie rejestruje odrębnej miejscowości (przestrzennie lub z nazwą własną) poza wsią Staw Kunowski. W obrębie jej zabudowy zidentyfikować można fabrykę (skrót: „Fb.”) na mapie taktycznej WIG i to z tym obiektem – przy-

82 *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego*, t. 2, s. 13.

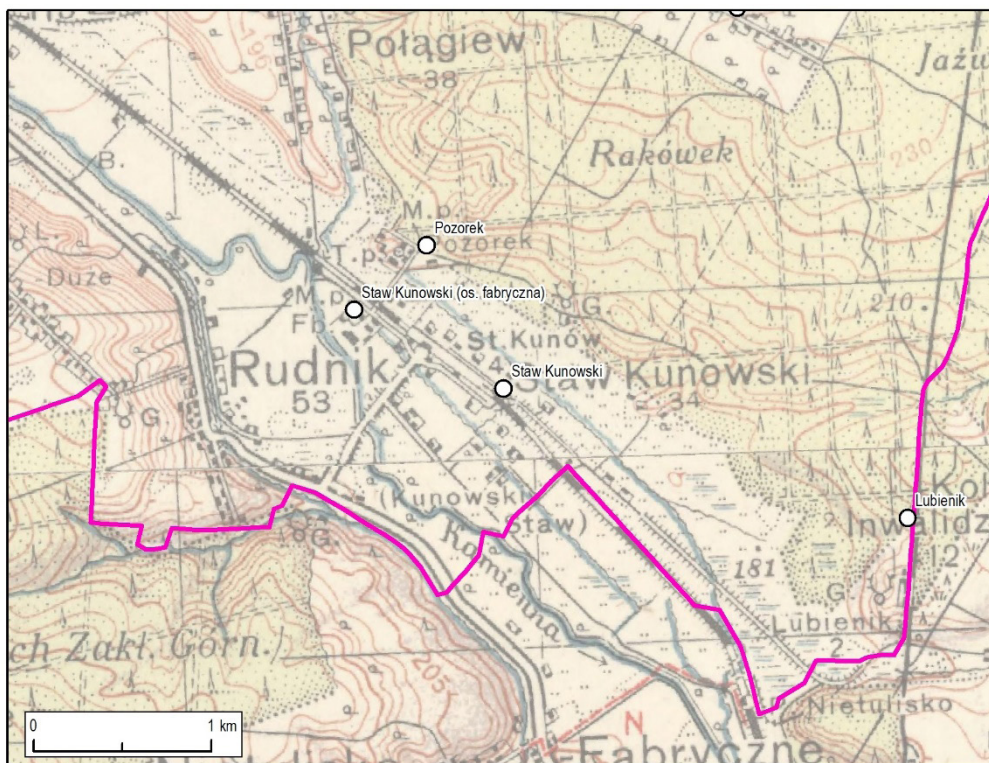
83 SGKP, t. 6, s. 187.

84 Niestety z uwagi na sposób reprezentacji kartograficznej i brak poświadczeń w źródłach pisanych z tego okresu trudno jest określić miejscowość nadrzędną.

85 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Kieleckie*, s. 95.

puszczalnie – można zidentyfikować omawianą osadę (Ryc. 32). Nie ma żadnej możliwości utożsamienia jej jednak z żadną ze współczesnych miejscowości.

Ryc. 32 Przepuszczalna lokalizacja Stawu Kunowskiego (osady fabrycznej) ze „Skorowidza” (1921) na podstawie mapy taktycznej WIG (1937).

Podobny rodzaj problemu przynoszą liczne kopalnie rejestrowane na mapie Kwatermistrzostwa, których na analizowanym obszarze było w sumie 14, z czego 4 bez nazw własnych. Kopalnie bez nazw własnych, w świetle przyjętej definicji miejscowości, której elementem *sine qua non* jest nazwa własna niekoniecznie są zatem miejscowościami (w świetle mapy jako źródła), ale należy zauważyć, że pozostałe kopalnie – jako byty efemeryczne, rejestrowane tylko przez jedną mapę – również nimi nie są. Spośród nich, jedynie „Kopalnia Żelaza Pleśniawka” może być diachronicznie utożsamiona: z Pleśniawką (mapa taktyczna WIG; PRNG), będącą dziś częścią wsi Majków. Synchroniczne utożsamienie również nie jest możliwe, jako że „Tabella” w ogóle nie uwzględnia tego rodzaju miejscowości.

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Tab. 2. zawiera wykaz liczby miejscowości jakie zostały zarejestrowane we współczesnym powiecie starachowickim w siedmiu ujęciach czasowych (od ok. 1600 do 2017 r.) oraz liczbę i procent miejscowości z danego okresu, które są rejestrowane także współcześnie. Jeżeli chodzi o liczbę miejscowości, to poszczególne ujęcia (oraz źródła danych) można sklasyfikować według trzech kategorii.

Pierwsza to najstarszy okres (XVI w.) opracowany w *Atlasie historycznym Polski*⁸⁶, gdzie miejscowości zostało zarejestrowanych najmniej – 63, z czego 61 utożsamiono ze współczesnymi. Nieutożsamione miejscowości to Okręglów – wieś w bezpośrednim sąsiedztwie Szelig oraz Ruda Starzechowska – kuźnica założona najprawdopodobniej przez bliżej nieznanego Starzecha, wokół, której z czasem powstała wieś Krzyżowa Wola⁸⁷.

Drugim najstarszym źródłem była mapa Heldensfelda (1801-1804), na której zidentyfikowano 76 miejscowości, z czego 70 utożsamiono ze współczesnymi. Spośród miejscowości, które nie mają swoich odpowiedników współcześnie, 4 to miejscowości o złożonych relacjach mereologicznych (w PRNG): Rzepin, Michałów, Marcinków i Małyszyn. W procesie osadniczym podzieliły się na części, z których współcześnie nie można wyróżnić głównej, z którą można utożsamiać miejscowości z mapy. Pozostałe dwie miejscowości nie mają swoich odpowiedników współcześnie: jedna leśniczówka oraz wieś Bogusławce⁸⁸.

Trzecia grupa źródeł to mapa Kwatermistrzostwa (1839-1843) oraz „Tabella” (1827) – obydwie reprezentujące stan z okresu Królestwa Polskiego. W „Tabelli” wyróżnionych zostało 71 miejscowości, z których siedmiu nie utożsamiono ze współczesnymi. Podobnie jak w przypadku mapy Heldensfelda, 4 nieutożsamione miejscowości to wsie o złożonych relacjach mereologicznych (w PRNG) oraz wieś Bogusławce. Brak także identyfikacji dla wsi lub osady Maziarze, która już w okresie międzywojennym stała się częścią wsi Starachowice Górne, by współcześnie (PRNG) – zaniknąć oraz dla klasztoru w Wąchocku, który wyłącznie w tym źródle znalazł się w katalogu miejscowości. Jeżeli chodzi o mapę Kwatermistrzostwa, to przedstawia ona znacznie bardziej szczegółowy obraz sieci osadniczej – w „Tabelli” na analizowanym obszarze nie uwzględniano w zasadzie innych miejscowości niż miasta i wsie. Na 106 miejscowości rejestrowanych na mapie, 84 ma swoje odpowiedniki współcześnie. Spośród dwudziestu dwóch niezlokalizowanych osad istotną część stanowią kopalnie (8), ale także dwa folwarki (Pokrzywnica i Trzeszków), jedna gajówka (Żarnowa) i jedna karczma (Iłżecka) oraz szereg trzy miejscowości o typie niemożliwym do wywnioskowania na podstawie rysunku mapy. Spośród nieutożsamionych wsi (7) mamy do czynienia z późniejszym ich wchłonięciem przez inne miejscowości (Lubianka, Maziarze), podział (Rzepin, Małyszyn, Marcinków, Michałów) lub zanik (Myszki).

Przeanalizowano także relacje między mapą a spisem w kontekście reprezentowanych miejscowości. Wspólny katalog obydwu źródeł (suma logiczna zbiorów) obejmuje 111 miejscowości, przy czym tylko nieco więcej niż połowa (68) jest wzajemnie utożsamiona: pozostałe (43) wyróżniono tylko na mapie albo w spisie. Braki dotyczą przede wszystkim „Tabelli”, w

---

86 *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku.*

87 M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Starachowice. Zarys dziejów*, s. 15.

88 Tę uwzględnia jeszcze *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 30.

której nie uwzględniono 40 miejscowości w porównaniu do mapy Kwatermistrzostwa. Są to przede wszystkim tzw. osady nierolnicze krajobrazu wiejskiego, w tym kopalnie, karczmy i młyny, ale również kilka wsi i folwarków (wg interpretacji grafiki mapy). Z miejscowości, które wyróżnia „Tabella”, na mapie Kwatermistrzostwa brakuje tylko dwóch: wspomnianych wcześniej Bogusławiec oraz Wąchocka (klasztoru). Skomplikowana sytuacja z miejscowością „Jawor” i „Jawor Traszewicza” (mapa Kwatermistrzostwa) została omówiona przy okazji problemów identyfikacyjnych.

Do czwartej grupy należy zaliczyć źródła z pierwszej połowy XX w. – mapę taktyczną WIG (1937) oraz „Skorowidz” (1921). W Skorowidzu wyróżnionych zostało 151 miejscowości, z których 124 można utożsamiać ze współczesnymi odpowiednikami. Spośród wszystkich analizowanych źródeł, w „Skorowidzu” można wskazać najwięcej nieutożsamionych miejscowości – 16% całego zbioru. Wśród nich znajduje się sześć wsi, z których pięciu (Rzepin, Małyszyn, Marcinków, Michałów, Starachowice Górne) nie można utożsamiać ze współczesnymi ze względu na ich wchłonięcie przez inne miejscowości (Starachowice Górne) lub podział na części (pozostałe). Jedna wieś – Sienna Dąbrowa jest przykładem wsi, która albo została wchłonięta przez inną miejscowość albo zmieniła nazwę i typ: w jej miejscu współcześnie znajduje się Brogowiec (część wsi Bronkowice). Wśród innych nieutożsamionych miejscowości dominują folwarki (10) oraz kolonie (7). Nie udało się także zlokalizować Lubieni (leśniczówka), Leonówki (osada), Stawu Kunowskiego (osada fabryczna) oraz Pozorka (tartak). Na mapie taktycznej WIG wyróżniono 187 miejscowości, z których 159 (85%) zostało utożsamionych ze współczesnymi. Wśród 28 miejscowości, które nie mają współczesnych odpowiedników znajdują się wsie, które współcześnie się podzieliły lub zostały wchłonięte. Wśród miejscowości nieutożsamionych najwięcej było gajówek (10), ponadto jeden młyn (Olszanka) oraz kopalnia (Władysław).

Podobnie jak w przypadku źródeł z pierwszej połowy XIX w. i w tym przypadku przeanalizowano zgodność mapy i spisu miejscowości. Wspólny katalog miejscowości (suma logiczna zbiorów) obejmuje ich 234, a jedynie 107 (ok. 45%) jest utożsamionych – pozostałe wyróżniono tylko w jednym źródle. Ze 187 miejscowości na mapie taktycznej WIG aż 82 nie ma swoich odpowiedników w „Skorowidzu”. Spośród nich 48 to wsie, 14 – osady, 13 – gajówki, a także pojedyncze przypadki młynów, folwarków, kolonii, a nawet miasta (Łazy k. Starachowic). Z kolei w „Skorowidzu” można odnotować 45 miejscowości, które nie mają swoich odpowiedników na mapie (spośród 151)⁸⁹. W tym przypadku są to przede wszystkim kolonie (17) i folwarki (14), ale także leśniczówki (7) i pojedyncze przypadki osad młyńskich i wsi, przy czym brak utożsamienia tych ostatnich wynika ze skomplikowanych relacji mereologicznych. Te różnice wynikają – jak się wydaje – z różnic w reprezentacji i konceptualizacji pojęcia

---

89 Spośród nich 25 posiada lokalizację pewną, 13 przybliżoną, a siedmiu nie udało się zlokalizować.

„miejscowości”. Dla przykładu, wieś Mirzec na mapie taktycznej WIG reprezentowana jest przez wieś nadrzędną i jej części, natomiast w „Skorowidzu” przez gminę (sic!) Mirzec i wsie o wspólnym członie „Mirzec-”. Podobnie w przypadku Michałowa, Jagodnego czy Krynek, które na mapie taktycznej WIG reprezentowane są przez dwie miejscowości (np. „duże”, „małe” czy „nowe”, „stare”), a w spisie przez jedną. Można zaobserwować znaczny wzrost liczby miejscowości współczesnych (PRNG 2017) w stosunku do historycznych (nawet z okresu międzywojennego).

Tab. 2. Zestawienie liczby miejscowości (ok. 1600 – 2017) w kolejności chronologicznej.

Źródło	Data	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości w 2017 r.	
			liczba bezwzględna	procent miejscowości z danego źródła
AHP	ok. 1600	63	61	96%
mapa Heldensfelda	1801-1804	76	70	92%
„Tabella”	1827	71	64	91%
mapa Kwatermistrzostwa	1839-1843	106	84	79%
„Skorowidz”	1921	161	124	77%
mapa taktyczna WIG	ok. 1937	187	159	85%
PRNG	2017	398	398	100%

Charakterystyka zmian typologicznych miejscowości obecnego powiatu starachowickiego została omówiona w trzech aspektach: ogólnej liczby typów wyróżnianych w analizowanych źródłach, charakterystyki typów w poszczególnych źródłach oraz charakterystyki zmian typologicznych w ujęciu diachronicznym.

Tab. 3. zawiera wykaz liczby typów miejscowości powiatu starachowickiego w poszczególnych źródłach danych. Najwięcej wyróżnianych typów miejscowości jest na mapie taktycznej WIG (16) oraz w „Skorowidzu” (12). W analizie nie wzięto pod uwagę „Tabelli”, ponieważ nie wyróżniała ona w zasadzie miejscowości pod względem typów (poza miastem i wsią).

Tab. 3. Liczba typów miejscowości w poszczególnych źródłach (malejąco).

Źródło	Data	Liczba typów miejscowości
mapa taktyczna WIG	ok. 1937	16
„Skorowidz”	1921	12
mapa Kwatermistrzostwa	1839-1843	8
mapa Heldensfelda	1801-1804	6
AHP	ok. 1600	4

Według *Atlasu historycznego Polski* na terenie obecnego powiatu starachowickiego można wyróżnić jedynie cztery typy miejscowości, wśród których przeważały wsie (52 – 83% wszystkich). Istniało także kilka kuźnic, osada młyńska (Krupa) oraz miasto (Wąchock). Obszar powiatu cechował się bardzo jednolitą strukturą osadniczą jeżeli chodzi o typy miejscowości.

Tab. 4. Typy miejscowości wg AHP (ok. 1600).

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	52
kuźnica	9
osada młyńska	1
miasto	

Rekonstrukcja typów miejscowości na mapie Heldensfelda została opracowana w oparciu o analizę zakresu treści mapy oraz klucz znaków mapy Miega ze względu na podobieństwo graficzne obu opracowań. Wprawdzie można wyróżnić kilka wielkości pisma (wszystkie miejscowości opisywane były tekstem), ale nie ma możliwości przypisania ich do poszczególnych kategorii pojęciowych. Przyjęto, że „podstawową” kategorią osadniczą była „wieś”. „Osadę młyńską” można było wskazać na podstawie interpretacji znaku kartograficznego, przy którym znajdował się opis miejscowości. Inne kategorie, takie jak karczmy, leśniczówki i folwarki interpretowano na podstawie elementu nazwy własnej miejscowości (np. „Whs.”; „Jägerhaus” czy „Vorw.”), ale należy pamiętać, że takie wnioskowanie nie musi być wolne od błędów⁹⁰. Przykładem może być miejscowość „Jäger und Kunower Whs.”, którą zaklasyfikowano jako karczmę, ale do innych rozwiązań można by zaliczyć 1) określenie jej jako leśniczówki, 2) uznanie jej jako dwóch odrębnych typologicznie miejscowości 3) uznanie jej jako dwóch odrębnych typologicznie obiektów (budynków) ze względu na wątpliwy status jako pełnoprawnej miejscowości (nazwa własna). Sprawa ta dotyczy w większym stopniu roli reprezentacji informacji w źródłach kartograficznych niż zmian ontologicznych, choć w istotnym stopniu na nie wpływa.

Niezależnie jednak od przyjętych kryteriów, tudzież nazw kategorii dla poszczególnych rodzajów symboli czy opisów, również w tym przekroju czasowym należy zauważyć dużą jednolitość typów miejscowości: 68 miejscowości (89%) to wsie.

90 Zob. fragment na temat reprezentacji kartograficznej w rozdziale na temat powiatu nowotomyskiego.

Tab. 5. Typy miejscowości wg mapy Heldensfelda (1801-1804).

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	68
folwark	2
osada młyńska	
osada	1
karczma	
leśniczówka	

Rekonstrukcję typów miejscowości na mapie Kwatermistrzostwa oparto na analizie klucza znaków mapy, a w przypadku znaków/rodzajów opisów, których klucz nie uwzględniał – także na podstawie analizy semantycznej zakresu treści mapy. Spośród analizowanych kategorii, jedynie „osada” nie występowała *explicite* w legendzie, a jako miejscowości tej klasy klasyfikowano obszary zabudowane opisane wyraźnie mniejszym krojem pisma niż wsie. „Kopalnie” z kolei wyróżniano na podstawie elementu nazwy własnej. Są one jednak obiektami o dosyć wątpliwym statusie jako miejscowości: chociaż posiadają zabudowę, typ i nazwę własną, przeważnie były rejestrowane wyłącznie na tej mapie.

W tym przekroju czasowym jednolitość typów miejscowości jest niższa – mapa Kwatermistrzostwa rejestruje 72 wsie (69% wszystkich miejscowości). Poza nimi wyróżniano jeszcze folwarki oraz osady przemysłowe: kopalnie, osady młyńskie, osady (przeważnie śródlądne i najprawdopodobniej związane z eksploatacją gospodarczą lasu, o czym świadczą ich nazwy własne, np. „Maziarze”, „Budy”, „Studnia”). Świadczy to z jednej strony o rozwoju gospodarczym obszaru, ale może też wynikać z bardziej szczegółowej konceptualizacji typów miejscowości przez twórców tej mapy niż w przypadku mapy Heldensfelda (choć raczej nie dotyczy to kopalń).

Tab. 6. Typy miejscowości wg mapy Kwatermistrzostwa (1839-1843).

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	72
kopalnia	9
osada	9
osada młyńska	6
folwark	5
karczma	2
miasteczko	2
gajówka	1

W „Skorowidzu” wyróżniono 12 rodzajów miejscowości, których określenia były *explicite* elementem każdej wzmianki. Spośród 151 miejscowości, 84 to wsie (55%), zatem możemy zaobserwować w tym przedziale czasowym znacznie większą różnorodność typów miejscowości (lub ich konceptualizacji). Z tych częściej występujących, poza wsiami można wskazać jeszcze kolonie (17%) oraz folwarki (10%). Wyróżniano także pojedyncze przypadki leśniczówek, gajówek, osad młyńskich i fabrycznych oraz osad, a także po jednym mieście (Wierzbnik), osadzie leśnej (Kutery), osiedlu miejskim (Wąchock) i tartaku (Pozorek).

Tab. 7. Typy miejscowości wg „Skorowidza” (1921).

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	84
kolonia	27
folwark	16
leśniczówka	9
osada młyńska	4
osada	3
gajówka	2
osada fabryczna	
miasto	1
osada leśna	
osiedle miejskie	
tartak	

Typy miejscowości na mapie taktycznej WIG zostały zrekonstruowane na podstawie analizy klucza znaków, a do ich określenia podczas pozyskiwania danych wykorzystywano zarówno krój pisma, jak i znak kartograficzny⁹¹. Jednym z elementów niewyróżnianych w legendzie, ale istotnym ontologicznie były części miejscowości (głównie wsi). Jako takie określano zabudowania opisane małym krojem pisma poprzedzone członem głównym nazwy miejscowości właściwej albo myślnikiem, np. „[Lubienia]-Działki”. Drugim były „osady”, do których zaliczono obszary zabudowane opisane małym krojem pisma (jak części miejscowości), ale bez odniesienia do miejscowości nadrzędnej, np. „Sienna Dąbrowa”. Trzecim były „kolonie”, które zaklasyfikowano do tej klasy według elementu nazwy własnej.

W świetle mapy 59% wszystkich miejscowości to wsie, zatem zróżnicowanie jest nieco mniejsze niż w świetle „Skorowidza”. Poza częściami wsi (17%) i osadami (10%) na analizo-

91 Znaki i objaśnienia do map 1:25 000, 1:100 000, 1:300 000.

wanym obszarze stosunkowo często występowały gajówki (8%). W pojedynczych przypadkach można wskazać leśniczówki i osady młyńskie oraz po jednym folwarku (Sina Woda), kolonii (Kol. Majków), kopalni (Władysław), miasta (Wierzbnik) i miasteczku (Wąchock).

Tab. 8. Typy miejscowości wg mapy taktycznej WIG (ok. 1937).

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wsie od 10 do 30 domów	42
wsie od 40 do 150 domów	41
część wsi	33
wsie do 10 domów	20
osada	19
gajówka	15
wsie ponad 150 domów	8
leśniczówka	2
część miasta	
młyn	
folwark	1
kolonia	
kopalnia	
miasteczko	
miasto	

Cechą charakterystyczną współczesnego rejestru miejscowości (PRNG, 2017) są jawnie zadeklarowane (na poziomie typów) relacje mereologiczne poprzez wyróżnianie części miast, wsi oraz osad, co odróżnia PRNG od spisów historycznych⁹². Współczesna struktura sieci osadniczej jest dosyć specyficzna, ponieważ w większości składają się na nią części wsi⁹³, które stanowią prawie 58% wszystkich miejscowości. Również części miast są licznie reprezentowane (12% wszystkich).

92 Odpowiednikiem „części...” mogą być typy złożone w źródłach historycznych, chociaż nie wskazują one *explicite* na nadrzędność którejs z jednostek. O ile typy złożone np. ze wsi oraz osady dają dosyć jasny obraz hierarchii, to miejscowości o rodzaju „osada młyńska i leśniczówka” już nie.

93 Części wsi, przysiółki wsi, osady leśne wsi, osady wsi, kolonie wsi

Tab. 9. Typy miejscowości wg PRNG (2017).

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
część wsi	171
wieś	92
część miasta	49
przysiółek wsi	25
osada leśna wsi	20
osada leśna	16
osada wsi	16
leśniczówka	3
miasto	2
osada	2
kolonia	1
kolonia wsi	1

Ogólna charakterystyka zmian typologicznych w ujęciu diachronicznym objęła analizę współczesnych części miejscowości (wg PRNG) w kontekście ich typów z przeszłości. Jeżeli chodzi o historyczne rodzaje miejscowości utożsamione ze współczesnymi częściami wsi (rozumianymi tak jak w Tab. 9) w okresie międzywojennym w sumie można ich wskazać 52, z czego ok. 61% to wsie, ale głównie te najmniejsze (do 30 domów wg mapy taktycznej WIG), 9 części wsi (części Mirca), 7 osad, dwie gajówki (Myszki, Suszarnia) i po jednym młynie (Szczepanów) i kolonii (Majków). Współczesne części wsi zidentyfikowano także z miejscowościami wzmiankowanymi w źródłach dziewiętnastowiecznych i tam również dominowały wsie, ale zdarzały się także pojedyncze przypadki karczem, młynów i folwarków.

Witold Matwiejczyk

Powiat świdwiński

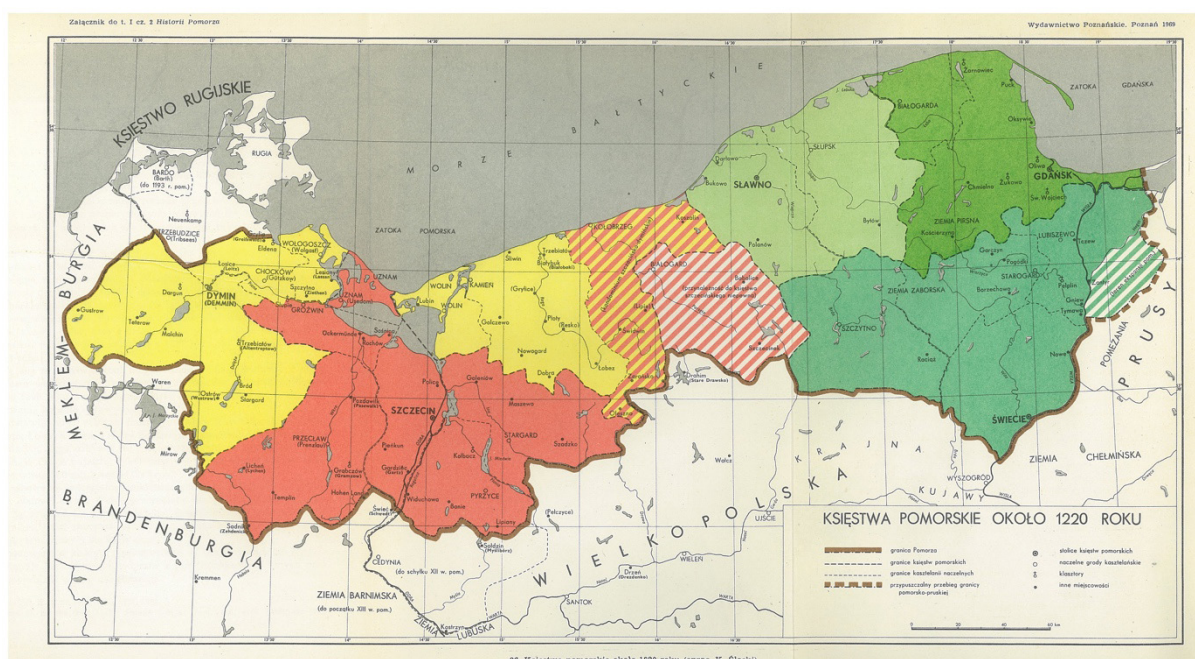
Powiat świdwiński jest położony w województwie zachodniopomorskim. Siedzibą powiatu jest miasto Świdwin. Powiat świdwiński został reaktywowany w 1999 r. w ramach reformy administracyjnej państwa. W skład powiatu wchodzi jedna gmina miejska, którą tworzy miasto Świdwin, jedna gmina miejsko-wiejska z siedzibą w Połczynie Zdroju, oraz cztery gminy wiejskie: Brzeżno, Rąbino, Sławoborze i Świdwin. Powiat świdwiński graniczy z pięcioma powiatami tego samego województwa: od południa z powiatem drawskim, od zachodu z powiatem łobeskim, od północy z kołobrzeskim, od północnego wschodu z białogardzkim i od południowego wschodu z powiatem szczecineckim. Powiat świdwiński w obecnym kształcie jest reaktywacją powiatu o tej samej nazwie utworzonego dnia 1 października 1954 r. w ówczesnym województwie koszalińskim. W jego skład weszły dwa miasta i 18 gromad, nowych jednostek administracyjnych, utworzonych w miejsce gmin 29 września 1954 r.¹ Wyłączono je z dwóch powiatów w województwie koszalińskim: z powiatu białogardzkiego 16 gromad i 2 miasta (Świdwin i Połczyn-Zdrój) oraz dwie gromady z powiatu kołobrzeskiego. Dnia 1 stycznia 1958 r. do istniejącego już powiatu przyłączono dodatkowo dwie gromady (Kołacz i Popielewo) z powiatu białogardzkiego, 5 wsi (Karsibór z gromady Łabędzie, Lipno, Kolonia Lipno, Cieminko, i Smołdęcino z gromady Nowe Worowo) z powiatu drawskiego oraz jedną wieś z powiatu szczecineckiego (Czarnkowie z gromady Kluczewo)². Po zniesieniu podziału administracyjnego na gromady i przywróceniu gmin z dniem 1 stycznia 1973 r. powiat świdwiński został podzielony na dwa miasta i pięć gmin. Po wprowadzeniu w życie kolejnej reformy administracyjnej z dniem 1 czerwca 1975 r. zniesiono powiaty, a obszar powiatu świdwińskiego włączono do pomniejszonego województwa koszalińskiego³. W 1999 r. przywrócono powiat świdwiński w kształcie i podziale wewnętrznym z 1975 r. Trzeba jednak dodać, że istniejący obecnie a utworzony w PRL powiat świdwiński nie jest jednostką administracyjną o trwałych historycznych granicach i spójnej strukturze. Jest to raczej twór sztuczny, utworzony dla potrzeb administracyjnych, łączący dwie historyczne jednostki: ziemię świdwińską, która na przestrzeni wieków przyjęła kształt administracyjny brandenbursko-pruskiego powiatu świdwińskiego (Kreis Schivelbein), powiększonego o okręg miasta Połczyna Zdroju.

---

1 Dz. U. 1954, nr. 49, poz. 238.

2 Dz. U. 1957, nr. 59, poz. 308.

3 Dz. U. 1975, nr. 17, poz. 92.

Ryc. 1. Księstwa pomorskie ok. 1220 r. (źródło: *Historia Pomorza*, t. 1, cz. 2).

1. Podziały administracyjne

1.1. Podziały administracji świeckiej

Z powodu braku źródeł nie można jednoznacznie ustalić przynależności administracyjnej ziemi świdwińskiej we wczesnym średniowieczu. Wśród spornych opinii przeważa koncepcja, że ziemia świdwińska (Land Schivelbein) wraz z okolicą Lipia stanowiła część kasztelanii kołobrzeskiej, wchodzącej od końca XII w. w skład dzielnicy dyminińskiej (wołogoskiej) Pomorza⁴. Na początku XIII w. ziemia ta należała do posiadłości Warcisława III, księcia na Dyminie, który w 1254 r. przekazał norbertanom w Białobuku w celu założenia nowego klasztoru 600 łanów w obszarze zwanym Sarchtiche (Sarranzig – Zarańsko) między późniejszym Drawskiem i Złocieńcem⁵. W tym czasie okręg administracyjny nad górną Regą z centralnym grodem Cinenburg obejmujący również Świdwin, stał się terenem spornym. Po bezpotomnej śmierci Warcisława III w 1264 r. jego spadkobiercą został książę szczeciński Barnim I, który najprawdopodobniej odebrał premonstratensom ziemie wokół Oleszna i Drawska i przekazał im w zamian

4 K. Ślaski, *Zarys dziejów Świdwina*, s. 29; A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 59; Z. Wielgosz, *Pogranicze Wielkopolsko-Zachodniopomorskie*, s. 140–141 (tam dalsza literatura); E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 190–192. J. Spors, *Początki Świdwina*, s. 45–47.

5 Chodzi o obszar puszczy rubieżnej pod nazwą Zarzęcice oddzielającej osadnictwo ziemi świdwińskiej na południu od skupisk osadniczych w dorzeczu górnej Drawy i obejmującej również miejscowości Żółte, Zarańsko i Oleszno. Z. Wielgosz, *Pogranicze Wielkopolsko-Zachodniopomorskie*, s. 141–142.

okręg ze Świdwinem. Następnie w 1276 r. sprzedał zachodnią część kasztelanii kołobrzesckiej biskupowi kamińskiemu z zastrzeżeniem, by nie przekazał jej margrabiom brandenburskim. W roku następnym jednak margrabiowie z linii młodszej (Wittelsbachów) odkupili od biskupa i zakonników ich tytuły prawne do ziemi świdwińskiej i w 1280 r. ją zajęli⁶. Wtedy też nastąpił podział ziemi Cinnenburg (Cinnenborch). Część zachodnia ze Świdwinem przeszła pod panowanie brandenburskie, część wschodnia z centralnym ośrodkiem, grodem Lipie (późniejsze nazwy: Tharnus i Arnhausen), utożsamianym w świetle najnowszych badań z owym Cinnenburg⁷ pozostała własnością biskupa, jednak z zachowaniem do niej praw zwierzchnich przez margrabiów⁸.

Przejęta wtedy w posiadanie margrabiów brandenburskich ziemia świdwińska określiła również północną granicę ich posiadania, która w przybliżeniu mogła się pokrywać ze współczesną granicą północną powiatu świdwińskiego⁹. Granica wschodnia biegła na zachód od Bierzwnicy i Cieszeniewa¹⁰. Tereny na wschód od tej granicy należały do ziemi białogardzkiej, będącej własnością Bogusława IV księcia Pomorza. Granica ziemi świdwińskiej na południu opierała się o wspomnianą już krainę Sarcthicze z Drawskiem, lokowanym przez Brandenburczyków na prawie magdeburskim w 1297 r. Na zachodzie granica opierała się o ziemię łobeską należącą do księcia Bogusława IV. Najprawdopodobniej w 1296 r. Świdwin otrzymał prawa miejskie od margrabiów brandenburskich¹¹. Nieco wcześniej (1292) miasto miało już jakieś obwarowania obronne a po tej dacie rozpoczęto budowę zamku. Ekspansja Brandenburczyków na ziemię położone między Pomorzem Zachodnim a jednoczącym się państwem polskim została zahamowana na początku XIV w. (po nieudanej próbie zawładnięcia Pomorzem Gdańskim). Jednak dopiero pod koniec XIV w. zajęte przez nich ziemie na wschód od Odry i na północ od Warty w oficjalnej nomenklaturze zaczęto nazywać Nową Marchią¹².

W 1319 r. margrabia brandenburski Waldemar sprzedał ziemię świdwińską Wedegonowi von Wedel i Duńczykowi Mikołajowi Olafsonowi. Ten ostatni został jednak wkrótce spłacony i jedynym właścicielem pozostał Wedego von Wedel, przedstawiciel rodu możnowładczego, który pełnił ważne funkcje na dworze Waldemara i księcia szczecińskiego Ottona¹³. Z

---

6 Por. przyp. 4.

7 J. Spors, *Organizacja kasztelańska na Pomorzu Zachodnim*, s. 91–93, tenże, *Początki Świdwina*, s. 44–60, autor umiejscowił gród Cinnenborch w okolicy późniejszej wsi Łąkowo, przypisując mu słowiańską nazwę Szczytno lub Siенno.

8 E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 191.

9 A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 61.

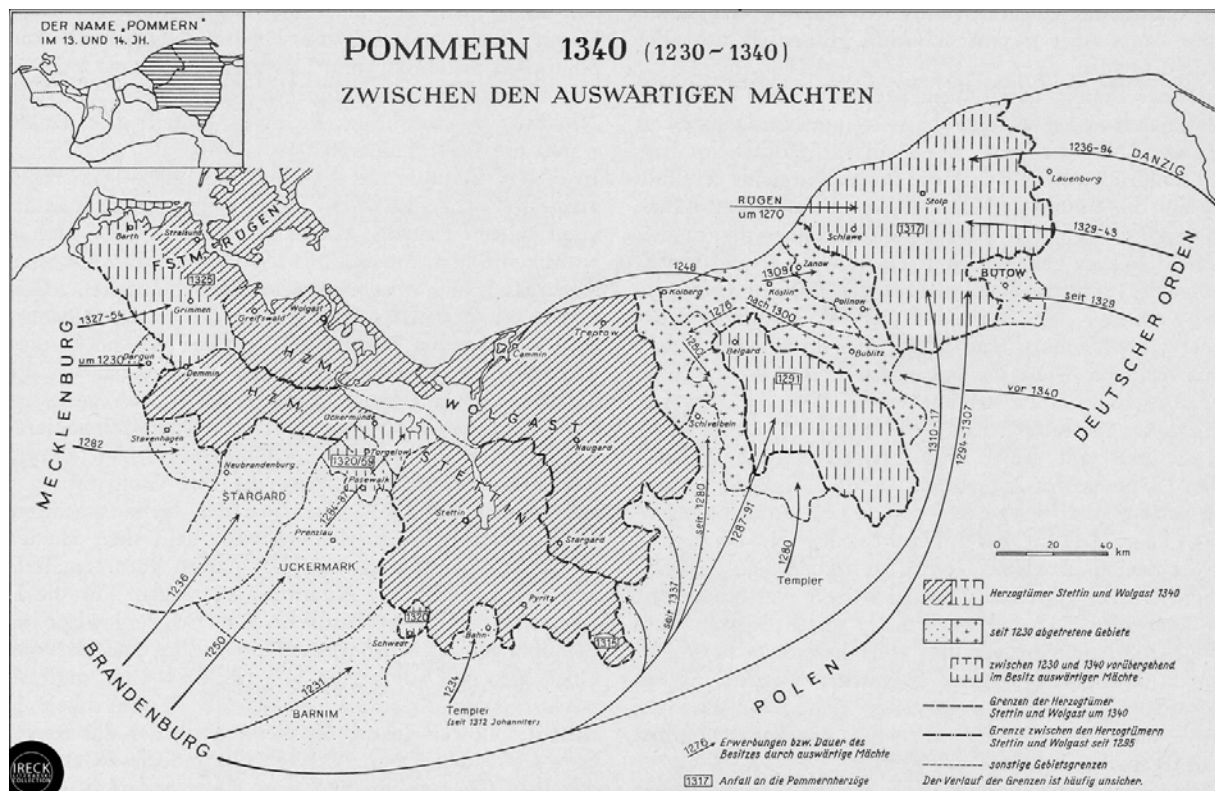
10 E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 191.

11 T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 27–31.

12 E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 18.

13 A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 62; E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 228.

Ryc. 2. Podział polityczny Pomorza w l. 1230–1340 (źródło: <https://www.flickr.com/photos/94791180@N06/9783781291/in/photostream/>).

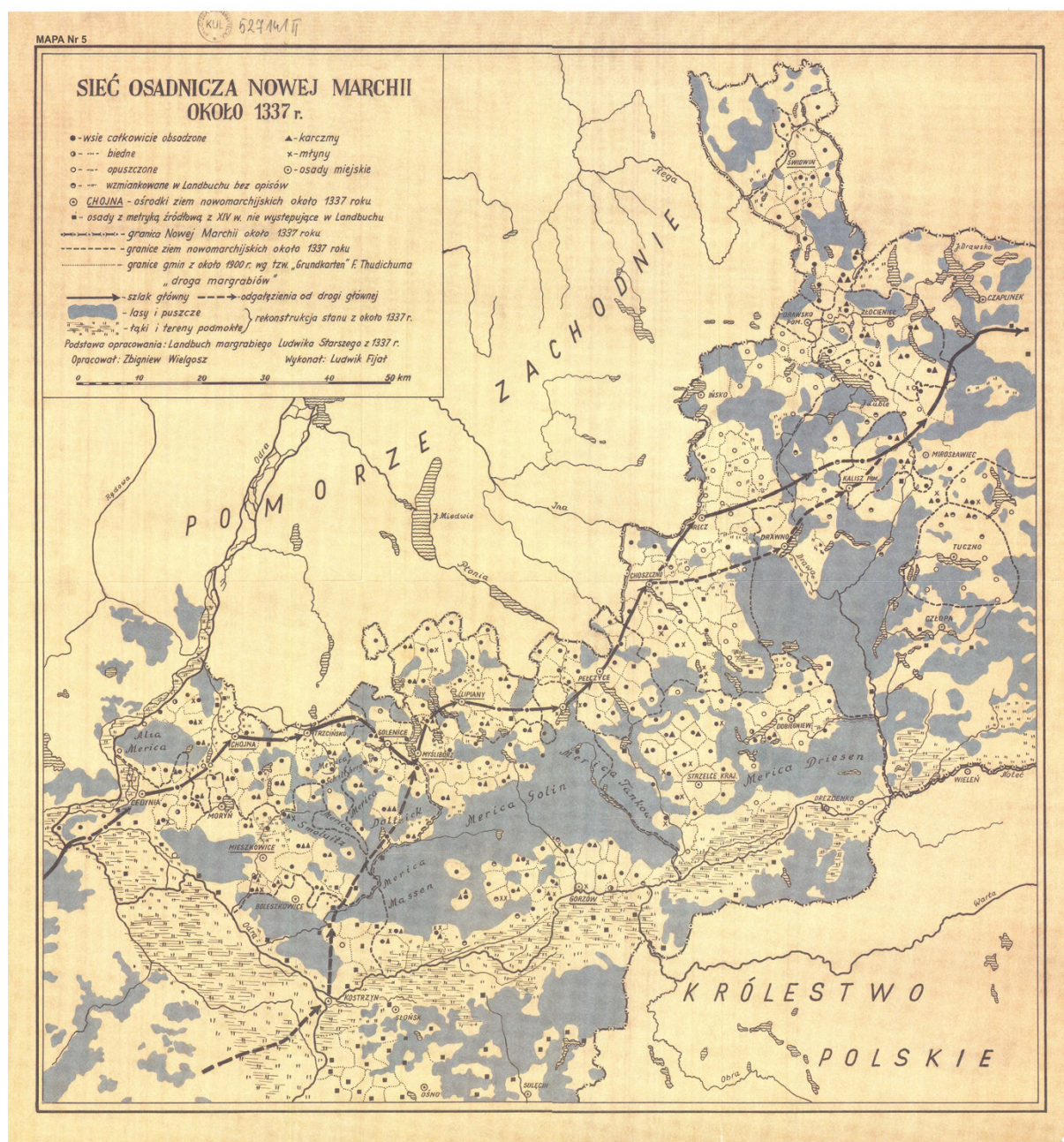
zachowanych dokumentów pośrednio wynika, że granice jego posiadłości przebiegały wzdłuż lewego brzegu rzeki Regi, oddzielającej je od posiadłości biskupstwa kamieńskiego na prawym brzegu¹⁴.

W księdze ziemskiej (Landbuch) z 1337 r. powstałej z polecenia margrabiego brandenburskiego Ludwika Starszego w celach podatkowych, wymieniono obok zamku i miasta Świdwina jeszcze 21 miejscowości wchodzących w skład ziemi świdwińskiej (Terra Schiuelbeyn)¹⁵. Były to: Dolgen/Dołgie, Bornym/Borne, Glantzick/Kłacko koło Brzeźna, Russow/Rydzewo, Nylep/Nielep, Szaratzick/Zarańsko, Schilt/Żółte, Wentzslafhagenn/Więcław, Repczin/Rzeczyno, Breszen/Krosino, Gummethow/Chomętowo, Voltzikow/Wilczkowo, Klockczikow/Kluczkowo, Llobentz/Łabędzie, Pantzerin/Pęczeryno, Berwenitz/ („Barwice”? zniszczony, opuszczony ośrodekmosadniczy), Czymmartz/Smardzko, Cosenow/Koszanowo, Bresen/Brzeźno, Slonevitz/Słonowice, Kresbaum/Karsibor.

14 Tamże.

15 A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 64–65; E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 335–350. Niestety z charakteru opisu nie można wnioskować o rodzaju czy formie osadniczej w poszczególnych miejscowościach. W tekście podano nazwy oryginalne i współczesne za E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 349–350.

Ryc. 3. Sieć osadnicza Nowej Marchii ok. 1337 r. (źródło: Z. Wielgosz, *Pogranicze Wielkopolsko-Zachodniopomorskie, Aneks*).

Z wykazu tego wynika, że administracyjny okręg świdwiński w XIV w. wykraczał na południu poza granice dzisiejszego powiatu świdwińskiego, gdyż wsie Dołgie, Borne, Rydze-wo, Zarańsko, Żółte i Łąbedzie należą dziś do powiatu drawskiego. Na północy granica okręgu świdwińskiego przekraczała Regę tylko w okolicy wsi Nielep. Jednak od lat 40. XIV w. nastąpiła ekspansja własnościowa rodziny Wedłów na północ, poza granice Regi (wsie Nielep, Stary Przybysław, Bystrzyno, Cieszyno, Kłodzino, Ciechnowo)¹⁶. W ten sposób, powiększając

16 A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 66.

własną domenę ziemską, poszerzali również okręg administracyjny, którym zarządzali jako wójtowie (landwójtowie)¹⁷ marchii brandenburskiej.

W drugiej połowie XIII w. wprowadzono już bowiem podział kraju na ziemie (terrae) (i taki charakter miała właśnie ziemia świdwińska), w obrębie których funkcjonowały wójtostwa (landwójtostwa) jako jednostki administracyjne. Landwójtowie (wójtowie) danej ziemi byli administratorami domeny marchijskiej i równocześnie w wyznaczonym okręgu sprawowali władzę administracyjną, sądowniczą i policyjną w imieniu władcy¹⁸. Takie funkcje właśnie pełnili w ziemi świdwińskiej kolejni przedstawiciele rodu Wedłów aż do 14 kwietnia 1384 r., kiedy to Hans von Wedel z powodu kłopotów finansowych, na zamku w Elblągu odsprzedał zakonowi krzyżackiemu zamek, miasto i całą ziemię świdwińską wraz z wszelkimi uprawnieniami¹⁹. Po dopełnieniu wszelkich formalności prawnych, w tym spłatę innych współwłaścicieli i pretendentów z rodu Wedłów do miasta Świdwina, dnia 16 grudnia 1384 król czeski Wacław IV potwierdził Zakonowi zamek i miasto Świdwin²⁰. Krzyżacy w nabytej ziemi świdwińskiej, która graniczyła teraz od północy z dominium biskupów kamieńskich, od wschodu i zachodu z terytorium księstwa słupskiego i od południa z terytorium Nowej Marchii, utworzyli własne wójtostwo. Krzyżacy wójtowie świdwińscy byli bezpośrednio zależni od wielkiego mistrza²¹.

Dnia 24 sierpnia 1400 r. Zygmunt Luksemburski potwierdził akt sprzedaży zakonowi krzyżackiemu miasta Drawska z przyległościami, które teraz administracyjnie przyłączono do wójtostwa świdwińskiego. Tym samym również od południa ziemia świdwińska otrzymała sąsiedztwo ziem zakonnych. Dwa lata później Krzyżacy przejęli w zastaw całą Nową Marchię, tworząc dla niej odrębne wójtostwo nowomarchijskie²². W latach 1402–1455 wójtostwo świdwińskie utrzymało nadal swą odrębność terytorialną i administracyjną, jednak dochodziło do

---

17 Terminu tego używano dla odróżnienia wójtów grodowych, zamkowych.

18 Por. A. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 232–236 i 416–417. Początkowo nie było ścisłego podziału i zakresu obowiązków oraz pełnionych funkcji przez landwójtów. W wyjątkowych okolicznościach powoływano również jednego, lub dwóch landwójtów generalnych dla całej marchii rozumianej jako prowincja (np. Nowa Marchia). Od czasu panowania Wittelsbachów (od lat 30. XIV w.) stało się regułą powoływanie starosty (capitaneus, niem. Landeshauptmann) jako najwyższego urzędnika dla całej ziemi zaodrzańskiej (trans Oderam), czyli dla Nowej Marchii. Tym samym ukształtowała się już wtedy dwustopniowa struktura administracyjna.

19 A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 72–73; E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 335–350.

20 A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 72–73; E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 467–469. Szczegółowy opis transakcji na zamku w Elblągu J. Feith, *Spoleczeństwo pomorskie wobec krzyżackiego panowania*, s. 42–58.

21 E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 467–469; tenże, *Administracja krzyżacka w Nowej Marchii*, s. 99–133. Tam pełny wykaz wójtów Świdwina i wójtów Nowej Marchii.

22 Tenże, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 501–513 z katalogiem imiennym wójtów.

unii personalnych, gdy wójt Świdwina pełnił równocześnie funkcje wójta Nowej Marchii, lub odwrotnie, gdy po śmierci wójta Świdwina administrację nad tym okręgiem obejmował wójt Nowej Marchii²³. Stan ten trwał do dnia 19 września 1455 r., kiedy to wielki mistrz przekazał Świdwin elektorowi brandenburskiemu.

Opisana wyżej ziemia świdwińska stanowiła zaledwie zachodnią część obecnego powiatu świdwińskiego, będącego przedmiotem naszych badań. Jego środkowa część z okolicą Lipia, sięgająca na południu aż do Drawy koło Złocienca wchodziła w skład dominium biskupów kamińskich i kasztelanii kołobrzesckiej, natomiast wschodnia część z grodem w Połczynie należała do kasztelanii białogardzkiej (zob. ryciny). Prawdopodobnie ok. 1290 r. z inicjatywy księcia Bogusława IV zbudowano w Połczynie zamek, pełniący funkcje nadgranicznej strażnicy²⁴. Następnie Połczyn przeszedł w posiadanie rodziny Wedłów, prawdopodobnie jako lenno od księcia pomorskiego Warcisława IV. I prawdopodobnie z rąk przedstawicieli rodu Wedłów otrzymał prawa miejskie ok. 1335 r., podobnie jak Złocieniec na prawie brandenburskim²⁵.

Po przejęciu władzy w Marchii Brandenburskiej przez Ludwika, syna Ludwika Bawarskiego, cesarza Niemiec z rodu Wittelsbachów, Hasson Rudy von Wedel w dniu 15 września 1337 r. zawarł z nim w Berlinie układ, w którym oddawał się w opiekę margrabiego Ludwika, a w zamian margrabia otrzymał prawo swobodnego posługiwania się zamkiem i miastem Połczyn. Tym samym Połczyn znalazł się pod kontrolą margrabiego brandenburskiego, mimo że formalnie znajdował się na terytorium księstwa wołogojskiego²⁶. Jak długo ten stan trwał, nie wiadomo. Połczyn pozostał w posiadaniu rodziny Wedłów do ok. 1374 r., po czym przeszedł w posiadanie możnowładczego rodu pomorskiego von Manteuffel i tym samym wrócił do orbity wpływów książąt pomorskich²⁷. Podobnie stało się ze środkową częścią dzisiejszego powiatu świdwińskiego. Książę pomorski Bogusław VIII w 1387 r. przejął w zastaw od biskupa kamińskiego zamek i miasteczko Lipie wraz z okolicą. Na mocy układu z 1 maja 1436 r. okręg ten przeszedł w stałe posiadanie książąt pomorskich. Tam również otrzymali posiadłości przedstawiciele rodu Manteufflów, którzy w następnych latach zapisali się złą sławą pogranicznych rycerzy rozbójników (Raubritter)²⁸. W połowie XV w. nadal istniał i raczej się utrzymywał podział na marchijsko-krzyżacką ziemię świdwińską i pomorską ziemię połczyńską.

W połowie XV w. państwo zakonne znalazło się w poważnym kryzysie finansowym, który wraz z wybuchem wojny trzynastoletniej jeszcze się pogłębił. W tej sytuacji, w dniu 22

---

23 Tamże, s. 516. T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 40.

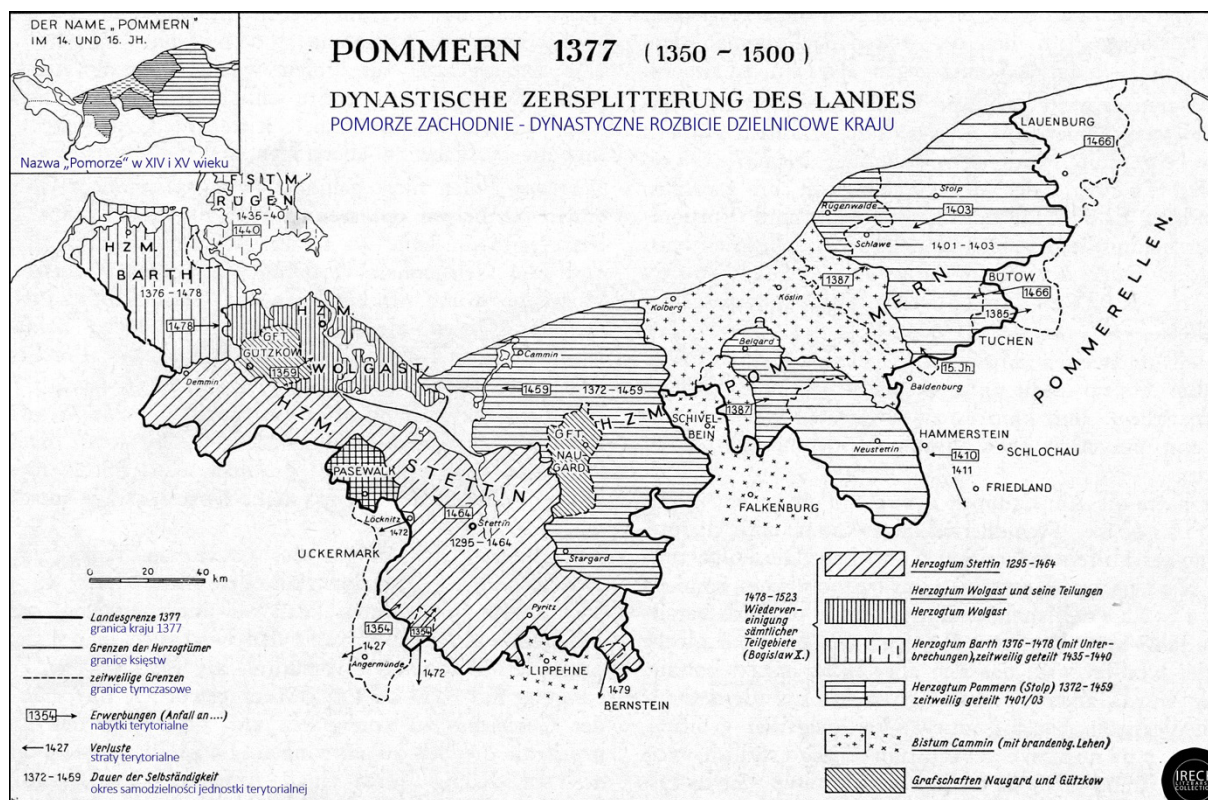
24 A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 78–79.

25 Tamże, s. 80.

26 Tamże, s. 79, korekta i uzupełnienia A. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 332–333.

27 A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 80.

28 Tamże.

Ryc. 4. Podział dynastyczny Pomorza w 1377 r. (źródło: <https://www.flickr.com/photos/94791180@N06/9783767114/in/photostream/>).

lutego 1454 r. wielki mistrz zawarł układ z elektorem brandenburskim Fryderykiem II (z dynastii Hohenzollernów, panujących w marchii elektorskiej od 1415 r.), na mocy którego Krzyżacy oddawali mu w zastaw Nową Marchię za cenę 40 000 guldenów reńskich²⁹. Układ objął jednak tylko ziemie przejęte przez nich w 1402 r., a więc bez Świdwina i Drezdenka (nabytych odpowiednio w 1384 i 1408 r.)³⁰. Ponad rok później, 19 września 1455 r. zawarto powtórny układ w Gniewie, na mocy którego Fryderyk II otrzymał na własność i pełne dziedziczne prawa do Nowej Marchii ze Świdwinem i Drezdenkiem (po wcześniejszym wcieleniu stawiających opór Złocieńca i Drawska). Przysięgę wierności wobec nowego władcy mieszczanie Świdwina złożyli 25 września 1455 r. otrzymując w zamian potwierdzenie dotychczasowych przywilejów i uprawnień sądowniczych³¹. Wracając z Malborka Fryderyk II zatrzymał się w Świdwinie 24–25 października 1455 r. dla faktycznego przejęcia władzy w całym okręgu. Wtedy też zor-

29 Tamże, s. 94–95; T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 55–57;

30 Wyczerpująco na ten temat: A. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 727–732 oraz T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 56–57;

31 T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 58.

ganizował nowe (już marchijskiej) wójtostwo w Świdwinie, które połączyło ziemię świdwińską i drawską³².

Prawie sto lat później, 15 czerwca 1540 r. Świdwin został przekazany rycerskiemu zakonowi szpitalnemu joannitów, jednak z zachowaniem praw zwierzchnich do tej ziemi przez elektorów brandenburskich. W tym przypadku chodziło jedynie o zamianę komandorii joannickiej w Chwarszczanach koło stołecznego Kostrzyna na dobra świdwińskie. Ponadto, jako pewną rekompensatę, każdorazowy komtur (komandor) joannicki w Świdwinie otrzymywał urząd landwójta obejmujący ziemię drawską i świdwińską wraz z obu miastami³³. W posiadaniu joannitów Świdwin pozostał aż do 1808 r., czyli do czasu sekularyzacji i kasaty tego zakonu w państwie pruskim, jednak z przerwą w latach 1635–1648, kiedy to w czasie wojny trzydziestoletniej Szwedzi zajęli Świdwin (1630) i w 1635 r. ‘wcielili’ komandorię joannicką do krajów Korony Szwedzkiej³⁴. Joannici odzyskali swoją własność dopiero po pokoju westfalskim. Wtedy też zlikwidowano państwową samodzielność Pomorza, które zostało podzielone na Pomorze Przednie (Vorpommern) pod rządami szwedzkimi i Pomorze Tylne (Hinterpommern) pod rządami elektorów brandenburskich. Od tego czasu (1648) obie części dzisiejszego powiatu świdwińskiego (świdwińska i półczyńska) znalazły się w obrębie jednego państwa, ale nadal w ramach dwóch odrębnych prowincji (Nowa Marchia i Pomorze).

W wyniku procesów unifikacyjnych w państwie brandenbursko-pruskim zachodzących od drugiej połowy XVII w. (zwłaszcza po przejęciu zsekularyzowanych w 1525 r. Prus Książęcych), zaczęto tworzyć jednolity, dwustopniowy system administracyjny oparty na powiatach (Landkreis) i prowincjach (Provinz). Wtedy też wrócono do historycznego podziału na ziemię świdwińską i drawską, które tworzyły odrębne powiaty w ramach prowincji nowomarchijskiej³⁵. Od 1657 r. powiatem świdwińskim kierował nadstarosta (Oberhauptmann), a po reformie administracyjnej w 1724 r. wprowadzono urząd landrata³⁶. Powiat świdwiński prawie w niezmienionych granicach przetrwał aż do 1932 r., czyli do wcielenia go do powiatu biało-gardzkiego. W 1825 r. jego powierzchnia wynosiła 501,04 km², a sto lat później 503,4 km² i był najmniejszym powiatem w pruskiej prowincji Pomorze³⁷.

---

32 A. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 733–738; tenże, *Urzednicy zarzadu terytorialnego*, s. 135–155; A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 97.

33 T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 61–62.

34 Tamże, s. 62–64.

35 Tamże, s. 62. Wyjątkiem był okres 1535–1571, kiedy to pod rządami księcia Jana Kostrzyńskiego, Nowa Marchia była odrębnym księstwem Rzeszy niezależnym od Marchii elektorskiej.

36 J. Lindmajer, *Od zakończenia wojny trzydziestoletniej*, s. 120–121; T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 61–63.

37 Tamże, s. 62.

Tymczasem wschodnia część obecnego powiatu świdwińskiego od XIV w. przeżywała, pod rządami zwaśnionych gałęzi rodu Manteuffłów, burzliwe koleje losu ziemi pogranicza. Jedna z nich była w posiadaniu Połczyna i Lipia, druga wsi Popielewo i Brusno. Wsie te były wcześniej własnością joannitów z Czaplinka i wraz z całą tą ziemią przeszły w 1368 r. we władanie polskie, stanowiąc polską enklawę wśród posiadłości pomorskich. Sto lat później 14 marca 1469 książę pomorski Bogusław X nadał im w lenno część zamku i miasta Połczyna wraz z ich dotychczasowymi posiadłościami wokół miasta³⁸. Na podstawie układu granicznego między państwem polskim i księstwem pomorskim z 4 września 1559 do Polski należały wsie Nowe Worowo (pow. drawski), Kluczewo (pow. szczecinecki) i Popielewo. „Granica biegła od Kluczewa wzdłuż Drawy, zaś do Polski należały jeziora: Głębokie, Długie i Okrągłe oraz las położony na wschód od Drawy i tych jezior. Oznacza to, że wsie Brusno i Popielewo przestały być enklawami i zostały połączone z innymi obszarami należącymi do starostwa drahimskiego. Miasto Połczyn znajdowało się więc w bezpośrednim sąsiedztwie dwu granic państwowych: polskiej i brandenburskiej”³⁹.

Równocześnie od początku XVI w. książęta zachodniopomorscy zaczęli wprowadzać reformy administracyjne i dawne okręgi wójtowskie zaczęto zastępować okręgami domen książęcych, na czele których stali zarządcy domen. W XVII w. w oparciu o okręgi domen zaczęto tworzyć jednostki administracyjne zwane dystryktami, do których należały również posiadłości rycerskie i miejskie znajdujące się w obrębie danej domeny książęcej. Jak już wyżej wspomniano, po wojnie trzydziestoletniej, gdy ziemia białogardzka wraz z Połczynem znalazła się pod panowaniem brandenburskim, utworzono dystrykt (powiat) połczyński obejmujący posiadłości szlachty zamkowej wokół Lipia i Połczyna oraz inne włości rycerskie w tej okolicy. Na czele tej jednostki stał landrat. W 1705 r. powiat ten obejmował następujące miejscowości: Połczyn, Lipie, Biernów, Gąsków, Rąbino, Rzecino, Stare Ludzicko, Buślary, Ogartowo, Kołacz, Łęgi, Jezierzycy, Białą Górę, Bolkowo, Redło, Cieszeniewo, Toporzyk, Suchą i Wardyń Górny⁴⁰.

Z kolei ok. 1630 r. jedną z 18 domen książęcych, jaką była domena białogardzka (Amt Belgard) połączono wraz z przylegającymi doń posiadłościami rycerskimi w jeden dystrykt (powiat) białogardzki⁴¹. W efekcie pruskiej reformy administracyjnej w 1724 r. wprowadzono na Pomorzu w ramach prowincji mniejsze okręgi sądowo-administracyjne zwane rejencjami (Regierung). Tereny na wschód od Odry przydzielono do rejencji szczecińskiej, dzieląc ją na 10 dystryktów (powiatów). Wśród nich były również powiat białogardzki i połczyński, które

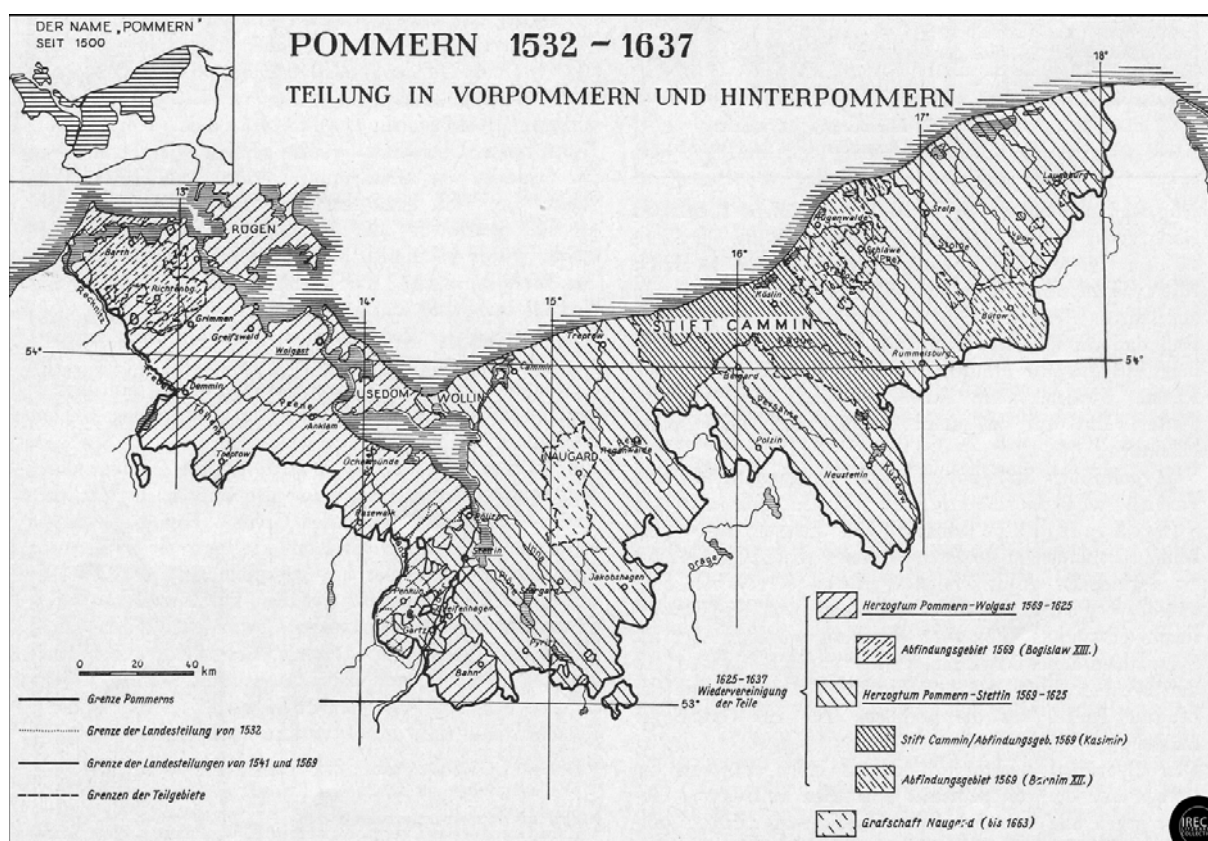
---

38 A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 99.

39 Tamże, s. 110.

40 J. Lindmajer, *Od zakończenia wojny trzydziestoletniej*, s. 121.

41 Tamże, s. 121.

Ryc. 5. Pomorze w latach 1532–1637 (źródło: <https://www.flickr.com/photos/94791180@N06/9783862542/in/photostream/>)

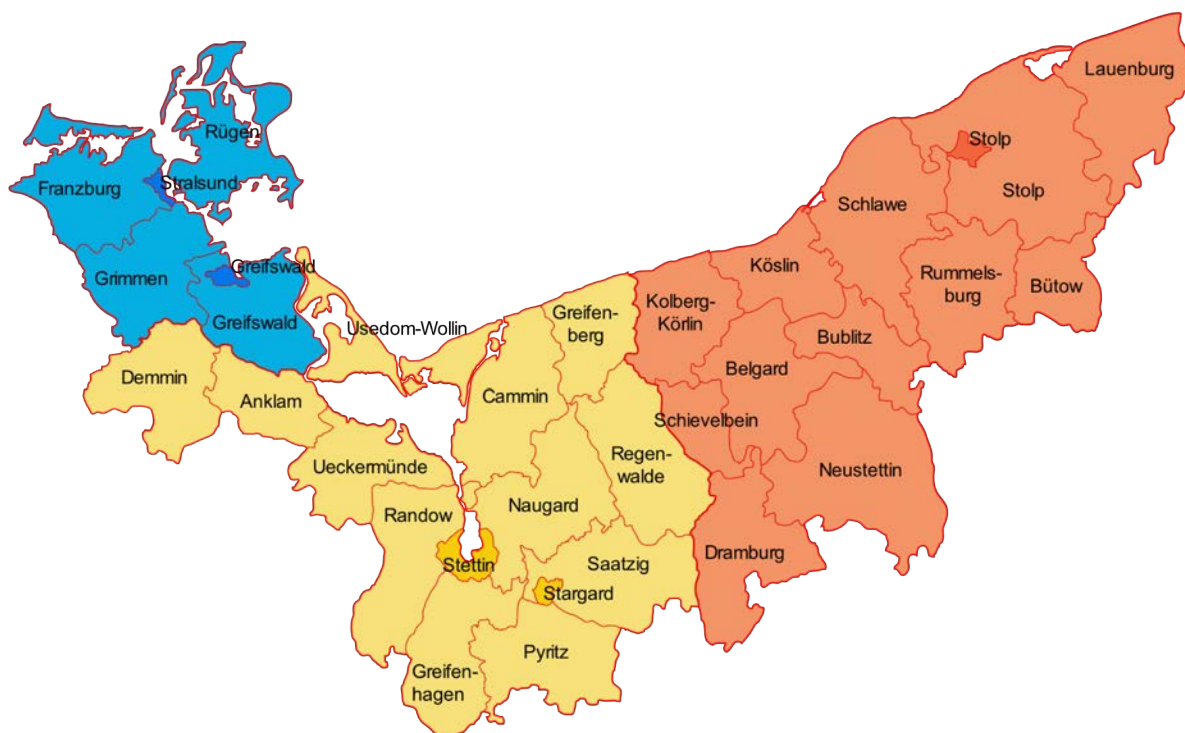
już w roku następnym (1725) zespolono w jeden „połączony powiat białogardzko-połczyński” (Combinirte Belgard-Polzinsche Kreis)⁴².

W tym kształcie terytorialnym oba powiaty: świdwiński i białogardzko-połczyński przetrwały do 1932 r., kiedy to powiat świdwiński został włączony do powiatu białogardzkiego. W podsumowaniu trzeba jednak podkreślić dwie różne genezy, funkcje i strukturę obu powiatów, należących do 1648 r. do dwóch różnych państw. Powiat świdwiński w ramach prowincji Nowa Marchia do państwa brandenburskiego, powiat białogardzko-połczyński do księstwa pomorskiego. Od 1648 r. wprawdzie oba powiaty należały już do tego samego państwa, ale do dwóch różnych prowincji, gdyż po inkorporacji Pomorza zachowano jego odrębność administracyjną. Pełna unifikacja nastąpiła dopiero w wyniku ogólnej reformy administracyjnej w Królestwie Prus w 1815 r., kiedy to powiat świdwiński i drawski włączono do prowincji Pomorze.

W międzyczasie powiat ten należał w ramach prowincji Nowa Marchia do Królestwa Prus (1701–1919) i Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego (do 1806 r.), następnie od 1815 r. w ramach tegoż królestwa do Związku Niemieckiego i od 1871 do Cesarstwa Niemiec-

42 Tamże.

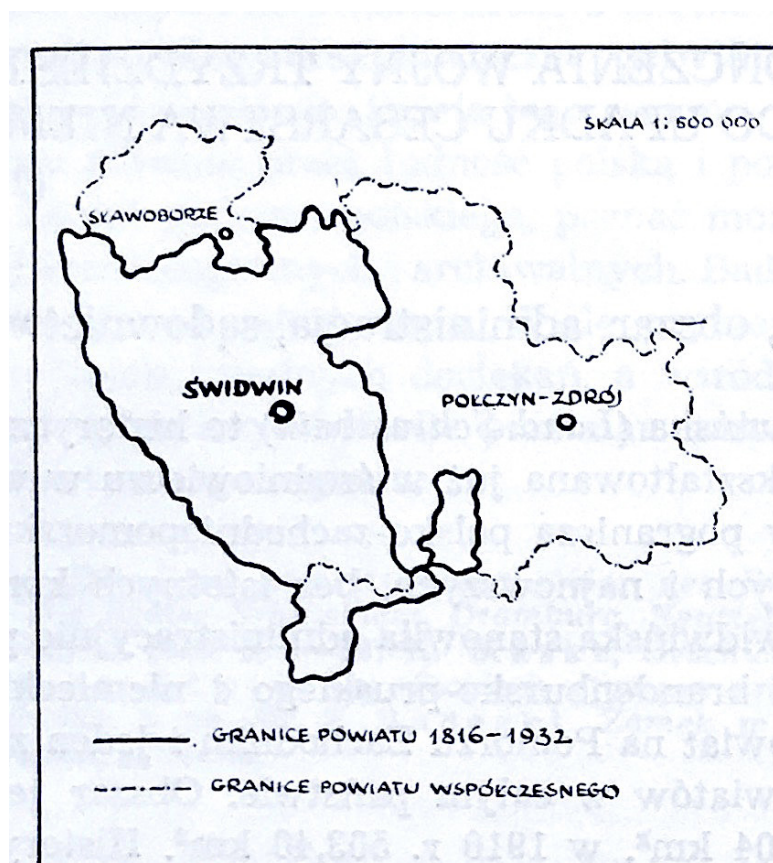

Ryc. 6. Podział Prowincji Pomorskiej na rejencje i powiaty w 1913 r. (źródło: https://de.wikipedia.org/wiki/Provinz_Pommern).

kiego (Rzeszy Niemieckiej). W latach 1920–1932 w ramach Wolnego Państwa Prus (Freistaat Preussen) powiat świdwiński należał do Republiki Weimarskiej.

Po klęsce w wojnie z napoleońską Francją (1806–1807), Prusy przynaglone grożącym im bankructwem i rozpadem okrojonego państwa rozpoczęły proces gruntownych reform ustrojowych i administracyjnych. W ich wyniku w 1815 r. podzielono państwo na 10 prowincji, wśród których znalazła się również Prowincja Pomorska (Provinz Pommern), podzielona na trzy rejencje, stalsundzką, obejmującą Pomorze Przednie, oraz szczecińską i koszalińską, obejmujące Pomorze Tyłne. Równocześnie dawną Nową Marchię włączono do nowoutworzonej prowincji brandenburskiej, przy czym dwa powiaty: świdwiński i drawski znalazły się w prowincji pomorskiej i rejencji koszalińskiej, tworząc z powiatem kołobrzesko-karlińskim zachodnią granicę tej rejencji.

Tak więc dopiero od 1816 r., gdy ustalono granice nowych jednostek administracyjnych a nowe urzędy prowincjonalne zaczęły działalność, można mówić o wspólnej historii dzisiejszego powiatu świdwińskiego w ramach jednej prowincji i rejencji, ale ciągle podzielonego na dwa powiaty historyczne: powiat świdwiński i część powiatu białogardzkiego z Połczynem i Lipiem. W każdym razie ustalone wtedy granice obu powiatów przetrwały do 1932 r. Powiat świdwiński został włączony do prowincji pomorskiej w swym historycznym kształcie i stanowi mniej niż 50% powiatu dzisiejszego. Jego ówczesna granica „na północy biegła poniżej Powalic i Sławoborza, następny fragment pokrywał się z dzisiejszą granicą powiatu, ale już ok.

Ryc. 7. Mapa konturowa współczesnego powiatu świdwińskiego z uwzględnieniem granic powiatów w latach 1816–1932 (źródło: J. Lindmajer, *Od zakończenia wojny trzydziestoletniej*, s. 120).

1 km. przed strumieniem Topiel skręcała na południe, do kolei żelaznej Świdwin-Białogard⁴³. Głodzino, Batyń, Rąbino należały do powiatu białogardzkiego. Poniżej folwarku Polakowo granica skręcała zdecydowanie na południowy zachód, w przybliżeniu po skosie wytyczonej kolei żelaznej, i dochodziła do Regi, dalej na południe korytem rzeki aż do jej przecięcia się z drogą Rycerzewo-Ostrowice (poniżej jeziora Klęckie), aby po dalszych 3 km skrócić, poniżej Donatowa, na zachód do jeziora Przytonko. Północnym brzegiem tego jeziora granica skręcała ponownie na południe, a na wysokości Rydzewa w kierunku południowo-zachodnim i tuż powyżej miejscowości Żółcin łączyła się z granicą powiatu łobeskiego. Tak więc Rydzewo, Nętno i Łabędzie należały do historycznej ziemi świdwińskiej. Granicę zachodnią ziemi, podobnie jak i dzisiaj, wytyczały koryta Starej Regi i Mołstowej.

Przy wschodniej granicy, ale już na obszarze ówczesnego powiatu białogardzkiego (między Bierzwnicą a Gawrońcem), leżała charakterystyczna enklawa terytorialna ziemi świdwińskiej. W jej skład wchodziły lasy wokół Bronowa (obszar leśny Bronowo), będące od 1387 r. własnością magistratu Świdwina, i miejscowość Stare Resko z przyległymi ziemiami, na których w pierwszej połowie XIX w. powstały kolonie Nowe Resko i Kapice⁴⁴

43 Linia kolejowa Stargard-Koszalin została oddana do użytku 1 VI 1859. Por. J. Lindmajer, dz. cyt., s. 155.

44 J. Lindmajer, *Od zakończenia wojny trzydziestoletniej*, s. 119–121.

Z dniem 1 sierpnia 1932 r. włączono powiat świdwiński do powiatu białogardzkiego, z wyłączeniem trzech wsi leżących na południu: Łąbędzie, Nętno i Rydzewo, które włączono do powiatu drawskiego⁴⁵. Powiat białogardzki o powierzchni 1127 km² pomniejszono o pięć gmin: dwie gminy przeniesiono do powiatu koszalińskiego i trzy do powiatu drawskiego. Wraz z włączonym powiatem świdwińskim o powierzchni 503 km², nowy powiat białogardzki miał powierzchnię 1635 km², obejmował 3 miasta (Białogard, Połczyn Zdrój i Świdwin), oraz 126 gmin wiejskich⁴⁶. Stan ten przetrwał do 1939 r.

1.2. Podziały administracji wyznaniowej.

Struktury Kościoła katolickiego. Wczesnośredniowieczny Świdwin, rozwijający się na bazie osady targowej, do połowy XIII w. zachował charakter wiejski. Dopiero ostatnie dziesięciolecie XIII w. były dla Świdwina okresem kształtowania się osad typu miejskiego. Uwieńczeniem tego procesu było nadanie praw miejskich ok. 1296 r.

Brak jednoznacznej oceny historycznej, czy Świdwin od początku rozwijał się na piaszczystej wyspie leżącej w rozlewisku Regi (jak chciała dawniejsza historiografia), czy też pierwotna osada handlowa znajdowała się w pewnym oddaleniu od późniejszych średniowiecznych murów miejskich (jak sugeruje J. Spors), powoduje również rozbieżności w sprawie datowania pierwszego kościoła katolickiego w Świdwinie. W dawniejszej historiografii utrzymywano, że już w osadzie przedlokacyjnej, która znajdowała się na terenie później lokowanego miasta, wybudowano pierwszą kaplicę św. Ducha, w miejscu gdzie później istniał szpital pod tym samym wezwaniem, wzmiankowany jednak dopiero w 1369 r.⁴⁷. Wg. J. Sporsa geneza kościoła św. Ducha jest znacznie późniejsza, jeśli się przyjmie, że osada przedlokacyjna znajdowała się w innym miejscu⁴⁸.

W tej sytuacji jedynym bezspornym faktem jest pierwsze wzmiankowanie budowy kościoła parafialnego pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny w Świdwinie w 1338 r. i nadanie mu w uposażeniu 4 łanów ziemi we wsi Smardzko⁴⁹. Pierwotna budowla została gruntownie przebudowana już w XV w. w stylu gotyckiej trzynawowej bazyliki, ukończonych przed 1469

---

45 A. Czarnik, *Okres republiki weimarskiej*, s. 158–159; J. Lindmajer, *Okres międzywojenny i II wojna światowa*, s. 181.

46 Tamże. Obszary dworskie zlikwidowano z dniem 1 września 1932 r., włączając je do gmin wiejskich.

47 E. Smulikowska-Rowińska, *Świdwin – Studium urbanistyczne*, s. 61–63, 62: szkic planu miasta po lokacji.

48 J. Spors, *Początki Świdwina*, s. 62;

49 Nadania dokonał Mateusz Drossete, syn Mikołaja Olafsona, w 1319 r. współnabywcy Świdwina. Por. A. Czacharowski, *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim*, s. 62; T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 34 (tam starsza literatura niemiecka).

rokiem, której bryła przetrwała bez większych zmian do naszych czasów⁵⁰. Proboszcz tego kościoła był utrzymywany na koszt właścicieli miasta, czyli początkowo rodu Wedłów, i zamieszkiwał na zamku⁵¹.

Przejęcie Świdwina we władanie krzyżaków, skutkowało również przebudową i rozbudową zamku, trwającą do połowy XV w. Wtedy też wybudowano i wyposażono kaplicę zakonną, przeznaczoną dla krzyżackich notabli, braci zakonnych i rycerzy przebywających w zamku. Tym samym Świdwin stał się jednym z elementów sieci zakonnej w państwie krzyżackim, nie tylko w wymiarze militarno-obronnym, ale również religijnym, pełniąc centralną funkcję administracyjną dla Nowej Marchii⁵².

W 1442 r. wielki mistrz zakony w Malborku ufundował klasztor kartuzów w Świdwinie, a dokładniej na przekazanej im na własność ziemi poza murami miejskimi, nad brzegiem Regi⁵³. Do fundacji dołożyli się również mieszkańcy Świdwina, przekazując zakonnikom działkę na dom w centrum miasta. Świdwińska kartuzja pod wezwaniem „Pokój Boży” (Frede Godes) została założona przez mnichów z kartuzji „Raj Maryi” (Paradisus Beate Mariae virg.) założonej w 1381 r. w okolicach Gdańska (dzisiejsze Kartuzy). Obie utrzymywały ścisłe kontakty aż do 1477 r., mimo że kartuzja gdańska należała już wtedy do Polski; obie też należały do utworzonej w 1412 prowincji saskiej.⁵⁴ Kartuzi świdwińscy przejęli od miasta opiekę nad szpitalem św. Ducha i duszpasterstwem w jego obrębie w zamian za przypisane do szpitala uposażenie ziemskie⁵⁵. Klasztor kartuzów był jedynym klasztorem na ziemi świdwińskiej i przetrwał do 1539 r. Wtedy to (lub rok później) w wyniku procesów reformacji rozpoczętych w Nowej Marchii wraz z przejściem na luteranizm margrabiego Jana kostrzyńskiego klasztor zsekularyzowano. Margrabia przekazał dobra klasztoru kartuzów joannitom przeniesionym z Chwarszczan do Świdwina a komandor tego konwentu otrzymał funkcję landwójta w Świdwinie i Drawsku.

Nieco wcześniej, 17 marca 1538 r. w kościele parafialnym w Świdwinie odprawiono pierwsze nabożeństwo luterskie, a w święto św. Piotra i Pawła wprowadzono nową ordynację kościelną⁵⁶. Tak więc okres 1538–1539 był dla Świdwina przełomem oznaczającym przejście w struktury nowej organizacji kościelnej.

---

50 E. Smulikowska-Rowińska, Świdwin – Studium urbanistyczne, s. 64–66.

51 T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 34–35.

52 Tamże, s. 42–44.

53 Kartuzja świdwińska ma już obszerną literaturę. Z najnowszych prac: E. Rymar, *Kartuzja świdwińska*, s. 305–318; tenże, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 713–721, T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 53–55, 60–61. Najpełniejsza dokumentacja w: K. Neitmann, *Schivelbein (Świdwin). Kartäuser*, s. 1073–1085, plan miasta Świdwina z 1722 r. (s. 183) i mapy posiadłości ziemskich kartuzów (s. 1084–1085).

54 E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 714–715, tenże, *Kartuzja*, s. 306.

55 Tamże.

56 Tamże.

Do tej pory bowiem Świdwin wraz z całym okręgiem należał do diecezji kamieńskiej (powstałej w l. 1123–1128), która od 1188 r. (z kilkoma przerwami) podlegała bezpośrednio papieżowi (egzempcja)⁵⁷. Jej południowa granica od początku XIV w. biegła wzdłuż Warty, Noteci i Drawy. W 1273 r. prepozyt kolegiaty NMP w Kołobrzegu uzyskał uprawnienia sędowniczo-wizytacyjne w całej kasztelanii kołobrzesckiej, co zapoczątkowało powstanie archidiaconatu kołobrzesckiego. Tym samym ziemia świdwińska znalazła się od początku w obszarze jego jurysdykcji⁵⁸.

Od 1535 r. rozpoczął się proces luteranizacji diecezji kamieńskiej połączony z zanikiem katolickich struktur kościelnych aż do jej podporządkowania władzy książęcej w połowie XVI w. Z czasem jurysdykcję kościelną nad Brandenburgią i Pomorzem jako obszarami misyjnymi objęła diecezja w Paderborn, która funkcje te przekazała biskupowi we Wrocławiu z dniem 30 kwietnia 1811 r. W roku następnym (23 czerwca 1812 r.) rząd pruski uzgodnił z biskupem wrocławskim, że przejętymi obszarami będzie zarządzał delegat biskupa wrocławskiego, którym miał być każdorazowy prepozyt kościoła św. Jadwigi w Berlinie⁵⁹. Ustalenia te znalazły również sankcje papieskie w bulli cyrkumskrypcyjnej „De salute animarum” z 16 lipca 1821 r. określającej nowy podział diecezji i ich granic w Królestwie Prus. Przyłączone do diecezji wrocławskiej tereny tworzyły na jej podstawie Książęco-Biskupią Delegaturę Pomorza i Brandenburgii, zwaną potocznie Delegaturą Berlińską od zarządzającego nią prepozyta parafii św. Jadwigi w Berlinie. Odtwarzanie struktur Kościoła katolickiego w pruskiej prowincji Pomorze (Pommern) dopiero w XIX w. wynikało ze znikomej liczby katolików na tych terenach we wcześniejszym okresie. Odrodzenie katolicyzmu następowało tam stopniowo dopiero pod koniec XIX w., jednak tempo wzrostu wiernych tego wyznania było imponujące. W 1880 r. w całej prowincji pomorskiej żyło ok. 1,5% katolików zaś w 1925 ok. 3,5%, w 1939 liczba ta się podwoiła do 7,4%⁶⁰. Przyrost ten nie rozkładał się jednak równomiernie na całą prowincję. O ile jeszcze w 1890 r. w rejencji szczecińskiej i koszalińskiej mieszkała prawie równa liczba katolików (odpowiednio 12 339 i 12 385) to w 1939 r. liczba katolików w tej pierwszej była ponad dwukrotnie wyższa niż w rejencji koszalińskiej (51 095 i 21 701)⁶¹.

Liczba katolików w powiecie świdwińskim w XIX w. była niewielka. W samym mieście w 1816 r. nie odnotowano osób wyznania katolickiego, w roku 1831 było ich 10 a trzydzieści lat później zaledwie 41, zaś w całym powiecie 71⁶². Powiat świdwiński posiadał obok sąsiadującego z nim powiatu drawskiego i dalej na wschód położonego bobolickiego najmniej-

---

57 B. Kumor, *Kamieńska diecezja*, kol. 483–497. Tam obszerna bibliografia.

58 Tamże, kol. 488.

59 L. Bończa-Bystrzycki, *Kościół katolicki na Pomorzu Zachodnim*, s. 22–23.

60 Tamże, s. 5–6, tabela nr. 1.

61 Tamże, s. 15, tabela nr. 5.

62 L. Bończa-Bystrzycki, *Z dziejów Kościoła ewangelickiego*, s. 90–91.

szą liczbę katolików w stosunku do pozostałych powiatów rejencji koszalińskiej: w 1871 r. w całym powiecie świdwińskim zamieszkiwało zaledwie 59 osób tego wyznania (72 w powiecie drawskim i 18 w bobolickim). Liczby te rosły stopniowo, by osiągnąć najwyższą wartość w 1910 r. Wtedy w powiecie świdwińskim mieszkało 252 katolików (459 w pow. drawskim i 220 w bobolickim)⁶³. Mimo tego Świdwin stał się ważnym ośrodkiem duszpasterskim dla katolików już od drugiej połowy XIX w.

W 1862 r. biskup wrocławski Henryk Foerster odpowiadając na potrzeby duszpasterskie wystąpił do władz państwowych o utworzenie w Delegaturze Berlińskiej wzorowanego na własnej diecezji archiprezbiteratu pomorskiego z siedzibą w Szczecinie, który pod względem organizacyjnym odpowiadał dekanatom w innych diecezjach. Reskrypt ministerialny z 27 lutego 1863 r. powoływał do istnienia archiprezbiterat szczeciński z dziewięcioma ośrodkami duszpasterskimi, wśród których nie było jeszcze Świdwina, a najbliższe znajdowały się w Stargardzie lub Kołobrzegu⁶⁴. Kolejna reorganizacja tej struktury nastąpiła już po kilku latach w dniu 3 września 1867 r. Wtedy to archiprezbiterat szczeciński podzielono na trzy archiprezbiteraty obejmujące swym zasięgiem całą prowincję pomorską: pierwszy z siedzibą w Stralsundzie posiadał 6 ośrodków duszpasterskich, drugi w Szczecinie z 5 ośrodkami i trzeci w Koszalinie z czterema: w Kołobrzegu, Koszalinie, Słupsku i Świdwinie⁶⁵. Podział ten w zasadzie pokrywał się z podziałem na trzy rejencje prowincji pomorskiej i przetrwał do 1884 r., kiedy to archiprezbiterat stralsundzki przyłączono do szczecińskiego, zaś z tego ostatniego dwie parafie: Stargard i Święciechowo przyłączono do archiprezbiteratu koszalińskiego. Stan ten przetrwał do 1909 r., kiedy ponownie rozdzielono oba zachodnie archiprezbiteraty prowincji pomorskiej. Natomiast Świdwin pozostał w archiprezbiteracie koszalińskim do 1937 r. Wtedy to przeprowadzono kolejną reorganizację, która weszła w życie z dniem 1 stycznia 1938 r. W jej wyniku z części archiprezbiteratów szczecińskiego i koszalińskiego utworzono kolejny (czwarty) archiprezbiterat pomorski z siedzibą w Stargardzie i wtedy parafia świdwińska znalazła się w jego obrębie⁶⁶. Stan ten przetrwał do 1945 r., jednak w międzyczasie zmieniła się przynależność diecezjalna prowincji pomorskiej. Na podstawie konkordatu Stolicy Apostolskiej z Wolnym Państwem Prus z dnia 14 czerwca 1929 r., z dniem 31 sierpnia 1930 r. utworzono diecezję berlińską, która wchodziła w skład nowo utworzonej prowincji kościelnej zwanej metropolią wrocławską, obejmującą ponadto diecezję warmińską i Wolną Prałaturę Pilską⁶⁷. Dotychczasowa Delegatura Berlińska weszła w skład diecezji berlińskiej i stan ten również przetrwał do 1945 r.

---

63 Tenże, *Kościół katolicki na Pomorzu Zachodnim*, s. 16, tabela nr. 6.

64 Tamże, s. 42–43.

65 Tamże, s. 43.

66 Tamże, s. 45 oraz mapa s. 25.

67 Tamże, s. 38.

Kościół ewangelicki. Można przyjąć z dużym prawdopodobieństwem, że zainstalowanie w 1538 r. pierwszego kaznodziei luterńskiego dało początek i ciągłość tego wyznania w Świdwinie i całym powiecie świdwińskim aż do 1945 r. Prawdopodobnie już w 1540 r. utworzono w Świdwinie inspekcję (rodzaj synodu okręgowego odpowiadającego dekanatom w Kościele katolickim) z funkcją superintendenta⁶⁸. Ciągłość jej istnienia potwierdza generalna wizytacja kościołów ewangelickich na Pomorzu w 1573 r.⁶⁹. Świdwiński synod okręgowy, obejmujący swym zasięgiem powiat świdwiński przetrwał do 1815 r. Włączenie powiatu świdwińskiego i drawskiego do prowincji pomorskiej w wyniku pruskich reform administracyjnych w 1815 r. spowodowało również przeniesienie świdwińskiego synodu okręgowego i superintendencji świdwińskiej do prowincji pomorskiej.

W 1816 r. świdwiński synod okręgowy w ramach nowej prowincji pomorskiej i rejencji koszalińskiej liczył 11 parafii, w 1818 już 12. W latach 1858–1898 było ich 13, a od tej daty do połowy lat 20. XX w. – 15. Po włączeniu powiatu świdwińskiego do powiatu białogardzkiego z dniem 31 sierpnia 1932 r. synod okręgowy w Świdwinie pozostał nadal licząc 14 parafii, gdyż parafię Kluczkowo połączono z parafią Świdwin II⁷⁰. Ponadto przy parafiach istniały jeszcze kościoły filialne w innych miejscowościach, których liczba się zmieniała w omawianym okresie. I tak w latach 1816–1843 oprócz 12 kościołów parafialnych w okręgu synodalnym Świdwin istniało jeszcze 17 kościołów filialnych, natomiast w 1927 r. było 15 parafii i 20 kościołów filialnych⁷¹.

Szczegółowy wykaz parafii i filii wchodzących w skład synodu okręgowego w Świdwinie w czasie jego przynależności do prowincji pomorskiej przedstawia poniższa tabela.

Lp.	Nazwa parafii	Rok						Kościół filialne
		1816	1818	1858	1898	1928	1945	1927
1	Bierzwnica	–	–	+				Donatowo
2	Cieszeniewo	–	–	+				Redło, Sława, Sucha
3	Kluczkowo	+				–	–	Smardzko
4	Krosino	+						Jarzębniki, Przybysław
5	Łabędzie	+						Karsibór, Rzepczyno
6	Nielep	+						Kłodzino, Krzecko
7	Oparzno,	+						Kłępczewo, Łąkowo
8	Rusinowo	+						Lekowo

68 L. Kortlepel, *Schivelbeiner Geschichte und Geschichten*, s. 32–33.

69 L. Bończa-Bystrzycki, *Z dziejów Kościoła ewangelickiego*, s. 19.

70 L. Bończa-Bystrzycki, *Z dziejów Kościoła ewangelickiego*, s. 51–55.

71 Tamże, s. 59–63. W samym Świdwinie były już dwie parafie ale korzystały ze wspólnego kościoła.

Lp.	Nazwa parafii	Rok						Kościół filialne
		1816	1818	1858	1898	1928	1945	1927
9	Rydzewo	+						Nętno
10	Rzesznikowo	–	+	–	–	–	–	–
11	Słonowice	+						Pęczierzyno
12	Świdwin	+				–	–	–
13	Świdwin I	–	–	–	–	+		–
14	Świdwin II	–	–	–	–	+		–
15	Toporzyk	–	–	–	+			–
16	Więclaw	+						Brzeźno, Wilczkowo
17	Ząbrowo	+						Berkanowo, Kartlewo

Tabela wykonana przez autora na podstawie: L. Bończa-Bystrzycki, *Z dziejów Kościoła ewangelickiego*, s. 51–55.

+ oznacza rok przyłączenia lub utworzenia parafii w synodzie okręgowym Świdwin, – oznacza rok odłączenia od synodu lub zniesienia parafii w danej miejscowości.

Tab. 1. Liczba i nazwy parafii i filii w świdwińskim synodzie okręgowym w latach 1816–1940

Inne wyznania i religie. Liczba ludności żydowskiej w powiecie świdwińskim była niewielka a osadnictwo żydowskie na tym terenie datowane jest stosunkowo późno. Pierwsza osada żydowska na przedmieściach Świdwina powstała ok. 1680 r. W 1737 r. w osadzie tej żyło 7 rodzin⁷². Dalszy rozwój gminy żydowskiej w Świdwinie nie był zbyt dynamiczny. W 1816 r. było tam 78 osób wyznania mojżeszowego, w 1861 – 253 osoby a w całym powiecie niewiele ponad 500 osób⁷³. Pod koniec XIX w. przyrost ludności żydowskiej w powiecie świdwińskim przybrał na sile. W 1880 r. w samym Świdwinie było już 357 Żydów i wtedy też wybudowano w mieście synagogę, którą spalono podczas ‘nocy kryształowej’ (9–10 XI 1938) a w następnych dniach mury wysadzono w powietrze⁷⁴.

Przedstawiciele innych wyznań chrześcijańskich zamieszkiwali w powiecie świdwińskim w znikomej ilości i nie tworzyli zwartych skupisk ani struktur kościelnych. W 1910 oku w Świdwinie mieszkało 67 przedstawicieli „innych wyznań chrześcijańskich”, a w okresie międzywojennym liczba ta jeszcze spadła, gdyż w 1927 r. w całym okręgu synodalnym Świdwina mieszkały tylko 42 osoby „sekcjarzy”⁷⁵.

72 T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 68.

73 L. Bończa-Bystrzycki, *Z dziejów Kościoła ewangelickiego*, s. 91.

74 T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 78–79.

75 L. Bończa-Bystrzycki, *Z dziejów Kościoła ewangelickiego*, s. 91–93.

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne.

Początki stałego osadnictwa na tym terenie dały od VIII w. komórki osadnicze tworzące „odrębną małoplemienną jednostkę organizacji terytorialnej”⁷⁶. Jej granice od zachodu, północy i wschodu wyznaczał bieg górnej Regi, która tworzy na tym terenie swoiste półkole. W skład tej jednostki wchodził łańcuch grodów i osad zgrupowanych nad brzegiem Regi: Nętno, Słonowice, Lipce, Łąkowo, Niemierzyno, Karsibór, datowanych od VIII do połowy X w. Z ugrupowaniem tych grodów należy łączyć również gród w Rzepczynie, Donatowie i osadę w Łabędziach⁷⁷. Historycy i archeolodzy przyjmują, że ośrodkiem organizacyjnym tego regionu był Świdwin, mimo że archeologom nie udało się dotychczas odnaleźć początków wczesnośredniowiecznego grodu w tym miejscu. Niektórzy badacze uważają jednak, że centrum tym był ośrodek grodowy w miejscowości Lipie nad Mogilicą, utożsamiany z „zagadkową ziemią Cinnenbroch, mającą obejmować również tereny późniejszej ziemi świdwińskiej”⁷⁸. Za Świdwinem bardziej przemawia jednak jego położenie: na lewym brzegu Regi w najdogodniejszym miejscu przejścia przez rzekę, „u węzłowiska dróg lądowych, które rozbiegały się stąd na południe, północ i zachód Świdwin wyrósł w drugiej połowie XIII w., przed nadaniem osadzie praw miejskich, do roli czołowego ośrodka otaczającego go zaplecza osadniczego”⁷⁹. Terytorium to zostało określone w dokumentach z późnego średniowiecza i w „Landbuchu” Nowej Marchii jako ‘Ziemia Świdwińska’ – terra Schiuelbeyn⁸⁰. Jego granice i obszar w XIV w. przedstawia rycina 1.

Jednym z ważniejszych czynników rozwoju samego Świdwina, jak i podległego mu regionu stanowiły szlaki handlowe przebiegające przez Świdwin. Jednym z nich była droga łącząca Wielkopolskę z Pomorzem. Był to trakt prowadzący z Kołobrzegu przez Gościno, Sławoborze, Świdwin, Drawsko do Ujścia⁸¹. Dwa dalsze szlaki prowadzące przez Świdwin ukształtowały się w XII–XIII w. Był to szlak prowadzący z Białogardu przez Świdwin, Łobez, Stargard do Szczecina a drugi z Barwic przez Świdwin w stronę Reska⁸².

---

76 Z. Wielgosz, *Pogranicze Wielkopolsko-Zachodniopomorskie*, s. 139.

77 Tamże, s. 139.

78 Tamże, s. 140.

79 Tamże, s. 140.

80 Tamże, s. 140 oraz przyp. 41 obszerna literatura przedmiotu na temat początków miejskiego osadnictwa w Świdwinie.

81 K. Ślaski, *Podziały terytorialne Pomorza*, s. 155–156; tenże, *Zarys dziejów Świdwina*, s. 29–30

82 Jak wyżej oraz Z. Wielgosz, *Pogranicze Wielkopolsko-Zachodniopomorskie*, s. 140–141.

Według najnowszych badań w ziemi świdwińskiej zlokalizowano ok. 22 miejscowości, w których istniały poparte badaniami archeologicznymi grodziska lub osady z VIII–XI w.⁸³ Są to:

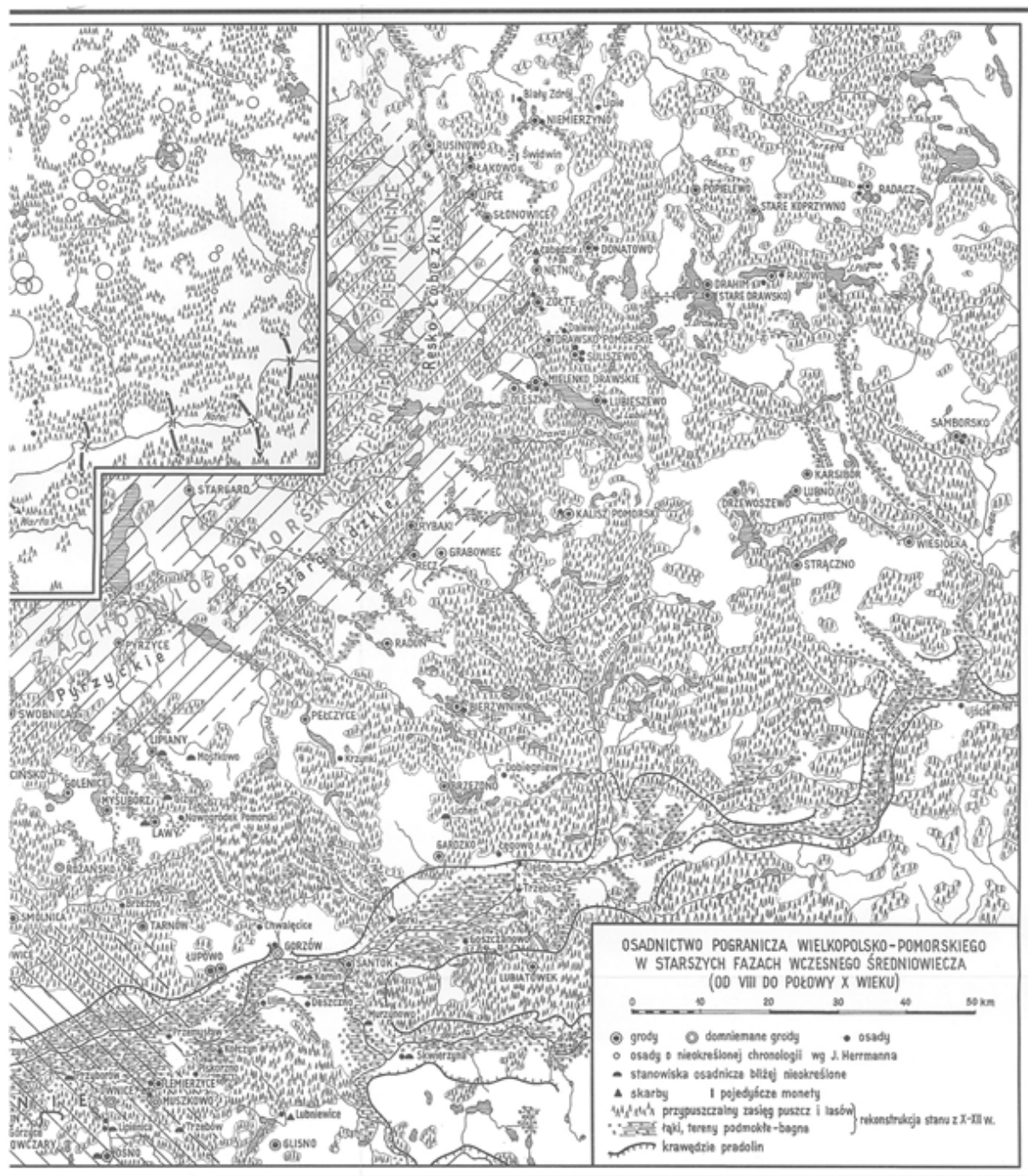
- Biały Zdrój, wieś 6,5 km na płn. od Świdwina.
- Bystrzyno, wieś 6 km. na płn. od Świdwina.
- Chomętowo, wieś 5 km. na pld. wsch. od Świdwina.
- Gola Dolna, nowsza osada 4 km. na pld. zach. od Świdwina.
- Grądzkie, wieś 10,5 km na pld. wsch. od Świdwina.
- Jastrzębniki, wieś 9,5 km na płn. zach. od Świdwina.
- Kluczkowo, wieś 7 km na pld. wsch. od Świdwina.
- Kłodzino, wieś 11 km na płn. wsch. od Świdwina.
- Koszanowo, wieś 4 km na pld. wsch. od Świdwina.
- Krosino, wieś 4 km na płn. od Świdwina.
- Krzepko, wieś 12 km na płn. od Świdwina.
- Lipce, wieś 7 km na pld. zach. od Świdwina.
- Łabędzie, wieś 14 km na pld. od Świdwina.
- Łąkowo, wieś 7 km na zach. od Świdwina.
- Niemierzyno, wieś 4,5 km na płn. wsch. od Świdwina.
- Oparzno, wieś 5 km na zach. od Świdwina.
- Pótlchleb, wieś 5,5 km na pld. zach. od Świdwina.
- Rusinowo, wieś 11 km na zach. od Świdwina.
- Rzepczyno, wieś 9 km na pld. od Świdwina.
- Słonowice, wieś 8 km na pld. zach. od Świdwina.
- Słowieńsko, wieś 13 km na płn. zach. od Świdwina.

Świdwin, skreślony z rejestru grodzisk, gdyż badania archeologiczne nie potwierdziły istnienia grodziska w tym miejscu, określane jest jako osada z XI–XII w. Wg. E. Rymara domniemane grodzisko mogło się jednak znajdować nad jeziorem Bukowiec ok. 4 km na południe od centrum miasta. Wcześniejsze prace historyczne zakładały ciągłość osadnictwa od czasów wczesnośredniowiecznych na piaszczystej wyspie w rozlewisku Regi, gdzie pod koniec XIII w. lokowano miasto i skąd miała pochodzić niemiecka nazwa Świdwina: Schivelbein – „krążek na bagnie”⁸⁴. Józef Spors podważył te ustalenia dowodząc, że przedlokacyjny Świdwin jako osada wiejska nie istniał na znajdującej się w zakolu Regi wyspie, lecz na południe od krawędzi pradoliny Regi w okolicy dzisiejszego Świdwinka, gdzie krzyżowały się szlaki handlowe. Rozwój

---

83 E. Rymar, *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii*, s. 106–109. Tam pełna dokumentacja bibliograficzna dla każdej miejscowości.

84 Tamże, s. 108–109. Por. J. Spors, *Początki Świdwina*, s. 45–49. T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 24–27.

Ryc. 8. Fragment mapy osadnictwa pogranicza wielkopolsko-pomorskiego od VIII do poł. X w. (źródło: Z. Wielgosz, *Pogranicze Wielkopolsko-Zachodniopomorskie, Aneks*).

osady był jednak na tyle pomyślny, że margrabiowie brandenburscy po 1280 r. zdecydowali o podniesieniu jej do rangi miasta, jednak z przyczyn urbanistycznych (lub obronnych) zdecydowali o lokacji na tzw. surowym korzeniu i relokacji miasta bezpośrednio nad brzeg rzeki Regi⁸⁵.

85 J. Spors, *Początki Świdwina*, s. 50–57, T. Katafiasz, *Dzieje miasta do 1945 roku*, s. 27–31.

Ryc. 9: Fragment mapy osadnictwa pogranicza wielkopolsko-pomorskiego od poł. X w. do poł. XIII w. (źródło: Z. Wielgosz, *Pogranicze Wielkopolsko-Zachodniopomorskie, Aneks*).

W tej sytuacji nazwa miasta miałyby starszy, słowiański rdzeń, pochodzący od bagiennej rośliny „świdwa” i brzmiałyby: „Świbowa, Świbowina, Świdwin lub Skwilbin”⁸⁶.

Podstawę źródłową dla bardziej szczegółowych analiz historyczno-geograficznych i porównawczych struktur osadniczych na badanym terenie dla okresu późniejszego mogą stanowić urzędowe wykazy miejscowości dla dwóch przekrojów czasowych: 1815 i 1871 r. Pomocniczo posługiwano się również wykazami dla trzeciego przekroju czasowego z roku 1939.

Wybór zarówno przekrojów czasowych jak źródeł nie był przypadkowy. Rok 1815 miał dla dawnego powiatu świdwińskiego ogromne znaczenie, gdyż wtedy właśnie (jak już wyżej wspomniano)

wraz z powiatem drawskim został on włączony do nowej prowincji pruskiej Pommern (Pomorze). Równocześnie jednak utworzenie w 1815 r. dla całego państwa jednolitego systemu pro-

wincji, rejencji i powiatów zamykało odrębność dawnego Księstwa Pomorskiego znajdującego się w granicach państwa pruskiego od 1648 r., jednak do tego czasu (1815) zachowującego wiele własnych tradycji i odrębności. Ważna więc była przeprowadzona w 1818 r. ‘inwentaryzacja’ „topograficzno-statystyczna” nowej prowincji pomorskiej według rejencji i powiatów, z pełnym wykazem miejscowości i ich typów, liczbą zamieszkujących je osób, ich wyznaniem i przynależnością parafialną. Całość została opublikowana w formie drukowanego wykazu tabelarycznego i alfabetycznego pod tytułem: *Ortschafts-Verzeichnis des Regierungs-Bezirks Cößlin*, Berlin 1819.

Drugi wykaz urzędowy jest wynikiem spisu powszechnego z 1871 r., którego wyniki zweryfikowano na poziomie danych urzędowych gmin, powiatów i rejencji i opublikowano w formie odrębnego wykazu: *Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Nach den Urmaterialien der allgemeinen Volkszählung vom 1. Dezember 1871*, bearb. und zusammengest. v. Königlichen Statistischen Bureau, Bd. 3, Provinz Pommern, Berlin 1874. Źródło to zostało poddane gruntownej, wieloaspektowej analizie historycznej, statystycznej, demograficznej i kartograficznej przez duży zespół badaczy z Uniwersytetu Szczecińskiego, zaś jej wyniki zostały opublikowane w formie obszernego *Atlasu historycznego Pomorza Zachodniego*⁸⁷. Jak już wyżej wspomniano, pomocniczo korzystano również z drugiego tomu *Atlasu historycznego Pomorza Zachodniego*, opartego na wynikach spisu z 17 maja 1939 r.⁸⁸

Dla badań struktury i kategorii jednostek osadniczych podstawowe znaczenie ma pierwszy z analizowanych wykazów. Tam bowiem w sposób ‘urzędowy’, czyli racjonalnie systematyczny, próbowano ująć tradycyjne i bliżej niezdefiniowane typy miejscowości. W tym celu wprowadzono (również niezdefiniowaną) kategorię miejscowości głównych. Zaliczono do nich, jak stwierdzono we Wstępie, tylko miasta (Städte), osady handlowe (Flecken) i wsie (Dörfer), którym w ramach danego powiatu nadano kolejne numery porządkowe⁸⁹. Do nich z kolei przypisano zależne lub „przyległe” (dazu gehörig) pojedynczo położone (einzeln liegende) miejscowości, takie jak folwarki (Vorwerke), młyny (Mühlen) i pozostałe siedliska (sonstige Etablissements). Ponieważ w cytowanym tu Wstępie nie ma szczegółowego zestawienia ani wyodrębnionych typów miejscowości ani przyjętych dla nich skrótów, więc można przypuszczać, że nie przywiązywano do tych określeń zbyt większej wagi, co jak się wydaje było szerszym zjawiskiem charakterystycznym dla całej prowincji pomorskiej w XIX w. Oto bowiem w wytycznych do spisu powszechnego z 1871 r. wyraźnie wskazano, by przy topograficznym określeniu miejsca zamieszkania unikać „wieloznacznego a tym samym pustego znaczeniowo terminu Etablissement”⁹⁰. Co jednak ciekawe, dla autorów wykazu z 1819 r. ważna była przy-

---

87 *Atlas Historyczny Pomorza Zachodniego*, t. 1.

88 *Atlas Historyczny Pomorza Zachodniego*, t. 2.

89 *Ortschafts-Verzeichnis*, s. III.

90 Cyt. za: *Atlas Historyczny Pomorza Zachodniego*, t. 1, s. 13, przyp. 6.

należność własnościowa danej miejscowości, dlatego wprowadzili przy określeniu numerowanych przez siebie ‘miejscowości głównych’ kilka kategorii: własność domeny państwowej (zum Domainen-Amts-Bezirk, oder zum Domainen-Intendantur-Amts-Bezirk gehörig), własność miejska (Kämmerei-Ortschaften) lub własność mieszana, częściowo państwowa a częściowo prywatna (Teils zum Domainen-Amts-Bezirk, teils zum Besitz eines Privat-Gutsherrn gehörig). W badanym przez nas obszarze obecnego powiatu świdwińskiego nie zanotowano jednak przykładów mieszanej własności w 1819 r. Własność miejska ograniczała się do dwóch miejscowości w historycznym powiecie świdwińskim (Nemmin i Brunow), zaś własność domeny państwowej do 12 spośród 46 ‘miejscowości głównych’ w tymże powiecie⁹¹.

Jeśli chodzi o typy miejscowości ‘podrzędnych’, przynależnych do miejscowości głównych, to, jak już wspomniano, nie wprowadzono w wykazie z 1819 r. ani ich jednolitej typologizacji ani nawet pełnej jednolitości. Oto bowiem obok wyraźnie wyodrębnionych miejscowości z ciągłością zamieszkania i własną nazwą, wprowadzono do wykazu wszystkie miejsca zamieszkałe (Wohnplätze) bez własnej nazwy, do których zaliczono np. młyn, cegielnię, karczmę (Krug), chatkę rybaka (Fischerkatzen), czy bliżej nieokreślone chaty, budy (Katen). Problem stanowią również występujące w wykazie określenia dla miejsc zamieszkałych (bez własnej nazwy) które albo są językowymi regionalizmami lub też anachronizmami np.: Holzkatzen jako Holzwärterei, czy Heidewärterei. Można jedynie przypuszczać, że chodzi o jakieś stróżówki lub budki dla pasterzy lub robotników leśnych. W analizie ilościowej i jakościowej miejsca zamieszkałe bez własnej nazwy nie zostały uwzględnione.

Jeśli chodzi o problemy identyfikacyjne, to z wykazu z 1819 r. nie udało się zlokalizować na mapie pięciu miejscowości, które występują w wykazie z 1871 r. i *Atlasie historycznym Pomorza Zachodniego*. Są to: Brosland (Gut-majątek), Cavelsberg (Colonie), Heinrichshöhe (Colonie), Passentin (Gut) oraz Seeligsfelde (Colonie). Można przypuszczać na podstawie określeń topograficznych, że miejscowości te powstały już po 1819 r. Podobny przykład mamy z występującą w wykazie z 1819 r. miejscowością o nazwie Vorbruch, która jako „Buschkaten” (prawd. chata w zaroślach) przypisana została do miejscowości głównej Neusanzkow (Dorf). W 1871 r. Neusanskow jest już otoczone dwoma miejscowościami Vorbruch Klein (kolonia) i Vorbruch Gross (Gut – majątek). Te nieliczne problemy identyfikacyjne i pojedyncze przypadki pojawiających się nowych miejscowości, czterech nowych kolonii i trzech majątków w ciągu całych 50 lat (1819–1871) pozwalają już na tym poziomie wnioskować o bardzo słabej różnorodności i dynamice rozwoju struktur osadniczych na tym terenie, co jeszcze bardziej będzie widoczne przy analizie ilościowej i typologicznej.

---

91 W części wschodniej, należącej do historycznego powiatu białogardzkiego w ogóle nie przypisano kategorii własności do poszczególnych miejscowości.

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Analizowany materiał źródłowy w ujęciu ilościowym pozwala stwierdzić, że w 1819 r. w granicach obecnego powiatu świdwińskiego znajdowały się 152 miejscowości, z których 98 to były tzw. miejscowości główne, numerowane w ramach danego powiatu. W kategoriach topograficznych 45 posiadało określenie „Dorf”, zaś 44 „Kirchdorf”, do tego dochodziły dwa miasta (Świdwin i Połczyn), dwie wsie z kaplicą i jedna z domem modlitwy oraz jedna wieś należąca do miasta Świdwin oraz jedna wieś z młynem. W sumie w wykazie z 1819 r. mamy 18 typów miejscowości, przy czym wiele reprezentowanych przez jedną lub dwie jednostki, co przedstawia poniższa tabela 2. Z wykazu tego wynika jednoznacznie, że mamy do czynienia z typowo wiejską strukturą osadnictwa, z dwoma miastami, jedną miejscowością uzdrowiskową i jedną karczmą, 46 folwarkami i prawie stu wsiami

Typ miejscowości	Liczba miejscowości
Buschkatzen	1
Buschvorwerk	1
Dorf	45
Dorf Kaem.	1
Dorf mit Kapelle	2
Dorf und Bethaus	1
Forsterei	1
Forsthaus	1
Gesundbrunnen	1
Heidewaertere	1
Kirchdorf	44
Kolonie	2
Kreistadt	1
Krug	1
Stadt	1
Vorwerk	45
Vorwerk und Mühle	1
Wasserm; Dorf	1

Tab. 2. Typy miejscowości w wykazie „Ortschafts-Verzeichnis” z 1819 r.

Lokalizacja kartograficzna tych miejscowości wraz z ich przypisaniem do ówczesnych powiatów (1819) pozwala dość precyzyjnie wyznaczyć granice administracyjne i powiedzieć, że dzisiejszy powiat świdwiński leży w granicach aż 5 ówczesnych powiatów pruskich. Najwięcej miejscowości wchodziło w skład ówczesnego powiatu świdwińskiego, który prawie w całości znalazł się w granicach dzisiejszego powiatu – jedynie dwie wsie na południu, Nuthhagen i Rützwitz, należące wtedy do powiatu świdwińskiego nie znalazły się w jego dzisiejszych granicach.

Dawny powiat świdwiński stanowi zachodnią część obecnego powiatu i tak jak już wspomniano, w 1819 r. tworzyło go 46 głównych miejscowości, z których 44 znalazły się w granicach powiatu obecnego. Drugą, prawie równą, wschodnią połowę dzisiejszego powiatu świdwińskiego stanowiły miejscowości dawnego powiatu białogardzkiego. W obecnym powiecie świdwińskim znalazły 43 główne (numerowane) miejscowości z tego powiatu. Ponadto przy granicy wschodniej i południowej znajdują się trzy miejscowości, które w 1819 r. należały do powiatu szczecineckiego (Neustettinsche Kreis): Collatz na wschodzie oraz Neu i Alt Liepenfier na południu. Na zachód od południowej granicy z powiatem szczecineckim, jedna miejscowość obecnego powiatu świdwińskiego – Gersdorf – należała do ówczesnego powiatu drawskiego, natomiast na północnym zachodzie obecnego powiatu świdwińskiego pięć miejscowości głównych: Petershagen, Moitzelwitz, Stolzenberg, Leppin i Rogzow, należały do powiatu Księstwo (Fürstentumsche Kreis), który był pozostałością dawnego księstwa kamieńskiego i w 1872 r. został przekształcony w powiat kołobrzESCO-karliński.

Jeśli wyniki analizy wykazu z 1819 r. porównamy z wynikami analiz zawartych *Atlasie historycznym Pomorza Zachodniego* (t. 1 – 1871 r., arkusze mapowe 3.1–3.6), to widzimy przede wszystkim różnicę kategorii, gdyż wykaz z 1871 r. i oparty na nim tom Atlasu zawierają zestawienie gmin wiejskich i obszarów dworskich. Równocześnie trzeba wyjaśnić, że gminy wiejskie w ich historycznym rozwoju na Pomorzu Zachodnim w drugiej połowie XIX w. obejmowały pojedyncze wsie i osady, „do których bardziej pasowałoby określenie ‘gromada wiejska’ lub ‘sołectwo’ albo też ‘władztwo ziemskie (dla obszarów dworskich)’⁹².

Tezę tę w pełni potwierdzają przeprowadzone przez nas badania szczegółowe. Dla obecnego powiatu świdwińskiego w wykazie z 1871 r. zidentyfikowano 165 miejscowości, które równocześnie są siedzibami gmin wiejskich i obszarów dworskich. Co ciekawe, wszystkie miejscowości główne z wykazu w 1819 r. (98) znalazły się w wykazie z 1871 r., co potwierdza stabilność i ciągłość osadnictwa na tym terenie. Drugi wniosek wynikający z porównania obu wykazów to znacznie mniejsza liczba kategorii miejscowości, które w 1871 r. były siedzibami gmin wiejskich i obszarów dworskich. Jeśli w 1819 r. ich liczba wynosiła 18, to w 1871 r. już tylko 9, co przedstawia poniższa tabela:

---

92 *Atlas historycznym Pomorza Zachodniego*, t. 1, s. 15; *Dzieje Ziemi Białogardzkiej*, s. 116.

Typ miejscowości	Liczba miejscowości
Amsdorf	3
Colonie	11
Dorf	46
Gut	9
Kaemmereidorf	1
Kirchdorf	15
Rittergut	77
Stadt	2
Vorwerk	1

Tab. 3. Typy miejscowości będących siedzibami gmin wiejskich i obszarów dworskich w 1871 r. (źródło: *Atlas historycznym Pomorza Zachodniego, t. 1*).

Z powyższej tabeli wynika jednoznacznie, że w 1871 r. dominowały dwa typy jednostek osadniczych: Dorf (wieś) w 65 przypadkach i Rittergut (majątek rycerski) w 77 przypadkach. 11 kolonii i 9 majątków właściwie dopełniało ten obraz. Od razu uderza nas w tej analizie niebywale duża liczba majątków rycerskich, które były siedzibami obszarów dworskich, a których nie spotykamy w wykazie z 1819 r. Było to wynikiem procesów uwłaszczeniowych i związanych z tym zmian własności oraz struktury osadniczej i administracyjnej na Pomorzu jak i w innych prowincjach państwa do połowy XIX w. Pojęcie „dóbr rycerskich” zostało wtedy dokładnie zdefiniowane, jako majątek nie mniejszy niż 600 mórg (153 ha), cechujący się wzorową gospodarnością. O kwalifikacji do tej kategorii decydował naczelnny prezes prowincji, a jej uzyskanie dawało przywileje w postaci utworzenia własnego obszaru dworskiego i wykonywania w nim władzy policyjnej nad mieszkańcami, czyli własnymi robotnikami folwarcznymi⁹³. W skali całej prowincji dwa i pół tysiąca rodzin posiadało areal ziemski wynoszący prawie 2/3 jej powierzchni⁹⁴. Ogromna większość z tych dóbr znajdowała się w rękach szlachty, co dodatkowo konserwowało stare stosunki społeczne w tej prowincji. Wyniki dla całej prowincji potwierdzają badania szczegółowe np. dla powiatu białogardzkiego, gdzie w 1855 r. 91 majątków rycerskich posiadało 301 916 mórg ziemi czyli 67,7% powierzchni powiatu⁹⁵. Dokładnie ta sama struktura odzworowuje się w kategoriach jednostek osadniczych oraz ich ewolucji na obszarze powiatu świdwińskiego. Spośród 152 miejscowości w wykazie z 1819 r. 25 w 1871

93 *Atlas historycznym Pomorza Zachodniego, t. 1, s. 17.*

94 Tamże, s. 19.

95 *Dzieje Ziemi Białogardzkiej, s. 122–125.*

r. zmieniło swą kategorię ze wsi na dobro rycerskie, a ponadto w wykazie tym pojawiło się 55, czyli prawie 1/3 nowych miejscowości jako „dobra rycerskie”.

Kosztem tych przemian był zanik tych typów miejscowości, których ciągłość nie rokowała dalszej kariery administracyjnej poprzez podniesienie ich do rangi wiejskiej gminy lub obszaru dworskiego. Dlatego też w 1871 r. mamy tylko 1 folwark i 9 majątków nierycerskich jako domniemane siedziby obszarów dworskich. Ten zanik kategorii jednostek osadniczych w ciągu XIX w. dostrzegają również autorzy Atlasu i dostrzegają jego przyczyny w „postępującej modernizacji państwa i społeczeństwa”, co jednak wydaje się mało precyzyjne, żeby nie powiedzieć nietrafne, gdyż analizowany przez nas w niniejszym projekcie powiat gdański, gdzie rzeczywiście zachodziły dynamiczne procesy modernizacyjne, wykazywał ogromny rozwój różnorodności form i jednostek osadniczych. W przypadku Pomorza mamy raczej do czynienia z procesem odwrotnym: uwłaszczenie chłopów w poł. XIX w. doprowadziło wprawdzie do powstania dużych ale nielicznych gospodarstw chłopskich, jednak jeszcze w większej skali do koncentracji ziemi i tworzenia „dóbr rycerskich” konserwujących stare stosunki feudalne. Właśnie ten proces prowadził do zaniku różnorodności struktur i jednostek osadniczych na tym terenie.

Autorzy *Atlasu historycznego Pomorza Zachodniego* podkreślając wagę tych procesów zapowiadali również w pierwszym tomie umieszczenie aneksu w tomie drugim, który pokazywałby „topografię i zaludnienie miejsc zamieszkania leżących poza siedzibą gminy czy obszaru dworskiego, tworzących z reguły tzw. luźne osadnictwo (folwarki, kolonie, zagrody, młyny, wiatraki, latarnie morskie, fabryki, cegielnie, smolarnie, wapniarnie, owczarnie itd.), w obrębie których pojawiają się również miejsca zamieszkania nie będące budynkami mieszkalnymi (statki, barki, budy, szopy, szałas, ziemianki itd.)”⁹⁶. Ubolewając, że ten ambitny plan badawczy nie został jak dotąd zrealizowany w tomie 2. Atlasu, podkreślamy jego ważność i aktualność, czego dowodem mogą być skromne analizy przeprowadzone dla struktur osadniczych powiatu świdwińskiego.

---

96 *Atlas historycznym Pomorza Zachodniego*, t. 1, s. 29.

Wiesława Duży

Powiat m. Toruń

Obszar dzisiejszego miasta Torunia obejmuje tereny położone na obu brzegach Wisły, w jej dolnym biegu. Ważnym elementem krajobrazu okolic Torunia jest również dolina rzeki Drwęcy, wyznaczająca przez długi czas granicę między ziemią dobrzyńską a ziemią chełmińską a obecnie przy ujściu Drwęcy do Wisły biegnie fragment granicy omawianego tu powiatu miasta Toruń. Położenie na dwóch brzegach Wisły nie pozostaje bez wpływu na rozwój osadniczy omawianego obszaru w całym omawianym okresie. Z uwagi na ukształtowanie terenu w dorzeczu Wisły (słaba sieć lewobrzeżnych dopływów, silniej rozwinięta sieć dopływów prawobrzeżnych) średniowieczne szlaki handlowe biegły raczej lewym brzegiem rzeki i dopiero przy przeprawie w okolicach Starego Torunia dawały możliwość eksploracji prawego brzegu Wisły. Z powodu ukształtowania koryta rzeki, na wysokości Torunia tworzyły się dość trwałe kępy i wyspy na Wiśle, które ułatwiały przeprawę. Dość duże pierwotne zalesienie terenu sprawiało, że rzeki stanowiły warunek konieczny do sprawnej komunikacji. Wisła wraz z Drwęcą i niewielką rzeką Zieloną, uchodzącą do Wisły na wysokości wspomnianej przeprawy, dawały szansę na taką komunikację i uzasadniały pierwsze próby osadnicze w tych okolicach. Taki kształt koryta głównej rzeki tego obszaru i jej brzegów wynika z ułożenia jednostek geologicznych i tektonicznych, ścierających się właśnie na wysokości Torunia¹. Z kolei na rzeźbę terenu wpływał m.in. lądolód, jak również wody fluwoglacialne i wiatry, które doprowadziły do ukształtowania się morenowej Wysoczyzny Chełmińskiej i Kotliny Toruńskiej².

Badany obszar to przede wszystkim jedno z trzech historycznych wielkich miast pruskich. Toruń, obok Elbląga i Gdańska, rozwijał się dynamicznie od XIV w., aż do drugiego rozbioru korzystając z dochodów, które przynosił nie tylko handel, ale przede wszystkim rozległe posiadłości miejskie. Tak duży ośrodek zlokalizowany na prawym brzegu Wisły nie pozostawał bez wpływu na kształtowanie się sieci osadniczej również na jej lewym brzegu, mimo że dzisiejsza lewobrzeżna część Torunia aż do 1938 r. administracyjnie nie należała do miasta. Przykładem tego oddziaływania jest przeniesienie w górę Wisły w XV w. całego miasta

---

1 A. Tomczak, *Środowisko geograficzne Torunia i okolic*, s. 10–13, 39–40, 44–45; T. Jasiński, *Toruń w XIII–XIV wieku*, s. 105–109; A. Tomczak, *Kępa Bazarowa w świetle badań geomorfologicznych*.

2 A. Tomczak, *Środowisko geograficzne Torunia i okolic*, s. 27; H. Rochnowski, *Toruń i region toruński*.

Nieszawa w konsekwencji skarg zgłaszanych przez mieszczan toruńskich do króla polskiego. Dodać trzeba, że w tym czasie Toruń nie należał do państwa polskiego, którego granica z państwem krzyżackim przebiegała właśnie na Wiśle. Miasto wpływało również na kształt sieci osadniczej na prawym brzegu Wisły w taki sposób, że aż do końca XVIII w. w granicach dzisiejszego powiatu miasta Toruń występowały jedynie nieliczne miejscowości, które da się wyodrębnić na podstawie kryteriów nazewniczych, lokalizacyjnych i typologicznych. Ogromne posiadłości miasta miały przede wszystkim znaczenie gospodarcze, nie osadnicze. Trzecią cechą charakterystyczną dla okolic Torunia było osadnictwo olęderskie, rozwijające się od XVI w., jednak głównie poza zasięgiem dzisiejszego powiatu miasta Toruń, z powodu wspomnianego wyżej obszaru posiadłości miejskich. Czwartą cechą charakterystyczną omawianego obszaru jest znacząca przebudowa przestrzeni w XIX w., której efektem było nie tylko wyburzenie murów miejskich, lecz przede wszystkim otoczenie miasta (na obu brzegach Wisły) pierścieniem umocnień, które tworzyły tzw. twierdzę Toruń (niem. *Festung Thorn*). W krajobrazie miejskim w tym czasie radykalnie zmieniły się również Rudak i Jakubskie Przedmieście, na którym powstał olbrzymi kompleks infrastruktury związanej z obsługą garnizonu wojskowego stacjonującego w Toruniu. W ten sposób z przestrzeni zniknęły niektóre obiekty topograficzne (znielowane wzgórze Winnica), jak i obiekty (młyn Trzeposz). Jest to również jeden z najmniejszych obszarów objętych tym badaniem pod względem liczby miejscowości notowanych we współczesnym Państwowym Rejestrze Nazw Geograficznych. W wykazie z 2017 r. było ich 48 (łącznie w prawo- i lewobrzeżnej części miasta), co należy uznać za konsekwencję historycznego rozwoju sieci osadniczej.

1. Podziały administracyjne

1.1. Podziały administracji świeckiej

W XIII w. na omawianym obszarze mamy do czynienia z państwem kościelnym, co determinuje charakter podziałów administracyjnych w okresie lokacji miasta Torunia. Należy o tym pamiętać w odniesieniu do poniższych ustaleń z uwagi na to, że władza administracyjna nie była z założenia wyłącznie władzą świecką. Podział na administrację świecką i kościelną na omawianym obszarze a okresie od XIII do XV w. jest więc podziałem umownym. Ta sytuacja dotyczy obszaru na obu brzegach Wisły.

Na lewym brzegu Wisły w XIII w. mamy do czynienia z księstwem, które podzielono na kasztelanie. Interesujący nas obszar badawczy (z Wielkimi i Małymi Stawkami, Rudakiem, Piaskami) należał jednak w większości do Krzyżaków³ a nie do tamtejszej kasztelanii inowrocławskiej, a następnie – województwa inowrocławskiego. Podział administracyjny na

---

3 Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne*, s. 172.

Kujawach w tym czasie nie był jeszcze w pełni uporządkowany, o czym świadczą zmienne tytułatury urzędników ziemskich⁴. Dodatkowo, część interesującego nas obszaru badawczego stanowiła własność miasta Torunia.

W pierwszym okresie podziały administracyjne na omawianym obszarze związane były więc przede wszystkim w ekspansją państwa krzyżackiego. Najważniejszą jednostką podziału administracyjnego była komturia. Ich sieć nawiązywała wyraźnie do systemu grodowego znanego z ziem polskich – rozdrobnione komturstwa miały swoje siedziby w zasadzie w każdym obwodzie grodowym, co zaczęło się zmieniać już w XIII a zwłaszcza w XIV w.⁵ Jednostkami niższego rzędu były wójtostwa, prokuratorie oraz komornictwa. Na obszarze państwa krzyżackiego wyodrębniano również obszary należące do biskupów i kapituł. Na analizowanym obszarze tuż po nadaniu ziem Krzyżakom powstały komturie w Nieszawie i Toruniu, przy czym należy zauważyć, że Nieszawa należała administracyjnie do ziemi chełmińskiej, mimo że leżała na lewym brzegu Wisły⁶. Komturstwa w ziemi chełmińskiej były na tyle niewielkie, że często nie wprowadzano tam niższych podziałów administracyjnych.

Od pokoju kaliskiego, czyli od 1343 r. cała ziemia dobrzyńska oraz interesujące nas Kujawy były własnością króla polskiego. Krzyżacy zaś usankcjonowali swe panowanie w ziemi chełmińskiej⁷. Sytuacja własnościowa nie była jednak stabilna, co potwierdzają warunki pokoju mełneńskiego z 1422 r., na mocy którego strona polska przejmowała własności krzyżackie na Kujawach, w tym Nieszawę, co potwierdzono jeszcze w 1435 r. w traktacie brzeskim⁸.

Konsekwencją tego stanu rzeczy było włączenie Kujaw do porządku administracyjnego obowiązującego na ziemiach polskich, w którym powiaty stawały się jednostką podstawową⁹. W ten sposób lewobrzeżna część dzisiejszego powiatu miasta Torunia znalazła się częściowo w starostwie dybowskim (z Dybowem, Dulinowem, Podgórzem, Rudakiem, Stawkami, Piaskami, Cierpiszewem) w powiecie inowrocławskim województwa inowrocławskiego¹⁰. Po 1454 r. na obszarze Prus i ziemi chełmińskiej, do której należało ówczesne miasto Toruń (bez części lewobrzeżnej, kujawskiej) władcą zwierzchnim został król polski. Od pokoju toruńskiego z 1466 r. obszar ten zwano Prusami Królewskimi¹¹, podzielono go na województwa i powiaty, zgodnie z praktyką obowiązującą na ziemiach polskich, uwzględniając również obszary wydzielone, czyli własność wielkich miast pruskich. Toruń wraz z całym terytorium, czyli ob-

---

4 S. Szybkowski, *Kujawska szlachta urzędnicza*, s. 18–23, 33.

5 G. Labuda, *Ustrój społeczny i polityczny*, s. 471–472.

6 M. Biskup, *Rozkwit państwa krzyżackiego w XIV wieku*, s. 597.

7 Tamże, s. 680.

8 Tamże, s. 700, 704.

9 Por. A. Gąsiorowski, *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku*, s. 16–17, 98.

10 Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne*, s. 80–81, 172.

11 M. Biskup, *Rozkwit państwa krzyżackiego w XIV wieku*, s. 741.

szarem wydzielonym, znalazł się w województwie chełmińskim, obejmującym oprócz ziemi chełmińskiej również fragment własności biskupa chełmińskiego oraz dawnej ziemi lubawskiej¹². Warto przy tym podkreślić, że zakres przywilejów, którymi cieszyły się wielkie miasta pruskie, w tym Toruń, uprawnia do stwierdzenia, że ośrodki te były osobnymi, niezależnymi „miastami-ziemiami”, wchodzącymi jedynie formalnie w skład województw. Sytuacja ta nie była jednak stabilna¹³.

W XVIII w. omawiany obszar został dwukrotnie podzielony granicą państwową w wyniku kolejnych rozbiorów. Niewielka część dzisiejszego powiatu miasta Torunia znalazła się w granicach prowincji zachodniopruskiej (Provinz Westpreussen) utworzonej w 1772 r., po pierwszym rozbiorze Polski¹⁴. Jednostką administracyjną niższego rzędu był powiat, osobno funkcjonowały miasta (powiaty miejskie) i tzw. domeny państwowe. Miasto Toruń znalazło się w granicach prowincji Prusy Zachodnie w wyniku drugiego rozbioru, czyli po 1793 r., tracąc wszystkie dawne przywileje¹⁵.

Okres od 1772 do 1815 r. na omawianym obszarze przyniósł liczne zmiany administracyjne. Administracja pruska wprowadzała tu – począwszy od końca XVIII w. – jednolity podział na prowincje (*Provinz*), okręgi (*Regierungsbezirk*) i powiaty (*Kreis*)¹⁶. Lewobrzeżny obszar dzisiejszego powiatu miasta Toruń należał do powiatu radziejowskiego w departamencie poznańskim w prowincji Prusy Południowe (Provinz Sudpreussen)¹⁷. Trzeba też pamiętać o postanowieniach pokoju w Tylży, które w 1807 r. określały funkcjonowanie Księstwa Warszawskiego. Nowy podział administracyjny wszedł w życie 1 kwietnia 1808 r.; zgodnie z jego postanowieniami interesujący nas obszar dzisiejszego powiatu miasta Toruń znalazł się częściowo w powiecie radziejowskim (lewy brzeg Wisły) a częściowo toruńskim (prawy brzeg Wisły) departamentu bydgoskiego¹⁸. Na mocy postanowień kongresu z 1815 r. interesujący nas obszar stał się częścią Prus i od tego momentu można obserwować stopniowe ujednocianie jednostek administracyjnych na całym analizowanym obszarze. Obszar dzisiejszego powiatu

---

12 M. Biskup, *Atlas historyczny Polski*, s. 28n.

13 M. Biskup, *Prusy Królewskie i Krzyżackie*, s. 69, 98. Z uwagi na metodologię przyjętą w tym badaniu, kwestię posiadłości miejskich jedynie sygnalizujemy, odsyłając do literatury przedmiotu, ponieważ większość tego obszaru leży poza granicami współczesnego powiatu miasta Torunia: A. Mączak, *Prusy w dobie rozkwitu gospodarczego*, s. 239–242; I. Janosz-Biskupowa, *Rachunki folwarczne miasta Torunia*.

14 W efekcie większość omawianego obszaru nie znalazła się w tzw. katastrze fryderycjańskim, por. J. Wojtowicz, *Ustrój i administracja*, s. 636–637.

15 Tamże, s. 631–632.

16 M. Kallas, *Kujawy i ziemia dobrzyńska*, s. 19–23.

17 A. Zielińska, *Dzieje XIX i początków XX w.*, s. 304.

18 Tamże, s. 305.

miasta Toruń należał do powiatu (*Landkreis*) toruńskiego i miasta Torunia, któremu udało się zachować część niezależności administracyjnej¹⁹.

Obszar, który współcześnie stanowi lewobrzeżną część powiatu miasta Torunia aż do XX w. nie był częścią miasta, ani jego patrymonium, ani dominium i aż do XIX w. (do momentu doprowadzenia linii kolejowej) nie miał też znaczących powiązań funkcjonalnych z miastem. Po wprowadzeniu podziału na województwa w 1919 r., cały obszar dzisiejszego powiatu miasta Toruń znalazł się w województwie pomorskim. Toruń stał się siedzibą województwa i powiatu, przy czym obszar powiatu obejmował całość obszaru badawczego (na obu brzegach Wisły)²⁰.

1.2. Podziały administracji kościelnej

W XIII w. na omawianym obszarze mamy do czynienia z państwem kościelnym, co determinuje charakter podziałów administracyjnych. Wspomniano o tym wyżej, lecz należy o tym pamiętać również przy okazji analizy podziałów administracji kościelnej, ponieważ wyniki dotychczasowych badań wskazują na to, że Krzyżacy mogli mieć wpływ na administrację diecezji włocławskiej (lewy brzeg Wisły) na terenie archidiaconatu pomorskiego²¹.

W XIII w. cały omawiany obszar należał do diecezji chełmińskiej z zastrzeżeniem niewielkiego obszaru przy granicy z ziemią dobrzyńską na Drwęcy, w okolicach Kaszczorka – obszar ten należał do biskupów kujawskich²². Na lewym brzegu Wisły obowiązywała administracja diecezji włocławskiej, lecz miejscowości, które obecnie należą do miasta Torunia znajdowały się w zasięgu posiadłości krzyżackich. Po inkorporacji Prus w XV w. sytuacja nie zmieniła się – omawiany obszar należał do diecezji chełmińskiej, która od średniowiecza podlegała arcybiskupowi ryskiemu²³.

Po pierwszym rozbiore, tereny, z których utworzono prowincję Prusy Zachodnie pozostały w graniach diecezji włocławskiej. Po drugim zaborze diecezja włocławska (zwana też kujawską, pomorską lub kujawsko-pomorską) objęła zasięgiem cały omawiany obszar²⁴.

Od XVI w. w Toruniu zaznaczał się rosnący wpływ reformacji²⁵, co w połączeniu z przynależnością miasta do Prus w efekcie – w XIX w. – doprowadziło do sytuacji, w której

---

19 M. Kallas, *Kujawy i ziemia dobrzyńska pod władztwem pruskim*, s. 34–35; A. Zielińska, *Dzieje XIX i początków XX w.*, s. 309; K. Ciesielska, *Administracja Torunia*, s. 174–175.

20 J. Kłaczek, *Dzieje najnowsze 1918–2014*, s. 395.

21 R. Biskup, *Dzieje średniowieczne*, s. 221–222; W. Kujawski, *Polityka pruska wobec Kościoła Katolickiego*, s. 36.

22 M. Biskup, *Rozkwit państwa krzyżackiego w XIV wieku*, s. 599; R. Biskup, *Dzieje średniowieczne*, s. 223; szerzej zob. B. Dygdała, *Diecezja chełmińska XVII–XVIII w.*

23 M. Biskup, *Prusy Królewskie i Krzyżackie*, s. 45.

24 W. Kujawski, *Polityka pruska wobec Kościoła Katolickiego*, s. 49.

25 K. Mikulski, *Dzieje nowożytne*, s. 269.

ewangelicy stanowili nawet 50% ludności miasta²⁶. Trzy parafie rzymskokatolickie w prawobrzeżnej części Torunia sąsiadowały z trzema gminami ewangelickimi (unijnymi), obejmującymi zasięgiem również Rudak i Stawki na lewym brzegu rzeki. Dodatkowo, w Toruniu funkcjonowały gminy i parafie innych wyznań protestanckich, jak również gmina żydowska, która pojawiła się na terenie miasta pierwszy raz w jego historii²⁷.

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne

Podstawowym źródłem wykorzystanym do analizy sieci osadniczej omawianego obszaru w pierwszym przedziale czasowym były rejestry poborowe wykorzystywane w pracach nad Atlasem historycznym Polski (AHP). Wykorzystano zarówno wydany przez Mariana Biskupa i Lucjana Koca tom Atlasu historycznego Polski²⁸, jak i rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w., będące podstawową źródłową aktualnie prowadzonych prac nad aktualizacją tego tomu AHP zgodnie z metodologią przyjętą w serii „Mapy szczegółowe XVI wieku”²⁹. Z uwagi na to, że lewobrzeżna część Torunia leżała na Kujawach, wykorzystano również rejestry poborowe kujawskie, przygotowywane obecnie do publikacji w ramach prac nad kolejnym tomem serii *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*³⁰.

Pomocniczo wykorzystano również tzw. kataster fryderycjański przechowywany w Tajnym Archiwum Państwowym w Berlinie³¹, z zastrzeżeniem, że w materiale tym można znaleźć tylko kilka miejscowości z interesującego nas obszaru badawczego. Do analizy zmian w sieci osadniczej w XIX w. wykorzystano pruski *Übersicht der Bestandtheile und Verzeichnis aller Ortschaften des Marienwerderschen Regierungsbezirks* z 1820 r. (dalej: Przegląd miejscowości)³². Wykaz ten wybrano z uwagi na to, że zawiera dane dotyczące sieci osadniczej na obu brzegach Wisły. Dodatkowym argumentem była interesująca typologia miejscowości przedstawiona w wykazie, przy czym należy pamiętać, że nie wszystkie miejscowości uwzględnione w wykazie zostały sklasyfikowane pod względem typu.

---

26 A. Zielińska, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu*, s. 43.

27 Tamże, s. 48, 56, 352.

28 *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*.

29 Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (dalej: ASK), seria I, t. 50.

30 AGAD. ASK I 52.

31 [Kataster], Geheimes Staatsarchiv, sygn. General-Directorium Westpreussen u. Netzedistrikt. Materien., Tit. 43, nr 06, vol. 01–02 (dalej Kataster).

32 *Übersicht der Bestandtheile*.

Kolejnym źródłem danych był leksykon jednostek osadniczych z początku XX w., w którym zarejestrowano całą sieć osadniczą na omawianym obszarze przed wprowadzeniem polskiej administracji. Wykaz ten uwzględnia wyniki spisu ludności przeprowadzonego w 1905 r.³³ W przypadku tego wykazu zwraca uwagę szczególny nacisk na klasyfikację typologiczną jednostek administracyjnych aż do najniższego możliwego poziomu (niem. *Gutsbezirk* oraz *Forstgutsbezirk*) z pominięciem pojedynczych miejscowości, które nie pełniły żadnych funkcji administracyjnych. Takie ujęcie wyjaśnia niewielką liczbę zarejestrowanych miejscowości (17) w porównaniu z wcześniejszą mapą KDR (41).

Kolejnym źródłem danych był *Skorowidz* z wynikami spisu powszechnego przeprowadzonego w 1921 r.³⁴ Wykaz ten pozwala śledzić zmiany nazewnicze zachodzące na obszarze Torunia po włączeniu miasta do II Rzeczypospolitej. Z tego samego okresu historycznego pochodzi *Skorowidz miejscowości* Bystrzyckiego z 1933 r.³⁵ Wykaz ten zawiera informacje o wszystkich miejscowościach z obszaru II Rzeczypospolitej ułożonych w kolejności alfabetycznej, bez wyróżniania dodatkowych podziałów administracyjnych w celu porządkowania danych. Taki układ treści znacznie utrudnia gromadzenie danych, lecz w przypadku Torunia jego wykorzystanie było niezbędne, ponieważ w ten sposób udało się w jednym zestawie danych odnaleźć informacje na temat miejscowości zlokalizowanych na obu brzegach Wisły a dodatkowo można było przeprowadzić obserwacje struktury osadniczej po przeprowadzeniu reform rolnych, o czym niżej. Dodatkową trudnością związaną z wykorzystaniem tego źródła jest wprowadzona przez Bystrzyckiego rozbudowana typologia miejscowości, niespotykana w innych źródłach o podobnym charakterze.

Współczesnym wykazem referencyjnym pozostaje Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych (PRNG) z 2017 r., z zastrzeżeniem jednak, że jedno z wymienionych tam osiedli zniknęło z wykazu od czasu przygotowania tego opracowania, co wyjaśniono poniżej.

Jeżeli chodzi o prace kartograficzne to wykorzystano wspomniany tom serii *Atlas historyczny Polski* dotyczący Prus Królewskich³⁶. Dane pozyskane z *Atlasu* pozwoliły na uwzględnienie XVI w. w analizach zmian osadnictwa powiatu miasta Torunia. Drugim atlasem historycznym pomocnym w podjętych badaniach był toruński zeszyt *Atlasu historycznego miast*³⁷. Dane z tego atlasu okazały się przydatne do śledzenia zmian granic miasta w kolejnych przekrojach czasowych oraz zasięgu posiadłości miejskich od XVI do XVIII w. Oprócz materiałów opublikowanych przez Mariana Biskupa, wykorzystano pomocniczo również roboczą wersję

---

33 *Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen.*

34 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo Pomorskie.*

35 T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej.*

36 *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku.*

37 *Toruń* (Atlas Historyczny Miast Polskich).

mapy Prus Królewskich przygotowywaną w Zakładzie Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN w celu zharmonizowania danych z całą serią *Mapy szczegółowe XVI wieku*.

Kartograficzną podstawę źródłową do analizy sieci osadniczej z przełomu XVIII i XIX stanowiły mapy dawne: *Karte von Ost - Preussen nebst preussisch Litthauen und West-Preussen nebst dem Netzdistrict aufgenommen unter Leitung des königl. preuss. Staats Ministers Frey Herrn von Schroetter in den Jahren von 1796 bis 1802*, czyli tzw. Mapa Schroettera wydaną w skali około 1:150000. Drugą mapą wykorzystaną do analizy struktury sieci osadniczej była *Karte des Deutschen Reiches* (KDR), czyli wojskowa mapa wieloarkuszowa wydawana w latach 1878–1945. Arkusze obejmujące obszar dzisiejszego powiatu miasta Toruń wykorzystane w tym opracowaniu wydano w 1893 r. Skala mapy wynosi około 1:100000.

Różne aspekty historii Torunia były już podejmowane zarówno przez historyków, jak i archeologów. Informacji na temat rozwoju i zmian w strukturze sieci osadniczej dostarcza zarówno wielotomowa *Historia Pomorza*, jak i *Historia Torunia* pod redakcją Mariana Biskupa³⁸ czy wreszcie opracowanie poświęcone historii regionu kujawsko-pomorskiego³⁹. Pomocne są również prace na temat organizacji państwa krzyżackiego⁴⁰. Raporty z badań archeologicznych prowadzonych przez wiele lat na lewym brzegu Wisły dostarczają danych na temat historii Nieszawy/Dybowa/Podgórza, zaś wyniki ostatnich badań archeologicznych prowadzonych na obszarze Starego Torunia (leżącym poza obszarem badanym) uzupełniają informacje na temat pierwotnej lokacji Torunia w XIII w.⁴¹

Bardziej szczegółowe zagadnienia przedstawiono w monografiach na temat: historii przedmieść⁴², socjotopografii miasta⁴³ czy historii poszczególnych jego części⁴⁴. Na temat sieci osadniczej lewobrzeżnej części dzisiejszego Torunia i okolic pisali autorzy monografii Nieszawy⁴⁵. Niektóre zagadnienia interesujące z perspektywy naszego badania podejmowały również

---

38 *Historia Pomorza*, t. 1–5.

39 *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*.

40 *Parafie w średniowiecznych Prusach*; M. Grzegorz, *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego*; M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach*; M. Biskup, i in., *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach*; *Zakon Krzyżacki w Prusach i Inflantach*; A. Radziwiński, *Die Kirche im Deutschordensstaat in Preussen*; A. Radziwiński, *Biskupstwa państwa krzyżackiego w Prusach*.

41 *W poszukiwaniu zaginionego miasta*.

42 P. Molewski, J. Bachanek, *Relikty przebiegu sieci drożnej*, s. 309–323; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*.

43 K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia*.

44 R. Heuer, *Thorn – St. Georgen*; B. Drzewiecki, K. Pękacka-Falkowska, *Historia Parku Miejskiego w Toruniu*.

45 *Dzieje Nieszawy*, t. 1–2.

Karola Ciesielska⁴⁶ oraz Irena Janosz-Biskupowa⁴⁷. Szczegółowy wykaz publikacji na temat historii Torunia można znaleźć w bibliografii miasta⁴⁸. Informacje o najnowszych badaniach z zakresu historii Torunia publikowane są cyklicznie w Roczniku Toruńskim w dziale „Bibliografia miasta Torunia”⁴⁹.

Na badanym obszarze nie zanotowaliśmy wielu ogólnych problemów identyfikacyjnych, rozumianych, jako problemy z odniesieniem przestrzennym miejscowości notowanych w źródłach niekartograficznych – wszystkie miejscowości zostały zlokalizowane w przestrzeni. Dla przykładu, trudności tego typu pojawiły się przy folwarku Czerniewice, który w 1820 r. wymieniono wśród „Adeliche Güter”⁵⁰. Ponieważ nie udało się ustalić lokalizacji w dostępnym materiale kartograficznym i z tego powodu przyjęto przybliżoną lokalizację przy kępie wiślanej w pobliżu Czerniewic. Czerniewice (Czerniewiec, niem. Czerniewitz) od średniowiecza były bowiem własnością szlachecką. W XVIII w. należały do rodziny Modrzejewskich, zaś w XIX w. SGKP podaje dwie wsie o tej samej nazwie i zbliżonej lokalizacji⁵¹. Te czynniki pozwalają

Ryc. 1. Fragment Mapy Prus Królewskich w XVI w. przygotowywanej na potrzeby Atlasu Historycznego Polski, skala 1:250000; wersja robocza

46 *Przywileje lokacyjne Torunia; 450 lat toruńskiego Podgórza 1555–2005*; K. Ciesielska, *Osadnictwo „ołederskie” w Prusach Królewskich*.

47 Janosz-Biskupowa, *Rachunki folwarczne miasta Torunia*; I. Janosz-Biskupowa, *Dzieje miasta Podgórze (1555–1938)*, s. 359–391.

48 H. Baranowski, *Bibliografia miasta Torunia*; H. Baranowski, *Bibliografia miasta Torunia*.

49 Dla przykładu: A. Biedrzycki, U. Zaborska, *Bibliografia miasta Torunia za 2016 rok*, s. 289–395.

50 *Übersicht der Bestandtheile*, s. 133.

51 SGKP, t. 1, s. 826.

domniemywać, że „Czerniewitz – Vorwerk und Kempe” z wykazu z 1820 r. można lokalizować w pobliżu Czerniewic.

Współczesny powiat miasto Toruń leży po obu stronach Wisły. Obie części dzisiejszego miasta nie były ze sobą historycznie powiązane, dlatego analizę problemów identyfikacyjnych warto rozpatrywać osobno dla tej części dzisiejszego powiatu, która w przeszłości stanowiła miasto *per se* wraz z jego posiadłościami i osobno dla części leżącej w przeszłości na Kujawach (i niezwiązanej z Toruniem). Warto przy tym poświęcić więcej uwagi początkom rozwoju sieci osadniczej na badanym obszarze z uwagi na znaczne zmiany w jej strukturze. Ich najważniejszymi przykładami były: 1) na prawym brzegu Wisły powstanie (Starego) Torunia oraz translokacja miasta a następnie powstanie Nowego Miasta, 2) na lewym brzegu Wisły powstanie a następnie przeniesienie miasta Nieszawa.

Osadnictwo na prawym brzegu Wisły: Stary Toruń, Toruń (Stare i Nowe Miasto).

Zwarta zabudowa tej części Torunia, lokowanego przez Krzyżaków, powoduje nieliczne kłopoty identyfikacyjne. Większość kwestii spornych dotyczących osadnictwa na obszarze dzisiejszego powiatu miasta Toruń została już dość dobrze przebadana, jak wykazano wyżej. Bez odpowiedzi pozostanie prawdopodobnie pytanie o dokładną lokalizację (jeśli w ogóle istniejącej) osady **Postolsko**, wspomianej w odniesieniu do okresu przedlokacyjnego i umieszczonej prawdopodobnie na terenie późniejszego zamku krzyżackiego⁵². Część historyków, powołując się m.in. na fragmentaryczne badania dendrochronologiczne, wyklucza istnienie na terenie Starego Miasta Torunia wcześniejszego, przedlokacyjnego osadnictwa⁵³. Podstawowym problemem, przed którym przez lata stali historycy było zweryfikowanie pierwotnej lokalizacji Torunia (Starego Torunia). Niedawne badania archeologiczne potwierdziły wcześniejsze ustalenia historyków – około 1230 r. na terenie współczesnej gminy Stary Toruń, na wysokości przeprawy przez Wisłę, powstała osada Toruń⁵⁴. Z powodu regularnego zalewania osady, przeniesiono w 1236 r. – już wówczas miasto, dysponujące przywilejem lokacyjnym nadanym przez Krzyżaków w 1233 r. – na nowe miejsce, w górę rzeki, w pobliże drugiej przeprawy, dając tym samym początek (Staremu Miastu) Toruniowi⁵⁵. W 1264 r. Krzyżacy lokowali również Nowe Miasto Toruń, którego specyficzna zabudowa (obszerne, regularne działki) miała służyć przede wszystkim rozwojowi produkcji i handlu sukrem⁵⁶.

---

52 *Przywileje lokacyjne Torunia*; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 14–16.

53 K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia*; por. T. Jasiński, [recenzja] Krzysztof Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo*, s. 185–186.

54 Projekt „Pierwotna lokacja Torunia – osadnictwo średniowieczne na równinie zalewowej Wisły zachodniej części prawobrzeżnego Torunia” realizowany przez Muzeum Okręgowe w Toruniu.

55 *Przywileje lokacyjne Torunia*, dokument: Pr. Urkund., t. I/1, nr 41.

56 K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia*.

Osadnictwo na lewym brzegu Wisły: *Vogelsang*, Nieszawa, Dybów, Podgórz. Początki osadnictwa na lewym brzegu Wisły, na obszarze pozostającym dziś w granicach administracyjnych powiatu miasta Toruń są dużo bardziej skomplikowane. Przede wszystkim – wzdłuż biegu Wisły przebiegała granica między Kujawami a ziemią chełmińską⁵⁷, co nie pozostanie bez znaczenia dla całej historii omawianego obszaru, ponieważ aż do XX w. dzisiejsza lewo-brzeżna część Torunia nie należała do miasta. Granica na Wiśle była też granicą państwową, co czyniło ulokowany na prawym jej brzegu Toruń miastem przygranicznym, sąsiadującym z ziemiami polskimi. W XIII w. stanowiły one własność książąt piastowskich – pierwsi Krzyżacy przybyli na te tereny na wezwanie Konrada Mazowieckiego rozpoczęli swą ekspansję właśnie na lewym brzegu Wisły, przy przeprawie, naprzeciw późniejszego Starego Miasta Torunia. Po 1226 r. powstała tam niewielka warownia, zwana prawdopodobnie *Vogelsang*; w 1230 r. – w związku z intensywnymi działaniami pruskimi w ziemi chełmińskiej, na prawym brzegu Wisły – Krzyżacy otrzymali do dyspozycji od księcia Konrada Mazowieckiego nieduży pas ziemi między dwiema przeprawami na rzece, gród książęcy w (Starej/Małej) Nieszawie i 4 wsie: Nieszawę, Nieszawkę, niezidentyfikowane wsie Ozchotino i Occola⁵⁸, skąd przeprawili się do ziemi chełmińskiej, tworząc jednak na lewym brzegu Wisły w 1251 r. komturę nieszawską i pozostając we władaniu tym niewielkim obszarem aż do 1422 r.⁵⁹ Znakomita większość terenu na lewym brzegu Wisły pozostały własnością książąt piastowskich a potem królów polskich.

W latach 1425–1428 (?) Władysław Jagiełło zbudował w tym miejscu osadę a następnie zamek Dybów (jego ruiny istnieją do dziś, znacznie ułatwiając lokalizację), obok (Nowej) Nieszawy⁶⁰. Jagiełło nadał Nieszawie prawa miejskie w 1425 r.⁶¹, czyniąc z niej ośrodek konkurujący z Toruniem rozwijającym się po drugiej stronie Wisły. Zamek i miasto zostały zniszczone przez Krzyżaków w 1431 r., którzy po najeździe zajęli zamek i – ponownie – ustanowili na tym terenie komturę nieszawską, funkcjonującą do 1435 r., kiedy Krzyżacy wycofali się na prawy brzeg Wisły⁶².

W wyniku licznych skarg mieszczan toruńskich, niezadowolonych z rosnącego ośrodka miejskiego, król polski został zmuszony do przeniesienia Nieszawy w inne miejsce, w górę rzeki Wisły, gdzie funkcjonowała jako (Nowa) Nieszawa. Nowa Nieszawa zajęła obszar, na

---

57 Zob. M. Danielewski, *Sieć grodowa na Kujawach*, s. 46–49.

58 *Przywileje lokacyjne Torunia*; Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw*, s. 171.

59 *450 lat toruńskiego Podgórza 1555–2005*, s. 11.

60 Por. S. Józwiak, *Nowa Nieszawa naprzeciw Torunia*, s. 31–33.

61 J. Tęgowski, *O powstaniu Nowej Nieszawy naprzeciwko Torunia*, s. 314–315; por. M. Duda, S. Józwiak, *Nowa Nieszawa (Dybów) in the late Middle Ages*, s. 23–45.

62 Z.H. Nowak, *W okresie kryzysu państwa krzyżackiego*, s. 250.

którym wcześniej istniała osada (wieś) Roskydalino (Roskidalno)⁶³. Wydarzenie to czyni z Nieszawy jeden z najciekawszych przypadków dla analizy ontologicznej⁶⁴.

W 1454 r. Prusy Królewskie, a więc i Toruń, oddały się pod opiekę króla polskiego, co wpłynęło na losy Nieszawy. Miasto funkcjonowało naprzeciw Torunia do 1460 r., ale jeszcze w 1465 r. na tym terenie mieszkało przynajmniej kilkadziesiąt osób. Z *Thorner Denkwürdigkeiten*, quasi-kroniki zawierającej wypisy i notatki dotyczące wydarzeń w Toruniu z lat 1345–1547 dowiadujemy się, że w wyniku powodzi z 1465 r. zniszczeniu uległy 24 domy, młyn, most i ogrodzenia Dybowa, mieszkańcy musieli opuścić zabudowania⁶⁵. Ostatecznie, w wyniku postanowień drugiego pokoju toruńskiego, w 1466 r. miasto (Nowa) Nieszawa przestało ostatecznie funkcjonować naprzeciw Torunia. Na swoim miejscu pozostał zamek, wokół którego rozwijała się skromna osada Nieszawa, której mieszkańcy w 1555 r. zostali przesiedleni nieopodal, na wzniesienie do nowo powstałego Podgórza, w wyniku czego Nieszawa-Dybów przestała całkowicie istnieć⁶⁶. Warto w tym miejscu jeszcze dodać, że przynależność administracyjna miasta funkcjonującego w nowej lokalizacji jeszcze długo stanowiło przedmiot sporów, ponieważ – z uwagi na podatki płacone przez miasto – pretensje do Nieszawy zgłaszała z obu brzegów Wisły. W 1460 r. Nieszawa znalazła się pod jurysdykcją starostwa grodowego bobrownickiego w ziemi dobrzyńskiej, mimo że leżała na lewym brzegu Wisły, czyli na obszarze Kujaw, i w 1531 r. znalazła się wśród płatników podatku łanowego z powiatu rypińskiego w ziemi dobrzyńskiej⁶⁷ a następnie lipnowskiego w ziemi dobrzyńskiej⁶⁸. W 1793 r., po zajęciu terenu przez Prusy, Nieszawa została uznana za miasto administracyjnie należące do Kujaw (powiat radziejowski, departament piotrkowski – zaś po trzecim rozbiórce – departament poznański – w prowincji Prusy Południowe)⁶⁹.

Drugim typem problemów identyfikacyjnych były problemy szczegółowe, które można scharakteryzować jako zmiany mereologiczne, typologiczne i nazewnicze.

---

63 Por. J. Dumanowski, *Czasy nowożytne (1460–1793)*, s. 47–48.

64 Kompleksowe badania archeologiczne mające na celu dokładne ustalenie losów Nieszawy prowadzono przez wiele lat a ich efektem jest obszerny tom: *W poszukiwaniu zaginionego miasta*.

65 P. Oliński, *Wylewy Wisły w ziemi chełmińskiej*, s. 97.

66 L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, *Zamek Władysława Jagiełły w Dybowie*, s. 20; K. Ciesielska, T. Zakrzewski, *450 lat toruńskiego Podgórza*, s. 53; J. Dumanowski, *Czasy nowożytne (1460–1793)*, s. 49: „Wokół pozostawionego naprzeciw Torunia zamku dybowskiego zaczęła się rozwijać nowa, początkowo niewielka osada, którą nazywano zarówno Nieszawą, jak i Starą Nieszawą, Zamkiem Nieszawskim, Zamkiem Dybowskim czy Dybowem, a wreszcie, po przeniesieniu na górujące nad Wisłą wzniesienie – Podgórzem. Nową osadę przeniesioną na teren wsi Roskydalino, nazywano także Nieszawą, bardziej precyzyjnie Nową Nieszawą, a nawet Nowym Dybowem”.

67 AGAD, ASK I 30, k. 113v; J. Dumanowski, *Czasy nowożytne (1460–1793)*, s. 52–53.

68 J. Dumanowski, *Czasy nowożytne (1460–1793)*, s. 52–53.

69 T. Dziki, *Nieszawa w latach 1793–1918*, s. 95.

Zmiany mereologiczne i typologiczne. Wszystkie miejscowości zlokalizowane w przeszłości na obszarze dzisiejszego miasta Torunia zmieniły swoją relację mereologiczną przynajmniej jeden raz, stając się częścią miasta Torunia. Kwestię Nieszawy/Dybowsa omówiono odrębnie wyżej, z uwagi na kompleksowość przypadku. Wśród pozostałych zarejestrowanych zmian mereologicznych najciekawsza dotyczyła Podgórza, który w 1938 r. został wchłonięty przez Toruń razem ze Stawkami, Rudakiem i częścią Małej Nieszawki⁷⁰. Przypadek ten należy rozpatrywać również jako przykład zmian typologicznych. Wcześniej Podgórz był bowiem niezależną wsią, następnie osobnym miastem, które utraciło prawa miejskie w 1815 r., wchodząc w zarząd tymczasowy sprawowany przez władze Torunia z polecenia rejencji kwidzińskiej⁷¹. Prawa miejskie zostały ponownie nadane Podgórzowi w 1924 r., lecz utracił je już w 1938 r., kiedy stał się częścią miasta Torunia⁷².

Ciekawym przykładem relacji mereologicznych są też miejscowości o charakterze wojskowym, od XIX w. stanowiącym znaczną część dzisiejszego powiatu miasta Toruń. Całe miasto otoczone było pierścieniem umocnień, a na lewym brzegu Wisły oprócz umocnień w postaci fortów ziemnych znajdowały się koszary i strzelnica wojskowa. Część z nich rejestrowana była jako osobne miejscowości. Dla przykładu: w 1910 r. według pruskiego spisu *Gemeindelexikon* w tym obszarze zlokalizowano „Gutzbezirk Thorn, Fuss-Artl.-Schiesspl”⁷³. Dane spisowe z 1921 r. dostarczają informacji o folwarku „Strzelnica artyleryjska” zlokalizowanym na terenie obszaru dworskiego „Rudak strzelnica”. Analiza materiału kartograficznego, mająca na celu weryfikację odrębności administracyjnej tych obszarów nie przyniosła efektów: zarys granic obszarów wojskowych nie pozwala potraktować ich reprezentacji jako osobnych, niezależnych obszarów. Analiza dostępnego materiału pisanego również nie rozstrzyga sprawy. Trudno więc jednoznacznie określić zakres zależności mereologicznych między infrastrukturą militarną a miastem⁷⁴.

Podobnie, jak w przypadku zmian mereologicznych, wszystkie miejscowości rejestrowane na badanym obszarze przynajmniej raz zmieniły typ z uwagi na wchłonięcie ich przez miasto. Dane ze spisu powszechnego z 1921 r. pozwalają wskazać na terenie dzisiejszego powiatu miasto Toruń 35 miejscowości (w tym Podgórz, jeszcze bez praw miejskich, i miasto Toruń), z których obecnie prawie wszystkie zaniknęły (folwarki/obszary dworskie), lub zostały wchłonięte i stanowią część miasta (wsie, osady, kolonie wsi, leśniczówki), zachowując jednak

---

70 M. Potaszewska, *Włączenie Podgórza do Torunia*, s. 107–115.

71 M. Bär, *Die Behördenverfassung in Provinz Westpreussen*, s. 217.

72 R. Sudziński, *Infrastruktura i gospodarka komunalna międzywojennego Torunia*, s. 114; K. Ciesielska, *Administracja Torunia*, s. 174–175.

73 *Gemeindelexikon die Regierungsbezirke*, s. 82–83.

74 Por. R. Sudziński, *Infrastruktura i gospodarka komunalna międzywojennego Torunia*, s. 116.

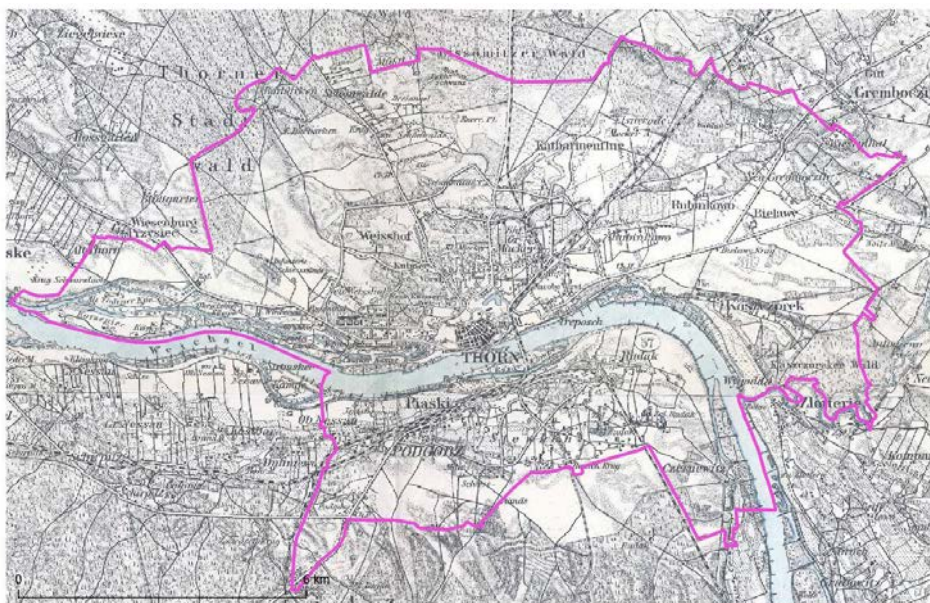
swoją dawną nazwę (Barbarka, Wrzosa, Rudak, Rubinkowo, Glinki, Stawki). Wybrane przykłady omówiono szczegółowo w dalszej części artykułu.

Zmiany nazewnicze. Trudności w identyfikacji miejscowości ze względu na zmiany nazewnicze dotyczyły tych przypadków, w których zmiana była znacząca i nie dotyczyły różnicy w zapisie (np. ortografii). Wśród miejscowości zlokalizowanych na lewym brzegu Wisły, najbardziej znacząca była zmiana miejscowości zlokalizowanych w miejscu Nieszawy. Kwestię Nieszawy, Wielkiej i Małej Nieszawy, Dybowa i Podgórze omówiono wyżej, z uwagi na ścisły związek tych zmian nazewniczych z kwestią tożsamości omawianego przypadku. Z uwagi na przejście w Toruniu w XX w. od niemieckiej tradycji nazewniczej do polskiej, warto zwrócić uwagę na kilka kwestii związanych z nazewnictwem miejscowości notowanych na obszarze dzisiejszego miasta Torunia.

Nazwy miejscowości z analizowanego obszaru można pogrupować następująco:

1. nazwy z tradycyjnego zapisu fonetycznego (Kaschorek = Kaszczorek, Stewken = Stawki, Mocker = Mokre),
2. nazwy literalnie przełożone z języka niemieckiego na język polski (Weissshof = Bielany),
3. niemieckie nazwy miejscowości, które zanikły (Bruschkrug, Wiesenthal),
4. nazwy niemieckie zamienione na nazwy polskie według różnego klucza (Schönwalde = Wrzosa),
5. nazwy niezmienione (Piaski, Podgórze, Glinki, Rubinkowo).

Z uwagi na różnorodne procesy osadnicze i tradycje językowe na całym obszarze, nie można wskazać jednego głównego nurtu tych zmian. Warto jednak zauważyć, że nazwy miejscowości leżących na lewym brzegu Wisły (na Kujawach) wykazują większą stabilność z uwagi na to, że nie były tłumaczone na język polski.

Ryc. 2. Granice powiatu miasta Toruń na Karte des Deutschen Reiches 1:100000

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Źródło	Data	Liczba miejscowości	Liczba miejscowości w 2017 r.	
			liczba bezwzględna	procent miejscowości z danego źródła
AHP	ok. 1600	13	10	77
mapa Schroettera	1796–1802	22	17	77
Przegląd miejscowości	1820	31	17	55
KDR	1893	41	27	66
Gemeindelexicon	1905	17	16	94
Skorowidz miejscowości	1921	35	19	53
Skorowidz Bystrzyckiego	1933	24	15	63
PRNG	2017	48*	48*	100

* Od 2018 r. w PRNG Osiedle Hanki Sawickiej w Toruniu nosi nazwę Osiedle Tadeusza Kościuszki, wykreślono też nazwę Osiedle PZWANN, obecnie na obszarze powiatu miasta Toruń znajduje się więc 47 obiektów zaklasyfikowanych jako miejscowość, z czego 46 to części miasta (47. to obiekt miasto Toruń).

Tab. 1. Zestawienie liczby miejscowości (ok. 1600–2017) w kolejności chronologicznej. W przypadku map, w nawiasach podano liczbę miejscowości (lub procentowy udział miejscowości), które były opisane nazwą własną.

Tabela 1 zawiera wykaz liczby miejscowości zarejestrowanych we współczesnym powiecie miasto Toruń w siedmiu ujęciach czasowych (od ok. 1600 do 2017 r.) oraz liczbę i procent miejscowości z danego okresu, które są notowane także współcześnie.

Jak wspomniano, rozległe posiadłości Torunia wpływały na rozmieszczenie poszczególnych miejscowości w pewnym oddaleniu od miasta (czyli głównie na obszarze dzisiejszego powiatu toruńskiego i poza jego granicami), poza analizowanym obszarem powiatu miasta Toruń. Zjawisko to można zauważyć już od początku analizowanego okresu. Dane zebrane w ramach prac nad *Atlasem historycznym Polski* (czyli dla drugiej połowie XVI w.) obejmują jedynie 13 miejscowości o wyodrębnionej nazwie i lokalizacji znajdujące się na obszarze dzisiejszego miasta Torunia. Trzeba przy tym pamiętać o specyfice lewobrzeżnego osadnictwa, gdzie notowano Dybów/Nieszawę/Podgórz, potraktowane tutaj jako trzy osobne miejscowości. Na prawym brzegu Wisły, czyli w pobliżu i wokół średniowiecznego i wczesnonowożytnego mia-

sta Torunia, zanotowano jedynie: Barbarkę, Kaszczorek, Trzeposz i Mokre, z czego tylko Mokre rozwijało się jako osobna wieś⁷⁵, Barbarka i Trzeposz funkcjonowały jako młyny, zaś wieś Kaszczorek nie należała do miasta. Należy więc postawić w tym miejscu hipotezę o znaczącej dominacji ośrodka miejskiego, który determinował kształt okolicznej sieci osadniczej do tego stopnia, że osobne miejscowości mogły rozwijać się dopiero w pewnym oddaleniu od niego. W uproszczeniu: linią graniczną był zasięg średniowiecznego patrymonium miasta⁷⁶. Dodać jeszcze należy, że miejscowość Piaski na lewym brzegu Wisły powstała najpewniej przed 1616 r., co wynika z analizy lustracji kujawskich. Dane zebrane w AHP nie rejestrują jej⁷⁷.

Powolny rozwój osadnictwa wokół miasta Torunia pokazuje analiza ilościowa miejscowości wymienionych na *Karte von Ost-Preussen nebst Preussisch Litthauen und West – Preussen nebst dem Netzdistrict* z początku XIX w. (czyli tzw. mapie Schroettera). Chodzi przede wszystkim o osadę Rubinkowo, której nazwa pochodzi od nazwiska właściciela, mieszczanina toruńskiego, Jakuba Kazimierza Rubinkowskiego⁷⁸. Na mapie pojawiły się również pomniejsze punkty: „kl. Gremboczyn” rozwijający się w oddaleniu od Grębocina, „zu Rubinkowo” zlokalizowane w oddaleniu od Rubinkowa, „zu Mocker” zlokalizowane w znacznym oddaleniu od dużej miejscowości Mocker, czyli wsi Mokre. Pojawiły się miejscowości Bielawa i Buchta zaś na lewym brzegu Wisły, na wysokości Kępy Bazarowej (nienazwanej), Maydan. Na obszarze dzisiejszego osiedla Bielany na mapie Shroettera zaznaczono miejscowość Weishof, zaś przy granicy lasu należącego do miasta Torunia pojawiła się „Rothwasser Oberförster” wraz z sygnaturką. Na analizowanym wczesnym arkuszu mapy (z lat 1796–1802) zaznaczono łącznie 22 miejscowości, z których większość (17, czyli 77%) zarejestrowano również w 2017 r. Skrupulatnie zaznaczono również młyny oraz karczmy i kępy wiślane. Trudno przy tym określić relacje mereologiczne między wspomnianymi lokalizacjami „zu Rubinkowo” etc., ponieważ porównanie z podstawowym źródłem pisanim z podobnego okresu (1773), czyli z tzw. katastem fryderycjańskim, podaje jedynie informacje na temat interesujących nas miejscowości Rubinkowo⁷⁹, Buchta, Wygoda, „Bilowe”, Kaszczorek podlegających urzędowi w Chełmży⁸⁰. Pamiętać jednak należy, że kataster nie obejmował samego miasta Torunia, włączonego do

---

75 Mokre (dla odróżnienia zwane następnie Wielkim lub Dużym) rozwijało się jako osobny punkt osadniczy już przed kolonizacją krzyżacką, obok Wsi Polskiej; w granicach patrymonium znalazły się razem z osadą Małe Mokre, zob.: T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 22, 35.

76 Por. G. Labuda, *Polityka gospodarcza i społeczna zakonu krzyżackiego*, s. 459, 461–463; T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, s. 17–22.

77 *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich*, cz. 1, s. 302.

78 J. Maliszewski, *Jakub Kazimierz Rubinkowski*.

79 Kataster, vol. 01, k. 1v.

80 Kataster, vol. 02, k. 253r.

państwa pruskiego w wyniku drugiego rozbioru, więc nie może być podstawowym materiałem źródłowym do badań osadniczych interesującego nas obszaru⁸¹.

Ciekawe wyniki daje analiza pruskiego spisu miejscowości z 1820 r., który został wybrany ze względu na to, że podaje informacje nie tylko dla miejscowości leżących na prawym brzegu rzeki, lecz również dane dotyczące obszaru objętego przez urząd domenalny z siedzibą w Dybowie, czyli na lewym brzegu Wisły. Na obszarze dzisiejszego miasta Torunia wymieniono w tym rejestrze 31 miejscowości, z czego 17 (55%) do dziś funkcjonuje pod swoją nazwą i w tej samej lokalizacji (choć jako inny typ wg PRNG). Różnice między tymi rejestrami wynikają przede wszystkim ze specyfiki źródła: rejestr XIX-wieczny służył władzom pruskim przede wszystkim do określenia stanu liczebnego ludności na analizowanym terenie, dlatego uwzględniał tylko te lokalizacje, w których odnotowano osadnictwo. Z tej perspektywy dziwi tylko nieco odnotowanie pastwiska Smolnik. Nie dziwi natomiast uwzględnienie karczmy, klasztoru oraz gruntów jezuickich, folwarków, cegielni czy leśniczówki i brak informacji o przedmieściach Torunia czy miejskim porcie.

Dane dla kolejnego przekroju czasowego pochodzą z mapy KDR, której dwa arkusze z 1893 r. (Thorn, czyli Toruń, oraz Argenu, czyli Gniewkowo) obejmują interesujący nas obszar. Warto przy tym podkreślić, że skala mapy (1:100000) jest większa od wcześniejszej o stulecie tzw. mapy Schroettera (1:150000), co może częściowo wpływać na stopień generalizacji informacji przedstawionych na obu mapach, lecz najpewniej (co wynika z porównania z dostępnym materiałem pisanym) w stopniu nieznacznym. Na mapie KDR pojawia się – w porównaniu z mapą Schroettera – łącznie 13 zupełnie nowych etykiet oznaczających miejscowości (bez karczem i młynów), z których tylko trzy ([1] Jesuitergrund, gdzie według PRNG znajduje się obecnie centrum osiedla Piaski, [2] zlokalizowane tuż obok wspomniane Piaski, [3] „Czernewitz”, czyli Czerniewice) pojawiły się w analizowanym spisie miejscowości z 1820 r. Dodatkowo, na KDR zaznaczono również punkty powiązane w nieokreślony sposób z miejscowościami istniejącymi wcześniej. Były to „zu Podgór”, „zu Rudak”, „zu Schönwalde”, „Rubinkowo” (zaznaczone innym krojem czcionki niż miejscowość Rubinkowo”) zlokalizowane w punkcie oznaczonym w PRNG jako „Osiedle Rubinkowo”. Świadczy to, jak się wydaje, o tym, że osadnictwo na obszarze dzisiejszego powiatu miasta Toruń rozwijało się przede wszystkim właśnie w XIX w.

W tym miejscu należy zaznaczyć, że śledzenie rozwoju sieci osadniczej w okolicach Torunia komplikują efekty działalności Komisji Kolonizacyjnej i Komisji Generalnej, których celem od 1886 r. była parcelacja majątków i zintensyfikowanie osadnictwa niemieckiego na terenie Prus Zachodnich. Łącznie, w latach 1886–1918, na obszarze powiatu toruńskiego utwo-

---

81 Por. Posiadłości ziemskie (patrymonium) miasta Torunia w 1792 r., w: *Toruń* (Atlas Historyczny Miast Polskich).

rzono w ten sposób 602 osady o łącznej powierzchni 6781,5 hektara (w wyniku działalności Komisji Kolonizacyjnej) i 97 osad o łącznej powierzchni 2233,3 hektara (w wyniku działalności Komisji Generalnej)⁸². Miasto Toruń zostało wyodrębnione jako osobny powiat miejski dopiero w 1900 r.⁸³, co na tym etapie badań komplikuje precyzyjne określenie zasięgu kolonizacji na obszarze miasta. Dodatkowo, sprawę komplikuje fakt, że odwrotny proces kolonizacyjny przebiegał od 1920 r., kiedy polscy osadnicy wykupywali majątki (tzw. osady likwidacyjne) z rąk niemieckich⁸⁴. Kwestię identyfikacji poszczególnych osad na Pomorzu utrudnia też przebieg reformy rolnej z lat dwudziestych XX w., w wyniku której zmieniono i utworzono wiele majątków a nawet osad. Sprawa nie dotyczy wyłącznie powiatów wiejskich, lecz również wydzielonych miast: majątki rolne w granicach miasta Torunia w 1921 r. zajmowały bowiem obszar 3556 hektarów, z czego 1684 hektarów stanowiły użytki rolne⁸⁵. Sprawę tę śledzimy w kolejnych źródłach.

Gemeindelexicon z danymi spisowymi z 1905 r. przynosi ciekawe ujęcie części miejscowości zlokalizowanych na badanym obszarze. Prawie wszystkie wskazane w tym wykazie miejscowości (15 z 17) można utożsamić ze współczesnymi częściami miejscowości. Tylko jedna miejscowość nie zmieniła typu (Stadt Thorn). W zestawieniu tym brakuje następujących miejscowości (nazwy wg zapisu z KDR): Barbarken, Dreiangel, Finkenthal, Fuchsschwanz, Glinke Krug, Gr. Mocker, Grunhof, Jesuitergrund, Kl. Mocker, Kluczyki, Mühlhof, Treposch, Wiesenthal, Neu Weisshof, Winkenau, Wygodda. Brakuje również cegielni Rudak, miejscowości oznaczonych jako „zu Rudak” oraz „zu Schönwalde”, kaplicy na Barbarce oraz trzech karczem: Bielawy, Buchta, Brusch. Miejscowości te z pewnością istniały na początku XX w., ponieważ większość z nich została wymieniona również w *Skorowidzu* z 1921 r. Taką reprezentację w źródle tłumaczy przede wszystkim kryterium zbierania informacji źródłowych – omawiany *Gemeindelexicon* koncentrował się na miejscowościach pełniących jakiegokolwiek funkcje administracyjne. W tej sytuacji zrozumiałe jest, że nie uwzględniono w nim niewielkich miejscowości zlokalizowanych przy granicach omawianej obszaru (jak Dreiangel czy Fuchsschwanz). Szczególnie zastanawiający jest brak rejestracji Małego i Wielkiego Mokrego, które stanowiły bardzo stare i duże miejscowości. Powinny one znaleźć się w spisie z 1905 r. jako oddzielne jednostki, ponieważ Mokre zostało włączone do miasta Torunia dopiero w 1906 r. (z tego powodu Mokre nie zostało zarejestrowane w kolejnym analizowanym źródle)⁸⁶. Możliwe, że wspomniane kryterium reprezentacji jednostek administracyjnych przeważało w tym przy-

---

82 F. Żmidziński, *Realizacja reformy rolnej na Pomorzu*, s. 11–12.

83 *Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*.

84 F. Żmidziński, *Realizacja reformy rolnej na Pomorzu*, s. 65–72.

85 Tamże, s. 33.

86 R. Sudziński, *Infrastruktura i gospodarka komunalna międzywojennego Torunia*, s. 113.

padku. Możliwe też, że miało to związek z tym, że Mokre od XIX w. funkcjonowało jako „freie Ortschaft”⁸⁷.

Dane dla kolejnego przekroju obejmują już okres międzywojenny, kiedy cały omawiany obszar znalazł się w granicach II Rzeczypospolitej. W *Skorowidzu* miejscowości przygotowanym na podstawie danych ze spisu powszechnego przeprowadzonego w 1921 r. zanotowano 35 miejscowości, z których 19 (czyli 53%) zidentyfikowano z miejscowościami wymienionymi w PRNG. W *Skorowidzu* zanotowano dwa obszary dworskie. Były to Katarzynka, czyli dawne Geretowo należące do Samuela Gereta z Torunia, oraz Czerniewice, w XIX w. zarejestrowane jako wieś szlachecka. Wynika to najpewniej ze wspomnianego rozkładu dawnej własności miejskiej Torunia – obszary dworskie podlegające reformie rolnej zlokalizowane były głównie na obszarze dzisiejszego powiatu toruńskiego, w pewnym oddaleniu od miasta. Cechą szczególną *Skorowidza* jest wykazanie miejscowości, które zaniknęły wraz ze wszystkimi ich atrybutami. Są to: leśniczówka Wodek na terenie strzelnicy artyleryjskiej na Rudaku, folwark i leśniczówka o nazwie Elsneroda, osada Muehlhof, osada Wiesenthal.

Ryc. 3. Granice powiatu miasta Toruń na podkładzie współczesnej mapy topograficznej Polski

Wspomnianych zmian w zakresie struktury osadniczej wynikających z przeprowadzenia reformy rolnej nie widać też w ilościowym zestawieniu miejscowości z 1933 r. W rejestrze Bystrzyckiego znalazło się 24 miejscowości, w tym tylko trzy miejscowości oznaczone jako obszar dworski (Bielawy, Czerniewice, Katarzynka), oraz 3 miejscowości, którym przypisano

87 Zob. „Zmiany typologiczne”.

typ złożony (Elsneroda: folwark i leśniczówka, Rudak: wieś i cegielnia, Wrzosa: wieś i folwark). Spośród miejscowości wymienionych w tym rejestrze 15, czyli 63%, zidentyfikowano z miejscowościami współczesnymi.

Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych notuje na terenie miasta Torunia, po obu stronach Wisły, 48 miejscowości (pod względem klasy obiektu), przy czym wszystkie są częściami miasta (pod względem rodzaju obiektu). Spośród tych obiektów aż 17 nie ma żadnego odpowiednika historycznego, ponieważ są nazwami osiedli powstałymi w wyniku XX-wiecznej urbanizacji. Wątpliwości w zakresie proveniencji nazwy budzi tylko osiedle Koniuchy, które nie występuje w żadnym analizowanym rejestrze jako miejscowość lub jej część, ale nazwa funkcjonująca współcześnie może mieć związek z tymi okresami w historii miasta, gdy na jego obszarze przebywały oddziały wojskowe z terenów Rusi i Ukrainy (stąd wzięły się tzw. Góry Kozackie⁸⁸) oraz ZSRR (koszary radzieckie na terenie obecnego osiedla Jar na granicy z Koniuchami). Wszystkie miejscowości o nazwie Koniuchy wymienione w 1933 r. w rejestrze Bystrzyckiego znajdują się na wschodnich ziemiach ówczesnej Rzeczypospolitej⁸⁹. Należy jednak uznać to wyjaśnienia jako niepotwierdzone w analizowanych źródłach.

Charakterystyka typologiczna miejscowości powiatu miasta Toruń została omówiona w ujęciu ogólnym i szczegółowym. Oznacza to odpowiednio: analizę liczby typów miejscowości wymienionych w poszczególnych źródłach i charakterystykę tych typów miejscowości. W tej części opracowania zwrócono uwagę na źródła pisane, pomijając źródła kartograficzne w celu wyeksponowania znaczących zmian typologicznych zanotowanych w trzech kolejnych przekrojach: koniec XVI w., pierwsza połowa XIX w. i okres międzywojenny. Z uwagi na wchłonięcie wszystkich typów miejscowości przez współczesne miasto, zrezygnowano również w tym przypadku z ujęcia diachronicznego.

Warto w tym miejscu dodać, że wykorzystywany w tym opracowaniu pomocniczo *Gemeindelexicon* z 1905 r. został pominięty w zestawieniu typów miejscowości, ponieważ wykaz ten rejestrował wyłącznie miejscowości, które pełniły jakiegokolwiek funkcje administracyjne. W ten sposób w leksykonie znalazły się miejscowości leżące na obszarze dzisiejszego powiatu miasto Toruń podzielone na cztery typy: *Landgemeinde* (8 miejscowości), *Gutsberizk* (4 miejscowości), *Stadt* (czyli dwa miasta: Podgórz i Toruń), *Forstgutsbezirk*. Co ciekawe, ten ostatni typ dotyczył Dybowa, co może nieco zaskakiwać z uwagi na to, że zalesienie okolic ruin zamku dybowskiego nie przedstawia wielkiej wartości gospodarczej. Należy więc przypuszczać, że okręg ten obejmował zasięgiem dość rozległy obszar, zwłaszcza, że w odniesieniu do osadnictwa na lewym brzegu Wisły w pobliżu Dybowa wymieniono

---

88 Na mapie KDR (arkusz z 1893 r.) znajduje się wzniesienie „Kosaken B.”

89 T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości*, s. 743.

tylko Rudak, Stawki i Podgórz. Prawdopodobnie więc zasięg *Forstgutsbezirk Dybow* obejmował obszar wykraczający poza badany powiat miasto Toruń, lecz na tym etapie badań nie możemy tego potwierdzić.

Ujęcie ogólne. Tabela 2 zawiera wykaz liczby typów miejscowości powiatu miasta Toruń w poszczególnych źródłach. Najwięcej wyróżnianych jest w *Przeglądzie miejscowości z 1820 r.* (13), przy czym należy pamiętać, że najliczniejsze są tu miejscowości, dla których nie podano typu. Najmniej typów wyróżniono zaś w PRNG (2), co wynika ze wspomnianej zmiany typologicznej: wszystkie dawne miejscowości są rejestrowane w PRNG jako części miejscowości (pierwszy typ) i tylko Toruń został oznaczony jako „miasto” (drugi typ miejscowości).

Źródło	Data	Liczba typów miejscowości
Przegląd miejscowości	1820	13
Skorowidz Bystrzyckiego	1933	12
Skorowidz miejscowości	1921	10
AHP	ok. 1600	4
PRNG	2017	2

Tab. 2. Liczba typów miejscowości wymienionych w poszczególnych źródłach (malejąco).

Ujęcie szczegółowe. Według *Atlasu historycznego Polski* na terenie miasta Torunia można wyróżnić jedynie cztery typy miejscowości, wśród których przeważały wsie (były to cztery wsie: Kaszczorek, Mokre, Rudak, Stawki). Oprócz tego zanotowano też trzy młyny (Barbarka, Jasień, czyli dzisiejsze Kluczyki, Trzeposz).

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	4
młyn	3
zamek	1
miasto	1

Tab. 3. Typy miejscowości wg AHP (ok. 1600).

Na szczególną uwagę w przypadku *Przeglądu miejscowości z 1820 r.* (Tab. 4) zasługuje Mokre, które zostało zarejestrowane jako „freie Ortschaft”. Osadnictwo na obszarze wsi Mokre ma bardzo długą metrykę. Jak wspomniano, była to miejscowość rozwijająca się jeszcze przed okresem kolonizacji krzyżackiej na omawianym terenie. Przez cały badany okres, miejscowość

ta rozwijała się i stanowiła duży i ważny ośrodek osadniczy. Dla porównania, Mokre Ortschaft w omawianym wykazie liczyło 418 mieszkańców, zaś miasta Chełmża, Podgórz i Kowalewo odpowiednio 576, 296 i 384 mieszkańców⁹⁰. Tak duża miejscowość została też wyróżniona typologicznie – jest to jedyny przypadek zarejestrowany w analizowanym materiale źródłowym.

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
nieokreślone	12
wieś	4
miasto	2
folwark	2
młyn	2
kępa	2
leśniczówka	1
folwark i kępa	1
karczma	1
pastwisko	1
cegielnia	1
folwark i mleczarnia	1
„freie Ortschaft”	1

Tab. 4. Typy miejscowości wg Przeglądu miejscowości (1820).

Warto również zwrócić uwagę na dwie miejscowości rejestrowane w omawianym źródle, które zaniknęły współcześnie w strukturze osadniczej miasta. Chodzi o „Alt Thorner Kempe” oraz „Dammkrug / Schwarzloch”. Lokalizację obu miejscowości ustalono na podstawie KDR. Na mapie Schroettera w tym miejscu nie zaznaczono zabudowań. W 1820 r. zanotowano w tych lokalizacjach po 10 osób⁹¹. Miejscowości te są interesujące z dwóch powodów. Po pierwsze, w przypadku „Dammkrug / Schwarzloch” – jak wskazuje nazwa – domniemywać należy, że była to grupa zabudowań pełniących funkcję usługową, przez co dziwi nieco rejestracja mieszkańców. W przypadku „Alt Thorner Kempe” mamy do czynienia z Kępą Starotoruńską a należy pamiętać, że kępy wiślane wpisane były w krajobraz toruńskiego nabrzeże od samego początku formowania się miasta. Niektóre z nich – jak na przykład Kępa Bazarowa – były re-

90 *Übersicht der Bestandtheile*, s. 133.

91 Tamże, s. 133.

gularnie zamieszkiwane⁹², lecz nie rejestrowano ich jako osobne miejscowości. Po drugie zaś obie wymienione tu miejscowości zlokalizowane były w okolicach portu i ich zniknięcie w kolejnych rejestrach bardzo łatwo wyjaśnić powiększeniem około 1909 r. obszaru zajmowanego przez port.

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
osada	8
wieś	5
folwark	4
leśniczówka	4
miasto	2
stacja kolejowa	2
obszar dworski	2
port	1
karczma	1
osada młyńska	1

Tab. 5. Typy miejscowości wg Skorowidza (1921).

W rozbudowanej typologii miejscowości z okresu po włączeniu Torunia do II Rzeczypospolitej (Tab. 5) zwracają uwagę – jak i poprzednio – dwa miasta. Chodzi o Toruń i Podgórz, który otrzymał w XIX w. prawa miejskie w związku z szybkim rozwojem spowodowanym pojawieniem się węzła kolejowego na lewym brzegu Wisły. Najliczniejszą grupą miejscowości były jednak osady (8, czyli 23%), wyprzedzając liczebnie wsie (5) i folwarki (4).

Co ciekawe, w kolejnym rejestrze, czyli *Skorowidzu* Bystrzyckiego (Tab. 6), zarejestrowano taką samą liczbę wsi (5), lecz znacznie mniej liczne były osady (3). Warto jednak zwrócić uwagę na typy mieszane, które w tym rejestrze dotyczą trzech miejscowości: 1) Elsneroda w 1921 r. występowała jako leśniczówka, zaś w 1933 r. zarejestrowana została jako „folwark i leśniczówka”, 2) Rudak zarejestrowany jako „wieś i cegielnia”, 3) Wrzosa jako „wieś i folwark”, choć w 1921 r. były to dwie osobne miejscowości (Wrzosa – folwark i Wrzosa – wieś). W efekcie znacznego rozbudowania typologii, połowa (6 z 12) typów miejscowości reprezentowanych w źródle występuje tylko raz. Są to wspomniane miejscowości o typie mieszanym oraz folwark (Krowieniec), osada młyńska (Barbarki) i karczma (Bielawy).

92 A. Tomczak, *Kępa Bazarowa w świetle badań geomorfologicznych*.

Typ miejscowości	Liczba miejscowości danego typu
wieś	5
obszar dworski	3
osada	3
stacja kolejowa	3
miasto	2
leśniczówka	2
folwark	1
folwark i leśniczówka	1
wieś i folwark	1
wieś i cegielnia	1
osada młyńska	1
karczma	1

Tab. 6. Typy miejscowości wg Skorowidza Bystrzyckiego (1933)

Anna Paulina Orłowska

Powiat wałbrzyski

Obszarem badań jest teren dzisiejszego powiatu wałbrzyskiego w formie w jakiej istnieje od 1 stycznia 2013 r. czyli z wyłączeniem miasta Wałbrzych. Powiat wałbrzyski leży w województwie dolnośląskim, ma powierzchnię 430 km² i w 2017 zamieszkiwało go 56 446 mieszkańców¹. Powiat wałbrzyski obejmuje trzy gminy miejskie: Boguszów-Gorce, Jedlinę-Zdrój i Szczawno-Zdrój, dwie gminy miejsko-wiejskie Głuszycę i Mieroszów oraz trzy gminy wiejskie: Czarny Bór, Stare Bogaczowice i Walim.

Granice leżącego w Sudetach powiatu obejmują zbieg trzech pasm górskich: Gór Sowich, Gór Kamiennych i Gór Wałbrzyskich. Centralną część powiatu zajmują Pogorza: Wałbrzyskie, Bolkowskie, w południowo-zachodniej znajduje się część Kotliny Kamiennogórskiej.

Teren powiatu wałbrzyskiego należy zarówno do zlewiska Morza Bałtyckiego jak i Morza Północnego. Południowo-wschodni kraniec powiatu to zlewnia Nysy Kłodzkiej, na północ od niej rozpościera się zlewnia Bystrzycy². Na północny zachód od niej, znajdują się zlewnie jej dorzeczy, w środkowej części powiatu, praktycznie pokrywając się z powierzchnią powiatu miejskiego Wałbrzycha jest zlewnia Pełcznicy, a dalej w kierunku zachodu zlewnia Strzegomki, wzdłuż granicy której praktycznie przebiega granica powiatu, tak że zlewnia Nysy Szalonej znajduje się praktycznie w całości poza powiatem³. W części południowej powiatu rozprzerzeniają się, patrząc od wschodu zlewnia Ścinawki i zlewnia Lesku, a zachodnie krańce powiatu przynależą do zlewni Zadrnej⁴. Obszary te są więc dorzeczem Odry i należą do zlewiska Morza Bałtyckiego. Południowo-zachodni cypel powiatu jest częścią zlewiska Morza Północnego, bo leży w górnym biegu Potoku Zdonkowskiego (Zdoňovský potok), który jest lewym dopływem lewego dopływu Łaby.

Jeśli chodzi o kopaliny teren jest bardzo zróżnicowany – na części obszaru znajdowały się rudy srebra i miedzi, w części pokłady węgla kamiennego. Jeśli chodzi o srebro i miedź, to pozyskiwano je już w późnym średniowieczu. Większość z kopalni nie była zbyt wydajna i rezygnowano z wydobycia już w nowożytności. Pewien wyjątek stanowi miejscowość Czer-

---

1 https://stat.gov.pl/vademecum/vademecum_dolnoslaskie/portrety_powiatow/powiat_walbrzyski.pdf (dostęp: 02.08.2019).

2 *Słownik geografii turystycznej Sudetów*, t. 11, s. 22–24.

3 Tamże, t. 10, s. 22–24.

4 Tamże, t. 9, s. 23–24.

nik, w której rudzie srebra odkryto uran, więc próbowano go pozyskiwać już po drugiej wojnie światowej. Węgiel zaczęto eksploatować pod koniec XVIII i w XIX w., co przyczyniło się do szybkiego rozwoju i częściowej industrializacji okolicy.

Pierwszy przekaz o osadnictwie na badanym terenie pochodzi już z roku 1221. Rozwój osadnictwa w pierwszej fazie był związany z zamkami obronnymi wznoszonymi wzdłuż granicy oraz z planową akcją osadniczą przeprowadzaną przez klasztory. Okolica została zresztą dotknięta przez najazd tatarski z roku 1241. Jednak nie spowolniło to osadnictwa, szczególnie starannie przeprowadzanej kolonizacji na prawie magdeburskim. Plan wsi był jednakże wymuszony warunkami naturalnymi czyli dość wąskimi dolinami. To tłumaczy jednolitość typu wsi, bo wszystkie wsie na badanym terenie były wsiami łańcuchowymi. Rozwój osadnictwa został przerwany przez wojny husyckie, wiele wsi zostało zniszczonych na tyle, że pozostały po nich często na wiele lat tylko pustki osadnicze. Wiek XV był okresem zaskakującej stagnacji w rozwoju badanego obszaru. W XVI w., może w związku z ostatecznym wcieleniem tych ziem do monarchii habsburskiej i otwarciem na nowe rynki, może w związku ze zmianą postaw konsumpcyjnych w Europie – w tej okolicy zaczyna się intensywna produkcja płótna, co przekłada się na wzrost odsetka ludności wiejskiej utrzymującego się z zajęć pozarolniczych i prowadzi do wzrostu liczby chałup, a z czasem i wsi, przysiółków i kolonii. Ta prosperity skończyła się wraz z wojną trzydziestoletnią. Po raz kolejny pojawiają się pustki osadnicze, liczba ludności spadła blisko dwukrotnie. Ten kryzys został zażegnany w ciągu kilkudziesięciu lat i Śląsk nadal rozwijał się jako silny ośrodek tkactwa płóciennego. Ponadto w XVIII w. zaczęto wydobywać węgiel oraz organizować ośrodki kuracyjne wokół odkrytych źródeł mineralnych. XIX wiek to rozwój zarówno przemysłu, jak też obsługi turystów oraz kuracjuszy. W XIX w. liczba punktów osadniczych osiągnęła z pewnością na dłuższy czas maksimum.

1. Podziały administracyjne powiatu wałbrzyskiego

1.1. Podziały administracji świeckiej

Jeśli chodzi o podziały administracyjne w historii powiatu wałbrzyskiego można wyróżnić kilka najważniejszych okresów⁵. Pierwszy okres to okres przynależności do Królestwa Polskiego. W pierwszej fazie tego okresu teren Śląska podzielony był jeszcze zgodnie z organizacją plemienną – jak to opisuje kronika Thietmara – na „pagi” oraz na okręgi grodowe. „Pagi” odpowiadały mniej więcej zasięgiem terytoriom poszczególnych plemion. Badany teren leżał prawdopodobnie całkowicie w obrębie terytorium Ślężan. Pagi zaniknęły w ciągu XI w. Mniej więcej równolegle wykształciły się okręgi grodowe.

---

5 K. Orzechowski, D. Przybytek, M. Ptak, *Dolny Śląsk*, s. 10–85.

Od roku 1138 rozpoczyna się okres zwierzchności książęcej. W tym czasie ziemie obecnego powiatu wałbrzyskiego należały początkowo do dzielnicy śląskiej, następnie od 1169 r. (czy też według niektórych badaczy od 1177 r.) do księstwa Bolesława Wysokiego, ze stolicą we Wrocławiu, następnie do 1249 r. do na nowo zjednoczonego księstwa śląskiego, kiedy zostały częścią nowo wydzielonego księstwa wrocławskiego. W obrębie tego księstwa znajdowały się do roku 1291, kiedy zostały wydzielone wraz z resztą ziem świdnickich, współtworząc nowe księstwo świdnicko-jaworskie. Po roku 1301 trafiły w wyniku podziału do księstwa świdnickiego, które jednakże do roku 1321 realnie było księstwem świdnicko-ziębickim. Ostatni okres trwał od roku 1346, kiedy znalazły się w księstwie świdnicko-jaworskim, do roku 1368.

W roku 1368 formalnie, a w 1392 realnie, ziemie obecnego powiatu wałbrzyskiego stały się wraz z resztą księstwa świdnicko-jaworskiego dziedzicznymi terytoriami Korony Czeskiej. Ten status utrzymały do roku 1741, za wyjątkiem roku 1625, kiedy formalnie zostały nadane Ferdynandowi III, a więc z punktu widzenia prawa stały się lennem – jednakże ten wybieg polityczny, mający na celu zwiększenia liczby wotów w kurii książęcej śląskiego sejmku, trwał zaledwie kilka miesięcy i nie zmienił trwale statusu tych ziem. Przez cały ten okres jednostką nadrzędną było Królestwo Czeskie, a jednostkami kolejnego rzędu były Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego do roku 1526 oraz monarchia Habsburgów.

Równoległe do podziału na księstwa pojawiały się podziały szczególne, służące tylko jednej dziedzinie życia publicznego. W 1529 badany obszar stał się częścią okręgu II w systemie obrony krajowej, zaś w roku 1578 został przypisany czwartemu kwartałowi obrony ziemskiej. Ten podział został z pewnymi zmianami ponowiony w roku 1620, jak się wydaje nie został wprowadzony jednak w życie.

Również na papierze został podział na kwartały podatku szacunkowego z roku 1541. Realnie został wprowadzony w życie dopiero podział na „ciała” (*corpora*), w ramach scalenia katastrów (*reunio catastorum*) przeprowadzonego reskryptem cesarza z roku 1721, choć dla badanego obszaru ten nowy podział nie wprowadzał zmiany jednostki nadrzędnej, jako że był on nadal przyporządkowany księstwu świdnicko-jaworskiemu.

Od roku 1742 na terenie Śląska została wprowadzona zamiast dotychczasowej dwustopniowej, trzystopniowa struktura pruska. Ziemie obecnego powiatu wałbrzyskiego znalazły się w większości w powiecie świdnickim (*Kreis Schweidnitz*), a częściowo w powiecie bolkowski-kamiennie-górskim (*Kreis Landeshut-Bolkenhain*). Obydwa te powiaty odpowiadały dokładnie dawnym *weichbildom* podlegały *Kriegs- und Domänenkammern zu Breslau* (wrocławskiej kamerze wojenno-dominialnej), ta zaś nie była jak reszta kraju podporządkowana centralnie Generalnemu Dyrektorium, ale oddzielnemu „nadprezydentowi” czyli ministrowi śląskiemu, który odpowiadał bezpośrednio wobec monarchy.

Jeśli chodzi o dalsze podziały administracyjne, to badany obszar został wyłączony z podziału na kantony wojskowe. Ponadto miasta Mieroszów i Boguszów należały do trzeciej

inspekcji podatkowej (*Steurätliches Departement*), pozostałe miejscowości z obszaru dzisiejszego powiatu wałbrzyskiego nie były obciążone daniną miejską i pobór podatków odbywał się przez *Kreis*. Ten stan trwał do roku 1808, kiedy miasta odzyskały w pełni samorząd oraz uzyskały charakter organów państwowych w zakresie funkcji tzw. policyjno-administracyjnych, w wyniku czego zaniknęły urzędy komisarzy skarbowych i podział terytorium na podporządkowane im inspekcje podatkowe. Od 1809 miasta zostały włączone do odnośnych powiatów, na terenie których leżały. Nowelizacja z roku 1812 dotyczyła tylko miast największych i nie odegrała roli na badanym obszarze.

Poważne zmiany w kwestii podziałów terytorialnych obecnego powiatu wałbrzyskiego przyniosła reforma z roku 1815, ziemie te bowiem znalazły się w obrębie nie tylko nowoutworzonej prowincji śląskiej, ale też nowoutworzonej *Regierungsbezirk Reichenbach in Eulengebirge* (rejencji dzierzoniowskiej), a z czasem zostały rozdzielone między trzy nowopowstałe powiaty – *Kreis Waldenburg*, *Kreis Landeshut* i *Kreis Bolkenhain* (powiat wałbrzyski, kamienogórski i bolkowski). Już po pięciu latach, w roku 1820, rejencja dzierzoniowska została rozwiązana, przy czym dwa ostatnie, obejmujące tylko niewielką część badanego terytorium, powiaty zostały włączone do rejencji legnickiej, zaś powiat wałbrzyski został znowu podporządkowany Wrocławowi, stając się składową rejencji wrocławskiej. Reforma z roku 1820 więc po raz pierwszy rozdzieliła badany obszar pomiędzy dwie jednostki organizacyjne wyższego rzędu. Obydwie rejencje należały do prowincji śląskiej (*Provinz Schlesien*).

Podział na jednostki administracyjne niższego rzędu utrzymał się dla badanego obszaru, niezależnie od zmian politycznych, aż do roku 1932, kiedy badane obszary znajdujące się na terenie powiatu bolkowskiego zostały włączone do powiatu wałbrzyskiego. Ten zmieniony podział utrzymał się do końca badanego okresu.

Prowincja śląska została podzielona na prowincje górnośląską i dolnośląską, składającą się z rejencji wrocławskiej i legnickiej, badany obszar wszedł więc w całości w obręb prowincji dolnośląskiej, w której znajdował się do roku 1938, gdy te dwie prowincje zostały na nowo połączone w jedną.

Znacznie dynamiczniej wygląda przynależność państwowa badanego obszaru. Dzisiejszy powiat wałbrzyski należał od roku 1741 do roku 1871 do Królestwa Prus (*Königreich Preußen*), następnie stał się, jako składowa Królestwa, częścią Cesarstwa Niemieckiego (*Deutsches Kaiserreich*). Od roku 1919 został włączony do Republiki Weimarskiej, w której formalnie znajdował się do roku 1945.

1.2. Podziały administracji kościelnej

Teren powiatu przynależał przez cały badany okres do terytorium łacińskiego biskupstwa wrocławskiego. Jeszcze przed 1228 zostały w obrębie biskupstwa wydzielone trzy archidiakonaty, a w roku 1262 wydzielono czwarty – legnicki, obszar badań znajdował się w

całości w obrębie archidiaconatu wrocławskiego⁶. W XIX w. archidiaconaty zaniknęły na rzecz komisariatów biskupich, badany obszar należał do komisariatów jeleniogórskiego, jaworskiego i ziębickiego⁷.

Na badanym obszarze można wyróżnić sześć parafii: Jedlina-Zdrój, Dziećmorowice, Boguszów, Gostków, Witków, Głuszycza.

Jeżeli chodzi o Kościół ewangelicki, to początkowo jego struktura na Śląsku obejmowała cztery rejencje, z których trzy, wrocławska, głogowska i opolska, miały własny Wyższy Konsystorz Ewangelicki. Badany teren należał w całości do rejencji wrocławskiej. Należał do dwóch jednostek podziału niższego: do inspekcji świdnickiej i kamienogórskiej⁸.

Po reformie z 1817 r. uproszczono schemat podziałów kościoła luterańskiego dopasowując go silniej do podziałów administracyjnych⁹. Cały Śląsk został podporządkowany tylko jednemu konsystorzowi prowincjonalnemu, mianowicie: wrocławskiemu. Podział na jednostki mniejsze powtarzał mniej więcej granice rejencji. Z małymi zmianami ten podział utrzymał się do końca badanego okresu, analizowany teren leżał zaś w rejencjach wałbrzysko-strzegomskiej, kamiennogórskiej i bolkowskiej.

Wybudowana w 1901 r. cerkiew prawosławna w Sokołowsku podlegała bezpośrednio protopierzejowi Aleksiejemu Piotrowiczowi Malcewowi, założycielowi Bractwa św. Włodzimierza w Berlinie, które działało pod auspicjami metropolity St. Petersburga¹⁰.

2. Sieć osadnicza

2.1. Problemy identyfikacyjne.

Poważnym problemem przy pracach nad rekonstrukcją sieci osadniczej powiatu wałbrzyskiego okazał się nadmiar zarówno źródeł jak i opracowań. Pełna lista bibliografii powinna objąć kilka tysięcy pozycji. W tej pracy zostały wykorzystane przede wszystkim opracowania przekrojowe, pozwalające na możliwie pełną rekonstrukcję osadnictwa na badanym terenie.

Miejscowości z terenu obecnego powiatu wałbrzyskiego pojawiają się w licznych źródłach pisanych. Dla wcześniejszych epok są to często pojedyncze wzmianki, dotarcie do których przekraczało ramy tej pracy, więc wykorzystano literaturę przedmiotu, ale w epokach późniejszych pojawiły się wydawnictwa przekrojowe. Najwcześniejsze wieloaspektowe przed-

---

6 Tamże, s. 80.

7 Tamże, s. 87–88.

8 Tamże, s. 80–82.

9 Tamże, s. 88–89.

10 G. Seide, *Geschichte der Russischen Orthodoxen Kirche*, s. 239.

stawienie Śląska zaprezentował w latach 1783-1796 Friedrich Albert Zimmermann¹¹, a praktycznie równolegle Georg Adam Keyser wydał swoją pracę poświęconą wioskom Niemiec, z której wynikają dla naszego obszaru ciekawe informacje¹². Również dość wczesny jest opis Śląska autorstwa Johanna Adama Weigla¹³. Bardzo użytecznym i wygodnym w użyciu okazało się zestawienie Johanna Georga Knie z roku 1845¹⁴. Od ostatniej ćwierci XIX w. aż do końca badanego okresu wydawano we Wrocławiu dość regularnie zestawienia miejscowości dla Śląska¹⁵.

Podstawowym opracowaniem kartograficznym dla terenu Śląska jest oczywiście odpowiedni tom Atlasu Historycznego Polski, wydany drukiem w latach osiemdziesiątych. Niestety inaczej niż pozostałe tomy Atlasu przedstawia stan osadnictwa nie na wiek XVI, ale dopiero na wiek XVIII, co było dużym utrudnieniem podczas przygotowywania niniejszego opracowania¹⁶. Użyteczny był również tom Atlasu Historii Miast poświęcony Świdnicy, bo część badanego terenu leżała w obrębie wpływów tego miasta¹⁷.

Materiał kartograficzny w postaci map dawnych dla badanego obszaru jest niezmiernie obfity. Pierwsze mapy tego terenu zostały opracowane już w połowie XVI w. – w 1561 r. zostało wydrukowane w Antwerpii dzieło Martina Helwiga „Silesiae Typvs”. Kolejna mapa tego autora ukazała się prawdopodobnie w roku 1598 nakładem antwerpskiego Orteliusa – dla badanego obszaru nie obejmuje jednak żadnych zmian. Mapy Helwiga były wznawiane kilkakrotnie, między innymi nakładem Matthäusa Meriana w 1650 r. Bardzo podobne treściowo były mapy opracowywane przez Davida Custosa w pierwszej ćwierci XVII w. W 1638 ukazała się mapa Johannes Scultetusa „Silesiae dvcatvs”. W roku 1634 została wydrukowana w Amsterdamie mapa Willema Janszoon Blaeu obejmująca obszar Korony Polskiej i Śląska („Polonia Regnum et Silesia Ducatus”), zaś w 1660 w tym samym mieście wydrukowano mapę „Novissima poloniae regni Descripto” Johannes Janssoniusa – wszystkie te opracowania dla badanego obszaru nie różnią się treścią. W 1710 w Norymberdze ukazało się „Accurate Vorstellung des Herzogthums Schlesien” nieznanego autora, zawierające jednak wbrew tytułowi obiecującemu dokładne przedstawienie Śląska, zaledwie schematyczny podział administracyjny i największe punkty osadnicze. W zbliżonym czasie opracował swoją „Ducatus Sielsiae tabula Accuratissima” Johan Andreas Pfeffel, zdecydowanie bardziej szczegółową niż „Accurata Vorstellung...”

---

11 F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*.

12 G. A. Keyser, *Allgemeine Dorf-Geographie von Deutschland*.

13 J.A. Weigel, *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung*.

14 J. G. Knie, *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht*.

15 *Schlesisches Ortschafts-Verzeichnis*, Breslau 1881; *Schlesisches Ortschaftsverzeichnis*, Breslau 1897.

16 *Śląsk w końcu XVIII wieku*, t. 1 (Atlas Historyczny Polski).

17 *Świdnica* (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 4, z. 5).

aczkolwiek dla badanego obszaru zakres treściowy nie został zwiększony w stosunku do poprzednich opracowań.

Równolegle Matthäus Seutter wydrukował w Augsburgu jedną ze swoich map „Silesiae Ducatus tam Superior, quam Inferior.”, w której jako pierwszy uwzględnił miejscowość Fellhammer. Co ciekawe późniejsze wydanie tej mapy, z około roku 1750, również wydane w Augsburgu pod tym samym tytułem, tę miejscowość znowu pomija.

Mapy dawne nie miały jednak na celu uwzględnienia wszystkich miejscowości na danym terenie, mogą przynieść informacje dodatkowe, ale nie mogą stanowić podstawy np. do wykluczenia funkcjonowania jakiejś miejscowości w danym czasie. Dopiero w XIX w. pojawiły tak zwane zdjęcia, które uwzględniają wszystkie miejscowości z danego terenu. Dla badanego obszaru taka mapa została opracowana bardzo wcześnie, bo już w latach dwudziestych XIX w.¹⁸ Niestety jej kolejna wersja – Messtischblatt – nie była opracowywana dla badanego terenu w równie krótkim okresie, więc poszczególne arkusze dzieli więcej lat i jej użycie było tylko pomocnicze. Użyteczna była za to Karte des Deutschen Reiches, która dla badanego obszaru w całości pochodzi z roku 1936.

Jeżeli chodzi o literaturę przedmiotu, to dużą pomocą przy opracowaniu omówionych wyżej struktur administracyjnych były opracowania Kazimierza Orzechowskiego poświęcone podziałom terytorialnym Śląska¹⁹. Bezcenną pomocą okazały się odpowiednie tomy Słownika Geografii turystycznej Sudetów, pod redakcją Marka Staffa²⁰, których notki oparte są na obszernej i zróżnicowanej literaturze przedmiotu, a które umożliwiły rekonstrukcję dziejów każdej z osad na przestrzeni całego jej istnienia. Ponadto użyteczne było opracowanie poświęcone osadzie Walim, które przy okazji omówienia rozwoju typowej osady tkackiej przedstawia też jej rozwój przestrzenny²¹. Dodatkowe informacje o zamkach, które stanowiły podstawę pierwszej sieci osadniczej Śląska, przyniosła książka Boguszewicza²².

Największym wyzwaniem przy opracowywaniu sieci osadniczej powiatu wałbrzyskiego było silne zerwanie ciągłości struktur po II wojnie światowej, obejmujące nie tylko kompletną zmianę toponimów – po raz pierwszy w historii na całym terytorium pojawiły się wyłącznie nazwy polskie, nierzadko nie mające oparcia w nazwach tradycyjnych – ale też zmiany me-reologiczne. Dobitym przykładem stopnia zerwania ciągłości pewnych procesów jest osada Nowy Lesieniec. Przez analogię ze Starym Lesieńcem, który jest po prostu spolszczoną wersją nazwy Alt Lässig, można by się spodziewać, że Nowy Lesieniec będzie kontynuacją osady Neu Lässig. Tymczasem gdy Neu Lässig leżało 1800 metrów na południowy wschód od Alt Lässig,

---

18 Urmesstischblatt (dalej UMTB), K. N 729, Bl. 3010–3012, 3071–3074.

19 K. Orzechowski, D. Przybytek, M. Ptak, *Dolny Śląsk. Podziały terytorialne od X do XX wieku*.

20 *Słownik geografii turystycznej Sudetów*.

21 *Walim: dzieje i krajobraz kulturowy*.

22 A. Boguszewicz, *Corona Silesiae*.

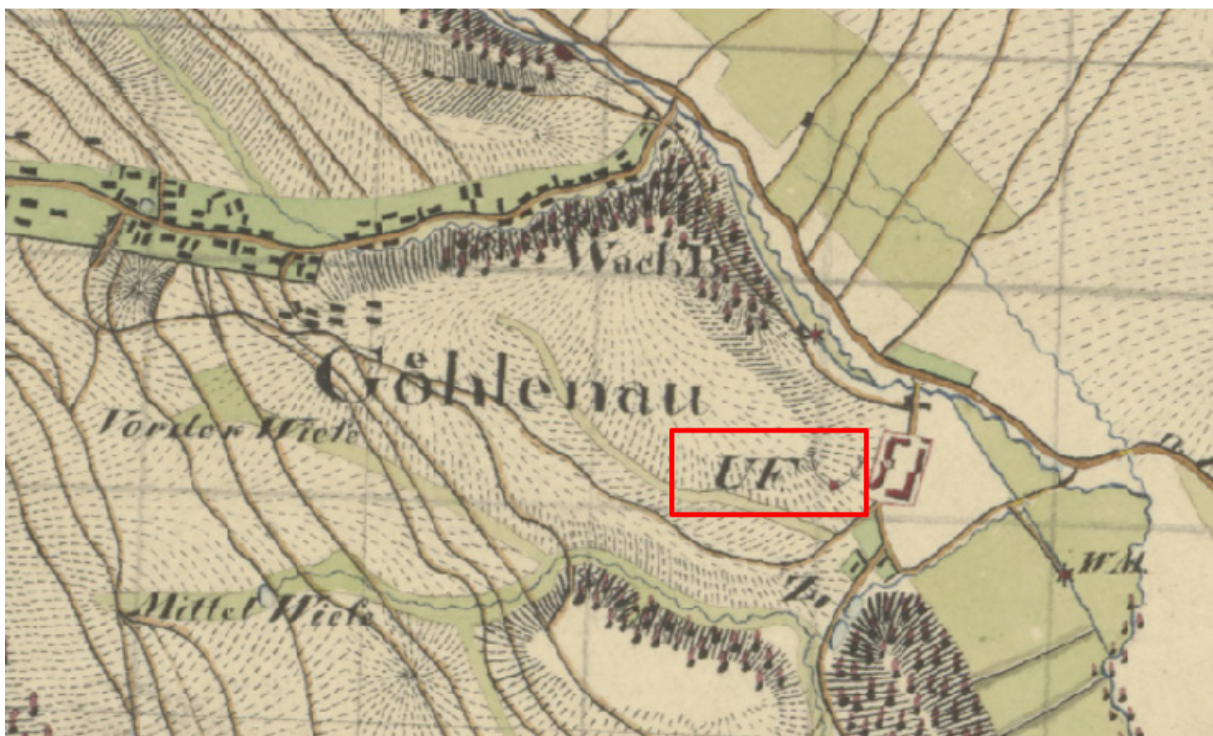
o tyle Nowy Lesieniec leży oddalony o 1800 metrów od Starego Lesieńca na północny zachód, a więc 3,6 kilometra na północny zachód od Neu Lässig.

Punktem wyjścia nie mógł być więc wykaz punktów PRNG, ale musiał być materiał kartograficzny, który umożliwił ustalenie istnienia poszczególnych punktów osadniczych na badanym terenie w badanym okresie wraz z toponimiami. Dopiero na tej podstawie wtórnie użyto punktów PRNG, by powiązać wyniki badań ze współczesnymi jednostkami osadniczymi. Jednocześnie znakomite, dogłębne opracowania zespołu pod kierunkiem Marka Staffy pozwoliły na zrekonstruowanie dziejów każdej miejscowości przez cały okres jej istnienia, na ile to było możliwe. Problematiczne było rozróżnienie wsi od pobliskiego zamku i tak np. obecna kolonia wsi Grzędy Ptasi Śpiew (*Vogelsang*) była osadą związaną z zamkiem Konradów i często wymienianą tylko w jego kontekście, trudno więc dokładnie badać jej istnienie.

Jeśli chodzi o przemiany jakościowe, to na terenie powiatu Wałbrzyskiego dają się zaobserwować następujące przykładowe przemiany.

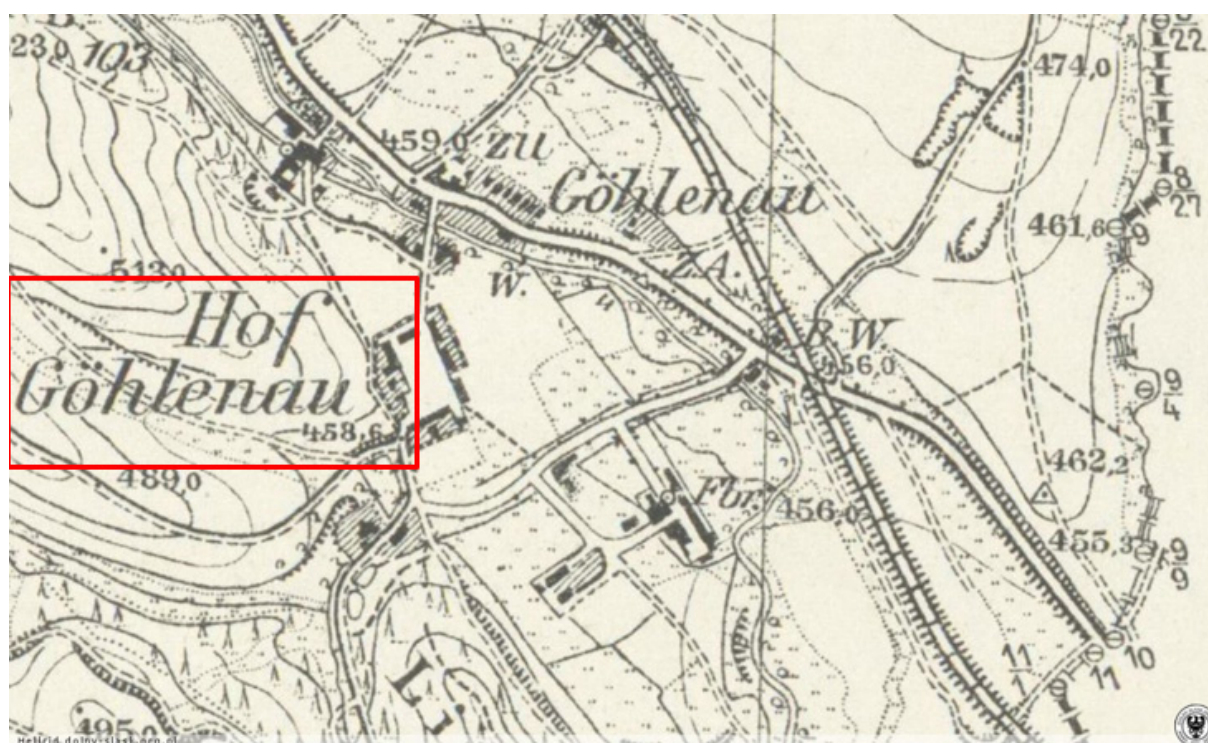
Zmiana statusu i pojawienie się toponimu. Już nieistniejąca, więc nieuwzględniona w rejestrze PRNG część wsi Golińsk, określana lokalnie nazwą Kamionka, jest określana na mapie UMTB jako Unterforstei bez nazwy własnej (Ryc. 1), a na mapie KDR z roku 1939 jako Hof Göhlenau, a więc z nazwą własną (Ryc. 2).

Zmiana toponimu. W spisie z roku 1794 Stary Julianów, kolonia wsi Dziećmorowice, występuje pod nazwą Blaue Ranzen (Ryc. 3).

Ryc. 1. Unterforstei [Göhlenau] na mapie UMTB 3074.

Ryc. 2. Hof Göhlenau na mapie KDR, Bl 115 (1939)

**Herzogthume Wirtemberg in Schwaben.
 Blaue Ranzten, ein Kretscham und einige Häuser im
 Walde, zu Dittmannsdorf im schweidnitzschen Kreise,
 im Herzogthume Schlesien.**

Ryc. 3. Blaue Ranzten jako jedyna nazwa, G. A. Keyser, *Allgemeine Dorf-Geographie von Deutschland*, s. 327.

W pierwszej połowie XIX w. równolegle zaczyna pojawiać się określenie Juliansdorf, przy czym nazwy używane są wymiennie (Ryc. 4, 5).

Ryc. 4. Blaue Ranzten i Juliansdorf jako oboczność, UMTB 3074.

Blauer Ranzen, ober Juliansdorf, Kol., Waldenburger Kr., zu
Dittmannsdorf gehbrig.
Waldenburger Kr. Waldenburger Kr. Waldenburger Kr.

Ryc. 5. Blaue Ranzen i Juliansdorf jako oboczność, J.G. Knie, *Geographische Beschreibung von Schlesien preußischen Antheils*, s. 48.

W drugiej połowie XIX w. w związku z utworzeniem kolejnej kolonii Dziećmorowice wzdłuż tej samej drogi i nadaniem jej nazwy Neu Juliansdorf, dotychczasowa nazwa miejscowości zostaje uzupełniona przedrostkiem Alt (Ryc. 6).

Ryc. 6. Kol. Alt Juliansdorf jako jedyna nazwa, KDR GBL 114 (1939).

2.2. Zmiany w ujęciu ilościowym i typologicznym

Jeśli chodzi o przemiany ilościowe, to ze 126 zarejestrowanych punktów osadniczych powiatu wałbrzyskiego aż 20 istniało już w XIII w., a niektóre nawet w trzeciej dekadzie XIII w. Osadnictwo trzynastowieczne obejmowało głównie zamki i osady związane z obsługą zamków, a także wsie zakładane przez klasztory, głównie benedyktynów z Broumova, tak jak np. późniejsze miasto Mieroszów. XIV wiek przyniósł zwiększenie intensywności akcji osadniczej i przyrost liczby miejscowości w obrębie powiatu do 43. Przy czym nie wszystkie osady z XIII w. przetrwały, np. Gorce w wyniku wojen husyckich zostały wyludnione i nie są wliczane do tej statystyki. Wiek XIV przyniósł więc 24 nowe osady. W XV w. istniało 40 miejscowości, przy czym istnienie 3 jest niepewne. Dodatkowo cztery miejscowości były przynajmniej okresowo pustką. Unisław Śląski wyludnił się na okres od 1426 do 1533, nie jest więc uwzględniany jako miejscowość istniejąca, podobnie sytuacja wygląda z Łomnicą, Rybnicą i oczywiście Gorcami. Wiek XVI przyniósł stagnację liczby miejscowości, zwiększyła się wyraźnie liczba pustek,

opustoszały trzy zamki – Łomnica, Radosno i Czarny Bór. W wieku XVII mimo strat, jakie przyniosła wojna trzydziestoletnia, przeprowadzono intensywną akcję osadniczą, wiążącą się między innymi z rozwojem rzemiosła tkackiego we wsiach. Charakterystyczne dla tej fazy rozwoju było powstawanie raczej jednostek zależnych, zazwyczaj przysiółków czy kolonii wsi, ew. tak silny rozrost dotychczasowych wsi, że części wsi nabierały oddzielnej tożsamości tak jak w przypadku Adelsbach, które z czasem ewoluowało w Ober-Adelsbach und Nieder-Adelsbach. W XVIII w. nadal siłą napędową rozwoju sieci osadniczej było zwiększone zapotrzebowanie na tkaczy – nie tylko wsie nadal obrastały w przysiółki i kolonie, ale także zmieniała się wyraźnie struktura wsi, z coraz większym odsetkiem ludzi bez ziemi, utrzymujących się wyłącznie z tkactwa. Druga połowa XVIII w. to również rozwój uzdrowisk z jednej strony, z drugiej zaś górnictwa węgla kamiennego. W XIX w. sieć osadnicza powiatu wałbrzyskiego osiągnęła swoje maximum; z czasem miejscowości były raczej łączone w jedno niż lokowane na nowo. Wyjątkiem od tej reguły stanowi schronisko górskie Andrzejówka, które zostało ufundowane w 1933 pod nazwą Andreasbaude.

	Liczba miejscowości	Liczba pustek	Liczba przypadków wątpliwych
XIII w.	20	–	–
XIV	43	2	1
XV	37	4	3
XVI	37	8	4
XVII	59	4	2
XVIII	79	5	–
XIX	125	6	–

Tab. 1. Zestawienie liczby miejscowości dla okresu XIII – XIX w. (oprac. własne).

Zmiany typologiczne na badanym obszarze obejmują zaledwie kilka ich rodzajów. Zmiana typu jednostki – przeniesienie wsi na prawo miejskie w ramach procesu lokacji (obydwa miasta: Mieroszów w 1354 r., Boguszów od 1499 r.), usamodzielnienie się części wsi (np. Głuszycy Górna, która powstała jako kolonia Głuszycy). Kolejnym kategoriami zaobserwowanych zmian są: powstanie nowej jednostki – wydzielenie jej ze starej (np. Głuszycy Górna), podział starej na dwie nowe równorzędne (Adelsbach zmienia się w Ober-Adelsbach i Nieder-Adelsbach) i oczywiście jej niezależne powstanie. Trzecim rodzajem jest zanikanie jednostek czy to ze względu na zniszczenie, wyludnienie, nieudaną lokację (np. Glinik czy też Miroszów), czy ze względu na włączenie do jednostki nadrzędnej (Sokolniki włączone do Rzeczeki praktycznie zatraciły odrębność) czy połączenie z inną jednostką (miejscowości Forst i Hartau, które połączyły się w Hartauforst w 1933 r.).

Część druga

ONTOLOGIA DZIEDZINOWA

‘ONTOHGIS’

Agnieszka Ławrynowicz

Metodyka budowy ontologii ‘ontohgis’

Wstęp

*Inżynieria ontologii*¹ odnosi się do zbioru działań, które dotyczą procesu rozwoju ontologii, cyklu życia ontologii, a także metodyk, narzędzi i języków wymaganych do tworzenia ontologii. W zakresie metodyk, istnieje kilka propozycji zainspirowanych metodykami wytwarzania oprogramowania, zgodnych bądź to z podejściami *kaskadowymi* (tj., identyfikującymi sekwencje kroków, jakie muszą zostać wykonane po kolei), bądź też z nowszymi podejściami *zwinnymi* (tj., w których projekt jest widziany jako zbiór małych zadań, których zakres może się cały czas zmieniać tak, aby odpowiedzieć potrzebom klienta). Metodyki rozkładają proces inżynierii ontologii na kilka etapów i zalecają działania i zadania do wykonania na każdym etapie.

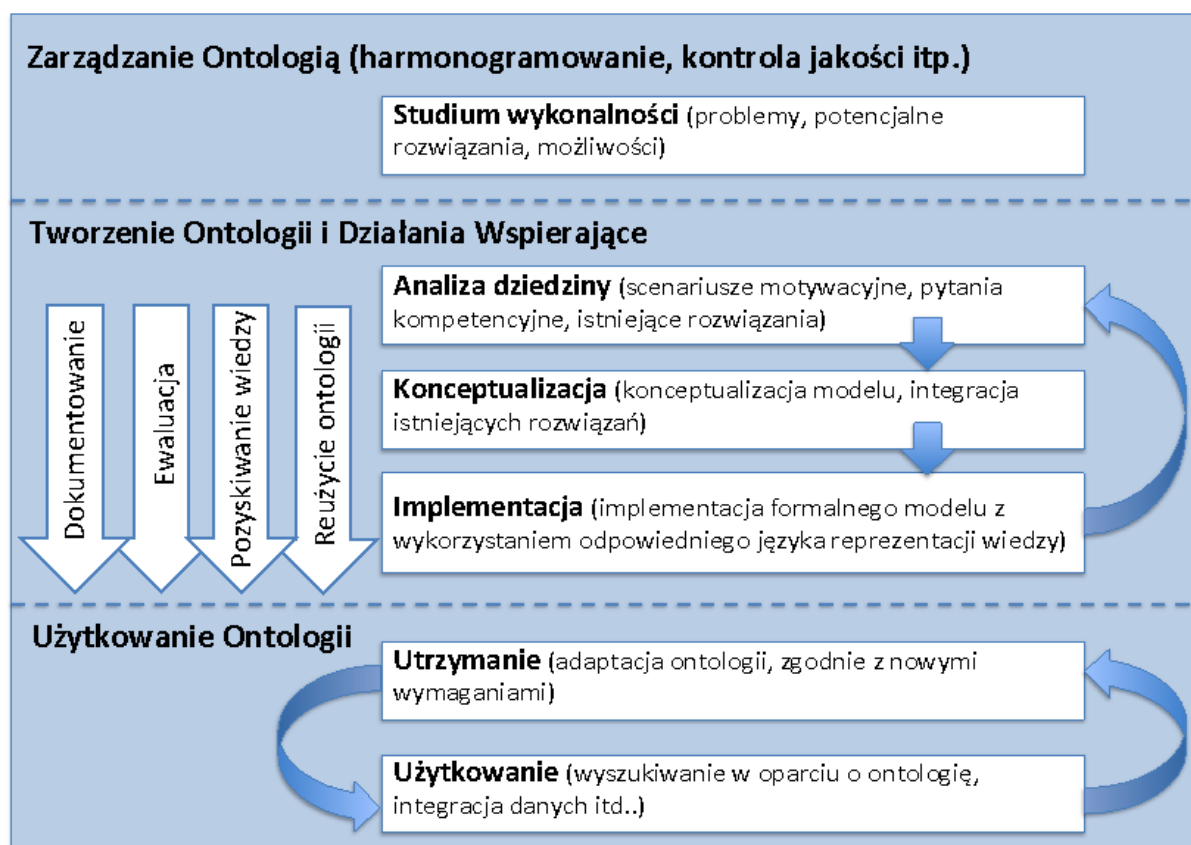
Waga i znaczenie konkretnych zadań zależy od danego projektu, jednak istnieje zestaw standardowych, wysokopoziomowych zadań związanych z tworzeniem ontologii, które są wymieniane na liście zadań do wykonania w większości metodyk, zarówno w modelu kaskadowym, jak i zwinnym. Przedstawione zostały one na rycinie 1 (rycina ujmuje te zadania w modelu kaskadowym, jednak praktycznie mogą one być wykonywane iteracyjnie, nie tylko w ramach tworzenia ontologii, ale też w ramach jej utrzymania i dalszego rozwoju).

Zgodnie z ryciną 1 i opinią A. Gómez-Pérez, M. Fernández-López oraz O. Corcho² można wyróżnić trzy główne rodzaje działań w ramach procesu inżynierii ontologii: *zarządzanie, tworzenie (rozwój) i działania wspierające*. Pierwszy obejmuje zagadnienia związane z organizacją całego procesu. W szczególności, w fazie przygotowawczej, studium wykonalności służy do sprawdzenia czy aplikacja oparta na ontologii lub zastosowanie ontologii w danym kontekście jest właściwym sposobem rozwiązania danego problemu. Drugi rodzaj działań odnosi się do działań takich jak analiza dziedziny, conceptualizacja i implementacja samej ontologii, ale także jej utrzymanie i użytkowanie, które są wykonywane w okresie po utworzeniu ontologii, na etapie *użytkowania* ontologii. Do działań wspierających należą takie działania jak

---

1 A. Gómez-Pérez, M. Fernández-López, O. Corcho, *Ontological Engineering*; C. M. Keet, *An introduction to ontology engineering*.

2 A. Gómez-Pérez, M. Fernández-López, O. Corcho, *Ontological Engineering*.

Ryc. 1. Główne zadania w inżynierii ontologii (źródło: E. Simperl, i in., *Achieving maturity*, s. 45–65).

pozyskiwanie wiedzy, ewaluacja, re-użycie zasobów i tworzenie dokumentacji i są one wykonywane równolegle z działaniami służącymi tworzeniu i rozwojowi ontologii.

Metodyki określają także *role osób i organizacji* zaangażowanych w projekt. Zazwyczaj rozróżniają między *ekspertami dziedzinowymi*, dostarczającymi wiedzy na temat dziedziny, która ma być modelowana, *inżynierami ontologii*, którzy z kolei posiadają specjalistyczną wiedzę w dziedzinie reprezentacji wiedzy i odpowiednich narzędzi programistycznych oraz *użytkownikami końcowymi*, którzy mają stosować ontologię w określonym celu.

Dwa główne rodzaje podejść metodologicznych to:

- *Scentralizowana* inżynieria ontologii, w której zespół zlokalizowany jest w jednym miejscu, a komunikacja między członkami zespołu odbywa się podczas regularnych spotkań twarzą w twarz. Takie podejście jest charakterystyczne dla starszych metod inżynierii ontologii.
- *Zdecentralizowana* inżynieria ontologii, bardziej odpowiednia w kontekście konstruowania zasobów dla tzw. Sieci Semantycznej lub w innych podobnych otwartych, rozproszonych środowiskach na dużą skalę. Zespół inżynierii ontologii składa się z interesariuszy rozproszonych w kilku lokalizacjach geograficznych i powiązanych z różnymi organizacjami. Komunikacja w zespole jest zazwyczaj asynchro-

niczna. Takie podejście spotyka się w nowszych metodykach inżynierii ontologii, gdzie kładzie się także nacisk na modularyzację ontologii.

W przypadku tworzenia ontologii 'ontohgis' mieliśmy do czynienia z drugim scenariuszem.

1. Stan badań w obszarze metodyk inżynierii ontologii

W literaturze przedmiotu, zaproponowano kilkanaście metodyk inżynierii ontologii. Cztery najczęściej stosowane metodyki to: METHONTOLOGY, On-To-Knowledge, DILIGENT i NeOn.

METHONTOLOGY³, opracowana w grupie Ontology Engineering Group na Politechnice Madryckiej dotyczy identyfikacji działań, które należy wykonać w celu skonstruowania ontologii w procesie jej rozwoju. Określa też cykl życia oparty na ewolucyjnym prototypowaniu oraz techniki prowadzenia działań związanych z zarządzaniem, rozwojem i działaniami wspierającymi.

Do działań zorientowanych na rozwój ontologii, należy utworzenie specyfikacji, która określa, dlaczego ontologia jest tworzona, jakie są jej zamierzone zastosowania i kto jest jej użytkownikami końcowymi. Do działań wspierających rozwój ontologii należą działania ewaluacyjne, których zadaniem jest techniczna ocena ontologii, powiązanych środowisk programistycznych i dokumentacji. Jak przedstawiono w artykule A. Gómez-Pérez⁴ ocena ontologii dotyczy głównie budowania poprawnej ontologii. Weryfikuje się czy: (a) architektura ontologii jest poprawna, (b) leksykon i składnia definicji są poprawne oraz (c) zawartość ontologii, w tym przedstawionych tam definicji jest spójna, zupełna, zwięzła, rozszerzalna itd.

Ta ocena jest oparta o ocenę techniczną dokonywaną na każdym etapie i między etapami cyklu życia ontologii. W metodyce METHONTOLOGY układ odniesienia, względem którego przeprowadza się ocenę stanowi dokument ze specyfikacją wymagań. W odniesieniu do specyfikacji wymagań METHONTOLOGY proponuje wykorzystanie tzw. pytań kompetencyjnych lub pośrednich reprezentacji w celu opisanie wymagań.

Projekt **On-To-Knowledge**⁵ miał na celu zastosowanie ontologii do informacji dostępnych w formie elektronicznej w celu poprawy jakości zarządzania wiedzą w dużych i rozproszonych organizacjach. Metodyka On-To-Knowledge proponuje budowanie ontologii w odniesieniu do ich przyszłego wykorzystania w aplikacjach do zarządzania wiedzą, a zatem ontologie opracowane przy użyciu tej metodyki są bardziej zależne od aplikacji. Ważną cechą On-To-Knowledge jest to, że proponuje zastosowanie uczenia maszynowego ontologii w celu zmniejszenia wysiłku wkładanego w rozwój ontologii. Metodyka obejmuje także identyfikację

3 M. Fernandez-Lopez, A. Gómez-Pérez, N. Juristo, *METHONTOLOGY*, s. 33–40.

4 A. Gómez-Pérez, *A framework to verify*.

5 S. Staab i in., *Knowledge processes and ontologies*, s. 26–34.

celów, które należy osiągnąć poprzez narzędzia zarządzania wiedzą i opiera się na analizie scenariuszy użytkownika.

Dokument specyfikacji wymagań ontologii opisuje: dziedzinę i cel ontologii, wytyczne projektowe (takie jak konwencje nazewnictwa), dostępne źródła wiedzy (książki itp.), potencjalnych użytkowników i przypadki użycia oraz aplikacje wspierane przez ontologię. Specyfikacja wymagań w oparciu o pytania kompetencyjne służy do przygotowania wersji roboczej, „bazowej ontologii”, w której najważniejsze pojęcia i relacje są identyfikowane nieformalnie. Następnie ta wersja jest dopracowywana w celu stworzenia dojrzałej „docelowej ontologii”. Proces doskonalenia obejmuje dwa działania: proces pozyskiwania wiedzy od ekspertów w dziedzinie i formalizację.

Proces oceny służy jako dowód przydatności opracowanych ontologii i związanego z nimi środowiska programistycznego. W efekcie uzyskuje się aplikację opartą na ontologii. Ten proces składa się z dwóch działań. Po pierwsze, inżynier ontologii sprawdza czy docelowa ontologia spełnia wymagania i odpowiada na pytania kompetencyjne. Następnie, informacje zwrotne od użytkowników wersji beta gromadzi się poprzez testowanie ontologii w docelowym środowisku aplikacji. Pod uwagę brane są wzorce użytkowania ontologii, a prototypowy system śledzi sposób, w jaki użytkownicy nawigują lub szukają pojęć i relacji. Dzięki takim dziennikom użytkowania można prześledzić, które obszary ontologii są najczęściej używane i które nie były nawigowane. Wyniki takiej analizy służą następnie dalszemu udoskonaleniu ontologii, które można wykonać w kilku cyklach, aż docelowa ontologia osiągnie przewidziany poziom jakości.

Metodykę **DILIGENT**⁶ opracowano w Instytucie AIFB Uniwersytetu w Karlsruhe i Instituto Superior Técnico w Lizbonie. Celem tej metodyki jest wsparcie ekspertów dziedzinowych pracujących w rozproszonych grupach w tworzeniu i rozwijaniu ontologii. Metodyka koncentruje się na kolaboratywnej inżynierii ontologii i koncentruje się na śledzeniu argumentów dotyczących zmian. W fazie kompilacji początkowa wersja ontologii jest tworzona szybko, przez małą, współpracującą grupę ekspertów domenowych, użytkowników, inżynierów wiedzy i inżynierów ontologii, aby umożliwić interesariuszom korzystanie z ontologii. W celu zbudowania tej początkowej wersji nie przeprowadza się żadnej czynności specyfikowania wymagań ontologicznych. W fazie lokalnej adaptacji użytkownicy lokalnie dostosowują ontologię do własnych potrzeb, jednocześnie korzystając z ontologii. Często np. ze względu na nowe wymagania biznesowe lokalne ontologie ewoluują w sposób podobny do ewolucji hierarchii folderów w systemie plików. Te wyewoluowane lokalne ontologie są następnie konfrontowane i wykorzystywane w celu zapewnienia nowej, spójnej wersji wspólnej ontologii w ramach procesu argumentacji, który ułatwia dyskusję na temat racjonalnego uzasadnienia wprowadzonych zmian.

---

6 H.S. Pinto, S. Staab, C. Tempich, *DILIGENT: Towards a fine-grained methodology*, s. 393–397.

Metodyka **NeOn**⁷, służąca budowie sieci ontologii, koncentruje się na aspektach współpracy w zakresie rozwoju i ponownego wykorzystania ontologii oraz na dynamicznej ewolucji sieci ontologii w środowiskach rozproszonych. Metodyka **NeOn** proponuje dziewięć scenariuszy budowy ontologii i sieci ontologicznych, w których podkreśla się aspekty ponownego wykorzystania zasobów ontologicznych i nie ontologicznych, re-inżynierię i łączenie zasobów, a także współpracę i dynamizm. Metodyka obejmuje przygotowanie tzw. dokumentu specyfikacji wymagań ontologii. Ten dokument obejmuje następujące tematy dotyczące ontologii: cel, zakres, język implementacji, zamierzonych użytkowników końcowych, zamierzone przypadki użycia, ponowne użycie wyrażen z ontologii. Metodyka NeOn obejmuje zastosowanie pytań kompetencyjnych i słowniczka terminów w celu ustalenia zakresu ontologii. Wspiera także stosowanie tzw. *wzorców projektowych ontologii*⁸.

W ostatnich latach, zaproponowano także kilka podejść, które wpisują się w trendy i praktyki, jakie można zauważyć w dziedzinie inżynierii oprogramowania, tj. zastosowanie zwinnych metodyk wytwarzania oprogramowania. Do przykładów takich podejść można zaliczyć: TDDOnto i SAMOD.

TDDOnto⁹ to metodyka tworzenia ontologii, które sterowane jest testami (ang. *Test-Driven Development, TDD*), która ma na celu skrócenie czasu tworzenia i zwiększenie wydajności tworzenia ontologii i poświęca szczególną uwagę wprowadzaniu wiedzy do ontologii na etapie jej implementacji.

SAMOD¹⁰ jest zwinną metodyką tworzenia ontologii za pomocą małych kroków iteracyjnego przepływu pracy, która koncentruje się na tworzeniu dobrze opracowanych i udokumentowanych modeli, zaczynając od przykładowych opisów dziedziny.

Rzeczywiste procesy budowy ontologii, zawierają często elementy z różnych opisanych metodyk. Często są to elementy powtarzające się w tych metodykach, takie jak użycie pytań kompetencyjnych.

2. Metodyka budowy ontologii ‘ontohgis’

2.1. Ogólny opis metodyki

Metodyka budowy ontologii ‘ontohgis’ jest zbliżona w pewnych aspektach do metodyki On-To-Knowledge, a także czerpie z nowszych metodyk, jeżeli chodzi o aspekty związane z re-użyciem zasobów (metodyka NeOn) i ze zwinnym i iteracyjnym procesem wytwarzania.

---

7 *Ontology Engineering in a Networked World.*

8 *Ontology Engineering with Ontology Design Patterns..*

9 C.M. Keet, A. Ławrynowicz, *Test-driven development of ontologies.*

10 S. Peroni, *A Simplified Agile Methodology.*

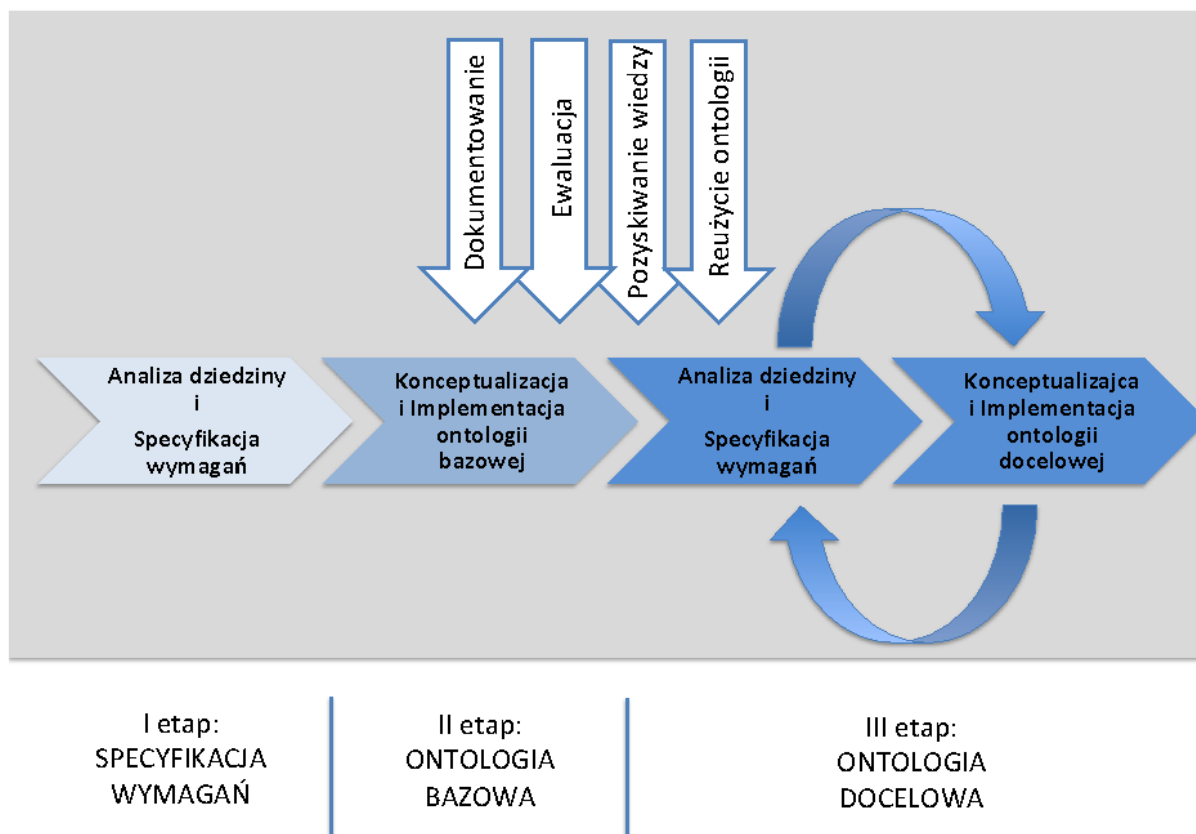
Tak jak w przypadku metodyki On-To-Knowledge, budowa ontologii ‘ontohgis’ jest związana z jej wykorzystaniem w aplikacji, tj. w geograficzno-historycznym systemie informacyjnym. Podobnie też do metodyki On-To-Knowledge, w procesie tworzenia ontologii ‘ontohgis’ można wyróżnić następujące etapy, z których ostatni ma jednak wyraźną charakterystykę zwinnego procesu:

- I. Specyfikacja wymagań
- II. Opracowanie *bazowej ontologii* przygotowanej na podstawie specyfikacji wymagań. W przypadku ontologii ‘ontohgis’, zadanie to zostało wykonane w głównej mierze przez wiodącego inżyniera ontologii.
- III. Iteracyjny, zwinny proces formułowania wymagań, tworzenia, populowania i ewaluowania *ontologii docelowej*, w który zaangażowany jest szerszy zespół, mający w swoim gronie także ekspertów domenowych.

Etapy te zilustrowano na rycinie 2.

2.2. Role

W projekcie, wyodrębniono następujące, ogólne role: ekspert dziedzinowy, inżynier ontologii, użytkownik końcowy.

Ryc. 2. Proces tworzenia ontologii ‘ontohgis’, wraz z działaniami wspierającymi.

Ekspert dziedzinowy to specjalista posiadający wiedzę specjalistyczną w dziedzinie, która zostanie opisana w ontologii. Jednak zwykle nie ma żadnej bądź też odpowiedniej wiedzy technicznej odnośnie języków ani narzędzi niezbędnych do rozwoju ontologii. Jest on głównie odpowiedzialny za zdefiniowanie, często w języku naturalnym bądź też posługując się narzędziami takimi jak arkusze kalkulacyjne, szczegółowego opisu dziedziny, którą należy modelować. W projekcie taką rolę pełnili historycy, geografowie, w tym kartografowie.

Inżynier ontologii to osoba, która zaczynając od nieformalnego i dokładnego opisu określonego problemu lub dziedziny dostarczonej przez ekspertów dziedzinowych, konstruuje ontologie, używając określonego formalnego języka reprezentacji ontologii, takiego jak OWL 2¹¹. W projekcie tę rolę pełnili zarówno filozofowie o specjalizacji w ontologii oraz informatyk specjalizujący się w inżynierii wiedzy.

Jeżeli chodzi o użytkowników docelowych powstającego systemu informacyjnego, to wyróżniono ich następujące role:

- Poziom *publiczny*: użytkownicy internetu, wyszukiwanie informacji oraz źródeł na temat jednostek osadniczych oraz granic administracyjnych do 1939 r. (aplikacja sieciowa, przeglądanie danych i dostęp do funkcjonalności typu „szukaj – pobierz“).
- Poziom *podstawowego edytora*: historycy i geografowie gromadzący informacje o charakterze geograficzno-historycznym (dostęp do struktury bazodanowej i dostęp do funkcjonalności typu „dodaj“, „zmień“, „edytuj – pobierz“).
- Poziom *zaawansowanego edytora*: programiści, zespoły badawcze geograficzno-historyczne ze wsparciem informatycznym tworzący narzędzia GIS oraz bazy danych (pełna specyfikacja, ontologia, standardy i dostęp do funkcjonalności typu „stwórz – pobierz“).

2.3. Etap specyfikacji wymagań

2.3.1. Rozpoczęcie projektu

Na wstępie projektu odbyło się spotkanie w dużej mierze szkoleniowe, gdzie prezentowane były przez uczestników projektu zagadnienia takie: ogólne wprowadzenie do ontologii, podstawy metodologii inżynierii wiedzy, WebGIS i powiązane z nim standardy i interoperacyjność oraz wstępne zagadnienia tożsamości, ciągłości i zmian jednostek osadniczych.

2.3.2. Scenariusze i pytania kompetencyjne

W celu konstrukcji odpowiedniej ontologii, utworzyliśmy zbiór *pytań kompetencyjnych*, na które można odpowiedzieć wykorzystując ontologię 'ontohgis' oraz oparty na niej system informacyjny. Pytania kompetencyjne zostały zebrane podczas sesji „burzy mózgów”

---

11 OWL 2 Web Ontology Language.

(wg koncepcji zaproponowanej przez Uscholda & Gruningera¹²), na spotkaniu projektowym w początkowym okresie projektu, a także uzupełnione po spotkaniu. W spotkaniu uczestniczyła kilkunastoosobowa, interdyscyplinarna grupa naukowców, mająca w swoim składzie: historyków, geografów (ekspertów dziedzinowych) oraz filozofów i informatyków (inżynierów ontologii).

Pytania kompetencyjne zostały opracowane na bazie kilku *scenariuszy* opisujących zmiany jakie przeszły wybrane miejscowości, w tym Grzybowo, Nieszawa, Stobno, Rycyzów. Wybór scenariuszy był przeprowadzony tak, aby pokryć spektrum możliwych sytuacji. Scenariusze te zostały uprzednio zaprezentowane na spotkaniu i udokumentowane w postaci prezentacji, slajdów i innych materiałów.

Pytanie kompetencyjne
Jakie nazwy miała miejscowość X1 w ciągu całej historii?
Jakie nazwy miała miejscowość X1 w latach D1-D2?
Które miejscowości nosiły nazwę X1 w latach D1-D2?
Które miejscowości nosiły nazwy X1 lub X2 lub Xn w latach D1-D2?
Z jakich części składała się miejscowość X1 w ciągu całej historii?
Z jakich części składała się miejscowość X1 w latach D1-D2?
Które miejscowości i kiedy uzyskały samodzielność (przystały być częściami innych miejscowości)?
Które miejscowości i kiedy straciły samodzielność (weszły w skład innych miejscowości)?
Które miejscowości i kiedy uzyskały samodzielność (przystał być częścią miejscowości X1)?
Które miejscowości i kiedy straciły samodzielność (weszły w skład miejscowości X1)?
Z jakimi miejscowościami związana była miejscowość X1 w ciągu całej historii?
Z jakimi miejscowościami związana była miejscowość X1 w latach D1-D2?
Kiedy powstała miejscowość X1?
W jakich latach istniała miejscowość X1?
Kiedy przestała istnieć miejscowość X1?
Które miejscowości powstały w latach D1-D2?
Które miejscowości istniały w latach D1-D2?
Które miejscowości przestały istnieć w latach D1-D2?
Jaki charakter T1 lub charaktery T1, T2, Tn miała miejscowość X1 w latach D1-D2?
Jaki charakter T1 lub charaktery T1, T2, Tn miała miejscowość w całej historii?

12 M. Uschold, M. Gruninger, *Ontologies: Principles, methods and applications*, s. 93–136.

Pytanie kompetencyjne
Które miejscowości miały charakter T1 w latach D1-D2?
Które miejscowości miały charakter T1 lub T2 w latach D1-D2?
Które miejscowości miały charakter T1 i T2 w latach D1-D2?
Które miejscowości miały charakter T1 a nie miały charakteru T2 w latach D1-D2?
Które miejscowości zmieniły swój charakter (T1, T2, Tn) w całej historii?
Które miejscowości zmieniły swój charakter (T1, T2, Tn) w latach D1-D2?
Które miejscowości zmieniły swoje położenie w całej historii?
Które miejscowości zmieniły swoje położenie w latach D1-D2?
Które miejscowości zmieniły swoje położenie o więcej niż 10 km?
W jakich latach i o ile kilometrów zmieniła swoje położenie miejscowość X1?
Gdzie (geom1) leżała miejscowość X1 w roku D1?
Gdzie (geom1, geom2, geomn) leżała miejscowość X1 w latach D1-D2?
W miejscu położenia jakiej miejscowości X2 powstała miejscowość X1?
Jaka miejscowość X2 powstała w miejscu położenia miejscowości X1?
Jaka była przyczyna translokacji miejscowości X1?
Jak długo trwał proces translokacji?
Do jakich jednostek administracyjnych należała miejscowość X1 w całej historii?
Do jakich jednostek administracyjnych należała miejscowość X1 w latach D1-D2?
Do jakich jednostek administracji świeckiej należała miejscowość X1 w całej historii?
Do jakich jednostek administracji świeckiej należała miejscowość X1 w latach D1-D2?
Do jakich jednostek administracji wyznaniowej należała miejscowość X1 w całej historii?
Do jakich jednostek administracji wyznaniowej należała miejscowość X1 w latach D1-D2?

Tab. 1. Przykłady pytań kompetencyjnych. Żeby uogólnić pytania do większej liczby jednostkowych przypadków, zawarto w ich treści symbole zastępcze (ang. placeholders), które można zastąpić konkretnymi instancjami: X1, X2, Xn - odpowiadające nazwie miejscowości, np. ,Garby', D1, D2 – odpowiadające datom, np. ,1500-01-01'^xsd:date (w sformalizowanym formacie), A1, A2 - odpowiadające kategoriom jednostek administracyjnych, T1, T2, Tn – typ miejscowości, geom1, geom2, geomn – współrzędne geograficzne w układzie WGS84.

2.3.3. Język implementacji

Do implementacji ontologii wybrano standardowy język modelowania ontologii Web Ontology Language w wersji 2 (OWL 2).

2.4. Etap tworzenia ontologii bazowej

2.4.1. Konwencje nazewnictwa

W ontologiach używa się różnych konwencji nazewnictwa, gdzie można wyróżnić dwa podstawowe podejścia lub ich połączenie: identyfikatory tekstowe lub identyfikatory numeryczne. W ontologii ‘ontohgis’ użyto identyfikatorów alfanumerycznych, tj. identyfikatorów składających się z członu tekstowego (np. `settlement_unit`) i numerycznego. Przykładowy identyfikator ma więc formę http://purl.org/ontohgis#settlement_unit129. Do dalszego opisu użyto etykiet (`rdfs:label`), w których umieszczono frazy w języku naturalnym, zrozumiałe dla człowieka, dla podanego wyżej przykładu będzie to „leśniczówka”@pl.

To rozwiązanie znacznie ułatwiło pierwsze prace nad ontologią, ponieważ łatwo było nadać identyfikatory nowych obiektów w ontologii, tworzonych na podstawie katalogu obiektów osadniczych i jednostek administracyjnych, bo nie wymagało to jeszcze żadnych decyzji co do semantyki, zaklasyfikowania danych obiektów i przydzielenia im w związku z tym odpowiedniego identyfikatora tekstowego. Ułatwiło to także późniejsze przenoszenie danych klas w ramach hierarchii klas, podczas porządkowania i przydzielania obiektów do hierarchii (nie wymagało to zmiany ich identyfikatora).

2.4.2. Implementacja i konceptualizacja ontologii

Po zdefiniowaniu wymagań dla ontologii utworzony i zaimplementowany został model koncepcyjny. Bazowa wersja ontologii została stworzona głównie przez wiodącego inżyniera ontologii, bazując na specyfikacji wymagań, odbytych dyskusjach podczas spotkań z ekspertami dziedzinowymi oraz innymi inżynieriami ontologii oraz na podstawie dostępnych zasobów ontologicznych i nieontologicznych.

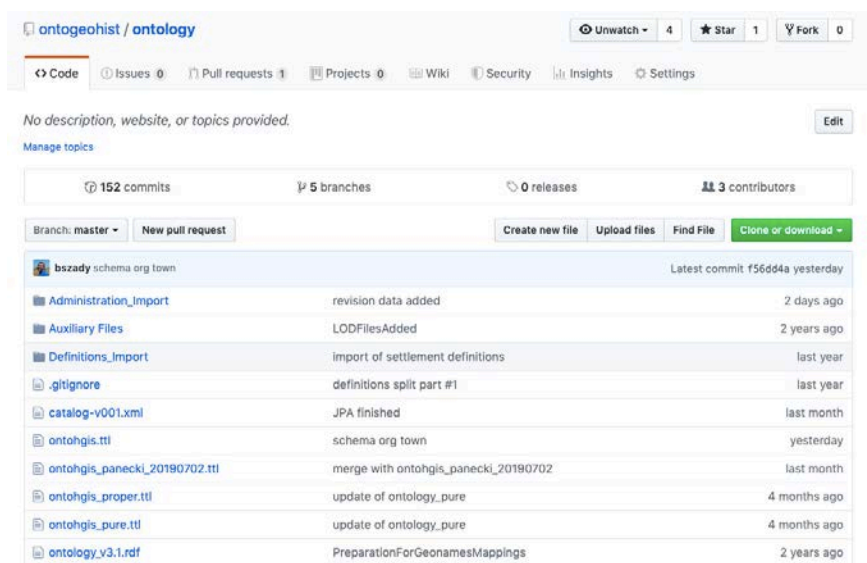
2.5. Etap tworzenia ontologii docelowej

Na tym etapie proces odpowiadał zwinnemu procesowi wytwarzania oprogramowania. Ontologia bazowa stanowiła trzon ontologii, która następnie była populowana nową wiedzą, rozszerzana i uzupełniana. W celu utrzymania spójnego stanu ontologii i jej wersjonowania, korzystano z narzędzi pracy grupowej takich jak repozytorium GitHub (<https://github.com/ontogeohist/ontology>, ryc. 3) w powiązaniu ze stacjonarną wersją popularnego edytora ontologii Protégé. Przetestowano także narzędzie webowe – WebProtégé¹³.

---

13 M. Horridge i in., *WebProtégé: a collaborative Web-based platform*, s. 2384-2385.

Ryc. 3. Zrzut ekranu pokazujący repozytorium ontologii ‘ontohgis’ w serwisie GitHub.

2.6. Działania wspierające

2.6.1. Re-użycie zasobów

Re-użycie zasobów nie-ontologicznych

Do utworzenia i populacji ontologii ‘ontohgis’ wykorzystano następujące zasoby nie-ontologiczne:

- Atlas Historyczny Polski¹⁴,
- Dane z portalu CODGIK¹⁵ Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii, dotyczące nazw miejscowości, nazw obiektów fizjograficznych i jednostek administracyjnych,
- Katalog obiektów osadniczych i jednostek administracyjnych z map XIX i XX wieku opracowany przez członka zespołu projektowego (kartografa),
- Standard ISO 9:1995, oficjalnie przyjęty w Polsce jako PN-ISO 9:2000, zawierający transliterację cyrylicy sprzed reformy alfabetu 1917 r.,
- Literatura stanowiąca źródła definicji.

Re-użycie innych ontologii

W celu oceny możliwości re-użycia istniejących ontologii lub ich fragmentów dokonano przeglądu istniejących rozwiązań. Można wyróżnić trzy zasadnicze typy istniejących zasobów ontologicznych, które ontologia ‘ontohgis’ importuje: ontologia fundacjonistyczna (wyższego rzędu), ontologie geograficzne, ontologia identyfikatorów bytów prawnych.

14 <http://atlasfontiu.pl>, dostęp: 9 maja 2017.

15 <http://codgik.gov.pl>, dostęp: 9 maja 2017 (wersja v.15).

Ontologia ‘ontohgis’ jest odwzorowana do ontologii wyższego rzędu BFO (ang. *Basic Formal Ontology*)¹⁶, która dostarczyła wskazówek co do zasadniczych podziałów ontologicznych a także wykorzystano w modelowaniu jej własności (np. ‘jest częścią’), do ontologii artefaktów informacyjnych (IAO)¹⁷ (opartej na BFO), a także do ontologii w zakresie dziedzictwa kulturowego CIDOC-CRM¹⁸.

Ontologia ‘ontohgis’ używa także standardów opracowanych przez Open Geospatial Consortium¹⁹, takich jak GeoSPARQL, Geography Markup Language (GML) i Simple Features, które służą do opisu geometrii i cech geoprzestrzennych w geograficznych systemach informacyjnych.

Ontologia re-używa także ontologii manifestacji GLEIO (ang. *General Legal Entity Identifier Ontology*)²⁰, której model posłużył do opracowania konceptualizacji różnych manifestacji, postaci, w których manifestują się dane jednostki osadnicze i administracyjne na przestrzeni czasu, przechodząc zmiany (nazwy, typu itd.).

2.6.2. Pozyskiwanie wiedzy

Pozyskiwanie wiedzy odbywało się zarówno poprzez wykorzystanie nie-ontologicznych źródeł danych, jak i poprzez akwizycję wiedzy od ekspertów dziedzinowych. Opracowano formularz do przygotowania definicji tekstowych (jednostek osadniczych), posiadający jasną i przejrzystą strukturę. Przygotowano także narzędzie do wprowadzania danych do bazy danych za pomocą gotowej formatki.

2.6.3. Dokumentacja

W projekcie korzystano z narzędzia do zarządzania projektami Redmine²¹. Redmine zawiera wiki projektowe, z którego korzystano w projekcie, umieszczając tam materiały w postaci materiałów ze spotkań (np. slajdów z prezentacji), roboczych notatek, bibliografii projektu, podsumowań rezultatów itp.

Do wygenerowania dokumentacji ontologii wykorzystane zostało narzędzie LODE²².

---

16 R. Arp, B. Smith, A. Spear, *Building Ontologies With Basic Formal Ontology*.

17 <http://purl.obolibrary.org/obo/iao.owl>, dostęp: 30 lipca 2019.

18 <http://www.cidoc-crm.org>, dostęp: 30 lipca 2019.

19 <http://www.opengeospatial.org>, dostęp: 30 lipca 2019.

20 R. Trypuz, D. Kuzinski, M. Sopek, *General Legal Entity Identifier Ontology*.

21 A. Lesyuk, *Mastering Redmine*.

22 S. Peroni, D. Shotton, F. Vitali, *Making Ontology Documentation*, s. 63-67.

2.6.4. Ewaluacja

Oceniliśmy ontologię ‘ontohgis’ pod następującymi względami: analiza metryk ontologii, jak dobrze ontologia spełnia wymagania ze specyfikacji oraz czy spełnia dobre praktyki modelowania ontologii.

Pierwszy aspekt dotyczy metryk takich jak liczba klas, aksjomatów, złożoność użytego języka itd. Są to metryki jakie można wygenerować za pomocą narzędzia Protégé²³.

Drugi aspekt oceniliśmy na podstawie wyspecyfikowanych wcześniej pytań kompetencyjnych i sprawdziliśmy czy zamodelowana ontologia pokrywa zakres pytań.

Trzeci aspekt dotyczy dobrych praktyk, w tym: re-użycie odpowiednich istniejących ontologii wyższego rzędu, wykorzystanie własności adnotacyjnych i etykiet, użycie trwałych identyfikatorów przestrzeni nazw (w serwisie PURL, <http://purl.org/ontohgis>), użycie spójnego nazewnictwa, umożliwienie wielojęzycznych etykiet.

---

23 <http://protege.stanford.edu>, dostęp: 30 lipca 2019

Agnieszka Ławrynowicz, Paweł Garbacz,
Piotr Kulicki, Robert Trypuz, Bogumił Szady

Tezaurusy, taksonomie, ontologie dziedzinowe geograficzne, historyczne oraz geograficzno-historyczne – rozwój i stan obecny

Wstęp

W niniejszym rozdziale dokonano analizy stanu badań w zakresie ontologii w historycznych systemach informacji geograficznej (HGIS) zaproponowanych w literaturze przedmiotu.

Celem analizy jest określenie czy i w jakim stopniu można re-użyć istniejących rozwiązań do budowy ontologii historyczno-geograficznej, na której ma zostać oparty m.in. system informacyjny Atlasu Historycznego Polski rozwijanego przez IHPAN w zakresie jednostek osadniczych i jednostek administracyjnych na ziemiach polskich.

W szczególności, prowadzona analiza ma na celu odpowiedzieć na następujące pytania badawcze:

1. Czy w literaturze zaproponowano już (częściowe) rozwiązania problemu, który chcemy rozwiązać?
2. Czy ontologie zaproponowane w tych rozwiązaniach są publicznie dostępne?
3. Czy zaproponowane rozwiązania bazują na standardach z obszaru GIS?
4. Czy te rozwiązania re-używają innych istniejących ontologii?
5. Czy te rozwiązania re-używają innych istniejących zasobów nieontologicznych?
6. Czy te rozwiązania można w pewien sposób pogrupować?
7. Jakie są zalety/wady istniejących rozwiązań/grup rozwiązań w odniesieniu do naszego problemu, który chcemy rozwiązać?
8. Czy istniejące ontologie mają wystarczające pokrycie dla naszej dziedziny?
9. Czy oprócz ontologii jest też dostępna oparta na niej baza wiedzy/danych bądź też aplikacja/system informacyjny?

Na podstawie powyższych pytań możemy sformułować następujące wymiary analizy:

- jakie zjawiska opisuje ontologia (np. miejscowości, granice, inne),
- jaki został przyjęty sposób rozwiązania problemu modelowania danych czasowo-przestrzennych (np. migawki, zdania o relacjach, interwały czasowe, wersjonowanie itp.),
- publiczna dostępność ontologii,
- język implementacji (np. OWL, Web Ontology Language¹),
- wykorzystanie ontologii nadrzędnych,
- wykorzystanie ontologii dziedzinowych,
- wykorzystanie zasobów nieontologicznych,
- ontologia jest standardem bądź powstała w wyniku re-inżynierii lub re-użycia dostępnego standardu (np. tezaurusu),
- rozwiązanie dotyczące powiązania ontologii z bazą danych/wiedzy,
- rodzaj bazy danych/wiedzy używany w systemie informacyjnym opartym o ontologię (GISowa, relacyjno-obiektowa, RDFowa, inna)
- aplikacja, w której ontologia jest użyta.

1. Zakres przeglądu

Kryteria włączenia prac źródłowych do przeglądu.

Artykuły, które zostały uwzględnione w przeglądzie zawierają prace z lat 2000-2019, w tym artykuły z czasopism, książki, prace doktorskie, materiały konferencyjne lub inne prace naukowe, które można było odszukać za pomocą Google Scholar. Artykułów wyszukiwaliśmy za pomocą wyrażenia 'ontology' AND ('Spatiotemporal' OR 'history' OR 'historical GIS') i uwzględniliśmy pierwszych 500 zwróconych wyników².

Niezależnie od wyników zwróconych przez Google Scholar, uwzględniliśmy w szczególności także czasopisma *Transactions in GIS* i *International Journal of Geographical Information Science*, a dokładnie artykuły, które zostały wyszukane na podstawie słowa kluczowego 'ontology'. W zakresie dat styczeń 2000 r. – czerwiec 2019 r. jest takich artykułów 213 w czasopiśmie *International Journal of Geographical Information Science* i 170 w czasopiśmie *Transactions in GIS*. Do przeglądu włączyliśmy także prace w języku polskim z czasopisma *Roczniki Geomatyki*.

Kryteria wykluczenia prac źródłowych z przeglądu.

Przegląd nie uwzględnia prac opublikowanych przed 2000 rokiem.

---

1 D. McGuinness, F.van Harmelen, *OWL web ontology language overview*.

2 Stan z dnia 24 lipca 2019 r.

2. Inne prace przeglądowe

Wang i inni³ dokonali przeglądu rozwiązań dotyczących modelowania i zarządzania danymi czasowo-przestrzennymi. Zauważyli, że do tego rodzaju wielowymiarowych danych nie nadają się tradycyjne relacyjne bazy danych a wymagane są rozwiązania obiektowe i obiektowo-relacyjne. Dokonany przegląd dotyczył wymagań użytkowników w zakresie aplikacji czasowo-przestrzennych, modelowania danych czasowo-przestrzennych, struktur danych służących przechowywaniu i manipulacji obiektów jak np. wielowymiarowe indeksy, jak i strategii ewaluacji zapytań i architektur systemów zarządzania czasowo-przestrzennymi bazami danych.

Pelekis i inni⁴ dokonali przeglądu czasowo-przestrzennych modeli bazo- danowych, w tym różnych typów modeli danych czasowo-przestrzennych, które zostały zaproponowane w literaturze, jak i pojawiających się teorii i koncepcji. W ramach przeglądu użyto przykładowego scenariusza (*case study*), aby na tym przykładzie krytycznie ocenić dostępne rozwiązania. Praca przeglądowa Pelekisa i innych zawierała także opis nowych kierunków badań w społeczności naukowej zajmującej się modelowaniem danych czasowo-przestrzennych.

Agarwal⁵ analizował: teoretyczną i praktyczną rolę ontologii i ich aplikowalności dla problemów w dziedzinie geografii oraz istnienie jednolitego podejścia do ontologii w obszarze GIS. Celem tej analizy była zamierzona pomoc naukowcom w obszarze GIS w zrozumieniu zasadności użycia ontologii w ich własnej pracy, w ocenie jak operacyjnie i metodologicznie mają podejść do modelowania pojęć rozwijając własną ontologię oraz w celu oceny istniejących ontologii w obszarze ich badań.

Espinha da Silveira⁶ dokonał krótkiego przeglądu obietnic i osiągnięć wykorzystania technologii GIS w historii, jak również rozważył inne, możliwe rozwiązania. Analiza ta została dokonana w oparciu o doświadczenia w projekcie dotyczącym Półwyspu Iberyjskiego, ale ze szczególnym naciskiem na ponadnarodowy GIS. Espinha da Silveira sugerował, że nacisk powinien być położony nie na technologię, ale na problemy naukowe historii.

Ivakin i Ivakin⁷ dokonali dyskusji dotyczącej potencjału i specyfiki systemów geoinformacyjnych w zastosowaniach w badaniach historycznych i etnograficznych.

---

3 X. Wang, X. Zhou, S. Lu, *Spatiotemporal data modeling and management*, s. 202–221.

4 N. Pelekis i in., *Literature review of spatio-temporal database models*, s. 235–274.

5 P. Agarwal, *Ontological considerations in GIS science*, s. 501–536.

6 L.E da Silveira, *Geographic information systems and historical research*, s. 28–45.

7 Y. Ivakin, V. Ivakin, *Application of GIS Technologies in Historic and Ethnographic Research*, s. 149–160.

Siricharoen i Pakdeetrakulwong⁸ dokonali dyskusji dotyczącej zastosowania ontologii do rozwiązywania niejednorodności w celu wspierania interoperacyjności i wymiany danych geoprzestrzennych jak i ich ponownego wykorzystania, aby ułatwić podejmowanie decyzji w dziedzinie GIS.

Meroño-Peñuela i inni, w artykule przeglądowym *Semantic technologies for historical research: A survey* badali obszar wspólnej pracy historyków i informatyków w wykorzystaniu metod i technologii Internetu Semantycznego w badaniach historycznych. Dokonali analizy w jakim stopniu te metody i technologie pomagają w rozwiązywaniu otwartych problemów oraz opisali możliwe kierunki badań w tym jeszcze młodym obszarze „historycznego Internetu Semantycznego”. Tematyka dotycząca ontologii w tym artykule obejmuje m.in. proste taksonomie oraz modele zdarzeniowe (np. *Simple Event Model (SEM)*⁹, przeznaczone do modelowania zdarzeń w dziedzinach historii, dziedzictwa kulturowego, multimediiów i geografii), następnie skupia się na aspekcie geograficznym. W artykule wstępnym do wydania specjalnego „Semantic Web Journal”, *Geo-spatial semantics and linked spatiotemporal data – Past, present, and future*, Janowicz i inni opisali zakres badań dotyczących geoprzestrzennej semantyki, podkreślili główne kierunki i trendy badawcze i przedstawili przyszłe wyzwania.

W niedawno zgłoszonym do czasopisma artykule, Schneider i in. dokonują interesującej analizy wyzwań jakie stoją przed twórcami modelującymi gazeterę miejsc historycznych¹⁰. W efekcie autorzy proponują katalog wzorców projektowych i dobrych praktyk, jakimi mogą się posłużyć twórcy ontologii (bądź gazetera).

Brakuje w literaturze przedmiotu przeglądu, który by koncentrował się specyficznie na temacie ontologii historyczno-geograficznych.

3. Informacje wstępne

3.1. Zakres modelowanych encji czasowo-przestrzennych

Do zakresu uwzględnianych encji czasowo-przestrzennych należą:

- jednostki osadnicze (JO),
- jednostki administracji (terytorialnej) (JA).

3.2. Czasowo-przestrzenne bazy danych

Podejścia tradycyjne do modelowania zmian czasoprzestrzennych opierają się zazwyczaj na modelu relacyjnej bazy danych¹¹. Zazwyczaj albo utrzymują zaktualizowaną wersję stanu

---

8 W.V. Siricharoen, U. Pakdeetrakulwong, *A survey on ontology-driven geographic information systems*, s. 180–185.

9 W.R. van Hage i in., *Design and use of the simple event model (SEM)*, s. 128–136.

10 P. Schneider i in., *Challenge-derived design principles*.

11 N. Stuart, *Time in geographic information-systems*, s. 547.

albo pobierają migawki w określonych punktach czasu¹². Ten drugi tzw. *model migawkowy* („*snapshot model*”) jest najczęściej stosowanym podejściem w celu integracji przestrzeni i czasu w bazie danych. Chociaż baza danych migawek jest relatywnie łatwa do implementacji i odpytywania w zakresie zarejestrowanych stanów, to jednak powtarzany w pewnych odstępach czasowych zapis całego zbioru danych prowadzi do redundancji. Dodatkowo, model migawkowy uwzględnia zmianę jedynie niejawnie i jej jawna detekcja wymaga porównywania wielu migawek.

Podejścia obiektowe są budowane w oparciu o obiektowe bazy danych¹³. Obiektocentryczne podejście uwzględnia naturalne zjawiska i artefakty ludzkiej pracy jako wyróżnione obiekty, scharakteryzowane tematycznymi, topologicznymi i geometrycznymi atrybutami. W przypadku zmiany obiektu, tworzona jest jego nowa wersja. Istnieją dwa główne sposoby wersjonowania: nadawanie znaczników czasowych każdemu atrybutowi z osobna oraz tworzenie nowej wersji całego obiektu z unikalnym identyfikatorem po zmianie obiektu. Identyfikator obiektu jest powiązany z jego istnieniem i stanowi o tożsamości obiektu w trakcie zmian, które obiekt przechodzi.

Podejścia zdarzeniowe, w odróżnieniu od dwóch dotąd omówionych podejść, przyjmują zasadę przechowywania zmian w sposób jawny. W najprostszej formie, model zdarzeniowy składa się z mapy bazowej przedstawiającej początkowy stan, która jest następnie zmieniana a kolejne zmiany są zapisywane w dzienniku transakcji¹⁴. Ponieważ dane zdarzeń przechowywane są jawnie, ułatwia to formułowanie zapytań dotyczących informacji o zmianach. Podejście zdarzeniowe jest zatem lepiej dostosowane do modelowania procesów. Z kolei jednak utrudnione może być odpytywanie bazy jeżeli chodzi o konkretne stany.

4. Ontologie

4.1. Ontologie do modelowania danych (czasowo-)przestrzennych

GeoNames. GeoNames jest bazą danych geograficznych, dostępną za pośrednictwem różnych usług sieciowych i na licencji Creative Commons. Ontologia GeoNames¹⁵ umożliwia dodanie semantycznych informacji geoprzestrzennych do sieci WWW. Ponad 11 milionów

---

12 T. Abraham, J.F. Roddick, *Survey of spatio-temporal databases*, s. 61–99.

13 M. Atkinson i in., *The Object-oriented Database System Manifesto*, s. 1–20; T. Abraham, J.F. Roddick, *Survey of spatio-temporal databases*, s. 61–99.

14 N. Pelekis i in., *Literature review of spatio-temporal database models*, s. 235–274.

15 <http://www.geonames.org/ontology/>, dostęp: 14 stycznia 2017.

toponimów GeoNames posiada aktualnie unikalny URI z powiązana z nim usługą sieciową RDF. Inne usługi opisują relacje między toponimami.

Tezaurus nazw geograficznych Gettiego. Tezaurus nazw geograficznych Gettiego¹⁶ (TGN) zawiera nazwy i informacje powiązane z miejscami. Miejsca w TGN obejmują podmioty administracyjne, polityczne (np. miasta, narody) oraz cechy fizyczne (np. góry, rzeki). TGN zawiera zarówno aktualne jak i historyczne miejsca oraz inne informacje związane z historią, ludnością, kulturą, sztuką jak i architekturą.

Ontologia DBpedii. DBpedia¹⁷ jest semantyczną, RDFową wersją Wikipedii. Dane w DBpedii są ustrukturalizowane i opisane ontologią DBpedii¹⁸, która zawiera taksonomię głównych pojęć jakie związane są z artykułami Wikipedii. Jednym z takich pojęć jest pojęcie miejsca, ontologia DBpedii zawiera podtaksonomię miejsc (ukorzoną w klasie Place) (np. zamieszkane miejsce, naturalne miejsce), a klasa Place populowana jest obiektami z bazy wiedzy DBpedii.

GeoSPARQL Standard OGC GeoSPARQL¹⁹ (<http://www.opengeospatial.org/standards/geosparql>) obsługuje reprezentowanie i pobieranie danych geoprzestrzennych w ramach technologii tzw. Semantycznego Internetu. GeoSPARQL definiuje słownictwo do reprezentacji danych geoprzestrzennych w formacie RDF i definiuje rozszerzenie języka zapytań SPARQL do przetwarzania danych geoprzestrzennych. Ponadto GeoSPARQL jest przystosowany do systemów wnioskowania przestrzennego zarówno jakościowego jak i ilościowego.

Na GeoSPARQL składają się minimalna ontologia RDF/OWL reprezentująca typy geometryczne i relacje topologiczno-geograficzne oraz zbiór zapytań SPARQLowych.

Ontologia GeoSPARQL zawiera klasę `geo:SpatialObject` (obiekt przestrzenny), która ma dwie główne podklasy: `geo:Feature` (cecha, konceptualna rzecz, która istnieje w rzeczywistym świecie w konkretnym miejscu) i `geo:Geometry` (geometria). Cechy mogą być połączone z geometriami poprzez relację `:hasGeometry`. Ontologia GeoSPARQL modeluje w szczególności:

- typy geometryczne pozwalające na przestrzeny opis obiektów fizycznych: punkt (*Point*), krzywa (*Curve*), wielokąt (*Polygon*) itp.
- topologiczno-geograficzne relacje pomiędzy obiektami przestrzennymi: nakładanie się (*overlap*), stykanie się (*touches*), zawieranie (*within*) itp.

---

16 <http://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/index.html>, dostęp: 14 stycznia 2017.

17 J. Lehmann i in., *DBpedia – a large-scale, multilingual knowledge base*, s. 167–195.

18 <http://wiki.dbpedia.org/ontology>, dostęp: 14 stycznia 2017.

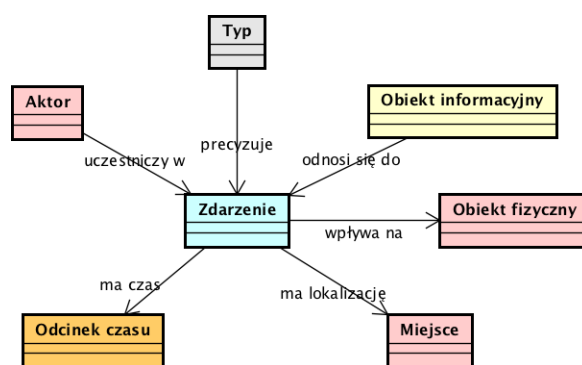
19 Open Geospatial Consortium, *OGC GeoSPARQL – A Geographic Query Language for RDF Data*, <http://www.opengeospatial.org>, 2011, dostęp: 14 stycznia 2017.

GeoSPARQL uwzględnia dwa różne sposoby do reprezentowania literałów geometrycznych i związane z nimi hierarchie typów: *WKT (well-known text)*²⁰ i *GML (Geography Markup Language)*²¹.

4.2. Ontologie w dziedzinie historii i dziedzictwa kulturowego

CIDOC-CRM. *CIDOC Conceptual Reference Model (CRM)*²² dostarcza rozszerzalnej ontologii do celu reprezentacji pojęć i informacji w dziedzinie dziedzictwa kulturowego i w dokumentacji muzeum. CIDOC-CRM jest międzynarodowym standardem (ISO 21127:2014) (od 2006 roku). *CIDOC object-oriented Conceptual Reference Model* jest ontologią dziedzinową, ale zawiera swoją własną wersję ontologii wyższego rzędu.

CIDOC CRM jest modelem zdarzeniowym, zdarzenia są centralnym pojęciem (Ryc. 1).

Ryc. 1. Ontologia CIDOC CRM jako model zdarzeniowy.

4.3. Ontologie w dziedzinie geografii historycznej i kulturowej – charakterystyka indywidualna

Finish Spatio-temporal ontology (SAPO). Ontologia *Finish Spatio-Temporal Ontology (SAPO)* została zaproponowana przez Kauppinena i innych (2008) oraz Hyvöнена i innych (2011)²³. Modelowane przez nią encje i zjawiska to: czasowo-przestrzenne regiony oraz zmiany granic prowincji, gmin i innych regionów.

Główny pomysł autorów ontologii SAPO opiera się na reprezentacji wiedzy czasowo-przestrzennej w postaci serii czasowych ontologii przestrzennych, tzn. serii lokalnych zmian czasowo-przestrzennych, na podstawie których można automatycznie wygenerować i semantycznie wzbogacić ontologię serii czasowych.

20 <http://docs.opengeospatial.org/is/12-063r5/12-063r5.html>, dostęp: 14 stycznia 2017.

21 <http://www.opengeospatial.org/standards/gml>, dostęp: 14 stycznia 2017.

22 M. Doerr, *The CIDOC conceptual reference module*, s. 75–92.

23 T. Kauppinen, J. Väättäinen, E. Hyvönen, *Creating and Using Geospatial Ontology Time Series*, s. 110–123; E. Hyvönen i in., *Representing and Utilizing Changing Historical Places*, s. 1–25.

Centralnym pojęciem w ontologii jest RCZP (region czasowo-przestrzenny).

Ma on trzy podstawowe własności:

1. nazwę,
2. region jako ograniczony geograficznie obszar (wielokąt),
3. przedział czasowy, w którym ten region istniał bez zmian.

W każdym momencie czasu t modelowany świat składa się z regionów w formie $\{\textit{nazwa\_miejsca}(x, y) \mid x \leq t \leq y\}$. Dlatego też w każdym punkcie czasu t kiedy ma miejsce zmiana regionu, np. kiedy tworzony jest przynajmniej jeden RCZP ($\textit{nazwa\_miejsca}(t, x)$) lub też on znika ($\textit{nazwa\_miejsca}(x, t)$), inny, nowy zbiór RCZP definiuje ontologię dotyczącą danego okresu, która opisuje świat aż do następnej zmiany. Ontologia danego okresu jest scharakteryzowana poprzez własności jej regionów. Każda ontologia danego okresu ma ważność pomiędzy dwoma najbliższymi zmianami. Jednakże RCZP są powiązane między sobą globalnie poprzez relację nakładania się (*overlap*) (dwa regiony mogą nie nakładać się na siebie, nakładać się całkowicie bądź też częściowo). Kolekcja RCZP o tej samej nazwie miejsca może składać się na tzw. czasowo-przestrzenną 'dżdżownicę', która definiuje region trwający wraz z upływem czasu. Czasowa sekwencja ontologii dotyczących danych okresów definiuje ontologię serii czasowych. W związku z tym ontologia jest zasadniczo zamodelowana jako zbiór RCZP i 'dżdżownic' czasowo-przestrzennych.

Kauppinen i inni oraz Hyvönen i inni zmierzili się z następującymi problemami modelowania:

- zmiany geograficzne,
- niekompletne dane,
- obliczanie wartości relacji nakładania się regionów w ontologii.

Spatial History Ontology (SHO). Przedmiotem modelowania ontologii SHO, zaproponowanej przez Grossnera²⁴, są: zdarzenia i procesy historyczne, grupy społeczne, okresy historyczne oraz miejsca. Ontologia zapożycza pewne terminy z CIDOC CRM (np. relację *sho:documents*) jak i wprowadza „własne” pojęcia historyczno-geograficzne. W ontologii SHO procesy historyczne, jak np. powstanie II Rzeczypospolitej, są zbiorami (w sensie mereologicznym) zdań o relacjach między zdarzeniami oraz zdań o kontekście przestrzennym tych zdarzeń.

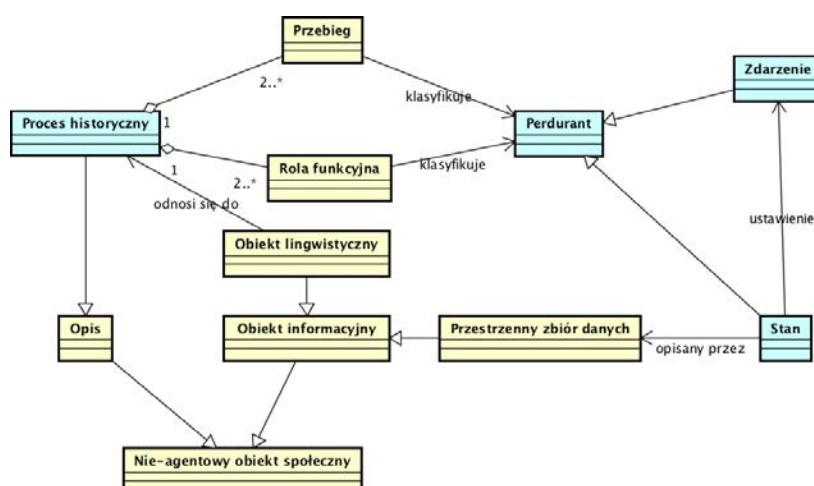
Rycina 2 przedstawia konceptualizację procesów historycznych w ontologii SHO, natomiast rycina 3 przedstawia konceptualizację miejsc historycznych w SHO.

Spatiotemporal Ontology for the Administrative Units of Switzerland (SONADUS). Ontologia *Spatiotemporal Ontology for the Administrative Units of Switzerland (SONADUS)*

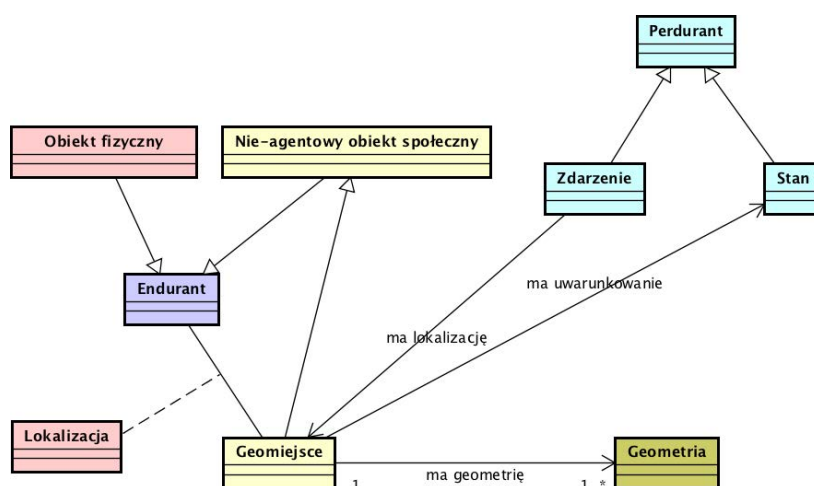
---

24 K. Grossner, *Representing Historical Knowledge in Geographic Information Systems*.

Ryc. 2. Konceptualizacja procesów historycznych w ontologii SHO.

Ryc. 3. Konceptualizacja miejsc historycznych w ontologii SHO.

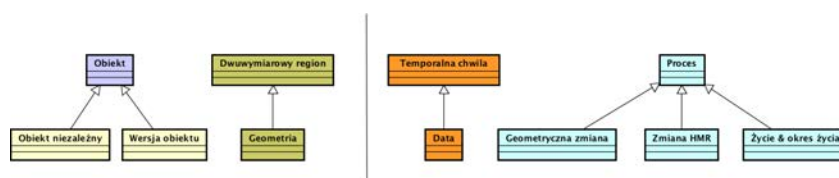
została zaproponowana przez Gantnera i innych²⁵. Przedmiotem modelowania ontologii SONADUS są jednostki administracyjne (JA).

Autorzy spostrzegli, że jednostki administracyjne posiadają charakterystykę jako jednocześnie SNAP (*continuants*, obiekty trwające w czasie) i SPAN (*occurents*, procesy). W związku z tym spostrzeżeniem, SONADUS definiuje JA jako niezależne obiekty (IOs) (podklasę obiektów ‘trwających’), które posiadają „życie”, które to z kolei jest podklasą procesu. Niezależne obiekty (IOs) składają się z różnych wersji obiektów (OVs), ich „życia” zawierają serię okresów życia (PLs).

25 F. Gantner i in., *The Basic Formal Ontology*, s. 206–226

Następnie, ponieważ dane tematyczne i geometryczne są częściowo niekompatybilne, wymagane staje się rozróżnienie pomiędzy dwoma różnymi typami wersji obiektów i okresów życia. Z jednej strony istnieją wersje obiektów JA (OVAUs) i okresy życia JA (PLAUs), które razem odpowiadają pojęciu zapisu HMR+ (Historicized Municipality Register). Z drugiej strony istnieją wersje obiektów geometrii (OVGs) i okresy życia geometrii (PLGs), które obejmują pojęcie zapisu w zbiorach danych geometrycznych. Zarówno niezależne obiekty jak i życia są nowymi pojęciami w ontologii SONADUS. W ten sposób JA zyskuje tożsamość (*identity*) poprzez zdefiniowanie każdego okresu życia jako będącego temporalną częścią życia. Tożsamość jest tworzona i unicestwiana jako rezultat fundamentalnej zmiany, tzn. kiedy życie się zaczyna lub kończy. W przeciwieństwie do tego, tożsamość JA jest utrzymywana w przypadku inkrementacyjnych zmian ponieważ życia przetrwają zmiany nazwy i ładu.

Rycina 4 przedstawia konceptualizację głównych klas w ontologii SONADUS.

Ryc. 4. Konceptualizacja głównych klas w ontologii SONADUS.

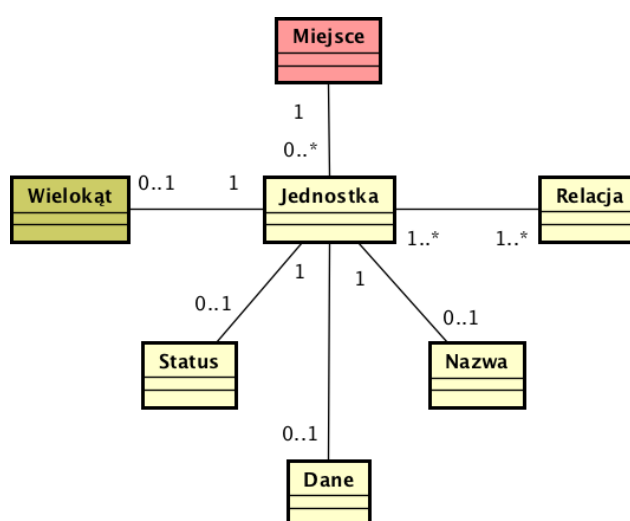
W ramach badań przeprowadzonych w ramach tworzenia ontologii SONADUS, Gantner i inni zmierzali się z następującymi problemami:

- niekompatybilność danych tematycznych i geometrycznych,
- opracowanie rejestru zmian,
- problem ustalenia tożsamości JA.

Geo-Spatial Ontology of Administrative Units (QVIZ). Ontologia *Geo-Spatial Ontology of Administrative Units (QVIZ)* (następnie rozwijana pod nazwą *Administrative Unit Ontology (AUO)*²⁶) została opracowana częściowo w ramach projektu europejskiego QVIZ²⁷, gdzie przedmiotem badań były jednostki administracyjne w Wielkiej Brytanii, Szwecji i Estonii, następnie kontynuowana w ramach projektu krajowego Great Britain Historical GIS. Zakres ontologii dotyczy jednostek administracyjnych.

26 H. Southall, *Rebuilding the Great Britain Historical GIS*, s. 119–134.

27 P. Aucott i in., *Administrative unit ontology report and schema*.

Ryc. 5. Uproszczona struktura głównych klas ontologii/schematu QVIZ/AUO, na podstawie której została utworzona baza danych. Jednostka zawiera identyfikatory jednostek administracyjnych, daty ich utworzenia i likwidacji (jako obiekt będący przedziałem czasowym), nazwa służy do przechowywania jednej lub więcej nazwy jednostki, relacje opisują relacje między jednostkami takie jak np. zastąpiona-przez czy zlikwidowana-aby-utworzyć, status reprezentuje szczegółową informację na temat typu, miejsce reprezentuje miejsca zamieszkałe takie jak np. miasta, wioski itp., dane to różnego rodzaju wartości statystyczne powiązane z jednostkami, wielokąt reprezentuje dane dotyczące geometrii i granic.

Ontologia posiada hierarchiczną strukturę opartą na relacji jest-częścią. Przyjęto różnego rodzaju ograniczenia, np. każda jednostka administracyjna (JA) na niższym poziomie musi być dopisana do jednostki rodzica. Zdefiniowano *typy* jednostek, zgodnie z zasadami: pojedynczy typ dla danej JA oraz dla każdego kraju osobne typy. Każda jednostka może mieć *status* (np. „dystrykt miejski”, „dystrykt wiejski District”, „hrabstwo Borough”) oraz *funkcje* (np. cywilna, militarna, służąca statystykom, dotycząca zdrowia).

W wyniku powstała lekka ontologia, a w zasadzie schemat (bazy danych). Uproszczonej strukturę głównych encji ontologii przedstawiono na rycinie 5.

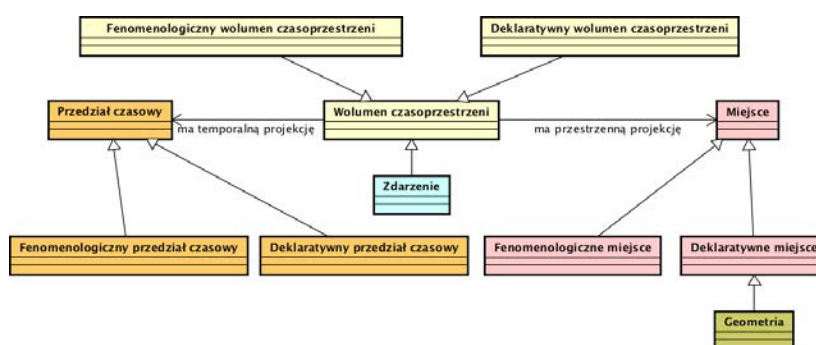
CRMgeo. CRMgeo²⁸ jest ontologią formalną, a intencją jej autorów jest użycie CRMGeo jako globalnego schematu do integracji czasowo-przestrzennych własności encji temporalnych i encji stałych w czasie. Głównym celem CRMGeo jest dostarczenie schematu spójnego z CIDOC CRM do integracji geoinformacji z wykorzystaniem konceptualizacji, definicji, standardów kodowania i relacji topologicznych zdefiniowanych przez Open Geospatial Consortium (OGC) w GeoSPARQL.

28 G., Hiebel, M. Doerr, Ø. Eide, *CRMgeo: A spatiotemporal extension of CIDOC-CRM*, s. 1–9.

CRMgeo wprowadza pojęcie *wolumenu czasoprzestrzeni*, które zostało następnie także włączone do CIDOC CRM. CRMgeo różnicuje także *fenomenologiczne* i *deklaratywne* wolumeny czasoprzestrzeni, miejsca i przedziały czasowe. Fenomenologiczne klasy czerpią swoją tożsamość od rzeczywistych zjawisk świata jak zdarzenia lub rzeczy a klasy deklaratywne czerpią tożsamość z rzeczy zadeklarowanych przez ludzi takich jak daty lub współrzędne. CRMGeo uszczegóławia w związku z tym pojęcie miejsca z CIDOC CRM, wprowadzając podział na:

- *miejsca fenomenologiczne*: ich tożsamość jest określona poprzez zdarzenia i rzeczy fizyczne w wolumenie czasoprzestrzeni, który „okupują”,
- *miejsca deklaratywne*: ich tożsamość jest określona poprzez wyrażenia dot. geometrii miejsca

To rozróżnienie jest istotną koncepcyjną podstawą połączenia CIDOC CRM do klas, relacji topologicznych i kodowania dostarczonych przez Geo-SPARQL i umożliwiającą analizę czasowo-przestrzenną oferowaną przez systemy geoinformacyjne i w oparciu o semantykę CIDOC CRM. W ten sposób topologiczna informacja zostaje zintegrowana z innymi typami faktów w ramach jednego formalizmu reprezentacji wiedzy.

Ryc. 6. CRMGeo: wolumeny czasoprzestrzeni oraz ich przestrzenne i temporalne projekcje na, odpowiednio, miejsca i odcinki czasu (deklaratywne i fenomenologiczne).

Inne. *Ontologia map GM1700*, zaproponowana przez Svedjemo²⁹, powstała dla systemu GIS w celu reprezentacji serii map prowincji Gotlandii w latach 1693-1705. W cytowanej pracy dokonano semantycznej analizy i utworzono ontologię wszystkich pojęć występujących na mapach.

Ontologia FDR (Ide i Woolner³⁰) powstała na potrzeby jednego z projektów realizowanych we Franklin D. Roosevelt Presidential Library. W cytowanym artykule przedstawiony jest

29 G. Svedjemo, *Ontology of the Historical Maps of Gotland 1693-1705*.

30 N. Ide, D. Woolner, *Historical Ontologies*, s. 137–152.

ogólny opis samej ontologii oraz pewne oryginalne rozważania formalizujące koncepcję ontologii dla historii – niestety brak jest dostępu do samej ontologii.

Łukowicz i Iwaniak³¹ przedstawili ogólny opis, dotyczący tego czym jest ontologia, oraz fragmenty ontologii w postaci wzorców ontologicznych (ang. *Ontology Design Patterns*), np. dotyczących reprezentacji temporalnych własności i relacji w OWL oraz interesujący przykład reifikacji grafów za pomocą zbiorów danych RDF. Łukowicz i inni³² przedstawili koncepcję systemu informatycznego, łączącego klasyczne oprogramowanie GIS z technologią sieci semantycznych. W pracach Łukowicz i innych przyjęto rozwiązanie oparte na migawkach, gdzie migawka występuje jako podklasa okresu.

Ruiz i inni³³ przedstawili podejście (GEONTO-MET) do konceptualizacji dziedziny geografii, zorientowane na formalizację tej dziedziny w oparciu o specyfikacje zgodnie z zaleceniami z Meksykańskiego Instytutu Statystyki, Geografii i Informatyki. Głównym celem było zapewnienie semantycznych i ontologicznych opisów, które reprezentują własności i relacje opisujące obiekty geograficzne. Podejście jest skoncentrowane na tworzeniu ontologii aplikacyjnych w dziedzinie geografii, do udostępniania i integrowania informacji geoprzestrzennych.

W literaturze zaproponowano także kilka gazeterów, bądź też „lekkich” ontologii, które umożliwiają reprezentowanie miejsc historycznych. Należy do nich ontologia modelowana w ramach projektu Pleiades³⁴, obejmująca zarówno geopolityczne, jak i geofizyczne miejsca z europejskiego, starożytnego świata, która umożliwia definiowanie wariantów nazw lub kontrybutorów. Ontologia ma służyć do odróżnienia odmian nazw zaczerpniętych ze źródeł historycznych i uchwycenia przedziału czasowego, w którym zostały użyte. Innym przykładem jest gazeter Genealogisches Ortsverzeichnis (GOV)³⁵ dla miejsc historycznych tworzony za pomocą *crowdsourcingu*. Jego zakres obejmuje Europę od XIX do XXI wieku. GOV rozróżnia obiekty fizyczne, takie jak budynki, miasta, opuszczone wioski, kościoły itd. i jednostki wirtualne, takie jak świeckie, kościelne i prawne jednostki administracyjne. Do tej kategorii można także zaliczyć ontologię pochodzącą z Gemeinsame Normdatei (GND)³⁶, znormalizowanego słownika stosowanego przez Niemiecką Bibliotekę. Ontologia GND pozwala na modelowanie wielu nazw dla jednego miejsca, czy też to współczesnych czy historycznych.

---

31 J. Łukowicz, A. Iwaniak, *Zastosowanie zbiorów danych RDF*, s. 21–34.

32 J. Łukowicz i in., *Modelowanie dynamicznych zjawisk*, s. 81–91.

33 M.T. Ruiz i in., *GEONTO-MET: an Approach to Conceptualizing the Geographic Domain*, s. 1633–1657.

34 <http://pleiades.stoa.org/>, dostęp: 25 lipca 2019; R. Simon i in., *The Pleiades Gazetteer and the Pelagios Project*, s. 97–109.

35 GOV: Das Genealogische Orts-Verzeichnis. <http://gov.genealogy.net/search/index>, dostęp: 25 lipca 2019

36 <http://d-nb.info/standards/elementset/gnd>, dostęp: 25 lipca 2019

4.4. Ontologie w dziedzinie geografii historycznej i kulturowej – charakterystyka ogólna

Dostępność ontologii. Tabela 1 zawiera informację o publicznej dostępności ontologii omawianych w niniejszym przeglądzie.

	Publicznie dostępna	Częściowo publicznie dostępna	Niedostępna
SAPO		x	
SHO			x
SONADUS			x
QVIZ/AUO			?
Ontologia GeoNames	x		
Tezaurus nazw geograficznych Gettiego	x		
DBpedia Place	x		
GeoSPARQL	x		
CIDOC-CRM	x		
CRMGeo	x		

Tab. 1. Publiczna dostępność ontologii.

Wykorzystanie innych ontologii i zasobów nieontologicznych . Tabela 2 przedstawia re-użycie zasobów ontologicznych i nieontologicznych przez wybrane, omawiane w niniejszym rozdziale ontologie. Można zauważyć, że niektóre z tych ontologii re-używają ontologii wyższego rzędu (DOLCE³⁷, BFO³⁸). W każdym wymienionym przypadku zostały wykorzystane różnego rodzaju zasoby nieontologiczne, np. wykazy/rejestry gmin, geograficzne bazy danych oraz mapy i atlasy.

	Ontologie fundacjonistyczne	Ontologie dziedzinowe	Zasoby nie-ontologiczne
SAPO			wykaz gmin z różnych okresów czasu ze zmianami; narodowy wykaz geodezyjny Finlandii (<i>National Land survey of Finland</i>)
SHO	DOLCE	CIDOC CRM	kilkanaście atlasów historycznych
SONADUS	BFO		Historyczny Rejestr Gmin (<i>The Historicized Municipality Register (HMR+)</i>), dane geometryczne z Federalnego Urzędu Statystycznego (lata 90-te), dane geometryczne, granice z Federalnego Urzędu Topograficznego (aktualizowane corocznie od 2000)

37 C. Masolo i in., *Wonderweb deliverable d17*.

38 R. Arp, B. Smith, A.D. Spear, *Building Ontologies with Basic Formal Ontology*.

	Ontologie fundacjonistyczne	Ontologie dziedzinowe	Zasoby nie-ontologiczne
QVIZ/AUO			szwedzka narodowa topograficzna baza danych; <i>Encyclopaedia Britannica</i> , <i>The Stamp Atlas</i> (Rossiter, Flower, 1986), brytyjskie spisy ludności, schematy administracyjne z końca 1900 brytyjskiej narodowej agencji <i>Ordnance Survey</i> , akty <i>Divided Parishes</i> i <i>Poor Law Amendment</i> 1876 i 1882, estońska baza dworów, książki, głównie <i>Guide to the Local Administrative Units of England</i> Younga (1979, 1991) i inne: <i>Boundaries of Counties and Parishes in Scotland</i> (Shennan, 1892), <i>Welsh Administrative and Territorial Units</i> (Richards, 1969), <i>Parliamentary Constituencies</i> (Cheffins, 1998), <i>The Map of Europe by Treaty</i> (Hertslet, 1875), <i>Maps For Empire; the first 2000 numbered War Office Maps</i> (Jewitt, 1992), baza traktatów dotyczących granic ze strony internetowej Organizacji Narodów Zjednoczonych, strona internetowa EUROSTAT

Tab. 2. Re-użycie zasobów wiedzy.

Rozwiązania dotyczące przechowywania danych czasowo-przestrzennych. Omawiane ontologie są powiązane z różnego rodzaju systemami bazodanowymi (GISowa baza danych, semantyczna („trójkowa”) baza danych itp.). Tabela 3 przedstawia zestawienie rozwiązań bazodanowych opartych o ontologie, służących do przechowywania danych czasowo-przestrzennych.

Ontologia	Typ bazy danych/wiedzy
SAPO	repozytorium RDF
SHO	system bazodanowy oparty na PostgreSQL
QVIZ/AUO	rozszerzenia PostGIS do bazy danych PostgreSQL
SONADUS	baza wiedzy (plik OWL utworzony poprzez odpytywanie relacyjnych baz danych z danymi źródłowymi i załadowany do repozytorium RDF Virtuoso)

Tab. 3. Baza danych/wiedzy.

Aplikacje. Tabela 4 zestawia aplikacje, w ramach których zostały zastosowane omawiane w raporcie ontologie.

Ontologia SAPO została zaaplikowana do modelowania historii gmin w Finlandii w latach 1865–2010 (jako prototyp). Ontologię SAPO wykorzystuje semantyczny portal dziedzic-

twą kulturowego CULTURESAMPO³⁹ do zadań semantycznego wyszukiwania i rekomendacji, jako usługę do indeksowania treści dotyczących dziedzictwa kulturowego oraz do wyszukiwania (rozszerzania zapytań) w istniejących uprzednio bazach danych dziedzictwa kulturowego. Serie czasowe zostały udostępnione jako usługa za pomocą systemu obsługującego bibliotekę ontologii ONKI⁴⁰.

Ontologia SONADUS została zastosowana do modelowania ewolucji jednostek administracyjnych w Szwajcarii w zakresie lat 1960–2010. Jednak brak jest informacji na temat jakiegokolwiek realnego wdrożenia.

Ontologia QVIZ/AUO została użyta do budowy aplikacji webowej (portalu) *A Vision of Britain through Time* (<http://www.visionofbritain.org.uk>).

Ontologia SHO została wykorzystana w prototypowym systemie bazodanowym DRUMLIN. DRUMLIN to historyczna baza danych GIS, która ma wspierać wizualizację osi czasu i grafowe cyfrowych atlasów historycznych jak i analizy tych atlasów, analizy tekstowe i przestrzenne udostępniając desktopowe aplikacje klienckie i przeglądanie fasetowe.

Ontologia	Aplikacja
SAPO	modelowanie historii gmin w Finlandii, portal dziedzictwa kulturowego CULTURE-SAMPO
SHO	historyczna baza danych GIS DRUMLIN
QVIZ/AUO	aplikacja webowa/portale A Vision of Britain through Time (http://www.visionofbritain.org.uk)
SONADUS	modelowanie ewolucji jednostek administracyjnych w Szwajcarii

Tab. 4. Aplikacje.

5. Dyskusja

Dualność modelowanej informacji. Podczas analizy istniejących ontologii zauważyliśmy, że zaproponowane ontologie modelują pewną dualność informacji, jaka występuje w tej dziedzinie: obiekty geograficzne (aspekt geometryczny) oraz obiekty fenomenologiczne (aspekt kulturowy). Przykładowo, CRMGeo rozszerza CIDOC CRM o relacje topograficzne pochodzące z GeoSPARQL.

Relacje dotyczące zmiany. Podczas naszej analizy, zauważyliśmy także, że kolejną z istotnych cech wspólnych omawianych ontologii jest reprezentacja relacji dotyczących zmiany. Przykładowo, ontologia SAPO nazywa te relacje „change” i modeluje relacje takie jak:

39 E. Hyvönen i in., *CultureSampo – Finnish Culture on the Semantic Web*.

40 O. Suominen i in., *Deploying National Ontology Services*.

- połączenie (*Merge*),
- dodanie (*addition*),
- zmiana części (*Changepartof*),
- rozdzielenie (*Split*).

Ontologia SONADUS posiada relację „*change type*”, którą uszczegóławiają relacje:

- aktualizacja geometrii (*update geometry*),
- aneksja (*annexation*),
- formalna renumeryzacja (*formal renumbering*),
- wpis końcowy (*final entry*).

Ontologia QVIZ nazywa takie relacje po prostu „relationships” i definiuje następujące:

- jest częścią (*IsPartOf*),
- następcą (*SucceededBy*),
- administrowana przez (*Administered By*),
- ograniczone aby powiększyć (*ReducedToEnlarge*),
- ograniczone aby utworzyć (*ReducedToCreate*),
- zniesione aby powiększyć (*AbolishedToEnlarge*),
- zniesione aby utworzyć (*AbolishedToCreate*).

Wykorzystanie ontologii wyższego rzędu. W ramach analizy zauważyliśmy, że część z omawianych ontologii mapuje swoje pojęcia do ontologii wyższego rzędu (DOLCE, BFO), bądź też bardziej ogólnych ontologii dziedzinowych (CIDOC-CRM). Ontologie wyższego rzędu (takie jak BFO czy DOLCE) pozwoliły na ontologiczne uporządkowanie pojęć w modelowanych ontologiach dziedzinowych oraz zwiększyły interoperacyjność proponowanych rozwiązań (np. poprzez mapowanie do CIDOC-CRM).

Autorzy zwracali jednak także uwagę na problematyczne kwestie związane z wykorzystaniem ontologii wyższego rzędu. Autorzy ontologii SONADUS⁴¹ zwrócili uwagę, że mimo, że wykorzystali do swojego modelowania ontologię BFO, to pozostaje pytanie, czy samo w sobie zastosowanie nawet tej samej ontologii wyższego rzędu jest wystarczające do zapewnienia lepszej interoperacyjności i dzielenia się wiedzą. Przykładowo, nawet jeśli ontologia SAPO byłaby zmapowana do BFO, to jej struktura będzie nadal znacząco różniła się od struktury ontologii SONADUS.

Przykładowo, ontologia SAPO może nie przyznać geometriom takiego samego statusu co SONADUS, ponieważ kwestia niekompatybilnych zbiorów danych prawdopodobnie nie istnieje w fińskim źródle danych. Oprócz wspólnych ram odniesienia, interoperacyjność wymagałaby kompleksowej ontologii dziedziny jednostek administracyjnych, która uspołnia znaczenia terminologii pomiędzy konkretnymi krajami.

---

41 F. Gantner i in., *The Basic Formal Ontology*, s. 206–226.

Dostępność omawianych ontologii. Podczas naszej analizy, okazało się, że znacząca część rozpatrywanych ontologii nie jest dostępna publicznie, bądź też nie jest dostępna w standardowych, formalnych formatach (jak OWL), a jedynie opisana w formie swego rodzaju dokumentacji np. w formacie HTML.

Otwarte problemy. Mimo dostępności pewnych rozwiązań, możemy zaobserwować podobne otwarte wyzwania, na jakie także wskazywali Meroño-Peñuela i inni w swoim artykule przeglądowym⁴²:

- semantyka czasu, zmiany, języka, niepewności i interpretacji,
- wnioskowanie (możliwość wywnioskowania niejawniej wiedzy historycznej),
- powiązanie źródeł danych,
- elastyczność modeli danych (w tym, ważne spostrzeżenie, żeby uwzględniać dane historyczne na samym początku tworzenia systemów informacyjnych, już na etapie tworzenia struktur danych do przechowywania informacji).

6. Podsumowanie

W niniejszym rozdziale dokonano analizy dostępnych ontologii i pokrewnych zasobów w obszarze historycznych systemów geoinformacji (HGIS). Z naszej analizy wynika, że tematyka ta nie była jeszcze szerzej adresowana na świecie. Istniejące ontologie HGIS powstały często w ramach fragmentarycznych działań, nie doczekały się kontynuacji i często są publicznie niedostępne.

Chociaż istnieją ontologie, które można re-użyć do modelowania informacji w ramach HGIS (np. GeoSPARQL lub CRMGeo), to nie ma dostępnej żadnej ontologii (w sensie dokumentu RDFS/OWL) dla jednostek osadniczych czy nawet dla systemu HGIS. Dostępne publikacje wprawdzie wspominają jakieś ontologie, ale żadna ze wspomnianych ontologii nie jest obecnie dostępna publicznie, bądź też jest dostępna w formie nieontologicznej (np. jako folder z plikami *.html, czyli jako rodzaj dokumentacji, zasadniczo także niedostępnej w domenie publicznej). Mimo podjętych pierwszych prób badań w tym obszarze, pozostaje sporo wyzwań: semantyka czasu, zmiany, niepewności i interpretacji, zapewnienie mechanizmów wnioskowania, elastyczności modeli danych oraz bezstratnej transformacji danych.

W omówionych pracach często pojawiał się sposób modelowania uwzględniający problem dualności modelowanej informacji (aspekt geometryczny *versus* aspekt kulturowy). W naszej dalszej pracy uwzględniliśmy taką właśnie dualność w modelowaniu ontologii historyczno-geograficznej dla systemu informacyjnego IHPAN w zakresie jednostek osadniczych i jednostek administracyjnych na ziemiach polskich.

---

42 A. Meroño-Peñuela i in., *Semantic technologies for historical research: A survey*, s. 539–564.

Definicje typów jednostek osadniczych i administracyjnych.

1. O definicjach

Zacniemy od znanych z literatury logicznej informacji dotyczący definicji w ogólności wskazując na elementy teorii definicji, które mają odniesienie do dalszych rozważań. Nie wychodzimy tu poza podręcznikowe ujęcia zagadnienia¹, jednakże potrzebne nam to jest jako wstęp do omówienia i oceny kwestii szczegółowych związanych z definicjami jednostek osadniczych i administracyjnych. Dodatkowo zwrócimy uwagę na rolę definicji w ontologii stosowanej.

Definicja w standardowym ujęciu logicznym rozumiana jest jako zwarte i precyzyjne określenie czegoś. To czego tzn. jakiego typu bytu, dotyczą definicje nie jest ogólnie jednoznacznie rozstrzygnięte. Można bowiem mówić o definicjach na różnych poziomach, na których dotyczą one rzeczy, pojęć czy słów, co w każdym z tych przypadków sprawia, że definicja przyjmuje odmienny charakter, a definiowanie jest innego rodzaju procesem myślowym. Zazwyczaj w tym kontekście wyróżnia się dwa typy definicji: realne i nominalne. W pierwszym przypadku definicja dotyczy rzeczy (w szerokim rozumieniu, w którym rzeczami są też zjawiska, procesy itp.). Wyróżniając w rzeczywistości jakiś typ przedmiotów (nowo odkryty lub rozpoznawany od dawna, ale w ramach budowanej teorii specyficznie rozumiany) usiłujemy podać jego zwężoną, a zarazem jednoznaczną charakterystykę. Definicje są więc takimi wypowiedziami, w których o jakimś przedmiocie (właściwie zazwyczaj typie przedmiotów) stwierdzamy coś, co o nim i tylko o nim może być stwierdzone. W tym sensie definicje mogą być prawdziwe albo fałszywe. Definicje realne mogą wskazywać na istotę rzeczy (to bez czego rzecz nie jest tym czym jest) lub jednoznaczną charakterystykę tej rzeczy w aspekcie genezy, struktury lub funkcji.

Definicje drugiego typu, czyli definicje nominalne, dotyczą słów. Celem tego rodzaju definicji jest sprawienie, by wyrazy pojawiające się w naszych wypowiedziach były zrozumiałe, a środkiem do tego celu jest wyjaśnienie ich przy pomocy innych wyrazów. Definicje nominalne możemy przenieść na poziom pojęć, które, w pewnym uproszczeniu, możemy sprowadzić do tego, co słowom odpowiada w umysłach użytkowników, którzy wspólnie tych

---

1 Klasyczne ujęcie tych kwestii najlepiej przedstawia K. Ajdukiewicz, *Three Concepts of Definition*, s. 114–126; tenże, *Zarys Logiki*. Nowsze badania znaleźć można np. w pracach, R. Kublikowski, *Definicje i rozwój wiedzy*; tenże, *Is Kazimierz Ajdukiewicz's Concept*, s. 1–7.

słów używają. Wtedy definicje nominalne sprawiają, że pojęcia, którymi się posługuje pewna grupa osób stają się zrozumiałe, i zarazem przydatne w komunikacji, poprzez określenie ich na podstawie innych pojęć. Wśród definicji nominalnych wyróżnia się zazwyczaj trzy typy: sprawozdawcze, projektujące i regulujące: sprawozdawcze podają zastane w danym języku znaczenie wyrazu definiowanego (zastane rozumienie pojęcia w danej społeczności); projektujące w drodze umowy terminologicznej ustanawiają nowe znaczenie wyrazu (wprowadzają nowe pojęcie); regulujące modyfikują zastane niewyraźne znaczenie wyrazu w celu nadania mu większego stopnia precyzji (uściślają rozumienie pojęć).

Niezależnie od typu, definicje powinny spełniać szereg warunków składających się na ich poprawność. Należą do nich między innymi: adekwatność, niecyrkularność i istotność. Warunek adekwatności jest podstawowy dla prawidłowości definicji i wymaga, aby określała ona dokładnie to, co ma określać, czyli żeby nie była ani za szeroka ani za wąska. Cyrkularność bezpośrednia występuje wtedy, gdy to samo wyrażenie występuje jako definiowane i jako część określenia tego co definiowane. Z cyrkularnością pośrednią mamy do czynienia wtedy, gdy dwa wyrażenia są definiowane przez siebie wzajemnie. Niecyrkularność jest zaprzeczeniem obu rodzajów cyrkularności. Z kolei warunek istotności wymaga, aby definicja wskazywała na istotne, a nie przypadkowe, cechy obiektu czy gatunku, który definiuje.

Z punktu widzenia praktycznego kluczowym zagadnieniem jest również pragmatyczna przydatność definicji. Jako warunki takiej przydatności wymienić można subiektywną wartość, płodność poznawczą i kryteriotwórczość. Definicja jest subiektywnie satysfakcjonująca, gdy rzeczy trudniejsze do zrozumienia i bardziej skomplikowane określane są z pomocą rzeczy bardziej pierwotnych, lepiej zrozumiałych, łatwiejszych do uchwycenia. Subiektywna wartość definicji zależy w dużej mierze od osób, do których definicje są kierowane. Inne bowiem są oczekiwania oraz przygotowanie specjalistów z różnych dziedzin. Płodność poznawcza dotyczy definicji nowych przedmiotów, zjawisk lub pojęć. Nowe kategorie są płodne o ile są przydatne w rozumieniu świata, bo łączą rzeczy i zjawiska, które rzeczywiście są w istotny sposób podobne. W końcu definicje, na podstawie których można łatwo rozróżnić czy konkretny dany przedmiot podpada pod tę definicję czy nie, bo definicja zawiera odpowiednie kryteria, są lepsze od takich, które wyraźnych kryteriów nie podają.

W naszym projekcie definicje mają stanowić część ontologii dziedziny przedmiotowej. Stąd płynie dodatkowa ich wartość jako części systemu przechowywania i przetwarzania informacji oraz dodatkowe wymagania. Podstawową strukturą występującą w ontologii jest klasyfikacja pojęć porządkująca obiekty z dziedziny (inaczej taksonomia). W tym kontekście najbardziej pożądane są definicje klasyczne². Definicja klasyczna powstaje przez podanie najbliższego rodzaju (kategorii bezpośrednio szerszej znaczeniowo) i różnicy gatunkowej (wy-

---

2 R. Arp, B. Smith, A. D. Spear, *Building Ontologies*, s. 69 i n.

różniającej definiowaną kategorię). Dzięki takiej konstrukcji odpowiedni zestaw definicji klasycznych może zostać wykorzystany bezpośrednio do zbudowania taksonomii wykorzystującej rodzaje najbliższe z definicji jako nadklasy taksonomiczne.

Powyżej przedstawiliśmy szereg rozróżnień dotyczących typów definicji. Jaki w tym kontekście charakter należy przypisać definicjom w budowanej przez nas ontologii? To zależy od sposobu podejścia do ontologii informatycznej jako takiej. Z jednej strony znajdujemy w literaturze następującą, często przywoływaną, definicję: „Ontologia jest formalną specyfikacją współdzielonej konceptualizacji”³. Definicja ta nie odwołuje się w ogóle do świata i jego struktury, ale do sposobu w jaki o świecie myśli (konceptualizacja) pewna grupa ludzi (współdzielona). Podejście takie zbliżone jest do nominalnej wizji definicji. Z drugiej strony twórcy ontologii mają często ambicje fundamentalistyczne. Pragną przedstawić strukturę interesującego ich fragmentu rzeczywistości w sposób adekwatny, odpowiadający temu jaka ona naprawdę jest (lub była), stanowiąc swego rodzaju naukową teorię⁴. To pozwoliłoby na niezależne i niezależne od kontekstu użycia wykorzystanie takiej jedynie właściwej ontologii w różnych przyszłych zastosowaniach. I tu jednak ten fundamentalizm jest mocno ograniczony, gdyż uznaje się, że teorie naukowe w żadnej dziedzinie nie mają charakteru absolutnego i mogą być modyfikowane albo wręcz jedne teorie mogą być zastępowane przez inne, konkurencyjne⁵. Można jednak zapewne w naszym szczegółowym przypadku jednostek osadniczych i administracyjnych uznać, że pewne relacje o fundamentalnym charakterze ontologicznym pozostaną niezależne od podejścia różnych grup badaczy historii. Trudno jednak do końca przewidzieć, które z naszych ustaleń okażą się trwałe i niezmiennie. Uznajemy jednak, że niezależnie od tego pozostaną wartościowe przynajmniej jako formalizacja konceptualizacji współdzielonej przez pewną grupy badaczy. Co więcej formalizacja dokonywana jest tak, aby można ją było wykorzystać technicznie do zastosowań informatycznych.

Podsumowując możemy sformułować następujące postulaty dotyczące definicji:

- ujmować istotne cechy kategorii, w szczególności w tym celu brać pod uwagę genezę, strukturę i funkcje;
- stosować definicje klasyczne;
- jeśli to możliwe być w zgodzie z praktyką panującą w społeczności naukowej;
- uwzględniać wspólny punkt widzenia możliwie najszerszej grupy zainteresowanych badaczy związanych z geografią historyczną.

---

3 W. Borst, *Construction of Engineering Ontologies*, s. 12, przekład polski za: P. Garbacz, R. Trypuz, *Ontologie poza ontologią*, s. 76.

4 Por. R. Arp, B. Smith, A. D. Spear, *Building Ontologies*.

5 Por. fallibilizm w ontologii R. Arp, B. Smith, A. D. Spear, *Building Ontologies*, s. 64.

2. Jednostki osadnicze i administracyjne – podobieństwa i różnice

We wstępie jako najbardziej podstawowe formy organizacji przestrzeni, do których odwołuje się geografia historyczna wymienione zostały jednostki osadnicze i administracyjne. Intuicyjnie różnica pomiędzy nimi wydaje się oczywista. Jednostki osadnicze, miejscowości, których typowymi przykładami są miasta i wsie są, na pierwszy rzut oka, jako innego rodzaju obiekty, łatwo odróżnialne od jednostek administracyjnych takich jak województwa, powiaty czy gminy. Przy nieco bliższej analizie sprawa się komplikuje. Nawet współcześnie rozróżnienie to nie zawsze jest jednak czytelne, a podział nie musi być rozłączny⁶. Mamy bowiem na przykład gminy miejskie, właściwie pokrywające się z miastami i miasta na prawach powiatów. Tu już odróżnienie pomiędzy miejscowością a jednostką osadniczą zaciera się, gdyż ten sam obszar jest jednocześnie traktowany jako jednostka osadnicza i administracyjna. Jak więc klarownie odróżnić te dwa porządki? Rozwiązania poszukiwać będziemy w precyzyjnych określeniach obu typów jednostek, które pozwolą na uporządkowanie pojęciowe tej dziedziny.

Zacznijmy jednak od wskazania podobieństw. Zarówno jednostki osadnicze jak administracyjne są swoiście zorganizowanymi obszarami – wycinkami powierzchni ziemi⁷. Współcześnie obydwa typy obszarów posiadają wyraźnie oznaczone granice, które udokumentowane są urzędowo zgodnie z odpowiednimi przepisami. Podobna dbałość o przebieg granic, aczkolwiek bardziej niższego rzędu niż wyższego, widoczna była w minionych wiekach. Ustalone w wyniku licznych zmian politycznych i społecznych granice jednostek administracyjnych w średniowieczu były praktycznie stałe aż do okresu rozbiorów. Wynikało to z faktu, że jednostka administracyjna (na przykładzie ziem koronnych – powiat, ziemia, województwo, prowincja) była m.in. dla ówczesnego aparatu skarbowego podstawą do wybierania świadczeń podatkowych i zarządzania państwem ze strony struktur lokalnych (np. sejmików ziemskich). Granice wyznaczały mniej lub bardziej naturalną sferę eksploatacji zasobów naturalnych – ziemi uprawnej, łąk, drewna opałowego i budowlanego, zwierzyny łownej, rudy darniowej etc. Ówczesne granice – podobnie jak dzisiejsze – miały charakter linearny z tą jednak różnicą,

---

6 W obowiązującej klasyfikacji zarówno miejscowości jak też jednostki podziału terytorialnego zostały zaliczone do tej samej kategorii obiektów: „jednostki podziału terytorialnego”, która to kategoria składa się z trzech klas: OT_ADJA_A, która reprezentuje obszary jednostek podziału administracyjnego kraju; OT_ADMS_A, która reprezentuje obszary miejscowości i części miejscowości; OT_ADMS_P, które reprezentuje punkty główne miejscowości, *Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 17 listopada 2011 r. w sprawie bazy danych obiektów topograficznych oraz bazy danych obiektów ogólnogeograficznych, a także standardowych opracowań kartograficznych: BDO-T10k* (Dz.U. 2011 nr 279 poz. 1642).

7 Pomijamy w tym miejscu ciekawą i inspirującą dyskusję na temat społecznego i kulturowego wymiaru miejsca, por. m.in. E. Casey, *The Fate of Place*; C.W.J. Withers, *Place and the “Spatial Turn”*, s. 637–658; T. Cresswell, *Place: An introduction*.

że były one zdecydowanie bardziej widoczne w krajobrazie naturalnym w postaci naciętych na drzewach krzyżach, wyróżniających się głazach narzutowych czy znaków granicznych w postaci kamiennych słupów⁸. Ten skomplikowany podział wynikał także z całkowitej reorganizacji ówczesnej przestrzeni w dobie kolonizacji na prawie niemieckim w XIII–XIV w. – *ius Teuthonicum*⁹. Niestety dzisiejsze próby rekonstrukcji ówczesnych podziałów granicznych nie są proste i wymagają złożonych badań retrogresywnych¹⁰. Podobnie jest dla okresu XIX–XX w. Z tego też powodu przyjmujemy w projekcie pewne uproszczenia. Lokalizację jednostek oznaczamy punktowo, a dla jednostek administracyjnych jako osnowa geometryczna zostały zastosowane umowne granice w oparciu o współczesne podziały terytorium Polski, konkretnie o obręby ewidencyjne jako podstawowe jednostki tego podziału.

Można wskazać dwie główne cechy odróżniające jednostki osadnicze od administracyjnych. Pierwsza z nich dotyczy pokrycia terenu: jednostki administracyjne podziału podstawowego w założeniu – powinny wypełniać cały obszar, jednostki osadnicze są natomiast „wyspami”, na których mieszkają ludzie na „morzu” obszarów niezamieszkałych. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że obszary te kurczyły się w związku z rozwojem struktur osadniczych i cywilizacyjnych kolejnych stuleci w wyniku poszerzania się horyzontu geograficznego oraz rozwoju społeczno-gospodarczego. Obecnie całe terytorium Polski jest podzielone formalnie i administracyjnie między miasta i wsi, jako podstawowe kategorie miejscowości.

Druga różnica jest mniej wyrazista, gdyż opiera się na kryterium związanym z cechą o charakterze stopniowalnym. Jednostki osadnicze mają charakter bardziej obiektywny, mniej zależny od uwarunkowań społecznych niż jednostki administracyjne. Szczególnie widoczne jest to w aspekcie struktury. Niezależnie od społecznego kontekstu zabudowania zazwyczaj tworzą pewną strukturę, w wielu przypadkach dość czytelną poprzez widoczne ich skupienie na jakimś obszarze i brak zabudowań poza tym obszarem, i struktura ta pozwala wyróżnić jednostkę osadniczą. Z kolei granice jednostek administracyjnych wyznaczane są arbitralnie i właściwie niezależnie od tego co na danym terenie się znajduje twórca podziału administracyjnego może pewne terytorium umieścić dowolnie w tej czy innej jednostce administracyjnej. Różnica nie jest tu jednak, jak już wspomnieliśmy, skokowa ani precyzyjna. Miejscowości też były często zakładane na mocy decyzji władzy czy właściciela przeznaczającej pod zabudowę miejscowości pewien teren. Również w sytuacjach, gdy dwie miejscowości przylegają do siebie, to świadomość społeczna, a nie forma zabudowy, decyduje o tym gdzie znajduje się granica miejscowości. Są też miejscowości o niewyraźnej, rozproszonej strukturze.

---

8 R. Kiersnowski, *Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej*, s. 257–289.

9 R. Simiński, *Od „solitudo” do „terra culta”*

10 J. Gołaski, *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce*.

W przypadku obu typów organizacji przestrzeni istotną rolę odgrywa również czynnik funkcjonalny. Ostatecznie to sposób życia mieszkańców stanowi treść, która wypełnia ramy struktury zabudowy czy też przepisów wyznaczających granice jednostek osadniczych i administracyjnych. Czynnik ten związany jest również silnie ze świadomością przynależności do pewnej społeczności – mieszkańców danej miejscowości, np. miasta lub wsi bądź jednostki administracyjnej, regionu lub nawet państwa. Przynależność w świadomości mieszkańców jakiegoś obszaru może nie być wyraźna, czego ilustracją niech będzie sytuacja, w której w czasie plebiscytów dotyczących przynależności terenów pogranicznych w czasie kształtowania się granic II Rzeczypospolitej wielu ludzi (z terenów spornych) pytano skąd są (w domyśle, czy np. Polakami czy Niemcami), na co ci odpowiadali, że oni od wieków są „tutejsi”.

3. Definicje jednostki osadniczej i miejscowości

Dobrą praktyką budowania ontologii, w szczególności definiowania kategorii ontologicznych, jest korzystanie, w miarę możliwości, z zastanych i udokumentowanych sposobów rozumienia pojęć, tzw. źródeł przedontologicznych. Należą do nich różnego rodzaju przepisy prawne, w których często jawnie definiuje się terminy, z których się korzysta.

W polskim prawie dysponujemy takim przepisami dotyczącymi aktualnie występujących miejscowości w postaci Ustawy z dnia 29 sierpnia 2003 r. o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych (Dz.U. z 2003 r. Nr 166, poz. 1612), w której podana jest definicja jednostki osadniczej i miejscowości.

Przytoczmy poniżej fragment tekstu tej ustawy:

Art. 2. Użyte w ustawie określenia oznaczają:

1. jednostka osadnicza – wyodrębniony przestrzennie obszar zabudowy mieszkaniowej wraz z obiektami infrastruktury technicznej zamieszkały przez ludzi;
2. kolonia – jednostkę osadniczą powstałą jako rezultat ekspansji miejscowości poza obszar wcześniej istniejącej zabudowy, w szczególności: kolonię miasta, kolonię wsi;
3. miasto – jednostkę osadniczą o przewadze zwartej zabudowy i funkcjach nierolniczych posiadającą prawa miejskie bądź status miasta nadany w trybie określonym odrębnymi przepisami;
4. miejscowość – jednostkę osadniczą lub inny obszar zabudowany odróżniające się od innych miejscowości odrębną nazwą, a przy jednakowej nazwie – odmiennym określeniem ich rodzaju;
5. miejscowość niezamieszkała – miejscowość, w której nie przebywa stale lub nie jest zameldowana na pobyt stały co najmniej jedna osoba;
6. miejscowość zamieszkała – miejscowość, w której stale przebywa lub jest zameldowana na pobyt stały co najmniej jedna osoba;

7. obiekt fizjograficzny – wyodrębniony składnik środowiska geograficznego, w szczególności: nizinę, wyżynę, wzgórze, pasmo górskie, górę, szczyt góry, przełęcz, dolinę, kotlinę, jaskinię, rzekę, kanał, jezioro, zatokę, bagno, staw, sztuczny zbiornik wodny, wodospad, las, kompleks leśny, uroczysko, półwysep, wyspę;
8. osada – niewielką jednostkę osadniczą na terenie wiejskim o odmiennym (wyróżniającym się) charakterze zabudowy albo zamieszkaną przez ludność związaną z określonym miejscem lub rodzajem pracy, w szczególności: osadę młyńską, osadę leśną, osadę rybacką, osadę kolejową, osadę po byłym państwowym gospodarstwie rolnym; osada może być samodzielna lub może stanowić część innej jednostki osadniczej;
9. osiedle – zespół mieszkaniowy stanowiący integralną część miasta lub wsi;
10. przysiółek – skupisko kilku gospodarstw położonych poza zabudową wsi stanowiące integralną część wsi;
11. rodzaj miejscowości – określenie charakteru miejscowości ukształtowanej w procesie rozwoju osadnictwa, w szczególności: miasto, osiedle, wieś, osada, kolonia, przysiółek i ich części;
12. wieś – jednostkę osadniczą o zwartej lub rozproszonej zabudowie i istniejących funkcjach rolniczych lub związanych z nimi usługowych lub turystycznych nieposiadającą praw miejskich lub statusu miasta.

Niestety, ze względu na formalne wady oraz nieadekwatność ustawowych definicji nie będziemy mogli z nich wprost skorzystać. Uwagi wymagają następujące elementy: definicja miejscowości, relacja pomiędzy miejscowością a jednostką osadniczą, definicja miasta oraz określenie miejscowości zamieszkanych i niezamieszkanych.

Definicja miejscowości zawiera odniesienie do definiowanego pojęcia w części definiującej: „odróżniające się od innych miejscowości odrębną nazwą” jako jedyne doprecyzowanie w obrębie pojęcia ogólniejszego: „jednostkę osadniczą lub inny obszar zabudowany”. Fakt ten powoduje, że definicja obejmuje wszelkie posiadające nazwę odróżniającą je od innych obiektów danego rodzaju obszary zabudowane. W tej sytuacji miejscowościami stają się, poza miejscowościami we właściwym sensie, wszelkie obszary takie jak dzielnice, osiedla, ulice (traktowane w języku potocznym jako części miejscowości) oraz posiadające odrębne nazwy aglomeracje czy obszary zabudowane złożone z kilku miejscowości, np. Trójmiasto, konurbacja górnośląska.

Wydaje się, że rozpatrywana definicja miejscowości nie jest zgodna z intencjami ustawodawcy, który w dalszej części tekstu Ustawy odróżnia miejscowości od ich części. Również ukazujące się urzędowe wykazy nazw miejscowości i ich części nie uznają części miejscowości za miejscowości. Niezależnie od intencji ustawodawcy w naszym projekcie nie jesteśmy skłonni uznawać wszystkich odrębnie nazwanych części miejscowości za miejscowości i w związku

z tym nie możemy przyjąć definicji miejscowości z Ustawy. Dodatkowo w definicji występuje sformułowanie: „jednostka osadnicza lub inny obszar zabudowany”. Jednocześnie jednostka osadnicza definiowana jest jako: „wyodrębniony przestrzennie obszar zabudowy mieszkaniowej wraz z obiektami infrastruktury technicznej zamieszkały przez ludzi”. W tej sytuacji tę samą treść w definicji miejscowości można byłoby wyrazić prostszym sformułowaniem: „obszar zabudowany”.

Według tekstu Ustawy podstawowym wyróżnikiem jednostki osadniczej jest zamieszkanie jej przez ludzi natomiast miejscowości – posiadanie odrębnej nazwy. W tej sytuacji mamy do czynienia z pojęciami krzyżującymi się, tzn. mogą być miejscowości, które są jednostkami osadniczymi (to zapewne najbardziej typowa sytuacja), ale są też jednostki osadnicze, które nie są miejscowościami (bo nie mają odrębnej nazwy) i są miejscowości, które nie są jednostkami osadniczymi (bo nie są zamieszkałe przez ludzi).

Z punktu widzenia projektu takie ujęcie stosunku pojęć ma dwie wady. Po pierwsze brakuje pojęcia ogólnego ujmującego jednocześnie wszystkie jednostki osadnicze i wszystkie miejscowości. Pojęcie to przydatne jest z punktu widzenia projektu, aby ująć wszystkie obiekty, które pozostają w polu naszego zainteresowania. Po drugie, zwerbalizowane w trakcie spotkania projektowego intuicje ekspertów dziedzinowych wywodzących się ze środowisk historycznych, kartograficznych i geograficznych, wskazują na to, że miejscowość nierozzerwalnie wiąże się z faktem zamieszkiwania jej przez ludzi – w chwili obecnej bądź w przeszłości.

Termin miejscowość jest określeniem stosunkowo nowym wywodzącym swoje znaczenie od słowa „miejsce”. Pomijają ten termin słowniki języka staropolskiego – jeszcze *Słownik Języka Polskiego* z 1809 r. Samuela Bogumiła Linde (t. 2, cz. 1, s. 92–94) podaje jedynie hasło „miejsce”. Wśród popularnych słowników języka polskiego termin „miejscowość” pojawia się po raz pierwszy w tzw. słowniku wileńskim (1861): „położenie miejsca; właściwość do miejsca przywiązana”¹¹. Bardziej rozbudowaną definicję podaje tzw. słownik warszawski (1900–1927): „1. położenie, sytuacja miejsca (...); 2. okolica w pewnym ściśle oznaczonym zakresie, pewne miejsce”¹². Jak widać, drugie wyjaśnienie zbliża się znaczeniowo do współczesnego. Sięgając do pojęć i definicji w językach rosyjskim i niemieckim jako obowiązujących na ziemiach polskich w XIX wieku trudno odnaleźć jednoznaczne odpowiedniki znaczeniowe polskiego określenia miejscowość i zazwyczaj stosuje się jako odpowiedniki kilka terminów bliskoznacznych. Najbliższymi znaczeniowo określeniami w językach obcych są: place (en), human settlement (en), locality (en), Siedelung (de), Ortschaft (de), населённый пункт (ru).

11 *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861, <https://eswil.ijp.pan.pl/>.

12 J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2: H–M, s. 955.

Bardzo ważną interpretację i definicję terminu ‘miejsowość’ przynoszą skorowidze miejscowości przygotowane po spisie ludności z 1921 roku. W tomie poświęconym województwu lwowskiemu znajduje się następujący fragment, który zasługuje na przytoczenie w całości:

„Przede wszystkim należy zaznaczyć, że za podstawę opracowania ‘Skorowidza’ dla Małopolski nie można było przyjąć pojęcia miejscowości w tym znaczeniu, w jakim było stosowane b. w zaborze rosyjskim. Względy natury administracyjnej nakazywały podać w ‘Skorowidzu’ oddzielnie obszary dworskie, aczkolwiek najczęściej leżą one w obrębie gminy o identycznej nazwie, mając wspólną z nią numerację domów i stanowiąc razem z nią jedną gminę katastralną. Z drugiej zaś strony nie udało się naogół wyodrębnić z materiału spisowego miejscowości niesamodzielnych, t.j. osiedli ludzkich, które będąc wyodrębnionymi terytorjalnie i posiadając własną swą nazwę, a przeto stanowiąc miejscowości w przyjętem znaczeniu tego słowa, nie są jednak samodzielными jednostkami administracyjnymi (gminami lub obszarami dworskimi)

W Małopolsce, jak wiadomo, w odróżnieniu od b. zaboru rosyjskiego, gdzie istnieją gminy zbiorowe, ustrój gminny jest oparty na gminie jednostkowej, t. zw. gminie miejscowej. Z właściwości ustroju tego wynikało, że przyzwyczajono się tutaj do utożsamiania pojęcia miejscowości z pojęciem gminy, dla określenia zaś miejscowości niesamodzielnych służą inne wyrazy, np. ‘attynencja’ lub też ‘część miejscowości’. Ta odmienna terminologia miała ten skutek, że komisarze spisowi w materiale spisowym nie wyodrębniali naogół miejscowości niesamodzielnych, spisując je łącznie z innymi miejscowościami danej gminy lub też obszaru dworskiego. Bez sięgnięcia do innych źródeł nie wiadomo naogół czy zapis w rubryce ‘nazwa miejscowości’ na formularzach spisowych oznacza samoistną miejscowość, czy też część miejscowości (plac, ulica, przedmieście i t. p.) i jest tylko zapisem orjentacyjnym, często zaś brak wogóle podania nazwy miejscowości niesamodzielnej.

Nie chcąc zbyt komplikować opracowania ‘Skorowidza’, musiano się więc w zasadzie ograniczyć do wykazania samodzielnych jednostek administracyjnych. Z pośród miejscowości niesamodzielnych podano tylko te, które w myśl dawniejszych austriackich przepisów, wydawanych z okazji przeprowadzania spisów ludności, stanowiły t. zw. „miejscowości konskrypcyjne” i które figurują jako ‘miejscowości’ tak w ‘Skorowidzu Gminnym Galicji’, opracowanym na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900 roku, jakoteż i w ‘Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs’, publikacji wydanej na podstawie spisu ludności z dnia 31 grudnia 1910 roku. ‘Miejscowość konskrypcyjna’ oznaczała miejscowość, mającą numerację domów swoistą, w sobie zamkniętą i niezależną od miejscowości sąsiednich¹³. Pierwszy opublikowany tom *Skorowidza* dotyczący województwa nowogródzkiego definiował miejscowość jako: „każde osiedle ludzkie, zabudowane i zamieszkałe, posiadające własną nazwę urzędową lub nieurzędową byleby w życiu stosowaną, o ile to osiedle jest terytorjalnie wyodrębnione, to znaczy znajduje się w pewnej odległości od sąsiedniego osiedla”¹⁴.

13 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo lwowskie, Przedmowa.*

14 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Województwo nowogródzkie, s. VI.*

Widać tutaj wyraźną konceptualizację terminu miejscowość na kilku płaszczyznach: topograficznej, onomastycznej, administracyjno-prawnej (spisowej).

W związku z powyższymi argumentami i przykładami postanowiono przyjąć odmienne niż w obowiązującym obecnie prawie podejście do uregulowania rozumienia pojęć jednostka osadnicza i miejscowość związane z historycznym charakterem przedmiotu zainteresowania projektu. W ujęciu tym miejscowość jest wyodrębnionym i nazwanym obszarem zabudowanym zamieszkanym przez ludzi. Jednostka osadnicza natomiast jest rozumiana ogólniej jako identyfikowany nazwą obszar, który jest lub był w przeszłości miejscowością.

Miasto definiowane jest jako jednostka osadnicza o przewadze zwartej zabudowy i funkcjach nierolniczych posiadającą prawa miejskie bądź status miasta nadany w trybie określonym odrębnymi przepisami. Zasadniczo ujęcie to jest zgodne z rozumieniem występującym w historii jednak, zbyt mocno odwołuje się do realiów współczesnych. Gdy sięgniemy wstecz w dziejach musimy uwzględnić sytuacje, w których miejscowości, które uznajemy za miasta nie miały praw miejskich.

W kwestii miejscowości zamieszkanych i niezamieszkanych, traktując zapis dosłownie i precyzyjnie można wskazać sytuację, w której jakaś miejscowość jest jednocześnie zamieszka-
na i niezamieszka. Wystarczy rozpatrzyć miejscowość, w której stale przebywa jedna osoba, a nikt tam nie jest zameldowany, również nie jest zameldowana jedyna osoba przebywająca tam stale. Jako, że nie jest zameldowana co najmniej jedna osoba prawdziwe jest zdanie (zgodnie z powszechnie przyjętym rozumieniem słowa lub): nie przebywa stale lub nie jest zameldowana na pobyt stały co najmniej jedna osoba. W związku z tym według definicji mamy do czynienia z miejscowością niezamieszkaną. Jednocześnie w rozpatrywanej miejscowości przebywa na stałe jedna osoba. Prawdziwe jest więc zdanie: stale przebywa lub jest zameldowana na pobyt stały co najmniej jedna osoba. W tej sytuacji mamy do czynienia z miejscowością zamieszkaną.

Przechodząc od krytyki definicji ustawowej do rozwiązań pozytywnych rozpoczniemy od definicji miejscowości jako właściwej, podstawowej jednostki osadniczej.

Miejscowość jest to obszar

1. zabudowany i
2. zamieszkanany i
3. posiadający nazwę własną i
4. wyodrębniony:
  - morfologicznie (ma wyraźne granice) lub
  - funkcjonalnie (ma funkcje, której żadna część nie ma, ani nie jest częścią czegoś co ma) lub
  - prawnie.

Przed wszystkim miejscowość traktujemy jako pewnego rodzaju obszar, część powierzchni ziemi. Obszar aby być miejscowością musi spełniać pewne warunki. W większości

pokrywają się one z tymi, które pojawiają się w ustawowych definicjach miejscowości i jednostki osadniczej. Zwracamy uwagę na to, że obszar miejscowości musi być zabudowany, zamieszkały¹⁵, nazwany i wyodrębniony. O ile trzy pierwsze cechy wydają się być czytelne i jednoznaczne, kwestia odrębności pozostaje w dużej mierze względna. Dlatego też rozszerzyliśmy tę część o alternatywne określenie możliwych rodzajów odrębności, wymieniając odrębność morfologiczną, funkcjonalną i prawną. Obejmujemy w ten sposób szeroki zakres możliwości, jakie faktycznie zachodzą w przypadku różnych miejscowości.

Odrębność morfologiczna miejscowości, jak wspomnieliśmy już w poprzedniej sekcji artykułu jest cechą najbardziej niezależną od rzeczywistości społecznej. Śledząc rozmieszczenie zabudowy jesteśmy w stanie dostrzec odrębność formy skupienia tej zabudowy i w ten sposób wyznaczyć granice miejscowości. Nie zawsze jednak miejscowości miały i mają zwartą i wyodrębnioną formę. Występują sytuacje, w której, z jednej strony, dwie miejscowości przylegają do siebie, a z drugiej, pojedyncza miejscowość składa się z wielu odrębnych formalnie fragmentów (np. osadnictwo olęderskie, górskie, puszczańskie). Odrębność funkcjonalna wynika z pełnienia przez miejscowości swoistych funkcji wykraczających poza te czysto mieszkalne. Dla przykładu miasta pełnią funkcje centralne dla okolicznych miejscowości, a osady przemysłowe skupiając się wokół jakiegoś zakładu przemysłowego zapewniają mieszkanie dla jego pracowników.

Odrębność prawna stanowi zazwyczaj społeczne (prawne) usankcjonowanie dwóch poprzednich form odrębności. Ma jednak duże znaczenie, gdyż jest najłatwiejsza do uchwycenia i stanowi dobre kryterium demarkacyjne. Współcześnie wszystkie miejscowości posiadają odpowiedni status prawny. Niestety nie zawsze, szczególnie w dawniejszych okresach dziejów wszystkie miejscowości posiadały odrębność prawną, a dodatkowo nie zawsze mamy dostęp do źródeł potwierdzających taką odrębność. Czasem też odrębność prawną jakiejś miejscowości jest swoista i wynika nie z odrębnej formy czy funkcji, ale np. z powodów własnościowych czy administracyjnych związanych z granicami przecinającymi morfologicznie i funkcjonalnie jednolite obszary.

Jednostkę osadniczą będziemy rozumieć szerzej, w ten sposób, aby w tej kategorii ująć także miejscowości niezamieszkane (opuszczone), które miejscowościami w ścisłym sensie już nie są.

Jednostka osadnicza jest to obszar spełniający łącznie następujące warunki:

1. posiada aktualnie używaną nazwę własną (i)
2. jest lub był w przeszłości miejscowością.

---

15 Tym samym rezygnujemy z akceptacji miejscowości niezamieszkałych jako miejscowości.

W ten sposób definicja jednostki osadniczej jest niewrażliwa diachronicznie – fakt czy coś jest czy nie jest jednostką osadniczą nie zależy od czasu. Z kolei zastosowanie definicji miejscowości w stosunku do konkretnego indywiduum zawsze jest warunkowane czasem ze względu na warunki zabudowy, zamieszkiwania oraz odrębności, które mogą ulegać zmianie, wpływając tym samym na status ontologiczny miejscowości.

4. Jednostki administracyjne

Analogiczne w stosunku do Ustawy o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych przepisy związane ze współczesnym podziałem administracyjnym, tj. Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa ogranicza się do wymienienia stopni podziału terytorialnego oraz wyliczenia konkretnych województw i przynależących do nich gmin i sposobu ustalania organizacji powiatów jako stopnia pośredniego. Tu więc współcześnie obowiązujące przepisy prawne również nie mogą stanowić zadowalającego źródła do przejścia potrzebnych nam definicji w ujęciu historycznym.

Ewolucja ustrojowa jednostek administracyjnych polegała na przejściu od systemów władzy opartych na własności, które nawiązują do feudalizmu, w kierunku nowoczesnej administracji państwowej, która stopniowo wypiera uprawnienia patrymonialne. Proces ten trwał kilkaset lat i był zróżnicowany regionalnie – na ziemiach polskich sprawę komplikuje dodatkowo podział między trzy różne administracje zaborcze w XIX wieku. Przez całe dziesiątki lat można obserwować równoległe zjawiska – w naszym przypadku typy administracyjne – wywodzące się z jednego (patrymonialnego) lub drugiego (administracyjnego) porządku społeczno-prawnego. Utrudnia to bardzo, a w niektórych sytuacjach czyni wręcz niemożliwym, zbudowanie jednolitej hierarchii typów administracyjnych dla określonego obszaru w wybranym okresie historycznym¹⁶. Doskonałym przykładem takiej ewolucji jest równoległe funkcjonowanie „starych” księstw i „nowych” cyrkułów czy departamentów albo też przechodzenie od gminy dominialnej do gminy administracyjnej w XIX wieku.

W związku z powyższym proponujemy rozwiązanie własne, które doprecyzowuje ujęcie przyjęte w powszechnej praktyce użycia. Szczególnie ważne jest to, że musimy tu uwzględnić dużą zmienność podziałów administracyjnych w czasie. W epokach historycznych pojawiają się „dystrykty”, „departamenty”, „gubernie”, których nazwa, zasięg i stopień klasyfikacji

---

16 Z tej przyczyny zrezygnowano z budowania pełnej i jednolitej taksonomii dla najwcześniejszego okresu, do wieku XIV, gdyż zarówno terminologia źródeł, wątpliwy wymiar terytorialny wielu pojawiających się w źródłach kategorii administracyjnych (np. kasztelania, opole), jak też niedostateczny stan badań nie pozwalają wyjść po kilka bardzo ogólnie sformułowanych klas. Por. A. Janeczek, *System grodowo-terytorialny Rusi Halickiej w źródłach późnego średniowiecza*.

zmieniał się wraz z istotnymi wydarzeniami politycznymi¹⁷. Stąd też musimy tak definiować jednostki administracyjne, aby powstające bogactwo form uchwycić.

W ujęciu encyklopedycznym podział administracyjny definiowany jest następująco: „Podział administracyjny (podział terytorialny) – podział terytorium państwa na mniejsze obszary, którego celem jest m.in. usprawnienie realizacji zadań przez organy administracji publicznej. Obszary te nazywane są jednostkami podziału terytorialnego kraju, jednostkami podziału terytorialnego państwa lub jednostkami podziału administracyjnego”¹⁸.

Jednostka administracyjna (państwowa) jest to obszar będący elementem zasadniczego podziału terytorialnego obszaru jakiegoś państwa (organizacji o charakterze państwowym posiadającej samodzielność/odrębność w kwestii ustroju terytorialnego) wyznaczony przez ustrój tego państwa (organizacji) w jakimś okresie.

Analogicznie definiujemy jednostkę zasadniczą administracji konfesyjnej i wyznaniowej. W szczególności interesuje nas tu administracja kościoła katolickiego, ale bierzemy pod uwagę administracje innych wyznań chrześcijańskich oraz innych religii, o ile posiadały struktury administracyjne na obszarze współczesnej Polski. Jednostka administracji wyznaniowej jest to obszar będący elementem zasadniczego podziału terytorialnego w ramach jakiejś religii, wyznania lub obrządku wyznaczony przez przepisy obowiązujące wyznawców tej religii, np. prawo kanoniczne w Kościele katolickim.

Podziały administracyjne odznaczają się ciągłością przestrzenną i kompletnością, tzn. że całe terytorium powinno być pokryte jednostkami tego samego poziomu. Podziały administracyjne są wielostopniowe i mają charakter hierarchiczny. Oznacza to, że jednostki niższego rzędu (jako indywidua) zawierają się w całości w jednostkach wyższego rzędu, którym są także podporządkowane. Np. jedna gmina nie powinna być położona w dwóch powiatach, a parafia w dwóch diecezjach. W przypadku historycznych podziałów administracyjnych zasada ciągłości i kompletności przestrzennej oraz ścisłej hierarchiczności nie zawsze była dotrzymywana. Za przykład mogą posłużyć podziały administracji kościelnej, gdzie zdarzało się, że na części terytorium występowały jednostki na poziomie archidiaconatu a na innym terytorium już nie. Zbudowana klasyfikacja systemów i typów jednostek administracyjnych dopuszcza takie konsekwencje występujące w przeszłości.

5. Potrzeba typologii jednostek osadniczych i administracyjnych

Z merytorycznego (historycznego) punktu widzenia przynależność konkretnej miejscowości do typu jest kwestią istotną. Współcześnie w świadomości społecznej funkcjonuje wła-

---

17 W. Trzebiński, A. Borkiewicz, *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego*.

18 http://dbpedia.org/page/Administrative_division; https://pl.wikipedia.org/wiki/Podzia%C5%82_administracyjny, dostęp 08.06.2019

ściwie jedynie podział miejscowości na miasta i wsie. W przeszłości podział był zdecydowanie bardziej szczegółowy i wyróżniał wiele typów miejscowości wyznaczonych przez dominujące funkcje gospodarcze, strukturę własnościową, pochodzenie i status społeczny mieszkańców. Typ miejscowości odzwierciedla więc podstawowy sposób życia jej mieszkańców, ale niekiedy może także sugerować ich pochodzenie¹⁹. Właściwa klasyfikacja jednostek osadniczych pozwala więc rzucić światło na wiele zjawisk społecznych i gospodarczych zachodzących w minionych epokach. Zmiany typów poszczególnych miejscowości obrazują z kolei różnego rodzaju procesy historyczne, np. urbanizację czy industrializację. Dodatkowo typ jednostki osadniczej jest jednym z czynników jej tożsamości²⁰. W kontekście naszego projektu ma też dodatkowe znaczenie, gdyż pozwala ukazać charakter osadnictwa na mapie. W szczególności otwiera możliwość reprezentacji miejscowości należących tylko do pewnych typów bądź rozróżnienia graficznego różnych typów miejscowości. Uporządkowanie typów jednostek osadniczych jest więc jednym z głównych elementów naszej ontologii.

W przypadku jednostek administracyjnych klasyfikacja przeprowadzona w projekcie odgrywa nieco inną rolę. Konsekwencją przyjętej definicji jednostki administracyjnej jest uzależnienie typów jednostek od ustroju państwa, w ramach którego te typy jednostek funkcjonowały. Wobec tego realizacja projektu wymaga zebrania szczegółowych informacji o ustrojach wszystkich państw funkcjonujących w dziejach na obszarze współczesnej Polski (systemy administracyjne). Pozwoli to w przyszłości na przypisanie odpowiedniej kategorii wszystkim konkretnym jednostkom administracyjnym z tego obszaru, które będą wprowadzane do systemu informatycznego. Następnie będzie można umieszczać je na mapie w odpowiedniej dla danego typu formie.

W przekroju diachronicznym pozwoli to, tak jak w przypadku jednostek osadniczych, na śledzenie przy pomocy komputerowej mapy pewnych procesów historycznych. W przypadku regionów umiejscowienie w systemie administracyjnym państwa, do którego region należy może świadczyć o randze i znaczeniu regionu, poziomie odrębności gospodarczej i kulturalnej.

6. Typy jednostek osadniczych

Zanim przedstawimy przykłady definicji wybranych typów jednostek osadniczych prześledzimy pokrótce proces, który doprowadził do ich wyodrębnienia. Punktem wyjścia do stworzenia katalogu jednostek osadniczych były przede wszystkim spisy i skorowidze miejscowości, legendy map dawnych, atlasy historyczne, słowniki historyczno-geograficzne i różnego rodzaju prace dotyczące tematyki osadniczej. Na tej podstawie wyróżniono 114 terminów,

---

19 W. Rusiński, *Osady tzw. „oleńców” w dawnym województwie poznańskim*.

20 B. Szady, A. Ławrynowicz, *Considering identification of locality*; P. Garbacz, A. Ławrynowicz, B. Szady, *Identity Criteria for Localities*.

które określały miejsca związane z osadnictwem i inną działalnością człowieka. Następnie z listy usunięto te terminy, które określają obiekty niemające charakteru jednostki osadniczej, np. budka dróżnicza, domek drogowy, obozowisko nomadów oraz te, które nie występowały na terenie, który projekt obejmuje.

Wśród pozostałych terminów określających typy jednostek osadniczych rozpoznano terminy synonimiczne i połączono je we wspólne kategorie ontologiczne. W ten sposób zestaw typów jednostek został ograniczony do 84 – 60 klas miejscowości i jednostek osadniczych oraz 24 klasy obiektów związanych z miejscowościami, np. plebania, tartak, klasztor, huta, kuźnica etc. Wyróżnione typy jednostek osadniczych opatrzone zostały definicjami i komentarzami. Definicje zostały przygotowane przez historyków i geografów biorących udział w projekcie oraz były konsultowane od strony formalnej z ontologami. W miarę możliwości definicje tworzone tak, aby odwoływać się w nich do struktury, dominującej funkcji i statusu prawnego, czyli elementów występujących w definicji jednostki osadniczej. Z uwagi na skomplikowany charakter materii i wspomniane wcześniej trudności związane ze zmiennością w czasie rozumienia poszczególnych typów miejscowości definicje nie zawsze mają charakter ścisły i podporządkowany wzorcowi. Trzeba także dodać, że stworzona lista typów jednostek osadniczych wraz z ich definicjami oraz komentarzami jest pierwszą tego typu próbą całościowego i spójnego ujęcia struktur osadniczych w polskiej literaturze. Lista ta odzwierciedla w związku z tym obecny stan badań oraz refleksję nad dziejami struktur osadniczych w Polsce. Z uwagi na wspomniane czynniki i na autorski charakter każdej definicji w ontologii zapisana została informacja o autorze każdej z nich oraz osobie weryfikującej definicje od strony formalnej. Definicje uzupełnione są komentarzami, co jest szczególnie ważne w przypadkach definicji odbiegających od założonego standardu. Dodatkowo do ontologii zostały wprowadzone alternatywne definicje dostępne w literaturze przedmiotu, słownikach lub encyklopediach.

Do typów szczególnie trudnych po kątem konceptualizacji i definicji należy miasto. Zostało określone jako miejscowość wyższego rzędu, odróżniająca się od otaczających je jednostek podstawowych wielkością (liczoną według miary właściwej dla danej epoki i regionu), stopniem złożoności i funkcjami centralnymi względem nich. W okresach, w których status prawny miejscowości był ukształtowany miasta posiadały szczególne prawa miejskie (lokacyjne), które stanowią podstawowe kryterium pomocnicze wyodrębniania miast. W skład miasta mogą wchodzić inne jednostki osadnicze, jak miasto właściwe (lokacyjne), dzielnica, przedmieście, zamek, gród. Przynajmniej w okresie od XIII do XVIII w. funkcjonowały równoległe dwa pojęcia miasta: ogólne, obejmujące cały zespół osadniczy o odrębności społecznej, gospodarczej i urbanistycznej, postrzegane przede wszystkim intuicyjnie oraz miasto w sensie polityczno-prawnym, obdarzone względnie szeroką autonomią gmina. W konsekwencji mogły istnieć miasta w mieście i obiekty leżące jednocześnie w mieście i poza nim. Dla takich złożonych struktur w niniejszym projekcie należy się posługiwać pierwszym znaczeniem miasta.

Inną ciekawą kategorią osadniczą są holendry/olędry. Był to typ osady zakładanej na obszarach nieobjętych osadnictwem z powodu nikłej przydatności rolniczej, właściwa dla tzw. kolonizacji olęderskiej, czyli specyficznej formy ruchu osadniczego – charakterystycznego dla Rzeczypospolitej XVII–XVIII wieku – polegającego na nadaniu ludności rodzimej – lub części – imigrantom pochodzącym z Flandrii, państw niemieckich lub Śląska, trudnej (w uprawie lub hodowli) ziemi. Najczęściej miały charakter kolonii i lokowane były na terenach podmokłych; często zdarzało się, że kolonie te powstawały w ramach wtórnego osadnictwa na danym terytorium. Kolonie olęderskie zakładane były często na surowym korzeniu (in cruda rudice), na terenach, które do tej pory nie były objęte stałym osadnictwem. Samo rozplanowanie kolonii było związane z lokalnymi warunkami fizjograficznymi. Miejscowości te mogły mieć charakter osad rzędowych lub rozproszonych, jednak zawsze temu typowi osadnictwa odpowiadał blokowy układ rozłogów. O tym, że dana miejscowość była traktowana jako kolonia olęderska świadczyły: status prawny (potwierdzany odpowiednim przywilejem) i nazwa (na kartografii miejscowości te zawsze określane są dodatkowym członem „Holendry”).

Główny podział wśród jednostek osadniczych odróżnia miejscowości rolnicze od nierolniczych wskazując na ich podstawową funkcję. Wśród miejscowości nierolniczych następuje podział na miasta, osady i pozostałe (niesamodzielne) nierolnicze miejscowości, np. przedmieścia. Wśród miejscowości o charakterze rolniczym wyróżniamy wsie jako typ dominujący i pozostałe miejscowości rolnicze. Niezależnie od tej podstawowej klasyfikacji podzieliliśmy miejscowości wedle kryteriów dodatkowych na samodzielne i niesamodzielne oraz złożone i proste. Oba te podziały związane są z wzajemnymi relacjami zachodzącymi między jednostkami osadniczymi, w szczególności relacji zależności (łączonej przez nas z relacją bycia częścią). Jednostki samodzielne nie są zależne od innych, niesamodzielne – są. Z kolei jednostki złożone posiadają zależne od siebie, a proste – nie.

7. Typy jednostek administracyjnych

Dla potrzeb reprezentacji kartograficznej powstała potrzeba zestawienia diachronicznego typów jednostek administracyjnych, aby stworzyć uniwersalny zestaw poziomów takich jednostek. Wynika to z usankcjonowanej historycznie praktyki jednolitego oznaczania na mapie jednostek o podobnej ogólności i charakterze występujących w różnych czasach i ustrojach. Podobne rozwiązania i próby wielopoziomowej klasyfikacji typów jednostek administracyjnych istnieją już w dostępnych ontologiach i taksonomiach²¹. Ze względu na różnice pomiędzy epokami oraz ustrojami administracyjnymi nie da się tego zrobić precyzyjnie, ani w pełni kla-

---

21 Dla przykładu: Geonames posługuje się klasyfikacją złożoną z 5 poziomów administracyjnych (<https://www.geonames.org/export/codes.html>, dostęp: 2 czerwca 2019), OpenStreetMap (OSM) – z 10 poziomów (<https://wiki.openstreetmap.org/wiki/Tag:boundary%3Dadministrative>, dostęp: 2 czerwca

rownie metodologicznie. Niemniej jednak podjęto taką próbę poszukując konsensusu pomiędzy intuicjami członków grupy projektowej, starając się postępować w sposób jak najbardziej metodyczny. Zestawiono ze sobą typy jednostek występujące we wszystkich ustrojach obecnych w ciągu dziejów na ziemiach polskich. Następnie poszukiwano tych, które intuicyjnie są na tym samym poziomie ogólności. Intuicje te w szczególności wiązały się z przechodzeniem poszczególnych typów jeden w drugi przy zmianie państwa lub ustroju, z porównywalną rangą polityczną i administracyjną poszczególnych regionów, z których formowane były jednostki organizacyjne oraz z podobieństwem realizowanych funkcji administracyjnych. Brano także pod uwagę przeciętną rozległość terytorialną jednostek administracyjnych. W ten sposób powstała dziesięciostopniowa struktura typów jednostek administracyjnych niezależnych od poszczególnych badanych ustrojów. Każdy konkretny typ (występujący w konkretnym ustroju) klasyfikowany jest poprzez jeden z poziomów. Przedstawiamy je w porządku od największych (najwyższego rzędu) do najmniejszych (dla jednostek administracji świeckiej). Podobna hierarchizacja została wypracowana dla jednostek administracji wyznaniowej.

- 100 – państwo ‘złożone’ niebędące częścią innego państwa, np. cesarstwo
- 90 – państwo ‘złożone’ (zawiera inne państwa), np. Zalicawia (część Austro-Węgier)
- 80 – państwo ‘proste’, królestwo, samodzielne księstwo (nie zawiera innych państw) niezależne, ma swój ustrój
- 70 – część państwa, gubernium, księstwo zależne, np. Korona, Gubernium Morawsko-Śląskie
- 60 – prowincja, np. Wielkopolska, starostwo generalne, generalne gubernatorstwo
- 50 – województwo, gubernia, komitat, obwód, rejencja, landwójtostwo
- 40 – ziemia, cyrkuł, obwód, departament
- 30 – powiat, komturstwo, okręg
- 20 – jednostka ponadgminna, np. wójtostwo – kilka gmin, okręg, prokuratorstwo
- 10 – gmina, obszar dworski, dominium

Ze względu na w dużej mierze orientacyjny charakter wskazanych poziomów nie udało się sformułować ich definicji, stąd podajemy jedynie ich nazwy (związane z najbardziej charakterystycznymi ich przejawami) oraz pewne cechy charakterystyczne bądź przykłady. Trzeba podkreślić, że w wielu sytuacjach przyporządkowanie określonego typu jednostki administracyjnej do określonego poziomu powodowało olbrzymie trudności i jest dyskusyjne. Z tego powodu ontologia oraz sprzężony z nią system informatyczny pozwalają na stosunkowo prostą zmianę hierarchii w sytuacji dalszych i bardziej poprawnych ocen eksperckich. W konkretnych ustrojach występują jedynie wybrane poziomy i zazwyczaj jest ich znacznie mniej. Przykłady widoczne są w tabeli 1.

Poziom typu jednostki admini- stracyjnej	Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569–1795)	Królestwo Polskie (1867-1918)	Rzeczpospolita Polska (1918-1939)	Kościół katolicki ob. łacińskiego	Kościół ewange- licko-augsburski w Polsce 1849-1939
10		gmina miejska, gmina wiejska	gmina miejska, gmina wiejska, obszar dworski		
20				parafia, парафия, приход, parochia	parafia, gmina, zbór
30	powiat	powiat	powiat, miasto na prawach powiatu		
40	ziemia			dekanat, archipre- zbiterat, wikariat okręgowy	
50	województwo	gubernia	województwo, miasto Warszawa	archidiakoniat, dziekania, prepo- zytura	
60	provincia	general-guberna- torstwo		diecezja, sufraga- nia, biskupstwo,	superintendentura, diecezja
70	dzielnicza			metropolia, pro- wincja	konsystorz gene- ralny, generalna superintendentura
80	państwo, króle- stwo		państwo, repu- blika		
100		cesarstwo		państwo kościelne	

Tabela 1. Uproszczony podział przykładowych typów jednostek administracyjnych na ziemiach polskich. Tabela wykonana na podstawie materiałów projektowych.

Robert Trypuz, Paweł Garbacz

Ontologia manifestacji oraz inne wzorce reprezentacji czasu i zmiany w ontologiach wyrażonych w języku Web Ontology Language (OWL)

W pracy przedstawiono ontologię manifestacji oraz dwanaście innych wzorców reprezentacji czasu i zmiany w języku OWL. Wzorce zostały porównywane biorąc pod uwagę sposób ich implementacji oraz filozoficzne uzasadnienia. Analiza wzorców doprowadziła do konkluzji, że tylko dwa wzorce - ontologia manifestacji (Manifestation Pattern) oraz wzorzec perdurantystyczny (Perdurantist Pattern) – cechują się zadowalającą prostotą strukturalną oraz odpowiednim uzasadnieniem filozoficznym. O ostatecznym wyborze endurantystycznej ontologii manifestacji jako wzorca reprezentacji czasu i zmiany w historii przesądziła opinia historyków (jako ekspertów dziedzinowych). Uznali oni bowiem, że istnieją w czasie obiekty, które są w całości obecne w każdym momencie swojego istnienia (lub innymi słowy, historycy nie chcieli przyjąć, że wszystkie obiekty, które istnieją w czasie, są procesami).

1. Ontologia manifestacji

Ontologia manifestacji została po raz pierwszy zaprezentowana w 2016 roku¹. Jej twórcami byli członkowie zespołu R&D firmy Makolab SA. Motywacją dla jej stworzenia była potrzeba reprezentacji zmiany w czasie informacji związanych z identyfikatorem LEI². Ontologia manifestacji została wyrażona w języku OWL³ (będącym standardem W3C) wykorzystując trzy klasy, dwie relacje typu “Object Property” oraz dwie relacje typu “Datatype Property”. Ontologia manifestacji została porównana z innymi ontologiami reprezentującymi czas i zmianę w pracy *Representation of Tensed Relations in OWL*⁴.

---

1 R. Trypuz, D. Kuziński, M. Sopek, *General Legal Entity Identifier Ontology*.

2 <https://lei.info> (dostęp: 25 lipca 2019).

3 <https://www.w3.org/TR/owl-ref/> (dostęp: 25 lipca 2019).

4 P. Garbacz, R. Trypuz, *Representation of Tensed Relations in OWL*, s. 62–73.

Ontologia manifestacji była zainspirowana filozofią K. Fina⁵ oraz jej rozwinięciem wykonanym przez F. Moldmann⁶. Ontologia manifestacji dzieli wszystkie byty na dwie kategorie:

- *Byty zmienne* (ang. *variable entities*), które mają różne manifestacje (aka przejawy) w różnym czasie
- *Byty niezmiennne* (ang. *non-variable entities*), które pozostają zawsze takie same, tj. nie manifestują się w różny sposób w różnych momentach czasu.

Pośród bytów niezmiennych są manifestacje bytów zmiennych. Będąc manifestacją bytu w określonym czasie, same nie podlegają już zmianom. Można więc traktować manifestacje jako „obrazy” (ang. *snapshot*) bytu w danym momencie lub interwale czasu.

Za K. Finem przyjęto w ontologii manifestacji następującą charakterystykę wyżej wymienionych kategorii:

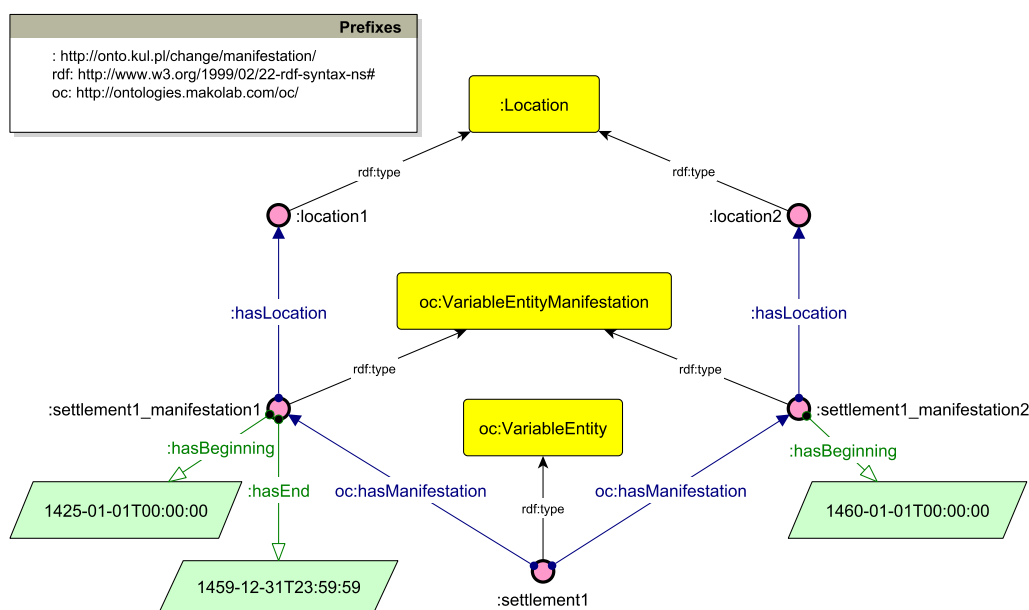
1. Każdy byt zmienny ma przynajmniej jedną manifestację. Manifestacja taka będzie manifestacją aktualną, jeśli moment czy interwał czasu, w którym manifestacja ta istnieje jest tożsamy z terażniejszością.
2. Jeżeli byt zmienny przejawia się w czasie t poprzez manifestację m , to powiemy, że zajmuje on czasoprzestrzeń związaną z tą manifestacją, tj. istnieje w czasie t i zajmuje przestrzeń (geograficzną) manifestacji m , oraz posiada wszystkie własności, które można zgodnie z prawdą przypisać m w czasie t .
3. Jeżeli wszystkie manifestacje bytu zmiennego posiadają pewien zbiór własności W , powiemy wówczas, że własności W są konieczne dla tego bytu (byt ów istnieć nie mógłby bez tych własności). Z technicznego punktu widzenia własności konieczne mogą być przypisane bezpośrednio do bytu (tj. nie do jego manifestacji) i być dalej dziedziczone przez wszystkie jego manifestacje.

Punkt pierwszy jest aksjomatem ontologii manifestacji. Pozostałe dwa punkty powinny być zaimplementowane jako reguły na poziomie aplikacji komputerowej korzystającej z ontologii manifestacji.

Rysunek 1 przedstawia przykład zastosowania ontologii manifestacji do modelowania zmiany lokalizacji jednostki osadniczej w czasie. `:settlement_1` jest jednostką osadniczą posiadającą dwie manifestacje: `:settlement_1_manifestation1` i `:settlement_1_manifestation2`. Każda z tych manifestacji ma przypisany czas jej istnienia oraz lokalizację. Z rysunku można wyczytać zaistniałą zmianę `:settlement_1` z `:location1` na `:location2`.

5 K. Fine, *Things and their parts*, s. 61–74.

6 F. Moltmann, *Variable Objects and Truth-Making*.

Ryc. 1. Przykład zastosowania ontologii manifestacji (Manifestation-Based Endurantist Pattern) do modelowania zmiany lokalizacji jednostki osadniczej.

2. Wzorce reprezentacji czasu w OWL

Większość wyników mających znaczenie dla badań dotyczących reprezentacji czasu w języku OWL wywodzi się z zalecenia W3C dotyczącego tzw. reifikacji *n*-argumentowych relacji (tzw. *n*-tek)⁷ lub z podejścia perdurantystycznego⁸. Podstawową ideą reifikacji *n*-tek jest to, że każda relacja między indywiduami jest reprezentowana jako oddzielna klasa OWL, a każda instancja tej relacji, tj. konkretna *n*-tka, jest reprezentowana jako instancja klasy plus *n* dodatkowych relacji binarnych, które reprezentują relację do każdego argumentu *n*-tki. Perdurantyzm jest pozycją filozoficzną *par excellence*. Poświęćmy mu nieco więcej uwag w dalszej części tego rozdziału.

Znane są również prace⁹ porównujące te dwa podejścia i poszukując ich unifikacji. Inne prace dotyczące reprezentacji czasu i zmiany w OWL rozszerzają jedno z tych dwóch podejść¹⁰.

Istnieje jeszcze inna grupa rozwiązań, które wykraczają poza wzmiankowane dwa podejścia. Nie reifikują one relacji, ani nie zakładają perdurantyzmu. Materiały zawarte w *Proce-*

7 N. Noy, A. Rector, *Defining N-ary Relations on the Semantic Web*.

8 Podejście perdurantystyczne do reprezentacji czasu i zmiany w OWL promuje praca: Ch.A. Welty, R. Fikes, *A Reusable Ontology for Fluents in OWL*, s. 226–236.

9 V.C. Zamborlini, G. Guizzardi, *On the Representation of Temporally Changing Information in OWL*.

10 Zob. H.-U. Krieger, *Where Temporal Description Logics Fail*, s. 249–257; V.C. Zamborlini, G. Giancarlo, *An Ontologically-Founded Reification Approach*; J.-R. Bourguet, et al., *Empirically Evaluating Three Proposals*.

*edings of the Joint Ontology Workshops 2016*¹¹ zawierają dwa interesujące artykuły z rozwiązaniami opartymi na endurantyzmie. Również artykuł *Representation of Tensed Relations in OWL*¹² dodaje dwa nowe wzorce do tej grupy.

Wreszcie, wychodząc od analizy logicznej zawartej w raporcie *Formal Unifying Standards for the Representation of Spatiotemporal Knowledge*¹³, artykuł *A Multi-Dimensional Comparison of Ontology Design Patterns for Representing N-Ary Relations*¹⁴ definiuje sześć nowych wzorców formalnych reprezentujących czasowe relacje w RDF. Wzorce te stanowią przykład formalnej elastyczności języka OWL i nie wynikają bezpośrednio z rozważań filozoficznych.

Wszystkie znalezione wzorce zebrane zostały w tabeli 1. Tabela zawiera angielskie nazwy wzorców oraz informację czy dany wzór jest obecnie dostępny jako dokument OWL.

Wzorzec	Implementacja OWL
(Standard) Reification Pattern	Nie
Pendurantist Pattern	Nie
Trope-Based Pattern	Nie
StatementContextualization Pattern	Nie
StatementReification Pattern	Nie
StatementAbstraction Pattern	Nie
Situation Pattern	Nie
ContextSlices Pattern	Nie
NameNesting Pattern	Nie
Temporally Qualified Continuants (TQC) Pattern	Tak
Manifestation-Based Endurantist Pattern	Tak
State-Based Endurantist Pattern	Tak
History-Based Endurantist Pattern	Tak

Tab. 1. Wzorce reprezentacji czasu w OWL.

11 N. Grewe, L. Jansen, B. Smith, *Permanent Generic Relatedness and Silent Change*.

12 P. Garbacz, R. Trypuz, *Representation of Tensed Relations in OWL*, s. 62–73; R. Trypuz, D. Kuziński, M. Sopek, *General Legal Entity Identifier Ontology*.

13 P. Hayes, *Formal Unifying Standards for the Representation*.

14 A. Gangemi, V. Presutti, *A Multi-Dimensional Comparison of Ontology Design Patterns*.

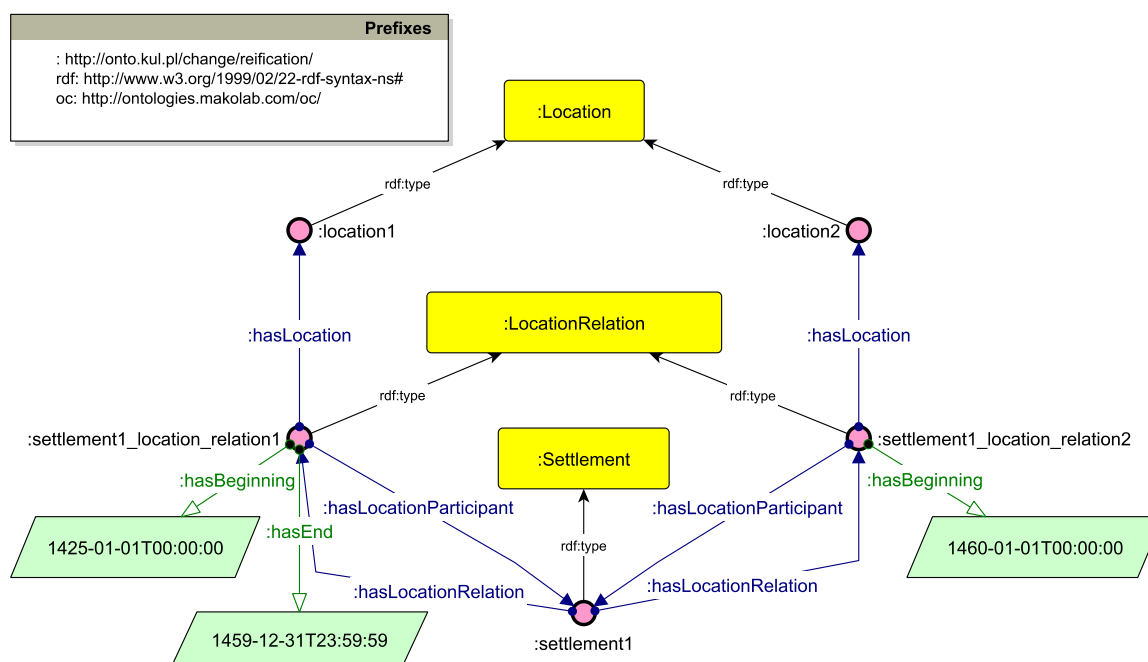

3. Krótka charakterystyka wzorców reprezentacji czasu w OWL

Najprościej jest zrozumieć wzorce reprezentacji czasu w OWL poprzez przykład i jego graficzną wizualizację. Przykładem zamiany jaki zechcemy zamodelować we wszystkich wzorcach będzie zmiana lokalizacji jednostki osadniczej, Nieszawy (dalej `:settlement1`), z lokalizacji `:location1` jaką zajmowała w określonym czasie, w 1425 r., na lokalizację `:location2` (różną od `:location1`) jaką Nieszawa zajmowała w 1460.

3.1. Wzorzec reifikacyjny (Reification Pattern)

Wzorzec reifikacyjny¹⁵ powołuje do życia klasę bytów, będących zreifikowanymi relacjami lokalizacji obiektu w danym miejscu (na rysunku poniżej mamy dwa takie byty: `:settlement1_location_relation1` oraz `:settlement1_location_relation2`). Każdy z nich jest powiązany z jednostką osadniczą `:settlement1`, lokalizacją jaką ona zajmuje oraz czasem „przebywania” w tej lokalizacji. Łatwo jest zauważyć, że struktura reprezentacji czasu i zmiany przez omawiany wzorzec czasowy jest bliski wzorcowi prezentowanemu wcześniej przez ontologię manifestacji. Ta ostatnia ma tę przewagę, że dostarcza jednocześnie praktyczny schemat reprezentacji zmiany w czasie oraz jego interesującą interpretację filozoficzną.

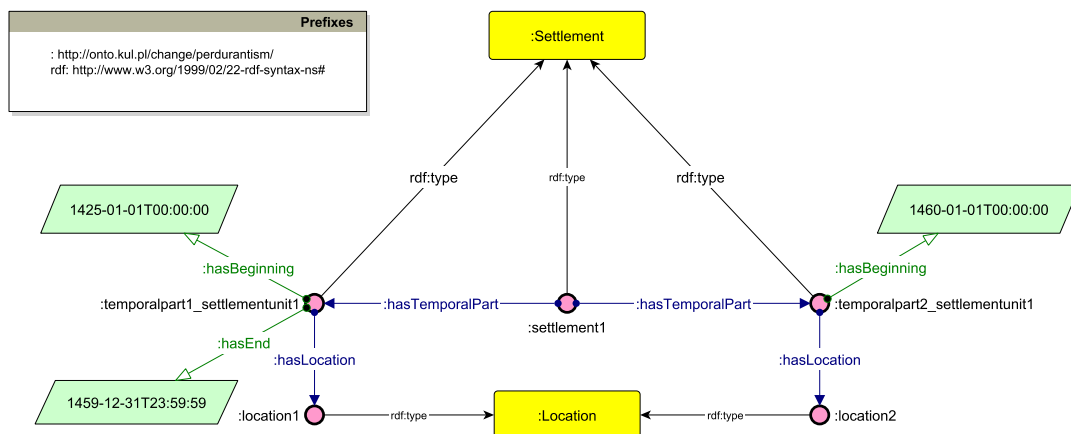

Ryc. 2. Wzorzec reifikacyjny (Reification Pattern).

3.2. Wzorzec perdurantystyczny (Perdurantist Pattern)

Perdurantyzm reprezentuje wszystkie obiekty, które istnieją w czasie, jakby były procesami. Tak więc rozwiązanie perdurantystyczne¹⁶ „dzieli” Nieszawę, która jest traktowana jako proces, na dwie części czasowe (lub podprocesy): (i) czasową część Nieszawy, która istniała od 1425 do 1459 - będziemy ją reprezentować jako `:temporalpart1_settlementunit1` oraz (ii) czasowa część Nieszawy, która istniała od 1460 r. - będziemy ją reprezentować jako `:temporalpart2_settlementunit1`.

Następnie zamiast zakładać, że Nieszawa znajduje się w `:location1` od 1425 do 1459, co wymagałoby relacji trójskładnikowej, po prostu stwierdzamy, że `:temporalpart1_settlementunit1` znajduje się w `:location1`. Podobnie dla innej lokalizacji Nieszawy – zob. `:temporalpart2_settlementunit1` znajduje się w `:location2`.

Ryc. 3. Wzorzec perdurantystyczny (Perdurantist Pattern).

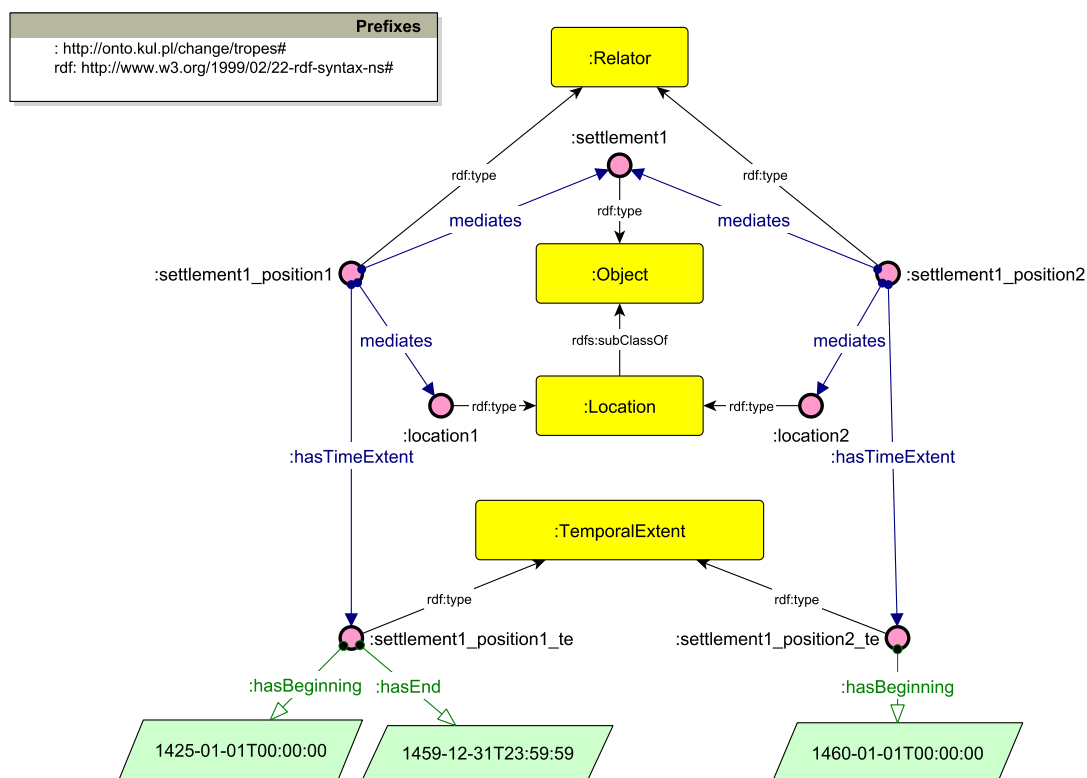
3.3. Wzorzec oparty na tropach (Trope-Based Pattern)

Wzorzec oparty na tropach¹⁷ jest prezentowany jako ontologicznie umotywowana wersja standardowego wzorca reifikacji. Centralnym pojęciem tego wzorca jest trop (lub instancja właściwości). Tropy są indywidualnymi właściwościami z unikalnymi wartościami ustalonymi w określonym czasie (momencie lub interwale).

Tak więc szczególne położenie geograficzne jednostki osadniczej w określonym czasie jest tropem, który przysługuje aczasowo tej jednostce. Jeśli jednostka osadnicza zmieni swoją lokalizację w późniejszym czasie, jednostce tej będzie przysługiwał inny trop (określony co do czasu swojego istnienia). Innymi słowy, położenie geograficzne jednostki osadniczej i sama

16 Ch. A. Welty, R. Fikes, *A Reusable Ontology for Fluents in OWL*, s. 226–236.

17 V.C. Zamborlini, G. Giancarlo, *An Ontologically-Founded Reification Approach*; V.C. Zamborlini, G. Guizzardi, *On the Representation of Temporally Changing Information in OWL*, s. 283–292.

Ryc. 4. Wzorzec oparty na tropach (Trope-Based Pattern).

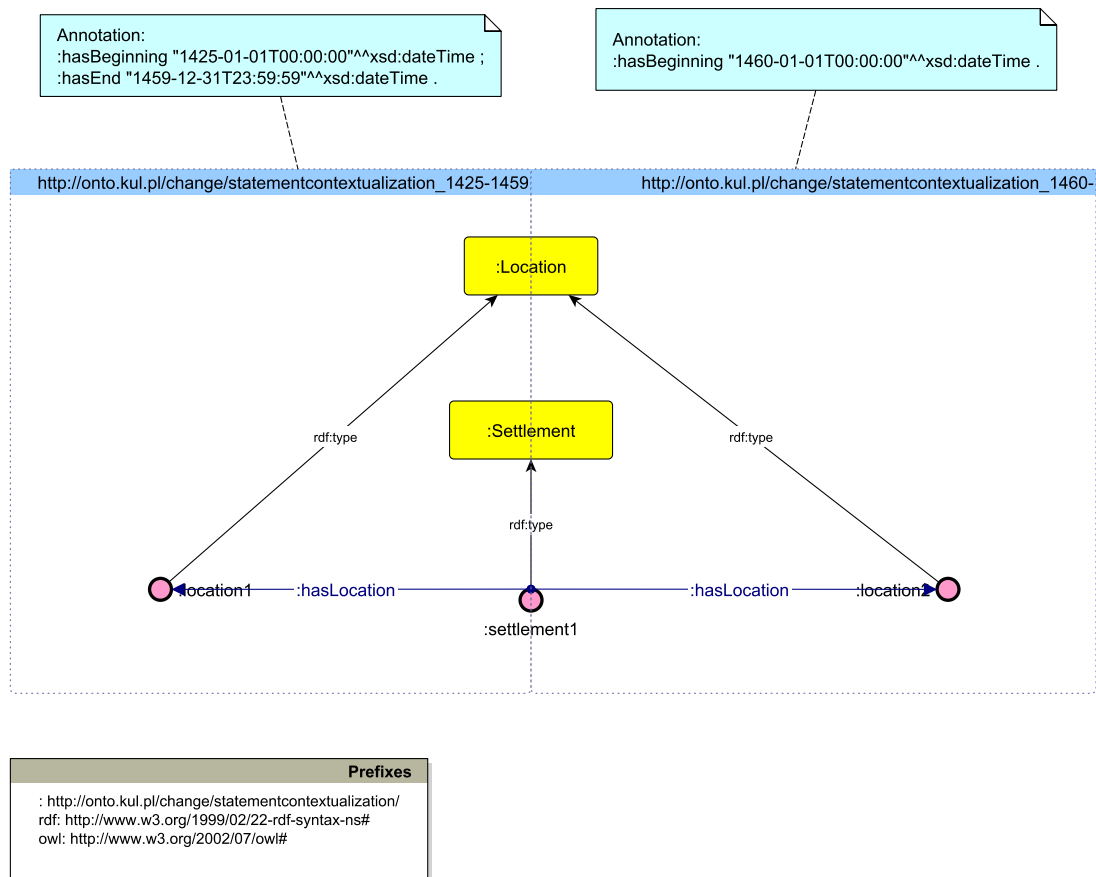
jednostka osadnicza są powiązane przez trop, który jest łącznikiem pomiędzy lokalizacją a jednostką osadniczą.

3.4. Wzorzec kontekstualizacji stwierdzeń (Statement Contextualization Pattern)

W tym wzorcu¹⁸ czasowy wymiar danego stwierdzenia (na przykład stwierdzenia postaci relacji binarnej) wyraża się poprzez „umieszczenie” tego stwierdzenia w kontekście. Kontekst – którym może być ontologia lub graf nazwany (ang. *named graph*) – jest identyfikowany przez własny identyfikator URL i jako taki może być przedmiotem predykcji. Na rysunku 5 relacje między jednostką osadniczą `:settlement1` i jej dwiema lokalizacjami `:location1` i `:location2`, są umieszczone w dwóch ontologiach. Pierwsza ontologia ma adres URL „http://onto.kul.pl/change/statementcontextualization_1425-1459” i jest podmiotem¹⁹ dwóch trójek opisujących początek i koniec czasu trwania wszystkich trójek umieszczonych w kontekście tej ontologii. Podobnie druga ontologia ma własny adres URL i anotacje (ang. *annotations*).

18 A. Gangemi, V. Presutti, *A Multi-Dimensional Comparison of Ontology Design Patterns*.

19 W ontologiach wyrażonych w języku OWL, sama ontologia może być traktowana jako indywiduum o którym możemy orzekać pewne własności.

Ryc. 5. Wzorec kontekstualizacji stwierdzeń (Statement Contextualization Pattern).

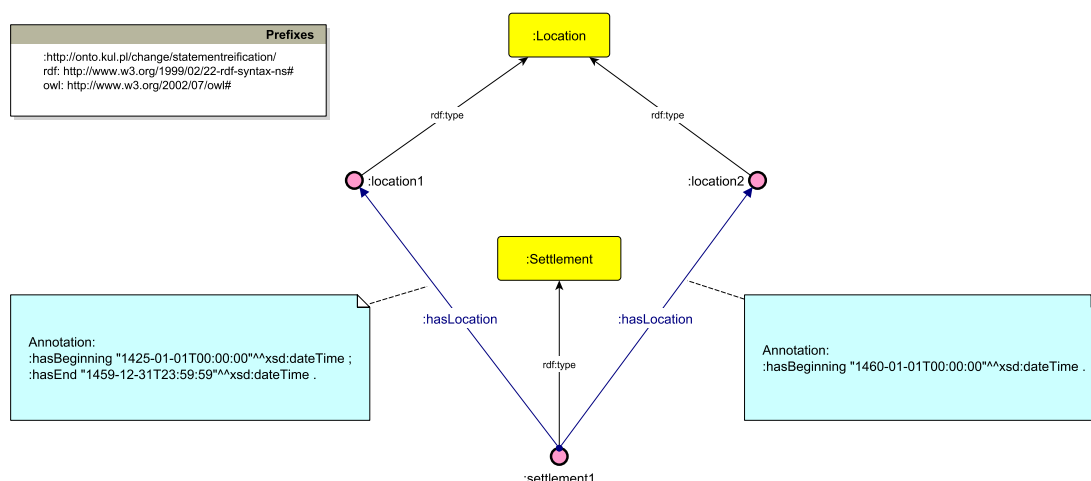
3.5. Wzorec reifikacji stwierdzeń (Statement Reification Pattern)

W tym wzorcu²⁰ przedmiotem reifikacji jest aksjomat OWL. Jak pokazano poniżej, aksjomat (reprezentowany tutaj bezpośrednio przez tzw. węzeł pusty „[]”, ang. *blank node*, oraz sześć trójek w serializacji Turtle) odnosi się do argumentów relacji i samej relacji określającej jednocześnie granice czasowe, w których zachodzi relacja między jej argumentami.

```
[ ] rdf: type owl: Axiom ;
owl: annotatedSource : settlement1 ;
owl: annotatedProperty : hasLocation ;
owl: annotatedTarget : location1 ;
: hasBeginning "1425-01-01T00:00:00"^^xsd: dateTime ;
: hasEnd "1459-12-31T23:59:59"^^xsd: dateTime .
```

20 A. Gangemi, V. Presutti, V. A Multi-Dimensional Comparison of Ontology Design Patterns.

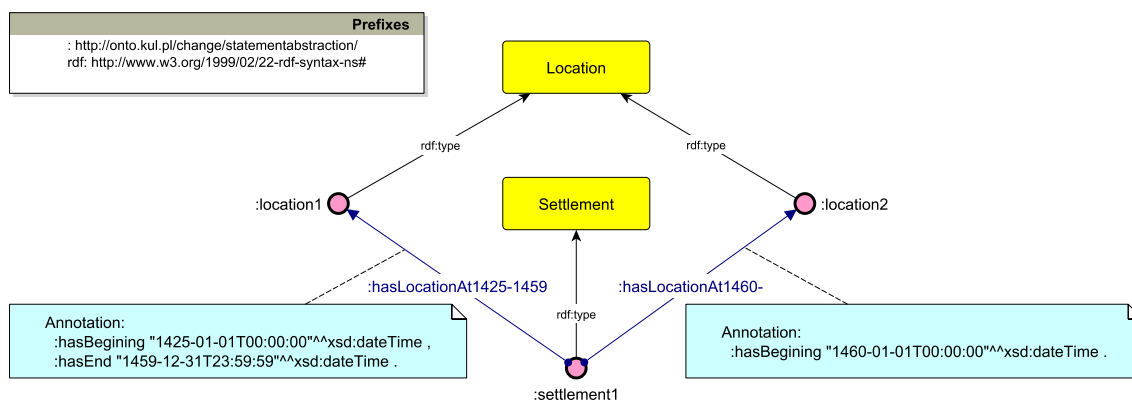

Ryc. 6. Wzorec reifikacji stwierdzeń (Statement Reification Pattern).

3.6. Wzorec abstrakcji stwierdzeń (Statement Abstraction Pattern)

W tym wzorcu²¹ aspekt czasowy jest wprowadzony przez właściwości obiektowe OWL (ang. *object properties*), które są indeksowane czasowo. Jak pokazano na Rysunku 6 istnieją dwie pod-właściwości relacji `:hasLocation`, a mianowicie `:hasLocationAt1425-1459` i `:hasLocationAt1460-`. Obie relacje są opisane anotacjami informującymi o czasowych granicach relacji.

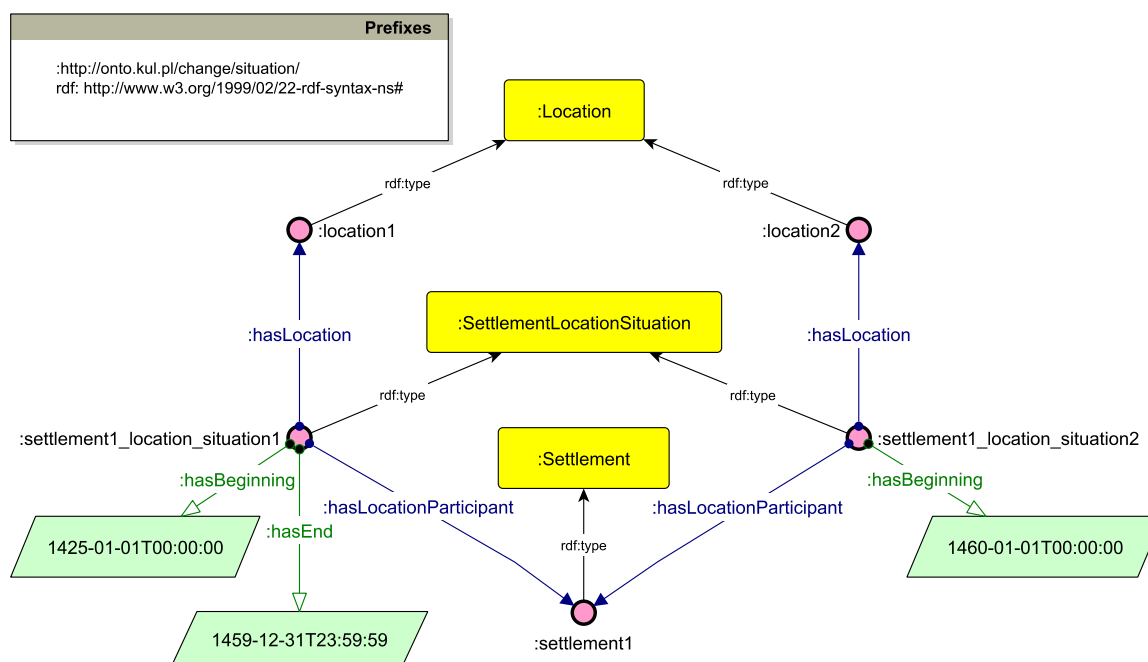
Ryc. 7. Wzorec abstrakcji stwierdzeń (Statement Abstraction Pattern).

3.7. Wzorec sytuacyjny (Situation Pattern)

Wzorec sytuacyjny²² w swojej strukturze podobny jest do wzorca reifikacji oraz ontologii manifestacji, ale różni się od nich ufundowaniem ontologicznym. Zamiast reifikacji relacji wzorec ten proponuje nową kategorię bytu, mianowicie sytuację. Indywidua w tym

21 A. Gangemi, V. Presutti, *A Multi-Dimensional Comparison of Ontology Design Patterns*.

22 Tamże.

Ryc. 8. Wzorzec sytuacyjny (Situation Pattern).

wzorcui są powiązane ze sobą poprzez sytuacje. Na przykład jednostka osadnicza `:settlement1` jest powiązana z `:location1`, ponieważ obie są związane z tą samą sytuacją. Granice czasowe sytuacji są określone przez anotacje.

3.8. Wzorzec fragmentacji kontekstu (Context Slice Pattern)

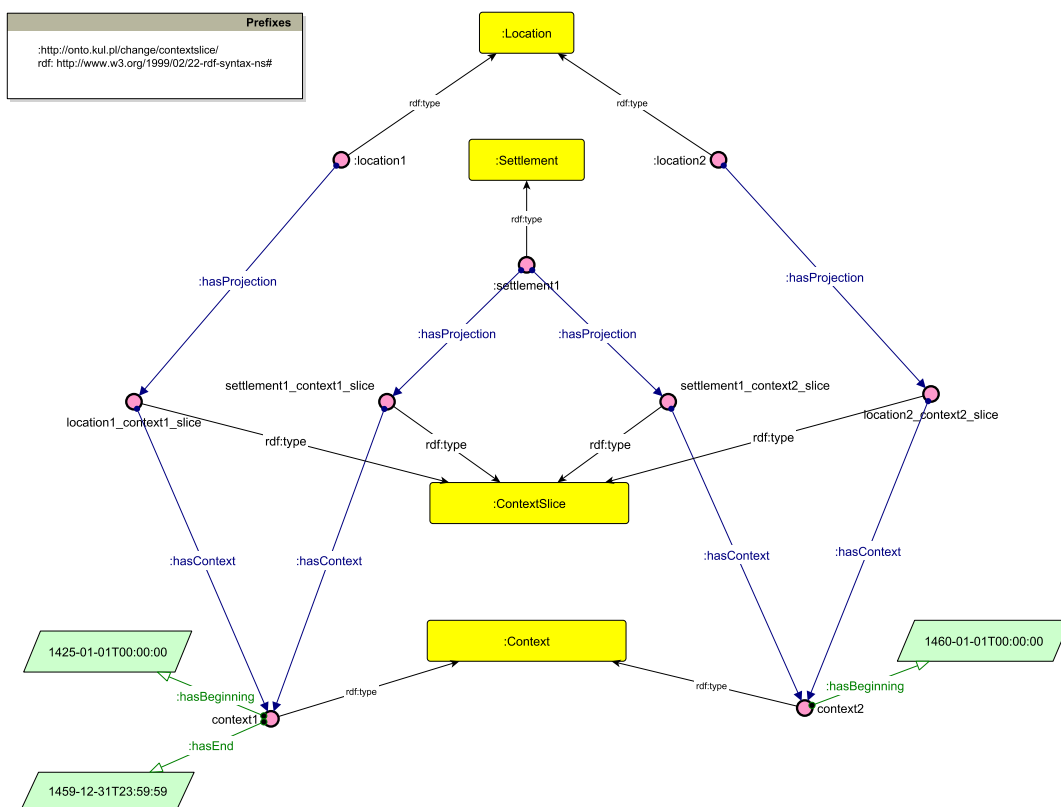
Wzorzec fragmentacji kontekstu²³ zakłada istnienie projekcji kontekstualnych. Jednostki takie jak lokalizacje lub jednostki osadnicze mogą mieć jedną lub więcej projekcji. Każda projekcja jednostki jest nazywana fragmentem bytu i zawsze jest umieszczana w jakimś kontekście (tak więc nazywana jest fragmentem kontekstu). Konteksty mają granice czasowe.

3.9. Wzorzec zagnieżdżania nazw (Name Nesting Pattern)

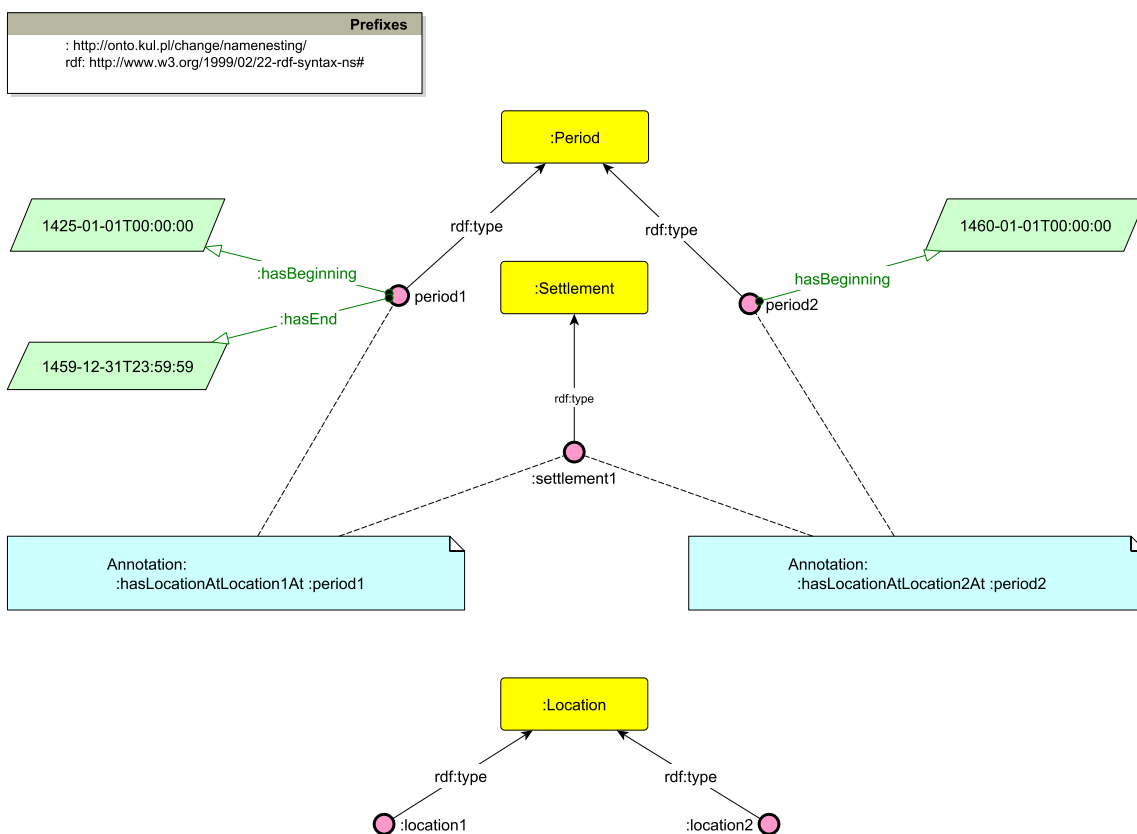
W schemacie zagnieżdżania nazw²⁴ dokonujemy rozróżnienia między bytami istotnymi z punktu widzenia reprezentacji wiedzy a tymi, które są mniej istotne. Te istotne są „obywatelami pierwszej klasy” tego wzorca i mogą wchodzić w relacje reprezentowane przez właściwości obiektu. Byty nieistotne to relacje i są reprezentowane jako anotacje.

23 Tamże.

24 Tamże.

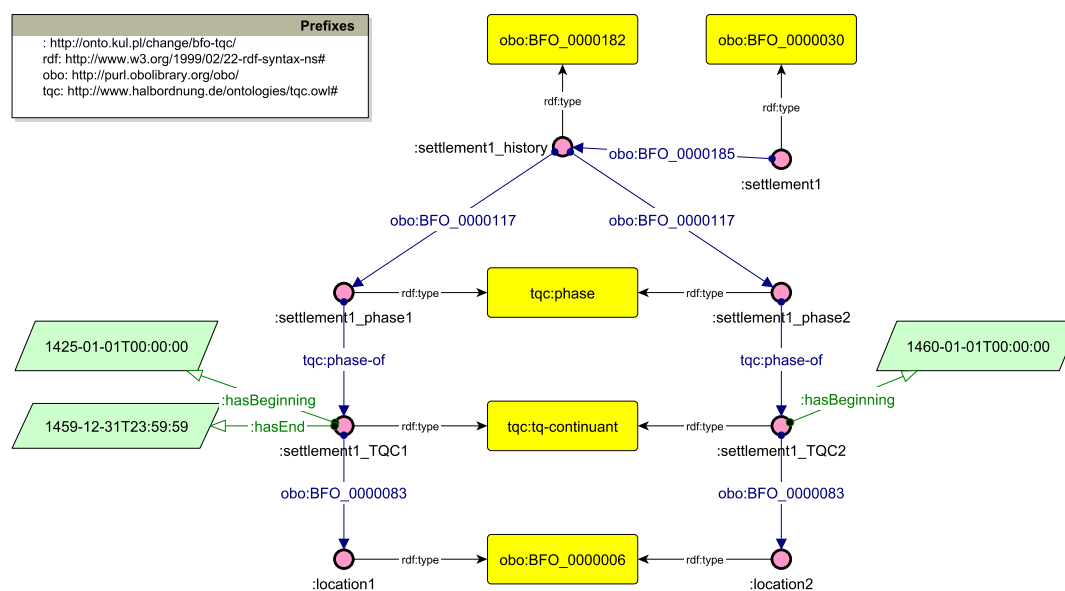
Ryc. 9. Wzorec fragmentacji kontekstu (Context Slice Pattern).

Ryc. 10. Wzorec zagnieżdżania nazw (Name Nesting Pattern).

3.10. Wzorzec czasowo kwalifikowanych kontynuantów (TQC Pattern)

Czasowo kwalifikowane kontynuanty²⁵ (ang. *temporally qualified continuants*, w skrócie TQC) należy rozumieć przez analogię do relacji między endurantami (aka: przedmiotami trwającymi w czasie) a ich historiami (życia). Każdy kontynuant ma swoją unikalną historię, która zawiera (w sensie mereologicznym) wszystkie wydarzenia i procesy, w których brał lub bierze on udział. Jeśli interesuje nas określony okres jego życia, możemy wziąć właściwą część jego historii odpowiadający temu okresowi. Taką wyróżnioną część życia kontynuantu nazywa się fazą życia. Kontynuant ograniczony do określonej fazy swojego życia nazywany jest czasowo kwalifikowanym kontynuantem. Czasowe aspekty kontynuantów wyraża się przypisując własności lub relacje do TQC.

Ryc. 11. Wzorzec czasowo kwalifikowanych kontynuantów (TQC Pattern).

3.11. Wzorzec oparty na stanach (States-Based Pattern)

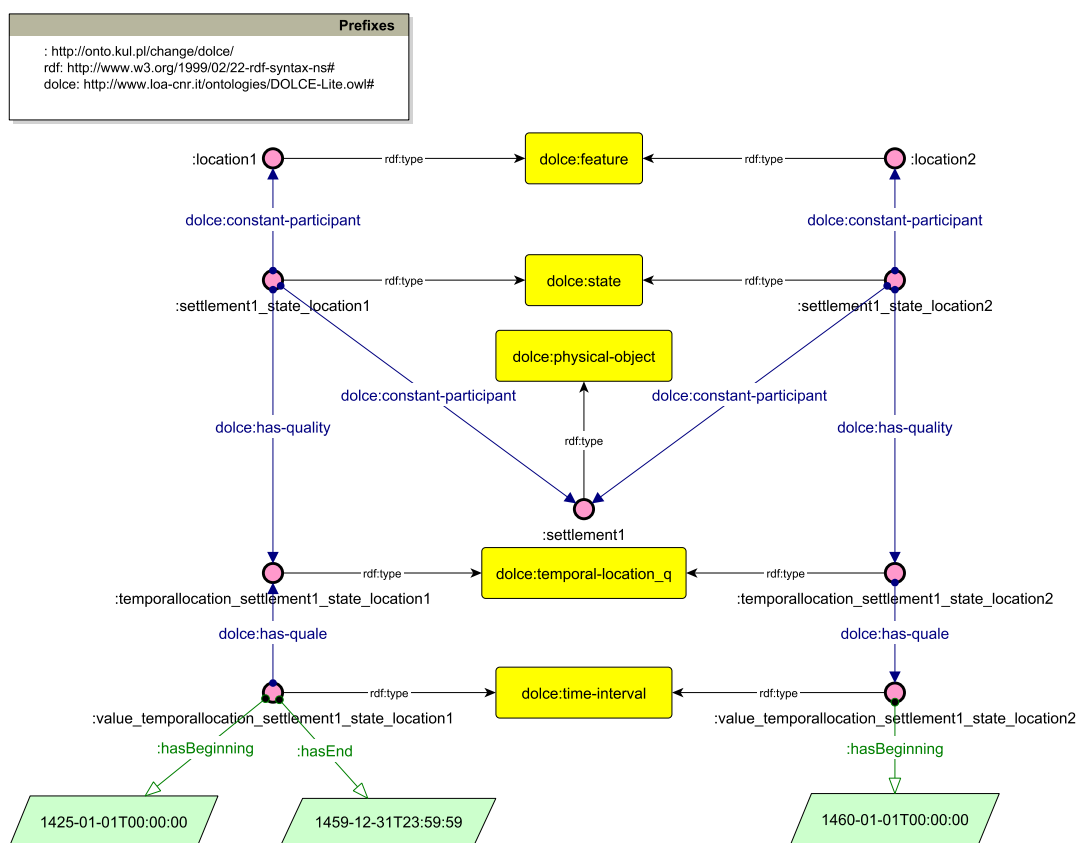
Ten wzorzec odwołuje się do specjalnego rodzaju perdurantów nazywanych stanami²⁶. Stan rozumiany jest tutaj w taki sam sposób, jak w ontologii DOLCE²⁷, tj. jako perdurant posiadający cechy kumulatywności i homeomeryczności. Najczęstszym przykładem stanów są takie perduranty jak: siedzenie (bycie w stanie siedzenia), bycie połączonym, itp. Wzorzec ten

25 N. Grewe, L. Jansen, B. Smith, *Permanent Generic Relatedness and Silent Change*.

26 P. Garbacz, R. Trypuz, *Representation of Tensed Relations in OWL*, s. 62–73.

27 C. Masolo, et al., *The WonderWeb Library of Foundational Ontologies and the DOLCE ontology*.

Ryc. 12. Wzorzec oparty na stanach (States-Based Pattern).

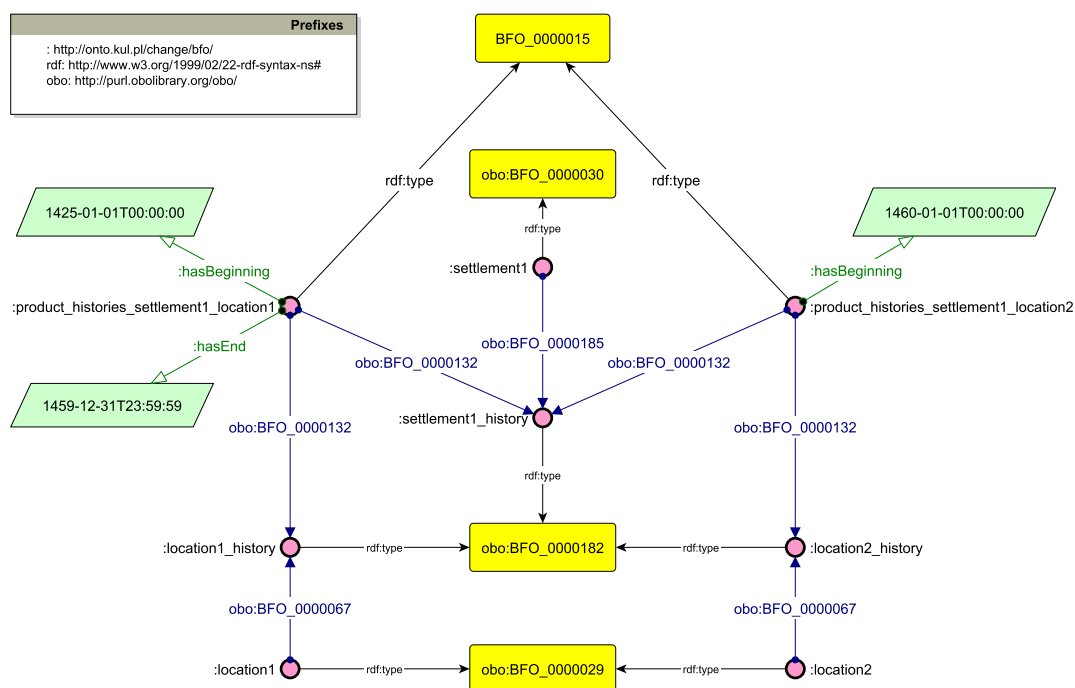
wykorzystuje również pojęcia partycypacji, dzięki któremu możemy powiedzieć, że endurant uczestniczy w perdurancie, tak jak na przykład piłkarz (endurant) bierze udział w mecz piłki nożnej (perdurant). Aby wyrazić, że określony obiekt ma określoną właściwość w określonym czasie (czy to w momencie czasu czy w interwale czasu), wyróżniamy taki stan, że (i) jego granice czasowe są określone przez ten czas i (ii) zarówno obiekt jaki i jego własności biorą udział (tj. partycypują) w tym stanie. Aby więc przedstawić fakt, że Nieszawa znajduje się w `:location1` od 1425 do 1459, oprócz Nieszawy i `:location1` potrzebujemy również stanu „położenia Nieszawy w `:location1` w 1425 r.”, którego granice są określone w taki sposób, że jego początek to 1425 r. i koniec to 1459 r. Dodatkowo stwierdzamy, że Nieszawa i jej lokalizacja `:location1` uczestniczą w tym stanie. Oczywiście podobna struktura jest potrzebna dla lokalizacji Nieszawy w `:location2`.

3.12. Wzorzec oparty na historii bytu (History-Based Pattern)

Wzorzec oparty na historii bytu²⁸ wymaga pojęcia historii endurantu, o którym pisaliśmy w sekcji 3.10. *Wzorzec czasowo kwalifikowanych kontynuantów (TQC Pattern)*, oraz

28 P. Garbacz, R. Trypuz, *Representation of Tensed Relations in OWL*, s. 62–73.

koncepcji mereologii, tj. formalnej teorii relacji bycia częścią. W tym wzorcu musimy wskazać trzy historie: (i) historię Nieszawy (:settlement1_history), (ii) historię :location1 (:location1_history) oraz (iii) historię :location2 (:location2_history). Następnie „konstruujemy” byt, który jest mereologicznym przecięciem (a dokładnie największą częścią wspólną) historii Nieszawy i historii lokalizacji 1 – nazwijmy go :product_histories_settlement_1_location_1 – i zidentyfikujemy granice czasowe tego przecięcia w latach 1425 i 1459. Oczywiście podobna struktura jest potrzebna dla drugiej lokalizacji Nieszawy. Implementacja tego wzorca przedstawiona na rysunku 13 jest osadzona w ontologii BFO 2.0. Oczywiście możliwa jest jego implementacja w innej ontologii pozwalającej na wyróżnienie w niej indywidualów oraz ich historii.

Ryc. 13. Wzorzec oparty na historii bytu (History-Based Pattern).

4. Klasyfikacja wzorców

Omówione wyżej wzorce reprezentacji czasu i zmiany w języku OWL można pogrupować mając na względzie dwa główne aspekty:

- aspekt filozoficzny ujawniający założenia filozoficzne wzorców (jeśli istnieją);
- aspekt implementacji koncentrujący się na strukturalnych własnościach implementacji wzorca w języku OWL.

4.1. Klasyfikacja wzorców w aspekcie filozoficznym

Klasyfikacja ta zakłada, że przynajmniej niektóre wzorce mają uzasadnienie w teoriach filozoficznych. Najważniejsze pytanie filozoficzne jakie wyznaczy kierunek rozważań tej sekcji to pytanie o sposób istnienia i zmiany rzeczy w czasie. Znacznie upraszczając można powiedzieć, że we współczesnej filozofii analitycznej odpowiedź na to pytanie znajdzie swoje miejsce w jednym z dwóch stanowisk filozoficznych: endurantyzmie (aka: widok 3D) albo perdurantyzmie (aka: widok 4D).

Endurantysta uważa, że rzeczy, które istnieją w czasie, występują w różnych momentach jako całkowicie obecne, tj. każda taka rzecz ma swego rodzaju rdzeń ontologiczny, który pozostaje jej tożsamością przez całe życie - pomimo wielu zmian jakie zachodzą w rzeczy lub zachodzą w jej otoczeniu. Nieszawa istniała więc zarówno w 1425, jak i 1460 r., ponieważ istniało coś, co istniało jako jeden i ten sam obiekt w obu okresach czasu - mimo że Nieszawa w 1425 r. miała inny plan ulic, gęstość zabudowy, liczbę ludności, lokalizację itp. w porównaniu do Nieszawy z 1460 r. Warto nadmienić, że endurantyzm jest zwykle interpretowany w słabym znaczeniu: istnieją byty, które występują w różnych momentach jako całkowicie obecne, ale mogą istnieć również inne byty, które istnieją w czasie w inny sposób. Tak więc enduranci zazwyczaj dopuszczają takie byty, jak procesy lub zdarzenia, które czasami nazywane są perdurantami, ze względu na ich specyficzny sposób istnienia.

Przeciwstawiając się temu pogładowi, perdurantysta twierdzi, że wszystkie rzeczy, które istnieją w czasie, nie trwają w czasie, więc nie ma czegoś takiego jak Nieszawa, która istnieje w dwóch różnych momentach w czasie (jak to miało miejsce, gdy Nieszawa była endurancem). Perdurantysta uważa, że wszystkie rzeczy, które istnieją w czasie, mają specjalny rodzaj części, zwanych częściami czasowymi, dzięki którym istnieją w różnych momentach. Tak więc Nieszawa istniała w 1425 r., ponieważ miała część czasową obecną w 1425 r. i istniała w 1460 r., ponieważ miała inną część doczesną, która była obecna w 1460 r.

4.2. Klasyfikacja wzorców w aspekcie implementacji

Analizując implementację wzorców w języku OWL weźmiemy pod uwagę dwa aspekty:

- jakie konstrukcje OWL są używane w danym wzorcu do reprezentowania obiektów czasowych, tj. momentów lub interwałów;
- jakie konstrukcje OWL są używane w danym wzorcu do reprezentowania relacji między obiektami, które istnieją w czasie

Biorąc pod uwagę podstawowe elementy języka OWL można wyrażać obiekty czasowe za pomocą IRI lub literału. Biorąc pod uwagę specyfikację strukturalną OWL można wyrazić relacje czasowe za pomocą: właściwości obiektowych (ang. *object property*), właściwości danych (ang. *data property*) lub anotacji (ang. *annotation property*).

4.3. Wzorce sklasyfikowane

Klasyfikacja wszystkich omówionych wyżej wzorców w aspektach filozoficznym i implementacji znajduje się w tabeli 2.

Wzorec	Implementacja aspektów czasowych		Odwołanie to teorii filozoficznej
	Typ obiektu czasowego	Typ relacji	
Reification Pattern	literał	właściwości danych	brak
Pendurantist Pattern	literał	właściwości danych	perdurantyzm
Trope-Based Pattern	literał	właściwości danych	perdurantyzm
Statement Contextualization Pattern	literał	Anotacje zastosowane do ontologii	brak
Statement Reification Pattern	literał	Antotacje zastosowane do węzłów pustych	brak
Statement Abstraction Pattern	literał	Anotacje zastosowane do własności danych	brak
Situation Pattern	literał	właściwości danych	brak
Context Slices Pattern	literał	właściwości danych	brak
Name Nesting Pattern	indywiduum	annotation properties on annotation properties	brak
TQCs Pattern	literał	właściwości danych	endurantyzm
Manifestation Pattern	literał	właściwości danych	endurantyzm
State-Based Pattern	literał	właściwości danych	endurantyzm
History-Based Pattern	literał	właściwości danych	endurantyzm

Tab. 2. Klasyfikacja wzorców relacji czasowych w języku OWL.

W tabeli poniżej znajduje się porównanie wzorców ze względu na liczbę stałych ontologicznych jakie trzeba użyć do opisu zmiany.

Wzorec	Klasy	Własności obiektowe	Własności danych	Anotacje
Reification Pattern	3	2	3	0
Perdurantist Pattern	2	2	2	0
Trope-Based Pattern	9	5	3	0
Statement Contextualization Pattern	2	1	0	2
Statement Reification Pattern	2	1	0	2
Statement Abstraction Pattern	2	3	0	2
Situation Pattern	3	2	2	0
Context Slices Pattern	4	2	2	0
Name Nesting Pattern	3	0	2	4
TQCa Pattern	5	4	2	0
Manifestation Pattern	3	2	2	0
State-Based Endurantist Pattern	5	3	2	0
History-Based Endurantist Pattern	4	2	2	0

Tab. 3. Porównanie wzorców ze względu na liczbę stałych ontologicznych jakie trzeba użyć do opisu zmiany.

Paweł Garbacz

Ontologia dziedzinowa ‘ontohgis’

Ontologia ‘ontohgis’ (<http://purl.org/ontohgis>) jest dziedzinową ontologią średniego rzędu (*domain ontology*), której dziedziną są jednostki osadnicze i administracyjne wchodzące w zakres niniejszego projektu. Oznacza to, że model zamierzony tej ontologii jest wyznaczony przez zbiór, którego elementami są wybrane jednostki osadnicze i administracyjne oraz typy takich jednostek. Podstawową rolą ontologii ‘ontohgis’ jest bycie słownikiem takich typów, w którym typy te, uporządkowane hierarchicznie, są dostatecznie jasno zdefiniowane oraz w którym w jednoznaczny sposób są określone relacje pomiędzy nimi. Słownik ten ma dualny charakter. Z jednej strony pozwala on ludzkiemu agentowi na zrozumienie kluczowych pojęć w zasobach danych z zakresu geografii historycznej. Z drugiej strony słownik ten ustanawia tzw. słownik danych dla systemu bazodanowego i jako taki jest „zrozumiały” dla agenta komputerowego.

1. Ontologiczny fundament ‘ontohgis’

Jako ontologia dziedzinowa ontologia ‘ontohgis’ wymaga fundamentu pojęciowego w postaci tzw. ontologii wyższego rzędu. Wprowadzając taką zależność uzyskujemy następujące rezultaty:

1. ontologia wyższego rzędu *explicite* ustanawia podstawowe zobowiązania ontologiczne dla ontologii dziedzinowej,
2. struktura ontologii wyższego rzędu wyznacza (przynajmniej częściowo) strukturę ontologii dziedzinowej, w szczególności zwiększa jej modularyzację,
3. jeżeli istnieją inne ontologie dziedzinowe oparte na danej ontologii wyższego rzędu, wykorzystanie tej ostatniej ułatwia wymianę danych w grupie tych ontologii dziedzinowych, zwiększając ich interoperacyjność (*interoperability*).

Jak w wielu przypadkach tego rodzaju wybierając ontologiczny fundament dla naszej ontologii musieliśmy zmierzyć się z problemem nadmiaru. W trakcie trwania projektu mieliśmy do dyspozycji następujące ontologie wyższego rzędu:

1. BFO (<https://basic-formal-ontology.org/>)
2. CIDOC-CRM (<http://www.cidoc-crm.org/>)
3. DOLCE (<http://www.loa.istc.cnr.it/dolce/>)
4. GFO (<http://www.onto-med.de/>)

5. ISO 159236 (<http://15926.org/>)
6. PROTON (<https://www.ontotext.com/products/proton/>)¹

Nasz wybór najbardziej odpowiedniej ontologii oparliśmy na następujących kryteriach:

- język ontologii
  - ◇ preferowaliśmy ontologie sformułowane (w swych kanonicznych postaciach) w języku logiki formalnej,
  - ◇ wśród ontologii zapisanych w języku logiki preferowaliśmy ontologie zapisane w języku rozstrzygalnym, w szczególności w jednym z języków Sieci Semantycznej;
- techniczna jakość ontologii
  - ◇ preferowaliśmy ontologie, których warstwa syntaktyczna w pełni wykorzystuje możliwości stosowanego przez nie języka,
  - ◇ preferowaliśmy ontologie, które są często aktualizowane;
- zastosowania ontologii
  - ◇ preferowaliśmy te ontologie wyższego rzędu, które były już stosowane do reprezentacji wiedzy humanistycznej;
- dokumentacja
  - ◇ preferowaliśmy ontologie, które posiadają dostatecznie szczegółową dokumentację,
  - ◇ w szczególności, zwracaliśmy uwagę na filozoficzne ufundowanie ontologii, tj. na to czy dokumentacja ta zawiera jasno sformułowane założenia filozoficzne, które legły u podstaw powstania ontologii².

Biorąc pod uwagę te kryteria zdecydowaliśmy się na dualny fundament ‘ontohgis’, tj. postanowiliśmy skonstruować ją w taki sposób, aby można było ją osadzić na ontologii BFO oraz na CIDOC CRM. Niemniej chcielibyśmy podkreślić, że ‘ontohgis’ została skonstruowana w taki sposób, iż w zasadzie każda ontologia tzw. substancjalistyczna (*3D view*) może stanowić taki fundament³.

---

1 Ponieważ ontologie te są artefaktami informatycznymi dostępnymi jako zasoby internetowe, podajemy odniesienia bibliograficzne w postaci adresów stron internetowych zamiast zwyczajnych publikacji. Opis niektórych z tych ontologii można znaleźć w P. Garbacz, R. Trypuz, *Ontologie poza ontologią*.

2 Ponieważ przedmiotem oceny jest tu ontologia wyższego rzędu, nie mogliśmy użyć standardowych kryteriów opisanych na przykład w A. Vizedom i in., *Toward ontology evaluation across the lifecycle*, s. 179-194, lecz musieliśmy się posłużyć swoistym paradygmatem ewaluacyjnym.

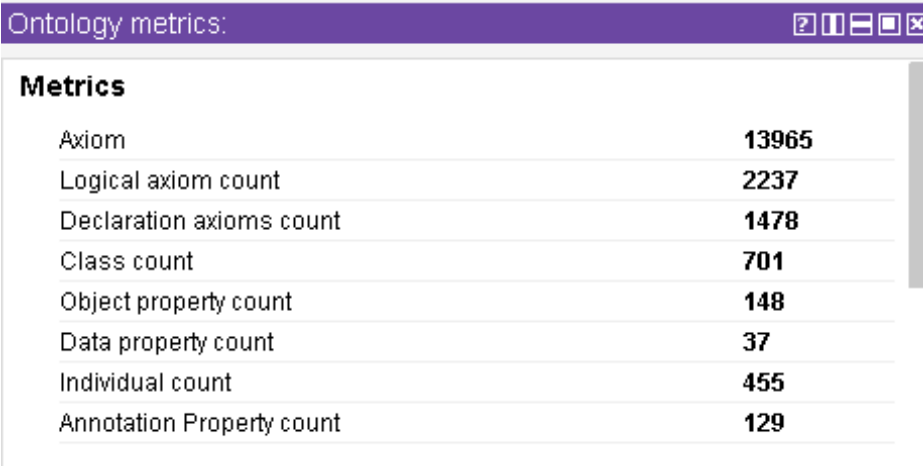
3 Mamy tu na myśli filozoficzne stanowisko, według którego przedmioty istnieją w czasie zachowując swą tożsamość pomimo zachodzących w nich zmian. Stanowisko to jest przeciwstawione ontologii procesualnej, wedle której przedmioty istnieją w czasie jako zbiory części czasowych, które pojawiają się i znikają z powodu takich zmian. Obszernym wprowadzeniem w tę problematykę, uwzględniającym

Dodatkowo ‘ontohgis’ wykorzystuje następujące ontologie dziedzinowe:

- ontologię artefaktów informacyjnych opartą na BFO (<http://purl.obolibrary.org/obo/iao.owl>)
- ontologię manifestacji (<http://ontologies.makolab.com/oc/oc.ttl>)⁴
- ontologię GeoSPARQL (<http://www.opengis.net/ont/geosparql> oraz <http://www.opengis.net/ont/sf>)

2. Struktura ontologii ‘ontohgis’

Z formalnego punktu widzenia ‘ontohgis’ jest ontologią Sieci Semantycznej, tzn. jest skodyfikowana w języku OWL 2 DL. W systemie informatycznym zrealizowanym w niniejszym projekcie ‘ontohgis’ pełni funkcję słownika, stąd najważniejsza jej warstwa obejmuje poziom klas oraz relacji przedmiotowych. Rycina 1 prezentuje podstawowe dane o wielkości ‘ontohgis’, tzw. jej metrykę.

Metrics	
Axiom	13965
Logical axiom count	2237
Declaration axioms count	1478
Class count	701
Object property count	148
Data property count	37
Individual count	455
Annotation Property count	129

Ryc. 1. Metryka ontologii ‘ontohgis’.

Klasy (ewentualnie indywidua) ontologii ‘ontohgis’ są scharakteryzowane w dwojaki sposób:

- poprzez aksjomaty logiczne OWL
- poprzez anotacje (*annotations*).

---

aktualny stan badań jest hasło Temporal Parts w Stanford Encyclopedia of Philosophy (K. Hawley, *Temporal Parts*) dostępne na: <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/temporal-parts/>.

⁴ Zob. rozdział *Ontologia manifestacji oraz inne wzorce reprezentacji czasu i zmiany w ontologiach wyrażonych w języku Web Ontology Language (OWL)* niniejszego opracowania.

I tak na przykład klasa o nazwie „leśniczówka” jest scharakteryzowana przez sześć aksjomatów logicznych:

- klasa „leśniczówka” jest podklasą klasy „(mereologicznie) prosta miejscowość”;
- klasa „leśniczówka” jest podklasą klasy „dedykowana miejscowość”;
- klasa „leśniczówka” jest podklasą klasy „właściwa miejscowość”;
- klasa „leśniczówka” jest podklasą restrykcyj, która jest równoważna stwierdzeniu, że każda indywidualna leśniczówka (miejscowość) ma część ‘leśniczówka – obiekt’;
- klasa „leśniczówka” jest podklasą restrykcyj, która jest równoważna stwierdzeniu, że funkcja każdej egzemplifikacji tej klasy jest związana z gospodarką leśną, innymi słowy każdy element tej klasy, tj. każda indywidualna leśniczówka ma funkcję ‘gospodarka leśna’⁵,
- klasa „leśniczówka” posiada kod w tabeli ‘GeoNames Feature Codes’

oraz przez anotacje przedstawione na rycinie 2.

Annotations: leśniczówka

Annotations +

rdfs:label [language: pl]
leśniczówka

rdfs:label [language: en]
forester's lodge

'preferred label' [language: pl]
leśniczówka

'preferred label' [language: en]
forester's lodge

Creator
◆ Tomasz Panecki'

rdfs:comment [language: pl]
Dziś leśniczówka jest miejscowością lub budynkiem (BDOT10k), ale nie wszystkie leśniczówki-budynki (BUBD01) to leśniczówki-miejscowości (ADMS11). Przed wojną leśniczówka prawie zawsze była wyróżniana jako odrębna miejscowość.

rdfs:comment [language: en]
Today, the forester's lodge is a locality or a building (BDOT10k), but not all forester's lodges (feature class: BUBD01) which are buildings are forester's lodges (feature class: ADMS11) understood as localities. Before the second world war, forester's lodge was almost always distinguished as a separate locality.

rdfs:seeAlso
<http://gov.genealogy.net/types.owl#115>

rdfs:seeAlso
<https://pzgik.geoportal.gov.pl/ontologies/prng/lesniczowka>

rdfs:isDefinedBy [language: pl]
Leśniczówka (miejscowość) to miejscowość, w której główną rolę pełni leśniczówka (obiekt). Leśniczówka jest miejscowością jeżeli posiada nazwę własną i jest przestrzennie wyodrębniona od innej miejscowości.

rdfs:isDefinedBy [language: en]
Forester's lodge (a locality) is a locality in which the main role is played by a forester's lodge (an area). Forester's lodge is a locality as long as it has a particular (proper) name and is not located in the immediate vicinity of another locality.

'(klasa OWL) ma obcy identyfikator' [type: xsd:string]
27

Ryc. 2. Anotacje klasy „leśniczówka”

5 Termin „egzemplifikacja” (*instantiation*) oznacza relację, pomiędzy ogólnym typem (powszechnikiem, uniwersalem) a indywidualnymi podpadającymi pod ten typ.

‘Ontohgis’ charakteryzuje swoje kategorie dość szczegółowo: każda kategoria jest opisana przy pomocy średnio trzech aksjomatów, a jej złożoność obliczeniowa jest typu SRO-IQ(D), czyli wykorzystuje wszystkie konstrukcje formalne języka OWL 2 DL.

Anotacje klas (i indywiduów) ontologii ‘ontohgis’ są trojakiemu rodzaju:

1. anotacje leksykalne, czyli takie, które charakteryzują różne aspekty językowe anotowanego pojęcia,
2. anotacje tzw. danych połączonych (*linked data*), czyli takie, które wskazują na podobieństwo pojęć z ontologii ‘ontohgis’ do innych ontologii czy ogólniej innych zasobów metadanych,
3. meta-anotacje leksykalne, czyli takie, które podają informacje o twórcach anotacji leksykalnych,
4. anotacje bazodanowe, czyli takie, które podają klucze główne anotowanych pojęć w bazie danych systemu informatycznego.

Anotacje leksykalne mogą mieć następujący charakter:

1. definicje pojęć (przy użyciu relacji `rdfs:isDefinedBy`)
2. nazwy pojęć (przy użyciu relacji `rdfs:label` oraz jej podrelacji)⁶
3. komentarze (przy użyciu relacji `rdfs:comment`).

Innymi słowy kategorie ‘ontohgis’ mogą być definiowane (przy użyciu definicji w językach etnicznych), wielokrotnie nazywane oraz komentowane. W każdym przypadku anotacje leksykalne dotyczą języka polskiego i angielskiego, tzn. każde pojęcie ‘ontohgis’ posiada nazwę i definicję w języku polskim i angielskim, ewentualnie komentarze w tych językach. Natomiast niektóre pojęcia noszą dodatkowo nazwy w języku niemieckim, rosyjskim i po łacinie, stosownie do obszaru, na którym występowały ich desygnaty.

Używając relacji `rdfs:seeAlso` wskazaliśmy na związki kategorii ‘ontohgis’ z następującymi zasobami metadanych:

1. ontologią Dbpedia (<https://wiki.dbpedia.org/>)
2. listą kodów cech (*feature codes*) z Geonames (<https://www.geonames.org/export/codes.html>)
3. ontologią linkedgeodata.org (<http://linkedgeodata.org/>)
4. ontologią GOV (<http://gov.genealogy.net/>)
5. słownikiem Getty’ego nazw geograficznych (<http://vocab.getty.edu/>)

---

⁶ Wykorzystanie takich relacji jak `skos:prefLabel`, `skos:altLabel` oraz `skos:hiddenLabel` pozwoliło nam na odróżnienie nazw typowych, nazw równoznacznych oraz nazw bliskoznacznych dla charakteryzowanych kategorii.

Przykładem takich anotacji danych połączonych jest opis typu jednostki osadniczej o nazwie dwór, który w naszej ontologii jest powiązany z następującymi kategoriami z tych zasobów:

1. <https://www.wikidata.org/wiki/Q879050>
2. -
3. <http://linkedgeodata.org/ontology/Manor>
4. <http://gov.genealogy.net/types.owl#24>
5. <http://vocab.getty.edu/aat/300005579>

Meta-anotacje leksykalne opisują nie same jednostki osadnicze i administracyjne, ale kategorie ontologiczne je charakteryzujące. W szczególności staraliśmy się udokumentować proces powstawania opisów tych kategorii określając na przykład autora, weryfikatora, tłumacza i weryfikatora tłumaczenia danej definicji.

Anotacje bazodanowe (zrealizowane poprzez własność ‘ontohgis’: `hasExternalIdentifier`) łączy ontologię z bazą danych poprzez przypisanie kategoriom ontologicznym kluczy podstawowych dla bazodanowych typów jednostek.

Z punktu widzenia zawartości ‘ontohgis’ rozpada się na dwa podstawowe i niezależne od siebie moduły:

1. moduł jednostek osadniczych
2. moduł jednostek administracyjnych

Podział ten jest oparty z jednej strony na różnicy w rolach, jakie oba rodzaje jednostek pełnią w historii, a z drugiej strony na różnicy w ich statusie ontologicznym.

Biorąc pod uwagę status ontologiczny jednostki osadniczej charakteryzuje specyficzny sposób istnienia, która odróżnia je nie tylko od jednostek administracyjnych, ale również od większości innych rodzajów obiektów istniejących w czasie. Załóżmy, że jednostki osadnicze posiadają pewne cechy charakterystyczne, które (w danej chwili lub okresie) odróżniają je od innych, np. nazwę, lokalizację i typ. Specyficzny sposób istnienia jednostek osadniczych przejawia się w tym, że dana jednostka osadnicza może zmienić wszystkie te własności w trakcie swojego istnienia. Innymi słowy, może zostać powołana do istnienia jako miasto o nazwie ABC w miejscu XYZ, a zakończyć swój byt jako wieś DEF zlokalizowane w UVW. Tej specyfiki nie posiadają inne rodzaje jednostek, np. jednostki administracyjne, dla których typ jest cechą konieczną, która przysługuje im przez cały czas ich istnienia (tj. gmina nie może stać powiatem, choć może zmienić swoje granice).

Z powodu tej odmienności inaczej jest skonstruowana taksonomia jednostek osadniczych, a inaczej taksonomia jednostek administracyjnych. Ta pierwsza jest faktycznie taksonomią manifestacji jednostek osadniczych, podczas gdy ta druga klasyfikuje same jednostki administracyjne⁷.

---

7 W sprawie pojęcia „manifestacji” zob. rozdział „Ontologia manifestacji”.

3. Moduł jednostek osadniczych

Przez *jednostkę osadniczą* rozumiemy obszar posiadający nazwę własną, który jest lub był w przeszłości miejscowością. Zgodnie z tą definicją w zbiorze jednostek osadniczych (a ściślej w zbiorze manifestacji jednostek osadniczych) wyróżniamy dwie podstawowe kategorie:

1. właściwe jednostki osadnicze, czyli miejscowości,
2. obszary, które w przeszłości były miejscowościami.

Miejscowość jest to obszar

1. zabudowany
2. zamieszkany
3. posiadający nazwę własną
4. wyodrębniony:
  - a. funkcjonalnie (ma funkcje, której żadna część nie ma, ani nie jest częścią czegoś co ma) lub
  - b. morfologicznie (ma wyraźne granice) lub
  - c. prawnie.

W ontologii 'ontohgis' udało się nam zdefiniować 84 typy miejscowości, jednostek osadniczych oraz obiektów związanych z miejscowościami (np. plebania, tartak, klasztor) oraz uporządkować je za pomocą fasetkowej, wielowymiarowej klasyfikacji⁸. Mianowicie, zbiór (manifestacji) miejscowości jest dzielony ze względu na kilka niezależnych od siebie kryteriów⁹:

1. ze względu na relację mereologiczną odnośnie do części miejscowości,
2. ze względu na relację mereologiczną odnośnie do całości złożonych z miejscowości,
3. ze względu na funkcję podstawową miejscowości,
4. ze względu na przeznaczenie miejscowości.¹⁰

Biorąc pod uwagę relację mereologiczną odnośnie do części miejscowości podzieliśmy miejscowości na proste i złożone w zależności od tego czy dany typ miejscowości posiada lub nie części, które same są jednostkami osadniczymi. Zaścianki, plebanie i schroniska turystyczne są przykładami prostych, a miasta przykładami złożonych jednostek osadniczych.

Biorąc pod uwagę relację mereologiczną odnośnie do całości złożonych z miejscowości podzieliśmy typy miejscowości na samodzielne i niesamodzielne w zależności od tego czy dany typ miejscowości wchodzi w skład całości, które same są jednostkami osadniczymi. Do

8 W sprawie pojęcia „fasetkowej” klasyfikacji zob. B. Sosińska-Kalata, *Klasyfikacja*.

9 Z racji swej natury klasyfikacja ta zarazem opisuje same jednostki osadnicze, jak i ich typy.

10 Podkreśliśmy to jeszcze raz: typy jednostek osadniczych i zbudowana z nich taksonomia dotyczy faktycznie nie samych jednostek osadniczych, lecz ich manifestacji. Niemniej, dla uproszczenia będziemy zazwyczaj mówić o klasyfikacji jednostek osadniczych, a nie ich manifestacji.

samodzielnych jednostek osadniczych zaliczyliśmy miasta i rumunki. Natomiast niesamodzielnymi jednostkami są, między innymi, dzielnice, przedmieścia i przysiółki.

Biorąc pod uwagę funkcję podstawową podzieliśmy miejscowości na miejscowości właściwe i niewłaściwe w zależności od tego, czy podstawową funkcją miejscowości jest lub nie jest funkcja mieszkalna¹¹. Niewłaściwe jednostki osadnicze są daję podzielone ze względu na specyficzny charakter podstawowej funkcji, którą pełnią na:

- miejsca produkcji,
- miejsca związane z transportem,
- miejsca wymiany handlowej.

Przy okazji opisu niewłaściwych miejscowości wprowadziliśmy odróżnienie pomiędzy miejscowościami a budynkami lub innymi artefaktami, dzięki którym te miejscowości mogły pełnić właściwe sobie funkcje. I tak odróżniliśmy miejscowość o typie torfiarnia od budynku tego typu. Jest to o tyle istotne, że w wielu przypadkach torfiarnie (i niewłaściwe miejscowości w ogóle) posiadają na mapach te same nazwy własne.

Biorąc pod uwagę przeznaczenie podzieliśmy miejscowości na miejscowości dedykowane (np. koszary czy osady klasztorne) oraz miejscowości ogólnie dostępne (np. miasta i wsie) w zależności od tego, czy są one przeznaczone do zamieszkania przez określoną, specyficzną grupę osób czy też nie.

Przedstawione tu podziały mają charakter podziałów logicznych, tj. są wyczerpujące i rozłączne.

Ponieważ te podziały logiczne są od siebie niezależne, typy jednostek osadniczych mogą być scharakteryzowane jakby w czterech wymiarach. I tak na przykład typ jednostki osadniczej o nazwie „miasto” jest podklasą następujących typów:

- złożone jednostki osadnicze
- zupełne jednostki osadnicze
- właściwe jednostki osadnicze
- uniwersalne jednostki osadnicze¹²

---

11 Mówiąc o funkcji podstawowej mamy tu na myśli pojęcie równoważne pojęciu „funkcji właściwej” (*proper function*), wprowadzonemu przez R. Milikan w *Language, Thought, and Other Biological Categories*.

12 I analogicznie, miejscowość o nazwie Nieszawa może być (jednocześnie):

- złożoną jednostką osadniczą
- zupełną jednostką osadniczą
- właściwą jednostką osadniczą
- uniwersalną jednostką osadniczą.

4. Moduł jednostek administracyjnych

Inaczej jest skonstruowany moduł jednostek administracyjnych. Z oczywistych racji typy jednostek administracyjnych dzielimy na typy administracji świeckiej oraz typy administracji kościelnej (szerzej wyznaniowej). Niemniej, w obrębie każdego z tych rodzajów typy jednostek administracyjnych są charakteryzowane w podobny sposób.

Każdy typ jednostki administracyjnej jest powiązany (relacją definicyjną) z systemem administracji. Oznacza to, że własności tego typu oraz jego relacje do innych typów są wyznaczone przez ten system rozumiany jako system prawny definiujący te własności oraz relacje dla typów, których egzemplifikacje występowały na jego terenie. Między innymi typy jednostek administracyjnych są powiązane ze sobą dwoma relacjami:

1. relacją subsumpcji, w której jeden typ jest określony jako mniej ogólny niż drugi
2. relacją mereologiczną, w której jeden typ jest określony jako część drugiego¹³.

Na przykład przedstawiony na rysunku 3 fragment ontologii charakteryzuje gminę jako jednostkę administracyjną występującą na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939), która (na tym obszarze) mogła występować jako:

1. gmina miejska
2. gmina wiejska
3. lub jako powiat dworski

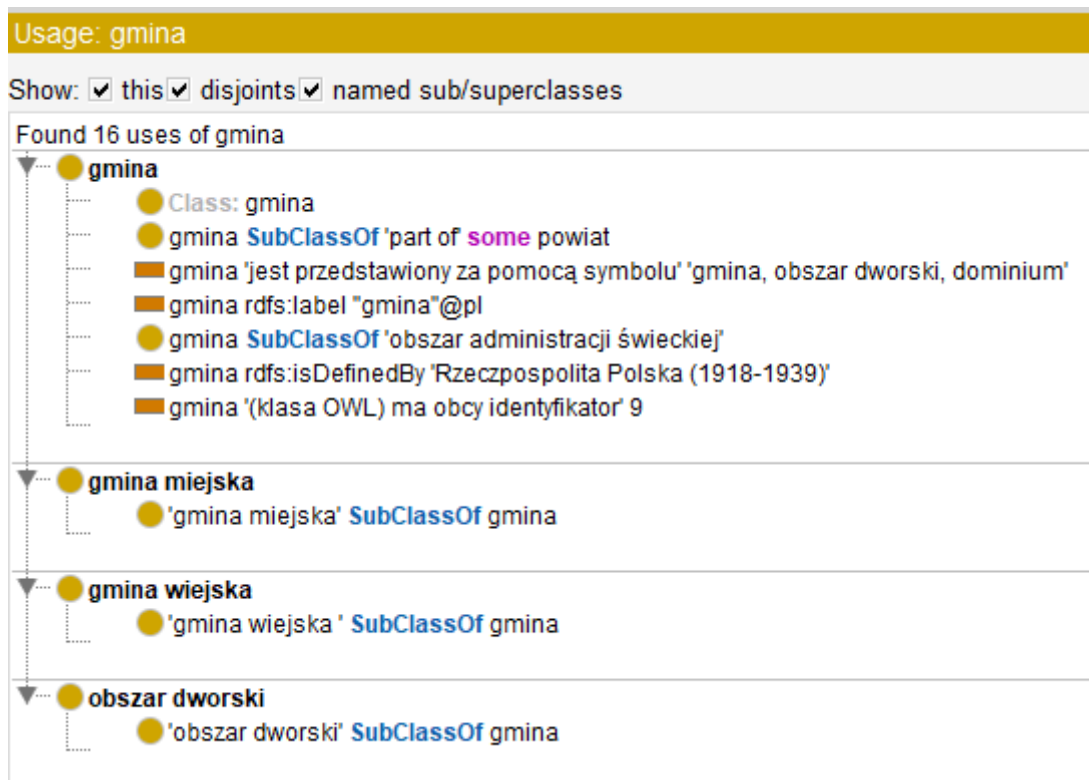
i która na tym obszarze była częścią powiatu.

W zakresie określonym przez założenia projektu zidentyfikowaliśmy 43 systemy administracyjne (świeckie i wyznaniowe, niżej w kolejności alfabetycznej):

- ◇ Systemy administracji świeckiej
  - Cesarstwo Rosyjskie (1775-1917)
  - Gubernium Morawsko-Śląskie (1783-1848)
  - Królestwo Galicji i Lodomerii (1772-1848)
  - Królestwo Galicji i Lodomerii (1849-1866)
  - Królestwo Galicji i Lodomerii (1867-1918)
  - Królestwo Polskie (1370-1568)
  - Królestwo Polskie (1815-1836)
  - Królestwo Polskie (1837-1866)
  - Królestwo Polskie (1867-1918)

---

13 Ściśle rzecz biorąc relacja mereologiczna pierwotnie zachodzi nie pomiędzy typami jednostek, ale pomiędzy samymi jednostkami, a zależność na poziomie typów jest wyznaczona przez następującą definicję: typ *X* jest częścią typu *Y* wtedy i tylko wtedy, gdy każda egzemplifikacja *X* jest częścią jakiejś egzemplifikacji *Y*. Zob. w tej sprawie: T. Bittner, M Donnelly i B. Smith, *Individuals, Universals, Collections*, s. 37–48.

Ryc. 3. Charakterystyka ontologiczna jednostki administracyjnej - przykład gminy

- Królestwo Prus (1713-1805)
- Królestwo Prus (1806-1919)
- Królestwo Węgier (1200-1918)
- Księstwo Górnego i Dolnego Śląska (1849-1918)
- Księstwo Pomorskie (1230-1648)
- Księstwo Siewierskie (1443-1790)
- Księstwo Warszawskie
- Marchia Brandenburska (1323-1540)
- Marchia Brandenburska (1540-1713)
- Państwo Krzyżackie (1226-1525)
- Prusy Książęce (1525-1701)
- Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569-1795)
- Rzeczpospolita Polska (1918-1939)
- Rzeczpospolita Polska (1999-2016)
- System średniowieczny (do XIV w.)
- Śląsk (1372-1782)
- Wielkie Księstwo Litewskie (1385-1569)
- Wolne Miasto Gdańsk (1920-1939)
- Wolne Państwo Prusy (1920-1945)

- ◇ Systemy administracji wyznaniowej
  - Jednota Braci Czeskich w Polsce
  - Kościół ewangelicki w Galicji 1781-1918
  - Kościół ewangelicki w Królestwie Polskim 1828-1849
  - Kościół ewangelicki w Prusach 1817-1939
  - Kościół ewangelicko-augsburski w Polsce 1849-1939
  - Kościół ewangelicko-augsburski w Rzeczypospolitej Obojga Narodów
  - Kościół ewangelicko-augsburski w Prusach 1525-1817
  - Kościół ewangelicko-reformowany w Polsce 1849-1939
  - Kościół ewangelicko-reformowany w Prusach 1713-1817
  - Kościół kalwiński w Rzeczypospolitej Obojga Narodów
  - Kościół katolicki ob. greckiego
  - Kościół katolicki ob. łacińskiego
  - Kościół katolicki ob. ormiańskiego
  - Kościół prawosławny
  - Żydzi w Rzeczypospolitej Obojga Narodów

Każdy z tych systemów jest opisany za pomocą następujących własności:

- początek i koniec istnienia
- początek i koniec obowiązywania
- obszar obowiązywania
- podstawa prawna.

Na przykład wspomniany system Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939) jest opisany za pomocą danych przedstawionych na rysunku 4.

Property assertions: Rzeczpospolita Polska (1918-1939)	
Object property assertions +	
Data property assertions +	
'zaczyna obowiązywać od'	"1918-01-01"^^xsd:date
'ma podstawę prawną w'	"Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 17 marca 1921 r.; Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 19 stycznia 1928 r. o organizacji i zakresie działania władz administracji ogólnej; Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorjalnego. (tzw. ustawa scaleniowa)"^^xsd:string
'kończy obowiązywać w'	"1939-12-31"^^xsd:date
'ma koniec'	"1939-12-31"^^xsd:date
'(indywiduum) ma obcy identyfikator'	1
'ma zasięg'	"terytorium II RP"^^xsd:string
'ma początek'	"1918-01-01"^^xsd:date

Ryc. 4. Opis systemu administracji świeckiej - przykład Rzeczypospolitej Polskiej (1918-1939)

W przypadku administracji kościelnej dodatkowo powiązaliśmy jej systemy z systemami religijnymi, wyznaniem oraz rytami (obrazkami).

Annotations: Kościoł ewangelicko-augsburski w Polsce 1849-1939

Annotations +

- rdfs:label** [language: pl] Kościoł ewangelicko-augsburski w Polsce 1849-1939
- rdfs:label** [language: en] Evangelical Augsburg Church in Poland 1849-1939
- rdfs:comment** [language: pl] pominięty został wąski skrawek na wschodzie należący do Rosji (konsystorz kurlandzki i petersburski); tamtejsze struktury Kościoła luterńskiego oparte były na przepisach rosyjskich z 1832 r. ale niewiele różniły się od tych obowiązujących z Królestwie od 1849 r.; jedna z różnic polegała na tym, że w Rosji były dwa typy konsystorz: szereg prowincjonalnych i jeden generalny w Petersburgu
- rdfs:seeAlso** 'Alabrudzińska, Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich'
- rdfs:seeAlso** http://dbpedia.org/page/Evangelical_Church_of_the_Augsburg_Confession_in_Poland
- rdfs:seeAlso** 'Gaspary, Historia protestantyzmu w Polsce'
- rdfs:seeAlso** 'Kneifel, Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden in Polen 1555-1939'
- rdfs:seeAlso** 'Kneifel, Geschichte der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen'
- rdfs:seeAlso** 'Klaczow, Kościoł Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1918-1939'
- rdfs:seeAlso** <https://www.wikidata.org/wiki/Q1379796>
- rdfs:seeAlso** 'Stegner, Polacy-ewangelicy w Królestwie Polskim 1815-1914'

Description: Kościoł ewangelicko-augsburski w Polsce 1849-1939

Property assertions: Kościoł ewangelicko-augsburski w Polsce 1849-1939

Types +

- 'system administracji'

Same Individual As +

Different Individuals +

Object property assertions +

- 'jest utworzony przez' 'religia chrześcijańska'
- 'jest utworzony przez' 'wyznanie protestanckie'
- 'jest utworzony przez' ewangelicko-augsburski

Data property assertions +

- 'zaczyna obowiązywać od' "1849-01-01"^^xsd:date
- 'ma koniec' "1939-12-31"^^xsd:date
- 'ma podstawę prawną w' "Ustawa z 1849 r.; 25 listopada 1936, dekret Prezydenta RP: "co spowodowały zmiany w tytulaturze i nazewnictwie poszczególnych zwierzchników i ich jednostek kościelnych" (Klaczow, s. 42), trudno więc to uznać za zmianę ustroju Kościoła ewangelickiego."^^xsd:string
- 'ma zasięg' "Królestwo Polskie, II Rzeczpospolita"^^xsd:string
- 'kończy obowiązywać w' "1936-12-31"^^xsd:date
- '(indywiduum) ma obcy identyfikator' 36
- 'ma początek' "1849-01-01"^^xsd:date

Negative object property assertions +

Negative data property assertions +

Ryc. 5. Opis systemu administracji kościelnej - przykład Kościoła ewangelickiego w Galicji 1781-1918

W obrębie wymienionych wyżej systemów zidentyfikowaliśmy 193 typy jednostek administracji świeckiej oraz 82 typów jednostek administracji kościelnej. Warto przy tym zauważyć, iż wiele z tych typów posiada takie same nazwy, np. w 'ontohgis' jest zdefiniowanych sześć jednostek osadniczych o nazwie „gmina”.

Piotr Kulicki, Paweł Garbacz

Połączenia ontologii ‘ontohgis’ w ramach Linked Open Data (LOD)

1. Linked Open Data jako element Sieci Semantycznej

Aby właściwie rozumieć znaczenie powiązania bazy wiedzy projektu OntoHGIS krótko przedstawimy szerszy kontekst jakim jest koncepcja sieci semantycznej (inaczej sieci pełnej znaczeń, ang. *semantic web*). Idea sieci semantycznej pochodzi od Tima Bernersa-Lee¹. Bazując na protokołach komunikacyjnych dotychczasowego Internetu sieć semantyczna ma służyć przesyłaniu informacji, które mogłyby być „rozumiane” także przez maszyny: odpowiednie programy komputerowe. Owo „rozumienie” informacji polegać ma na możliwości odtworzenia ich znaczenia w ramach odpowiedniego kontekstu i przetworzenia w taki sposób w jaki przetwarza te informacje czytający je człowiek, m. in. poprzez: wybór interesujących treści, łączenie informacji pochodzących z różnych źródeł, przeprowadzenie rozumowań, interakcje pomiędzy programami, przedstawienie przyjaznej dla człowieka wizualizacji. Sieć semantyczna stanowić ma infrastrukturę, na bazie której inteligentne programy komputerowe mogą, wykorzystując ogromne zasoby informacji dostępne w sieci, realizować różnorodne zadania stawiane im przez użytkowników systemów komputerowych.

Dla realizacji tej idei niezbędne jest spełnienie dwóch warunków. Po pierwsze informacje udostępniane w sieci muszą mieć wyraźną strukturę, najlepiej zunifikowaną tak, aby programy tworzone do „rozumienia” tych informacji mogły w jednolity sposób informację odczytywać. Po drugie same dane muszą być uzupełniane o informacje o tych danych (tzw. metadane), które opisują pochodzenie, status i strukturę udostępnionych informacji i są dostarczane również w formie czytelnej dla programu komputerowego. Jeśli chodzi o warunek pierwszy w istocie upowszechnił się standard przechowywania i udostępniania informacji na potrzeby semantycznego Internetu, którego bazą jest zapis informacji w postaci trójek: *podmiot-własność-wartość*

---

1 Tim Berners-Lee jest osobą niezwykle zasłużoną i wpływową dla rozwoju Internetu jako twórca protokołu ‘http’ stanowiącego standard sieci WWW i pierwszej przeglądarki internetowej, a także jako przewodniczący konsorcjum W3C koordynującego prace nad ustanawianiem kolejnych standardów tworzenia i udostępniania stron WWW..

własności opisany jako Resource Descriptive Format (RDF). Standard RDF został ogłoszony w roku 1997 przez konsorcjum W3C i stał się od tego czasu najbardziej rozpowszechnionym sposobem reprezentacji danych w historii dyscypliny jaką jest reprezentacja wiedzy (ang. *Knowledge Representation*). Jednocześnie wprowadzono standard pozwalający jednoznacznie zidentyfikować konkretne obiekty należące do sieci semantycznej w postaci Uniform Resource Identifiers (URI). System oparty jest o znany wcześniej protokół 'http' służący równocześnie do identyfikacji stron internetowych, a ontologia (słownik) do którego należą odgrywa w nim tę samą rolę co domena w przypadku adresów stron. Obiekty sieci semantycznej mają więc adresy takie same jak strony internetowe, co sprawia, że ich identyfikacja jest jednoznaczna i pozwala na odróżnienie także obiektów posiadających w języku naturalnym tę samą nazwę. Jeśli chodzi o metadane mogą one być udostępniane również w postaci trójek RDF. Dodatkowo wypracowano kilka schematów zawierających zestaw informacji o danych, które są najczęściej używane i można się do nich odwoływać tworząc i dodając do ogólnodostępnych zasobów nowe dane².

Idea sieci semantycznej przedstawiana była w wielu tekstach jej inicjatora poczynając od roku 2001³. W artykule z 2006 roku⁴ Berners-Lee i współautorzy zwracają uwagę na tendencje rozwojowe w zakresie sieci semantycznej, które rzeczywiście również w późniejszych latach znajdują swoją realizację. Jak wskazują autorzy artykulu integracja danych na wielką skalę z wykorzystaniem podejścia semantycznego rozpoczęła się od zastosowań naukowych, w szczególności w naukach o życiu (głównie w zastosowaniach biomedycznych). Naukowcy i organy regulacyjne w dziedzinie genomiki, proteomiki, klinicznych badań leków i epidemiologii w odpowiedzi na potrzeby związane z integracją danych pochodzących z różnych źródeł zaczęli wykorzystywać jako narzędzie do tej integracji ontologii – formalnych systemów, które mogą służyć do opisu struktury danych poprzez zdefiniowanie znaczenia poszczególnych zapisów. Wiele innych dyscyplin naukowych z czasem przyjmuje tego typu rozwiązania. Shadbolt, Berners-Lee i Hall wskazują pośród nich na nauki o środowisku integrujące dane hydrologiczne, klimatyczne, ekologiczne i oceanograficzne. Podobne tendencje pojawiają się także poza środowiskami naukowymi, w ramach działalności w sektorze publicznym wymienieni autorzy wskazują na brytyjski Zintegrowany Słownik Sektora Publicznego (ang. Integrated Public Sector Vocabulary): <http://www.esd.org.uk/standards/ipsv>.

---

2 W odniesieniu do dokumentów najbardziej znany jest projekt pod nazwą Dublin Core Metadata Initiative, informacje o wersji RDF tej reprezentacji metadanych znajdują się na stronie: <http://dublincore.org/schemas/rdfs/>. W odniesieniu do osób popularny jest schemat FOAF (od ang. Friend Of A Friend) również bazujący na składni RDF: <http://xmlns.com/foaf/spec/>.

3 T. Berners-Lee, J. Hendler, O. Lassila, *The Semantic Web*, s. 34–43.

4 N. Shadbolt, T. Berners-Lee, W. Hall, *The Semantic Web Revisited*, s. 96–101.

Od czasu publikacji wspomnianego artykułu pojawiły się też liczne projekty udostępniające informacje zgodnie z ideą sieci semantycznej ze strony sektora komercyjnego, w szczególności w związku z potrzebami handlu i dostarczania usług przez Internet, np. projekt schema.org czy też w związku ze społecznościowymi projektami encyklopedycznymi, w szczególności semantyczne wersje Wikipedii.⁵

Z punktu widzenia projektu OntoHGIS istotne jest to, że również w dziedzinie systemów informacji geograficznej, także tych związanych z opracowaniem przestrzennych aspektów historii, podejście to w ostatnich latach jest wyraźnie zauważalne. Dzięki tego typu rozwiązaniom można:

- powiązać różne dane znajdujące się w Internecie w ramach wspólnych jednostek znaczeniowych reprezentujących pewne pojęcia lub konkretne obiekty np. pewne typy jednostek osadniczych lub administracyjnych lub konkretne miejscowości, lokalizacje geograficzne, postacie historyczne bądź wydarzenia,
- rozróżnić dane, które w zapisie tekstowym są dla maszyn nierozróżnialne ze względu na niejednoznaczność, np. różne miejscowości o tej samej nazwie, osoby o tym samym imieniu i nazwisku,
- przeprowadzać na danych wnioskowania, tzn. otrzymywać informacje na ich temat, które nie są zawarte explicite, a które da się wyprowadzić na podstawie rozumowań logicznych z zebranych, potencjalnie z różnych źródeł, danych.

Odgórnie uporządkowanie na poziomie szczegółowej struktury danych bądź jednolitego schematu pojęciowego dla wszystkich informacji udostępnianych w sieci semantycznej nie jest możliwe. W dość szerokich i swobodnych ramach jakie nakreśla jej idea i techniczna strona zapisu informacji w standardzie RDF i identyfikowania obiektów poprzez URI każdy z podmiotów współtworzących globalny zasób informacyjny gromadzi bowiem dane jakie chce i jak chce dostosowując je do swoich potrzeb i możliwości, zidentyfikowanych potrzeb użytkowników i różnych inaczej motywowanych preferencji. Interesujące projekty takie jak ontologie wyższego rzędu⁶ czy jednolite systemy ontologiczne dotyczące całości ludzkiej rzeczywistości takie jak Cyc⁷ mogą być pomocne w szczególnych sytuacjach, ale nie znajdują powszechnego uznania ze względu na trudną skalowalność, kłopoty z unifikacją oraz specyficzne wymagania i preferencje podmiotów udostępniających informacje. Dostępne aktualnie zasoby, które można uznać za elementy sieci semantycznej są więc różnorodne formalnie i treściowo, mniej lub bardziej uporządkowane od strony znaczeń: część z nich to dobrze udokumentowane i ustruk-

---

5 Nieco szczegółów na temat tych projektów przedstawionych zostanie w kolejnej sekcji, gdyż ontologia projektu OntoHGIS została połączona z ontologiami powstałymi w ramach tych projektów.

6 Omówienie najważniejszych ontologii wyższego rzędu znaleźć można w książce P. Garbacz, R. Trypuz, *Ontologie poza ontologią*.

7 D.B. Lenat, *Cyc: A Large-Scale Investment*, s. 32–38.

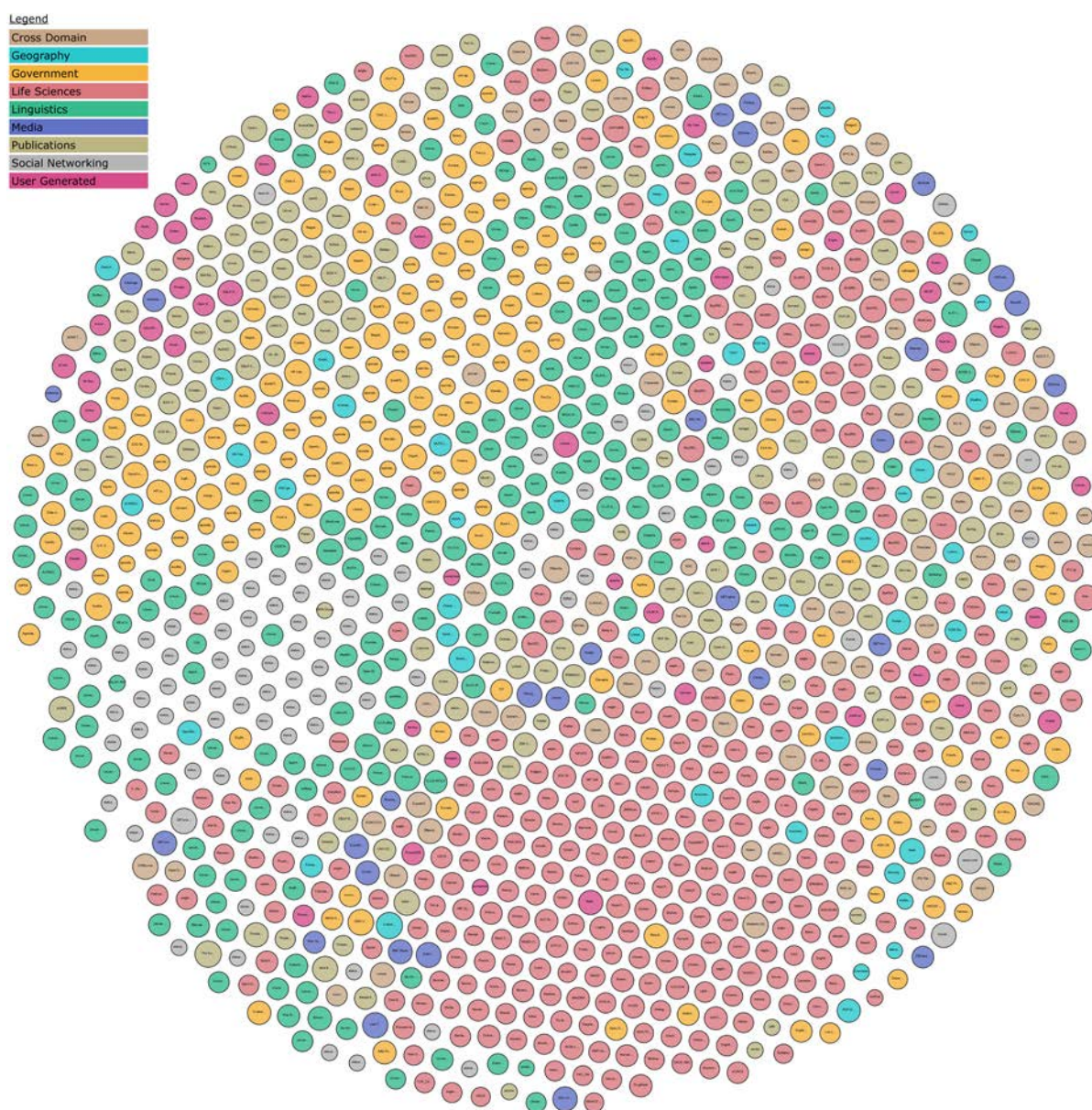
turyzowane ontologie, ale inne to raczej słowniki czy tezaury używające tylko struktury trójkowej RDF do możliwej wymiany danych.

W związku z powyższym aktualnym stanem zasobów sieci semantycznej bardzo ważny okazał się pomysł luźnego połączenia danych pochodzących z różnych źródeł. Żeby korzystać z danych udostępnianych przez różne podmioty nie musimy bowiem ich konsolidować ani formalnie unifikować. Wykorzystując podstawę jaką jest format RDF możemy łączyć informacje ze względu na podobieństwo pewnych pojęć bądź identyfikację konkretnych obiektów i zbierać różnorodne informacje na ich temat nawet wtedy, gdy struktura zasobów czy używane schematy pojęciowe są odmienne. Takie właśnie połączenie realizowane jest w systemie Linked Data. Punktowe połączenia nie nakładają na żaden z łączonych zbiorów danych, nie mają dodatkowych wymagań, a pozwalają na wymianę informacji pomiędzy nimi.

Relacji, które można wykorzystać do łączenia zbiorów danych jest kilka. Formalnie są to własności (ang. *properties*), czyli obiekty występujące jako drugi argument trójki RDF. Najczęściej stosuje się połączenia zdefiniowane w jednym z podstawowych słowników tworzących podwaliny sieci semantycznej. Najbardziej restrykcyjna jest relacja identyczności, która może dotyczyć zarówno indywiduów jak i pojęć (klas) ontologii. Jako identyczność właśnie interpretowana jest własność `owl:sameAs`. Używając tej własności deklarujemy, że obiekty obu łączonych zasobów danych odnoszą się do tych samych indywiduów ze świata realnego bądź do pojęć, które są zarówno treściowo jak i zakresowo tożsame, choć ich słowne wyrażenie nie musi być takie samo. Nieco słabszy charakter ma relacja reprezentowana przez własność `owl:equivalentClass`, gdyż stosuje się do klas o tym samym zakresie, niekoniecznie o tej samej treści (tu popularnym przykładem jest połączenie pomiędzy klasą prezydentów USA i klasą głównych mieszkańców Białego Domu). Choć treść obu pojęć jest różna, to zakres ich się pokrywa. Z drugiej strony, najbardziej luźnym sposobem łączenia obiektów sieci semantycznej jest własność `rdfs:seeAlso`, która nie determinuje rodzaju relacji zachodzących pomiędzy łączącymi je obiektami, wskazuje tylko na fakt, że są ze sobą związane i buduje możliwość przejścia od jednego z nich do drugiego dla „szperającego” po sieci semantycznej programu komputerowego. Jako podwłasność tej bardzo ogólnej własności określona jest własność `rdfs:definedBy` prowadząca do innego obiektu definiującego obiekt wyjściowy. Do połączeń w ramach LOD można też wykorzystać dowolne inne relacje (własności) pochodzące ze znanych ontologii bądź wprowadzane na potrzeby konkretnego połączenia.

Wśród Linked Data szczególnie ważną rolę odgrywa grupa zbiorów danych do której dostęp jest otwarty (wolny, bezpłatny). Tę grupę określa się mianem Linked Open Data (w skrócie LOD). Większość ważniejszych zasobów tego typu włączona jest w chmurę Linked Open Data Cloud (<https://lod-cloud.net/>), która służyć może za dogodny punkt do śledzenia rozwoju zasobów LOD i jako punkt wyjścia do wybierania interesujących z punktu widzenia tworzonych aplikacji danych. Obecnie, po ostatniej aktualizacji z marca 2019 roku, w chmurze tej zarejestrowanych jest połączonych ze sobą 1389 zbiorów danych co świadczy o ogromnej skali zjawiska.

The Linked Open Data Cloud from lod-cloud.net

Ryc. 1. Chmura LOD (aktualna chmura Linked Open Data: ostatnia aktualizacja marzec 2019, autorstwa grupy w składzie: Andrejs Abele, John P. McCrae, Paul Buitelaar, Anja Jentzsch and Richard Cyganiak: <http://lod-cloud.net/>).

2. Wybrane projekty z obszaru LOD mające znaczenie dla projektu OntoHGIS

Omówimy krótko kilka projektów powstałych w ramach LOD interesujących z punktu widzenia naszego projektu OntoHGIS. Nie pretendujemy do przedstawienia kompletnego zestawu interesujących zasobów, podajemy jedynie przykłady zasobów, które poprzez połączenie z nimi mogą wzbogacić ewentualne zastosowania naszej bazy wiedzy.

Zacznijemy od najbardziej ogólnych zasobów danych wypracowanych w ramach dwóch przedsięwzięć związanych z Wikipedią i stanowiących próby włączenia informacji wypraco-

wanych w ramach tej inicjatywy w sieć semantyczną oraz wsparcia tworzenia jej i siostrzanych projektów przez wykorzystanie semantycznej bazy wiedzy.

Pierwszym z tych projektów jest DBpedia. Składowa nazwy DB (od ang. database – baza danych) świadczy o zamiarze stworzenia na podstawie Wikipedii bazy danych zawierających podstawowe informacje z tej internetowej encyklopedii. Projekt DBpedii rozpoczęły osoby związane z Wolnym Uniwersytetem Berlina oraz Uniwersytetem w Lipsku, współpracując z OpenLink Software, a pierwszy zbiór informacji został opublikowany w 2007 roku. Oprócz tekstu artykułu w Wikipedii udostępnione są informacje, takie jak: daty, współrzędne geograficzne, relacje pomiędzy pojęciami i indywiduami (osobami, miejscowościami, instytucjami, dziełami sztuki, wydarzeniami) oraz linki do zewnętrznych stron internetowych oraz tabele i zdjęcia. Dane te są systematycznie pobierane w Wikipedii i umieszczane, po odpowiednim uporządkowaniu, w bazie danych, którą można przeszukiwać oraz analizować.

Również związany z Wikipedią jest o kilka lat późniejszy projekt Wikidane (ang. Wikidata). Zgodnie z deklaracją twórców Wikidanych projekt ten ma na celu stworzenie wolnej, otwartej, wielojęzycznej bazy różnorodnych danych. Głównym zastosowaniem tej bazy danych jest używanie jej w projektach Wikimedia Foundation, przede wszystkim w Wikipedii. Wikidane zostały uruchomione 30 października 2012. Jednoznaczne dane, takie jak np. daty i miejsca urodzin, są przechowywane w jednym repozytorium i mogą z nich korzystać wszystkie wersje językowe Wikipedii i inne projekty siostrzane. Wikidane tworzą również scentralizowaną bazę danych linków pomiędzy poszczególnymi wersjami językowymi Wikipedii. Równolegle gromadzone są innego rodzaju dane, które można wykorzystywać np. dla tworzenia list i zestawień. Oba projekty są udostępnione na licencji wolnego oprogramowania.

Choć oba projekty związane są z Wikipedią istnieją pomiędzy nimi istotne różnice⁸. O ile DBpedia ekstrahuje informacje o faktach wprowadzone wcześniej do Wikipedii, szczególnie w postaci infoboksów, Wikidane gromadzą informacje z wielu źródeł – jest otwartą, edytowaną przez społeczność bazą wiedzy i to z niej Wikipedia i inne serwisy mogą czerpać ustrukturyzowane informacje. Wspólnymi cechami obu projektów jest korzystanie z URI nawiązujących do Wikipedii oraz udostępnianie informacji w postaci RDF. Z punktu widzenia projektu OntoHGIS połączenie z zasobami encyklopedycznymi poprzez DBpedię i Wikidane otwiera drogę do wykorzystania ich również w ewentualnych przyszłych aplikacjach.

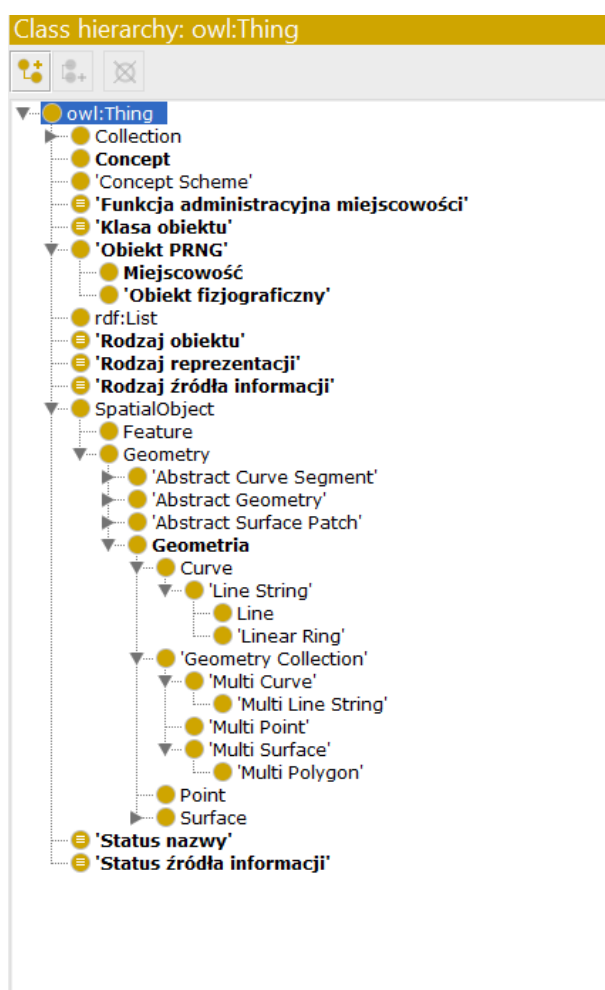
O ile DBpedia i Wikidata mają charakter powszechnych i otwartych ustrukturyzowanych encyklopedii projekt Schema.org mając również powszechny zasięg tematyczny kieruje się zupełnie innymi celami. Jest nim mianowicie ustrukturyzowanie danych obecnych w Internecie służące usprawnieniu wyszukiwania w sieci informacji, w szczególności o dostępnych towarach i usługach. Projekt został uruchomiony jako wspólna inicjatywa firm Google,

---

8 Por. M. Färber, F. Bartscherer, C. Menne, A. Rettinger, *Linked data quality of DBpedia*, s. 77-129.

Microsoft, Yahoo i Yandex i jest dalej rozwijany przez otwartą społeczność za pomocą listy mailingowej public-schemaorg@w3.org oraz poprzez GitHub. Współdzielone słownictwo ułatwia webmasterom i programistom opisywanie i odczytywanie treści ze stron internetowych. Przeporządkowanie pojęć ontologii projektu OntoHGIS do terminów występującymi w Schema.org może stanowić ścieżkę do połączenia bazy wiedzy projektu w komercyjnych usługach związanych np. z konkretnymi miejscami, o których historii gromadzone są dane w projekcie.

Kolejne zbiory danych, o których chcemy wspomnieć mają charakter specjalistyczny. Informacje o aktualnych miejscowościach pobraliśmy do bazy wiedzy projektu OntoHGIS z Państwowego Rejestru Nazw Geograficznych (PRNG). Oprócz danych o konkretnych miejscowościach PRNG zawiera również metadane w postaci ontologii PRNG stanowiącej ontologię dziedziczną obejmującą miejscowości i inne obiekty fizjograficzne, funkcje administracyjne tych miejscowości oraz reprezentacje położenia geograficznego tych obiektów. Ontologia ta stworzona została przez Wrocławski Instytut Zastosowań Informacji Przestrzennej i Sztucznej Inteligencji Sp. z o.o. i opublikowana przez Centralny Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej.

Ryc. 2. Hierarchia klas ontologii Państwowego Rejestru Nazw Geograficznych (PRNG).

Typy miejscowości wraz z typami obiektów fizjograficznych reprezentowane są w ontologii PRNG jako indywidua klasy „Concept”. Wśród nich występują najbardziej powszechne typy miejscowości czyli miasto i wieś, ale też mniej powszechne jak np. osada i różne typy osad, m. in. osada kolejowa, osada kolonii, osada leśna, osada leśna wsi, osada młyńska, osada osady, które częściowo pokrywają się z analogicznymi typami miejscowości ontologii projektu OntoHGIS. Oprócz klas i indywiduów w ontologii PRNG występuje szereg relacji (object properties) łączących te klasy i indywidua, np. „funkcja administracyjna miejscowości”, „klasa obiektu”, „rodzaj obiektu”. Połączenie ontologii projektu OntoHGIS z ontologią PRNG pozwala na zestawienie słowników obu ontologii. Niestety ani klasy ani indywidua ontologii PRNG nie są opatrzone definicjami, a więc ich znaczenia są określone jedynie przez ich nazwy co sprawia, że nie zawsze można precyzyjnie ustalić ich zakres.

Z obcojęzycznych zasobów umożliwiających połączenie w ramach LOD związanych z przestrzenią zwróciliśmy uwagę na anglojęzyczne The Getty Thesaurus of Geographic Names (tezaurus nazw geograficznych) oraz Art and Architecture Thesaurus, LinkedGeoData oraz niemieckojęzyczny GOV – das Geschichtliche Ortsverzeichnis (historyczny indeks miejsc).

W opisie The Getty Thesaurus of Geographical Names (TGN)⁹ znajdujemy informacje iż stanowi wraz z innymi tezaurusami tworzonymi przez Getty Institute ustrukturyzowane zasoby, które można wykorzystać do lepszego dostępu do informacji o sztuce, architekturze i kulturze materialnej. Dzięki bogatym metadanom i linkom ontologie te zapewniają narzędzie do badań i odkrywania historii sztuki cyfrowej i pokrewnych dyscyplin.

TGN nie jest obecnie powiązany z mapami, chociaż współrzędne powinny umożliwiać użytkownikom znajdowanie miejsc na mapie. TGN ma na celu pomoc w katalogowaniu, badaniach i odkrywaniu informacji historycznych, archeologicznych i innych informacji naukowych. Jednak jego unikalna struktura tezauralna i nacisk na miejsca historyczne sprawiają, że jest przydatny w innych dyscyplinach w szerszej chmurze LOD. W przypadku informacji GIS, TGN może być powiązany z istniejącymi głównymi bazami danych geograficznych ogólnego przeznaczenia. Od strony technicznej zapisu informacji wszystkie obiekty w TGN są zreifikowane jako indywidua klasy „concept” oraz „skos:concept”.

Co bardzo ważne, w kontekście klas miejscowości oraz jednostek administracyjnych, typy miejsc występujące w TGN są kontrolowane z poziomu innego słownika z rodziny Getty - Art & Architecture Thesaurus (AAT)¹⁰. Posiada on rozbudowaną taksonomię typów - do głównych klas związanych z miejscowościami i jednostkami osadniczymi należą tutaj ‘Settlements and Landscapes (hierarchy name)’, w której znajdują się m.in. ‘inhabited places’ takie jak ‘villages’, ‘towns’, ‘cities’, ‘hamlets’ oraz ‘Organizations (hierarchy name)’, do której należą m.in. ‘administrative bodies’ takie jak ‘palatinates’ czy ‘principalities’.

LinkedGeoData to, według deklaracji autorów¹¹, próba dodania wymiaru przestrzennego do sieci semantycznej. Zbiór danych wykorzystuje informacje zebrane przez projekt OpenStreetMap i udostępnia je jako bazę wiedzy RDF zgodnie z zasadami Linked Data. Łączy te dane z innymi bazami wiedzy w inicjatywie Linking Open Data. Pierwsza wersja danych została udostępniona w roku 2010.

W udostępnionej ontologii występują obiekty geograficzne pogrupowane zgodnie kategoriami, które mogą stanowić elementy wyświetlane na mapach związanych z różnymi zainteresowaniami użytkowników, np granice, drogi, drogi rowerowe, obiekty historyczne, obiekty sportowe i łączy je z konkretnymi obiektami zaczerpniętymi z OpenStreetMap. Typy obiektów

---

9 <https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/tgn/>.

10 <https://www.getty.edu/research/tools/vocabularies/aat/>.

11 <http://linkedgeodata.org>.

reprezentowane są w postaci klas. Klasy nie te nie są opatrzone definicjami ani innymi adnotacjami. Indywidualne obiekty są lokalizowane przez współrzędne geograficzne i przypisane do typów obiektów.

Projekt GOV¹² został zainicjowany w latach 90. w celu wsparcia badań genealogicznych dla ułatwienia zainteresowanym stronom dostarczania i pozyskiwania wysokiej jakości danych. W swojej intencji ma stać się narzędziem dla genealogów, historyków i socjologów, poprzez zapewnienie jednolitego dostępu do szerokiej gamy danych opartych na lokalizacji, w szczególności dla informacji związanych z historią rodziny z uwzględnieniem:

- położenia geograficznego miejsca (współrzędne lub wyświetlanie na mapie),
- numerów wspierających lokalizacje miejsc (kod pocztowy, kod gminy, identyfikator zewnętrzny),
- innych lub wcześniejszych nazw miejscowości,
- przynależność administracyjna w dziejach (państwowa, kościelna itp.),
- odniesienia do źródeł, archiwów i literatury specyficznej dla miejsca.

GOV dostarcza ontologię, w której występują między innymi typy jednostek osadniczych i administracyjnych. Poszczególne typy, tak jak w ontologii PRNG są reprezentowane poprzez indywidua, w wypadku GOV jednostki osadnicze należą do klasy „populated place”, a administracyjne do „administrative division”. Interesujący jest podział tej ostatniej klasy na siedem poziomów ze względu na poziom ogólności jednostek administracyjnych: wśród najbardziej ogólnych znaleźć można takie typy jak „państwo” czy „cesarstwo”, wśród najbardziej szczegółowych „sołectwo” czy część miasta / dzielnica (brak tu polskiego określenia słownego, występuje ang. „borough”, niemieckie „Stadtbezirk” i rosyjskie „городской район”). Co ciekawe podobną kategorią w stosunku do jednostek osadniczych, a mianowicie ‘populated place’, posługuje się ontologia (niestety nie rozwijana od 2012 r.) jednego z największych globalnych zbiorów danych geograficznych dostępnych on-line: geonames¹³.

3. Połączenia klas ontologii OntoHGIS w ramach Linked Open Data

Jak wspominaliśmy powyżej paradygmat Linked Open Data pozwala na różnorodne połączenia pomiędzy zasobami danych zapisanych w formacie RDF. Bogate połączenie ontologii z innymi zasobami w ramach LOD wykracza poza zasadniczy przedmiot zainteresowania projektu OntoHGIS. W związku z tym wprowadziliśmy jedynie wybrane połączenia dla najważniejszych klas, aby w ten sposób zbadać tego typu możliwości. Do połączeń wykorzystana została relacja najluźniej wiążąca obiekty w ontologii: rdfs:seeAlso. Połączenia przedstawimy na przykładzie klasy „miasto”.

12 <http://gov.genealogy.net>.

13 <http://www.geonames.org/about.html>; <https://www.geonames.org/export/codes.html>.

Nasza definicja jest następująca:

Miasto jest to miejscowość wyższego rzędu, odróżniająca się od otaczających je podstawowych jednostek, wielkością (liczoną według miary właściwej dla danej epoki i regionu), stopniem złożoności i funkcjami centralnymi względem nich.

Do naszej ontologii włączone są też inne definicje z literatury:

Irsigler, Franz: Die Stadt im Mittelalter (s. 63): *Miasto jest osadą różniącą się od wsi i nierolniczych osad monofunkcyjnych względną wielkością z zagęszczoną i rozczłonkowaną zabudową, z ludnością wyspecjalizowaną zawodowo i rozwarstwowaną społecznie oraz funkcjami centralnymi pełnionymi wobec określonego regionu lub lokalnej ludności w sferze polityki, panowania, obronności, gospodarki, kultu i kultury.*

Słownik Polszczyzny XVI wieku (t. 13, s. 37): *Wytyczony i najczęściej otoczony murem teren, pokryty gęstą i planową zabudową tworzącą place i ulice, stanowiący mniej lub więcej samodzielną jednostkę administracyjną, samorządową, a czasem polityczną.*

Wielka encyklopedia powszechna PWN: *Skupisko ludności, odróżniające się od innych swymi głównie nierolniczymi funkcjami, znaczną wielkością oraz intensywnością zabudowy. Definicja ta musi być jednak interpretowana elastycznie i zawsze na tle aktualnej sieci osadniczej.*

Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 17 listopada 2011 r. w sprawie bazy danych obiektów topograficznych oraz bazy danych obiektów ogólnogeograficznych, a także standardowych opracowań kartograficznych (Dz.U. 2011 nr 279 poz. 1642): *Jednostka osadnicza (wyodrębniony przestrzennie obszar zabudowy mieszkaniowej wraz z obiektami infrastruktury technicznej zamieszkały przez ludzi) o przewadze zwartej zabudowy i funkcjach nierolniczych posiadająca prawa miejskie bądź status miasta nadany w trybie określonym odrębnymi przepisami.*

Połączenie z **DBpedia** (<http://dbpedia.org/ontology/City>) pozwala na uzyskanie dodatkowej definicji z tego źródła danych, a ostatecznie z Wikipedii:

a relatively large and permanent settlement, particularly a large urban settlement

Dodatkowo otrzymujemy następujące informacje o powiązaniu odpowiedniej klasy DBpedii:

is rdfs:domain of	dbo:crownDependency
is rdfs:range of	dbo:administrativeHeadCity
	dbo:beltwayCity
	dbo:capital
	dbo:city
	dbo:currentCity
	dbo:foundationPlace
	dbo:locationCity

Jako, że wszystkie obiekty w TGN są zreifikowane jako indywidua klasy `concept` oraz `skos:concept`. Takimi indywiduami są „cities” oraz terminy na określenie miast w różnych językach. Pozwala na połączenie się z konkretnymi miastami w zasobach tej ontologii.

GOV posiada indywiduum #51 `town` (<http://gov.genealogy.net/types.owl#51>) – brak jest jego definicji natomiast występują nazwy w siedmiu językach. Link odnoszący do klasy “city” w `LinkedGeoData` (<http://linkedgeodata.org/ontology/City>) ustanowiony w roku 2018 przestał działać z przyczyn, których nie udało się nam ustalić.

Część trzecia

GROMADZENIE, HARMONIZACJA
I WYMIANA DANYCH

Model pojęciowy i fizyczny bazy danych ‘ontohgis’

Na podstawie założeń przedstawionych w poprzednim rozdziale powstał model pojęciowy i fizyczny czasowo-przestrzennej bazy danych ‘ontohgis’. Implementuje ona koncepcję manifestacji jednostek osadniczych i jednostek administracyjnych. Baza danych składa się z dwóch głównych schematów (schemas) ‘ontology’ i ‘sources’. O podziale systemu bazodanowego dla gromadzenia informacji geograficzno-historycznej na dwa schematy (źródłowy i krytyczny) pisał B. Szady¹. Utrzymanie relacji między danymi źródłowymi i krytycznymi umożliwia tabela *HistoricalSources*, wskazująca podstawę informacyjną przechowywanych danych krytycznych, które przeszły procedurę weryfikacji oraz walidacji przez ekspertów dziedzinowych. Dotyczy to zarówno danych, które służyły do zasilenia masowego zasobu jak też pozyskanych w trakcie jednostkowej edycji manifestacji bezpośrednio w bazie danych lub za pośrednictwem przygotowanej aplikacji.

Jak zostało wspomniane schemat ‘ontology’ w bazie danych ‘ontohgis’ jest dedykowany gromadzeniu informacji krytycznych a nie źródłowych. Dzieli się on dość wyraźnie na dwie grupy tabel: jedna część jest dedykowana miejscowościom oraz ich manifestacjom cząstkowym (nazwy położenia, typu, mereologii i pochodzenia), natomiast druga jednostkom administracyjnym oraz ich manifestacjom cząstkowym (nazwy, zasięgu, mereologii). Obie części – miejscowości i jednostki administracyjne – są połączone poprzez wspólne odniesienie przestrzenne oraz poprzez dane atrybutowe: tabela *SettlementToAdministrativeUnit*. Taka struktura umożliwia weryfikację poprawności położenia jednostek osadniczych (punktów) względem jednostek administracyjnych (obszarów).

Oprócz tabel zawierających manifestacje cząstkowe, w bazie danych znajdują się dwie tabele służące do przechowywania manifestacji zbiorczych. Zawierają one przetworzone dane pochodzące z poszczególnych manifestacji cząstkowych zapisane w postaci umożliwiającej ich prezentację za pomocą aplikacji typu WebGIS. W manifestacjach zbiorczych „historia” każdej miejscowości czy jednostki administracyjnej składa się z okresów rzeczywistych opartych o występujące w bazie manifestacje cząstkowe oraz z okresów wirtualnych stanowiących okresy występujące pomiędzy okresami rzeczywistymi. Manifestacje wirtualne zawierają cechy interpolowane na podstawie wcześniejszych i późniejszych manifestacji cząstkowych. Zagadnienie

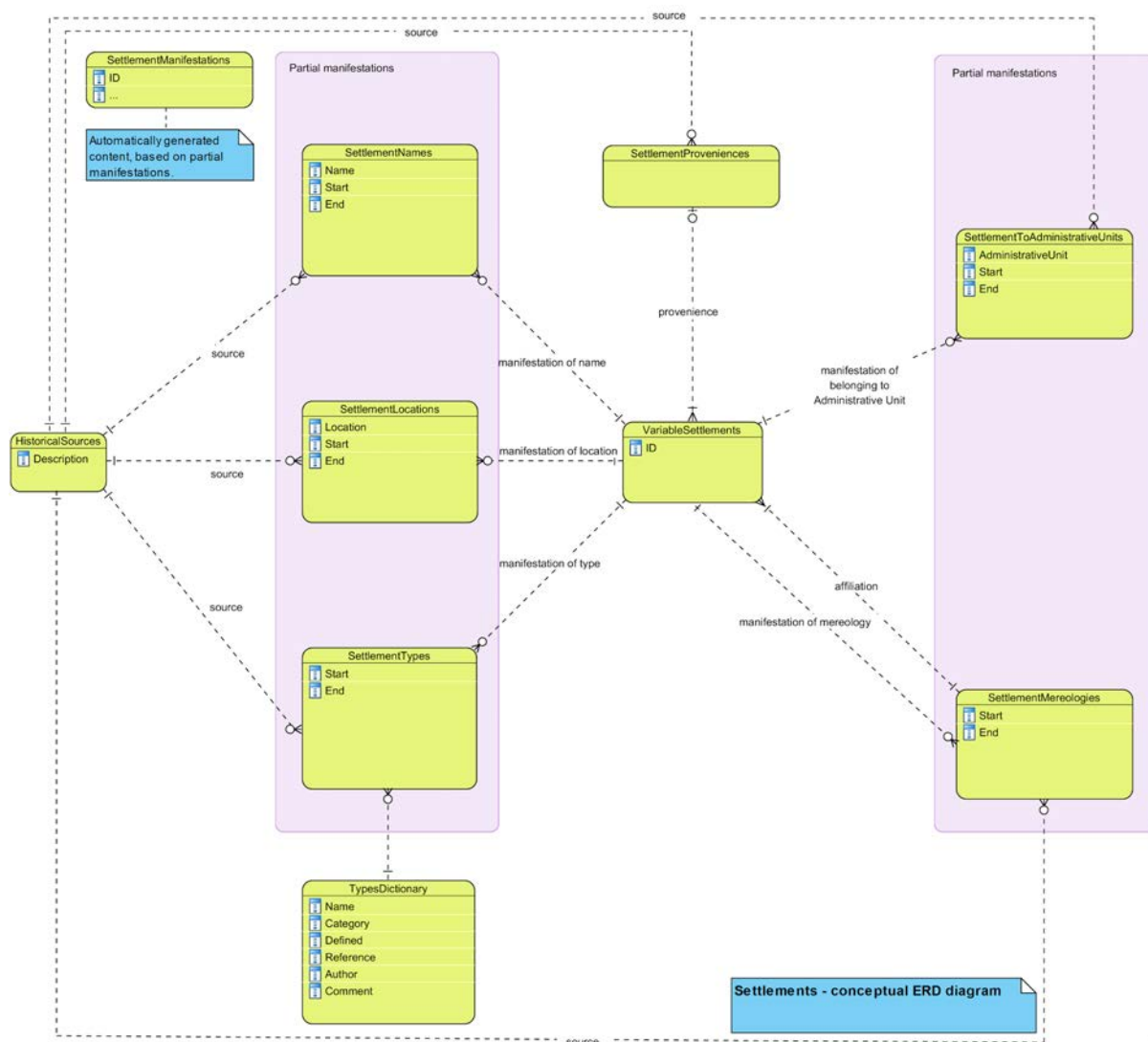
---

1 B. Szady, *Spatio-temporal databases*, s. 359-370.

to zostało szczegółowo opisane w tekście G. Myrda, B. Szadego i A. Ławrynowicz na temat modelowania niepełnych i niekompletnych danych historycznych². Poza tabelami zawierającymi meta-objekty (miejscowości i jednostki administracyjne) oraz manifestacje w bazie danych znajdują się tabele dla typów miejscowości i jednostek administracyjnych odwołujące się do ontologii ‘ontohgis’.

1. Model pojęciowy

Wynikiem prac analitycznych nad bazą danych jest jej model pojęciowy, za pomocą którego zobrazowane zostały potrzeby aplikacyjne, oddzielnie dla jednostek osadniczych oraz dla jednostek administracyjnych.

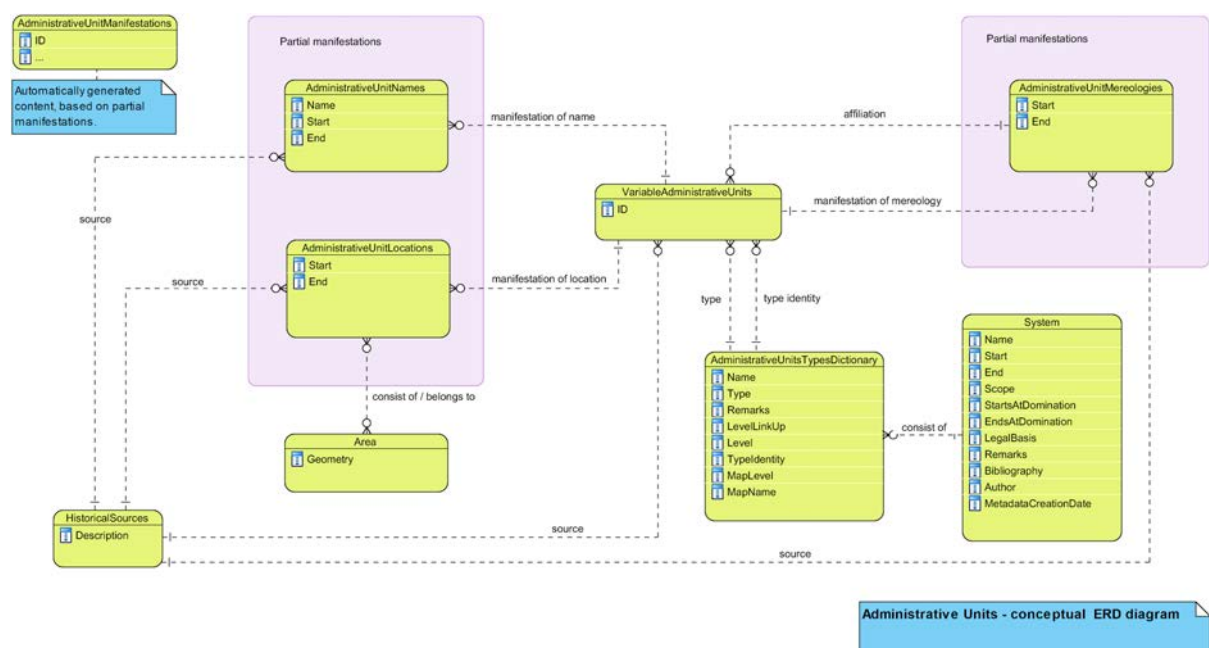
Ryc. 1. Schemat pojęciowy bazy danych dla jednostek osadniczych

2 G. Myrda, B. Szady, A. Ławrynowicz, *Modeling and presenting incomplete and uncertain data.*

Przedstawione na rycinie 1. związki encji reprezentują opracowany w trakcie projektu model danych dla sieci osadniczej. Podstawowe atrybuty poszczególnych encji (jednostek osadniczych) czyli nazwa, typ, lokalizacja, pochodzenie, afiliacja stanowią manifestacje częściowe. Każda z nich opisuje tożsamość jednostki czyli VariableSettlement. Z kolei zagregowane w jedną całość atrybuty tworzą manifestacje zbiorcze czyli SettlementManifestations. Podstawą źródłową każdej manifestacji wyrażana jest za pomocą encji HistoricalSources. Bardziej szczegółowy opis poszczególnych elementów znajduje się w części opisującej model fizyczny bazy danych.

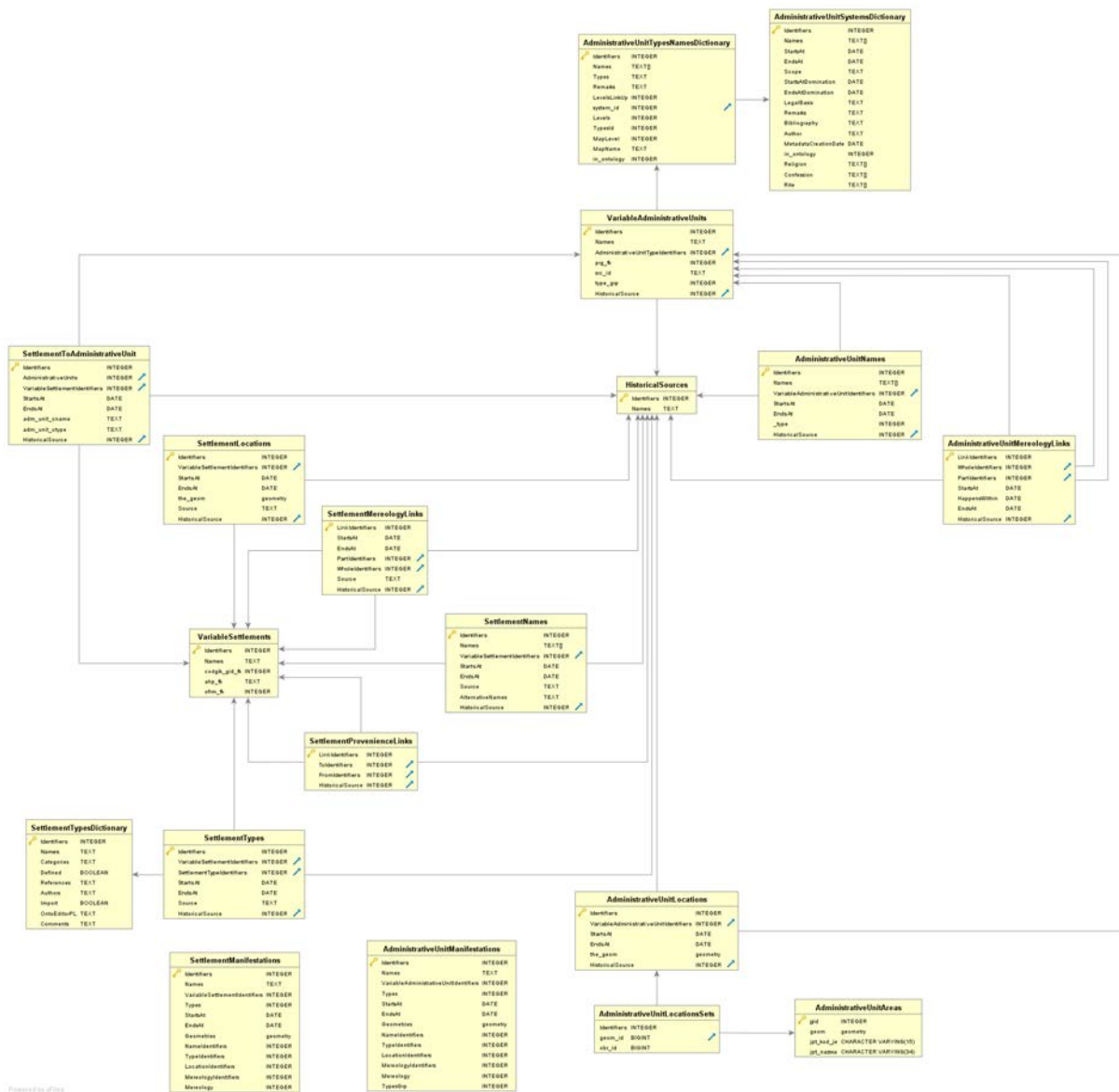
Przedstawione na rycinie 2. związki encji reprezentują model danych dla jednostek administracyjnych. Podstawowe atrybuty poszczególnych encji (jednostek administracyjnych) czyli nazwa, lokalizacja, afiliacja stanowią manifestacje częściowe. Każda z nich opisuje tożsamość jednostki czyli VariableAdministrativeUnits. Z kolei zagregowane w jedną całość atrybuty tworzą manifestacje zbiorcze czyli VariableAdministrativeManifestations. W odróżnieniu od jednostek osadniczych, tutaj typ nie jest oddzielną manifestacją, ale integralną częścią tożsamości jednostki administracyjnej. Dodatkowo poszczególne typy jednostek składają się na encję typu System. Warto także zauważyć że lokalizacja jednostek administracyjnych nie jest określana przez bezpośrednią geometrię, ale poprzez zbiór odnośników do słownika geometrii. Unika się w ten sposób kłopotliwego uzgadniania granic pomiędzy poszczególnymi jednostkami. Podstawa źródłowa każdej manifestacji wyrażana jest za pomocą encji HistoricalSources. Bardziej szczegółowy opis poszczególnych elementów znajduje się w części opisującej model fizyczny bazy danych.

Ryc. 2. Schemat pojęciowy bazy danych dla jednostek administracyjnych

2. Model fizyczny

Model fizyczny bazy danych uwzględniający szczegóły implementacyjne przedstawiony został na rycinie 3.

Ryc. 3. Model fizyczny bazy danych obejmującej jednostki osadnicze oraz jednostki administracyjne

Poszczególne tabele zostały opisane poniżej:

Tabela: VariableSettlements

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
VariableSettlements	Identifiers	serial
VariableSettlements	Names	text
VariableSettlements	codgik_gid_fk	int4
VariableSettlements	ahp_fk	text
VariableSettlements	ofrm_fk	int4

Opis: Tabela zawiera tożsamości (meta-objekty) jednostek osadniczych, które są identyfikowane za pomocą wartości w kolumnie Identifiers. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: SettlementLocations

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
SettlementLocations	Identifiers	serial
SettlementLocations	VariableSettlementIdentifiers	int4
SettlementLocations	StartsAt	date
SettlementLocations	EndsAt	date
SettlementLocations	the_geom	geometry
SettlementLocations	Source	text
SettlementLocations	HistoricalSource	int4

Opis: Tabela zawiera manifestacje lokalizacji jednostek osadniczych, które są identyfikowane za pomocą wartości w kolumnie *VariableSettlementIdentifiers*. Kolumna *the_geom* zawiera lokalizacje punktowe miejscowości. Za pomocą wartości w kolumnach *StartsAt* i *EndsAt* określany jest czas trwania manifestacji. *HistoricalSource* wskazuje na źródło informacji. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: SettlementManifestations

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
SettlementManifestations	Identifiers	serial
SettlementManifestations	Names	text
SettlementManifestations	VariableSettlementIdentifiers	int4
SettlementManifestations	Types	int4
SettlementManifestations	StartsAt	date
SettlementManifestations	EndsAt	date
SettlementManifestations	Geometries	geometry
SettlementManifestations	NameIdentifiers	int4
SettlementManifestations	TypeIdentifiers	int4
SettlementManifestations	LocationIdentifiers	int4
SettlementManifestations	MereologyIdentifiers	int4
SettlementManifestations	Mereology	int4

Opis: Tabela zawiera dla każdej jednostki osadniczej połączone w jedną całość wszystkie jej manifestacje częściowe. Manifestacje zbiorcze które są podstawą wizualizacji mapowych, tworzone są przez zawartą w bazie danych funkcję `settlement_manifestations_fill_func()`. Oddzielnie zapisane, w postaci manifestacji częściowych, poszczególne cechy miejscowości są przez nią łączone w jedną całość. Dane wejściowe to bazodanowe widoki zmaterializowane zawierające manifestacje częściowe ciągłe. Dane wyjściowe to tabela `SettlementManifestations`.

Aby uniknąć występujących początkowo sytuacji w postaci trwających wiele godzin sesji przekształcania danych z modelu manifestacji do modelu GIS służącego do wizualizacji danych w postaci mapy, wprowadzone zostały, jako pośrednie formy danych, widoki zmaterializowane. Podstawą działania funkcji generującej manifestacje zbiorcze są następujące zmaterializowane widoki bazodanowe:

- `SettlementTypesFilled`
- `SettlementNamesFilled`
- `SettlementLocationsFilled`
- `SettlementMereologyFilled`

Są to dane zawierające oprócz wprowadzanych manualnie informacji występujących jawnie w źródłach, także wyznaczone automatycznie przez system, wirtualne manifestacje wypełniające luki czasowe pomiędzy realnymi manifestacjami.

Powyższe widoki bazodanowe wypełniane są przez następujące funkcje znajdujące się w bazie danych, działające zgodnie z algorytmem, który stara się zachować ciągłość czasową poszczególnych cech miejscowości:

```
ontology.settlement_names_filled_func (  
  dates_calculation integer = NULL::integer  
)  
RETURNS TABLE (  
  id integer,  
  vs_id integer,  
  name text,  
  starts timestamp,  
  ends timestamp  
)
```

```
ontology.settlement_types_filled_func (  
  dates_calculation integer = NULL::integer  
)  
RETURNS TABLE (  
  id integer,  
  vs_id integer,  
  type_id double precision,  
  starts timestamp,  
  ends timestamp  
)
```

```
ontology.settlement_mereology_filled_func (  
  dates_calculation integer = NULL::integer  
)  
RETURNS TABLE (  
  id integer,  
  vs_id integer,  
  whole_id double precision,  
  starts timestamp,  
  ends timestamp  
)
```

```
ontology.settlement_locations_filled_func (  
  dates_calculation integer = NULL::integer  
)  
RETURNS TABLE (  
  id integer,  
  vs_id integer,  
  the_geom public.geometry,  
  starts timestamp,  
  ends timestamp  
)
```

Dla każdej z powyższych funkcji, dane wejściowe to manifestacje cząstkowe, a dane wyjściowe to tabela o identycznej strukturze jak dane wejściowe, ale zawierająca arbitralnie uzupełnione okresy czasu pomiędzy poszczególnymi manifestacjami rzeczywistymi.

Parametr *dates-calculation* pozwala na ustalenie jaką metodą mają być wypełniane braki w danych. Możliwe jest wybór spośród 3 wartości:

1. „dziura czasowa” jest dzielona na pół i pierwsza jej część stanowi sztuczną manifestację o wartości takiej jak poprzednia manifestacja, a druga część stanowi sztuczną manifestację o wartości takiej jak kolejna manifestacja (za dziurą czasową),
2. „dziura czasowa” jest wypełniana całkowicie (pod względem czasowym), dwoma równoległymi manifestacjami o różnych wartościach (odpowiednio poprzedzającej i kolejnej manifestacji),
3. „dziura czasowa” jest wypełniana całkowicie tylko jedną manifestacją, o wartości odpowiadającej poprzedniej manifestacji.

Domyślnie, w razie nie podania parametru, wykorzystywany jest algorytm nr 3.

Tabela: SettlementMereologyLinks

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
SettlementMereologyLinks	LinkIdentifiers	serial
SettlementMereologyLinks	StartsAt	date
SettlementMereologyLinks	EndsAt	date
SettlementMereologyLinks	PartIdentifiers	int4
SettlementMereologyLinks	WholeIdentifiers	int4
SettlementMereologyLinks	Source	text
SettlementMereologyLinks	HistoricalSource	int4

Opis: Tabela zawiera manifestacje mereologii jednostek osadniczych, które są identyfikowane za pomocą wartości w kolumnie *PartIdentifiers*. Kolumna *WholeIdentifiers* wskazuje jednostkę nadrzędną. Za pomocą wartości w kolumnach *StartsAt* i *EndsAt* określany jest czas trwania manifestacji. *HistoricalSource* wskazuje na źródło informacji. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: SettlementNames

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
SettlementNames	Identifiers	serial
SettlementNames	Names	_text
SettlementNames	VariableSettlementIdentifiers	int4
SettlementNames	StartsAt	date
SettlementNames	EndsAt	date
SettlementNames	Source	text
SettlementNames	AlternativeNames	text
SettlementNames	HistoricalSource	int4

Opis: Tabela zawiera manifestacje nazw jednostek osadniczych, które są identyfikowane za pomocą wartości w kolumnie *VariableSettlementIdentifiers*. Kolumna *Names* zawiera nazwę jednostki. Za pomocą wartości w kolumnach *StartsAt* i *EndsAt* określany jest czas trwania manifestacji. *HistoricalSource* wskazuje na źródło informacji. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: SettlementProvenienceLinks

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
SettlementProvenienceLinks	LinkIdentifiers	serial
SettlementProvenienceLinks	ToIdentifiers	int4
SettlementProvenienceLinks	FromIdentifiers	int4
SettlementProvenienceLinks	HistoricalSource	int4

Opis: Tabela zawiera manifestacje proveniencji jednostek osadniczych, które są identyfikowane za pomocą wartości w kolumnie *ToIdentifiers*. Kolumna *FromIdentifiers* wskazuje jednostkę macierzystą. *HistoricalSource* wskazuje na źródło informacji. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: SettlementToAdministrativeUnit

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
SettlementToAdministrativeUnit	Identifiers	serial
SettlementToAdministrativeUnit	AdministrativeUnits	int4
SettlementToAdministrativeUnit	VariableSettlementIdentifiers	int4
SettlementToAdministrativeUnit	StartsAt	date
SettlementToAdministrativeUnit	EndsAt	date
SettlementToAdministrativeUnit	adm_unit_cname	text
SettlementToAdministrativeUnit	adm_unit_ctype	text
SettlementToAdministrativeUnit	HistoricalSource	int4

Opis: Tabela zawiera manifestacje przynależności jednostek osadniczych do jednostek podziału administracyjnego, które są identyfikowane za pomocą wartości w kolumnie *VariableSettlementIdentifiers*. Kolumna *AdministrativeUnits* wskazuje jednostkę podziału administracyjnego. Za pomocą wartości w kolumnach *StartsAt* i *EndsAt* określany jest czas trwania manifestacji. *HistoricalSource* wskazuje na źródło informacji. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: SettlementTypes

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
SettlementTypes	Identifiers	serial
SettlementTypes	VariableSettlementIdentifiers	int4
SettlementTypes	SettlementTypeIdentifiers	int4
SettlementTypes	StartsAt	date
SettlementTypes	EndsAt	date
SettlementTypes	Source	text
SettlementTypes	HistoricalSource	int4

Opis: Tabela zawiera manifestacje typów jednostek osadniczych, które są identyfikowane za pomocą wartości w kolumnie *VariableSettlementIdentifiers*. Kolumna *SettlementTypeIdentifiers* wskazuje na typ jednostki. Za pomocą wartości w kolumnach *StartsAt* i *EndsAt* określany jest czas trwania manifestacji. *HistoricalSource* wskazuje na źródło informacji. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: SettlementTypesDictionary

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
SettlementTypesDictionary	Identifiers	serial
SettlementTypesDictionary	Names	text
SettlementTypesDictionary	Categories	text
SettlementTypesDictionary	Defined	bool
SettlementTypesDictionary	References	text
SettlementTypesDictionary	Authors	text
SettlementTypesDictionary	Import	bool
SettlementTypesDictionary	OntoEditorPL	text
SettlementTypesDictionary	Comments	text

Opis: Tabela zawiera wykaz możliwych typów jednostek osadniczych określanych za pomocą *Names* i *Categories*. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: VariableAdministrativeUnits

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
VariableAdministrativeUnits	Identifiers	serial
VariableAdministrativeUnits	Names	text
VariableAdministrativeUnits	AdministrativeUnitTypeIdentifiers	int4
VariableAdministrativeUnits	prg_fk	int4
VariableAdministrativeUnits	src_id	text
VariableAdministrativeUnits	type_grp	int4
VariableAdministrativeUnits	HistoricalSource	int4

Opis: Tabela zawiera tożsamości (meta-obiekty) jednostek podziału terytorialnego. Integralnym elementem jednostki jest jej typ wskazywany przez *AdministrativeUnitTypeIdentifiers*. Wszystkie pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: AdministrativeUnitLocations

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
AdministrativeUnitLocations	Identifiers	serial
AdministrativeUnitLocations	VariableAdministrativeUnitIdentifiers	int4
AdministrativeUnitLocations	StartsAt	date
AdministrativeUnitLocations	EndsAt	date
AdministrativeUnitLocations	HistoricalSource	int4

Opis: Tabela zawiera manifestacje lokalizacji jednostek podziału administracyjnego, które są identyfikowane za pomocą wartości w kolumnie *VariableAdministrativeUnitIdentifiers*. Za pomocą wartości w kolumnach *StartsAt* i *EndsAt* określany jest czas trwania manifestacji. *HistoricalSource* wskazuje na źródło informacji. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: AdministrativeUnitLocationsSets

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
AdministrativeUnitLocationsSets	Identifiers	serial
AdministrativeUnitLocationsSets	geom_id	int8
AdministrativeUnitLocationsSets	obr_id	int8

Opis: Tabela zawiera przypisania obrębów do manifestacji lokalizacji jednostek podziału administracyjnego. Kolumna *geom_id* zawiera wskazanie jednostki. Kolumna *obr_id* zawiera wskazanie obrębu. Geometria w postaci współrzędnych, dla każdej jednostki administracyjnej może być wyznaczona z wykorzystaniem funkcji agregującej *ST_Union* dostępnej w rozszerzeniu przestrzennym bazy danych.

Tabela: AdministrativeUnitAreas

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
AdministrativeUnitAreas	gid	serial
AdministrativeUnitAreas	geom	geometry

Opis: W kolumnie geom przechowywane są geometrie jednostkowe z których składają się jednostki administracyjne. Geometria poszczególnych poziomów podziału terytorialnego składa

się ze zbioru identyfikatorów najmniejszych niepodzielnych obszarów o stałych granicach które są mniejsze niż najmniejsze jednostki istniejące w systemie.

Przyjęto że takimi najmniejszymi jednostkami które samodzielnie nie stanowią żadnego poziomu podziału terytorialnego są współczesne obręby geodezyjne.

Zmiana granic poszczególnych jednostek polega na zmianie przypisanej listy obrębów.

Zmiana geometrii obrębów nie jest możliwa, za wyjątkiem podziału obrębu na dwa nowe obręby.

Tabela: AdministrativeUnitManifestations

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
AdministrativeUnitManifestations	Identifiers	serial
AdministrativeUnitManifestations	Names	text
AdministrativeUnitManifestations	VariableAdministrativeUnitIdentifiers	int4
AdministrativeUnitManifestations	Types	int4
AdministrativeUnitManifestations	StartsAt	date
AdministrativeUnitManifestations	EndsAt	date
AdministrativeUnitManifestations	Geometries	geometry
AdministrativeUnitManifestations	NameIdentifiers	int4
AdministrativeUnitManifestations	TypeIdentifiers	int4
AdministrativeUnitManifestations	LocationIdentifiers	int4
AdministrativeUnitManifestations	MereologyIdentifiers	int4
AdministrativeUnitManifestations	Mereology	int4
AdministrativeUnitManifestations	TypesGrp	int4

Opis: Tabela zawiera, dla każdej jednostki podziału administracyjnego, połączone w jedną całość wszystkie jej manifestacje cząstkowe. Manifestacje zbiorcze dla VAU w postaci tabeli AdministrativeUnitManifestations tworzone są przez znajdującą się w bazie danych funkcję ontology.adm_units_manifestations_fill_func ()

Wypełnianie tabeli manifestacji zbiorczych opiera się na zmaterializowanych widokach bazodanowych:

- AdmUnitsNamesFilled,
- AdmUnitsMereologyFilled,
- AdmUnitsLocationsFilled,

które wypełniane są przez funkcje:

```
ontology.adm_units_names_filled_func (  
    dates_calculation integer = NULL::integer  
)  
RETURNS TABLE (  
    id integer,  
    vs_id integer,  
    name text,  
    starts timestamp,  
    ends timestamp  
)  
  
ontology.adm_units_mereology_filled_func (  
    dates_calculation integer = NULL::integer  
)  
RETURNS TABLE (  
    id integer,  
    vs_id integer,  
    part_id double precision,  
    starts timestamp,  
    ends timestamp  
)  
  
ontology.adm_units_locations_filled_func (  
    dates_calculation integer = NULL::integer  
)  
RETURNS TABLE (  
    id integer,  
    vs_id integer,  
    the_geom public.geometry,  
    starts timestamp,  
    ends timestamp  
)
```

Znaczenie parametrów jest takie samo jak w przypadku miejscowości. Dodatkowo występuje tutaj przetwarzanie danych związanych z granicami jednostek. Ostatnia z powyższych funkcji `adm_units_locations_filled_func` która do tego służy wykorzystuje zmaterializowany widok bazodanowy `adm_units_locations_mview`, obejmujący manifestacje zawierające bezpośrednio geometrie poszczególnych jednostek. Widok ten z kolei wykorzystuje inny widok zmaterializowany `adm_units_loc_dissolved` zawierający dla każdego zbioru geometrii odpowiednik w postaci pojedynczej geometrii powstałej w wyniku dwóch operacji: połączenia wszystkich AUA składających się na daną JPT oraz uproszczenia geometrii przez usunięcie części punktów (`st_simplifypreservetopology`). Ponieważ obszary AUA powstały z danych geodezyjnych, zawierają duże ilości punktów, które tworząc jednostki wyższego rzędu są przyczyną problemów wydajnościowych, w czasie bądź to wczytywania wyników zapytań, bądź w czasie generowania map. Dlatego w czasie łączenia obszarów AUA w większe całości dokonywana jest generalizacja geometrii z parametrem odległości równym 100 metrów. Jest to najmniejsza wartość dobrana doświadczalnie, przy której przestają być obserwowane znaczące opóźnienia w czasie zwracania danych geometrycznych przez bazę danych.

Tabela: AdministrativeUnitMereologyLinks

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
AdministrativeUnitMereologyLinks	LinkIdentifiers	serial
AdministrativeUnitMereologyLinks	WholeIdentifiers	int4
AdministrativeUnitMereologyLinks	PartIdentifiers	int4
AdministrativeUnitMereologyLinks	StartsAt	date
AdministrativeUnitMereologyLinks	HappensWithin	date
AdministrativeUnitMereologyLinks	EndsAt	date
AdministrativeUnitMereologyLinks	HistoricalSource	int4

Opis: Tabela zawiera manifestacje mereologii jednostek osadniczych, które są identyfikowane za pomocą wartości w kolumnie *PartIdentifiers*. Kolumna *WholeIdentifiers* wskazuje jednostkę nadrzędną. Za pomocą wartości w kolumnach *StartsAt* i *EndsAt* określany jest czas trwania manifestacji. *HistoricalSource* wskazuje na źródło informacji. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: AdministrativeUnitNames

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
AdministrativeUnitNames	Identifiers	serial
AdministrativeUnitNames	Names	_text
AdministrativeUnitNames	VariableAdministrativeUnitIdentifiers	int4
AdministrativeUnitNames	StartsAt	date
AdministrativeUnitNames	EndsAt	date
AdministrativeUnitNames	_type	int4
AdministrativeUnitNames	HistoricalSource	int4

Opis: Tabela zawiera manifestacje nazw jednostek administracyjnych, które są identyfikowane za pomocą wartości w kolumnie *VariableSettlementIdentifiers*. Kolumna *Names* zawiera nazwę jednostki. Za pomocą wartości w kolumnach *StartsAt* i *EndsAt* określany jest czas trwania manifestacji. *HistoricalSource* wskazuje na źródło informacji. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: AdministrativeUnitSystemsDictionary

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
AdministrativeUnitSystemsDictionary	Identifiers	serial
AdministrativeUnitSystemsDictionary	Names	_text
AdministrativeUnitSystemsDictionary	StartsAt	date
AdministrativeUnitSystemsDictionary	EndsAt	date
AdministrativeUnitSystemsDictionary	Scope	text
AdministrativeUnitSystemsDictionary	StartsAtDomination	date
AdministrativeUnitSystemsDictionary	EndsAtDomination	date
AdministrativeUnitSystemsDictionary	LegalBasis	text
AdministrativeUnitSystemsDictionary	Remarks	text
AdministrativeUnitSystemsDictionary	Bibliography	text
AdministrativeUnitSystemsDictionary	Author	text
AdministrativeUnitSystemsDictionary	MetadataCreationDate	date
AdministrativeUnitSystemsDictionary	in_ontology	int4
AdministrativeUnitSystemsDictionary	Religion	_text
AdministrativeUnitSystemsDictionary	Confession	_text
AdministrativeUnitSystemsDictionary	Rite	_text

Opis: Tabela zawiera wykaz możliwych systemów jednostek administracyjnych.

Tabela: AdministrativeUnitTypesNamesDictionary

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	Identifiers	serial
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	Names	_text
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	Types	text
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	Remarks	text
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	LevelsLinkUp	int4
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	system_id	int4

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	Levels	int4
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	TypesId	int4
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	MapLevel	int4
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	MapName	text
AdministrativeUnitTypesNamesDictionary	in_ontology	int4

Opis: Tabela zawiera wykaz możliwych typów jednostek osadniczych. Kolumna *Names*: nazwy typu. *Types*: kategoria typu (typ główny, podtyp). *Levels*: poziom w hierarchii, względem innych typów. Niższa wartość oznacza niższy poziom w hierachii. *Remarks*: uwagi. Pozostałe kolumny są kolumnami technicznymi.

Tabela: HistoricalSources

TABLE_NAME	COLUMN_NAME	TYPE_NAME
HistoricalSources	Identifiers	serial
HistoricalSources	Names	text

Opis: Wykaz źródeł informacji będących podstawą wpisów w bazie danych. Odsyła do zewnętrznych zbiorów danych zawierających informacje źródłowe dla manifestacji.

Grzegorz Myrda, Izabela Karsznia, Piotr Kulicki

Metodyka gromadzenia i harmonizacji danych

Uwagi wstępne

Opisana w poprzednim rozdziale ontologicznie ufundowana struktura bazy danych służy do gromadzenia informacji krytycznych na temat jednostek osadniczych oraz administracyjnych w ich rozwoju historycznym. Można wyróżnić dwa główne scenariusze gromadzenia danych historycznych w takiej strukturze:

1. zasilenie masowe z już istniejących zasobów geoinformacyjno-historycznych, np. przygotowanych w ramach projektu badawczego
2. wprowadzanie danych jednostkowych ze źródeł historycznych w celu uzupełnienia lub aktualizacji istniejącego zasobu, np. crowdsourcing, citizen science

Oba scenariusze różnią się nie tylko ilością materiału i liczbą rekordów, ale także ich jakością oraz sposobem przygotowania. W obu przypadkach inna charakterystyka pracy dotyczy jednostek osadniczych, które mają geometrię punktową (point), a odmienna jednostek administracyjnych, których geometria ma charakter obszarowy (polygon).

W pierwszym przypadku należy brać pod uwagę fakt, że dane historyczne nie są gromadzone w jednolity i spójny sposób. Każdy zbiór, posiada odmienną strukturę czy format. Należy brać pod uwagę zarówno różne modele danych jak też zróżnicowane formy ich zapisu: od prostych arkuszy xls, przez dane w plikach tekstowych (np. csv), przez formaty bazodanowe (np. mdb) aż po formaty GIS (np. shp, gml). Przyjęte zostało założenie, że są to informacje krytyczne, które będą służyły bezpośrednio tworzeniu manifestacji częściowych nazwy, położenia i typu dla miejscowości oraz jednostek administracyjnych. Cały proces przygotowania danych, ich weryfikacji oraz ujednoczenia odbywa się przed ich wykorzystaniem do zasilenia bazy danych ‘ontohgis’.

W drugim scenariuszu użytkownik systemu może wprowadzać dane bezpośrednio do bazy danych za pomocą aplikacji desktopowych lub dedykowanych aplikacji internetowych. W ramach projektu został przygotowany prototyp takiej aplikacji dla wprowadzania informacji dotyczących miejscowości (robocza nazwa: ontoform). Wymusza on gromadzenie danych w sposób dostosowany do architektury systemu ‘ontohgis’, który następnie ułatwia przetwarzanie i walidację wprowadzonych informacji oraz automatyzuje proces przekształcania informacji

historycznych o nazwach, typach czy położeniu miejscowości lub jednostki administracyjnej w odpowiednie manifestacje cząstkowe.

1. Dane masowe i zewnętrzne zbiory danych

Główną zaletą systemów *historical GIS* jest możliwość łączenia, przetwarzania i wizualizacji danych. Z tego względu jednym z najważniejszych aspektów jego budowania jest włączenie już dostępnych danych pochodzących z różnych źródeł oraz zbudowanie procedur dołączania nowych danych. Wyróżnić tu można dwa ich rodzaje. Po pierwsze uwzględniono informacje dotyczące współczesnej nam organizacji przestrzeni: współczesnych miejscowości, ich aktualnych nazw, charakteru i położenia oraz współczesnych podziałów terytorium Polski pozwalających wiązać z nimi informacje historyczne. W kwestii jednostek administracyjnych szczególnie ważne są jednostki najmniejsze, na podstawie których można odtworzyć z wystarczającą, na potrzeby tworzenia systemów geoinformacyjno-historycznych, dokładnością wszelkie historyczne podziały administracyjne.

Po drugie wzięto pod uwagę zasoby dotyczące historii Polski, w szczególności te, które są dobrze opracowane od strony historycznej i gotowe do umieszczenia w systemie komputerowym. W szczególności wykorzystano tu wcześniejsze prace zrealizowane w ramach zasłużonego dla geografii historycznej Polski Pracowni Atlasu Historycznego, aktualnie działającego jako Zakład Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.

Najpełniejszym i najbardziej wiarygodnym źródłem współczesnych danych z terenu Polski są zasoby udostępniane przez Główny Urząd Geodezji i Kartografii (GUGiK). Urząd ten zobowiązany jest przepisami prawa do prowadzenia kilku ogólnodostępnych rejestrów związanych z różnego rodzaju obiektami geograficznymi. Rejestry te są udostępniane w postaci przetwarzalnej komputerowo, więc nadają się dobrze do wykorzystania w naszym projekcie.

W odniesieniu do miejscowości właściwym, choć nie jedynym zasobem¹, jest Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych (PRNG). Dane zostały pobrane ze strony <http://codgik.gov.pl> dział „Dane bez opłat”: <http://www.gugik.gov.pl/pzgif/dane-bez-oplat/dane-z-panstwowego-rejestru-nazw-geograficznych-prng> (12 września 2016). Spośród różnych dostępnych formatów wybrano format Shapefile: ftp://91.223.135.109/prng/PRNG_MIEJSCOWOSCI_SHP.zip. PRNG nie zapewnia w pełni informatywnej dokumentacji bazy danych, w której przechowywany jest rejestr. Specyfikację modelu pojęciowego PRNG zawiera za to Rozporządzenie Ministra Administracji i Cyfryzacji z dnia 14 lutego 2012 r. w sprawie państwowego rejestru nazw geograficznych (Dz.U. 2012 poz. 309) jako Załącznik nr 3.

---

¹ Na temat zbiorów danych dotyczących jednostek osadniczych i administracyjnych w Polsce oraz ich jakości zob. tekst. J. Zielińskiego w niniejszym tomie.

Jeśli chodzi o jednostki administracyjne właściwym rejestrem jest tu Państwowy Rejestr Granic (PRG) i powierzchni jednostek podziałów terytorialnych kraju. W tym przypadku właściwą podstawą prawną zawierającą model pojęciowy rejestru jest Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 stycznia 2012 r. w sprawie państwowego rejestru granic i powierzchni jednostek podziałów terytorialnych kraju (Dz.U. z 2012 r. poz. 199). Model pojęciowy zawarty jest w Załączniku nr 1. do rozporządzenia. Minimalnymi jednostkami, które zostały wykorzystane w projekcie do oznaczania granic dawnych jednostek administracyjnych są obręby ewidencyjne. Obręby te ujęte są w PRG, a ich status prawny i podstawowe właściwości określa Rozporządzenie Ministra Rozwoju Regionalnego i Budownictwa z dnia 29 marca 2001 r. w sprawie ewidencji gruntów i budynków (Dz.U. z 2019 r. poz. 393). Dane z PRG zostały pobrane z lokalizacji <http://www.gugik.gov.pl/pzgik/dane-bez-oplat/dane-z-panstwowego-rejestru-granic-i-powierzchni-jednostek-podzialow-terytorialnych-kraju-prg> w formacie *Shapefile*. (9 maja 2017, v.15).

Jeśli chodzi o dane historyczno-geograficzne z obszaru współczesnej Polski rezultaty prac Pracowni Atlasu Historycznego wspomnianego w poprzedniej sekcji upubliczniane są w postaci Atlasu Historycznego Polski (AHP). Dane w formacie *Shapefile* zostały przekazane w ramach Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN. Dane te są ogólnodostępne i można je uzyskać kontaktując się z pracownikami Zakładu lub pobierając ze strony [atlasfontium.pl](http://atlasfon-tium.pl) w postaci geobazy.

1.1. Jednostki osadnicze

1.1.1. Pierwotne zasilenie bazy danych

Do podstawowych informacji o miejscowościach zawartych w rejestrze PRNG prowadzonym przez GUGiK należą: nazwy miejscowości, przynależność do typu oraz lokalizacja – główna i pomocnicze. Rozumienie atrybutów dotyczących nazwy i typu miejscowości jest klarowne i naturalne, w związku z tym nie wymaga komentarza. Ograniczymy się więc do omówienia kwestii związanych z lokalizacjami. Lokalizacje miejscowości oznaczone są punktowo. Większości miejscowości przypisana jest tylko jedna, główna lokalizacja. Odpowiada ona umiejscowieniu umownego centralnego punku tej miejscowości. Znaczna część miejscowości posiada lokalizację dodatkową lub kilka lokalizacji dodatkowych. Taka dodatkowa lokalizacja przypisywana jest miejscowościom o charakterze rozproszonym przestrzennie, wskazując na punkty centralny części miejscowości oddalonych od głównego centrum miejscowości.

Wciągnięcie podstawowych danych PRNG do bazy danych projektu polegało na tym, że:

1. każdy rekord w PRNG odpowiadający głównej lokalizacji miejscowości (rodzaj reprezentacji: punkt centralny) miejscowości stworzył meta-obiekt w tabeli *Variable-Settlements*,

2. każda nazwa główna zawarta w PRNG stworzyła manifestację cząstkową nazwy w tabeli *SettlementNames* datowaną na 2016 rok ('StartsAt', 'EndsAt'),
3. każda lokalizacja wyrażona zarówno przez punkt centralny jak i punkt dodatkowy (rodzaj reprezentacji) stworzyła manifestację cząstkową położenia geograficznego w tabeli *SettlementLocations* datowaną na 2016 rok ('StartsAt', 'EndsAt'),
4. każda nazwa typu miejscowości określona w PRNG (rodzaj obiektu), została zamieniona na identyfikator typu zgodny z ontologią 'ontohgis' i stworzyła manifestację cząstkową typu miejscowości w tabeli *SettlementTypes* datowaną na 2016 rok ('StartsAt', 'EndsAt'),
5. każda relacja miejscowości nadrzędnej i podrzędnej została przekształcona poprzez przypisanie miejscowościom nadrzędnym identyfikatorów i stworzyła manifestację mereologiczną w tabeli *SettlementMereologyLinks* datowaną na 2016 rok ('StartsAt', 'EndsAt').

Punkty 4 i 5, ze względu na przekształcenie źródłowego zbioru PRNG wymagają szerszego omówienia.

Ad. 4. Przed procedurą zasilenia bazy danych, typy miejscowości oraz ich charakterystyka opracowane w ramach projektu zostały zapisane w formacie OWL jako klasy obiektów (dostępne na stronie projektu ontohgis.pl). Jednym z elementów opisu każdej takiej klasy obiektu jest adnotacja 'ma obcy identyfikator', która odnosi się do klucza głównego typu miejscowości w bazie danych w tabeli *SettlementTypesDictionary*. Każda nazwa typu określona w PRNG po przeprowadzeniu weryfikacji czy już istnieje w systemie, została zamieniona na identyfikator typu, który następnie był wstawiany do manifestacji typu (w tabeli *SettlementTypes*: 'SettlementTypeIdentifiers'). Jeśli typ nie istniał lub nie odpowiadał żadnemu z już istniejących, to był dodawany do ontologii. W końcowym etapie procedury wszystkie typy występujące w PRNG znalazły swoją reprezentację w ontologii.

Ad. 5. W PRNG miejscowość może mieć określony obiekt nadrzędny, który też jest miejscowością. Problem polega na tym, że reprezentacja relacji podrzędności/nadrzędności w PRNG jest niestandardowa: w polu reprezentującym obiekt nadrzędny wpisana jest bowiem nazwa miejscowości, a nie jak należałoby oczekiwać jednoznaczny identyfikator tej miejscowości. Powoduje to znaczny problem szczególnie w sytuacji, w której jest wiele miejscowości o tej samej nazwie. Wtedy bowiem nie jest jednoznacznie określone, o którą z miejscowości o wymienionej nazwie chodzi.

Żeby ten problem rozwiązać zdecydowano się wybrać właściwą miejscowość na podstawie jej lokalizacji, szukając miejscowości najbliższej w stosunku do miejscowości wyjściowej (podrzędnej). Reguły, warunki oraz przebieg procedury zostały opisane poniżej. Wyszukiwano wszystkie obiekty o odpowiedniej nazwie, a następnie odfiltrowano po takiej samej przynależności do jednostki podziału terytorialnego (czyli najczęściej gminy). Jeśli to nie dawało

rezultatów, wyszukiwana była miejscowość o tej nazwie w promieniu 50 km od analizowanej miejscowości (było kilka przypadków, w których obiektem nadrzędnym jest miejscowość z innej gminy/powiatu). Tym sposobem udało się odtworzyć hierarchię dla większości przypadków. Było trochę przypadków błędnie wpisanej w PRNG miejscowości nadrzędnej (nie istniejącej jako niezależna miejscowość), np. Podzagnańcze, które prawdopodobnie miało być Podzagnańszcze. Takie przypadki zostały pominięte.

Generalne reguły kwalifikacji jednostek osadniczych jako nadrzędne. Sytuacja nie pozostawiająca wątpliwości, czyli powodująca zaakceptowanie znalezionej miejscowości jako obiektu nadrzędnego, to spełnianie następujących warunków:

1. Oprócz zgodnej nazwy obiekt nadrzędny musi być punktem centralnym i znajdować się w odległości nie większej niż zadana wartość graniczna, dla której przyjęto nadmiarową wartość 50 km. Warunki dodatkowe i tak nie pozwalają na akceptację zbyt odległych miejscowości. Zbyt mała odległość, np. 10 km powodowała odrzucanie obiektów na obrzeżach dużych miast. Dla technicznych celów optymalizacji czasu działania skryptu do analizy pobieranych jest nie więcej niż 50 pobliskich miejscowości spełniających ten warunek. Obiekty analizowane są w kolejności od najbliższego.
2. Rodzajem obiektu nadrzędnego może być tylko *miasto* albo *wieś*.
3. Obiekt nadrzędny leży w ramach tej samej JPT (Jednostki Podziału Terytorialnego) co obiekt podrzędny (z pewnymi wyjątkami opisanymi dalej).
4. Spełniony jest warunek zależności typów (patrz pkt. *Warunek zależności typów*).

Pozostałe reguły.

1. Jeśli nazwa wykazana jako obiekt nadrzędny nie istnieje w najbliższej okolicy, to obiekt nie jest akceptowany, a w Rejestrze pojawia się wpis: *NOTFOUND;nie znaleziono obiektu nadrzędnego*.
2. Jeśli nazwa obiektu nadrzędnego jest taka sama jak podrzędnego i w zadanym promieniu nie ma innej miejscowości o takiej samej nazwie to obiekt nie jest akceptowany, a w Rejestrze pojawia się wpis: *ERROR;obiekt nie może należeć do siebie samego*.
3. Wyjątek od reguły położenia w ramach tej samej JPT: w dużych miastach istnieją przypadki osiedli (będących osobnymi jednostkami) należących do miasta, ale leżących w dzielnicy będącej osobną gminą. Np. Osiedle Medyków (dzielnica-gmina Podgórze) ->Kraków. Stąd obiektem nadrzędnym może zostać jednostka z innej JPT pod warunkiem że typ obiektu podrzędnego to: „część miasta”, a nadrzędnego „miasto“.

Warunek zależności typów. Warunek zależności typów sprawdza relację pomiędzy typem obiektu nadrzędnego i podrzędnego. Jeżeli żaden z warunków wyszczególnionych w

ramach tej reguły nie będzie spełniony, wtedy warunek zależności typów w całości nie będzie spełniony. Spełnienie jednego z warunków szczegółowych powoduje, że warunek zależności typów w całości jest spełniony (retvalue:=TRUE), czyli obiekt może zostać obiektem nadrzędnym przy jednoczesnym spełnianiu innych niezbędnych warunków lub nie (retvalue:=FALSE).

```

IF wh_t = 'miasto' AND part_t='miasto' THEN
retvalue := FALSE;
ELSIF wh_t = 'miasto' AND part_t='wieś' THEN
retvalue := TRUE;
ELSIF wh_t = 'wieś' AND part_t='miasto' THEN
retvalue := FALSE;
ELSIF wh_t = 'wieś' AND part_t='wieś' THEN
retvalue := FALSE;
ELSIF wh_t = 'wieś' THEN
retvalue := TRUE;
ELSIF wh_t = 'miasto' THEN
retvalue := TRUE;
END IF;

```

Log z procesu zasilenia. Możliwe wpisy w tabeli niezgodności obrazującej przebieg procesu zasilenia inicjalnego:

- NOTFOUND: oznacza, że nazwa obiektu nadrzędnego nie występuje w rejestrze PRNG jako punkt centralny w zadanej odległości od obiektu podrzędnego (typ nie ma znaczenia). Występuje 208 takich przypadków. W tej sytuacji, nie jest dokonywany wpis dla tego obiektu do tabeli *ManifestationMereologicalLinks*.
- ERROR: oznacza, że jedyną możliwością jest przypisanie miejscowości do samej siebie, co jest traktowane jako sytuacja błędna. Brak wpisu dla tego obiektu do tabeli *SettlementMereologyLinks*. Występuje 1484 takich przypadków.
- WARNING: oznacza, że wystąpiły niejednoznaczności w czasie procesu zamiany nazwy w identyfikator. W tej sytuacji, nie jest dokonywany wpis dla tego obiektu do tabeli *SettlementMereologyLinks*. Występuje 4993 takich przypadków.
- OK;niezgodne JPT: oznacza warunkową zamianę nazwy w identyfikator. Następuje wpis dla tego obiektu do tabeli *SettlementMereologyLinks*. Występuje 907 takich przypadków.
- OK;wstawiono: oznacza zamianę nazwy w identyfikator. Następuje wpis dla tego obiektu do tabeli *SettlementMereologyLinks*. Występuje 83575 takich przypadków.

Wnioski. Rejestr PRNG prowadzony przez GUGIK zawiera dwie kategorie błędów jednoznacznych: tj. wpisy w polu nazwa jednostki nadrzędnej, nazw miejscowości, które nie istnieją w rejestrze oraz wpisy w postaci nazw identycznych jak nazwa obiektu podrzędnego przy jednoczesnym braku innego obiektu o takiej samej nazwie w okolicy. Czasami błędy te wynikają z błędów literowych, a czasami prawdopodobnie z tego, że nazwy te były wprowadzane na podstawie różnych materiałów źródłowych, które nie zawsze były równocześnie podstawą do wprowadzania danych do pola z nazwami obiektów podrzędnych.

Istnieje również duża część wpisów, dla których trudno jest jednoznacznie zamienić nazwę w identyfikator konkretnego istniejącego obiektu. Na drodze automatycznego algorytmu, w sytuacjach niejednoznacznych, nie jest możliwe ustalenie, którą z możliwych sytuacji operator wprowadzający dane miał na myśli. Przykładem takiej sytuacji jest występowanie w bliskiej odległości od siebie kilku jednostek o takiej samej nazwie, ale różnych typach. GUGIK nie udostępnia szczegółów informacji na temat zasad tworzenia relacji pomiędzy poszczególnymi typami jednostek. Dodatkowo zmiany w rejestrze PRNG dokonywane są bez zachowywania wcześniejszych wersji rejestru. W danym momencie dostępna jest jedynie wersja aktualna rejestru. Występujące gwałtowne zmniejszanie się zawartości rejestru z roku na rok, przy jednoczesnym braku informacji o przyczynach zmian, powoduje, że do kolejnych publikowanych przez GUGIK wersji rejestru należy podchodzić bardzo ostrożnie. Być może rejestr jest, dzięki postępującym w jego ramach zmianom, bardziej zgodny z aktualnym stanem rzeczywistym, ale niestety bezpowrotnie tracona jest przy tym informacja o procesie dochodzenia do takiego stanu czyli historii.

Pomimo (lub w wyniku) minimalizacji możliwości występowania anomalii w relacjach pomiędzy różnymi typami jednostek poprzez wprowadzenie ograniczenia na typ jednostki nadrzędnej (tylko wieś albo miasto), oraz warunku zależności typów, występuje wiele relacji dla których prawdopodobnie skrócona została hierarchia wielostopniowej relacji podrzędny-nadrzędny:

osada leśna	->	miasto
kolonia kolonii	->	wieś
część kolonii	->	wieś
przysiółek osady	->	wieś
część osady	->	wieś
osada osady	->	wieś
część miasta	->	wieś
kolonia osady	->	wieś
część wsi	->	miasto

Z kolei najczęściej odrzucanym przypadkiem, który jednak występuje w rejestrze PRNG jest relacja:

wieś -> wieś

podrzędne	nadrzędne	liczba
część wsi	wieś	45945
przysiółek wsi	wieś	12444
część miasta	miasto	11350
kolonia wsi	wieś	4417
osada	wieś	3867

podrzędne	nadrzędne	liczba
osada leśna	wieś	2205
kolonia	wieś	1774
leśniczówka	wieś	1220
osada wsi	wieś	809
osada leśna wsi	wieś	234
przysiółek	wieś	104
schronisko turystyczne	wieś	27
leśniczówka	miasto	16
schronisko turystyczne	miasto	14
przysiółek kolonii	wieś	10
osiedle wsi	wieś	7
osada leśna	miasto	6
osiedle	wieś	6
część przysiółka	wieś	5
kolonia kolonii	wieś	4
część kolonii	wieś	3
przysiółek osady	wieś	2
część osady	wieś	2
osada osady	wieś	2
część miasta	wieś	2
dzielnica	miasto	2
dwór	miasto	1
osada kolejowa	wieś	1
zamek	miasto	1
ruiny zamku	dzielnica	1
osada	miasto	1
przysiółek wsi	miasto	1
ruiny zamku	wieś	1
osada młyńska	wieś	1
kolonia osady	wieś	1
część wsi	miasto	1

Tab. 1. Podział na grupy relacji pomiędzy jednostkami które zostały zakwalifikowane jako nadrzędne.

Typ relacji	Liczba
wieś (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	1625
osada (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	411
kolonia (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	290
kolonia (rodz nadrz)-kolonia (rodz podrz)	236
leśniczówka (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	152
osada leśna (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	148
część wsi (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	117
osada leśna (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	89
osada (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	84
osada (rodz nadrz)-przysiółek osady (rodz podrz)	81
osada (rodz nadrz)-część osady (rodz podrz)	73
kolonia (rodz nadrz)-przysiółek kolonii (rodz podrz)	72
osada leśna (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	71
leśniczówka (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	65
leśniczówka (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	60
część miasta (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	59
wieś (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	57
część wsi (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	51
osada leśna (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	47
osada (rodz nadrz)-kolonia (rodz podrz)	46
część miasta (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	41
leśniczówka (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	41
osada (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	37
osada (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	37
osada (rodz nadrz)-leśniczówka (rodz podrz)	33
kolonia (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	32
kolonia (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	30
wieś (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	29
osada (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	28
kolonia (rodz nadrz)-kolonia kolonii (rodz podrz)	27
leśniczówka (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	26
kolonia (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	25
osada leśna (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	25
osada leśna (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	24
wieś (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	23
przysiółek wsi (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	22
leśniczówka (rodz nadrz)-część miasta (rodz podrz)	21

Typ relacji	Liczba
leśniczówka (rodz nadrz)-kolonia (rodz podrz)	20
leśniczówka (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	20
przysiółek wsi (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	20
część wsi (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	18
kolonia wsi (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	17
część miasta (rodz nadrz)-część miasta (rodz podrz)	16
osada leśna (rodz nadrz)-kolonia (rodz podrz)	16
część wsi (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	15
kolonia wsi (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	15
kolonia wsi (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	15
osada (rodz nadrz)-kolonia osady (rodz podrz)	15
osada (rodz nadrz)-osada osady (rodz podrz)	15
osada leśna (rodz nadrz)-leśniczówka (rodz podrz)	15
kolonia wsi (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	14
kolonia wsi (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	14
leśniczówka (rodz nadrz)-leśniczówka (rodz podrz)	14
osada wsi (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	14
wieś (rodz nadrz)-kolonia (rodz podrz)	14
osada (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	12
wieś (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	12
część miasta (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	11
część miasta (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	10
kolonia (rodz nadrz)-leśniczówka (rodz podrz)	10
osada leśna wsi (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	10
osada wsi (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	10
część miasta (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	9
kolonia (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	9
przysiółek wsi (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	9
wieś (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	9
część wsi (rodz nadrz)-osada osady (rodz podrz)	8
przysiółek (rodz nadrz)-przysiółek (rodz podrz)	8
część wsi (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	7
część wsi (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	7
osada (rodz nadrz)-część miasta (rodz podrz)	7
osada wsi (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	7
przysiółek wsi (rodz nadrz)-kolonia (rodz podrz)	7
kolonia (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	6

Typ relacji	Liczba
osada wsi (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	6
osada wsi (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	6
miasto (rodz nadrz)-część wsi (rodz podrz)	5
osada (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	5
przysiółek wsi (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	5
część miasta (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	4
część wsi (rodz nadrz)-osada wsi (rodz podrz)	4
kolonia (rodz nadrz)-osada kolonii (rodz podrz)	4
miasto (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	4
osada leśna (rodz nadrz)-osada wsi (rodz podrz)	4
osada leśna wsi (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	4
osada leśna wsi (rodz nadrz)-osada leśna wsi (rodz podrz)	4
wieś (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	4
wieś (rodz nadrz)-leśniczówka (rodz podrz)	4
część wsi (rodz nadrz)-kolonia (rodz podrz)	3
część wsi (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	3
część wsi (rodz nadrz)-leśniczówka (rodz podrz)	3
kolonia kolonii (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	3
kolonia wsi (rodz nadrz)-osada wsi (rodz podrz)	3
leśniczówka (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	3
leśniczówka (rodz nadrz)-część osady (rodz podrz)	3
osada (rodz nadrz)-przysiółek (rodz podrz)	3
osada leśna (rodz nadrz)-część miasta (rodz podrz)	3
osada leśna (rodz nadrz)-przysiółek kolonii (rodz podrz)	3
osada leśna wsi (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	3
osada leśna wsi (rodz nadrz)-osada wsi (rodz podrz)	3
osada leśna wsi (rodz nadrz)-przysiółek wsi (rodz podrz)	3
osada leśna wsi (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	3
osada wsi (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	3
osada wsi (rodz nadrz)-osada leśna wsi (rodz podrz)	3
przysiółek wsi (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	3
wieś (rodz nadrz)-kolonia kolonii (rodz podrz)	3
wieś (rodz nadrz)-osada osady (rodz podrz)	3
wieś (rodz nadrz)-osada wsi (rodz podrz)	3
wieś (rodz nadrz)-przysiółek osady (rodz podrz)	3
część kolonii (rodz nadrz)-wieś (rodz podrz)	2
część miasta (rodz nadrz)-część osady (rodz podrz)	2

Typ relacji	Liczba
część miasta (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	2
część miasta (rodz nadrz)-schronisko turystyczne (rodz podrz)	2
część wsi (rodz nadrz)-część osady (rodz podrz)	2
część wsi (rodz nadrz)-osada kolonii (rodz podrz)	2
część wsi (rodz nadrz)-przysiółek (rodz podrz)	2
kolonia (rodz nadrz)-część osady (rodz podrz)	2
kolonia (rodz nadrz)-osada wsi (rodz podrz)	2
kolonia wsi (rodz nadrz)-kolonia (rodz podrz)	2
kolonia wsi (rodz nadrz)-kolonia kolonii (rodz podrz)	2
kolonia wsi (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	2
leśniczówka (rodz nadrz)-osada wsi (rodz podrz)	2
osada (rodz nadrz)-osada wsi (rodz podrz)	2
osada leśna (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	2
osada leśna (rodz nadrz)-część osady (rodz podrz)	2
osada leśna (rodz nadrz)-osada leśna wsi (rodz podrz)	2
osada leśna (rodz nadrz)-przysiółek osady (rodz podrz)	2
osada leśna wsi (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	2
przysiółek (rodz nadrz)-kolonia (rodz podrz)	2
przysiółek wsi (rodz nadrz)-przysiółek (rodz podrz)	2
wieś (rodz nadrz)-osada kolonii (rodz podrz)	2
wieś (rodz nadrz)-przysiółek kolonii (rodz podrz)	2
część kolonii (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	1
część miasta (rodz nadrz)-kolonia (rodz podrz)	1
część miasta (rodz nadrz)-leśniczówka (rodz podrz)	1
część miasta (rodz nadrz)-osada osady (rodz podrz)	1
część wsi (rodz nadrz)-część miasta (rodz podrz)	1
część wsi (rodz nadrz)-przysiółek kolonii (rodz podrz)	1
kolonia (rodz nadrz)-przysiółek osady (rodz podrz)	1
kolonia wsi (rodz nadrz)-leśniczówka (rodz podrz)	1
kolonia wsi (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	1
kolonia wsi (rodz nadrz)-osada osady (rodz podrz)	1
kolonia wsi (rodz nadrz)-przysiółek kolonii (rodz podrz)	1
leśniczówka (rodz nadrz)-osada leśna wsi (rodz podrz)	1
leśniczówka (rodz nadrz)-przysiółek osady (rodz podrz)	1
miasto (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	1
miasto (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	1
osada (rodz nadrz)-schronisko turystyczne (rodz podrz)	1

Typ relacji	Liczba
osada leśna (rodz nadrz)-przysiółek (rodz podrz)	1
osada osady (rodz nadrz)-część osady (rodz podrz)	1
osada osady (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	1
osada wsi (rodz nadrz)-część kolonii (rodz podrz)	1
osada wsi (rodz nadrz)-osada wsi (rodz podrz)	1
osada wsi (rodz nadrz)-przysiółek osady (rodz podrz)	1
przysiółek (rodz nadrz)-część przysiółka (rodz podrz)	1
przysiółek (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	1
przysiółek (rodz nadrz)-osada (rodz podrz)	1
przysiółek (rodz nadrz)-osada leśna (rodz podrz)	1
przysiółek wsi (rodz nadrz)-część osady (rodz podrz)	1
przysiółek wsi (rodz nadrz)-kolonia wsi (rodz podrz)	1
wieś (rodz nadrz)-część miasta (rodz podrz)	1
wieś (rodz nadrz)-osada leśna wsi (rodz podrz)	1
wieś (rodz nadrz)-przysiółek (rodz podrz)	1

Tab. 2. Podział na grupy relacji pomiędzy jednostkami, które nie zostały zakwalifikowane jako nadrzędne.

Opisaną wyżej procedurę stworzenia unikatowych identyfikatorów dla miejscowości nadrzędnych w rejestrze PRNG należy zweryfikować w przyszłości w oparciu o inne rejestry państwowe zawierające zestawienia miejscowości oraz określające relacje mereologiczne między nimi (np. BDOO, BDOT czy też GUS-SIMC). W sumie, w wyniku opisanego wyżej przekształcenia zasobu źródłowego PRNG, w wyniku importu do bazy danych powstało 124 729 miejscowości (metaobiektów) i ich 155 635 manifestacji (różnego typu). Każda manifestacja jest datowana na 18 lipca 2016 (data publikacji tych danych przez GUGIK).

1.1.2. Harmonizacja i aktualizacja

Dodatkowo, w bardzo zbliżonej procedurze, na podstawie danych Atlasu Historycznego Polski (atlasfontium.pl), do bazy danych 'ontohgis' załadowane zostały nazwy, typy oraz położenie miejscowości datowane na rok 1600. Zostały przy tym uwzględnione tylko miejscowości posiadające numer PRNG, a więc tożsame z miejscowościami współczesnymi. Powstało w ten sposób 17 857 manifestacji dla nazwy oraz tyle samo dla położenia oraz typu miejscowości. Biorąc pod uwagę, że zbiory danych zewnętrznych mogą zawierać miejscowości nie istniejące w zasobie, został przygotowany skrypt aktualizujący bazę danych 'ontohgis' w ten sposób, że dla miejscowości już istniejących w tabeli *VariableSettlements* tworzone są tylko nowe manifestacje położenia, nazwy, typu (wszystkie lub wybrane), natomiast w przypadku miejscowości nie istniejącej w tabeli *VariableSettlements* tworzony jest rekord w tej tabeli i nowe manifestacje położenia, nazwy, typu (raport techniczny oraz skrypt znajdują się w załączniku).

1.2. Jednostki administracyjne

1.2.1. Pierwotne zasilenie bazy danych

Jak zostało powiedziane wyżej jako podstawowa warstwa geometryczna (Least Common Geometry, LCG) przyjęte zostały obręby ewidencyjne z 2017 r. System dopuszcza podział w przyszłości takich jednostek (obrębów) na mniejsze, np. w celu wydzielenia historycznej odrębnej jednostki administracyjnej mniejszej niż dzisiejszy obręb ewidencyjny lub go przecinającej. Uniemożliwia jednak zmianę przebiegu istniejących kształtów. Taka reguła ułatwia diachroniczną harmonizację danych oraz porównywanie przebiegu granic, w tym efektywne stosowanie metody retrogresywnej przy wytyczaniu granic historycznych.

Pierwotne zasilenie bazy danych współczesnymi obrębami ewidencyjnymi oraz ich atrybutami (nazwą gminy, powiatu, województwa) wymagało wprowadzenia do danych źródłowych pewnych modyfikacji. Chodziło głównie o wprowadzenie numerów typów jednostek administracyjnych, korespondujących z opracowaną ontologią, analogicznie jak w przypadku miejscowości. Zadanie to jest o tyle proste, że współczesny podział administracyjny wymaga uwzględnienia tylko 3 poziomów jednostek administracyjnych w ich zgeneralizowanej hierarchii: gmina, powiat, województwo. Następnie każdy wiersz z tabeli wejściowej został przetworzony na zestaw rekordów we wszystkich tabelach manifestacji jednostek podziału terytorialnego (JPT), z uwzględnieniem tego, że tworzone JPT są unikalne, czyli jeśli kolejny rekord (obręb), zawiera te same JPT to nie są one duplikowane. Na podstawie wykonanego mapowania typów, w czasie przetwarzania następowało uwzględnienie łączenia nazw z odpowiednimi identyfikatorami typów.

Na etapie przygotowania danych, oprócz podania właściwych numerów typów jednostek administracyjnych (45: gmina, 46: powiat, 47: województwo, 48: państwo), pobrano dane o nazwach gmin, powiatów, województw z bazy TERYT (GUS), która zawiera informacje na ten temat. Warto dodać, że dane o powierzchni jednostek podziału terytorialnego w corocznym raporcie GUS „Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym” podawana jest wg wykazów państwowego rejestru granic i powierzchni jednostek podziałów terytorialnych kraju (PRG). Zbiory te powinny być więc spójne. Informacje o nazwach pobrane z TERYT posłużyły do przygotowania manifestacji nazw JPT, zaś obręby ewidencyjne posłużyły do zasilenia manifestacji geometrycznej (obszaru)². Typ jednostki administracyjnej nie wchodzi w skład jej manifestacji, gdyż zgodnie z przyjętym założeniem – zmiana typu jednostki administracyjnej powoduje jej zanik.

---

2 Więcej na temat architektury powstawania manifestacji geometrycznych dla JPT, por. rozdział poświęcony strukturze bazy danych ‘ontohgis’.

W ten sposób w tabeli *VariableAdministrativeUnits* powstało 2906 jednostek administracyjnych (państwo, 16 województw, 380 powiatów oraz 2509 gmin, a także 2906 manifestacji nazw oraz 2906 manifestacji obszarów dla 2017 roku. Liczba gmin podawana wyżej różni się nieznacznie od oficjalnie podawanej (2478). W procedurze uzgadniania jednostek administracyjnych między rejestrem PRG oraz TERYT (GUS) uwidoczniło się szereg niespójności między tymi dwoma zbiorami danych. Okazało się m.in., że jest problem z 3 obszarami miejskimi (Warszawa, Kraków, Łódź), dla których identyfikatory gmin w obrębach ewidencyjnych PRG odnoszą się do nieistniejących identyfikatorów gmin w tabeli gmin TERYT (GUS). Prawdopodobnie GUGIK „zreformował” system identyfikacji gmin w tych 3 obszarach. Dla przykładu: istnieje obręb o kodzie identyfikacyjnym: 106103_9.0035, gdzie kolejne pary cyfr to: 10 to województwo, 61 to powiat, 03 to gmina, _9 to typ gminy, .0035 to nr obrębu, czyli 106103 to identyfikator gminy (bez określania jej typu). Tymczasem w zbiorze gmin nie istnieje gmina 106103. Gmina, na terenie której leży ten obręb ma w tabeli gmin kod identyfikacyjny 106101. W przeciwieństwie do całej reszty kraju dla powyższych 3 miast nie istnieją identyfikatory gmin znajdujące się w zbiorze obrębów (około 2 tys. obrębów). Dotyczy to zarówno wersji PRG sprzed kilku lat (v.15) jak i bieżącej (v.22). Niespójności tego typu, o których więcej pisze J. Zieliński w odrębnym rozdziale tego opracowania, nie wpływają w zasadniczy sposób na architekturę i strukturę systemu, jednak dla utrzymania spójności danych historycznych i współczesnych powinny być w przyszłości rozwiązane.

1.2.2. Harmonizacja i aktualizacja

Bardziej złożona procedura, głównie ze względu na charakter geometrii, dotyczy harmonizacji i aktualizacji jednostek administracyjnych. Zbiory zewnętrzne dotyczące jednostek administracyjnych mogą być przygotowane w dwojaki sposób:

1. w oparciu o istniejące obręby ewidencyjne (warstwę z bazy danych ‘ontohgis’);
2. w oparciu o dowolną, inną geometrię niezgodną, z przebiegiem obrębów ewidencyjnych.

Harmonizacja i przygotowanie zbiorów danych w każdym z opisanych scenariuszy wygląda inaczej, przy czym jest bardziej złożona w drugim przypadku.

Ad. 1. Scenariusz, gdy zewnętrzny zbiór danych dla historycznych podziałów JPT zostanie przygotowane w oparciu o topologię warstwy obszarów (pierwotnie obrębów ewidencyjnych) bazy danych ‘ontohgis’ jest mało prawdopodobna, jednak należy brać ją pod uwagę. Aby opracować procedurę włączenia takiego zbioru do bazy danych, dla potrzeb testowych, współczesne obręby ewidencyjne otrzymały atrybuty historycznych jednostek administracji terytorialnej dla pięciu przekrojów czasowych: 1368, 1580, 1790, 1900 i 1933, których źródłem były mapy zawarte w Atlasie Rzeczypospolitej Polskiej (1993-1997). Dla każdego z tych przekrojów czasowych przygotowano dane dotyczące podziałów świeckich wyższego rzędu – najczęściej były to województwa, gubernie, prowincje, departamenty, rejencje, prowincje. PRG

w wersji pierwotnej zawierał 53969 obrębów ewidencyjnych. 5 obrębów zostało podzielonych, aby dostosować współczesne granice do granic historycznych (dodatkowym obrębom zostały dodane postfixy do identyfikatorów, w postaci: `_[cyfra]` (dopisywane na końcu kodu w kolumnie `'jpt_kod_je'`). Następnie, analogicznie jak w przypadku współczesnych jednostek podziału terytorialnego zostały wprowadzone ontologiczne identyfikatory typów jednostek administracyjnych. Tak przygotowane dane stały się podstawą stworzenia po 49 manifestacji nazw i obszarów JPT dla 1368 r., 48 dla 1580 r., 47 dla 1790 r., 39 dla 1900 r. oraz 33 dla 1933 r.

Ad. 2. W opisanej wcześniej procedurze zgodność struktury danych źródłowych (wejściowych) ze strukturą i topologią danych w bazie `'ontohgis'` bardzo ułatwiały przeprowadzenie całego procesu. Dodatkowo, wprowadzane do systemu jednostki administracji terytorialnej nie miały swojej reprezentacji, więc nie było konieczności weryfikacji przez skrypt czy dana jednostka administracyjna w bazie już istnieje czy dopiero należy ją stworzyć. Duża część istniejących czy będących w przygotowaniu zbiorów zewnętrznych, powstaje poza systemem `'ontohgis'`. Jako testowy zbiór zewnętrzny przygotowany na własnej, całkowicie odrębnej od obrębów ewidencyjnych osnowie geometrycznej zostały wykorzystane granice Atlasu historycznego Polski dla II połowy XVI wieku (jako datę docelową zasobu przyjmuje się rok 1600). Oprócz odrębności topologicznej zasób ten zawiera jednostki administracyjne, które istnieją już w bazie danych i odpowiadają województwom z 1580 r., które zostały wcześniej wprowadzone do systemu (zob. Ad. 1). Każde z województw Korony w XVI wieku otrzymało już wcześniej swój unikatowy identyfikator w tabeli `VariableAdministrativeUnits`. Całą procedurę należało przeprowadzić w dwóch krokach: (2a) najpierw dokonać harmonizacji i przygotowania danych dostosowując osnowę geometryczną do warstwy w bazie danych `'ontohgis'` (`AdministrativeUnitAreas`), a następnie (2b) zasilić bazę danych w taki sposób, aby dla JPT już istniejących w tabeli `VariableAdministrativeUnits` skrypt tworzył tylko nowe manifestacje obszaru oraz nazwy, w rozszerzonej wersji także zależności mereologicznych między jednostkami, natomiast w przypadku JPT nie istniejących jeszcze w bazie tworzył nowy rekord w tabeli `VariableAdministrativeUnits` i nowe manifestacje obszaru, nazwy oraz relacji mereologicznych.

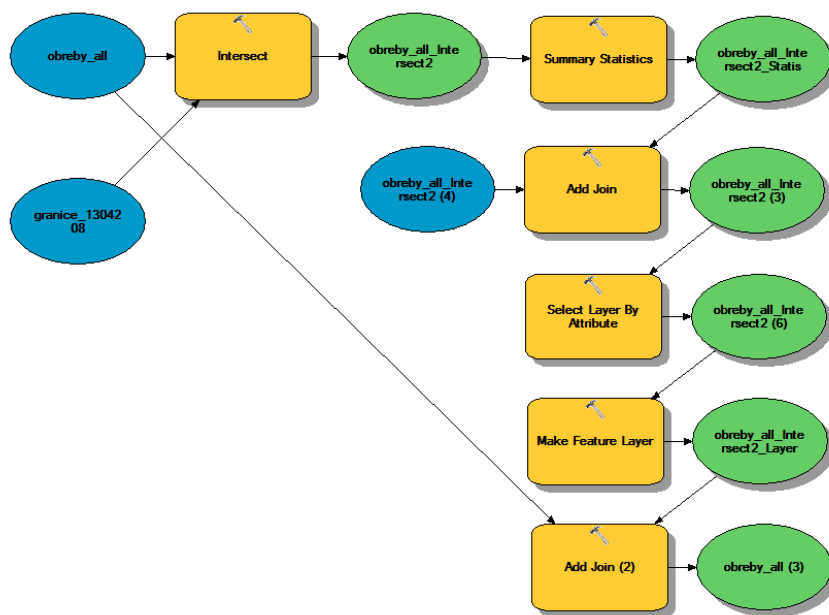
Ad. 2a. Harmonizację geometryczną jednostek administracyjnych i ich granic wykonano w trzech etapach. W ich realizacji wykorzystano oprogramowanie geoinformacyjne Esri ArcGIS oraz standardowe funkcje geoprzestrzenne. Opisaną niżej procedurę można wykonać także przy wykorzystaniu innego oprogramowania desktop (np. QGIS) lub przy użyciu zapytań SQL w przestrzennej bazie danych (np. PostgreSQL/Postgis).

Pierwszy etap obejmował przeniesienie atrybutów jednostek administracyjnych pochodzących z danych AHP do warstwy współczesnych obrębów ewidencyjnych znajdujących się w bazie projektu. Etap ten został wykonany w pełni automatycznie. Założono, że atrybuty jednostek administracyjnych z AHP zostaną automatycznie przypisane do obrębów przy założeniu, że w przypadku, kiedy obręb ewidencyjny znajduje się w dwóch lub więcej jednostkach AHP

do obrębu zostaną przypisane atrybuty tej jednostki administracyjnej AHP, w granicach której położona jest większa część obrębu. Czynność tę wykonano za pomocą narzędzia *Intersect*, które pozwoliło na przecięcie granic obrębów ewidencyjnych oraz granic jednostek administracyjnych z danych AHP. Następnie obliczono statystyki po intersekcji za pomocą narzędzia *Summary statistics*. W kolejnym kroku za pomocą narzędzia *Join* do obrębów dodano informację o maksymalnej powierzchni - umożliwiło to wybór obrębów o maksymalnych powierzchniach z wykorzystaniem narzędzia *Select By Attributes*. Następnie do widoku mapy dodano wynik selekcji jako nową warstwę za pomocą narzędzia *Create layer from selected feature*. W efekcie dane o maksymalnych powierzchniach przypisano do źródłowych obrębów za pomocą narzędzia *Join Data*.

Wymienione czynności zaimplementowano w postaci modelu opracowanego z wykorzystaniem funkcjonalności *Model Builder* w programie ArcGIS 10.5. Model zaprezentowano na rycinie 1.

Ryc. 1. Model opracowany na potrzeby przeniesienia atrybutów z jednostek administracyjnych AHP do warstwy obrębów ewidencyjnych

Etap drugi obejmował opracowanie procedury pozwalającej na automatyczną aktualizację błędów po przeniesieniu atrybutów z warstwy AHP do warstwy obrębów powstałych na skutek przypisania z zastosowaniem „warunku większościowego” w pierwszym etapie. Na wstępie należało wskazać w warstwie obrębów ewidencyjnych takie poligony, które zawierają błędny atrybut przypisany po pierwszym etapie związanym z przeniesieniem atrybutów na podstawie warunku większościowego (warunku maksymalnej powierzchni). W tym celu wykorzystano warstwę obrębów ewidencyjnych, warstwę granic AHP oraz pomocniczo warstwę zawierającą punkty AHP, które reprezentują miejscowości w II połowie XVI wieku. Następnie

za pomocą narzędzia *Spatial Join* połączono warstwę punkty AHP z warstwą granic AHP oraz warstwę punkty AHP z warstwą obrębów ewidencyjnych. Po połączeniu jedna warstwa punktów AHP zawierała atrybuty z warstwy obrębów ewidencyjnych (w tym atrybuty pochodzące z warstwy granic AHP przyłączone w etapie pierwszym), natomiast druga warstwa punktów AHP atrybuty z warstwy granice AHP.

Celem dołączenia do warstwy punktów AHP: (a) atrybutów z warstwy obrębów ewidencyjnych przyłączonych w etapie pierwszym z granic AHP oraz (b) atrybutów z warstwy granic AHP było zidentyfikowanie tych punktów AHP, które zawierają różne wartości dla tych samych jednostek podziału terytorialnego (powiatów, województw, parafii, dekanatów, archidiakonatów i diecezji). W tym celu przygotowano selekcję tych punktów AHP, w których istnieje niezgodność między atrybutami dołączonymi z warstwy granic AHP i warstwy obrębów ewidencyjnych. Weryfikowano następujące wartości atrybutów: 'g_parafia', 'g_dekanat', 'g_archidiakonat', 'g_diecezja', 'g_powiat' oraz 'g_woj'. Weryfikację zgodności atrybutów przeprowadzono analogicznie dla wszystkich rozważanych atrybutów. W wyniku zastosowania tej procedury otrzymano 860 punktów AHP z przypisanymi błędnie wartościami atrybutu 'g_parafia' – największa liczba błędów dotyczyła najmniejszych terytorialnie jednostek administracyjnych. Punkty te były położone w 801 obrębach ewidencyjnych.

W kolejnym kroku ze źródłowej warstwy zawierającej obręby ewidencyjne wybrano wyłącznie obręby zawierające tylko jeden punkt AHP. W tym celu do warstwy obrębów ewidencyjnych za pomocą narzędzia *Spatial Join* dołączono warstwę punktów AHP. W warstwie obrębów po połączeniu, w atrybucie 'join count' program przypisał liczbę punktów znajdujących się w danym obrębie. Wyniku przeprowadzonej analizy zlokalizowano 17 331 obrębów zawierających po jednym punkcie AHP. Wybrane w wyniku analizy obręby ewidencyjne wyeksportowano do odrębnej warstwy.

W ostatnim kroku do warstwy obrębów zawierających tylko jeden punkt AHP za pomocą narzędzia *Join*, wykorzystującego unikatowy numer obrębu ewidencyjnego, dołączono uprzednio wygenerowaną tabelę zawierającą punkty AHP z przypisanymi błędnie wartościami atrybutu 'g_parafia' (860 punktów). W efekcie otrzymano 386 obrębów ewidencyjnych zawierających błędy w atrybucie 'g_parafia', którym następnie automatycznie zaktualizowano wartości atrybutu 'g_parafia'. Aktualizację wykonano w bazie danych Postgresql/Postgis, ale można ją przeprowadzić w dowolnym programie bazodanowym.

Ostatni, trzeci etap polegał na manualnej edycji warstwy obrębów ewidencyjnych w celu aktualizacji i korekty pozostałych 415 obrębów ewidencyjnych zawierających błędne wartości w kolumnie 'g_parafia' i jednocześnie więcej niż jeden punkt AHP. Sytuacja taka oznaczała, że przez obręb ewidencyjny przebiegała granica dwóch historycznych parafii i należało podzielić obręb tak, aby poszczególne jego części i punkty w nim leżące znalazły się w parafiach zgodnych z granicami AHP. Teoretycznie można wykorzystać w tym celu funkcję automatycznego

podziału obszaru między punkty np. diagramy Woronoja, jednak ze względu na konieczność uwzględnienia przy wytyczaniu granic przeszkód naturalnych, np. rzek, za bardziej właściwą uznano metodę weryfikacji ręcznej na podkładzie map historycznych. Opisana wyżej procedura przeprowadzona względem parafii jako najniższej jednostki administracji kościelnej umożliwiła łatwą aktualizację atrybutów dla jednostek wyższego rzędu (dekanatów, archidiakonatów i diecezji). W podobnym modelu przeprowadzono harmonizację dla powiatów i województw w II połowie XVI wieku.

Ad.2b. W wyniku harmonizacji danych przestrzennych i atrybutowych powstała warstwa danych w formacie .shp, która może być podstawą zasilenia bazy danych 'ontohgis'. Utrzymała ona topologiczną zgodność z istniejącą już w bazie danych warstwą przestrzenną bazującą na obrębach ewidencyjnych. Zawiera także kolumny z atrybutami opisującymi przynależność każdego obszaru do właściwej jednostki administracyjnej w II połowie XVI w. – powiatu, województwa, parafii, dekanatu, archidiakonatu i diecezji. Analiza porównawcza przeprowadzona metodą wizualną wskazała na większe lub mniejsze różnice w przebiegu między źródłowymi granicami AHP a granicami wygenerowanymi na podstawie agregacji obrębów. Całe zagadnienie jest bardziej złożone i dotyczy metodyki wyznaczania granic historycznych oraz metody retrogresywnej w kartografii historycznej. Krytycy prezentowanej w tym opracowaniu metody zwracają uwagę na sztuczność współczesnych granic obrębów ewidencyjnych, zwłaszcza na obszarach, które uległy silnym przekształceniom industrialnym oraz urbanizacji. Twierdzą tym samym, że nie mogą one być podstawą wyznaczania granic historycznych. Zwolennicy z kolei wskazują na wady tradycyjnej metody wyznaczania linearnych granic historycznych, zwłaszcza dla epoki przedprzemysłowej, gdzie prowadzenie linii granicznej w wielu sytuacjach nie opiera się na żadnych przesłankach i jest wynikiem dość arbitralnej decyzji kartografa. Wskazują przy tym na zalety wynikające z harmonizacji oraz zgodności topologicznej, która ułatwia stosowanie badań porównawczych. Dostosowywanie i adaptacja współczesnych obrębów ewidencyjnych dla rekonstrukcji granic historycznych przy wykorzystaniu metody retrogresywnej wydaje się w tym momencie najlepszą drogą do uzyskania spójnego obrazu przekształceń jednostek administracji terytorialnej.

W celu zasilenia bazy danych 'ontohgis' przygotowaną w wyniku harmonizacji warstwą granic zawierającą informacje o podziałach dla II połowy XVI wieku został przygotowany odpowiedni skrypt (raport techniczny oraz skrypt znajdują się w załączniku). Należy przy tym pamiętać o określeniu typu importowanej jednostki administracyjnej wg klucza odwołującego się do ontologii JPT – w tym przypadku, dla 1600 roku oznaczało to zastosowanie dwóch systemów administracyjnych:

- dla jednostek podziału świeckiego: „Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569-1795)” (id: 14), w jego ramach typy: „powiat” (id: 80) oraz „województwo” (id:82),

- dla jednostek administracji kościelnej: „Kościół katolicki ob. łacińskiego” (id: 26), w jego ramach typy: „parafia” (id: 144), „dekanat” (id:145), „archidiakoniat” (id:146), „diecezja” (id: 147).

W przypadku już wcześniej istniejących jednostek administracyjnych (w tym przypadku województw wprowadzonych dla 1580 r.) identyfikowane są dane odpowiedniego meta-obiektu w tabeli *VariableAdministrativeUnits* i tworzone są powiązane z nim manifestacje cząstkowe reprezentujące odpowiednio nazwę tego obiektu, jego obszar w określonym momencie czasowym oraz relację mereologiczną z jednostką wyższego rzędu jeżeli istnieje. Z kolei w przypadku nowych jednostek proces wprowadzania danych rozpoczyna się od utworzenia nowego meta-obiektu reprezentującego nową jednostkę administracyjną. Po jej utworzeniu przeprowadzane są te same czynności co w przypadku jednostek występujących już wcześniej związane z tworzeniem odpowiednich manifestacji.

2. Dane jednostkowe

2.1. Identyfikacja miejscowości oraz jednostek administracyjnych

Zgodnie z założeniami przedstawionymi we wstępnej części rozdziału, oprócz masowego i „wydarzeniowego” zasilenia bazy danych, należy uwzględnić także wprowadzanie danych jednostkowych ze źródeł historycznych w celu uzupełnienia lub aktualizacji istniejącego zasobu dotyczącego miejscowości oraz podziałów administracyjnych. Stworzone rozwiązania informatyczne umożliwiają taką edycję danych, zarówno w zakresie tworzenia nowych obiektów (miejscowości, JPT) jak też tworzenia oraz edycji manifestacji dotyczących nazwy, położenia geograficznego (zasięgu) oraz typu. Pominięty zostanie przy tym opis bezpośredniej pracy z bazą danych czy to przy pomocy języków baz danych (SQL) czy to za pośrednictwem dedykowanych aplikacji (PgAdmin, EMS SQL Manager, Quantum GIS) obsługujących tabele lub perspektywy (widoki) bazy danych PostgreSQL. Przedstawiona zostanie natomiast architektura testowej aplikacji internetowej do aktualizacji informacji na temat miejscowości w bazie danych ‘ontohgis’.

Niezależnie od trybu pracy, bezpośrednio w bazie danych czy też poprzez dedykowane aplikacje został przygotowany trójstopniowy, hierarchiczny model dostępu i edycji danych (Anonymous User, LoggedIn User, Administrator), przy czym najniższy poziom oznacza dostęp do danych na poziomie odczytu, wyszukiwania i pobierania, zaś najwyższy uprawnia do administracji całego systemu. Kluczowy jest poziom środkowy (LoggedIn User), który obejmuje zarówno edycję danych jak też ich walidację przez ekspertów dziedzinowych. Właśnie na tym poziomie użytkownik systemu napotyka największe trudności związane z identyfikacją oraz utożsamieniem miejscowości oraz jednostek administracyjnych. Obszerne rozważania na ten temat w wymiarze krytyki materiału źródłowego zawiera pierwsza część niniejszego opra-

cowania („Case studies”), zaś od strony teoretycznej i ontologicznej część druga („Ontologia dziedzinowa ‘ontohgis’”). Niżej zostaną podane tylko ogólne uwagi, odwołujące się niekiedy do poprzednich części pracy, które mają związek z prowadzeniem kwerendy i pracą badawczą w oparciu o przygotowane narzędzia informatyczne. Dotyczą one głównie miejscowości, ale mogą być także rozciągnięte na jednostki administracyjne. Powinny być brane pod uwagę zarówno przez użytkownika wprowadzającego dane do systemu (np. testowej aplikacji Onto-Form), jak też przez eksperta dziedzinowego dokonującego walidacji danych.

Jedną z najważniejszych decyzji, którą należy podjąć wprowadzając informacje do systemu dotyczy powiązania informacji źródłowej z już istniejącym w bazie danych obiektem (miejscowością lub jednostką administracyjną). Problemy z identyfikacją geograficzną, zarówno miejscowości jak i jednostek administracyjnych w przeszłości, mają dwie płaszczyzny.

1. Pierwsza ma charakter bardziej epistemologiczny (źródłoznawczy) i dotyczy kwestii powiązania informacji ze źródła pisanego z konkretnym obiektem przestrzennym. W niektórych sytuacjach historyk napotyka duże trudności przy utożsamianiu przestrzennym informacji geograficznej ze źródeł pisanych.
2. Druga płaszczyzna, którą można określić jako ontologiczną, dotyczy zmiany nazwy, położenia oraz typu miejscowości a także relacji między poszczególnymi miejscowościami w przestrzeni i w czasie. Należy przyjąć bowiem jednolite kryteria odróżniające zmianę (nazwy, położenia, typu) od zerwania ciągłości ontologicznej miejscowości, która oznaczała zanik jednej miejscowości i powstanie innej.

Identyfikacja i utożsamienie miejscowości ze sobą odbywa się zarówno w oparciu o źródła pisane jak i kartograficzne. Źródła pisane informują przede wszystkim o nazwie miejscowości oraz jej cechach takich jak typ, przynależność administracyjna, liczba ludności, własność. Rzadziej – choć są tutaj oczywiście wyjątki np. *Opisanie parafii litewskich z II połowy XVIII w.* – dostarczają informacji o topografii terenu, cechach fizjograficznych czy przebiegu granic. Elementy te są rekonstruowane najczęściej na podstawie źródeł kartograficznych, które podają także nazwy własne, a przez różne metody reprezentacji kartograficznej informują o typie miejscowości, niekiedy własności czy wielkości osiedli oraz przedstawiają przebieg granic.

Kluczową rolę w identyfikacji miejscowości odgrywa charakter źródła oraz sposób podawania informacji o jednostkach osadniczych. Urzędowe rejestry miejscowości są zjawiskiem późnym na ziemiach polskich i pojawiają się powszechnie od II połowy XVIII w. Wiążą się z modernizacją państwa oraz kształtowaniem nowoczesnej administracji. W okresie wcześniejszym informacje o miejscowościach czerpane są ze źródeł, których zadaniem nie była rejestracja miejscowości, ale inne cele: podatkowe (rejestry podatkowe), gospodarcze (lustracje, spisy beneficjów) czy sądowe (zapisy transakcji). Wpływ charakteru źródła na sposób rejestracji miejscowości widać jeszcze w XIX wieku – za przykład niech posłuży sytuacja dwóch miejscowości **Turowszczyzna** oraz **Zubacze** na terenie obecnego powiatu hajnowskiego. W wy-

kazie własnościowym z 1890 r. (Spis 1890, s. 146-147), oprócz wsi (деревня) Turowszczyzna oraz wsi (село) Zubacze pojawiają się majątki (имение) Zubacze, Turowszczyzna-Zubacze, Zubacze-Turowszczyzna. W świetle dostępnych źródeł kartograficznych majątki te są trudne do wyodrębnienia - istniała z pewnością odrębność własnościowa (Konstantyn Kunachowicz – majątek Turowszczyzna-Zubacze, Józef Kunachowicz – majątek Zubacze-Turowszczyzna, Tytus Pusłowski, Aleksandra Bajkowska – majątek Zubacze). Widać wyraźnie, że spis z 1890 r. ma charakter bardziej własnościowy niż topograficzno-geograficzny. W wykazie z 1905 r. (s. 78, 87) znajdują się dwie odrębne miejscowości: wsi (деревня) Zubacze i Turowszczyzna oraz dwa majątki (имение) Zubacze i Turowszczyzna. W związku z tym zapis o połączonej miejscowości Zubacze-Turowszczyzna w rubryce „nazwa osady” (Название поселений) w spisie z 1890 r. należy traktować pomocniczo w stosunku do kolumny podającej właścicieli ziemskich. Spis z 1890 r. dotyczy – jak sama nazwa wskazuje – właścicieli ziemskich, zaś spis z 1905 r. – dotyczy miejscowości. To samo należy wziąć pod uwagę przy analizie map topograficznych – nie jest ich celem wyszczególnienie miejscowości, lecz oddanie topografii terenu (głównie dla celów wojskowych); zupełnie inny charakter będzie miał Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, gdzie głównym przedmiotem spisu była rejestracja miejscowości oraz obiektów topograficznych.

Z wyżej wymienionych powodów w przygotowaniu map osadnictwa historycznego, tam gdzie jest to możliwe, powinny być w pierwszym rzędzie wykorzystane spisy miejscowości, a nie inne źródła, gdzie nazwy miejscowości stanowią tylko atrybut opisowy dla rejestracji innych zagadnień. Większość wartości będą miały np. wizytacje kanoniczne czy opisy topograficzne (szkice czy opisy Karola Perthéesa z II połowy XVIII w.) niż rejestry podatkowe. Celem podawania nazw miejscowych w wizytacjach, przy różnych zastrzeżeniach, była rejestracja miejscowości należących do parafii (villae parochiales), a nie spis właścicieli odprowadzających podatek. Dokładniejsza analiza rejestrów poborowych wskazuje, że miejscowości i parafie podawane w nagłówkach pozycji spisowych miały tylko znaczenie pomocnicze i porządkujące. Najważniejszymi informacjami był płatnik podatku oraz podstawa opodatkowania – niekiedy podawana zbiorczo z kilku miejscowości położonych w różnych parafiach, a nawet powiatach, a należących do tej samej osoby³.

Fundamentalnym elementem procesu analitycznego w badaniach dotyczących dziejów osadnictwa oraz podziałów terytorialnych jest powiązanie informacji źródłowych z konkretnymi, odniesionymi przestrzennie, punktami osadniczymi (np. miasto, wieś, folwark) lub jednostkami administracyjnymi (np. gmina, parafia). Takiej identyfikacji służy głównie nazewnictwo i położenie geograficzne, a w wątpliwych sytuacjach także dodatkowe cechy wspólne analizo-

---

3 Na temat wartości rejestrów poborowych zob. K. Boroda, *O przydatności rejestrów poborowych*, s. 21–38; M. Butkiewicz, *Wartość rejestrów poborowych*, s. 127–145.

wanych obiektów – typ jednostki, przynależność do jednostki administracyjnej, własność, wielkość (liczba ludności) itd. Nie zmienia to faktu, że w wielu przypadkach jednoznaczna identyfikacja budzi wątpliwości albo jest całkowicie niemożliwa. Nawet dokładne badania prowadzone w mikroskali nie dają pewności rozstrzygnięcia. Ciekawym przykładem, pokazującym pełny wachlarz środków i metod służących identyfikacji miejscowości w czasie i przestrzeni, może być niedawne studium R. Sikorskiego poświęcone wsi Newlende alias Herczigiswalde⁴. Napotkane trudności można usystematyzować wg trzech kryteriów: cecha identyfikująca, typ źródła oraz typ identyfikacji (synchroniczna, diachroniczna).

Podstawowa czynność badawcza w procesie identyfikacji polega na powiązaniu informacji o jednej miejscowości z dwóch źródeł pisanych, z dwóch źródeł kartograficznych lub ze źródła pisanego i ze źródła kartograficznego. Bardzo rzadko, a im dalej w przeszłość wręcz sporadycznie, istnieje możliwość porównywania informacji pochodzących z tego samego okresu, np. z konkretnego roku. Zazwyczaj badania geograficzno-historyczne prowadzone są dla określonego przedziału czasowego, w oparciu o szerszą podstawę źródłową – pisaną i kartograficzną – wytworzoną w różnych latach. Wraz ze wzrostem odstępów czasowych między analizowanymi źródłami stopień prawdopodobieństwa wnioskowania maleje. Na szczęście procesy osadnicze i zmiany nazw, jeżeli nie ma okoliczności nadzwyczajnych (zmiany granic politycznych, zmiana ustroju politycznego) przebiegają ewolucyjnie. Zawsze jednak należy pamiętać o relacji zachodzącej między czasem wykorzystywanych źródeł a okresem historycznym, dla którego wykonuje się rekonstrukcję krajobrazu kulturowego lub przyrodniczego.

Jednym z najważniejszych problemów jest sposób reprezentacji oraz rejestracji miejscowości, które, przy jednej nazwie własnej, otrzymują w źródłach pisanych kategorie łączone lub złożone, np. wieś i folwark, folwark i leśniczówka. Opisane sytuacje niekiedy komplikuje dodatkowo charakter zabudowy rozproszonej (np. osadnictwo olęderskie) – nawet na dokładnych dawnych mapach topograficznych dość trudno ustalić przynależność poszczególnych domostw do konkretnej miejscowości. Należy przywołać w tym miejscu metodę krytyki wynikającą z doświadczenia *Atlasu historycznego Polski* w odniesieniu do folwarków czy młynów lub innych obiektów gospodarczych. Henryk Rutkowski wskazał trzy elementy determinujące odrębność osad: wyodrębnienie przestrzenne zabudowy, odgraniczenie terenu danej miejscowości od innych miejscowości oraz nazwa własna⁵. Takie podejście koresponduje częściowo z podejściem współczesnym oraz definicją miejscowości przyjętą w projekcie. Elementem decydującym okazuje się w tym przypadku odrębność przestrzenna, najlepiej wyrażona w źródłach kartograficznych przez odrębną etykietę nazwy własnej miejscowości (nie mylić ze skrótem dla typu obiektu topograficznego). Jeżeli folwark ma tę samą nazwę co wieś i leży w jej bezpo-

---

4 R. Sikorski, *Sprawa wsi Newlende*, s. 207-215.

5 H. Rutkowski, *Lokalizacja miejscowości*, s. 64.

średnim sąsiedztwie, przez co trudno wskazać terytorialną odrębność wsi i folwarku, wówczas mamy do czynienia z jedną miejscowością o typie złożonym (wieś i folwark). Folwark może być oznaczony właściwym skrótem (folw., Vorw.), ale nie posiada nazwy własnej i powinien być traktowany jak obiekt gospodarczy – syt. 1: Moszna (Ryc. 1, 2). Jeżeli w wyniku analizy

Ryc. 1. Moszna na mapie WIG.

Moszna, wieś	Helenów	Błonie	Warsz. Józefów k/Błonia	Sadurki 6
Moszna, wieś i folw.				Pruszków 4

Ryc. 2. Moszna w skorowidzu Bystrzyckiego (s. 1085).

źródeł kartograficznych można wyodrębnić oraz wydzielić przestrzennie folwark od wsi wówczas można mówić o dwóch miejscowościach (wieś, folwark). Folwark wówczas jest traktowany jako odrębna miejscowość i ma swoją nazwę własną, która może być identyczna z nazwą wsi – syt. 2: Wojnówka (Ryc. 3, 4)⁶. W każdej sytuacji taki szczególny przypadek należy poddać dokładniejszej analizie. Trzeba dodać, że pojęcie „granica miejscowości” nie funkcjonuje nawet we współczesnym polskim systemie prawnym, gdzie ciągle istnieją rozbieżności między

6 Wojnówka, tamże dwór ¼ od wsi, K. Perthées, *Geograficzno-statystyczne opisanie parafiiów*, t. 12 (par. Kleszczele). Wieś (деревня) i majątek (имение) (dwie miejscowości), П.М. Диков, *Список землевладений*, s. 148; *Указатель населенным местностям*, s. 74. Wieś i dobra (jedna miejscowość), SGKP, t. 13, s. 757. Wieś i folwark (dwie miejscowości), *Skorowidz miejscowości. Województwo poleskie*, s. 11. Wieś i folwark (jedna miejscowość), T. Bystrzycki, *Skorowidz miejscowości*, s. 1871.

Ryc. 3. Wojnowka wieś i Wojnowka folwark na mapie WIG.

Wojnow, wieś i kol.	Stok Ruski	Siedlce	Lub.	Mordy
Wojnowka, wieś	Wierzchowice	Brześć n/Bu-	Pol.	Wierzchowice koło
i folw.		giem		Brześcia n/Bug.

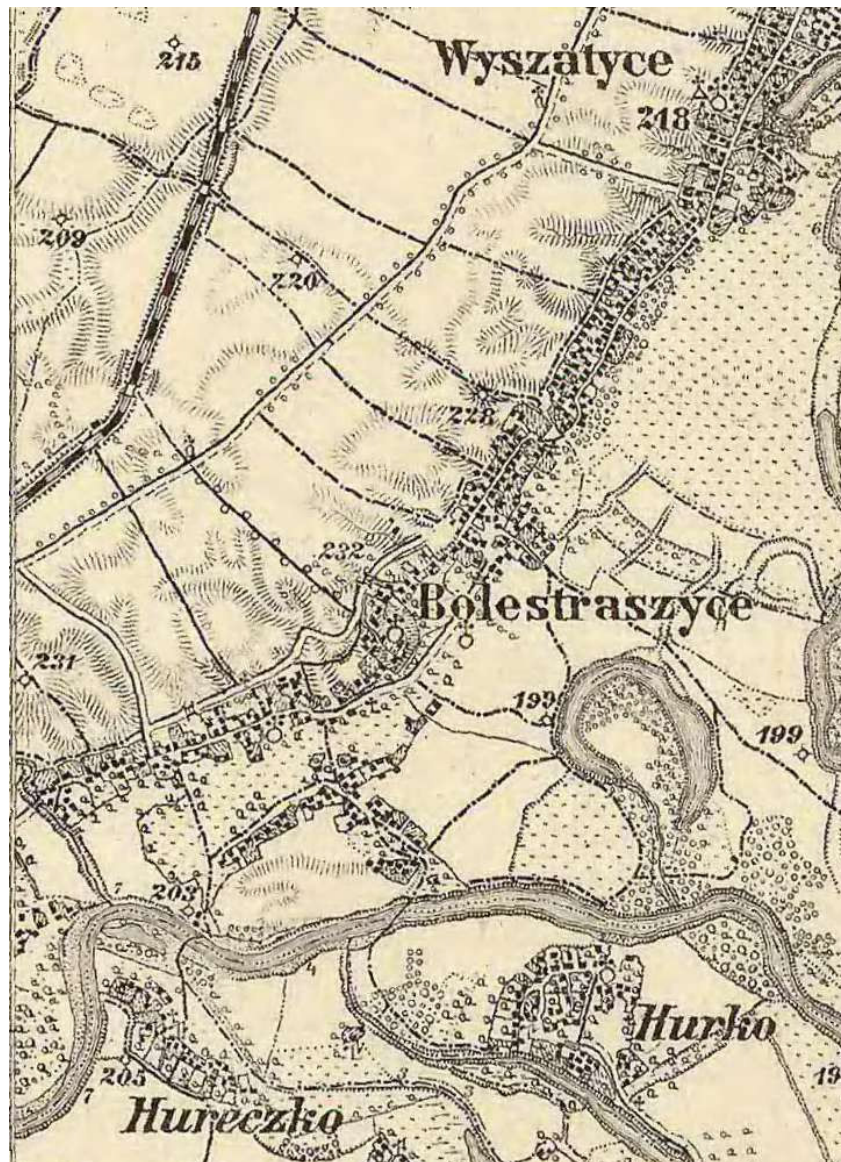
Ryc. 4. Wojnowka w skorowidzu Bystrzyckiego (s. 1871).

porządkiem administracyjnym (podziały administracyjne) oraz geodezyjnym (działki, obręby, jednostki ewidencyjne)⁷.

Trudności identyfikacyjne powoduje także podawanie w źródłach pisanych nazw miejscowych, które posiadają wspólny główny człon nazwy i odmienne człony dodatkowe: Stare i Nowe, Górne i Dolne, Wielkie i Małe. Dotyczy to także działów własnościowych w przypadku drobnego osadnictwa mazowieckiego czy podlaskiego. Niekiedy trudno jednoznacznie stwierdzić czy chodzi o jedną miejscowość (nazwa wskazuje tylko na to, że miejscowość składa się z

7 Zob. rozdział autorstwa J. Zielińskiego w niniejszym opracowaniu.

Ryc. 5. Bolestraszyce na III zdjęciu wojskowym Galicji.

Bolesławska Kępa, wieś	Pawłów	Stopnica	Kiel.	Nowy Korczyn
Bolestraszyce, wieś	Bolestraszyce	Przemysł	Lwow.	Zurawica
Bolesty, wieś	Łubin	Bielsk	Białst.	Bielsk Podl.

Ryc. 6. Bolestraszyce w skorowidzu Bystrzyckiego (s. 129).

dwoch części) czy też chodzi o dwie odrębne miejscowości. Jako ilustrację można podać dwa przykłady ze SGKP: syt. 3: „Bolestraszyce, dolne i górne, wieś, pow. przemyski” (jedna miejscowość)⁸ (Ryc. 5, 6), syt. 4: Lipiny (Górne i Dolne), wieś, pow. biłgorajski (dwie wsi)⁹ (Ryc. 7, 8). Podobnie jak w przypadku rejestracji miejscowości o typach złożonych decydująca będzie tutaj reprezentacja kartograficzna oraz zestawienie z dodatkowymi źródłami pisany.

8 SGKP, t. 1, s. 300.

9 SGKP, t. 5, s. 265.

Ryc. 7. Lipiny Górne i Dolne na III zdjęciu wojskowym Galicji.

Lipiny Dolne, wieś	Potok	Biłgoraj	Lub.	Potok Górny
Lipiny Główne, folw.	Potok	Biłgoraj	"	Potok Górny
Lipiny Górne, wieś	Potok	Biłgoraj	"	Potok Górny

Ryc. 8. Lipiny Górne i Dolne w skorowidzu Bystrzyckiego (s. 895).

Jako pewnego rodzaju podsumowanie tych krótkich rozważań nad epistemologiczną i ontologiczną płaszczyzną identyfikacji i utożsamienia miejscowości może posłużyć przykład miejscowości **Golakowa Szyja** z obecnego powiatu Hajnówka. W spisie z 1890 r. występują dwie miejscowości o nazwie **Golakowa Szyja** leżące tuż obok siebie, w odrębnych gminach i powiatach. Jedna z nich była osadą (поселок) w gminie Masiewo (Spis 1890, s. 213), zaś druga uroczyskiem (урочище) w gminie Łosinka (Spis 1890, s. 89). Sytuację potwierdza SGKP (t. 15/2, s. 565), gdzie wzmiankowane jest uroczysko w powiecie bielskim i gm. Łosinka oraz osada włościańska w powiecie prużańskim i gm. Masiewo. W wykazie osad z 1905 r. występuje uroczysko w gm. Łosinka - 11 mieszkańców (Spis 1905, s. 57), zaś drugie uroczysko w gm. Masiewo - 34 mieszkańców (Spis 1905, s. 114). Obie osady występują też na trójwiorstówce (Ryc. 9). Na innych mapach występuje tylko jedna miejscowość – na dwuwiorstówce jako kolonia (выселок). Późniejsze mapy rejestrują pojedyncze zabudowanie w lokalizacji dawnego uroczyska w gminie Łosinka, ale bez odrębnej nazwy, zaś wykaz z 1933 r. (Bystrzycki, s. 455) tylko osadę Golikowa Szyja w gm. Masiewo. Obecnie przysiółek Golakowa Szyja [PRNG: 34357] wsi Wasilkowo, jest zlokalizowany w miejscu dawniej osady Golakowa Szyja należącej

Ryc. 9. Golaszkowa Szyja na trójwiorstówce.

do gminy Masiewo. Opisana podstawa źródłowa pozwala na przyjęcie dwóch odmiennych i sprzecznych interpretacji.

1. istniała przez cały okres tylko jedna miejscowość Golakowa Szyja, rejestrowana w różny sposób z powodu przynależności do dwóch jednostek administracyjnych,
2. istniały dwie miejscowości, jedna należąca do gminy Masiewo, zaś druga do gminy Łosinka, przy czym Golakowa Szyja należąca do gminy Łosinka zanikła w I połowie XX wieku.

Pamiętając o cytowanym w innym miejscu monografii przykładzie wsi Gruzka (Hruzka) i możliwości podziału miejscowości między dwie jednostki administracyjne należy raczej odrzucić zmianę o charakterze ontologicznym (zanik miejscowości, absorpcja) i przyjąć jako podstawę rozstrzygnięcia założenie, że podwójna rejestracja miejscowości w źródłach była spowodowana jej przynależnością do dwóch różnych jednostek administracyjnych. Tym samym należy traktować o jednej miejscowości Golakowa Szyja¹⁰. Warto dodać, że zaszłości historyczne powodują nawet dzisiaj trudności w przypisaniu miejscowości do jednej tylko jednostki podziału terytorialnego. Z ostatnich opisywanych w prasie przypadków można wymienić: Budzyń (gm. Księżpol i Łukowa), Paary (gm. Susiec i Narol), Gulzów (gm. Pilica i Ogrodzieniec) czy Chwałki (gm. Sandomierz i Obrazów).

2.2. Ontoform (prototyp dla gromadzenia danych dotyczących miejscowości i jednostek osadniczych)

Procedura gromadzenia danych jednostkowych zakłada wykorzystanie oddzielnego schematu w bazie danych 'ontohgis' o nazwie 'sources'. Umożliwia on zapis danych pochodzących ze źródeł historycznych a następnie przeprowadzenie weryfikacji oraz walidacji wprowadzonych informacji przez ekspertów dziedzinowych (dalej: opiekunów danych), aby uniknąć przenosze-

10 Tak też uznał Kondratiuk, M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczyzny*, s. 61.

nia do manifestacji informacji niespójnych, niepewnych czy sprzecznych. Źródła historyczne, zwłaszcza z epoki średniowiecza i czasów nowożytnych, cechuje słaba precyzja i często niepełność, niepewność oraz niejednoznaczność. W odniesieniu do tego samego obiektu (miejscowość, jednostka) mogą pojawiać się w źródłach historycznych dwie odmienne charakterystyki nazwy, typu lub położenia. Dopiero po walidacji danych następuje utworzenie manifestacji cząstkowych miejscowości i jednostek administracyjnych w schemacie 'ontology'. Ładowanie informacji jednostkowych (na podstawie danych wprowadzanych za pomocą OntoForm), przebiega podobnie do ładowania informacji w trybie masowym z tym, że: (1) informacje wejściowe mają inną stałą strukturę, która jest podstawą działania OntoForm, (2) zakres danych do załadowania wybiera się poprzez oznaczenie rekordów (fisz), które mają podlegać załadowaniu.

Opracowana w ramach projektu struktura bazy danych została zaimplementowana z wykorzystaniem serwera bazy danych PostgreSQL wraz z rozszerzeniem przestrzennym PostGIS. Wszelkie operacje na danych możliwe są do wykonania za pomocą języka SQL. Aby jednak ułatwić pracę z gromadzonymi danymi, dodatkowo podjęto prace nad stworzeniem aplikacji obsługującej wprowadzanie i edycję danych. Model aplikacji przedstawiono na rycinie 10. W czasie tworzenia modelu aplikacji przygotowany został jej prototyp zawierający podstawowe funkcjonalności dotyczące edycji informacji dotyczących miejscowości i jednostek osadniczych (topologia punktowa).

Poszczególne przypadki użycia zostały opisane poniżej:

Przypadek użycia: Information Searching

Opis: Wyszukiwanie informacji poprzez podanie słów kluczowych. Wyszukiwanie może przebiegać po jednym lub wielu atrybutach, w tym również po atrybucie czasowym. Wyszukiwanie może również dotyczyć metadanych.

Aktor: użytkownik zewnętrzny

Przypadek użycia: Data Downloading

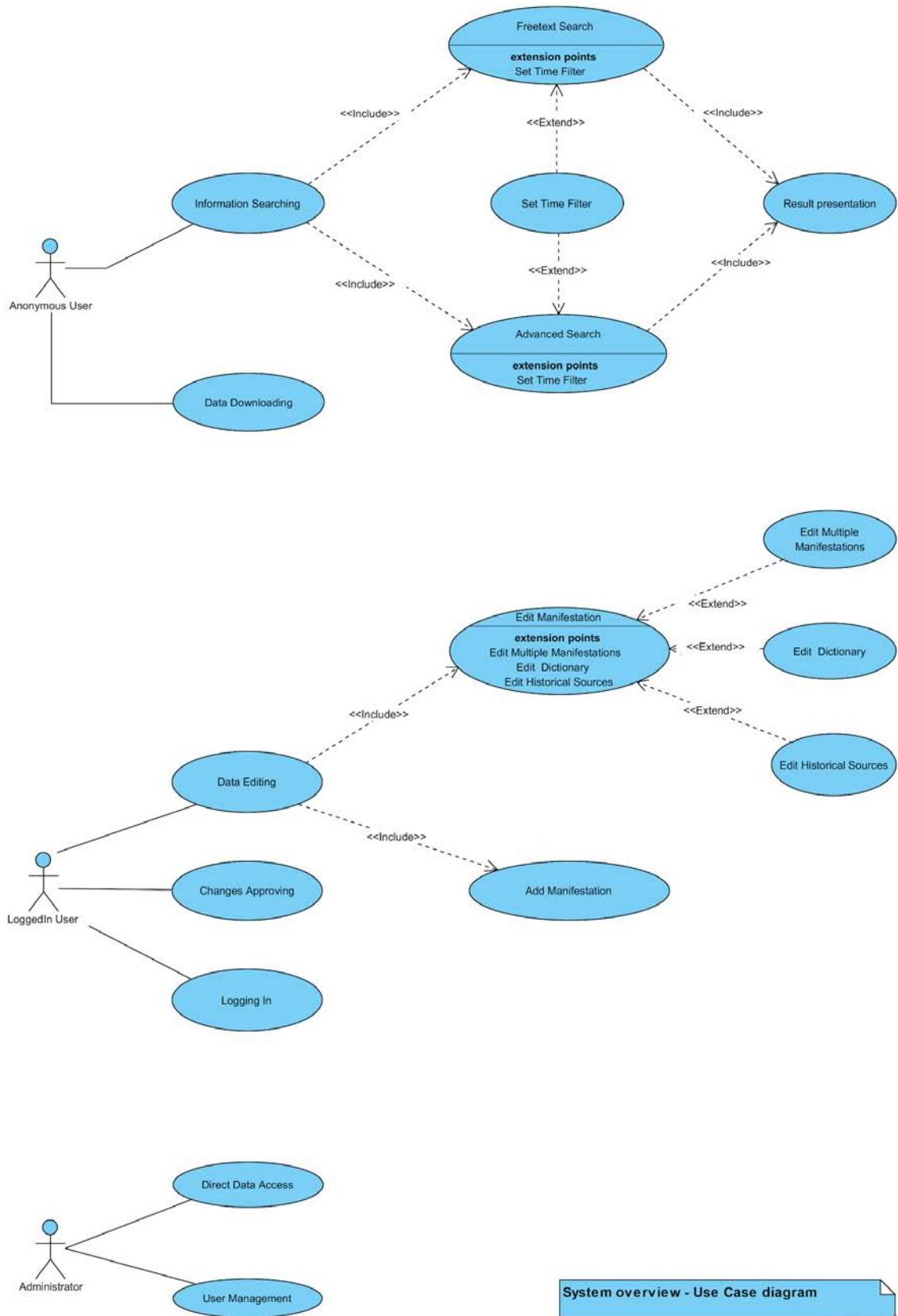
Opis: Pobranie zawartości bazy danych. Wybrane tabele z wybranymi kolumnami mogą być zapisane w postaci plikowej. Plik nie zawiera danych służących do administrowania zawartością bazy danych. Pobierana jest zawsze cała zawartość bazy danych.

Aktor: użytkownik zewnętrzny

Przypadek użycia: Freetext Search

Opis: Uproszczone wyszukiwanie do używania którego nie jest konieczna znajomość struktury bazy danych. Wartości do wyszukania podaje się w jednym polu. Wyszukiwanie przebiega w całej zawartości bazy danych.

Aktor: użytkownik zewnętrzny

Ryc. 10. Diagram przypadków użycia aplikacji służącej do obsługi danych źródłowych i manifestacji

Przypadek użycia: Result presentation

Opis: Prezentacja wyników wyszukiwania. Wyniki prezentowane są w ten sam sposób niezależnie od wybranej wcześniej metody wyszukiwania. Prezentacja wykorzystuje stronicowanie w celu obsługi długiej listy wynikowej. Wyniki prezentowane są jednocześnie w postaci tabelarycznej oraz w postaci mapy.

Aktor: użytkownik zewnętrzny

Przypadek użycia: Set Time Filter

Opis: Ustalanie parametru czasowego w celu wyszukania danych. Czas można określić za pomocą podania daty w postaci numerycznej lub za pomocą suwaka osi czasu. Możliwość określania daty posiada ograniczenia w postaci limitu dolnego daty, limitu górnego daty oraz wybranych wartości, które mogą być ustawiane pomiędzy limitem dolnym a górnym.

Aktor: użytkownik zewnętrzny

Przypadek użycia: Data Editing

Opis: Edycja istniejącej zawartości bazy danych. Edycji mogą podlegać: manifestacje, listy wartości do wyboru (słowniki), źródła historyczne, dotyczące

- miejscowości
- jednostek administracyjnych
- obiektów (jako potencjalne miejscowości)

Dane edytowane za pomocą aplikacji OntoForm (gromadzenie danych źródłowych) są następnie automatycznie przetwarzane do postaci manifestacji. Przetworzenie następuje po analizie materiału źródłowego, przez opiekuna danych. W wyniku powstają dane krytyczne.

Dodawanie oraz edycja danych obejmuje następujące atrybuty:

- Miejscowości
  - ◇ geometria punktowa (w przyszłości także poligonowa)
  - ◇ nazwy
  - ◇ typy
  - ◇ zależność mereologiczna (jest powiązana, jest częścią etc.)
- Jednostki administracyjne:
  - ◇ geometria poligonowa
  - ◇ nazwy
  - ◇ typy
  - ◇ zależność mereologiczna

W przypadku wprowadzania do bazy danych nazw których typ to tablica łańcuchów znakowych, należy stosować następujące reguły. Poszczególne listy nazw ograniczone są nawiasami klamrowymi. Na przykład zapis: $\{\{\},\{\},\{\}\}$ oznacza 3 listy nieposiadające żadnych

wartości (puste). Nazwy podaje się w cudzysłowach oddzielając je przecinkami. Kolejne listy to kolejne języki. Ustalonych zostało 10 języków (czyli używamy 10 list (wierszy):

1. polski,
2. rosyjski,
3. niemiecki,
4. ukraiński,
5. białoruski,
6. litewski,
7. łacina
8. czeski
9. węgierski
10. angielski

Języki rozróżniane są po kolejności w jakiej nazwa wystąpi na głównej liście.

Przykład nazwy określonej tylko w języku rosyjskim: {{„”},{Посто́лово}}

Aktor: zalogowany użytkownik posiadający odpowiednie uprawnienia

Przypadek użycia: Changes Approving

Opis: Weryfikacja wprowadzonych nowych danych lub zmian w danych.

Aktor: zalogowany użytkownik posiadający uprawnienie do dokonywania weryfikacji i uzgadniania danych

Przypadek użycia: Logging In

Opis: Logowanie do systemu. W wyniku logowania, dostępne w systemie operacje mogą być dostępne lub nie w zależności od uprawnień związanych z danym użytkownikiem.

Aktor: użytkownik posiadający konto w systemie

Przypadek użycia: Edit Manifestation

Opis: Edycja manifestacji zawartych w bazie danych. Składa się na nią: edycja danych obejmujących wiele manifestacji jednocześnie, edycja słowników, edycja źródeł historycznych. Zmienione informacje oczekują następnie na weryfikację przez opiekuna danych.

Aktor: zalogowany użytkownik posiadający uprawnienie do edycji danych

Przypadek użycia: Add Manifestation

Opis: Utworzenie nowej manifestacji, nieistniejącej wcześniej w bazie danych. Nowa manifestacja dołączana jest do istniejącej jednostki lub tworzona jest wraz z nową jednostką. Wprowadzone za pomocą aplikacji OntoForm informacje oczekują na weryfikację przez opiekuna danych, a następnie są automatycznie przetwarzane do postaci manifestacji.

Dodawanie nowych miejscowości odbywa się za pomocą okna mapy. Dodawana jest nazwa i lokalizacja. Przed dodaniem miejscowości należy się upewnić że nie istnieje już taka miejscowość w bazie danych.

Nazwy miejscowości podawane są w polach nazwa_zrodlo i nazwa_standard.

Oprócz tego można podać je w polu fisza. Wówczas należy zachować brzmienie oryginalne (zapis i alfabet).

W polu fisza można (ale nie jest to konieczne) podać modernizację zapisu nazwy źródłowej. Modernizacja może dotyczyć zarówno modernizacji zapisu jak też zmiany formy gramatycznej (np. z dopełniacza na mianownik). Modernizacja polega też na rozwinięciu skrótów, występujących w źródłach. W przypadku stwierdzenia oczywistych błędów literowych należy podać też formę poprawną czy też regularnie występującą w danym źródle. Ze względu na ograniczenia techniczne (baza danych) określenie kroju pisma (kursywa) należy podawać tylko w wyjątkowych i niezbędnych sytuacjach.

W kolumnie 'nazwa_zrodlo' podaje się nazwy w mianowniku oraz rozwiniętej formie [po ewentualnej modernizacji polegającej na sprowadzeniu do mianownika lub rozwinięciu skrótu, czy też korekcie oczywistego błędu literowego czy redakcyjnego].

W kolumnie 'nazwa_standard' podaje się nazwy w mianowniku, po transliteracji oraz modernizacji zapisu, jeżeli w zapisie źródłowym zastosowana została dawna gramatyka lub pisownia. Wypełnienie pola nazwa_standard nie jest obowiązkowe.

Nazwy miejscowości w polach nazwa_zrodlo i nazwa_standard powinny być podawane w mianowniku, także jeżeli w źródle podana jest w innej formie np. dopełniacza. Wszelkie wątpliwości odnośnie przekształcenia nazwy do formy mianownikowej lub metod modernizacji lub transliteracji powinny być odnotowywane w polu fisza.

Transliteracja cyrylicy odbywa się wg standardu ISO 9:1995 – oficjalnie przyjętego także przez Polskę, jako PN-ISO 9:2000. Jeżeli chodzi o modernizację zapisu nazw w alfabetach łacińskich to powinna brać ona pod uwagę instrukcje wydawnicze dla źródeł historycznych.

Aktor: zalogowany użytkownik posiadający uprawnienie do edycji danych

Przypadek użycia: Edit Multiple Manifestations

Opis: Edycja wielu manifestacji (związanych zwykle z jednym, tym samym źródłem) jednocześnie. Wszystkie edytowane manifestacje związane są z tą samą jednostką i tym samym źródłem historycznym.

Aktor: zalogowany użytkownik posiadający uprawnienie do edycji danych

Przypadek użycia: Edit Dictionary

Opis: Edycja słownika zawierającego listy dopuszczalnych wartości. Edycja słownika może dodawać nowe pozycje na liście lub modyfikować istniejące. Edycja nie może usuwać

istniejących pozycji. Nie powinno się również zmieniać znaczenia istniejących pozycji o określonych identyfikatorach.

Aktor: zalogowany użytkownik posiadający uprawnienie do edycji danych

Przypadek użycia: Edit Historical Sources

Opis: Edycja informacji o wykorzystywanych źródłach historycznych

Aktor: użytkownik wewnętrzny (administrator danych)

Przypadek użycia: Direct Data Access

Opis: Bezpośredni dostęp do danych, bez użycia aplikacji użytkowej. Przeglądanie i modyfikacja danych za pomocą języka SQL.

Aktor: użytkownik wewnętrzny (administrator danych)

Przypadek użycia: User Management

Opis: Zarządzanie kontami użytkowników z wykorzystaniem mechanizmu SSO (LDAP). Konta zakładane ręcznie. Zmiana hasła samodzielnie przez użytkowników.

Aktor: użytkownik wewnętrzny (administrator danych)

ZAŁĄCZNIK

Ładowanie danych zawierających jednostki podziału terytorialnego

- Obejmuje wstawianie nowych VAU i aktualizację istniejących VAU.
- Dotyczy nazwy, typu, geometrii, mereologii.

Dane wejściowe mogą zawierać wiele poziomów podziału administracyjnego, ale jednorazowo ładowany jest jeden poziom.

Dane pobierane są poprzez widok **vau_import_view** do odpowiednich tabel z manifestacjami w schemacie „ontology“. Przed uruchomieniem skryptu należy dostosować zawartość widoku **vau_import_view** do odpowiedniego poziomu, który ma zostać załadowany. Skrypt załaduje dane tak jak je widać w widoku bazodanowym **vau_import_view**. W razie braku pewnych danych które są niezbędne do uruchomienia procesu ładowania, można je uzupełnić w tabeli źródłowej (dodając wcześniej odpowiednią kolumnę), bądź „wirtualnie” dodając je w widoku.

Parametry wejściowe:

- **src_table**: tabela z danymi wejściowymi. Przykładowa wartość: public.jpt_koscielne_1600
- **jpt_name_field** pole z nazwą jednostki. Przykładowa wartość: g_diecezja
- **jpt_vau_field** = pole z identyfikatorem VAU. Przykładowa wartość: g_diecezja_vau. Służy do zapisu informacji o nowo utworzonej jednostce, jeśli takie są tworzone.
- **clear_tables**: przełącznik usuwania danych z poprzedniego uruchomienia (opcjonalny). W przypadku ustawienia na 1, wszystkie wcześniej załadowane dane z tego źródła zostaną usunięte z tabel ontologicznych.

Tabela z danymi wejściowymi powinna zawierać następujące dane, dla każdego poziomu podziału terytorialnego lub umożliwiać automatyczne przetworzenie do struktury zawierającej dane zorganizowane w postaci kolumn:

nazwa: nazwa jednostki podziału terytorialnego, wyrażona w języku polskim.

data_p: data początkowa obowiązywania danych.

data_k: data końcowa obowiązywania danych.

typ_id: typ jednostki podziału terytorialnego zgodny z podziałem na typy jednostek stosowanym w systemie ontologicznym IHPAN.

vau_id: identyfikator jednostki podziału terytorialnego (VAU) jednoznacznie identyfikujący konkretną jednostkę w systemie ontologicznym IHPAN. W przypadku podania tej wartości dane będą przyłączane do istniejącej w bazie danych jednostki. Jeśli zawiera wartość 0 to tworzony jest nowy VAU. Jeśli wartość jest inna niż ≥ 0 , rekord jest pomijany.

gid: identyfikator AUA zgodny z identyfikatorami stosowanymi w systemie ontologicznym IHPAN, dla najmniejszych jednostek obszarowych z których składają się poszczególne jednostki podziału terytorialnego.

UWAGA: W sytuacji powtarzających się nazw jednostek w ramach tej samej jednostki nadrzędnej, albo po prostu istnienia różnych jednostek o takiej samej nazwie, bez podawania jednostek nadrzędnych, należy do widoku bazodanowego **vau_import_view** dodać kolumnę zawierającą identyfikatory jednoznacznie identyfikujące obszary należące do różnych JPT. Jednym z rodzajów weryfikacji tego czy załadowane zostaną wszystkie dane jest sprawdzenie liczby rekordów w widoku **vau_import_view**. Powinna ona być zgodna z liczbą jednostek podziału terytorialnego które chcemy załadować.

Mereologia

Powszechnie stosowany zapis zależności mereologicznych w postaci: komórka tabeli po prawej stronie danej komórki w tym samym wierszu zawiera jednostkę nadrzędną, w wejściowym widoku bazodanowym **vau_import_view** przyjmuje podobną postać, ale należy jawnie wskazać nazwę kolumny zawierającej identyfikatory jednostek nadrzędnych. Identyfikatory VAU powstają w czasie ładowania danego (poprzedniego, wyższego) poziomu i można je wykorzystać jako dane wejściowe w czasie ładowania kolejnego poziomu. W tym celu należy wskazać kolumnę z identyfikatorami jednostek nadrzędnych w widoku **vau_import_view** za pomocą kolumny **nadrzedna**.

UWAGA: Należy odróżniać sytuacje szczególne kiedy JPT należy do JPT na innym poziomie niż bezpośrednio wyższy z powodu posiadania takiej wiedzy, od sytuacji braku wiedzy o JPT bezpośrednio nadrzędnej. W tej drugiej sytuacji należy w danych wejściowych umieszczać wartość “-“ (myślnik), oznaczający istnienie JPT o nieznanym cechach.

UWAGA: Niedopuszczalna jest sytuacja istnienia kilku nazw różnych jednostek w jednym polu (Ryc. 1). W celu przechowania informacji o tym że dana jednostka (albo obręb) należy być może do jednej, albo do drugiej jednostki, należy utworzyć dwa osobne rekordy.

Oprócz nazwy i przypisania do zbioru geometrii, należy również podać w postaci osobnej kolumny bądź zbiorczo w postaci metadanych: datę początkową, końcową oraz typ dla każdego z poziomów.

gid	woj_p	powiat_p
7 861	rawskie	sochaczewski
7 862	rawskie	rawski
7 863	rawskie	sochaczewski, rawski
7 864	rawskie	rawski
7 865	bezczucka	hrzeziński

Ryc. 1. Błędna sytuacja opisanie obrębu (AUA) dwoma jednostkami w tym samym rekordzie i polu.

Uruchamianie skryptu

Skrypt można uruchomić poleceniem SQL:

```
SELECT * FROM ontology.import_table_au(?src_table, ?jpt_name_field,
?jpt_vau_field, ?clear_tables);
```

podając odpowiednie parametry.

Przed uruchomieniem skryptu do tabeli wejściowej należy również dodać kolumnę **onto_import_log** do przechowania informacji z procesu ładowania.

Przykładowa struktura danych wejściowych:

```
CREATE TABLE public.jpt_koscielne_1600 (
  gid INTEGER NOT NULL,
  g_parafia VARCHAR(254),
  g_dekanat VARCHAR(50),
  g_archidia VARCHAR(50),
  g_diecezja VARCHAR(50),
  g_diecezja_vau INTEGER,
  g_archidia_vau INTEGER,
  g_dekanat_vau INTEGER,
  g_parafia_vau INTEGER,
  CONSTRAINT jpt_koscielne_1600_pkey PRIMARY KEY(gid)
)
```

które po przekształceniu do struktury zgodnej z widokiem bazodanowym **vau_import_view**:

```
SELECT
  gid as id,
  g_diecezja as nazwa,
  to_date(,1600-01-01', 'YYYY-MM-DD') as data_p,
  to_date(,1600-12-31', 'YYYY-MM-DD') as data_k,
  147 as typ_id,
  0 as vau_id
FROM
  public.jpt_koscielne_1600
WHERE
  g_diecezja IS NOT NULL
```

przyjmują postać podlegającą bezpośredniemu załadowaniu do bazy dla pojedynczego poziomu. W powyższym przypadku jest to diecezja.

Po załadowaniu pojedynczego poziomu jest on zwrotnie oznaczony w tabeli z danymi wejściowymi identyfikatorem VAU nadanym przez bazę danych, dla danych tworzących nowe VAU.

WAŻNE: ładowanie zaczynamy od JPT najwyższego poziomu.

Przed uruchomieniem skryptu i utworzeniem odpowiedzi manifestacji danego poziomu, można przejrzeć dane zawarte w widoku bazodanowym **au_import_view** które będą przetwarzane do manifestacji. Przykładowe dane wejściowe widoczne są na rycinie 2. Są one przed zasileniem przekształcane za pomocą widoku bazodanowego do postaci widocznej na rycinie 3. Przekształcenie odbywa się przed załadowaniem każdego poziomu oddzielnie.

gid	g_parafia	g_dekanat	g_archidia	g_diecezja	geom
12 418	Abramowice	Chodel	lubelski	krakowska	010600002
12 175	Abramowice	Chodel	lubelski	krakowska	010600002
22 951	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
23 230	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
54 012	Andrzejów	Andrzejów	krakowski	krakowska	010600002
42 837	Andrzejów	Andrzejów	krakowski	krakowska	010600002
22 867	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
42 351	Andrzejów	Andrzejów	krakowski	krakowska	010600002
23 262	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
35 895	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
42 106	Andrzejów	Andrzejów	krakowski	krakowska	010600002
36 646	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
42 410	Andrzejów	Andrzejów	krakowski	krakowska	010600002
35 998	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
54 974	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
24 246	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
23 231	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
42 835	Andrzejów	Andrzejów	krakowski	krakowska	010600002
23 121	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
23 189	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
23 124	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002
22 432	Andrzejów	Nur	pułtowski	płocka	010600002

Ryc. 2. Tabela z danymi wejściowymi

nazwa	data_p	data_k	typ_id	vau_id
płocka	1600-01-01	1600-12-31	147	0
wrocławska	1600-01-01	1600-12-31	147	0
krakowska	1600-01-01	1600-12-31	147	0
poznańska	1600-01-01	1600-12-31	147	0
przemyska	1600-01-01	1600-12-31	147	0
gnieźnieńska	1600-01-01	1600-12-31	147	0
łucka	1600-01-01	1600-12-31	147	0
włocławska	1600-01-01	1600-12-31	147	0

Ryc. 3. Dane wejściowe z Ryc. 2 przekształcone do postaci pojedynczego poziomu diecezji w widoku bazodanowym `au_import_view`.

Przykład sekwencji czynności w celu załadowania danych z kilkoma poziomami.

1. Dostosowanie widoku bazodanowego `vau_import_view` do poziomu diecezji.

```
CREATE OR REPLACE VIEW public.vau_import_view (
    nazwa,
    data_p,
    data_k,
    typ_id,
    vau_id,
    nadrzedna)
```

```

AS
SELECT DISTINCT jpt_koscielne_1600.g_diecezja AS nazwa,
               to_date(,1600-01-01'::text, ,YYYY-MM-DD'::text) AS data_p,
               to_date(,1600-12-31'::text, ,YYYY-MM-DD'::text) AS data_k,
               147 AS typ_id,
               0 AS vau_id,
               0 AS nadrzedna
FROM jpt_koscielne_1600
WHERE jpt_koscielne_1600.g_diecezja IS NOT NULL;

```

Ponieważ w danych wejściowych nie została podana data początku i końca, podajemy ją arbitralnie. Podobnie, ponieważ nie został podany typ, ustalamy i podajemy typ dla tego poziomu w tym widoku bazodanowym. Jednostki nie istnieją w bazie ontologicznej więc vau_id wypełniamy zerami. Diecezje nie posiadają jednostek nadrzędnych, dlatego nadrzedna również wypełniamy zerami.

Po dostosowaniu widoku dobrze jest przeprowadzić wizualną weryfikację danych które widać w widoku do załadowania.

2. Wykonanie polecenia:

```

SELECT * FROM ontology.import_table_au(,public.jpt_koscielne_1600',
,g_diecezja', ,g_diecezja_vau');

```

3. Dostosowanie widoku bazodanowego vau_import_view do poziomu archidiakonatów

```

CREATE OR REPLACE VIEW public.vau_import_view (
    nazwa,
    data_p,
    data_k,
    typ_id,
    vau_id,
    nadrzedna)
AS
SELECT DISTINCT jpt_koscielne_1600.g_archidia AS nazwa,
               to_date(,1600-01-01'::text, ,YYYY-MM-DD'::text) AS data_p,
               to_date(,1600-12-31'::text, ,YYYY-MM-DD'::text) AS data_k,
               146 AS typ_id,
               0 AS vau_id,
               g_diecezja_vau AS nadrzedna
FROM jpt_koscielne_1600
WHERE jpt_koscielne_1600.g_archidia IS NOT NULL;

```

Dla tego poziomu zmieniamy kolumnę z której będą pobierane dane z g_diecezja na g_archidia. Zmieniamy typ na 146. Jako nadrzedna podajemy kolumnę wypełnioną poprzednim cyklem: **g_diecezja_vau**.

4. Wykonanie polecenia:

```
SELECT * FROM ontology.import_table_au(,public.jpt_koscielne_1600',
,g_archidia', ,g_archidia_vau');
```

5. Dostosowanie widoku bazodanowego **vau_import_view** do poziomu dekanatów

```
CREATE OR REPLACE VIEW public.vau_import_view (
    nazwa,
    data_p,
    data_k,
    typ_id,
    vau_id,
    nadrzedna)
AS
SELECT DISTINCT jpt_koscielne_1600.g_dekanat AS nazwa,
    to_date(,1600-01-01'::text, ,YYYY-MM-DD'::text) AS data_p,
    to_date(,1600-12-31'::text, ,YYYY-MM-DD'::text) AS data_k,
    145 AS typ_id,
    0 AS vau_id,
    COALESCE(g_archidia_vau,g_diecezja_vau) AS nadrzedna
FROM jpt_koscielne_1600
WHERE jpt_koscielne_1600.g_dekanat IS NOT NULL;
```

Dla tego poziomu zmieniamy kolumnę z której będą pobierane dane z **g_archidia** na **g_dekanat**. Zmieniamy typ na 145. Jako nadrzedna podajemy kolumnę wypełnioną poprzednim cyklem: **g_archidia_vau**.

6. Wykonanie polecenia: `SELECT * FROM ontology.import_table_au(,public.jpt_koscielne_1600',,g_dekanat', ,g_dekanat_vau');`7. Dostosowanie widoku bazodanowego **vau_import_view** do poziomu parafii

```
CREATE OR REPLACE VIEW public.vau_import_view (
    nazwa,
    data_p,
    data_k,
    typ_id,
    vau_id,
    nadrzedna)
AS
SELECT DISTINCT jpt_koscielne_1600.g_parafia AS nazwa,
    to_date(,1600-01-01'::text, ,YYYY-MM-DD'::text) AS data_p,
    to_date(,1600-12-31'::text, ,YYYY-MM-DD'::text) AS data_k,
    144 AS typ_id,
    0 AS vau_id,
    COALESCE(g_dekanat_vau,g_archidia_vau,g_diecezja_vau) AS
nadrzedna
FROM jpt_koscielne_1600
WHERE jpt_koscielne_1600.g_parafia IS NOT NULL;
```

Dla tego poziomu zmieniamy kolumnę z której będą pobierane dane na **g_parafia**. Zmieniamy typ na 144. Jako nadrzedna podajemy kolumnę wypełnioną poprzednim cyklem: **g_dekanat_vau**.

8. Wykonanie polecenia:

```
SELECT * FROM ontology.import_table_au(,public.jpt_koscielne_1600',
,g_parafia', ,g_parafia_vau');
```

Rezultatem powyższej sekwencji czynności powinny być komplet manifestacji dla wszystkich poziomów podziału kościelnego obejmujący: manifestacje nazwy, manifestacje lokalizacji, mereologię.

Ładowanie danych zawierających miejscowości

W analogiczny sposób obsługiwane są miejscowości, dla których nazwa skryptu to: `import_table_settlements` a nazwa widoku: `vs_import_view`.

Skrypt ładujący dane tabelaryczne i przekształcający je w manifestacje, wersja dla jednostek podziału terytorialnego:

```
CREATE OR REPLACE FUNCTION ontology.import_table_au (
    src_table text,
    jpt_name_field text,
    jpt_vau_field text,
    clear_tables integer = 0
)
RETURNS void AS
$body$
DECLARE
    t timestampz := clock_timestamp();
    r RECORD;
    info TEXT;
    typ TEXT;
    log_txt TEXT;
    newVAU INTEGER;
    newAUL INTEGER;
    query_txt TEXT;
BEGIN

    RAISE INFO ,Start:%',clock_timestamp();

    IF clear_tables THEN
        RAISE INFO ,Clearing tables...';
        EXECUTE ,DELETE FROM ontology."AdministrativeUnitLocationsSets" WHERE source=' ||quote_literal(src_table);
        EXECUTE ,DELETE FROM ontology."AdministrativeUnitLocations" WHERE source=' ||quote_literal(src_table);
        EXECUTE ,DELETE FROM ontology."AdministrativeUnitNames" WHERE source=' ||quote_literal(src_table);
        EXECUTE ,DELETE FROM ontology."AdministrativeUnitMereologyLinks" WHERE source=' ||quote_literal(src_table);
        EXECUTE ,DELETE FROM ontology."VariableAdministrativeUnits" WHERE source = ,||quote_literal(src_table);
    END IF;
```

```

log_txt = ',';
log_txt = log_txt||clock_timestamp()||' ,;
FOR r IN
  SELECT
    nazwa,
    data_p,
    data_k,
    typ_id,
    vau_id,
    nadrzedna
  FROM
    public.vau_import_view v
LOOP
  RAISE INFO ,nazwa: %',r.nazwa;

  --
  -- Dodanie lub wyznaczenie VAU
  --

  IF r.vau_id=0 THEN
    --wstawienie nowego VAU. Powstaje nowa tożsamość (jpt nie istniała
    wczesniej w bazie pod żadną postacią).
    query_txt = ,INSERT INTO ontology.'
      || quote_ident(,VariableAdministrativeUnits')
      || ,(, || quote_ident(,Names')
      || ,,' || quote_ident(,AdministrativeUnitTypeIdentifiers')
      || ,,' || quote_ident(,source')
      || ,)' || , VALUES (,|| quote_literal(r.nazwa) || ,,' ||r.typ_
id|| ,,' ||quote_literal(src_table)|| , ) RETURNING , || quote_ident(,Iden-
tifiers');
    EXECUTE query_txt INTO newVAU; --VAU do którego należy dokleić
manifestacje
    RAISE INFO ,VAU inserted: %',newVAU;
    log_txt = log_txt||' VAU inserted.';

    --aktualizacja tabeli źródłowej o nowy VAU

    EXECUTE ,UPDATE ,||src_table||' SET ,||jpt_vau_field||' = ,||newVAU||'
WHERE ,||jpt_name_field||'='||quote_literal(r.nazwa);

  ELSE
    IF r.vau_id>0 THEN
      newVAU = r.vau_id; --VAU do którego należy dokleić manifesta-
cje
    ELSE
      RAISE INFO ,VAU unknown: %',r.vau_id;
      log_txt = log_txt||' Warning: VAU unknown! ,;
      CONTINUE;
    END IF;
  END IF;
END IF;

```

```

-- W tym miejscu mamy w newVAU identyfikator istniejącego wcześniej lub
nowego VS do którego należy dodać manifestacje cząstkowe
--
-- Dodanie manifestacji nazwy
--

RAISE INFO ,Name datap:%', r.data_p;
RAISE INFO ,Name datak:%', r.data_k;
IF r.nazwa is NOT NULL THEN
    EXECUTE format(,INSERT INTO ontology."AdministrativeUnitNames"
(,"Names", "VariableAdministrativeUnitIdentifiers", "StartsAt", "EndsAt", "so-
urce")
        VALUES (%s,%L,%s,%s,%s)',quote_literal(string_to_array(r.na-
zwa,'@')), newVAU, quote_literal(r.data_p), quote_literal(r.data_k), quote_
literal(src_table));
    RAISE INFO ,Name manifestation inserted: %',r.nazwa;
    log_txt = log_txt||' Name manifestation inserted.';
END IF;

--
-- Dodanie manifestacji lokalizacji
--

RAISE INFO ,Location datap:%', r.data_p;
RAISE INFO ,Location datak:%', r.data_k;
IF r.nazwa is NOT NULL THEN
    EXECUTE format(,INSERT INTO ontology."AdministrativeUnitLoca-
tions" ( "VariableAdministrativeUnitIdentifiers", "StartsAt", "EndsAt", "so-
urce")
        VALUES (%L,%s,%s,%s)', newVAU, quote_literal(r.data_p), quote_li-
teral(r.data_k), quote_literal(src_table))|| , RETURNING , || quote_iden-
t(,Identifiers') INTO newAUL;

-- w newAUL jest id manifestacji cząstkowej, a tabela źródłowa ma
już wpisany VAU dla wszystkich obrębów

EXECUTE ,INSERT INTO ontology."AdministrativeUnitLocationsSets"
(geom_id,obreb,source)
SELECT ,||newAUL||', gid, '|| quote_literal(src_table)||' FROM
,||src_table||'
WHERE ,||jpt_vau_field||' = ,||newVAU;

RAISE INFO ,Location manifestation inserted: %',r.nazwa;
log_txt = log_txt||' Location manifestation inserted.';
END IF;

```

```

--
-- Dodanie manifestacji przynależności mereologicznej
--

IF (r.nadrzedna is not NULL) AND (r.nadrzedna>0) THEN
    --wstawienie jpt nadrzednej
    RAISE INFO ,Mereology manifestation inserting...WholeId:%',r.
nadrzedna;
    RAISE INFO ,Mereology manifestation inserting...PartId%',newVAU;
    EXECUTE format(,INSERT INTO ontology."AdministrativeUnitMereolo-
gyLinks" („PartIdentifiers“, „WholeIdentifiers“, „StartsAt“, „EndsAt“, „sour-
ce“) VALUES (%L,%L,%s,%s,%s)',newVAU, r.nadrzedna, quote_literal(r.data_p),
quote_literal(r.data_k), quote_literal(src_table));
    RAISE INFO ,Mereology manifestation inserted: %',r.nadrzedna;
    log_txt = log_txt||' Mereology manifestation inserted.';
END IF;

    EXECUTE ,UPDATE ,||src_table||' SET onto_import_log='||quote_lite-
ral(log_txt)||' WHERE ,||jpt_name_field||'='||quote_literal(r.nazwa);
    log_txt = ,';
    log_txt = log_txt||clock_timestamp()||' ,;
    RAISE INFO ,Next';

END LOOP;
RAISE INFO ,Completed sucessfully.';
RAISE INFO ,Time spent=%', clock_timestamp() - t;

EXCEPTION
WHEN OTHERS THEN
    RAISE NOTICE ,NOT completed sucessfully.';
    RAISE NOTICE ,% %', SQLERRM, SQLSTATE;
    RAISE NOTICE ,%', query_txt;
    RAISE NOTICE ,Time spent=%', clock_timestamp() - t;
END;
$body$
LANGUAGE ,plpgsql'
VOLATILE
CALLED ON NULL INPUT
SECURITY INVOKER
PARALLEL UNSAFE
COST 100;

```


Skrypt ładujący dane tabelaryczne i przekształcający je w manifestację, wersja dla miejscowości:

```

CREATE OR REPLACE FUNCTION ontology.import_table_settlements (
    src_table text,
    jpt_name_field text,
    jpt_vau_field text,
    clear_tables integer = 0
)
RETURNS void AS
$body$
DECLARE
    t timestamptz := clock_timestamp();
    r RECORD;
    info TEXT;
    typ TEXT;
    log_txt TEXT;
    newVAU INTEGER;
    newAUL INTEGER;
    query_txt TEXT;
BEGIN

    RAISE INFO ,Start:%',clock_timestamp();

    IF clear_tables THEN
        RAISE INFO ,Clearing tables...';
        EXECUTE ,DELETE FROM ontology."AdministrativeUnitLocationsSets" WHERE source=' ||quote_literal(src_table);
        EXECUTE ,DELETE FROM ontology."AdministrativeUnitLocations" WHERE source=' ||quote_literal(src_table);
        EXECUTE ,DELETE FROM ontology."AdministrativeUnitNames" WHERE source=' ||quote_literal(src_table);
        EXECUTE ,DELETE FROM ontology."AdministrativeUnitMereologyLinks" WHERE source=' ||quote_literal(src_table);
        EXECUTE ,DELETE FROM ontology."VariableAdministrativeUnits" WHERE source = ,||quote_literal(src_table);
    END IF;

    log_txt = ,';
    log_txt = log_txt||clock_timestamp()||' ,;
    FOR r IN
        SELECT
            nazwa,
            data_p,
            data_k,
            typ_id,
            vau_id,
            jpt_mereology
        FROM
            public.vau_import_view v
    LOOP
        RAISE INFO ,nazwa: %',r.nazwa;

```

```

--
-- Dodanie lub wyznaczenie VAU
--
IF r.vau_id=0 THEN
  --wstawienie nowego VAU. Powstaje nowa tożsamość (jpt nie istniała
wczesniej w bazie pod żadną postacią).
  query_txt = ,INSERT INTO ontology.'
    || quote_ident(,VariableAdministrativeUnits')
    || ,(, || quote_ident(,Names')
    || ,,' || quote_ident(,AdministrativeUnitTypeIdentifiers')
    || ,,' || quote_ident(,source')
    || ,)' || , VALUES (,|| quote_literal(r.nazwa) || ,,' ||r.typ_
id|| ,,' ||quote_literal(src_table)|| , ) RETURNING , || quote_ident(,Iden-
tifiers');
  EXECUTE query_txt INTO newVAU; --VAU do którego należy dokleić
manifestacje
  RAISE INFO ,VAU inserted: %',newVAU;
  log_txt = log_txt||' VAU inserted.';

  --aktualizacja tabeli źródłowej o nowy VAU

  EXECUTE ,UPDATE ,||src_table||' SET ,||jpt_vau_field||' = ,||newVAU||'
WHERE ,||jpt_name_field||'=' ||quote_literal(r.nazwa);

ELSE
  IF r.vau_id>0 THEN
    newVAU = r.vs; --VAU do którego należy dokleić manifesta-
cje
  ELSE
    RAISE INFO ,VAU unknown: %',r.vau_id;
    log_txt = log_txt||' Warning: VAU unknown! ,;
    CONTINUE;
  END IF;
END IF;

-- W tym miejscu mamy w newVAU identyfikator istniejącego wcześniej
lub nowego VS do którego należy dodać manifestacje cząstkowe
--
-- Dodanie manifestacji nazwy
--

RAISE INFO ,Name datap:%', r.data_p;
RAISE INFO ,Name datak:%', r.data_k;
IF r.nazwa is NOT NULL THEN
  EXECUTE format(,INSERT INTO ontology."AdministrativeUnitNames"
(,"Names", , "VariableAdministrativeUnitIdentifiers", , "StartsAt", , "EndsAt", , "so-
urce")
    VALUES (%s,%L,%s,%s,%s)',quote_literal(string_to_array(r.na-
zwa,'@')), newVAU, quote_literal(r.data_p), quote_literal(r.data_k), quote_
literal(src_table));
  RAISE INFO ,Name manifestation inserted: %',r.nazwa;
  log_txt = log_txt||' Name manifestation inserted.';
END IF;

```

```

--
-- Dodanie manifestacji lokalizacji
--

RAISE INFO ,Location datap:%', r.data_p;
RAISE INFO ,Location datak:%', r.data_k;
IF r.nazwa is NOT NULL THEN
    EXECUTE format(,INSERT INTO ontology."AdministrativeUnitLoca-
tions" ( „VariableAdministrativeUnitIdentifiers“, „StartsAt“, „EndsAt“, „so-
urce“)
        VALUES (%L,%s,%s,%s)', newVAU, quote_literal(r.data_p), quote_li-
teral(r.data_k), quote_literal(src_table))|| , RETURNING , || quote_iden-
t(,Identifiers') INTO newAUL;

    -- w newAUL jest id manifestacji cząstkowej, a tabela źródłowa ma
    juz wpisany VAU dla wszystkich obrębów

    EXECUTE ,INSERT INTO ontology."AdministrativeUnitLocationsSets"
    (geom_id,obreb,source)
        SELECT ,||newAUL||', gid,'|| quote_literal(src_table)||' FROM
,||src_table||'
        WHERE ,||jpt_vau_field||' = ,||newVAU;

    RAISE INFO ,Location manifestation inserted: %',r.nazwa;
    log_txt = log_txt||' Location manifestation inserted.';
END IF;

--
-- Dodanie manifestacji przynależności mereologicznej
--

IF (r.jpt_mereology is not NULL) AND (r.jpt_mereology>0) THEN
    --wstawienie jpt nadrzędnej
    RAISE INFO ,Mereology manifestation inserting...WholeId:%',r.
jpt_mereology;
    RAISE INFO ,Mereology manifestation inserting...PartId%',newVAU;
    EXECUTE format(,INSERT INTO ontology."AdministrativeUnitMereolo-
gyLinks" („PartIdentifiers“, „WholeIdentifiers“, „StartsAt“, „EndsAt“, „sour-
ce“) VALUES (%L,%L,%s,%s,%s)',newVAU, r.jpt_mereology, quote_literal(r.da-
ta_p), quote_literal(r.data_k), quote_literal(src_table));
    RAISE INFO ,Mereology manifestation inserted: %',r.jpt_mereology;
    log_txt = log_txt||' Mereology manifestation inserted.';
END IF;

    EXECUTE ,UPDATE ,||src_table||' SET onto_import_log='||quote_lite-
ral(log_txt)||' WHERE ,||jpt_name_field||'='||quote_literal(r.nazwa);
    log_txt = ,';
    log_txt = log_txt||clock_timestamp()||' ,;
    RAISE INFO ,Next';

END LOOP;
RAISE INFO ,Completed sucessfully.';
RAISE INFO ,Time spent=%', clock_timestamp() - t;

```

```
EXCEPTION
WHEN OTHERS THEN
    RAISE NOTICE ,NOT completed sucessfully.';
    RAISE NOTICE ,% %', SQLERRM, SQLSTATE;
    RAISE NOTICE ,%', query_txt;
    RAISE NOTICE ,Time spent=%', clock_timestamp() - t;
END;
$body$
LANGUAGE ,plpgsql'
VOLATILE
CALLED ON NULL INPUT
SECURITY INVOKER
PARALLEL UNSAFE
COST 100;
```


Zmiana w nazwie czy zmiana nazwy?

Nazwy miejscowe, podobnie jak inne kategorie nazw własnych, należą do podsystemu deiktycznego języka, służącego do wskazywania, wyznaczania obiektów niepowtarzalnych, indywidualnych. Związane są w sposób stały z określonym obiektem, w każdym kontekście i akcie mowy dana nazwa wyznacza ten sam obiekt indywidualny, tego samego referenta². O ile każda nazwa użyta w danym kontekście jest zawsze jednodesygnatowa (tj. ma jeden i tylko jeden denotat), to często dochodzi do sytuacji, w której nazwa może podlegać przemianom lub też jeden i ten sam obiekt może mieć więcej niż jedną nazwę (jednocześnie lub w różnych okresach). Oznacza to, że między kilkoma nazwami o różnym stopniu zróżnicowania językowego, odnoszącymi się do tego samego obiektu, zachodzi specyficzny rodzaj synonimii – są one wyrazami nie tyle równoznacznymi, co równooznaczającymi³. Jest to zjawisko powszechne i dotyczy w różnym stopniu właściwie każdej kategorii nazw własnych.

Z uwagi na odmienne postrzeganie kwestii znaczenia w przypadku leksyki apelatywnej (wyrazów pospolitych) i propriальной (nazw własnych), by uniknąć nieporozumień rozsądne wydaje się używanie w miejsce *synonimii onimicznej* terminu *polionimia*, jak to czyni Urszula Bijak, przez który pojmuje „wszelką niestabilność, zmienność nazwy danego obiektu geograficznego”⁴, która może występować w różnym czasie i na różnych obszarach aktywności kreatorów i użytkowników nazw⁵. W różnych opracowaniach toponomastycznych zmiany nazewnicze, których efektem jest sytuacja polionimii, zazwyczaj omawia się w kilku poniższych grupach, które możemy potraktować jako pewną ich uproszczoną typologię:

- **zmiany fonetyczne**, zgodne z rozwojem języka, np. przejście *-ir-*, *-yr-* > *-er(z)*: *Kazimirz* > *Kazimierz* (ciuitatus *Casimiriensis* 1335, *Kazimirz* 1399, *Cazimierzs* 1458), *Siroslawice*

---

1 Instytut Języka Polskiego PAN.

2 Z. Kaleta, *Teoria nazw własnych*, s. 16, 18.

3 A. Myszka, *Synonimia funkcjonalna?*, s. 91.

4 U. Bijak, *Polionimia, czyli „wojna nazw”*, s. 55–56.

5 Za Jaromírem Kršką badaczka wyróżnia tu kilka płaszczyzn: diachroniczną (nazwa stara – nazwa nowa), socjalną (n. oficjalna – nieoficjalna), dialektalną (n. ogólna – lokalna), kodyfikacyjną (n. urzędowa, standaryzowana – niestandaryzowana), emocjonalno-ekspersywną (n. neutralna – ekspresywna) czy ideologiczną (n. nacechowana – nienacechowana).

> *Sierosławice* (*Sirosławycze* 1470–80, *Syrosławicze* 1511–23, *Sierosławicze* 1577), lub oddające cechy dialektalne danego obszaru: *Czudzinowice* > *Cudzinowice* (mazurzenie) (*Czudinowicz* 1325–27, *Cudzynowycze* 1470–80, *Czudzynow* 1564, *Cudzinowice* 1629), *Boszczyń* > *Woszczyń* (*Boscin* 1379, *Woscin* 1384, *Boscina* 1523, *Woszczynek* 1782–83, *Boszczynek* 1827)

- **zmiany fleksyjne**, obejmujące: zmianę rodzaju gramatycznego, np. *Popowa* > *Popowo* > *Popów* (*Popova* 1395, *Popowo* 1448, *Popow* 1511, *Popowo* 1511–23, *Popow* 1552, *Popow* 1787, *Popów* 1827, *Popów* 1982), zmianę paradygmatu, np. *Otrębusze* > *Otrębusy* (*Otrabussy* 1417, *Ottranbusche* 1427, *Otrambusze*, *Otrebusze* 1580, *Otrębusy* 1792), zmianę liczby gramatycznej, np. pluralizacja *Bojszów* > *Bojszowy* (*Boyschaw* (1368)1650, *Boyschow* 1470–80 > *Boyschowy*, *Bvyschowy* 1529), singularyzacja *Czarnotki* > *Czarnotka* (*Carnocycze* 1489, *Czarnothkj* 1527, *Czarnotki* 1634, *Czarnotka* 1839)

- **zmiany słotwórcze**, obejmujące: wymianę sufiksu, np. *Bachorzewo* > *Bachorzyno* (*Bachorzewo* 1391, *Bachorzino* 1394, *Bachorzyno* 1511), *Księginice* > *Księginki* (*Kssaginicze* 1393, *Xszangnicze* 1408, *Xanginkj* 1424, *Xąginycze* 1462, *Xiangienicze* 1511, *Kxyegienky* 1553, *Księginki* 1775), odrzucenie sufiksu, np. *Dukowice* > *Duki* (*Ducovicze* 1394, *Duky* 1465, *Dvki* 1517), redukcję sufiksu (skrót morfemiczny), np. *Daleszowice* > *Daleszyce* (de *Dalesowicz* 1346, *Dalessowicz* 1372, de *Daleschicz* 1400, *Daleszicze* 1401), dodanie afiksu, np. *Sirakowo* > *Sirakówko* (*Siracovo* 1420, *Schiracowko* 1425; dyferencjacja względem sąsiedniego n. miasta *Sirakowo*), *Nosy* > *Nosowo* (*Nossy*, *Nosi* 1425, *Nossowo* 1449, *Nossy* 1472), *Cieplino* > *Niecieplino* (*Czeplino* 1445, *Niecieplino* 1458, *Nieczyeplino* 1497), zmianę szyku członów: *Huta Stara* > *Stara Huta* (*Hutta Stara* 1808, *Huta Stara* 1961, *Stara Huta* 1982), dodanie członu dyferencyjnego w celu odróżnienia od równobrzmiącej nazwy, np. *Staw* > *Staw Noakowski* (*Sthaw* 1601, *Staw* 1827, *Staw Noakowski* 1890), czy końcu uniwerbizację, mogącą polegać na transformacji w złożenie, np. *Stare Krzepice > *Starokrzepice* (*Antiqua Crepicz* 1418, *Antiqua Krzepycze* 1470–80, *Starokrzepicze* 1522), sufiksacji *Wola Starpiąca* > *Starpiączka* (*Volia Starpyacza* 1530, *Starpiączna Volia* 1553, *Starpiączka* 1579, *Starpiączka* 1616), elipsie jednego z członów *Stankowa Wola* > *Stankowa* (*Stankowa Vola* 1481, *Stankowa Volia* 1500, *Stankawa* 1508, *Sthankowa* 1589)

- **zmiany (orto)graficzne**, dotyczące sposobu zapisu nazwy (często w związku ze zmianami fonetycznymi), np. *Sędeń* > *Sendeń* (*Sędeń* al. *Sendeń* 1889, *Sędeń* 1921, *Sędeń* 1982, *Sendeń* 2011)

- **reinterpretacje nazwy**, spowodowane m.in. analogią do wyrazów pospolitych lub innych nazw, np. *Świniarzewo* > *Siniarzewo* (*Svinarevo* 1280, *Swiniarzewo* 1674 > *Siniarzewo* 1783–84, *Siniarzewo* 1827), *Świnia Góra* > *Siniagóra*, *Sinogóra* (*Swynyagora* 1454, *Swinia góra* 1827 > *Siniagóra* 1839, *Sinogóra* 1889) (adideacja do przym. *siny* i ucieczka od skojarzenia z ap. *świnia*), *Mierzyn* > *Mierzwin* (*Mirzin* 1581, *Mierzyn* 1629, *Mierzwin* 1680) (: *mierzwa*). Reinterpretacja nazwy mogła też wynikać z absorpcji przyimka *Broszkowo* (z *Bro-*

szkowa) > Zbroszkowo (*Broskowo* 1428, *Sbroschkowo* 1476, *Broskowo* 1563) czy fałszywej dekompozycji wyrażenia przyimkowego, np. *Lek* (we *Lku*, ze *Lku*) > *Elk* (z *Elku*, w *Elku*) (*Lyck*, polnisch *Oelck* 1785, *Lek* albo *Elk*, niem. *Lyck* 1879).

- **kreacja nowej nazwy o innej motywacji**, np. *Kępice* || *Piwonia* (de *Campice* 1399, *Cąmpycze*, *Pywonya* 1529, *Pywonya* 1564-65, *Piwonya* alias *Kempicza* 1569, *Kempice* 1787, *Kępice* 1789), *Żeliszewo* > *Łukowiec* > *Jeruzale* (*Zelyschewo* 1476, *Lvkowiec* alias *Zelissew* 1525, *Żeliszow* 1577, *Jeruzale* 1783), *Szczedrzyk* > *Hitlersee* (*Scedricz* ok. 1300, *Szczedrzik* 1375, *Szczedrzik*, *Szczedrzyk* 1845, *Hitlersee* 1939, *Szczedrzyk* 1946), *Kępno* || *Langenfurt* || *Kempen* (*Campno* 1282, *Langenvort* 1283, *Langinfurt* sive *Campo* (1360), do zamku *Kępna* 1455, *Kępno*, niem. *Kempen* 1882). Ostatni zapis stanowi ustabilizowaną formę substytucyjną, którą należy traktować jako odrębną, innojęzyczną nazwę.

Na podstawie powyższego krótkiego przeglądu możemy zauważyć, że wpływ jaki poszczególne typy zmian mają na kształt językowy nazwy, jest zróżnicowany. Niektóre z nich powodują tylko subtelną różnicę między postacią nazwy sprzed i po ich dokonaniu, inne zaś mogą być odczuwane jako istotnie (a w przypadku kreacji nowej nazwy – całkowicie) ją modyfikujące. Pojawia się pytanie o to, od którego momentu możemy mówić o zmianie nazwy. Ściślej – czy istnieją kryteria pozwalające określić to, kiedy możemy mówić o tej samej nazwie, a kiedy o różnych/innych nazwach w odniesieniu do jednego referenta? A także – w jakim stopniu takie kryteria wypracowane na gruncie onomastyki językoznawczej są przydatne dla historyka zainteresowanego kompleksowym opisem dziejów danej miejscowości, włączając w to opis zmienności jej nazwy jako istotnego dla jej identyfikacji czynnika.

W polskich i słowiańskich językoznawczych opracowaniach toponomastycznych w ramach rozważań na temat zmienności nazw danego obiektu konsekwentnie rozróżnia się dwa zjawiska: wariantywność nazwy i występowanie wielu nazw obocznych na jego oznaczenie⁶. Istnieją duże rozbieżności co do terminów, jakimi powinno się je określać i do dziś właściwie nie wypracowano konsensusu w tej kwestii. Sprawy te obszernie zreferowali Jaromír Krško⁷, Ľuba Sičáková⁸ czy Urszula Bijak⁹. Abstrahując od zawłości terminologicznych, należy natomiast zwrócić uwagę na fakt, iż poszczególni badacze w nieco odmienny sposób definiują zakres wariantywności i występowania nazw obocznych.

---

6 Warto odnotować, że w terminologii używanej przez geografów (ale też językoznawców) w opracowaniach dotyczących standaryzacji nazewnictwa geograficznego różne nazwy odnoszące się do jednego obiektu określane są mianem *aloniów*, które uznaje się za synonimiczne z terminami *nazwa oboczna* i *wariant nazwy* (A. Czerny, *Teoria nazw geograficznych*, s. 176).

7 J. Krško, *Mikroštruktúrne vzťahy v onymii*, s. 142–143; J. Krško, *Úvod do toponomastiky*, s. 28–31.

8 Ľ. Sičáková, *Polyonymia, polysémia, homonymia*, s. 330–332.

9 U. Bijak, *Polionimia, czyli „wojna nazw”*, s. 55–56.

Robert Mrózek za Rudolfem Šrámkem wydziela nazwy wariantywne i nazwy paralelne (dublety nazewnicze)¹⁰. Za nazwy wariantywne uważa takie, które różnią się pod względem formy (fonetycznie, słowotwórczo, fleksyjnie), zachowujące jednak wspólną podstawę leksykalną, co oznacza, że w nazwie ciągle widoczny jest wyraz (inna nazwa własna lub apelatyw), od którego została ona utworzona przy użyciu różnych środków derywacyjnych. Przykładami takich nazw mogą być warianty fonetyczne – *Działy* || *Dzioly*, *Dzielec* || *Dzilec*, słowotwórcze – *Wola Boguszowa* || *Boguszówka* (uniwerbizacja), *Sojkowo* || *Sojkówek*, *Kuźnica Marianowa* || *Kuźnica Marianowska* || *Kuźnica Mariańska*, fleksyjne – *Kłobucko* || *Kłobuck*. O istnieniu nazw paralelnych jednego obiektu Mrózek mówi zaś wówczas, gdy dwie lub więcej nazw zostało utworzonych od różnych podstaw leksykalnych, a ich powstaniu towarzyszyły odmienne relacje motywacyjne, np. *Fojtów Las* || *Buczyna*, *Rudka* || *Rzeczka*, *Różanka* || *Grodzisko*. Agnieszka Myszka odróżnia ponadto paralelizm diachroniczny – dotyczący zmiany nazw (renominacji), czyli nazw zróżnicowanych chronologicznie (*Królowej Wola* || *Królowa Wola* > *Stara Wola*: *Krolowej Wola* 1550, *Krolioua Wolia* 1576, *Starawolia* 1609, *Stara Wola* 1783) – od paralelizmu synchronicznego, obejmującego nazwy jednego obiektu funkcjonujące w tym samym czasie¹¹ (np. *Gębarzewo* || *Bischofswald*: hereditatem *Gambarzovo* seu alio nomine *Bissoffalth* dictam vulgariter 1349).

Z podobnym rozróżnieniem, co u Roberta Mrózka i Rudolfa Šrámka, spotykamy się u Jaromíra Krški, widoczna jest tu jednak pewna różnica, polegająca na zastosowaniu swego rodzaju gradacji, niezbyt jednak wyraźnej. O ile bowiem odnoszące się do tego samego obiektu (w tym przypadku potoku) nazwy *Blatnica* i *Blatničianka*, różniące się jedynie sufiksem (w drugiej formie dodanie suf. ‘-anka’ miało na celu odróżnienie od n. m. *Blatnica*) uznaje za warianty słowotwórcze, to już parę nazw *Blatnický potok*, *Blatnica* (druga z nich powstała w wyniku uniwerbizacji pierwszej) traktuje jako nazwy oboczne¹² (paralelne w rozumieniu Mrózka).

Pomijając takie drobne przesunięcia, możemy powiedzieć, że w powyższych ujęciach różnice między wariantywnością nazwy i obocznością nazw (wielonazwowością) sprowadzają się właściwie do tego, że pierwszą z nich postrzega się jako „zmianę zaszłą w nazwie”, zaś drugą jako „zmianę nazwy, czyli przemianowanie miejscowości”¹³. Wynika to zapewne, jak pisze Andrzej Bańkowski, z poczucia tożsamości toponimu, desygnującego mimo zachodzących w nim zmian językowych jeden i ten sam obiekt¹⁴.

Zupełnie inny przebieg ma granica między wariantywnością i wielonazwowością w ujęciu Milana Majtána. Według tego badacza termin *wielonazwowość* (*viacnázvovost*) obejmuje za-

---

10 R. Mrózek, *Paralelizm a wariantywność*, s. 158–159; R. Šrámek, *Zum Variationsprozeß im Benennungssystem*, s. 30–31.

11 A. Myszka, *Synonimia funkcjonalna?*, s. 93

12 J. Krško, *Hydronymia povodia Turca*, s. 16.

13 A. Bańkowski, *Zmiany morfemiczne*, s. 6.

14 Tamże.

równy nazwy utworzone od różnych podstaw leksykalnych, jak i nazwy o tej samej podstawie, różniące się pod kątem budowy słowotwórczej, liczby gramatycznej czy paradygmatu. Wariantywność zaś u Majtána ogranicza się jedynie do wariantów graficznych i fonetycznych nazwy¹⁵. Wynika z tego, że zarówno leksykalnie (etymologicznie), jak i formalnie różniące się nazwy to według słowackiego onomasty nazwy różne, a zatem w przypadku któregośkolwiek typu zmiany językowej (wyjąwszy graficzne i fonetyczne) możemy mówić o zmianie nazwy czy też współwystępowaniu różnych nazw. W innym miejscu Milan Majtán koegzystencję w czasie i przestrzeni różnych form, wariantów nazwy lub wielu nazw na oznaczenie jednego denotatu w różnych sytuacjach i sferach komunikacyjnych określa jako „ogólną sytuację onimiczną”. Podobnie Vincent Blanár, nawiązując do terminu z zakresu semantyki leksykalnej, pisze o „scenie onimicznej” jako mającym jeden wspólny desygnat zbiorze wszystkich istniejących formalnych i treściowych wariantów nazwy, używanych w rozmaitych sytuacjach komunikacyjnych¹⁶.

Jakkolwiek w językoznawczych opracowaniach onomastycznych pierwsze z zaprezentowanych ujęć jest szerzej rozpowszechnione¹⁷, to wydaje się, że na potrzeby historycznego opisu zmienności nazwy, a nie tylko językoznawczego, maksymalistyczne ujęcie Majtána jest bardziej przydatne. Warto uzupełnić je o uwagi przywoływanego wcześniej Jaromíra Krški, który zaznacza zresztą, że granica między wariantywnością i obocznością jest bardzo delikatna i można ją wyznaczyć jedynie w planie synchronicznym. Natomiast z diachronicznego punktu widzenia wszelkie zróżnicowanie nazw (choćby tylko pod względem formalnym) należałoby jego zdaniem uznać za wielonazwowość (u Krški właśnie polionimie)¹⁸. Wynika to między innymi z faktu, że tak jak jedne modele nazewnicze rozwijają się i utrwalają, podczas gdy inne tracą produktywność, podobnie różne formy nazw mogą mieć czasowo ograniczoną żywotność i być wypierane (bądź okresowo zastępowane) przez inne, nawet minimalnie od nich różnie, które ulegają stabilizacji w czasie.

Za przykład takiej zmiany niech posłuży ewolucja formy nazwy wsi Sobolew w gm. Firlej w woj. lubelskim, dla której dysponujemy następującymi poświadczeniami źródłowymi: *Sobolow* 1580, *Sobolow* 1626, *Sobolow* 1785, *Sobolow* 1787, *Sobolów* 1801, *Sobolów* 1827, *Sobolew* 1870, *Sobolew* al. *Sobolów* 1889, *Sobolew* 1921, *Sobolew* 1933, *Sobolew* 1969, *Sobolew* 1982. Obrazują one bardzo częste w polskiej ojkonimii wahanie sufiksu posesywnego *-ow-* || *-ew-*, które Andrzej Bańkowski zalicza do zmian morfonemicznych. Oba sufiksy to alomorfy jednego

---

15 M. Majtán, *Spoločenské fungovanie toponyma*, s. 45.

16 M. Majtán, *Z lexiky slovenskej toponymie*, s. 8; V. Blanár, *Teória vlastného mena*, s. 26 (za: J. Krško, *Všeobecnolingvistické aspekty onymie*, s. 24).

17 Zob. np. A. Myszka, *Wariantywność onimów*, s. 93–94; A. Myszka, *Společne i kulturowe przyczyny*, s. 103–104; Ľ. Sičáková, *Polyonymia, polysémia, homonymia*, s. 331–332.

18 J. Krško, *Mikroštruktúrne vzťahy v onymii*, s. 144.

genetycznie i funkcjonalnie morfemu¹⁹. Łatwo zauważyć, że w dokumentach źródłowych od XVI do początku XIX w. konsekwentnie występuje jedynie postać z suf. -ów, od drugiej połowy XIX w. możemy już mówić o współwystępowaniu form z suf. -ów i -ew, zaś w wieku XX ustabilizowała się postać z suf. -ew, co zostało usankcjonowane także umieszczeniem jej w oficjalnych spisach urzędowych. Dla językoznawcy, opisującego obie postaci z punktu widzenia zmian językowych w toponimii, będą to oczywiście warianty tej samej nazwy dzierżawczej, odnoszącej się pierwotnie do osady należącej od osoby określanej antroponimem *Sobol*. Jednak z punktu widzenia historii omawianej miejscowości fałszywe byłoby chyba twierdzenie, że miała ona przez cały okres swojego trwania tę samą nazwę. Trafniejsze wydaje się stwierdzenie, że do XIX w. miejscowość ta nosiła nazwę *Sobolów*, w XIX w. określano ją jako *Sobolów* lub *Sobolew*, a w XX w. służyła do tego tylko nazwa *Sobolew*. Pomimo tego, że obie nazwy są tożsame genetycznie i niemal identyczne formalnie, to istnieje chronologiczna granica (choć niezbyt ostra) ich funkcjonowania jako identyfikatora miejscowości. Potraktowanie toponimu właśnie jako swego rodzaju etykiety obiektu, pozwala nam na powiedzenie, że miejscowość w pewnym momencie zmieniła nazwę z „*Sobolów*” na „*Sobolew*”, abstrahując od tego czy jest to tylko zmiana w nazwie czy renominacja.

Trzeba mieć oczywiście na uwadze, że nie zawsze przebieg zmian miał taki linearny charakter, jak w powyższym przykładzie. Często zdarza się, że wariantywność formy (w tym przypadku w zakresie rodzaju gramatycznego) utrzymuje się przez bardzo długi czas zanim ustabilizuje się ostatecznie przyjęta postać nazwy np. w wyniku jej kodyfikacji, co obrazuje dokumentacja źródłowa dla wsi Sokołów w gm. Bolimów w woj. łódzkim (*Sokolowo* 1447, *Sokolow* 1473, *Sokolow* 1511–12, *Sokolowo*, *Sokolow* 1579, *Sokolowo* 1792, *Sokolów* 1827, *Sokolów* 1921), czy egzemplifikacja materiałowa dotycząca zmienności nazwy wsi Popów w woj. śląskim (*Popowa* || *Popowo* || *Popów*) podana już przy opisie zmian fleksyjnych na początku artykułu. Jak widać, niekiedy równocześnie (w tym samym roku lub nawet w tym samym dokumencie) występują dwie różne formalnie nazwy, które z językowego punktu widzenia należy uznać za nazwy wariantywne czy też warianty tej samej nazwy. Pojawia się jednak pytanie: którą z tych nazw należałoby uznać za inwariant? Możemy oczywiście przy szeroko zakrojonej i dogłębnej analizie źródłowej posłużyć się kryterium frekwencyjnym (tzn. za formę podstawową uznać tę najczęściej występującą) lub uznać prymat najstarszego zapisu (a więc *Sokolowo*, *Popowa*), jednak przy ograniczonym zestawie źródeł (a tak jest zazwyczaj) będzie to zawsze decyzja w pewnym stopniu arbitralna. Poza tym również w przypadku wymienionych miejscowości mamy do czynienia z późniejszym ostatecznym ustabilizowaniem się innych form ich nazw niż te odnotowane jako pierwsze (*Sokolów*, *Popów*). Wydaje się zatem, że podobnie jak w poprzednim przykładzie neutralnym wyjściem będzie stwierdzenie, że w pewnym okresie na określenie miejscowości używano kilku różnych, konkurujących ze sobą nazw (choć tożsamyh genetycz-

---

19 A. Bańkowski, *Zmiany morfemiczne*, s. 10.

nie), tak jak w przypadku wspomnianego wcześniej zjawiska paralelizmu synchronicznego, dotyczącego współwystępowania nazw zróżnicowanych leksykalnie.

Przywołane dotychczas przykłady dotyczyły nazw, które w bardzo małym stopniu (w sensie ilościowym) różniły się między sobą i zmiana, jaka się w nich dokonała mogła być odczuwana jako nieistotna. Istnieje jednak cały szereg przykładów nazw, również uznawanych za wariantywne (a nie oboczne), w których zmiany formalne (przy zachowaniu tej samej podstawy leksykalnej) odbiły się dużo głębiej, a dla obserwatora nie-onomasty mogą wydawać się zgoła różnymi nazwami. Andrzej Bańkowski przytacza szereg przykładów współistnienia dwu lub więcej nazw miejscowych (odnoszących się rzecz jasna do tego samego obiektu) derywowanych od różnych postaci nazwy osobowej (pełnej, skróconej, hipokorystycznej czy deminutywnej), „jednej onomastycznie, bo desygnującej tę samą osobę eponima”²⁰ (czyli osobę, od której nazwy utworzono toponim), np. *Będzieradza* || *Będzieszyna* (< n. os. pełna *Będzierad* + suf. posesywny *-ja || skrócona *Będziesza + suf. posesywny -ina), *Falislawówka* || *Faliszówka* (< *Falislaw* || *Falisz* + -ówka), *Suliciechów* || *Sulów* (< *Suliciech* || *Sul* + -ów). Dla kreatorów wymienionych nazw było jasne, że *Będzierad* i *Będziesza, *Falislaw* i *Falisz*, *Suliciech* i *Sul* to warianty antroponimów odnoszące się do tej samej osoby, zatem zachowana została tu wspólna podstawa leksykalna toponimu, co powoduje, że i również te nazwy onomaści skłonni są postrzegać jako warianty tego samego toponimu, a nie nazwy paralelne. Z diachronicznego punktu widzenia kwestia ta jest jednak mało istotna. Przyjrzyjmy się bliżej chronologii zapisów źródłowych dla miejscowości o współczesnej nazwie Faliszówka w gm. Chorkówka w woj. podkarpackim: *Falislavovca*, *Faliszowca* 1415, *Phalisslaowca* 1430, *Falislówka* 1468, *Phalislawka*, *Phalysłowka* 1476, *Ffalyssłowka* 1493, *Phalistorowka*, *Falistorowka*, *Phalissowka* 1529, *Faliszowa* 1581, *Faliszowka* 1680, *Faysłowka* 1765, *Faliszowka* v. *Faisłowka* 1765, *Fajslówka* 1861–64, *Fajstówka* al. *Faliszówka* 1881, *Faliszówka* 1921, *Faliszówka* 1980. Obok form, w których ewidentnie tkwią wspomniane wersje kategoriaalne nazwy osobowej *Falislaw* || *Falisz*, czyli *Falislawówka*, *Faliszówka* oraz *Falislawka*, *Faliszowa* (w dwu ostatnich doszło także do redukcji oraz wymiany sufiksu), widnieją także powstałe w wyniku adideacji lub innego zniekształcenia (a tym samym zatarcia pierwotnej motywacji) nowe nazwy oboczne *Falistorówka*, *Falislówka*, *Fajslówka* czy *Fajstówka*. Nierozecznością byłoby jednak twierdzić, że dopiero wraz z ich pojawieniem się doszło do istotnej zmiany nazwy. Wszystkie wymienione tu formy należy bowiem potraktować jako podlegające zmianom równoprawne nazwy omawianej miejscowości, które w różnych wycinkach czasu służyły do jej identyfikacji.

Pewnym mankamentem przyjętego za Majtánem i Kršką założenia, według którego w obręb wielonazwowości należy włączyć wszystkie typy zróżnicowania formalnego, może wydawać się to, że zmuszeni jesteśmy potraktować na równi z ewidentnymi zmianami nazewniczymi

---

20 A. Bańkowski, *Zmiany morfemiczne*, s. 8.

te, które w czyimś subiektywnym odczuciu zmianami nie są lub też są mało istotne. Z tej perspektywy zmiana *Suliciechów* > *Sulów* oraz zmiana słowotwórcza *Wola Libertowa* > *Wola Libertowska*, choć oczywiście różne jakościowo, są postrzegane jako zmiany tego samego rzędu, dokonane jedynie przy użyciu innych środków formalnych. Istnienie różnych typologii zmian proprialnych nie oznacza bowiem, że istnieją jakiegokolwiek kryteria ich stopniowości (może z wyjątkiem nadrzędnego charakteru kreacji nowych onimów). Nie możemy zatem powiedzieć, że uniwerbizacja *Wola Belzatowa* > *Belzatka* lub wymiana sufiksu w nazwie *Bachorzewo* > *Bachorzyno* jest „lepszą” czy też „mocniejszą” zmianą niż zmiana szyku *Huta Stara* > *Stara Huta*, zmiana rodzaju gramatycznego *Sokołowo* > *Sokołów* lub liczby gramatycznej *Czarnotka* > *Czarnotki*, czy w końcu zmiana fonetyczna *Kazimirz* > *Kazimierz*. Możemy jedynie na podstawie analizy przekazów źródłowych określić, czy zmiany te istotnie się utrwały, czy też miały efemeryczny, przypadkowy charakter (czasem być może wynikający z błędu).

Jest to jednak problem pozorny, należy bowiem wziąć pod uwagę fakt, iż typy zmian proprialnych zróżnicowane są nie tylko ze względu na ich charakter oraz stopień odbicia w nazwie, ale także ze względu na przyczyny, które je uwarunkowały. Zmienność nazw może być powodowana zarówno czynnikami wewnątrzjęzykowymi (np. w przypadku zgodności z ogólnymi tendencjami rozwojowymi języka), jak i pozajęzykowymi, związanymi ze zmianą charakteru nazywanego obiektu czy ze zmieniającymi się szeroko pojętymi uwarunkowaniami historycznymi, społecznymi, gospodarczymi czy politycznymi. W tym drugim przypadku mogą to być zarówno permanentne zmiany nazwy (np. w wyniku zmiany granic, kolonizacji, okupacji itd.), jak i drobne modyfikacje formalne. Jak pisze Aleksandra Cieślíkowa, obu przyczyn zmian proprialnych – językowych i pozajęzykowych – często nie sposób rozdzielić. Motyw językowej zmiany w obrębie propriów może pochodzić ze sfery kultury, ideologii czy polityki, powodując jednocześnie stworzenie typu czy modelu nazewniczego, który może się upowszechnić²¹.

W przywoływanej już pracy Andrzeja Bańkowskiego poświęconej zmianom morfemicznym w polskiej toponimii, możemy znaleźć wiele przykładów zmian formalnych w nazwach, wywołanych czynnikami pozajęzykowymi. Mogą być to np. deminutywizacje (zdrobnienia) nazwy związane z opustoszeniem osady, np. n. wsi *Bojanowice* (*Boyanowicze* 1456) > n. terenowa *Bojanówki*, jej degradacją, np. n. wsi *Proszowice* (*Prossouicze* 1397) > n. przys. *Proszówki* (*Proszowki* 1680). Deminutywizacja towarzyszy też często po prostu określeniu osady o małych rozmiarach, np. *Sojkowo* > *Sojkówek* (*Soykowo* 1835, *Soykówek* 1839, *Sojkówek* 1890). Sufiksację lub dodanie członu dyferencyjnego powszechnie stosowano w celu odróżnienia miejscowości od sąsiadującej osady o równobrzmiącej nazwie. Równie częstym jest zjawisko zmiany liczby gramatycznej związane ze zmianą charakteru osady, np. pluralizacji pierwotnie

---

21 A. Cieślíkowa, *Przyczyny zmian w nazewnictwie*, s. 21–31 (za: M. Rutkiewicz-Hanczewska, *Nazwy własne*, s. 358).

singularnej nazwy wskutek scalenia kilku osad o tej samej nazwie, np. *Cieszków* > *Cieszkowy* (*Cieszkow* utraque 1579, *Cieszkowy* 1787).

Innym przykładem oddziaływania czynników ekstralingwistycznych na zmienność nazewnictwa mogą być np. zabiegi kodyfikacyjne w postaci urzędowego przemianowania miejscowości (zjawisko to rzecz jasna z największym nasileniem występuje w XIX i XX w.). Na uwagę zasługuje fakt, że w tym przypadku niezależnie od tego, czy kreowana jest nowa nazwa (*Elsterberg* 1905 > *Srocze Góry* 1921; *Katowice* > *Stalinogród* 1953), czy też dokonuje się tylko drobnej, czasem wręcz „kosmetycznej” zmiany (np. *Sosnowiec* 1796–1802, *Sosnowiec* 1982 > *Sosnowiec* 2015; *Stare Wyskythky* 1449, *Stare Wiskitki* 1661, 1792 > *Wiskitki Stare* 1827, 1921 > *Starowiskitki* 1952), to z punktu widzenia kodyfikatora jest to zawsze renominacja.

Ostatnią kwestią, którą chciałem poruszyć jest zagadnienie wariacji graficznej przy zapisie nazw własnych, która jest niezwykle istotna, gdy chodzi o śledzenie zmian nazewniczych, należy jednak zachować ostrożność przy interpretacji graficznej postaci nazw. W opracowaniach nieonomastycznych dosyć często można spotkać się z błędem polegającym na literalnym odczytaniu zapisów nazw zawartych w dawniejszych dokumentach spisanych nierzadko przez osoby nieznające języka, w którym te nazwy funkcjonowały, w czasach sprzed stabilizacji ortografii. Przykładem takiej praktyki mogą być następujące błędne sformułowania zawarte w artykule dwójki geografów, którzy zajęli się w nim toponimią gminy Szadek: „miasto Szadek, pierwotnie występujące w dokumentach średniowiecznych pod nazwami *Szadko*, *Szadków*, *Szadkow*, *Scadeck*”, „nazwa osady Wielka Wieś, występująca w przeszłości pod nazwami [sic!]: *Magna Villa*, *Wielga Wiesz*, *Wielgawieszch* i *Wielga Wieś*”, „Karczówek (...). Wieś występowała także pod nazwami: *Carczueo*, *Carczewo*, *Carczow* lub *Karczów*”, „Prusinowice (...), w najstarszych materiałach źródłowych spotykane pod nazwami: *villicus Prussinovicze*, *Prussinouicze*, *Prusiniwicze* [!], *Prussynowicze*” itd.²²

Cechami charakterystycznymi dawnej grafii była wielofunkcyjność znaków (używanie tego samego znaku lub grupy znaków na oznaczenie różnych głosek) oraz ich fakultatywność (oznaczenie tej samej głoski różnymi znakami)²³. Jest sprawą oczywistą dla każdego, kto ma styczność ze starszymi źródłami i minimalne przygotowanie historyczno-filologiczne do ich czytania, że wymienione zapisy źródłowe <*Carczueo*>, <*Carczewo*> oddają przy użyciu odmiennej konwencji graficznej tę samą nazwę *Karczewo*. Zarówno <*Wielga Wiesz*>, jak i <*Wielgawieszch*> to po prostu *Wielga Wieś*, zaś wieś *Prusinowice* w świetle przytoczonych zapisów w przeszłości miała nie cztery, a jedną (i tę samą) nazwę. Mamy tu zatem do czynienia nie z wariantywnością nazwy, lecz z wariantywnością sposobu jej zapisu (wtórnego względem jej postaci dźwiękowej). Niestety tego typu błędy interpretacyjne zdarzają się dosyć często, co

22 M. Cepil, T. Figlus, *Wybrane zagadnienia toponimiczne*, s. 23–27.

23 O rozwoju polskiej ortografii zob. B. Dunaj, A. Mycawka, *Pisownia a wymowa polska*, s. 397–405.

może prowadzić do wyciągania fałszywych wniosków na temat wielości i zmienności nazw odnoszących się do danej miejscowości.

Nie oznacza to oczywiście, że nie możemy mówić o wariantach pisownianych nazwy w ogóle, które w niektórych przypadkach możemy traktować jako zmianę nazwy. Przykładem takiej zmiany jest wahanie ortograficzne (zapewne o podłożu fonetycznym) w obrębie pierwszego członu nazw wsi Sendeń Duży w gm. Łąck w woj. mazowieckim (ograniczę się tylko do zapisów dotyczących jej pierwszego członu): *Sędeń* al. *Sendeń* 1889, *Sędeń* 1921, *Sędeń* 1982, *Sendeń* 2011. Ostatni zapis pochodzi z Dziennika Ustaw, w którym urzędowo dokonano zmiany nazwy z *Sędeń* (wymawianej jako /sendeń/) na *Sendeń*. Odwrotny proces obserwujemy w przypadku urzędowej zmiany w 1996 r. nazwy wsi w gm. Łagów w woj. świętokrzyskim z *Sendek* na *Sędek* (*Sandek* 1382, *Sendek* 1783–84, *Sędek* 1889, *Sędek* 1933, *Sendek* 1966, *Sendek* 1982, *Sędek* 1996), która przez kilkadziesiąt lat zapisywana była w oficjalnych wykazach jako *Sendek*. Nieco inny przykład stanowi urzędowa zmiana nazwy wsi w gm. Kadzidło w woj. mazowieckim *Sól* > *Sul* (*Sul* 1839, *Sól* 1877, *Sól* 1890, *Sól*, dopełniacz: *Soli* 1982, *Sul*, dopełniacz: *Suli* 2005). Zmianie ortograficznej towarzyszyła bowiem również zmiana fleksyjna, co możemy zaobserwować na podstawie również zmienionej formy dopełniacza. Widzimy zatem, że renomacja motywowana czynnikami pozajęzykowymi (będąca efektem kodyfikacji) może uwzględniać także wariantowość graficzną nazwy.

Jerzy Zieliński

Miejscowości i ich granice w urzędowych bazach danych w Polsce (case study)

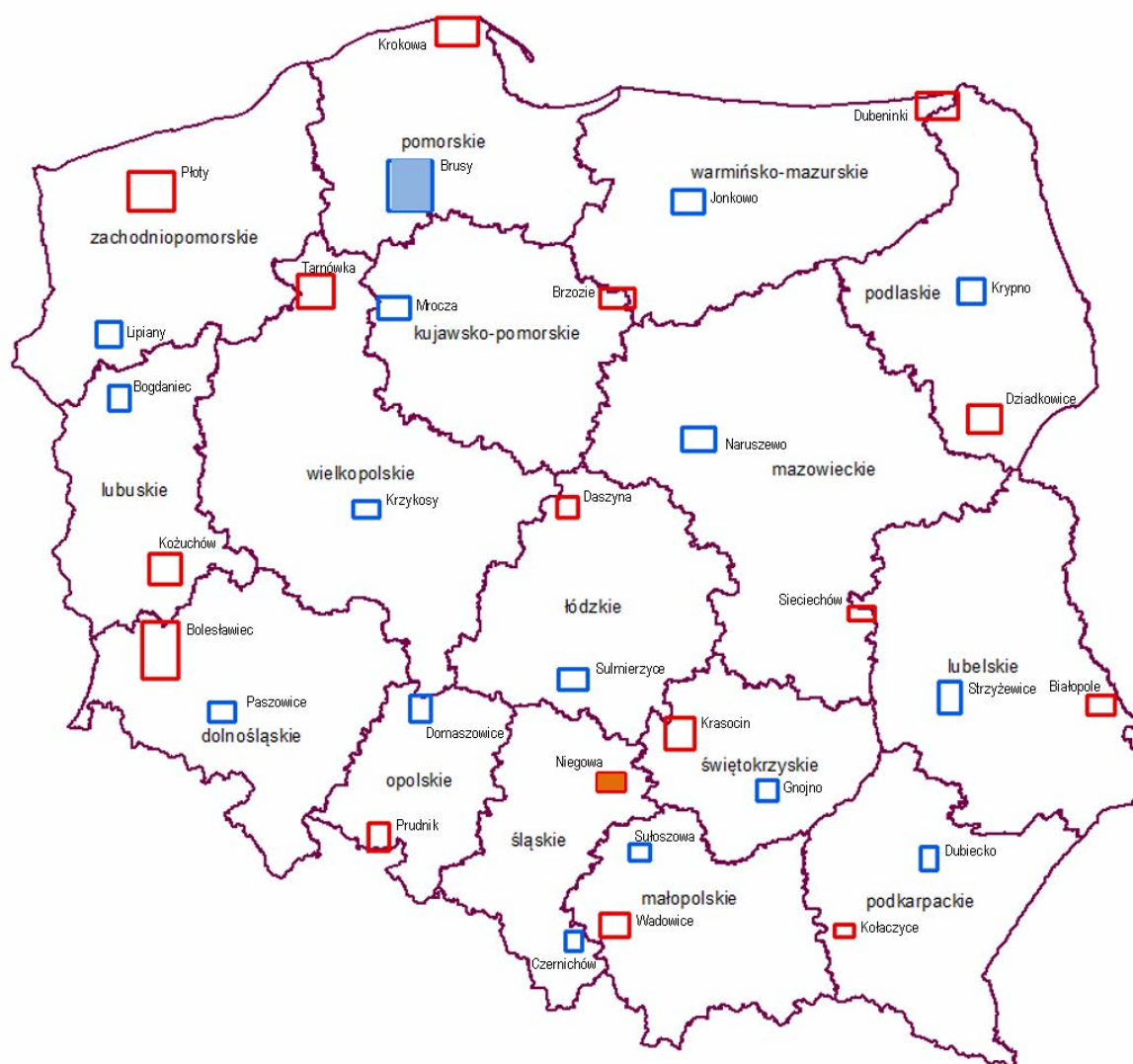
Problemy dokładnego przebiegu granic (nie tylko dla administracyjnego trójstopniowego podziału kraju) nabrały szczególnego znaczenia w dobie rozwoju technik teleinformatycznych i systemów informacji geograficznej. Granice są niezbędnym przedmiotem dla wykonania **różnego** rodzaju analiz statystycznych, badań powiązań oraz zależności przestrzennych zjawisk i komponentów środowiska przyrodniczego, wykorzystując w tym celu narzędzia informatyczne do analiz przestrzennych. Aby móc ocenić obecny stan poprawności nazw i przebiegu granic: miejscowości dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa oraz obrębów ewidencyjnych, wsi i sołectw, wybrano losowo 32 gminy (Ryc. 1), po dwie gminy dla każdego województwa. Z uwagi na charakter analizy wybrane zostały tylko gminy spośród gmin wiejskich i miejsko-wiejskich, których w Polsce jest 2175, łącznie z gminami miejskimi w Polsce 1 stycznia 2019 r. było 2477 gmin. Z uwagi na bardzo dużą liczbę gmin w Polsce, analiza ta dotyczyła więc tylko 1,47 % łącznej liczby gmin wiejskich i miejsko-wiejskich. Dla każdej gminy sporządzona została szczegółowa tabela, w której zestawiono wszystkie jednostki obszarowe: obręby ewidencyjne, wsie, sołectwa i miejscowości dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa w danej gminie wraz z drobnymi uwagami i komentarzami. W treści opracowania zamieszczono przykładowe tabele dla dwóch gmin: gm. Sieciechów i gm. Niegowa, pozostałe szczegółowe tabele dla 30 gmin zamieszczono w załącznikach do pełnego opracowania zagadnienia.

Lp.	Województwo	Powiat	Gmina	Liczba „miejscowości adresowych”
1.	dolnośląskie	bolesławiecki	BOLESŁAWIEC	33
2.		jaworski	PASZOWICE	14
3.	kujawsko-pomorskie	brodnicki	BRZOZIE	14
4.		nakielski	MROCZA	30

Lp.	Województwo	Powiat	Gmina	Liczba „miejscowości adresowych”
5.	lubelskie	chełmski	BIAŁOPOLE	15
6.		lubelski	STRZYŻEWICE	22
7.	lubuskie	gorzowski	BOGDANIEC	21
8.		nowosolski	KOŻUCHÓW	22
9.	łódzkie	łęczycki	DASZYNA	34
10.		pajęczański	SULMIERZYCE	27
11.	małopolskie	krakowski	SUŁOSZOWA	4
12.		wadowicki	WADOWICE	14
13.	mazowieckie	płoński	NARUSZEWO	41
14.		kozienicki	SIECIECHÓW	16
15.	opolskie	namysłowski	DOMASZOWICE	21
16.		prudnicki	PRUDNIK	13
17.	podkarpackie	przemyski	DUBIECKO	17
18.		jasielski	KOŁACZYCE	8
19.	podlaskie	siemiatycki	DZIADKOWICE	22
20.		moniecki	KRYPNO	15
21.	pomorskie	pucki	KROKOWA	36
22.		chojnicki	BRUSY	61
23.	śląskie	żywiecki	CZERNICHÓW	4
24.		myszkowski	NIEGOWA	20
25.	świętokrzyskie	buski	GNOJNO	26
26.		włoszczowski	KRASOCIN	41
27.	warmińsko-mazurskie	gołdapski	DUBENINKI	43
28.		olsztyński	JONKOWO	24
29.	wielkopolskie	średzki	KRZYKOSY	26
30.		złotowski	TARNÓWKA	14
31.	zachodniopomorskie	pyrzycki	LIPIANY	26
32.		gryficki	PŁOTY	42

Tab. 1. Wykaz gmin dla których wykonano analizę stanu poprawności nazw i przebiegu granic: miejscowości dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa oraz obrębów ewidencyjnych, wsi i sołectw.

Ryc. 1. Lokalizacja gmin objętych analizą nazw i granic: obrębów ewidencyjnych, wsi, sołectw i miejscowości dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa

1. Ogólna ocena stanu harmonizacji informacji o nazwach miejscowości zawartych w bazach danych: PRNG, EGiB (nazwy obrębów ewidencyjnych), EMUiA, PRG i TERYT

Główny Urząd Statystyczny (GUS) publikuje informację na swojej stronie internetowej http://eteryt.stat.gov.pl/eTeryt/rejestr_teryt/aktualnosci/aktualnosci.aspx w postaci *Aktualnego katalogu miejscowości*. Obowiązujący od dnia 2017-01-01 katalog zawierał informacje o 103 014 miejscowościach w Polsce. W bazie danych Państwowego Rejestru Nazw Geograficznych (PRNG) prowadzonej przez Głównego Geodetę Kraju według pliku z dnia 6 kwietnia 2017 r. zostało zarejestrowane 101 426 miejscowości z nazwą urzędową i 23 221 miejscowości z nazwą niestandardyzowaną, łącznie 124 646 nazw miejscowości. W bazie danych państwowego rejestru granic i powierzchni jednostek podziałów terytorialnych kraju (PRG) na dzień

12.09.2017 r. było 53 026 miejscowości (przynajmniej z jednym numerem porządkowym) i 20 272 miejscowości bez numerów porządkowych w tym 17 585 miejscowości jako inne miejscowości, 710 przysiółków i 302 wsie. Podział zbiorowości miejscowości wg rodzaju wg: GUS (TERYT), PRNG i PRG przedstawia poniżej zamieszczona tabela:

Lp.	Rodzaje miejscowości wg rozporządzenia PRNG	Liczba zbiorowości wg TERYT	Liczba zbiorowości wg PRNG		Liczba zbiorowości wg PRG	
			Nazwy urzędowe ¹	Nazwy niestandardyzowane ²	Nazwy miejscowości adresowych	Nazwy miejscowości bez adresów
1	wieś	43 068	43 062	3 ³	42 162	302
2	część kolonii	-	181	100	-	-
3	część miejscowości	36 370	-	-	1	91
4	część miasta	6 728	6 491	3 851	-	-
5	część osady	-	10	66	-	-
6	część przysiółka	-	5	1	-	-
7	część wsi	-	34 992	6 915	17	133
8	osada	5 664	5 114	18	3 823	561
9	osada leśna	2 181	1 942	429	584	331
10	osada leśna wsi	-	217	16	-	-
11	osada młyńska	-	-	1	-	-
12	osada rybacka	-	-	-	-	-
13	osada kolejowa	-	-	1	-	-
14	osada po byłym PGR	-	-	-	1	-
15	osada wsi	-	516	262	-	-
16	osada kolonii	-	1	3	-	-
17	osada osady	-	4	13	-	-
18	przysiółek	4 834	143	-	982	710
19	przysiółek kolonii	-	38	34	-	-
20	przysiółek osady	-	54	26	-	-
21	przysiółek wsi	-	4 544	7 050	-	-
22	kolonia	3 177	2 177	3	1 551	415
23	kolonia kolonii	-	12	19	-	-
24	kolonia osady	-	6	11	-	-
25	kolonia wsi	-	956	3 092	-	-
26	leśniczówka	-	-	1 283	21	77
27	miasto	923	923	-	915	15

Lp.	Rodzaje miejscowości wg rozporządzenia PRNG	Liczba zbiorowości wg TERYT	Liczba zbiorowości wg PRNG		Liczba zbiorowości wg PRG	
			Nazwy urzędowe ¹	Nazwy niestandardyzowane ²	Nazwy miejscowości adresowych	Nazwy miejscowości bez adresów
28	schronisko turystyczne	22	22	23	-	-
29	delegatura	19	-	-	-	-
30	dzielnica m.st. Warszawy	18	-	-	-	-
31	osiedle	10	8	1	11	29
32	osiedle wsi	-	6	1	-	-
33	gajówka (PRG)	-	-	-	4	22
34	inne miejscowości	-	-	-	2 995	17 585
		103 014	101 426	23 221	53 026	20 272

¹ nazwa urzędowa - rozumie się przez to nazwę miejscowości ustaloną i opublikowaną przez właściwy organ administracji publicznej;

² nazwa niestandardyzowana - rozumie się przez to nazwę miejscowości, która nie została ustalona i opublikowana przez właściwy organ administracji publicznej;

³ Grodzisko gm. Goworowo, pow. ostrołęcki, Henryków, gm. Chynów, pow. grójecki i Porążyn-Tartak, gm. Opalenica pow. nowotomyski

Tab. 2. Liczba miejscowości w bazach danych: TERYT, PRNG i PRG

Z analizy powyższej tabeli można wysnuć następujące wnioski:

- jedyne zgodności jakie występują ww. bazach danych, to ilość miast – 923 i schronisk turystycznych (nazwy urzędowe) – 22 w TERYT i PRNG;
- występujące niezgodności dotyczą w szczególności ilości wsi pomiędzy TERYT i PRG – brak jest 604 miejscowości w bazie danych PRG, które być może ujęte są jako miejscowości innego rodzaju;
- występuje bardzo duża ilość miejscowości innych w PRG, w szczególności miejscowości bez adresów;
- pojawiły się dwa rodzaje miejscowości, których nie ma w obowiązujących przepisach prawa: część przysiółka w PRNG i gajówka w PRG;
- występuje bardzo duża różnica w ilości miejscowości w poszczególnych bazach danych i tak w: TERYT jest 103 014 miejscowości, w PRNG jest 101 426 miejscowości urzędowych i 23 221 nazw miejscowości niestandardyzowanych (nie ustalonych i nieopublikowanych przez właściwy organ administracji), łącznie 124 646

Gmina	Województwo	Powiat	Liczba „miejscowości adresowych”	Liczba nazw miejscowości niestandardyzowanych w PRG	Liczba nazw miejscowości brakujących w PRNG	Nazwa miejscowości
Bolesławiec	dolnośląskie	bolesławiecki	33	2	0	Kolonia Pietruszka, Kolonia Śliszów
Domaszowice	opolskie	namysłowski	21	0	1	Piekło (Ryc. 2)
Mrocza	kujawsko-pomorskie	nakielski	30	1	0	Chwałka ¹ (Ryc. 4)
Płoty	zachodniopomorskie	gryficki	42	1	1	Pniewko ² , Kopaniny ³ , Ryc. 5)
Tarnówka	wielkopolskie	złotowski	14	1	0	Tarnówka-Wybudowa ⁴
			140	5	2	

¹ Chwałka (osada leśna) – nazwa urzędowa – brak jest w tej miejscowości numerów porządkowych, Chwałka (część wsi Ostrowo) – nazwa niestandardyzowana. Obydwie miejscowości mają Id Teryt 0410025. Numery porządkowe w miejscowości Chwałka cz.w. Ostrowo są do miejscowości Ostrowo. W miejscu gdzie na mapie topograficznej w skali 1:10 000 jest zaznaczona miejscowość Ostrowo jest 6 numerów porządkowych do miejscowości Chwałka (Ryc. 3).

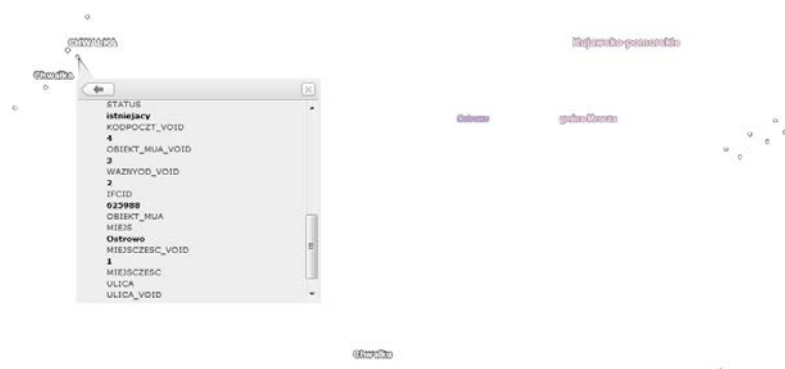
² W miejscowości nazwy niestandardyzowanej Pniewko są 4 numery porządkowe – powinny być przypisane do miejscowości nazwy Kłodno – nazwy urzędowej.

³ Na mapie topograficznej w skali 1:10 000 w miejscu nazwy miejscowości Kopaniny pochodzącej z bazy danych PRG jest miejscowość Kurniki – nazwa niestandardyzowana (Ryc. 4).

⁴ W bazie danych PRG jest błąd w nazwie miejscowości Tarnówka Wybudowanie – powinno być zgodnie z bazą danych PRNG Tarnówka-Wybudowa (Ryc. 5).

Tab. 3. Przykłady nazwy miejscowości niestandardyzowane w bazie danych PRG, których brakuje w bazie danych PRNG.

Ryc. 3. Numery porządkowe w miejscowościach: Chwałka i Ostrowo

Ryc. 4. Na mapie topograficznej Kurniki, w bazie danych adresowych jest nazwa Kopaniny

Ryc. 5. Dwie nazwy dla tej samej miejscowości, dla której prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa – Tarnówka-Wybudowa – nazwa niestandardyzowana w PRNG i Tarnówka Wybudowanie w PRG

2. Analiza poprawności nazw i przebiegu granic

Jak wynika z analizy zamieszczonej poniżej tabeli 4, dla 166 „miejscowości adresowych” (różnica pomiędzy liczbą „miejscowości adresowych”, a liczbą obrębów ewidencyjnych), czyli dla 27,7 % „miejscowości adresowych”, nie ma prostego sposobu wyznaczania granic tych miejscowości (tj., takiej sytuacji, kiedy dla danej miejscowości prowadzony jest przez starostę oddzielny obręb ewidencyjny). Określenie tych granic jest natomiast konieczne dla prawidłowego procesu nadawania numerów porządkowych w przypadku bardzo bliskiego sąsiedztwa istniejącej i planowanej zabudowy, sąsiadujących ze sobą miejscowości. Brak tych granic oraz bardzo częste nie korzystanie w przeszłości z danych ewidencji gruntów i budynków jest źródłem wielu błędnie nadanych numerów porządkowych, których przykłady podano zostaną w dalszej treści tego opracowania.

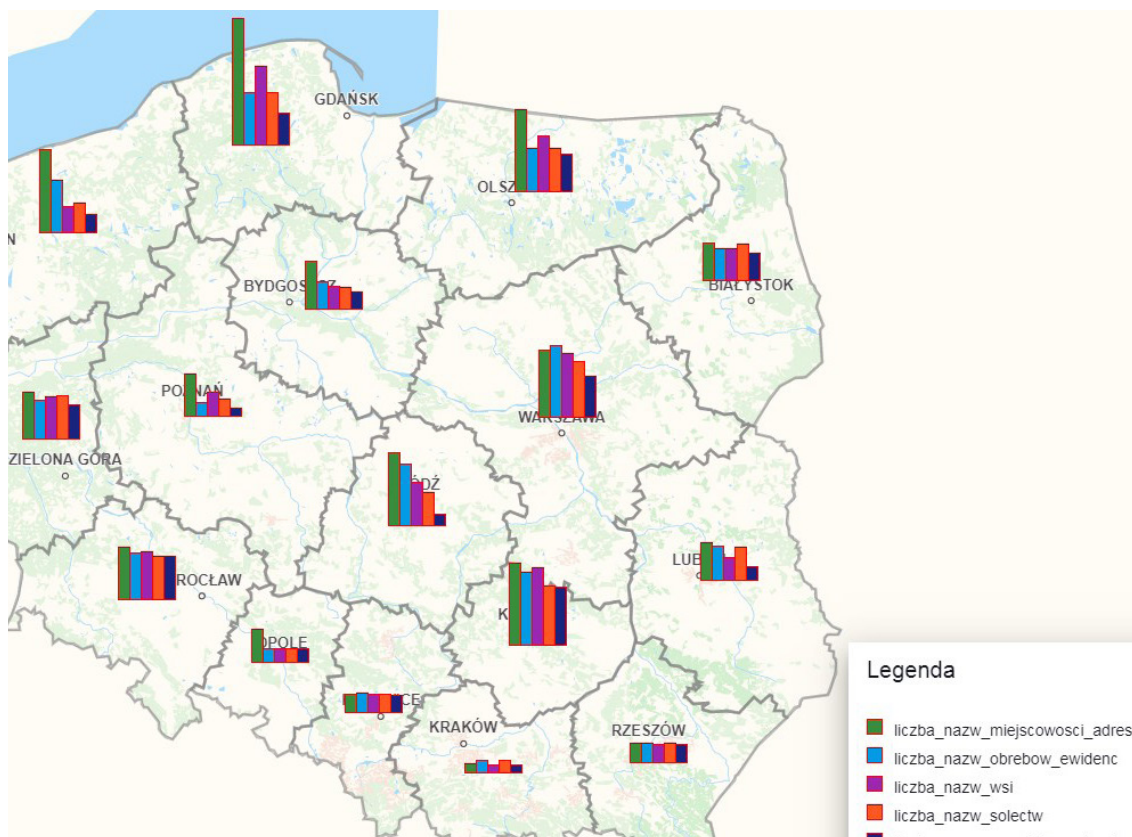
Lp.	Województwo	Liczba nazw „miejscowości adresowych”	Liczba nazw obrębów ewidencyjnych	Liczba nazw wsi	Liczba nazw sołectw	Liczba nazw w pełni zgodnych
1.	dolnośląskie	47	43	44	41	41
2.	kujawsko-pomorskie	44	30	27	26	23
3.	lubelskie	37	35	27	34	21
4.	lubuskie	43	38	40	41	35
5.	łódzkie	61	53	41	34	19
6.	małopolskie	18	20	17	20	17
7.	mazowieckie	57	60	55	49	39
8.	opolskie	34	21	21	21	21
9.	podkarpackie	25	25	24	25	24
10.	podlaskie	37	33	33	36	30
11.	pomorskie	98	47	65	47	33
12.	śląskie	24	25	24	24	23
13.	świętokrzyskie	67	61	64	52	51
14.	warmińsko-mazurskie	67	41	49	41	37
15.	wielkopolskie	40	21	28	23	17
16.	zachodniopomorskie	68	47	29	32	24
		766	600	588	546	455

Uwaga: Nie zawsze liczba nazw obrębów ewidencyjnych odpowiada tym samym nazwom wsi, sołectw i „miejscowościom adresowym” odpowiednio tzn., że obręby ewidencyjne w danej gminie to nie zawsze te same sołectwa i te same „miejscowości adresowe”.

Tab. 4. Sumaryczne zestawienie liczby nazw typów jednostek obszarowych: „miejscowości adresowych”, obrębów ewidencyjnych, wsi i sołectw dla wybranych losowo 32 gmin w kraju*

Biorąc pod uwagę zebrany materiał dla 32 gmin, i gdyby przyjąć tę proporcję uwzględniając liczbę obrębów ewidencyjnych wiejskich i miejsko-wiejskich, można oszacować, że liczba miejscowości, dla których może wystąpić problem z poprawnym wyznaczeniem granic „miejscowości adresowych” wynosi w Polsce około **13 100**. Należy jednak uwzględnić przy tym fakt, że kwestia ta dotyczy tylko miejscowości silnie zurbanizowanych i sąsiadujących ze sobą obecną lub planowaną zabudową. Szacowana liczba takich „miejscowości adresowych”, których ten problem dotyczy w całej Polsce może wynosić **od 1 000 do 1 500**, czyli sytuacja ta może dotyczyć **kilkunastu lub nawet kilkudziesięciu tysięcy numerów porządkowych**. Gdyby w przeszłości korzystano przy określaniu granic miejscowości z danych ewidencji gruntów i budynków uniknięto by wielu błędów, które dzisiaj tkwią niestety w ewidencji miejscowości, ulic i adresów i są konsekwencją braku prawidłowego określenia w przeszłości tego typu granic lub korzystanie z ich złego przebiegu.

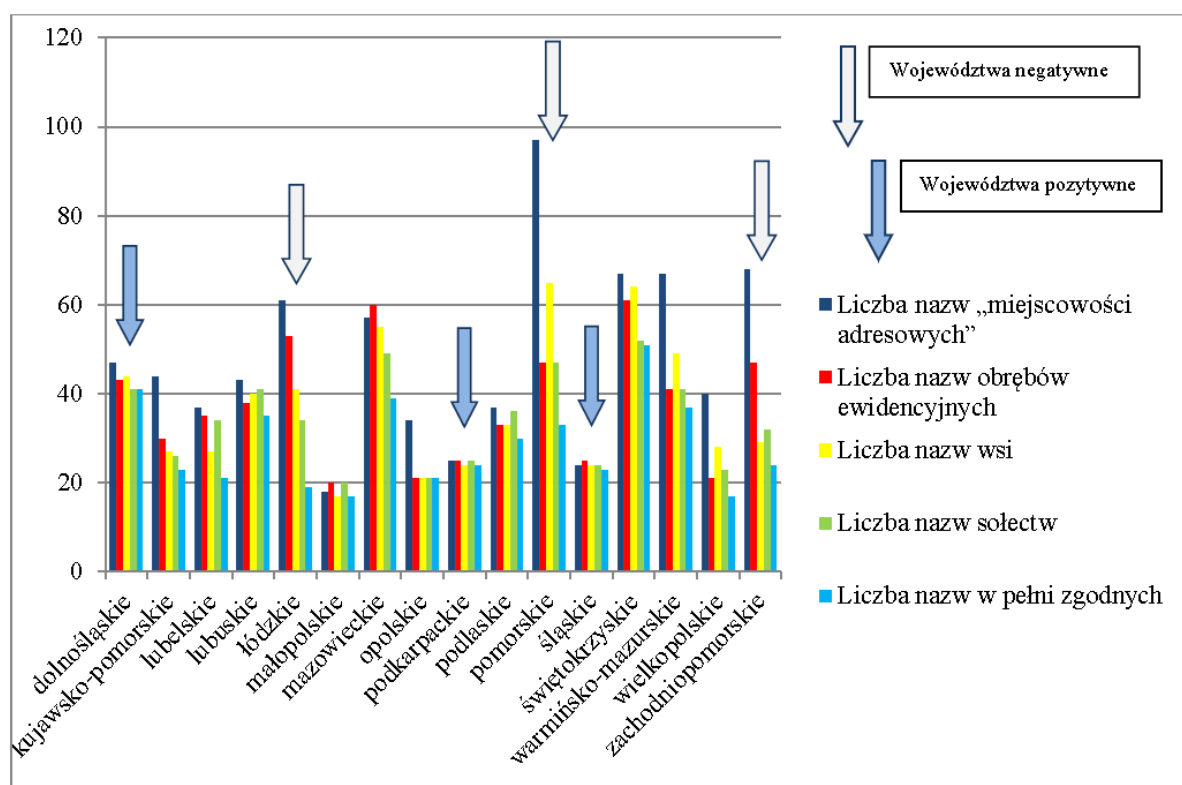
Zamieszczona poniżej mapa Polski obrazuje znaczące zróżnicowanie regionalne w zakresie braku zgodności (harmonizacji) ilości nazw i obszarów objętych granicami: obrębów ewidencyjnych, wsi, sołectw i miejscowości, dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa. **Wielorakich przyczyn takiego stanu rzeczy należy w moim przekonaniu upatrywać na gruncie rozwoju historycznego, geograficznego, gospodarczego i administracyjnego naszych ziem, objętych współczesnymi granicami Polski. Nie bez znaczenia wydaje się również brak dostatecznej naukowej analizy kierunków rozwoju osadnictwa wiejskiego i małomiasteczkowego w naszym kraju oraz uwarunkowań jego rozwoju w**

Ryc. 6. Suma nazw poszczególnych typów jednostek obszarowych dla 32 gmin objętych analizą według województw

kontekście administracyjnych obowiązków państwa w zakresie prowadzenia urzędowego nazewnictwa geograficznego, w szczególności jego podziału na poszczególne rodzaje miejscowości. Szersze omówienie przyczyn tego zróżnicowania, zawarte zostało w rozdziale: Opis i ocena wskaźników harmonizacji granic (WHG), obliczonych na podstawie sporządzonej tabeli sumarycznej dla wszystkich województw.

Ryc. 7. Sumy nazw poszczególnych typów jednostek obszarowych dla 32 gmin objętych analizą według województw.

Gmina	SIECIE- CHÓW	Powiat	kozienicki	Wojewódz- two	mazowieckie	
Nazwy miejscowości adresowych wg. iMPA ¹	Nazwy i granice miejscowości wg. TBD ²	Nazwy obrębów ewidencyjnych wg. PRG	Nazwy wsi w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Nazwy sołectw	Nazwy pozostałych miejscowości w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Uwagi
X	Budnik	X	X	X	X	
X	Getto	X	X	X	X	
Głusiec	Głusiec	Głusiec	Głusiec	Głusiec	Piwonia, Folwark	
X	Folwark	X	X	X	X	
X	Jesionka	X	X	X	X	
X	Kamelanka	X	X	X	X	
Kępice	Kępice	Kępice	Kępice	Kępice	Rogatki, Witle, Budnik, Getto	
X	Kresy	X	X	X	X	
X	Leśna Rzeka	X	X	X	X	

Gmina	SIECIE- CHÓW	Powiat	kozienicki	Wojewódz- two	mazowieckie	
Nazwy miejscowości adresowych wg. iMPA ¹	Nazwy i granice miejscowości wg. TBD ²	Nazwy obrębów ewidencyjnych wg. PRG	Nazwy wsi w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Nazwy sołectw	Nazwy pozostałych miejscowości w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Uwagi
X	Witle	X	X	X	X	
Występ	Występ	Występ	Występ Kresy	Występ	X	Mieszkańcy wsi Kresy mają działki w obrębie ewidencyjnym Występ, a adresy nieruchomości w Zbuczynie, przy czym w EGiB wciąż są adresy do miejscowości Występ.
Zajezierze	X	Zajezierze	Zajezierze	Zajezierze	Obóz Traugutta, Gorczaków, 2 x Kamelanka, Praga	Obóz Traugutta, Gorczaków, brak dla tych miejscowości granic w TBD
X	Zajezierze Praga	X	X	X	X	
Zbuczyn	Zbuczyn	Zbuczyn	Zbuczyn	Zbuczyn	X	
X	Przewóz	Przewóz	Przewóz	X	X	Adresy są do miejscowości Kępice.
X	X	Słowiki	X	X	Słowiki-Folwark, Nowe Słowiki	Adresy w obrębie Słowiki są w dwóch miejscowościach adresowych Nowe Słowiki cz. wsi Stare Słowiki i Słowiki-Folwark cz. wsi Stare Słowiki (to nie są wioski wg. PRNG).
X	X	Zajezierze Ukazowe	X	X	X	Adresy są do miejscowości Zajezierze.

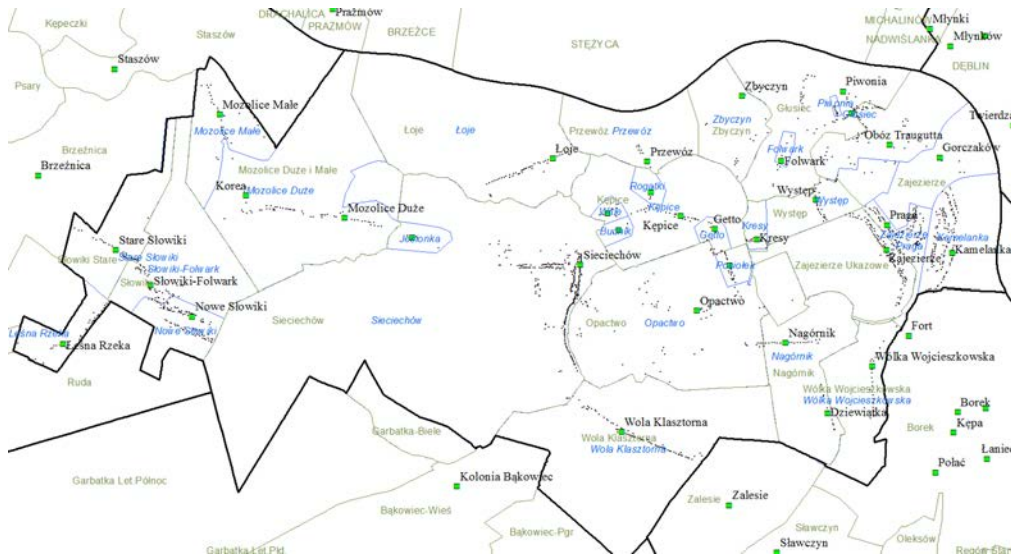
¹ iMPA – Internetowy Manager Punktów Adresowych, najpopularniejsze w kraju oprogramowanie firmy Geo-System służące do prowadzenia ewidencji miejscowości, ulic i adresów

² TBD – Topograficzna Baza Danych

Tab. 5. Gm. Sieciechów, pow. kozienicki, woj. mazowieckie – przykład tabeli analitycznej, które sporządzono w ramach analizy nazw miejscowości i ich granic dla 32 gmin w Polsce

Na zamieszczonej poniżej mapie gm. Sieciechów, pow. kozienicki, woj. mazowieckie (Ryc. 8), zaprezentowano różnorodność rodzajów nazw i przebiegów granic obrębów ewiden-

cyjnych oraz granic miejscowości pozyskanych z bazy danych PRG (pochodzących prawdopodobnie z TBD), lokalizację i nazwy miejscowości pozyskanych z bazy danych PRNG, a także lokalizację punktów numerów porządkowych.

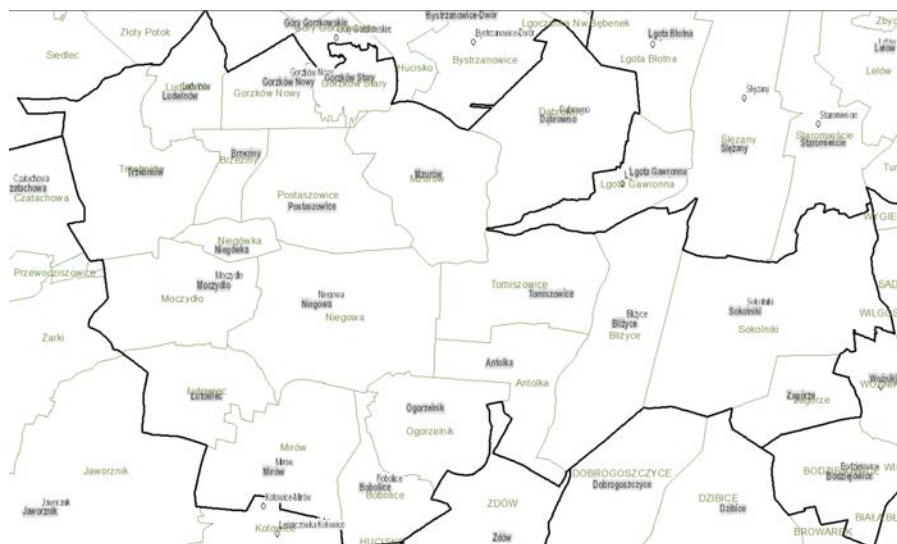
Ryc. 8. Gm. Sieciechów – nazwy i granice obrębów ewidencyjnych (kolor zielony), nazwy i granice miejscowości PRG (kolor niebieski), nazwy miejscowości PRNG (kolor czarny) oraz punkty adresowe

Gmina	NIEGOWA	Powiat	myszkowski	Województwo	śląskie
Nazwy miejscowości adresowych wg. iMPA	Nazwy obrębów ewidencyjnych wg. PRG	Nazwy wsi w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Nazwy sołectw	Nazwy pozostałych miejscowości w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Uwagi
Antolka	Antolka	Antolka	Antolka	X	
Bliżyce	Bliżyce	Bliżyce	Bliżyce	Ogrody, Bliżyce-Zalesie, Mrówki	
Bobolice	Bobolice	Bobolice	Bobolice	Kolonia Bobolice, Huby	
Brzeziny	Brzeziny	Brzeziny	Brzeziny	X	
Dąbrowno	Dąbrowno	Dąbrowno	Dąbrowno	Podlelowie, Podlipie, Łączki, Bukowie, Zagaje, Makowisko, Czarny Kamień	
Gorzków Nowy	Gorzków Nowy	Gorzków Nowy	Gorzków Nowy	X	
Gorzków Stary	Gorzków Stary	Gorzków Stary	Gorzków Stary	X	
Ludwinów	Ludwinów	Ludwinów	Ludwinów	Ludwinów-Doły	
Łutowiec	Łutowiec	Łutowiec	Łutowiec	X	
Mirów	Mirów	Mirów	Mirów	Kotowice Mirów	
Moczydło	Moczydło	Moczydło	Moczydło	Czarny Kamień	
Mzurów	Mzurów	Mzurów	Mzurów	Przymiarki, Damiak, Huby Pierwsze, Huby Drugie, Leopoldów, Piechnik	

Gmina	NIEGOWA	Powiat	myszkowski	Województwo	śląskie
Nazwy miejscowości adresowych wg. iMPA	Nazwy obrębów ewidencyjnych wg. PRG	Nazwy wsi w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Nazwy sołectw	Nazwy pozostałych miejscowości w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Uwagi
Niegowa	Niegowa	Niegowa	Niegowa	Okupniki	
Niegówka	Niegówka	Niegówka	Niegówka	X	
Ogorzelnik	Ogorzelnik	Ogorzelnik	Ogorzelnik	Podchojna	
Postaszowice	Postaszowice	Postaszowice	Postaszowice	X	
Sokolniki	Sokolniki	Sokolniki	Sokolniki	Sokolniki Podłużne-Kamionka, Sokolniki Podłużne-Bukowiec, Sokolniki Poprzeczne	
Tomiszowice	Tomiszowice	Tomiszowice	Tomiszowice	Kacin, Doły	
Trzebniów	Trzebniów	Trzebniów	Trzebniów	Podgaj	
Zagórze	Zagórze	Zagórze	Zagórze	X	

Tab. 6. Gm. Niegowa, pow. myszkowski, woj. śląskie – przykład tabeli analitycznej, które sporządzono w ramach analizy nazw miejscowości i ich granic dla 32 gmin w Polsce

Ryc. 9. Gm. Niegowa – nazwy i granice obrębów ewidencyjnych (kolor zielony), nazwy wsi PRNG (kolor szary z podświetleniem) i nazwy miejscowości z PRG – adresy; brak jest na mapie przebiegu granic miejscowości z uwagi na brak dostępu do pliku *.gml dla miejscowości Niegowa na stronie www.punktyadresowe.pl/index.php?strona=danepubliczne stan na 30.08.2017 r.

Wynik szczegółowej analizy poprawności i zgodności granic obrębów ewidencyjnych wiejskich i miejsko-wiejskich oraz granic sołectw, wsi i miejscowości, dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa, na poziomie ilości nazw, nie wnikając szczegółowo w sam geometryczny przebieg granic na poziomie wybranych 4 gmin: Sieciechów, Krokowa, Niegowa i Wadowice przedstawiono poniżej:

Gm. SIECIECHÓW, pow. kozienicki, woj. mazowieckie: ilość obrębów ewidencyjnych - 16, ilość wsi - 17, ilość sołectw – 16, nazw w pełni zgodnych – 11.

Rozbieżności są następujące:

- a. W gminie są dwa obręby ewidencyjne o nazwie: Słowiki i Zajezierze Ukazowe, które nie mają swoich odpowiedników w nazwie wsi czy sołectwa. Wsi Słowiki nie ma w gm. Sieciechów, a wsi o nazwie Zajezierze Ukazowe nie ma w ogóle w bazie danych PRNG. Aby uzyskać zgodność należałoby zlikwidować obręb ewidencyjny Zajezierze Ukazowe (przyłączyć do obrębu ewidencyjnego Zajezierze, ponieważ numery porządkowe w tym obrębie ewidencyjnym należą do Zajezierza). Obecna granica obrębów ewidencyjnych przebiega przez środek wsi Zajezierze.
- b. W przypadku obrębu ewidencyjnego Słowiki nazwa obrębu powinna zostać zmieniona na Nowe Słowiki. Ponadto rodzaj miejscowości Nowe Słowiki powinien zostać zmieniony (oczywiście zgodnie z procedurą w zakresie zmian nazewnictwa geograficznego w Polsce) z cz. wsi Stare Słowiki na wieś Nowe Słowiki skoro jest to sołectwo. Ponadto w obecnym obrębie ewidencyjnym Słowiki są dwa sołectwa: Nowe Słowiki i Słowiki-Folwark z bardzo dużą ilością numerów porządkowych w sąsiedztwie granic tych miejscowości. Nowe Słowiki i Słowiki-Folwark – według bazy danych PRNG – to części wsi Stare Słowiki. Należy zwrócić uwagę, że na stronie www.sieciechow.pl/p,69, sołectwa nazwy sołectw Nowe Słowiki i Stare Słowiki są zapisane, jako Słowiki Nowe i Słowiki Stare, czyli niezgodnie z obecnym stanem prawnym w zakresie nazewnictwa urzędowego tych miejscowości.

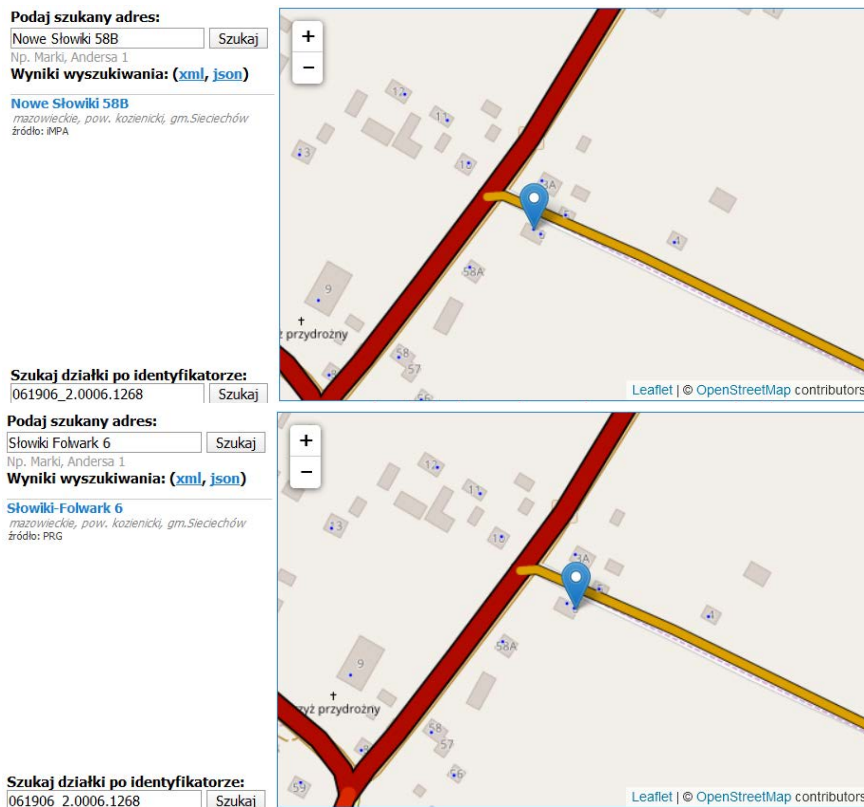
Gdzie więc przebiega granica pomiędzy tymi miejscowościami? Prawdopodobnie brak tej granicy w przeszłości spowodował, że jeden budynek ma dwa numery adre-

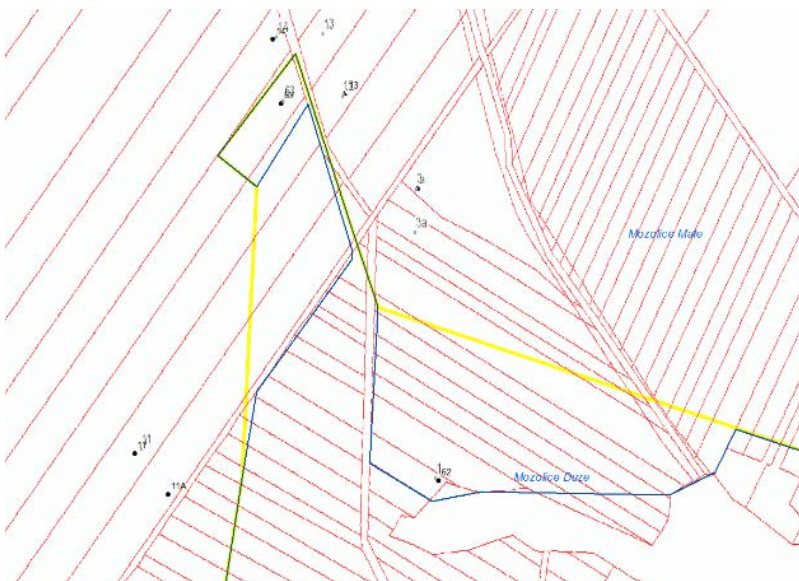
Ryc. 10. Gm. Sieciechów – jeden budynek o dwóch numerach porządkowych w dwóch różnych miejscowościach (Nowe Słowiki 58B i Słowiki-Folwark 6)

sowe, należące do dwóch różnych miejscowości: Nowe Słowiki 58B i Słowiki-Folwark 6 (Ryc. 10, 11).

- c. Obręb ewidencyjny ma nazwę Słowiki Stare dla wsi Stare Słowiki. W PRNG nie ma miejscowości o nazwie Stare Słowiki.
- d. Wioski Mozolice Duże i Mozolice Małe mają jeden wspólny obręb ewidencyjny Mozolice Duże i Małe. Powstaje pytanie, gdzie biegnie granica pomiędzy tymi wioskami? (Ryc. 12).

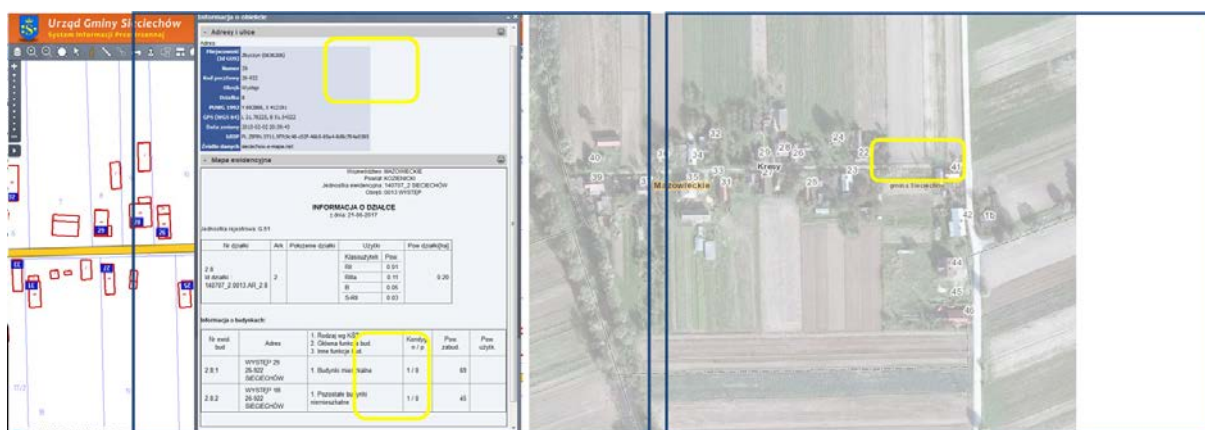
Ryc. 11. Strona internetowa <http://www.punktyadresowe.pl/> publikująca dane dla punktów adresowych: Nowe Słowiki 58B i Słowiki-Folwark 6

Ryc. 12. Przykład różnego sposobu określania doraźnego przebiegu granicy dla miejscowości Mozolice Duże i Mozolice Małe dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa

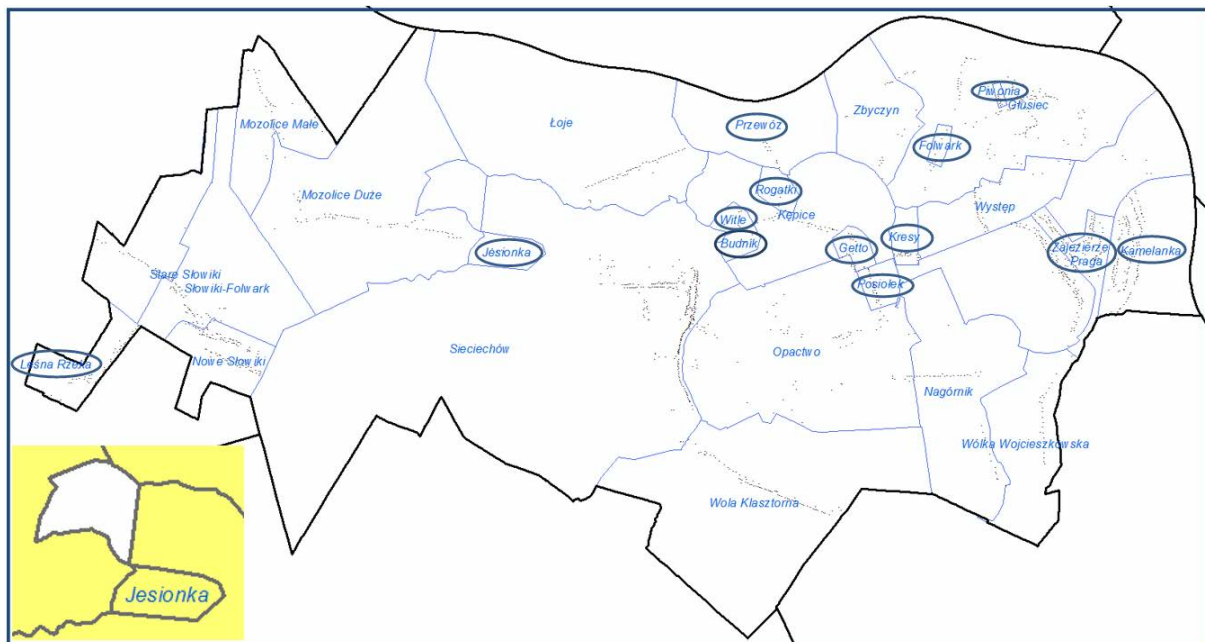
- e. Ponadto w moim przekonaniu wioski: Leśna Rzeka, Kresy i Przewóz powinny utracić status wioski i stać się częściami wsi, odpowiednio: Leśna Rzeka – Stare Słowiaki, Kresy – Występ (mieszkańcy wsi Kresy mają działki w obrębie ewidencyjnym Występ, natomiast adresy nieruchomości w Zbyczynie, przy czym w bazie danych EGiB wciąż są adresy do miejscowości Występ co nie jest prawdą, choć być może, gdyż jeden z budynków ma adres Występ 1b), a Przewóz (10 numerów porządkowych) jest częścią wsi Kępice. W przypadku wsi Przewóz należałoby również przyłączyć ten obręb ewidencyjny do obrębu ewidencyjnego Kępice (Ryc. 13).

Ryc. 13. Zabudowa o niejasnej przynależności do miejscowości (Kresy, Występ, Zbyczyn).

- f. Poniżej zamieszczono mapę przedstawiającą położenie miejscowości i przebieg ich granic, które pozyskane zostały z bazy danych PRG (Ryc. 14). Spośród wszystkich miejscowości w gm. Sieciechów (Tab. 5) zgodnie z bazą danych PRNG brakuje jeszcze na mapie czterech miejscowości dla których nie wyznaczono granic miejscowości tj.: Korea, Gorczaków, Obóz Traugutta i Dziewiątka (granice oczywiście zbędnych dla baz danych EMUiA oraz PRG, gdyż nie prowadzi się dla nich oddzielnej numeracji porządkowej). Ponadto na mapie pokazano granice obszaru, dla którego brak jest nazwy (na pół. – zach. od Jesionki). **Z analizy danych wynika, że jest to obszar pusty nie przynależny do żadnej miejscowości.** W elipsach zaznaczono miejscowości, dla których nie prowadzi się oddzielnej numeracji porządkowej a ich granice są w bazie danych PRG.
- g. Granice powyższe są nadmiarowe dla baz danych EMUiA oraz PRG, a sposób ich pozyskania w szczególności dla miejscowości, dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa jest nie zgodny z zapisami rozporządzenia w sprawie EMUiA. Przebieg granicy między miejscowościami Mozolice Małe i Mozolice Duże nie uwzględnia zapisów rozporządzenia w sprawie EMUiA, a w szczególności danych które należało pozyskać z ewidencji gruntów i budynków.

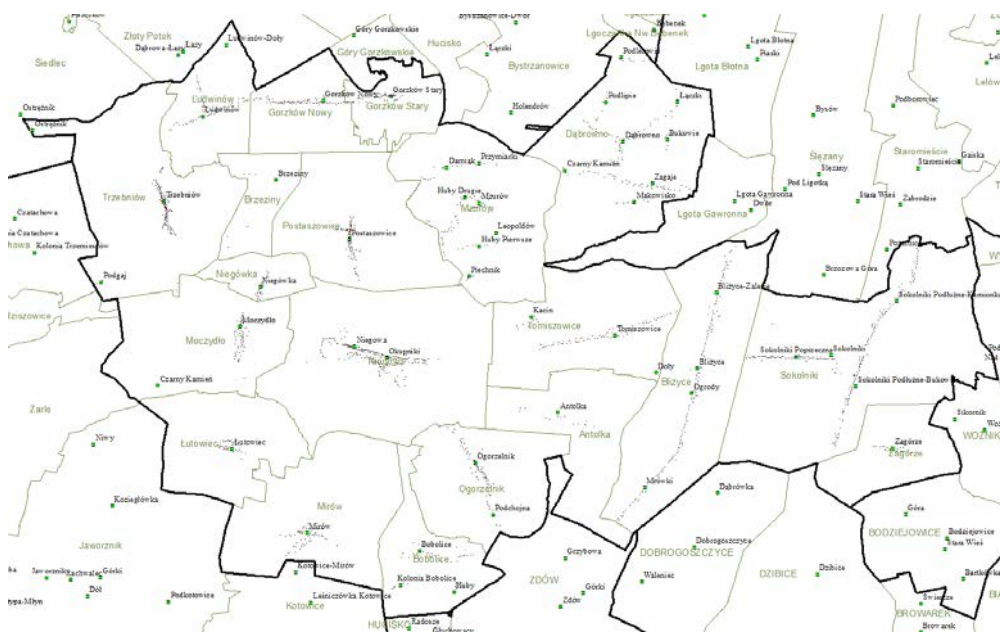
Ryc. 14. Gm. Sieciechów, pow. kozienicki, woj. mazowieckie – nazwy i granice miejscowości EMUiA (TBD). W lewym dolnym rogu obszar bez przynależności do miejscowości

Gm. KROKOWA, pow. pucki, woj. pomorskie: ilość obrębów – 25, ilość wsi – 27, ilość sołectw – 26, nazw w pełni zgodnych – 19. Zauważone rozbieżności są następujące:

- a. Dla kilku sołectw brak jest wydzielonych oddzielnych obrębów ewidencyjnych tj.:
  - Dąbek osady Żarnowca – brak formalnej granicy pomiędzy nimi,
  - wsi Lisewo – brak formalnej granicy pomiędzy Lisewem, a Krokową,
  - wsi Parszczyce – brak formalnej granicy pomiędzy Parszczycami, a Minkowicami,
  - Prusewa, osady Brzyna – brak formalnej granicy pomiędzy Prusewem, a Brzy-nem;
- b. Obręb ewidencyjny Karwieńskie Błota obejmuje dwie wsie i dwa sołectwa: Karwieńskie Błota Pierwsze i Karwieńskie Błota Drugie;
- c. Obręb ewidencyjny Parszkowo-Kłanino obejmuje wieś i sołectwo Kłanino oraz wieś Parszkowo, która nie jest sołectwem – brak formalnej granicy pomiędzy nimi;
- d. Dla wioski Łętowice i kol. Żarnowca Porąb są oddzielne obręby ewidencyjne, lecz nie są one sołectwami.

Gm. NIEGOWA, pow. myszkowski, woj. śląskie: ilość obrębów – 20, ilość wsi – 20, ilość sołectw – 20, nazw w pełni zgodnych – 20.

Występuje pełna zgodność w zakresie nazw i granic obrębów ewidencyjnych, wsi, sołectw i miejscowości dla których prowadzona jest numeracja porządkowa.

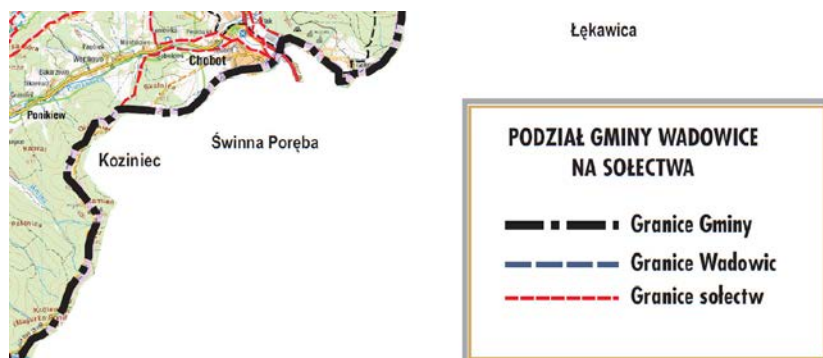

Ryc. 15. Gm. NIEGOWA, pow. myszkowski, woj. śląskie.

Gm. WADOWICE, pow. wadowicki, woj. małopolskie: ilość obrębów – 15, ilość wsi – 14, ilość sołectw – 16, nazw w pełni zgodnych – 14.

Zidentyfikowane rozbieżności są następujące:

- a. Wyodrębniony z obrębu ewidencyjnego Kaczyna obręb Kaczyna-Pańkówka nie ma odpowiednika w postaci wsi i sołectwa Kaczyna-Pańkówka;
- b. Sołectwo Ponikiew Chobot utworzono w 2009 roku – na stronie internetowej <http://dziennik.malopolska.gov.pl> brak jest uchwał podjętych przed 2010 rokiem. Chobot jest przysiółkiem wsi Ponikiew i nie ma oddzielnego dla tej wsi obrębu geodezyjnego Chobot – Chobot jest częścią obrębu geodezyjnego Ponikiew. Nazwy miejscowości o nazwie Ponikiew Chobot nie ma oczywiście w PRNG. Poniżej zamieszczono fragment zał. Nr 1 do Statutu Sołectwa Ponikiew Chobot uchwalonego Uchwałą nr XII/92/2015 Rady Miejskiej w Wadowicach. Przebieg granic sołectwa Ponikiew Chobot został przedstawiony na mapie turystycznej w skali 1:50 000. (Ryc. 16).
- c. Sołectwo Jaroszowice Zbywaczówka utworzone w 2015 r. nie ma swoich odpowiedników w postaci: wsi, obrębu ewidencyjnego i miejscowości mającej oddzielną numerację porządkową. Zbywaczówka jest przysiółkiem wsi Jaroszowice.

Ryc. 16. Fragment zał. Nr 1 do Statutu Sołectwa Ponikiew Chobot uchwalonego Uchwałą nr XII/92/2015 Rady Miejskiej w Wadowicach

3. Opis i ocena wskaźników harmonizacji granic (WHG) obliczonych na podstawie sporządzonej tabeli sumarycznej dla wszystkich województw

Poszczególne wskaźniki harmonizacji nazw i granic (Tab. 7) zostały wyznaczone jako wielkości liczbowe charakteryzujące stosunek liczby, odpowiednio nazw „miejscowości adresowych”, obrębów ewidencyjnych, wsi i sołectw do liczby nazw w pełni zgodnych dla poszczególnych województw pozyskanych z tabeli 4: Sumaryczne zestawienie liczby nazw typów jednostek obszarowych: „miejscowości adresowych”, obrębów ewidencyjnych, wsi i sołectw dla wybranych losowo 32 gmin w kraju.

Lp.	Województwo	Współczynnik harmonizacji nazw i granic „miejscowości adresowych” (WHG-MA)	Współczynnik harmonizacji nazw i granic obrębów ewidencyjnych (WHG-OE)	Współczynnik harmonizacji nazw i granic wsi (WHG-W)	Współczynnik harmonizacji nazw i granic sołectw (WHG-S)
1.	dolnośląskie	1,15	1,05	1,07	1,00
2.	kujawsko-pomorskie	1,91	1,30	1,17	1,13
3.	lubelskie	1,76	1,67	1,29	1,62
4.	lubuskie	1,23	1,09	1,14	1,17
5.	łódzkie	3,21	2,79	2,16	1,79
6.	małopolskie	1,06	1,18	1,00	1,18
7.	mazowieckie	1,46	1,54	1,41	1,26
8.	opolskie	1,62	1,00	1,00	1,00
9.	podkarpackie	1,04	1,04	1,00	1,04
10.	podlaskie	1,23	1,10	1,10	1,20
11.	pomorskie	2,94	1,42	1,17	1,42
12.	śląskie	1,04	1,09	1,04	1,04
13.	świętokrzyskie	1,31	1,20	1,25	1,02
14.	warmińsko-mazurskie	1,81	1,11	1,32	1,11
15.	wielkopolskie	2,35	1,24	1,65	1,35
16.	zachodniopomorskie	2,83	1,99	1,21	1,33

Tab. 7. Zestawienie wskaźników harmonizacji nazw i granic typów jednostek obszarowych: „miejscowości adresowych”, obrębów ewidencyjnych, wsi i sołectw według województw

Ryc. 17. Wskaźnik harmonizacji nazw i granic w Rzeczypospolitej – WHG-O.

Ogólny - sumaryczny wskaźnik harmonizacji nazw i granic (WHG-O) to suma wszystkich czterech wskaźników (Ryc. 17). Ten sposób dokonanej klasyfikacji pozwolił na wyselekcjonowanie czterech grup województw z:

- a. małym WHG-O (duża zgodność nazw i granic) w przedziale 4,12 – 4,42 – województwa: dolnośląskie, śląskie, małopolskie i podkarpackie – przy czym woj. dolnośląskie we wszystkich czterech grupach wskaźników uzyskało najlepsze wyniki, czyli najwyższą zgodność w zakresie wszystkich analizowanych nazw i granic;
- b. średnim WHG-O w przedziale 4,43 – 4,78 (średnia zgodność nazw i granic) – województwa: lubuskie, opolskie, świętokrzyskie i podlaskie;
- c. dużym WHG-O w przedziale (mała zgodność nazw i granic) 4,79 – 6,34 – województwa: lubelskie, mazowieckie, kujawsko-pomorskie i warmińsko-mazurskie;
- d. bardzo dużym WHG-O w przedziale (bardzo mała zgodność nazw i granic) 6,35 – 9,95 – województwa: łódzkie, wielkopolskie, zachodniopomorskie i pomorskie - przy czym woj. łódzkie we wszystkich czterech grupach wskaźników uzyskało naj-

słabsze wyniki, czyli najmniejszą zgodność w zakresie wszystkich analizowanych nazw i granic.

Powstają pytania o przyczyny tak dużych różnic pomiędzy województwami (regionami) oraz o czynniki determinujące tak znaczne zróżnicowanie w poziomie harmonizacji nazw i granic będących przedmiotem analizy.

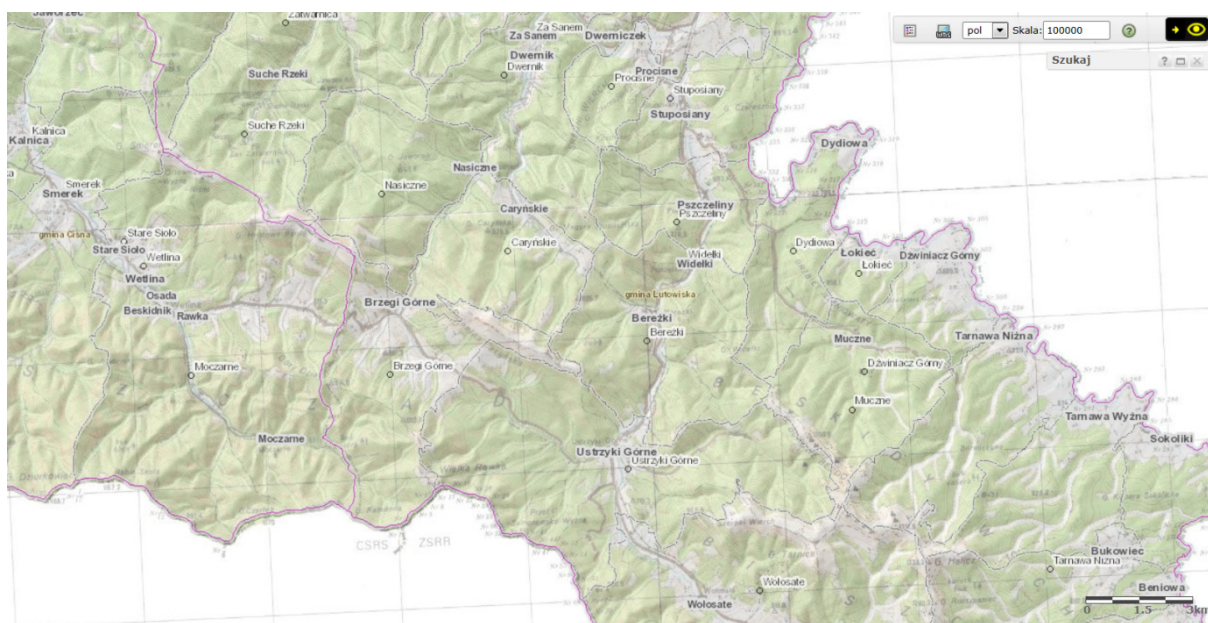
- Jest wiele miejscowości dla których istnieją oddzielne obręby ewidencyjne i prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa. Dotyczy to w szczególności: gm. Daszyna (woj. łódzkie), gdzie jest 34 „miejscowości adresowych” i 35 obrębów ewidencyjnych, ale tylko 23 wsie; gm. Białopole (woj. lubelskie), gdzie jest 15 „miejscowości adresowych” i 14 obrębów ewidencyjnych i tylko 6 wsi;
- W kilku województwach nastąpiło wysokie rozdrobnienie „systemu adresowego” – w wyniku czego doszło do sytuacji, że wiele miejscowości adresowych ma tylko jeden numer porządkowy – dotyczy to w szczególności: gm. Brusy (woj. pomorskie), gdzie są miejscowości, w których jest tylko jeden numer porządkowy: Spierwia, Wybudowanie Kaszuba, Dębowa Góra, lub tylko dwa numery porządkowe: Młynek, Turowiec, Pokrzywno.
- W okresie po II wojnie światowej powstały oddzielne obręby ewidencyjne dla Państwowych Gospodarstw Rolnych (PGR) i prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa dla tych osad nie będących wioskami. Dotyczy to w szczególności: gm. Naruszewo (woj. mazowieckie): PGR Sosenkowo, PGR Wróblewo, PGR Żukówek i PGR Nacpolsk, gdzie również jest sołectwo; gm. Daszyna (woj. łódzkie): PGR Koryta, PGR Opiesin i PGR Miroszewice, ale dla tych obrębów ewidencyjnych nie prowadzi się oddzielnej numeracji porządkowej;
- Są przypadki, że na obszarze jednego obrębu geodezyjnego jest kilka wiosek, sołectw i miejscowości, dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa, np. w woj. wielkopolskim, w gm. Tarnówka, dla obrębu ewidencyjnego Tarnówka są dwie wsie: Tarnówka i Tarnowiec, trzy sołectwa: Tarnowiec, Tarnówka I i Tarnówka II oraz cztery „miejscowości adresowe”: Tarnowski Młyn, Tarnowiec, Tarnówka i Tarnówka Wybudowanie (przy czym w bazie danych PRNG nie ma miejscowości Tarnówka Wybudowanie jest natomiast Tarnówka-Wybudowa jako część wsi Tarnówka) i w woj. pomorskim, w gm. Krokowa, gdzie dla Karwińskich Błot Pierwszych i Karwińskich Błot Drugich (wsie, sołectwa i „miejscowości adresowe”) jest jeden obręb geodezyjny Karwińskie Błota.

2. W nieobowiązujących *Wytycznych technicznych TBD – wersja 1.0 – uzupełniona. Specyfikacja danych zasobu podstawowego TBD. Załącznik 1 z maja 2008 r.* dla obszarów miejscowości zapisano, że „w ramach klasy ADMS_A przedstawia się **zasięgi miejscowości i części miejscowości**. W klasie przedstawiana jest przede wszystkim geometria obiektu”. Przewidziano dla sposobu reprezentacji geometrycznej - **typ geometryczny obiektu: obszar**. W relacjach przestrzennych z innymi klasami obiektów zapisano, że „**granice miejscowości najlepiej wyznaczać na podstawie granic obrębów ewidencyjnych**” ponadto, że „**dopuszcza się mniej dokładne wyróżnianie granic miejscowości, ale z zachowaniem odpowiednich relacji topologicznych**”. W moim przekonaniu, efekty tych tak mało precyzyjnych zapisów zdefiniowanych w wersji pierwotnej prawie 15 lat temu, o zbędnym wtedy wyznaczaniu granic miejscowości dla celów opracowywania map topograficznych, mamy w obecnych bazach danych EMUiA, do których to baz danych, pozyskano nieprawidłowe dane dotyczące przebiegu granic miejscowości z TBD, dane o nieodpowiedniej jakości dla celów prowadzenia ewidencji miejscowości ulic i adresów. Nie uwzględnianie przy nadawaniu numerów porządkowych przebiegu granic ewidencyjnych, szczególnie w przeszłości, rodzi poważne konsekwencje i skutki dla obywateli jak również problemy z nadawaniem kolejnych numerów porządkowych w strefie granicznej miejscowości.
3. Daje się zaobserwować duże zróżnicowanie regionalne w zakresie zachowania „dyscypliny” jeśli chodzi o utrzymanie zgodności (harmonii) nazw i wydzielenie obszarów objętych granicami: miejscowości, dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa, obrębów ewidencyjnych, wsi i sołectw. Stosunkowo mało jest tych różnic (sytuacji w pełni zgodnych) w województwach południowych: podkarpackim (mimo bardzo dużej ilości różnego rodzaju części wsi), małopolskim, śląskim i dolnośląskim. W pozostałych województwach, w szczególności w województwach północnych, jest bardzo duża liczba niezgodności. Dotyczy to szczególnej nadmiarowości liczby miejscowości, dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa w takich województwach jak: pomorskie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie. W przypadku woj. podkarpackiego w dwóch gminach: Dubiecko i Kołaczyce jest łącznie 25 obrębów ewidencyjnych, sołectw, miejscowości, dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa i 26 wsi, przy czym w Kołaczycach jest jeden dodatkowy obręb ewidencyjny Sieklówka Dolna, a w Dubiecku brak jest obrębu ewidencyjnego i wsi Łączki (część wsi), brak jest obrębu ewidencyjnego Winne-Subukowina, jest obręb ewidencyjny Podbukowina, jest dodatkowy obręb ewidencyjny (leśny – bez adresów) Polchowa i brak jest obrębu ewidencyjnego Załazek. W woj. pomorskim zaś w dwóch gminach:

Krokowa i Brusy jest 47 obrębów ewidencyjnych i sołectw, przy czym tylko w 36 przypadkach są to te same jednostki, 65 wsi i aż 97 miejscowości, dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa.

4. W bazach danych: EMUiA i PRG z nie do końca znanych powodów, różnice w położeniu miejscowości są znaczące i tak na przykład w przypadku miejscowości Dźwiniacz Górny, nazwa tej miejscowości leży na obszarze miejscowości Muczne, a nazwa miejscowości Tarnawa Niżna na obszarze miejscowości Bukowiec (ryc. 19). Dla wielu miejscowości określone w bazie danych PRG położenie jest niewłaściwe, a w wielu przypadkach różnice te przekraczają 2 km, np.: Gościeszyn gm. Rogowo – 2,51 km, Ruchocin gm. Witkowo – 2,61 km, Gniazdów gm. Modliborzycze – 2,06 km, a czasem nawet 6 km, np.: Nowa Wieś gm. Trzciannie – 7,23 km, czy Tarnawa Niżna gm. Lutowiska – 6,78 km. Z całą pewnością można stwierdzić, że położenie miejscowości, a tym samym ich nazwy w bazie danych EMUiA, a także w bazie danych PRG nie zostały pozyskane z bazy danych PRNG, o czym mówi § 3 ust. 2 rozporządzenia w sprawie EMUiA, że „nazwy i rodzaje miejscowości oraz współrzędne X, Y przyjmuje się w ewidencji zgodnie z danymi PRNG”.

Ryc. 19. Na mapie przedstawiono przykład rozbieżności położenia nazw miejscowości w bazach danych EMUiA oraz PRG w stosunku do bazy danych PRNG

Rozporządzenie w sprawie ewidencji miejscowości, ulic i adresów w § 3 ust. 3 mówi, że „do określenia przebiegu granic miejscowości (adresowych) wykorzystuje się dane państwowego rejestru granic i powierzchni jednostek podziałów te-

rytorialnych kraju oraz ewidencji gruntów i budynków”. Kluczową kwestią w tej procedurze jest ocena sposobu wykorzystania tych danych o których jest mowa w rozporządzeniu. Przyjęte rozwiązanie dodawania miejscowości w zakresie ich położenia i granic wynikające z „Materiałów szkoleniowych aplikacji EMUiA – Zeszyt ćwiczeń”, iż po pojawieniu się okna edycji i wybraniu z listy wybieralnej warstwy Miejscowości, można wstawić środek miejscowości i narysować na mapie poligon, reprezentujący obszar miejscowości jest niezgodny z zapisami rozporządzenia, o których jest mowa powyżej i niezgodny z treścią § 3 ust. 2 tegoż rozporządzenia, który mówi, że „nazwy i rodzaje miejscowości oraz ich współrzędne X i Y przyjmują się w ewidencji zgodnie z danymi w PRNG”.

5. W trakcie przeprowadzonej analizy zauważono szereg rozbieżności w nazewnictwie obrębów ewidencyjnych, które to rozbieżności w trakcie prac nad modernizacją ewidencji gruntów i budynków należałoby wyjaśnić i w uzasadnionych przypadkach dokonać stosownych zmian w ich nazewnictwie. Zidentyfikowane rozbieżności z uwagami zestawione zostały w tabeli poniżej (Tab. 8). Zidentyfikowane rozbieżności dotyczą około 2,7 % liczby obrębów ewidencyjnych objętych analizą. Jedną z najczęściej występujących rozbieżności jest zapis liczby w nazwie miejscowości w postaci liczby rzymskiej, zamiast w formie liczebnika porządkowego np.: Osmolice I (nazwa obrębu ewidencyjnego) zamiast Osmolice Pierwsze – taka jest poprawna nazwa urzędowa tej miejscowości. Tylko z takim typem rozbieżności, jeśli chodzi o nazwy obrębów ewidencyjnych, mamy do czynienia w granicach od 350 do 400 nazw obrębów ewidencyjnych. Biorąc pod uwagę liczbę obrębów ewidencyjnych na terenach gmin wiejskich i miejsko-wiejskich można oszacować, że problem poprawnego nazewnictwa obrębów ewidencyjnych w Polsce może dotyczyć liczby w przedziale od 1 250 do 1 400 obrębów ewidencyjnych dla terenów gmin wiejskich i miejsko-wiejskich.

Lp.	Nazwa obrębu ewidencyjnego w bazie danych EGiB	Nazwa miejscowości w bazie danych PRNG	Uwagi
1.	Błądziszki	Błądziszki	Wieś w gm. Dubeninki. Błądziszki brak takiej nazwy miejscowości w bazie danych PRNG.
2.	Krzywe	Krywe	Wieś w gminie Lutowiska do 2005 r. Krzywe.
3.	Międzybrodzie Lip.	X	Prawdopodobnie chodzi o nazwę Międzybrodzie Lipnickie w gm. Czernichów, ale takiej miejscowości brak jest w bazie danych PRNG.
4.	Sławoszew	Nowy Sławoszew	Wieś w gm. Daszyna do 1993 r. Sławoszew.

5.	Osmolice I	Osmolice Pierwsze	Osmolice Pierwsze taka jest poprawna nazwa miejscowości w gm. Strzyżewice w bazie danych PRNG.
6.	Osmolice II	Osmolice Drugie	Osmolice Drugie taka jest poprawna nazwa miejscowości w gm. Strzyżewice w bazie danych PRNG.
7.	Pgr Opiesin	PGR Opiesin	Błąd literowy.
8.	Pożdzeń	Pozdzeń	Przysiółek wsi Grabki Małe w gm. Gnojno. Pożdzeń brak jest takiej nazwy w bazie danych PRNG.
9.	Raciborowice Koloni	Raciborowice Kolonia	Błąd literowy.
10.	Skarszyn Majdan	Stary Skarszyn	Kolonia wsi Skarszyn w gm. Naruszewo. Skarszyn Majdan brak jest takiej nazwy w bazie danych PRNG.
11.	Żelazna Stara	Stara Żelazna	Wieś w gm. Daszyna.
12.	Żelazna Nowa	Nowa Żelazna	Kolonia w gm. Daszyna.
13.	Żukowo Kolonia	Kolonia Żukowo	Kolonia wsi Żukowo w gm. Naruszewo.
14.	Krysk Nowy	Nowy Krysk	Wieś w gm. Naruszewo. Krysk Nowy brak jest takiej nazwy w bazie danych PRNG.
15.	Zamianowo	Zaminowo	Wieś w gm. Dziadkowice. Zamianowo brak jest takiej miejscowości w bazie danych PRNG.
16.	Żabojedy	Żabojady	Żabojady wieś w gm. Dubeninki. Żabojedy – dawna nazwa Żabojed – rusycyzm, konstrukcja językowa z j. rosyjskiego.

Tab. 8. Rozbieżności w nazewnictwie obrębów ewidencyjnych w bazach danych: EGIB i PRNG.

6. W Polsce mamy obecnie 1 484 miejscowości, w których jest tylko jeden numer porządkowy, 868 miejscowości gdzie są dwa numery porządkowe i 719 miejscowości gdzie są trzy numery porządkowe. Są to głównie: kolonie, osady, osady leśne, przysiółki i określone jako rodzaj miejscowości, inne. Wśród tych 1 484 miejscowości z jednym numerem porządkowym jest około 100 miejscowości o kategorii wieś. Można zadać sobie pytanie czy miejscowość z jednym numerem porządkowym to jeszcze wieś. Należy przypomnieć w tym miejscu, że zgodnie z ustawą o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych za wieś uważa się „jednostkę osadniczą o zwartej zabudowie lub rozproszonej zabudowie i istniejących funkcjach rolniczych lub związanych z nimi usługowych lub turystycznych, nieposiadającą praw miejskich lub statusu miasta”. Skuteczna harmonizacja danych pozwoli na wyeliminowanie potrzeby doraźnych weryfikacji granic miejscowości dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa, a tym samym ułatwi tysiącom osób obsługującym systemy do ewidencji miejscowości, ulic i adresów bezproblemowe wprowadzanie numerów porządkowych do bazy danych EMUiA i pośrednio do bazy danych PRG.

5. Skutki braku harmonizacji przebiegu granic (obrębów ewidencyjnych, wsi, sołectw i miejscowości dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa i ich znaczenie

Jedna niewielka osada Płytnica w dwóch gminach? Okazuje się, że niestety jest to możliwe. Wieś Płytnica niedaleko Piły w woj. wielkopolskim, pow. złotowskim, liczy około dwustu mieszkańców. Ich domy należą do gminy Tarnówka w pow. złotowskim, ale oprócz wsi jest jeszcze wspomniana wyżej osada o tej samej nazwie Płytnica, położona w dwóch innych gminach tj.: Szydłowo w pow. pilińskim i Jastrowie w pow. złotowskim. Otóż mieszkańcy osady Płytnica mają numerację porządkową swoich budynków tj.: 53, 54, 56, 57, 58 i 59 do wsi Płytnica w gm. Tarnówka, ale zgodnie ze stanem w ewidencji gruntów i budynków numery porządkowe 53 (działka 262/2) i 54 (działka 265) należą do obrębu ewidencyjnego Krępsko w gminie Szydłowo, natomiast numery: 56, 57, 58 i 59 (działka 109/5 o powierzchni 158 705 m² należąca zapewne do PKP PLK czyli do skarbu państwa) należą do obrębu ewidencyjnego Płytnica w gminie Jastrowie.

Gdzie tkwi problem? Otóż Płytnicę dzielono na Płytnicę wieś i na tak zwaną „Płytnicę Stację” – Płytnicę osadę, której mieszkańcy mając adresy do Płytnicy czuli się mieszkańcami Szydłowa, przy czym jak wynika to z niżej zamieszczonej mapy ze względu na podział ewidencyjny, grunty na których stoją domy tylko dwa z nich należą do Szydłowa, pozostałe zaś do Jastrowia. Tereny osady Płytnica należały do PKP. W momencie odsprzedaży przez PKP działek mieszkańcy dowiedzieli się, że należą one do dwóch różnych gmin, a władze gm. Jastrowie w momencie kiedy część mieszkańców osady Płytnica złożyło swoje deklaracje podatkowe właśnie w gm. Jastrowie, a dlaczego nie w Tarnówce do której formalnie należą przez swoje adresy? Takich problemów na granicach miejscowości jak wyżej opisany w Polsce jest setki jeśli nie tysiące.

W zakresie spisu miejscowości w Polsce, dnia 13 grudnia 2012 r. rozporządzeniem Ministra Administracji i Cyfryzacji ogłoszony został „Wykaz urzędowych nazw miejscowości i ich części”. Rozporządzenie to ukazało się w Dzienniku Ustaw z 13 lutego 2013 roku (poz. 200). Dnia 19 października 2015 r. zostało opublikowane w Dzienniku Ustaw (poz. 1636) obwieszczenie Ministra Administracji i Cyfryzacji z dnia 4 sierpnia 2015 r. w sprawie wykazu urzędowych nazw miejscowości i ich części. W nowym wykazie uwzględniono zmiany w nazewnictwie, które zaszły w ciągu trzech lat od poprzedniej publikacji, a ogłaszane były rozporządzeniami Ministra Administracji i Cyfryzacji dotyczącymi ustalenia, zmiany lub zniesienia urzędowych nazw miejscowości oraz Rady Ministrów dotyczącymi zmian w podziale administracyjnym. W wykazie tym uwzględniono 103 086 nazw miejscowości, w tym 915 nazw miast i 43068 nazw wsi.

Ryc. 20. Przebieg granic przez osadę Płynnica na styku trzech gmin: Szydłowo, Jastrowie i Tarnówka (przebieg granic działek ewidencyjnych zgodny ze stanem publikowanym na stronie www.geoportal.gov.pl na dzień 26 lipca 2017 r.)

Zmiany w wykazie urzędowych nazw miejscowości i ich części następują na podstawie ogłaszanych w Dzienniku Ustaw rozporządzeń ministra właściwego do spraw administracji publicznej w sprawie ustalenia, zmiany i zniesienia urzędowych nazw miejscowości oraz rozporządzeń Rady Ministrów dotyczących zmian granic miast – w wyniku nadania miejscowości statusu miasta lub rozszerzenia granic miast dotychczasowe miejscowości wiejskie (np. wsie, przysiółki, kolonie, części wsi) stają się z urzędu częścią miasta / miastem. W latach 2012 – 2016 ukazało się 9 rozporządzeń tego rodzaju.

Lokalizacja przestrzenna wszystkich miejscowości w Polsce prowadzona jest natomiast w systemie teleinformatycznym przez Głównego Geodetę Kraju w postaci państwowego rejestru nazw geograficznych (PRNG). Zbiory danych PRNG dostępne są w postaci plików o rozszerzeniu: shapefile, *.xlsx, *.gml, *.rdf na stronie <http://www.gugik.gov.pl/pzgif/dane-bez-oplat/dane-z-panstwowego-rejestru-nazw-geograficznych-prng> kiedyś dane te były publikowane na stronie <http://codgik.gov.pl/index.php/darmowe-dane/prng.html>, jak również w postaci usług danych przestrzennych typu WMS pod adresem internetowym http://mapy.geoportal.gov.pl/wss/service/pu/guest/G2_PRNG_WMW/MapServer/WMS/Server. Z danych tych korzystają między innymi służby ratownicze i policja, publikując w szczególności Kra-

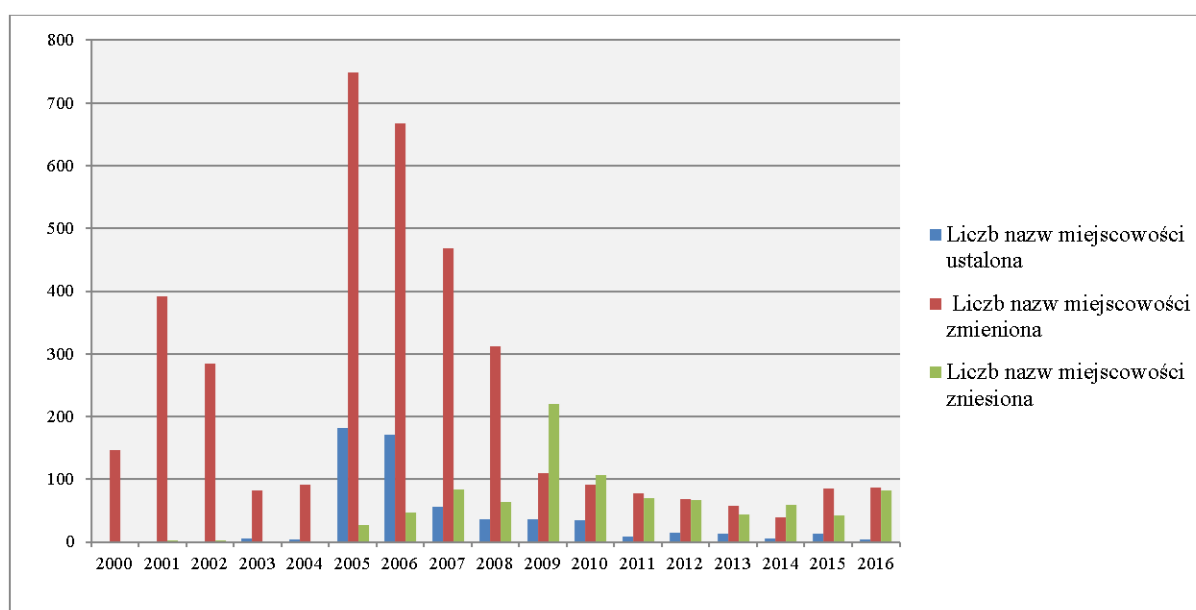

jową Mapę Zagrożeń Bezpieczeństwa pod adresem internetowym <https://mapy.geoportal.gov.pl/iMapLite/KMZBPublic.html>. Więcej szczegółów dotyczących nazewnictwa geograficznego zamieszczone zostało na stronie internetowej http://ksng.gugik.gov.pl/urzedowe_nazwy_miejscowosci.php.

Wnioski rady gmin o zmiany nazwy miejscowości (których corocznie wpływa w granicach od 100 do 200 wniosków, bardzo różnie w różnych latach – tabela i wykres poniżej) do ministra właściwego do spraw administracji publicznej, muszą zawierać między innymi „mapę topograficzną z zaznaczonymi **granicami miejscowości**, jej części, będących przedmiotem wniosku”. W latach 2000 – 2016 ustalono 583, zmieniono 3806 i zniesiono 916 nazw miejscowości. Nasilenie tych zmian w czasie przedstawiają zamieszczone poniżej, tabela i wykres.

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Liczb nazw miejscowości ustalonych	0	0	0	6	4	181	171	56	36	36	35	9	14	13	5	13	4
Liczb nazw miejscowości zmienionych	146	391	285	82	92	749	668	468	312	109	91	77	68	57	39	85	87
Liczb nazw miejscowości zniesionych	0	1	3	0	0	27	47	83	64	220	107	70	67	44	59	42	82

Tab. 12. Liczba nazw miejscowości ustalonych, zmienionych i zniesionych przez ministra właściwego do spraw administracji publicznej w latach 2000–2017.

Ryc. 21. Liczba nazw miejscowości ustalonych, zmienionych i zniesionych przez ministra do spraw administracji publicznej w latach 2000 – 2017

Jakie mogą być konsekwencje treści publikowanych rozporządzeń ministra właściwego do spraw administracji publicznej w sprawie ustalenia, zmiany i zniesienia urzędowych nazw miejscowości przedstawiono poniżej na przykładzie projektu rozporządzenia z listopada 2017 roku dla rodzaju miejscowości – wieś.

Nazwy miejscowości adresowych	Nazwy obrębów ewidencyjnych wg. PRG	Nazwy wsi w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Nazwy sołectw	Wykaz miejscowości	Uwagi
Wykaz ustalonych i zniesionych urzędowych nazw miejscowości (grudzień 2017 r.) – rodzaj wieś					
Witoszyn			Witoszyn		Woj. lubuskie, pow. żagański, gm. Wymiarki. Z Witoszyna Górnego części wsi Witoszyn utworzono WITOSZYN GÓRNY, wieś. W Witoszynie są jeszcze dwie inne części wsi: Witoszyn Dolny i Czarocin.
Witoszyn Górny	Witoszyn	Witoszyn	Witoszyn Górny	WITOSZYN GÓRNY	
Długobórz Pierwszy	Długobórz Pierwszy	Długobórz Drugi (zła lokalizacja – zał.)	Długobórz Pierwszy	DŁUGOBÓRZ	Woj. podlaskie, pow. zambrowski, gm. Zambrów. Zniesiono dwie wsie Długobórz Pierwszy i Długobórz Drugi i utworzono jedną wieś DŁUGOBÓRZ.
Długobórz Drugi	Długobórz Drugi	Długobórz Pierwszy (zła lokalizacja – zał.)	Długobórz Drugi		
Wykaz zmienionych urzędowych nazw miejscowości (grudzień 2017 r.) – rodzaj wieś					
Ściegny (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Ściegny	Ściegny	Ściegny	ŚCIEGNY	Woj. dolnośląskie, pow. jeleńiogórski, gm. Podgórzyn. Zmiana nazwy ze Ściegny na Ściegny tak jak nazwa obrębu ewidencyjnego i nazwa sołectwa. Na mapach topograficznych w układzie „65” jest poprawna nazwa Ściegny, w skali 1:10 000 układ „92” nazwa miejscowości Ściegny jest w nawiasie.
Szonowo Szlacheckie (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Szonowo Szlacheckie (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Szonowo Szlacheckie	Szonowo Szlacheckie	SZONOWO	Woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Łasin. Zmiana nazwy miejscowości z Szonowo Szlacheckie, wieś na Szonowo, wieś.

Nazwy miejscowości adresowych	Nazwy obrębów ewidencyjnych wg. PRG	Nazwy wsi w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Nazwy sołectw	Wykaz miejscowości	Uwagi
Wybudowanie Łasińskie (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Wybudowanie Łasińskie (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Wybudowanie Łasińskie	Wybudowanie Łasińskie	ŁASIN-WYBUDOWANIE	Woj. kujawsko-pomorskie, pow. grudziądzki, gm. Łasin. Zmiana nazwy miejscowości z Wybudowanie Łasińskie, wieś na Łasin-Wybudowanie, wieś.
Wąsewo (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Wąsewo (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Wąsewo	Wąsewo-Kolonia / Kolonia Wąsewo	KOLONIA WĄSEWO	Woj. kujawsko-pomorskie, pow. radziejowski, gm. Radziejów. Zmiana nazwy miejscowości z Wąsewo, wieś na Kolonia Wąsewo, wieś.
Łęg-Osiek	X (część obrębu Stajenczynki)	Łęg-Osiek	X	ŁĘG-OSIEK	Woj. kujawsko-pomorskie, pow. toruński, gm. Obrowo. Zmiana nazwy miejscowości z Łęg-Osiek, wieś na Łęg-Osiek, wieś.
Nowe Czaple (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Czaple Nowe	Nowe Czaple	Czaple	CZAPLE NOWE	Woj. kujawsko-pomorskie, pow. włocławski, gm. Lubień Kujawski. Zmiana nazwy miejscowości z Nowe Czaple, wieś na Czaple Nowe, wieś. Są jeszcze miejscowości w gm. Lubień Kujawski: Czaple, wieś i Stare Czaple, cz. wsi Nowe Czaple.
Nowe Gagowy (do zmiany od 1.01.2018 r.) – bardzo zła lokalizacja miejscowości w PRG	Gagowy Nowe	Nowe Gagowy	Gagowy	GAGOWY NOWE	Woj. kujawsko-pomorskie, pow. włocławski, gm. Lubień Kujawski. Zmiana nazwy miejscowości z Nowe Gagowy, wieś na Gagowy Nowe, wieś.
Stare Gagowy (do zmiany od 1.01.2018 r.) – bardzo zła lokalizacja miejscowości w PRG	Gagowy Wieś (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Stare Gagowy		GAGOWY STARE	Woj. kujawsko-pomorskie, pow. włocławski, gm. Lubień Kujawski. Zmiana nazwy miejscowości ze Stare Gagowy, wieś na Gagowy Stare, wieś.

Nazwy miejscowości adresowych	Nazwy obrębów ewidencyjnych wg. PRG	Nazwy wsi w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Nazwy sołectw	Wykaz miejscowości	Uwagi
X	X	-	X	LESZCZYNY	Woj. małopolskie, pow. gorlicki, gm. Uście Gorlickie. Zmiana nazwy miejscowości z Leszczyny, przysiółek wsi Kunkowa na Leszczyny, wieś.
Stare Słowiki (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Słowiki Stare	Stare Słowiki	Słowiki Stare	SŁOWIKI STARE	Woj. mazowieckie, pow. kozienicki, gm. Sieciechów. Zmiana nazwy miejscowości ze Stare Słowiki, wieś na Słowiki Stare, wieś (na mapie topograficznej 1:25 000 w układzie „65” są: Słowiki Stare i Słowiki Nowe, a w PRNG, EMUiA i PRG jest jeszcze Słowiki-Folwark).
Dzieskanów Nowy	Dzieskanów Nowy	Nowy Dzieskanów	Dzieskanów Nowy	DZIEKANÓW NOWY	Woj. mazowieckie, pow. warszawski zach., gm. Łomianki. Zmiana nazwy miejscowości z Nowy Dzieskanów, wieś na Dzieskanów Nowy, wieś (na mapie topograficznej 1:25 000 w układzie „65” jest Dzieskanów Nowy).
Brzozowa (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Brzozowa (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Brzozowa	Brzozowa (do zmiany od 1.01.2018 r.)	BRZozowo	Woj. podlaskie, pow. grajewski, gm. Grajewo. Zmiana nazwy miejscowości z Brzozowa, wieś na Brzozowo, wieś (błąd we wszystkich baza danych na mapie topograficznej 1:10 000 w układzie „65” jest Brzozowo).
Zbrzeźnica	Zbrzeźnica	Zbrzeźnica	Zbrzeźnica	ZBRZEŻNICA	Woj. podlaskie, pow. zambrowski, gm. Zambrów. Zmiana nazwy miejscowości z Zbrzeźnica, wieś na Zbrzeźnica, wieś (błąd w bazie danych PRNG).

Nazwy miejscowości adresowych	Nazwy obrębów ewidencyjnych wg. PRG	Nazwy wsi w granicach obrębu ewidencyjnego wg. PRNG	Nazwy sołectw	Wykaz miejscowości	Uwagi
Michałów Rudnicki	X (część obrębu Chorzenice)	-	Michałów Rudnicki	MICHAŁÓW RUDNICKI	Woj. śląskie, pow. częstochowski, gm. Kłomnice. Zmiana nazwy miejscowości z Michałów, kolonia na Michałów Rudnicki, wieś i Michałów Rudnicki, wieś na Michałów, wieś.
Michałów	Michałów	Michałów Rudnicki	Michałów k/ Kłomnic	MICHAŁÓW	
Beszyce Górne (do zmiany od 1.01.2018 r.)	Beszyce	Beszyce Górne ↓ BESZYCE	Beszyce	BESZYCE	Woj. świętokrzyskie, pow. sandomierski, gm. Koprzywnica. Zmiana nazwy miejscowości z Beszyce Górne na Beszyce (przy czym w bazie danych PRNG są jeszcze, cz. wsi Kolonia Byszyce i Beszyce Dolne).
Borki	X (część obrębu Wroniawy)	Borki	X	BORKI	Woj. wielkopolskie, pow. wolsztyński, gm. Wolsztyn. Zmiana rodzaju miejscowości z przysiółka wsi Wroniawy na wieś (brak obrębu ewidencyjnego Borki).
Komorowo	Komorowo	Komorowo	X	KOMOROWO	Woj. wielkopolskie, pow. wolsztyński, gm. Wolsztyn. Zmiana rodzaju miejscowości z przysiółka wsi Adamowo na wieś.

Tab. 13. Wykaz planowanych zmian urzędowych nazw miejscowości dla rodzaju wieś (grudzień 2017 r.)

Jak wynika to z przeprowadzonej analizy zamieszczonej powyżej tabeli planowanych zmian urzędowych nazw miejscowości w 2017 r., konsekwencje wejścia w życie tegoż projektu rozporządzenia będą następujące:

1. Bezpośrednie:

- konieczność zmiany wszystkich adresów porządkowych w dziesięciu miejscowościach, dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa, a co zatem idzie zmiany nazw miejscowości w gminnych systemach teleinformatycznych, w

których miejscowości te są położone, w szczególności w systemie do prowadzenia bazy danych ewidencji, miejscowości, ulic i adresów;

- konieczność zmiany nazw pięciu obrębów ewidencyjnych w powiatowych systemach teleinformatycznych, w szczególności w systemach do prowadzenia ewidencji gruntów i budynków, a co zatem idzie zmiany danych dotyczące nieruchomości właścicieli posiadających działki ewidencyjne w tych miejscowościach;
- konieczność zmiany nazw sześciu sołectw;
- konieczność aktualizacji wpisów w dziale I ksiąg wieczystych w przypadku siedmiu obrębów ewidencyjnych w związku ze zmianą nazwy miejscowości.

2. Pośrednie:

- zmianie rodzaju miejscowości Witoszyn Górny z części wsi Witoszyn na rodzaj miejscowości – wieś, powinna towarzyszyć zmiana w podziale na obręby ewidencyjne polegająca na podziale obrębu ewidencyjnego Witoszyn na dwa obręby ewidencyjne: Witoszyn i Witoszyn Górny (innym wariantem uzyskania zgodności byłaby likwidacja miejscowości, dla której prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa i sołectwa Witoszyn Górny);
- zniesienie nazw dwóch wsi: Długobórz Pierwszy i Długobórz Drugi i ustalenie jednej nazwy wsi Długobórz spowoduje zaburzenie obecnego poprawnego stanu nazw oraz podziału obszarowego i wymagało będzie zniesienia tych nazw w przypadku nazw: miejscowości dla których prowadzona jest oddzielna numeracja porządkowa, obrębów ewidencyjnych i sołectw (brak będzie podstaw prawnych do używania tych nazw – zostaną one usunięte z wszystkich rejestrów urzędowych w szczególności: TERYT i PRNG);

Jak wynika to z treści wniosków z uzasadnieniami kierowanych do Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji przyczyn dla których kierowane są wnioski o ustalenie, zniesienie i zmianę urzędowej nazwy miejscowości może być wiele. Ogólnie rzecz ujmując, wnioski te wynikają z potrzeby wyeliminowania przede wszystkim rozbieżności między nazwami miejscowości i ich rodzajami figurującymi w Wykazie urzędowych nazw miejscowości i ich części, rejestrze TERYT, bazą danych PRNG, a nazwami i rodzajami funkcjonującymi w obiegu publiczno-prawnym. Poniżej podjęta została próba sklasyfikowania tych przyczyn, wyodrębniając osiem kategorii przyczyn, uwzględniając szczegółowe powody planowanych zmian urzędowych nazw miejscowości w 2017 r. (Tab. 14).

Lp.	Przyczyny zmian urzędowych nazw miejscowości w Polsce w 2017 roku	Nowe nazwy miejscowości	Liczba miejscowości
1.	Błędy powstałe w przeszłości w danych urzędowych: Michałów Rudnicki.	Michałów, Michałów Rudnicki	2
2.	Błędna pisownia urzędowych nazwy miejscowości, tak jak ma to miejsce w przypadku miejscowości: Zbrzeźnica, Ściegny, Łęg-Osiek.	Zbrzeźnica, Ściegny, Łęg-Osiek	3
3.	Powrót do nazwy wcześniej używanej przez mieszkańców danej miejscowości: Brzozowa, Stare Słowiki.	Brzozowo, Słowiki Stare	2
4.	Zmiana rodzaju miejscowości z części wsi na wieś, tak jak to ma miejsce w przypadku miejscowości: Borki, Komorowo i Leszczyny.	-	3
5.	Wola mieszkańców korzystania z jednocłonowej nazwy miejscowości zamiast dwuwyrzowych nazw: Beszyce Górne oraz Długobórz Drugi i Długobórz Pierwszy.	Beszyce, Długobórz	2
6.	Powszechnie używana nazwa miejscowości jest niezgodna z nazwą w Wykazie urzędowych nazw miejscowości i ich części: Nowy Dziekanów.	Dziekanów Nowy	1
7.	Przywrócenie urzędowej nazwy miejscowości, według obowiązującego stanu prawnego używana nazwa nie jest nazwą urzędową – w PRNG posiada atrybut jako nazwa niestandardyzowana: Witoszyn Górny.	-	1
8.	Zmiana nazwy urzędowej na nazwę zwyczajowo przyjętą w danej miejscowości: Szonowo Szlacheckie, Wybudowanie Łasińskie, Wąsewo, Nowe Czaple, Stare Gagowy, Nowe Gagowy.	Szonowo, Łasin-Wybudowanie, Kolonia Wąsewo, Czaple Nowe, Gagowy Stare, Gagowy Nowe.	6
Łączna liczba ustalonych, zniesionych i zmienionych urzędowych nazw miejscowości – rodzaju wieś w 2017 roku			20

Tab. 14. Kategorie przyczyn zmian urzędowych nazw miejscowości w 2017 roku

Eksport bazy danych do repozytorium trójek RDF

1. Wprowadzenie

Niniejszy rozdział opisuje metodę transformacji danych zawartych w przestrzennej bazie danych do formatu trójkowego zbioru danych zamodelowanego w języku RDF¹. Podana procedura dotyczy w szczególności projektu „Ontologiczne podstawy budowy historycznych systemów informacji geograficznej” i w opisie procedury odniesiono się także specyficznie do infrastruktury projektu.

1.1. Podstawowe pojęcia

W niniejszym rozdziale będziemy posługiwać się następującymi pojęciami:

- **Baza danych:** relacyjna baza, w której znajdują się dane do importu do postaci trójek RDF. W projekcie jest to baza danych przestrzennych, postawiona na systemie PostgreSQL z przestrzennym rozszerzeniem PostGIS.
- **Ontologia:** w uproszczeniu – schemat danych docelowych trójek RDF.
- **Repozytorium trójek RDF:** „trójkowa” baza danych (baza danych w formacie RDF). W projekcie jest to repozytorium oparte na systemie Apache Marmotta².
- **SPARQL**³: język zapytań do danych w formacie RDF.
- **Odwzorowanie:** odwzorowanie pomiędzy bazą danych a ontologią, które zwykle jest wyrażone w dedykowanym do tego języku odwzorowań (D2RQ⁴, R2RML⁵).
- **URI bazowy:** definiuje podstawowy identyfikator URI dokumentu do ustalania względnych URI zawartych w dokumencie.
- **URI absolutny:** pełny adres URI. Musi zaczynać się od nazwy metody, takiej jak „http:”.

---

1 Y. Raimond, G. Schreiber. *RDF 1.1 primer. W3C note.*

2 <https://marmotta.apache.org>, dostęp: 26 lipca 2019;

3 A. Seaborne, S. Harris. *SPARQL 1.1 query language. W3C recommendation.*

4 <http://d2rq.org>, dostęp: 24 września 2018.

5 R. Cyganiak, S. Sundara, S. Das, *R2RML: RDB to RDF mapping language.*

1.2. Pożądane cechy

W projekcie zdefiniowano następujące wymagania (pozafunkcjonalne):

- Zaproponowana procedura powinna być odtwarzalna.
- Pożądane jest użycie standardowych/popularnych narzędzi i języków.
- Zmiany w ontologii i/lub bazie danych nie powinny wymagać dużych zmian w kodzie źródłowym.
- Odwzorowanie encji bazy danych na encje w modelu RDF nie powinno być „zaszyte” w kodzie źródłowym.

2. Analiza możliwych rozwiązań

W celu transformacji danych z bazy danych do RDF, wykorzystując przy tym ontologię jako schemat danych można użyć różnych rozwiązań, które można podzielić na dwie główne grupy:

1. Dedykowane oprogramowanie, skrypty
2. Użycie gotowego narzędzia wraz z jego językiem odwzorowań w tym:
  - D2RQ
  - ontop⁶ i język R2RML
  - ontop-spatial⁷ i język R2RML

2.1. Dedykowane oprogramowanie, skrypty

Zaletą tego rozwiązania jest elastyczność, tzn. możliwość dopasowania kodu źródłowego do dowolnych cech zarówno bazy danych jak i schematu danych RDF (ontologii). Wadami są: brak możliwości wykorzystania istniejących narzędzi, potrzeba samodzielnego utrzymania oprogramowania, brak interoperacyjności, potencjalnie trudniejsza „praca wejścia” dla kolejnego programisty, ryzyko „zaszycia” logiki odwzorowań w kodzie źródłowym, co może utrudniać późniejszą modyfikację bez konieczności kompilowania źródeł.

2.2. Użycie gotowego narzędzia wraz z jego językiem odwzorowań

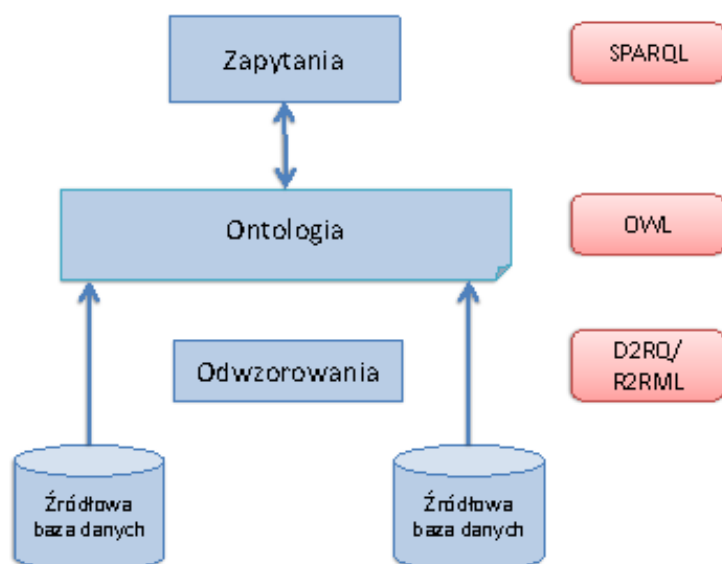
Narzędzia, które umożliwiają odwzorowanie ontologii do bazy danych, czy też w wersji *online* czy też umożliwiając dokonanie zrzutu danych z bazy danych w formacie schematu ontologii wpisują się w paradygmat tzw. *dostępu do danych poprzez ontologię* (ang. *Onto-*

---

6 <http://ontop.inf.unibz.it>, dostęp: 24 września 2018; <https://github.com/ontop/ontop>, dostęp: 24 września 2018.

7 <http://ontop-spatial.di.uoa.gr>, dostęp: 24 września 2018; <https://github.com/ConstantB/ontop-spatial>, dostęp: 24 września 2018.

logy-Based Data Access, OBDA)⁸. Paradygmat OBDA rozwiązuje ten problem, zapewniając dostęp do warstwy danych, składającej się z autonomicznych źródeł danych (np. baz danych), za pośrednictwem widoku koncepcyjnego domeny, za pomocą ontologii, oraz za pomocą deklaratywnego odwzorowania między warstwą danych a ontologią. Użytkownicy OBDA nie muszą znać szczegółów źródeł danych i mogą wyrażać swoje potrzeby informacyjne jako zapytania dotyczące koncepcyjnego modelu dziedziny. Poprzez zastosowanie reprezentacji wiedzy i technik automatycznego wnioskowania system OBDA wykorzystuje ontologię i odwzorowanie do przeformułowania zapytań użytkowników na standardowe zapytania do bazy danych, które są wykonywane bezpośrednio przez systemy zarządzania źródłowymi bazami danych. Zatem OBDA opiera się zarówno na technologiach reprezentacji wiedzy i wnioskowania, jak i na technologiach baz danych. Paradygmat OBDA został zilustrowany na rycinie 1.

Ryc. 1. Ilustracja paradygmatu OBDA (dostęp do danych poprzez ontologię). Po prawej stronie wskazano języki: zapytań do danych w formacie RDF (SPARQL), reprezentacji ontologii (OWL) i reprezentacji odwzorowań pomiędzy ontologią a relacyjną bazą danych (D2RQ lub R2RML).

2.2.1. D2RQ

D2RQ jest otwarto-źródłowym oprogramowaniem opublikowanym pod licencją Apache. Wraz z oprogramowaniem dostępny jest język odwzorowań pomiędzy bazą danych a ontologią. Język odwzorowań D2RQ⁹ jest językiem deklaratywnym do opisywania relacji między schematem relacyjnej bazy danych a słownikami RDFS lub ontologiami OWL.

8 G. Xiao i in., *Ontology-based data access: A survey*, s. 5511–5519.

9 C. Bizer, A. Seaborne, *D2RQ - Treating Non-RDF Databases*.

Centralnym obiektem w D2RQ jest ClassMap, odwzorowanie klasy, która reprezentuje klasę lub grupę podobnych klas z ontologii. Każde odwzorowanie klasy ma zestaw właściwości w postaci ‘mostów’ (ang. *bridges*), które określają sposób tworzenia instancji własności i jak dane URI lub literały są odwzorowane z powrotem na wartości bazy danych. Istnieją dwa rodzaje mostów własności: *DatatypePropertyBridges* dla literałów i *ObjectPropertyBridges* dla zasobów reprezentowanych za pomocą URI i dla odwoływania się do instancji utworzonych przez inne odwzorowania klas. Asercje własności można utworzyć bezpośrednio na podstawie zawartości bazy danych lub poprzez użycie wzorców i tabel tłumaczeń. D2RQ obsługuje odwzorowania warunkowe na poziomie odwzorowań klas i mostów własności.

Odwzorowanie D2RQ samo w sobie jest dokumentem RDF zapisanym w składni Turtle. Odwzorowanie definiuje wirtualny graf RDF zawierający informacje z bazy danych. Dostęp do wirtualnego grafu RDF można uzyskać na różne sposoby, w zależności od tego, co oferuje implementacja. Platforma D2RQ zapewnia dostęp SPARQL, serwer danych powiązanych, generator zrzutów RDF, prosty interfejs HTML i dostęp do interfejsu API Jena do baz danych odwzorowanych na ontologię za pomocą D2RQ.

Odwzorowania D2RQ można zapisywać ręcznie w edytorze tekstu, ale zazwyczaj znacznie szybciej jest zacząć od narzędzia do generowania mapowania, które generuje szkieletowe „domyślne odwzorowanie” ze schematu bazy danych. W tabeli 1 pokazano przykładowe odwzorowania z projektu, wykonane w języku D2RQ.

Zaletami tego rozwiązania są: możliwość wykorzystania istniejących narzędzi i poprawna obsługa przez te narzędzia przestrzennych typów danych oraz możliwość deklaratywnego zamodelowania odwzorowań (zmiany w odwzorowaniach mogą być dokonywane w osobnym pliku (plikach) bez konieczności modyfikacji kodu źródłowego). Wadą tego rozwiązania jest brak bieżącego rozwoju systemu (ostatnia wersja jest datowana na rok 2012).

2.2.2. *ontop* i *R2RML*

Ontop jest frameworkiem (platformą) służącym do dostępu do danych poprzez ontologię (ang. *ontology-based data access (OBDA)*). Ontop wykorzystuje się do odpytywania relacyjnych baz danych jako wirtualne grafy RDF, przy użyciu języka zapytań SPARQL. Ontop umożliwia także materializację grafów RDF.

Zaletami takiego rozwiązania są: możliwość wykorzystania istniejących narzędzi, możliwość deklaratywnego zamodelowania odwzorowań (zmiany w odwzorowaniach mogą być dokonywane w osobnym pliku (plikach) bez konieczności modyfikacji kodu źródłowego) oraz wykorzystanie standardowego języka R2RML (rekomendowanego przez W3C). Wadą był brak obsługi przestrzennych typów danych, w szczególności typu danych `geo:wktLiteral`¹⁰, który

---

10 Prefiks `geo` rozwija się jako `http://www.opengis.net/ont/geosparql#`.


```

@prefix ontohgis: <http://purl.org/ontohgis#> .
@prefix xsd: <http://www.w3.org/2001/XMLSchema#> .
@prefix d2rq: <http://www.wiwiss.fu-berlin.de/suhl/bizer/D2RQ/0.1#> .
@prefix geo: <http://www.opengis.net/ont/geosparql#> .
@prefix sf: <http://www.opengis.net/ont/sf#> .
@prefix oc: <http://ontologies.makolab.com/oc/> .
@prefix ontohgis: <http://purl.org/ontohgis#> .
[...]

ontohgis:Manifestations a d2rq:ClassMap;
  d2rq:dataStorage ontohgis:database;
  d2rq:uriPattern „#SettlementManifestation_@@ontology.SettlementManifestations.Identifiers@@”;
```

```

ontohgis:Geometries a d2rq:ClassMap;
  d2rq:dataStorage ontohgis:database;
  d2rq:containsDuplicates true;
  d2rq:uriPattern „#Geometry_@@ontology.SettlementManifestations.Geometries@@”;
```

```

  d2rq:class sf:Point;

[...]

ontohgis:ManifestationTypesBridge a d2rq:PropertyBridge;
  d2rq:property rdf:type;
  d2rq:uriPattern „http://purl.org/ontohgis#settlement_unit@@ontology.SettlementManifestations.Types@@”;
```

```

  d2rq:belongsToClassMap ontohgis:Manifestations.

[...]

ontohgis:ontology_SettlementManifestations_StartsAt a d2rq:PropertyBridge;
  d2rq:belongsToClassMap ontohgis:Manifestations;
  d2rq:property oc:hasBeginning;
  d2rq:column „ontology.SettlementManifestations.StartsAt”;
```

```

  d2rq:datatype xsd:date;

ontohgis:ontology_SettlementManifestations_EndsAt a d2rq:PropertyBridge;
  d2rq:belongsToClassMap ontohgis:Manifestations;
  d2rq:property oc:hasEnd;
  d2rq:column „ontology.SettlementManifestations.EndsAt”;
```

```

  d2rq:datatype xsd:date;

ontohgis:GeometriesBridge a d2rq:PropertyBridge;
  d2rq:belongsToClassMap ontohgis:Geometries;
  d2rq:property geo:asWkt;
  d2rq:sqlExpression „St_AsText(ontology.SettlementManifestations.Geometries)”;
  d2rq:datatype geo:wktLiteral.

ontohgis:ManifestationGeometriesBridge a d2rq:PropertyBridge;
  d2rq:belongsToClassMap ontohgis:Manifestations;
  d2rq:property ontohgis:hasGeometry;
  d2rq:refersToClassMap ontohgis:Geometries.
```

Tab. 1. Wyciąg z pliku odwzorowań w języku D2RQ z projektu, ilustrujący różne elementy języka odwzorowań (odwzorowania klasy, mosty własności).

jest kluczowy ze względu na dziedzinę danych. Aktualnie ta wada może nie występować, gdyż we wrześniu 2018 roku została udostępniona poprawiona implementacja systemu ontop wraz z obsługą literalów wkt.

Z platformy ontop można skorzystać poprzez jej interfejs jako wtyczki do edytora ontologii Protégé¹¹, bądź też z linii komend (ang. *Command Line Interface (CLI)*), używając komendy ontop materialize¹². To pierwsze rozwiązanie nie jest polecane i praktycznie niewykonalne na standardowym sprzęcie typu laptop/komputer osobisty ze względu na rozmiar danych i problemy z alokacją pamięci operacyjnej dla większych rozmiarów danych przez interfejs Protégé.

2.2.3. *ontop-spatial i R2RML*

Ontop-spatial jest rozszerzeniem frameworku Ontop o wsparcie geo-przestrzennych danych. Można za jego pomocą tworzyć wirtualne geoprzestrzenne widoki RDF na bazie danych geoprzestrzennych i tworzyć zapytania GeoSPARQL¹³ bez konwersji danych.

Zaletami takiego rozwiązania są: możliwość wykorzystania istniejących narzędzi, możliwość deklaratywnego zamodelowania odwzorowań (zmiany w odwzorowaniach mogą być dokonywane w osobnym pliku (plikach) bez konieczności modyfikacji kodu źródłowego) oraz wykorzystanie standardowego języka R2RML (rekomendowanego przez W3C).

Wadą tego rozwiązania jest brak bieżącego rozwoju systemu (ostatnia wersja jest datowana na rok 2015) oraz brak odpowiedniej dojrzałości do zastosowania w systemie produkcyjnym – rozwiązanie potrafi generować błędy, bądź też nie generuje trójek RDF. Ontop-spatial nie udostępnia skompilowanej wersji.

Podsumowując, na czas rozwiązywania zadania definicji procedury eksportu rekordów bazy danych do repozytorium trójek RDF, jedyne dostępne narzędzie, które generowało poprawne wyniki to D2RQ. Dlatego też opisana procedura eksportu bazuje na tym narzędziu. W przyszłości można rozważyć migrację do narzędzia ontop, które obsługuje standardowy język R2RML, w związku tym, że jest aktualnie dostępna wersja ontop, która obsługuje typ danych geo:wktLiteral.

---

11 <https://github.com/ontop/ontop/wiki/Easy-Tutorial%3A-Using-Ontop-from-Protege>, dostęp: 24 września 2018.

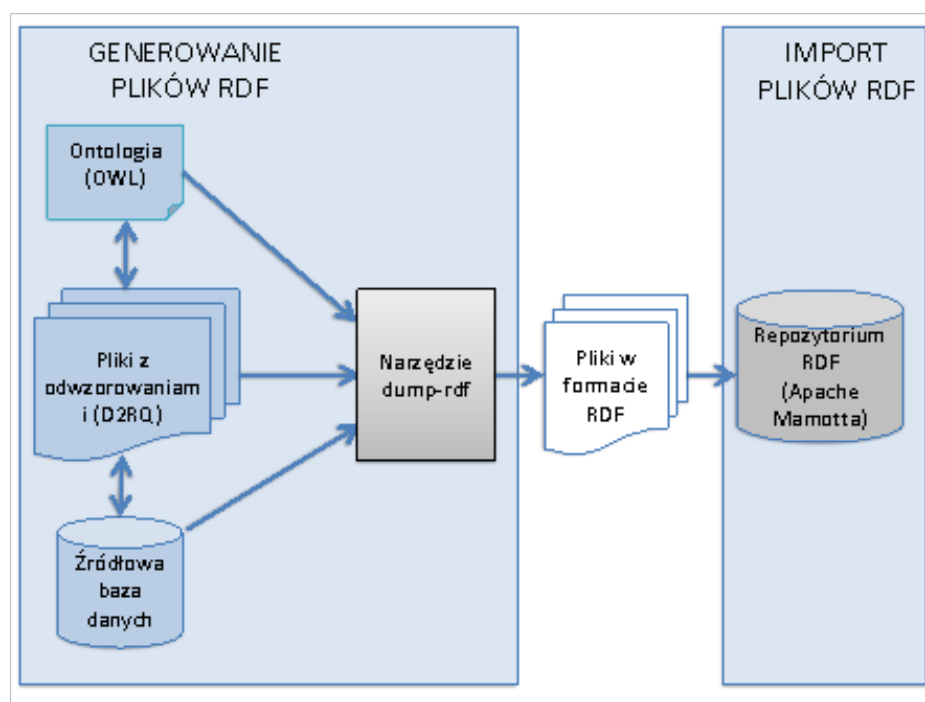
12 <https://github.com/ontop/ontop/wiki/OntopCLI>, dostęp: 24 września 2018.

13 <http://www.opengeospatial.org/standards/geosparql>, dostęp: 24 września 2018.

3. Procedura eksportu

Zaproponowana procedura eksportu składa się z dwóch etapów (zilustrowanych na rysunku 2):

1. Generowanie plików RDF na podstawie:
  - bazy danych (PostgreSQL/PostGIS),
  - ontologii,
  - plików odwzorowań (w języku D2RQ lub R2RML).
2. Importowanie plików RDF do repozytorium trójek RDF (Apache Marmotta)

Ryc. 2. Ogólny przebieg procedury eksportu danych z bazy do repozytorium RDF pod schemat ontologii.

3.1. Generowanie plików RDF za pomocą narzędzia D2RQ

Narzędzie `dump-rdf`¹⁴ używa D2RQ do wykonania zrzutu zawartości bazy danych do pliku RDF. W tym celu można zdefiniować i użyć plik odwzorowania D2RQ. Narzędzie uży-

14 <http://d2rq.org/dump-rdf>, dostęp: 24 września 2018.

wa pliku do przetłumaczenia zawartości bazy danych na RDF. Narzędzie wywołuje się z linii komend:

```
dump-rdf [-f format] [-b baseURI] [-o outfile.ttl] [--verbose] [--debug] mapping-file.ttl
```

Poniżej opisano jego parametry:

- mapping-file.ttl

Nazwa pliku odwzorowania D2RQ zawierającego odwzorowanie bazy danych. Jeśli nie podano pliku odwzorowania, połączenie z bazą danych musi zostać określone w wierszu poleceń przy użyciu tych samych parametrów połączenia co w narzędziu generowania odwzorowań, a zostanie użyte domyślne odwzorowanie.

- -f format

Składnia RDF jakiej ma używać wynikowy plik. Obsługiwane składnie to „TURTLE”, „RDF / XML”, „RDF / XML-ABBREV”, „N3” i „N-TRIPLE” (domyślnie). „N-TRIPLE” sprawdza się najlepiej w przypadku dużych baz danych.

- -b baseURI

URI bazowy do przekształcania względnych URI i wzorców URI do URI absolutnych.

- -o outfile

Nazwa pliku docelowego. Domyślnie - standardowe wyjście.

- --verbose

Wydrukuj dodatkowe informacje z dziennika postępu.

- --debug

Wydrukuj wszystkie informacje z dziennika debugowania.

3.2. Importowanie plików RDF do repozytorium

Aby przystąpić do importu plików RDF do repozytorium Marmotty, należy mieć dostęp do podkatalogu Marmotty o nazwie ‘import’ i następnie postępować zgodnie z poniższą procedurą:

1. wgranie pliku np. do podkatalogu Marmotty ‘data’, a nie do katalogu docelowego, by najpierw cały został przetransferowany.
2. po jego wgraniu, przeniesienie go do podkatalogu ‘import’
3. obserwowaniu postępów:
  - na podstronie tasks.html
  - w pliku marmotta-main.log

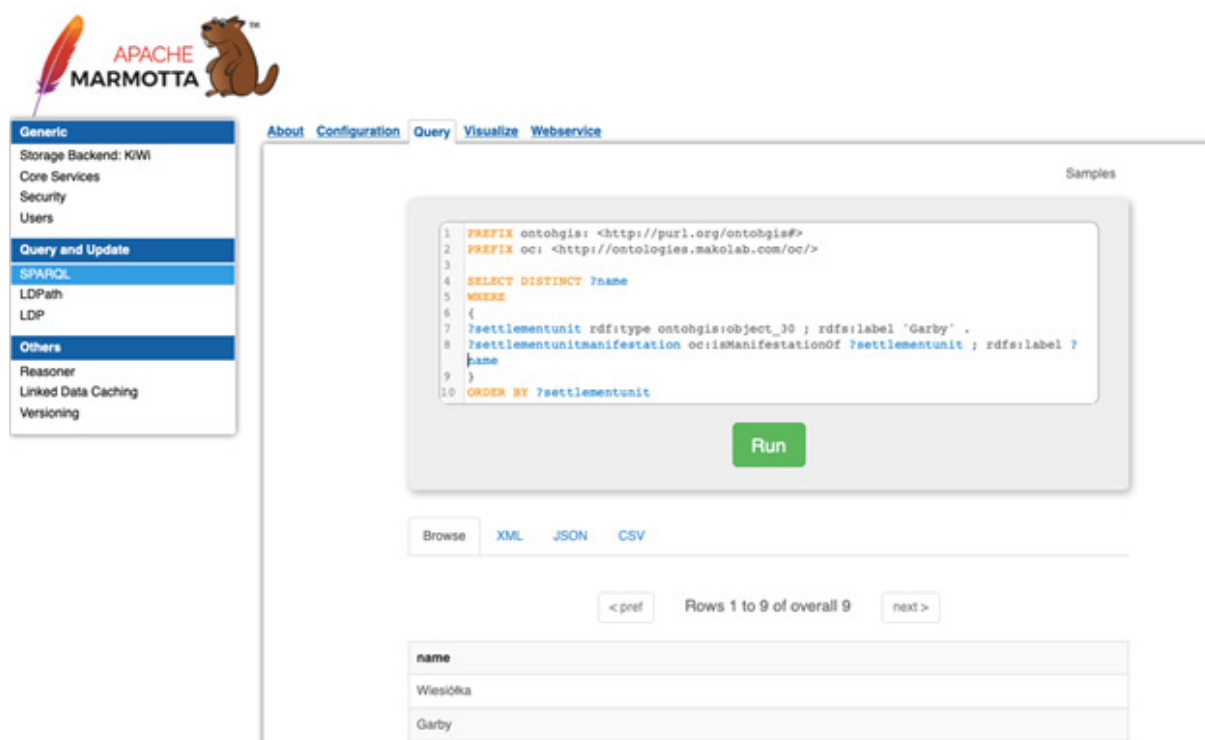
4. Repozytorium RDF i jego odpytywanie

4.1. Repozytorium Apache Marmotta

Apache Marmotta to serwer danych powiązanych (ang. *Linked Data*), serwer SPARQL i środowisko programistyczne danych powiązanych. Marmotta zapewnia platformę powiązanych danych umożliwiającą dostęp do danych w trybie odczytu i zapisu. Marmotta zawiera moduły i biblioteki do tworzenia aplikacji związanych z technologiami powiązanych danych. Modułowa architektura serwera umożliwia implementację tylko wymaganych funkcjonalności. Platforma Apache Marmotta została zaimplementowana jako aplikacja internetowa Java. Marmotta Core, podstawowy element Apache Marmotta, zapewnia dostęp do danych powiązanych, funkcje importu i eksportu RDF oraz interfejs administratora.

Ważną cechą Apache Marmotta, która przesądziła o wybraniu tej platformy do utworzenia repozytorium trójek RDF w projekcie, jest jej wsparcie standardu OGC GeoSPARQL, który obsługuje reprezentowanie i wyszukiwanie danych geoprzestrzennych w Sieci Semantycznej. GeoSPARQL definiuje słownictwo do reprezentowania danych geoprzestrzennych w RDF i definiuje rozszerzenie języka zapytań SPARQL do przetwarzania danych geoprzestrzennych.

Repozytorium trójek utworzone w projekcie, oparte na systemie Apache Marmotta, jest dostępne pod adresem <http://ldp.ontohgis.pl/>. Rycina 3 przedstawia zrzut ekranu z systemu, pokazujący interfejs do zadawania zapytań SPARQL.

The screenshot displays the Apache Marmotta web interface. On the left is a sidebar menu with categories: Generic (Storage Backend: KiWi, Core Services, Security, Users), Query and Update (SPARQL, LDPPath, LDP), and Others (Reasoner, Linked Data Caching, Versioning). The main content area has tabs for 'About', 'Configuration', 'Query', 'Visualize', and 'Webservice'. The 'Query' tab is active, showing a SPARQL query editor with the following code:

```
1 PREFIX ontogis: <http://purl.org/ontogis/#>
2 PREFIX oc: <http://ontologies.makolab.com/oc/>
3
4 SELECT DISTINCT ?name
5 WHERE
6 {
7   ?settlementunit rdf:type ontogis:object_30 ; rdfs:label "Garby" .
8   ?settlementunitmanifestation oc:isManifestationOf ?settlementunit ; rdfs:label ?
9   ?name
10 }
11 ORDER BY ?settlementunit
```

Below the query editor is a green 'Run' button. Underneath, there are buttons for 'Browse', 'XML', 'JSON', and 'CSV'. A pagination control shows '< prev', 'Rows 1 to 9 of overall 9', and 'next >'. At the bottom, a table displays the results:

name
Wiesiółka
Garby

Ryc. 3. Zrzut ekranu z repozytorium Apache Marmotta, pokazujący interfejs do zadawania zapytań SPARQL.

4.2. Język SPARQL i przykładowe zapytania

Język zapytań SPARQL¹⁵ jest językiem zapytań do danych w formacie RDF, tj. semantycznym językiem zapytań, zdolnym do wyszukiwania danych w grafach RDF i manipulowania nimi. Został on uznany za standard przez konsorcjum W3C. SPARQL jest językiem podobnym do języka zapytań do relacyjnych baz danych. Podobnie jak w przypadku języka SQL, można za pomocą języka SPARQL wybierać dane ze zbioru danych za pomocą zapytania z klauzulą SELECT, aby określić, który podzbiór wybranych danych jest zwracany. Ponadto SPARQL używa klauzuli WHERE do definiowania wzorców grafowych w celu znalezienia dopasowania części odpytowanego grafu RDF do wzorca w zapytaniu. Podstawowy wzorzec grafowy w klauzuli SPARQL, WHERE, składa się z trójki podmiot-predykat-obiekt. SPARQL udostępnia szereg różnych konstrukcji w celu budowy zapytań zawierających iloczynny warunków, alternatywę logiczną, filtrowanie po wartościach zmiennych, agregację itd.

W ramach projektu opracowano szablony zapytań SPARQL, które odpowiadają przygotowanym wcześniej, w fazie specyfikacji wymagań odnośnie ontologii, pytaniom kompetencyjnym. Przykładowe pytania kompetencyjne i ich odpowiedniki w języku SPARQL pokazano w Tabeli 2.

Pytanie kompetencyjne	Szablon zapytania SPARQL
Jakie nazwy miała miejscowość X1 w ciągu całej historii?	<pre> PREFIX ontohgis: <http://purl.org/ontohgis#> PREFIX oc: <http://ontologies.makolab.com/oc/> SELECT DISTINCT ?name WHERE { ?settlementunit rdf:type ontohgis:object_30 ; rdfs:label \$\$X1\$\$. ?settlementunitmanifestation oc:isManifestationOf ?settlementunit ; rdfs:label ?name } ORDER BY ?settlementunit </pre>

---

15 A. Seaborne, S. Harris, *SPARQL 1.1 query language, W3C recommendation*.

<p>Jakie nazwy miała miejscowość X1 w latach D1-D2?</p>	<pre> PREFIX ontohgis: <http://purl.org/ontohgis#> PREFIX oc: <http://ontologies.makolab.com/oc/> SELECT DISTINCT ?name WHERE { ?settlementunit rdf:type ontohgis:object_30 ; rdfs:label \$\$X1\$\$. ?settlementunitmanifestation oc:isManifestationOf ?settlementunit ; oc:hasBeginning ?settlementunitmanifestationBegin ; oc:hasEnd ?settlementunitmanifestationEnd ; rdfs:label ?name. FILTER(?settlementunitmanifestationBegin > \$\$D1\$\$) . FILTER(?settlementunitmanifestationEnd < \$\$D2\$\$) . } ORDER BY ?name </pre>
<p>Kiedy przestała istnieć miejscowość X1?</p>	<pre> PREFIX ontohgis: <http://purl.org/ontohgis#> PREFIX oc: <http://ontologies.makolab.com/oc/> SELECT DISTINCT ?settlementunitmanifestationEnd WHERE { ?settlementunit rdf:type ontohgis:object_30 ; rdfs:label \$\$X1\$. ?settlementunitmanifestation oc:isManifestationOf ?settlementunit ; oc:hasEnd ?settlementunitmanifestationEnd . } ORDER BY DESC (?settlementunitmanifestationEnd) LIMIT 1 </pre>
<p>Z jakich części składała się miejscowość X1 w ciągu całej historii?</p>	<pre> PREFIX ontohgis: <http://purl.org/ontohgis#> PREFIX oc: <http://ontologies.makolab.com/oc/> PREFIX obo: <http://purl.obolibrary.org/obo/> SELECT DISTINCT ?name ?settlementunitmanifestation2 WHERE { ?settlementunit rdf:type ontohgis:object_30 ; rdfs:label \$\$X1\$\$. ?settlementunitmanifestation1 oc:isManifestationOf ?settlementunit ; obo:BFO_0000050 ?settlementunitmanifestation2 . ?settlementunitmanifestation2 rdfs:label ?name . } ORDER BY ?settlementunitmanifestation2 </pre>

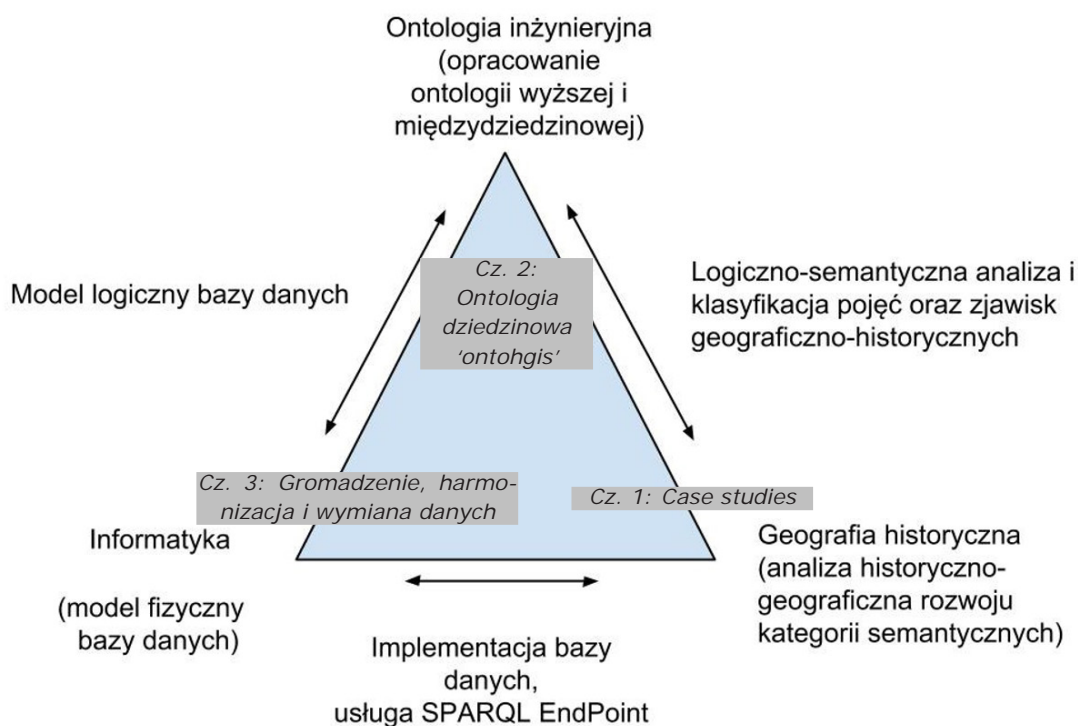
Tabela 2. Przykładowe pytania kompetencyjne i odpowiadające im szablony w języku SPARQL. W przykładach pojawiają się symbole zastępcze, pod które należy wstawić odpowiednią instancję/etykieta, np. \$\$X1\$\$ (przykładową etykietą jest 'Garby') lub \$\$D1\$\$ (przykładową wartością jest łączuch, '1500-01-01'^xsd:date).

Podsumowanie

Zaprezentowane opracowanie monograficzne składa się z trzech części. Odpowiadają one różnym obszarom tematycznym, a jednocześnie różnym aspektom metodycznym, które dotyczyły rozwiązania problemów związanych z teoretycznymi i praktycznymi elementami budowy historycznych systemów informacji przestrzennej (HGIS). W sposób schematyczny wzajemne relacje poszczególnych obszarów badań prezentuje poniższa rycina. Określa ona także ogólny zakres problemowy każdej części prezentowanej monografii.

Wybrany zakres przedmiotowy, który dotyczył miejscowości oraz jednostek administracyjnych (świeckich i wyznaniowych), pozwolił zdefiniować a następnie podjąć próbę rozwiązania najważniejszych problemów dotyczących budowy systemów HGIS opartych o ontologię dziedzinową. Co ważne, w trakcie badań okazało się, że są to tylko podstawowe kwestie, otwierające drogę do dalszych, bardziej skomplikowanych zagadnień.

Po pierwsze, wypracowany schemat ontologiczny objął tylko najważniejsze typy miejscowości oraz jednostek administracyjnych występujących na ziemiach polskich od średniowiecza do 1939 r. Z pewnością nie jest to kompletna lista, zaś liczba zasobów internetowych, do których można odnieść poszczególne klasy ontologiczne jest znacząca. Lista etykiet winna być wzbogacona o kolejne terminy, także w językach obcych. Podobnie jak rozwijane mogą być odniesienia bibliograficzne (rdf:seeAlso). Ze względu na znaczną powtarzalność nazw typów dla jednostek administracyjnych: np. gmina, powiat, parafia, należy podjąć próbę doprecyzowania pojęciowego tych klas ze względu na systemy administracyjne do których należą, a w przypadku wysokiej zgodności znaczeniowej należy rozważyć ich utożsamienie.

Wprowadzony koncept manifestacji ontologicznych do bazy danych 'ontohgis' otwiera także nowe możliwości rozwojowe. Przede wszystkim należy rozważyć dopuszczenie wielości interpretacji na poziomie manifestacji rzeczywistych. Umożliwi to modelowanie wielu scenariuszy rozwoju („historii życia”) miejscowości lub jednostki administracyjnej. Jest rzeczą powszechnie wiadomą i przyjętą w praktyce badawczej, że te same źródła historyczne mogą prowadzić do odmiennych a nawet niekiedy całkowicie sprzecznych ze sobą konkluzji badawczych. Tekst narracyjny umożliwia dość swobodne posługiwanie się stopniami prawdopodobieństwa czy też różnymi interpretacjami (wg historyka X, wg historyka Y, prawdopodobnie, zapewne etc.). W klasycznej bazie danych jest to trudniejsze. Baza danych 'ontohgis' umożliwia zapis dwóch odmiennych manifestacji rzeczywistych dla tego samego atrybutu w tym samym okresie. Potencjalny rozwój aplikacji opartych na strukturze danych 'ontohgis' umożliwia więc prezentację, także prezentację kartograficzną, różnych ścieżek rozwoju tej samej miejscowości czy jednostki administracyjnej. W ten sposób, spory toczone między historykami na temat przebiegu jakiejś granicy mogłyby znaleźć swoją poprawną reprezentację w bazie danych i systemach web-GIS.

Inny aspekt rozwoju konceptu manifestacji rzeczywistych dotyczy ich powiązania z podstawą źródłową. W obecnej strukturze 'ontohgis' informacje ze źródeł historycznych, mimo, że były wprowadzane do systemu musiały podlegać krytyce i ocenie eksperta dziedzinowego. Powstaje pytanie, na ile system informatyczny, przy jego odpowiednim rozwinięciu nie mógłby wspomagać historyka w prostych wnioskowaniach. Pierwszym elementem, który się nasuwa mogłoby być przypisanie wagi określającej poziom wiarygodności do poszczególnych spisów czy skorowidzów miejscowości, a następnie odpowiednie modelowanie procesów decyzyjnych w przypadku rozbieżności czy sprzeczności informacji. Jest to z pewnością postulat bardzo daleko idący, jednakże przy dostatecznie złożonej i wysokiej liczbie zmiennych oraz scenariuszy decyzyjnych, wart rozważenia.

Opracowana ontologia oraz baza danych 'ontohgis' została wstępnie przetestowana na wybranych i dość ograniczonych zasobach źródłowych. Oprócz materiału źródłowego wprowadzonego w trakcie kwerend źródłowych wynikających z pracy nad *case studies*, baza danych

została zasilona zasobem PRNG i PRG, jednostkami administracyjnymi wyższego poziomu z 5 przekrojów chronologicznych oraz atrybutami miejscowości i jednostek administracyjnych wszystkich poziomów dla II połowy XVI wieku. Przygotowane i częściowo dostosowane do zasilenia bazy danych zostały także dane „Atlasu wyznań i religii w II połowie XVIII w.” Nie ulega jednak wątpliwości, że o poprawnym funkcjonowaniu całego systemu zadecydują kolejne zbiory danych oraz dane jednostkowe gromadzone w trakcie kwerend przy pomocy aplikacji ‘ontoform’, która powinna być rozwijana w odniesieniu do miejscowości i przygotowana także dla gromadzenia danych o jednostkach administracyjnych, w tym edycji geometrycznej. W tym wymiarze – tzn. gromadzenia danych w aplikacji ‘ontoform’ – należy podjąć próbę integracji z rozwijaną w Zakładzie Atlasu Historycznego IHPAN aplikacją INDXR służącą do indeksowania oraz opracowania źródeł historycznych w formie cyfrowej. Biorąc pod uwagę, że obie aplikacje ‘ontoform’ oraz INDXR odwołują się do standardów i technologii GIS, perspektywa taka jest jak najbardziej realna a nawet pożądana.

Na zakończenie trzeba zwrócić uwagę, że manifestacje miejscowości oraz jednostek administracyjnych zostały w zasadzie ograniczone tylko do czterech atrybutów: nazwy, typu, położenia (zasięgu) geograficznego oraz zależności mereologicznych. Lista ta może być jednak poszerzona o kolejne właściwości – w pierwszym rzędzie dane dotyczące typu własności, liczby ludności czy też liczby budynków. Będzie to wymagało rozwinięcia ontologii ‘ontohgis’ oraz bazy danych w kierunku kolejnych obszarów tematycznych. Realną perspektywą – wobec wprowadzenia do systemu relacji do ontologii PRNG – staje się także integracja ze współczesnym zasobem geoinformacyjnym kraju.

Wykaz ważniejszych skrótów

- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych.
- AHP – Atlas historyczny Polski (<http://atlasfontium.pl>).
- APPoz. Kalisz Gr. – Archiwum Państwowe w Poznaniu. Księga grodzka kaliska.
- APPoz. Kalisz Ziem. – Archiwum Państwowe w Poznaniu. Księga ziemska kaliska.
- APPoz. Poznań Gr. – Archiwum Państwowe w Poznaniu. Księga grodzka poznańska.
- APPrz. – Archiwum Państwowe w Przemyślu.
- ASK – Archiwum Skarbu Koronnego.
- BDOO – Baza Danych Obiektów Ogólnogeograficznych (<https://www.geoportal.gov.pl/dane/baza-danych-ogolnogeograficznych-bdo>).
- BDOT – Baza danych obiektów topograficznych (<https://www.geoportal.gov.pl/dane/baza-danych-obiektow-topograficznych-bdot>).
- Bystrzycki 1933; skorowidz Bystrzyckiego – Bystrzycki T., *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych*, Przemyśl [1933].
- dwuwiorstówka – Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1883–1935.
- Gilly, mapa Gilly’ego – *Special Karte von Südpreussen: mit Allergrösster Erlaubniss aus der Königlichen grossen topographischen Vermessungs-Karte*, skala 1:150 000, Berlin 1802–1803.
- Gilly-Cron; mapa Gilly’ego-Crona – *Karte von Südpreußen*, skala 1:50 000, 1793–1800.
- Heldensfeld; mapa Heldensfelda – Zdjęcie Terezjańsko-Józefińskie (Galicja Zachodnia), skala 1:28 800, 1801–1804.
- jednowiorstówka – Одноверстовая карта западного пограничного пространства, skala 1:42 000, 1880–1917.
- KDR – *Karte des Deutschen Reiches*, skala 1:100 000, 1875–1945.
- KDW – Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. 1–5, wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, Poznań 1877–1881; t. 6–, wyd. A. Gąsiorowski i in., Warszawa–Poznań 1982–.
- KdWR – *Karte des westlichen Russlands*, skala 1:100 000, ok. 1897–1917.
- Kummersberg, mapa Kummersberga – *Administrativ-Karte von den Königreich Galizien und Lodomerien*, skala: 1:115 200, 1855–1863.
- Kwatermistrzostwo; mapa Kwatermistrzostwa – *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, skala 1: 126 000, 1822–1843.
- LBG – Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej, t. 1–2, wyd. J. Korytkowski, Gniezno 1880–1881.
- Mieg; mapa Miega – *Zdjęcie Terezjańsko-Józefińskie (Galicja)*, skala 1:28 800, 1763–1787.

- MTB – *Messtischblätter*, skala 1:25 000, 1880–1945.
- Perthées, mapy Perthéesa – Mapy specjalne województw Karola Perthéesa, skala 1:225 000, 1783–1804.
- Pfau, von; mapa von Pfau’a – *Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen*, skala 1: 87 500, 1772–1773.
- PRNG – Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych (<http://www.gugik.gov.pl/pzgif/dane-bez-oplat/dane-z-panstwowego-rejestru-nazw-geograficznych-prng>).
- Reymann; mapa Reymanna – *Reymann Spezialkarte*, skala 1:200 000, 1806–1908.
- SGKP – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1–15, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902.
- SHGPoz - *Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 1–5, Poznań 1982–2019 (<http://www.slownik.ihpan.edu.pl/intro.php>).
- Skorowidz 1921 – *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 roku*, t. 1–15 (wykaz wykorzystanych tomów zob. Bibliografia).
- Spis 1890 – Диков П. М., Список землевладений в Гродненской губернии, Гродна 1890.
- Spis 1905 – Указатель населенным местностям Гродненской губернии, с относящимися к ним необходимыми сведениями, Гродна 1905.
- Stein, von; mapa von Steina – *Krieges Karte der Provinz New Ost Preussen*, skala 1:33 000, 1795–1800.
- Tabella – *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego, z wyrażeniem ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowéy Spraw Wewnętrznych i Policyi*, t. 1–2, Warszawa 1827.
- TD – Teki Dworzaczka (<http://teki.bkpan.poznan.pl/>).
- TERYT – Krajowy Rejestr Urzędowy Podziału Terytorialnego Kraju (http://eteryt.stat.gov.pl/eTeryt/rejestr_teryt/aktualnosci/aktualnosci.aspx).
- trójwiorstówka – Военно-топографическая карта европейской России, skala 1:126 000, 1855–1917.
- UMTB – *Urmesstischblätter*, skala 1:25 000, 1826–1863.
- VMAP2 – *Mapa wektorowa Polski poziomu 2*, 1:50 000 (<http://geoportal.gov.pl>).
- WIG – *Mapa taktyczna WIG*, skala 1:100 000, 1919–1939.
- WRS – *Wielkopolskie rotacje sądowe, 1959, 1960, 1967, 1974, 1981*, t. 1–5, zebrał i oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Poznań–Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.

Źródła rękopiśmienne i drukowane

- „*Amts-Blatt der königlichen Regierung zu Danzig*”, nr 18, 30 kwietnia 1828.
- Acta Congressus generalis Judaeorum regni Poloniae (1580–1764): Quae supersunt omnia cum deperditorum fragmentis et testimoniis*, wyd. I. Halperin, Jerusalem 1945.
- Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. 2: 1560–1570*, wyd. M. Sipayło, Warszawa 1972.
- Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w roku 1598 z polecenia Jerzego Kardynała Radziwiłła, Biskupa Krakowskiego*, wyd. M. Wojtas, Katowice 1938.
- Anders F. G. E., *Statistik der evangelischen Kirche in Schlesien*, Breslau 1848.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, oddział I, sygn. 6, 11, 12, 13, 29, 72, 74.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, seria I, t. 50 i 52.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Mazowiecka, MK 9, 18.
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór dokumentów papierowych, dok. nr 3785.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Kaliszu, sygn. 29, 30.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księgi sądu i urzędu grodzkiego w Poznaniu, sygn. 2, 7.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu, Księgi sądu i urzędu ziemskiego w Kaliszu, sygn. 13, 19.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu, Tabele podatkowe, 13.
- Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa kaliskiego w XVI w.*, red. M. Słoń, 2015 (Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski, 2), (<http://atlasfontium.pl/index.php?article=kaliskie>).
- Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI w.*, red. M. Słoń, 2015 (Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski, 3), (<http://atlasfontium.pl/index.php?article=poznanskie>).
- Bär M., Stephan W., *Die Ortsnamenänderungen in Westpreussen gegenüber dem Namenbestande der polnischen Zeit*, Danzig 1912.
- Bazewicz J. M., *Przewodnik po Królestwie Polskim*, t. 1–2, Warszawa 1902.
- Bigo J., *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicyi, Wielk. Księg. Krakowskiem i Księstwie Bukowińskiem, Złoczów* 1886.
- Brandstätter F. A., *Land und Leute des Landkreises Danzig. Eine topographisch-historisch-statistische Schilderung im Auftrage der Kreisstände verfasst*, Danzig 1879.
- Bystrzycki T., *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów oraz urządzeń komunikacyjnych*, Przemyśl [1933].
- Bystrzycki T., *Skorowidz miejscowości województwa pomorskiego*, Toruń 1938.
- Catalogus ecclesiarum et cleri archidioecesis vilnensis pro anno domini 1939*, Officina Typographica Archidioecisana, Vilnae 1939.

- Chojnacki W., *Słownik polskich nazw miejscowości w b. Prusach Wschodnich i na obszarze b. Wolnego Miasta Gdańska według stanu z 1941 roku*, Poznań 1946.
- Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis*, red. J. K. Kochanowski, Warszawa 1919.
- Directorium horarum canonicarum et missarum ad usum utriusque cleri archidioecesis Mohileviensis*, Petropoli 1848.
- Directorium horarum canonicarum et missarum pro dioecesi Vilnensi in annum Domini 1857*, Vilnae 1856.
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 1998, Nr 91, poz. 578 (Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym).
- Elektroniczne indeksy do ksiąg sądów szlacheckich powiatu kaliskiego (ok. 1470–1519)*, red. T. Związek, 2018 (wersja robocza), (<http://atlasfontium.pl/index.php?article=materials>).
- Gemeindebezirk*, w: *Handwörterbuch der preußischen Verwaltung*, t. 1, red. B. Drews, F. Hoffmann, Berlin–Lipsk 1928, s. 635.
- Gemeindelexikon die Regierungsbezirke Allenstein, Danzig, Marienwerder, Posen, Bromberg und Oppeln auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 1. Dezember 1910 und anderer amtlicher Quellen*, Berlin 1912.
- Gemeindelexikon für die Freie Stadt Danzig. Auf Grund der Ergebnisse der Volkszählungen vom 1. November 1923 und 31. August 1924 und anderer amtlicher Quellen bearbeitet und herausgegeben vom Statistischen Landesamt der Freien Stadt Danzig*, Danzig 1925.
- Gemeindelexikon für die Provinz Westpreussen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1905 und anderer amtlicher Quellen*, Heft 2, Berlin 1908.
- Gemeindelexikon für die Provinz Westpreußen. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlicher Quellen bearbeitet vom Königlichen statistischen Bureau*, Berlin 1887.
- Hauptdorf einer Pfarre mit der Kirche*, w: Heyne M., *Deutsches Wörterbuch*, t. 2, Leipzig 1892, szp. 1127.
- Heyne M., *Deutsches Wörterbuch*, t. 1–3, Leipzig 1892.
- Hierarchia Catholica medii aevi sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*, t. 1–4, red. C. Eubel i in., Monasterii 1898.
- Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego od XVI do poł. XVIII w.*, t. 1–3, wyd. W. Ruśński, Wrocław 1955–1983.
- Inwentarze i lustracje klucza sławkowskiego z XVII i XVIII wieku*, red. S. Witkowski, J. Krajniewski, Dąbrowa Górnicza–Sławków 2013.
- Jabłonowski A., *Podlasie (Województwo)*, Warszawa 1908–1910 (*Źródła Dziejowe*, t. 17, cz. 1–3).

- Kartoteka słownika historyczno-geograficznego w Poznaniu*, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Poznań.
- [Kataster], Geheimes Staatsarchiv, sygn. General-Directorium Westpreussen u. Netzedistrikt. Materien., Tit. 43, nr 06, vol. 01–02.
- Keyser G. A., *Allgemeine Dorf-Geographie von Deutschland: oder alphabetische Beschreibung der Dörfer, Flecken, Stifter, Klöster, Schlösser, Festungen, Herrschaften, Ritter- und Landgüter, Vorwerke, Meyerhöfe, Eisen- und Kupferhämmer, Salz- und Farbenwerke, Glashütten, Papiermühlen, auch einzeln liegenden Häusern und Schäfereyen [et] c. nach ihrer Lage, wem, und zu welchem Kreiß, Aemtern, oder Gerichten sie gehören*, Erfurt 1789.
- Knie J. G., *Alphabetisch-Statistisch-Topographische Uebersicht aller Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuß. Provinz Schlesien*, Breslau 1845.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1–5, wyd. I. Zakrzewski, F. Piekosiński, Poznań 1877–1881.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 6, wyd. A. Gąsiorowski i in., Warszawa–Poznań 1982.
- König G., *Alphabetisches Verzeichnis sämtlicher Ortschaften und einzeln liegender benamter Grundstücke des Regieruns-Bezirks Danzig. Mit spezieller Bezeichnung derselben, sowie Angabe der Landwehr-Compagnien, Bataillone und Regimenten; ferner der landrätlichen Kreise, Pfarrkirchen, Oberlandesgerichte, Landgerichte, Land- und Stadtgerichte, Friedensgerichte, oder sonstiger Untergerichtsbehörden, wozu dieselbe gehören, w: tenże, Alphabetisches Verzeichnis sämtlicher Ortschaften und einzeln liegender benamter Grundstücke des Preußischen Staat's. Mit spezieller Bezeichnung derselben, sowie Angabe der Landwehr-Compagnien, Bataillone und Regimenten; ferner der landrätlichen Kreise, Pfarrkirchen, Oberlandesgerichte, Landgerichte, Land- und Stadtgerichte, Friedensgerichte, oder sonstiger Untergerichtsbehörden, wozu dieselbe gehören, Band 6: Provinz Westpreußen, Heft 14, Magdeburg 1835.*
- König G., *Alphabetisches Verzeichniß sämtlicher Ortschaften und einzeln liegender benamter Grundstücke des Preußischen Staats.*, Magdeburg 1834.
- Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego: Przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Guttorskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, wyd. J. Maroszek; W.F. Wilczewski, Białystok 1996 (Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego, nr. 34).
- Lasciana nebst den ältesten evangelischen Synodalprotokollen Polens 1555–61*, wyd. H. Dalton, Berlin 1898 (Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland, 3).
- Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. 1–2, wyd. J. Korytkowski, Gniezno 1880–1881.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich: 1616–1620*, cz. 1, wyd. Z. Górski, R. Kabański, J. Pakulski, Wrocław 1994.

- Lustracja województwa krakowskiego 1789*, cz. 1: *Powiat krakowski, proszowicki i ksiąski*, wyd. A. Falniowska-Gradowska, I. Rychlikowa, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962.
- Mycielski J., *Księga adresowa wszystkich miejscowości w W. Ks. Poznańskim*, Poznań 1902.
- Personalstatus der Evangelisch-Lutherischen und Evangelisch-Reformirten Kirche in Russland*, St. Petersburg 1895.
- Perthées K., *Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego w r. 1791*, t. 1–12, BUAN. I 5975.
- Pierwaja wsieobszczaja pierepis nasielenija Rossijskoj Imperii 1897 goda*, t. 51–60, Sankt Peterburg 1904.
- Piwocki J., *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych*, t. 1, Lwów 1899.
- Plater L., *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, Lipsk 1846.
- Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2017 r.*, Warszawa 2017 (Informacje i Opracowania Statystyczne. Główny Urząd Statystyczny).
- Rękopiśmienne opisy parafii litewskich z 1784 roku: Dekanat knyszyński i dekanat augustowski*, wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1998.
- Rocznik statystyczny*, Warszawa 1950–1951.
- Rospond S., *Słownik nazw geograficznych Polski zachodniej i północnej według uchwał Komisji Ustalania Nazw Miejscowych*, cz. I–II, Wrocław–Warszawa 1951.
- Rozporządzenie Ministra Administracji i Cyfryzacji w sprawie państwowego rejestru nazw geograficznych*, Dz. U. 2012, poz. 309, Warszawa 2012.
- Rozporządzenie Ministra Administracji i Cyfryzacji z dnia 9 stycznia 2012 r. w sprawie ewidencji miejscowości, ulic i adresów*, Dz. U. 2012, poz. 125, Warszawa 2012.
- Rozporządzenie Ministra Infrastruktury i Budownictwa w sprawie ewidencji gruntów i budynków z dnia 29 marca 2001 r.*, Dz. U. 2016, poz. 1034, Warszawa 2016.
- Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 17 listopada 2011 r. w sprawie bazy danych obiektów topograficznych oraz bazy danych obiektów ogólnogeograficznych, a także standardowych opracowań kartograficznych*, Dz. U. 2011, poz. 1642, Warszawa 2011.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 stycznia 2012 r. w sprawie państwowego rejestru granic i powierzchni jednostek podziałów terytorialnych kraju*, Dz. U. 2012, poz. 199, Warszawa 2012.
- Sawicki L., *Pułkownika Antoniego barona Mayera von Heldensfeld zdjęcie topograficzne w Polsce w latach 1801–1804*, Kraków 1928.
- Schematismus Universi Venerabilis Cleri Dioeceseos Premisliensis tum Saecularis tum Regularis Ritus Latini*, Premisliae 1914.
- Schematismus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Rit[us] Lat[in]i Premisliensis pro Anno Domini*, Premisliae 1925.

- Schematismus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Rit[us] Lat[ini] Premisliensis pro Anno Domini, Premisliae 1927.*
- Schematismus Universi Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Rit[us] Lat[ini] Premisliensis pro Anno Domini, Premisliae 1928.*
- Schlesisches Ortschafts-Verzeichnis sämtlicher Städte, Flecken, Dörfer und sonstiger Ortschaften in alphabetischer Ordnung. Mit Angabe des landrätlichen Kreises, der Postanstalt, sowie der Zugehörigkeit zum Amtsbezirk, Standesamtsbezirk, Amtsgericht und Landgericht. Bei den Städten ist der Einwohnerzahl nach der Zählung von 1880 hinzugefügt. Auf Grund des amtlichen Materials des Königlichen Ober-Präsidiums zusammengestellt, red. C. Schulz, Breslau 1881, 1897, 1921, 1941.*
- Skorowidz gminny dla królestw i krajów w radzie państwa reprezentowanych: opracowany na podstawie wyników spisu ludności z dnia 31 grudnia 1900, t. 12: Galicya, Wiedeń 1907.*
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 roku, t. 11: Województwo pomorskie, Warszawa 1926.*
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 3: Województwo kieleckie, Warszawa 1925.*
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 8: Województwo poleskie, Warszawa 1924.*
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 12: Województwo krakowskie, Warszawa 1925.*
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 7, cz. 1: Województwo nowogródzkie, Warszawa 1925.*
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 13: Województwo lwowskie, Warszawa 1924.*
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 roku, t. 10: Województwo Poznańskie, Warszawa 1926.*
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 5: Województwo białostockie, Warszawa 1924.*

- Skorowidz polsko-niemiecki i niemiecko-polski województwa pomorskiego i W.M. Gdańska, ułożony na podstawie najnowszej mapy sztabowej 1:100 000, Poznań 1920.*
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1–15, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1902.*
- Special-Orts-Repertorium von Galizien: Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1890 = Wykaz szczegółowy miejscowości w Galicyi nowe wydawnictwo na podstawie obliczeń spisu ludności z 31. grudnia 1890, Wien 1893 (Special-Orts-Repertorien der Österreichischen Reichsrathe Vertretenen Königreiche und Länder, 12).*
- Spis miejscowości Polskiej Rzeczpospolitej Ludowej, red. J. Jodłowska, Warszawa 1967.*
- Spisek łacińskiego duchowieństwa mohilewskiej archi-diecezyi roku 1808, bmrw.*
- Stupnicki H., *Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w królestwie Galicyi i Lodomeryi jakoteż w wielkiem księstwie Krakowskiem i księstwie Bukowińskiem, Lwów 1855.*
- Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego, z wyrażeniem ich położenia i ludności, alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowéy Spraw Wewnętrznych i Policji, t. 1–2, Warszawa 1827.*
- Taryfa dymów z lat 1789, 1790, rkps w Pracowni Atlasu Historycznego Polski, IH PAN w Warszawie; wykonany przez K. Buczka odpis z rejestrów podymnego przechowywanych w AGAD, spalonych podczas II wojny światowej; rps, sporządzony przed 1939 r.*
- Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV–XX wieku, Kórnik–Poznań 2004 (<http://teki.bkpan.poznan.pl/>).*
- Topographisch-statistisches Handbuch für den Regierungsbezirk Danzig, herausgegeben von der Königlichen Regierung, Danzig 1869.*
- Übersicht der Bestandteile und Verzeichnis aller Ortschaften des Danziger Regierungs-Bezirks, Danzig 1820.*
- Übersicht der Bestandtheile und Verzeichnis aller Ortschaften des Marienwerderschen Regierungsbezirks, Marienwerder 1820 (Reprint: Sonderschrift Nr. 77 des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V., Hamburg 1994).*
- Uchwała nr 142 – III Rady Miejskiej w Brwinowie z dnia 29 grudnia 1999 r.
- Uchwała nr X/68/15 Rady Miejskiej w Koźuchowie z dnia 30 kwietnia 2015 r.
- Uchwała nr XII/86/12 Rady Gminy Łubniany z dnia 30 stycznia 2012 r.
- Uchwała nr XII/92/2015 Rady Miejskiej w Wadowicach.
- Uchwała nr XV/97/15 Rady Miejskiej w Koźuchowie z dnia 19 sierpnia 2015 r.
- Uchwała nr XXXVI / 203/ 2009 Rady Miejskiej w Ujeździe z dnia 28 maja 2009 r.
- Uchwała Rady Gminy Lipiany Nr XI/90/2011 z dnia 29 listopada 2011 r.
- Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów topograficznych, Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie.*

- Ustawa Konstytucyjna z dnia 15 lipca 1920 r. zawierająca statut organiczny Województwa Śląskiego*, Dz. U. 1920, poz. 497.
- Ustawa o samorządzie gminnym z dnia 8 marca 1990 r.*, Dz. U. 2016, poz. 446, Warszawa 2016.
- Ustawa o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych z dnia 29 sierpnia 2003 r.*, Dz. U. 2003 r., poz. 1612, Warszawa 2003.
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. – Prawo geodezyjne i kartograficzne*, Dz. U. 2016, poz. 1629, Warszawa 2016.
- Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorialnego*, Dz. U. 1933, poz. 294.
- Verordnung wegen verbesserter Einrichtung der Provinzialbehörden vom 30.04.1815*, Preußische Gesetzsammlung, s. 85.
- Verordnung wegen verbesserter Einrichtung der Provinzial- Polizei- und Finanzbehörden vom 26.12.1808*, Preußische Gesetzsammlung, s. 464.
- Verzeichnis sämtlicher Ortschaften in der Provinz Westpreussen mit Angabe des Kreises, des Amtsgerichtsbezirks und der Postanstalt, durch welche die Bestellung der Postsendungen ausgeführt wird: zum Dienstgebrauch für die Postanstalten bearbeitet*, Danzig 1906.
- Węsierski A., *Libri quatuor Slavoniae reformatae*, Amstelodami 1679.
- Weigel J. A., *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien*, t. 1–10, Berlin 1800–1806.
- Wielkopolskie rotty sądowe*, t. 1–5, zebrał i oprac. H. Kowalewicz, W. Kuraszkiewicz, Poznań–Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1959–1981.
- WIG, *Znaki i objaśnienia do map 1:25 000, 1:100 000, 1:300 000*, Warszawa 1937.
- Wyczański F., *Skorowidz miejscowości województwa pomorskiego*, Toruń 1938.
- Zechlin A., *Geschichte der Stadt und des Kreises Schivelbein in chronologischer Form*, Schivelbein 1890.
- Zimmermann F. A., *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Brieg 1783–1796.
- Диков П. М., *Список землевладений в Гродненской губернии*, Гродна 1890.
- Николай Архимандрит, *Историко-статистическое описание Минской епархии*, Санкт-Петербург 1864.
- Описание рукописного отделения Виленской публичной библиотеки*, t. 4, Вильна 1903.
- Указатель населенным местностям Гродненской губернии, с относящимися к ним необходимыми сведениями*, Гродна 1905.

Literatura

- 450 lat toruńskiego Podgórza 1555–2005*, red. K. Ciesielska, T. Zakrzewski, Toruń 2005.
- Abbau und Ausbau*, w: *Brockhaus Konversations-Lexikon*, t. 1, Lipsk–Berlin–Wiedeń 1892, s. 18.
- Abraham T., Roddick J. F., *Survey of spatio-temporal databases*, „*Geoinformatica*”, 3 (1), 1999, s. 61–99.
- Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Lwów 1890.
- Abraham W., *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi*, Lwów 1904.
- Adamczyk M., Pastuszka S., *Starachowice. Zarys dziejów*, Warszawa 1984.
- Agarwal P., *Ontological considerations in GIS science*, „*International Journal of Geographical Information Science*”, 19 (5), 2005, s. 501–536.
- Ajdukiewicz K., *Three Concepts of Definition*, „*Logique et Analyse*”, 1, 1958, s. 114–126.
- Ajdukiewicz K., *Zarys Logiki*, Warszawa 1958.
- Alabrudzińska E., *Kościoły ewangelickie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999.
- Amliches Gemeinde- und Ortsnamenverzeichnis der deutschen Ostgebiete unter fremder Verwaltung (!)*, t. 1–3, [Remagen] 1955.
- Anders F. G. E., *Historischer Atlas der Evangelischen Kirchen in Schlesien*, Glogau 1856.
- Anders P., *Nowy Tomyśl*, Nowy Tomyśl 1998.
- Andrzejewski M., *Status Wolnego Miasta Gdańska*, w: *Historia Pomorza*. T. 5 (1918–1939): *Województwo Pomorskie i Wolne Miasto Gdańsk*, cz. I: *Ustrój, społeczeństwo i gospodarka*, red. Sz. Wierchosławski, P. Olstowski, Toruń 2015, s. 340–342.
- Arnold S., *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951.
- Arnold S., *Podziały administracyjne województwa sandomierskiego do końca XVIII wieku*, „*Pamiętnik Świętokrzyski*”, 1930, s. 56–63.
- Arnold S., *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, w: *Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski*, t. 2, Kraków 1927, s. 1–127.
- Arp R., Smith B., Spear A. D., *Building Ontologies with Basic Formal Ontology*, Cambridge 2015.
- Atkinson M. i in., *The Object-oriented Database System Manifesto*, w: *Building an object-oriented database system*, red. F. Bancilhon, C. Delobel, P. Kanellakis, San Francisco 1992, s. 1–20.
- Atlas geograficzny Polski*, Warszawa 2002.
- Atlas historii Żydów polskich*, red. W. Sienkiewicz, Warszawa 2010.
- Atlas historyczny Pomorza Zachodniego*, t. 1: *Topodemograficzny atlas gmin i obszarów dworskich Pomorza Zachodniego w 1871 roku*, wstęp, red. D. K. Chojecki i in., Szczecin 2012.

- Atlas historyczny Pomorza Zachodniego*, t. 2: *Demografia-społeczeństwo-gospodarka. Atlas gmin Pomorza Zachodniego w 1939 roku*, red. D. K. Chojecki, A. Giza, E. Włodarczyk, Szczecin 2017.
- Atlas Polski*, red. W. Maciejowski, R. Uliszak, Kraków 2000.
- Aucott P. i in., *Administrative unit ontology report and schema d3.2*, 2008 (http://qviz.eu/downloads/03218_QVIZ_D3.2_Administrative_Unit_Ontology_Report.pdf).
- Bajer K., *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r. Zarys ekonomiczno-historyczny*, Łódź 1958.
- Bańkowski A., *Zmiany morfemiczne w toponimii polskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1982.
- Bański J., *Granica w badaniach geograficznych – definicja i próby klasyfikacji (Border in geographical research studies – definition and an attempts at its classification)*, „Przegląd Geograficzny”, 82 (4), 2010, s. 480–508.
- Baranowski H., *Bibliografia miasta Torunia*, t. 1–2, Toruń 1996–1999.
- Baranowski T., *Kalisia – Kalisz starożytność a wczesne średniowiecze*, w: *Kalisz na przestrzeni wieków: konferencja naukowa pod przewodnictwem prof. dr hab. Henryka Samsonowicza*, red. A. Buko, T. Baranowski, Kalisz 2013, s. 81–102.
- Barwiński E., *Pierwsze podziały administracyjne Galicji*, Lwów 1935.
- Bär M., *Die Behördenverfassung in Westpreussen seit der Ordenszeit*, Danzig 1912.
- Bendza M., *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681: Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982.
- Berger J., *Statystyka w Królestwie Polskim*, w: *Historia Polski w liczbach*, t. 4: *Statystyka Polski. Dawniej i dziś*, red. F. Kubiczek, Warszawa 2017.
- Berners-Lee T., Hendler J., Lassila O., *The Semantic Web*, „Scientific American”, 5, 2001, s. 34–43.
- Best P., *Apostolska Administracja Łemkowszczyzny w latach 1934–1944*, w: *Katolickie unie kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość*, red. S. Stępień, Przemyśl 1998, s. 247–250 (Polska – Ukraina 1000 Lat Sąsiedztwa, t. 4).
- Będzin 1358–1008*, t. 1–3, red. M. Z. Pulinowa, J. Sperka, A. Glimos-Nadgórska, Będzin 2008.
- Białecki T., *Podziały administracyjne Pomorza Zachodniego w latach 1800–1970*, Szczecin 1970.
- Białoskórska K., *Wąchock, opactwo cystersów*, Warszawa 1960.
- Biedrzycki A., Zaborska U., *Bibliografia miasta Torunia za 2016 rok*, „Rocznik Toruński”, 44, 2017, s. 289–395.
- Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 1–4, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969–1970, s. 779–1049.

- Bijak U., *Polionimia, czyli „wojna nazw”*, „Polonica”, 36, 2016, s. 55–66.
- Biskup M. i in., *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, Warszawa 2008.
- Biskup M., *Kościół i życie religijne*, w: *Historia Gdańska*, t. 1, red. A. Cieślak, Gdańsk 1998, s. 460–461.
- Biskup M., Labuda G., *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka–Społeczeństwo–Państwo–Ideologia*, Gdańsk 1986.
- Biskup M., *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w.*, Warszawa 1961.
- Biskup M., Tomczak A., *Mapy województwa pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955.
- Bittner T., Donnelly M., Smith B., *Individuals, Universals, Collections: On the Foundational Relations of Ontology*, w: *Formal Ontology in Information Systems. Proceedings of the Third International Conference (FOIS 2004)*, red. A. Varzi, L. Vieu, Amsterdam 2004, s. 37–48.
- Bizer C. i in., *DBpedia – A crystallization point for the Web of Data*, „Web Semantics: Science, Services and Agents on the World Wide Web”, 7 (3), 2009, s. 154–165.
- Bizer C., Seaborne A., *D2RQ -Treating Non-RDF Databases as Virtual RDF Graphs*, w: *The Semantic Web – ISWC 2004: Third International Semantic Web Conference ISWC (poster presentation)*, 2014.
- Blanár V., *Teória vlastného mena (status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii)*, Bratislava 1996.
- Blazejowskyj D., *Historical šematism of the eparchy of Peremyśl including the apostolic administration of Lemkivščyna (1828–1939)*, Lviv–Kamenyar 1995.
- Błaszczak W., *Będzin przez wieki. Dzieje miasta i jego rozwoju urbanistyczno-przestrzennego od średniowiecza do połowy XX w. na podłożu osadnictwa w starożytności i wczesnym średniowieczu*, Poznań 1982.
- Boguszewicz A., *Corona Silesiae. Zamki Piastów fürstenburskich na poudniowzm pogranicyu księstwa jaworskiego, świdnickiego i ziebickiego do połowy XVI wieku*, Wrocław 2010.
- Bończa-Bystrzycki L., *Kościół katolicki na Pomorzu Zachodnim (1871–1945)*, Koszalin 1995.
- Bończa-Bystrzycki L., *Z dziejów Kościoła ewangelickiego w okręgu synodalnym Świdwin w XIX i XX wieku*, Koszalin 2010.
- Bończak-Kucharczyk E., Maroszek J., *Stary Dwór – ogród dworski*, (<http://www.ogrodowy.minigo.pl/index.php/page/stary-dw-r>).
- Borc H., *Archidiecezja przemyska: Zarys dziejów i organizacji*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. Organ Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim”, 79, 2003, s. 33–119, (<http://polona.pl/item/45513899>).
- Borek A., *Granice jednostek administracji kościelnej. A. Diecezja gnieźnieńska i włocławska*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI w.*, cz. 2, red. M. Słoń, K. Chłapowski, Warszawa 2017, s. 65–71 (Atlas Historyczny Polski. Mapy Szczegółowe XVI w., 4).

- Borek A., Słomski M., *Lokalizacja miejscowości*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. M. Słoń, K. Chłapowski, Warszawa 2017, s. 177–202 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 4).
- Boroda K., *Geografia gospodarcza Królestwa Polskiego w XVI wieku*, Białystok 2016.
- Boroda K., *O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski”, 33, 2014, s. 21–38.
- Borowski E., *Zarys dziejów rzymskokatolickiej parafii w Kleszczelach (1533–1993)*, „Studia Teologiczne Białystok, Drohiczyn, Łomża”, 13, 1995, s. 323–338.
- Borst W., *Construction of Engineering Ontologies for Knowledge Sharing and Reuse*, rozprawa doktorska, University of Twente 1997.
- Bourguet J.-R. i in., *Empirically Evaluating Three Proposals*, (<https://www.aclweb.org/anthology/P98-1052>).
- Broda J., *Dzieje parafii diecezji cieszyńskiej*, Warszawa 1978.
- Brinken J., *Mémoire descriptif sur la forêt impériale de Białowieża en Lituanie*, Varsovie 1828.
- Browning C. S., Joenniemi P., *Geostrategies of the European neighbourhood policy*, Copenhagen 2007 (DIIS Working Paper, 2007:09).
- Buczek K., *Kartograf króla Stanisława Augusta. Życie i dzieła*, w: *Karol Perthées (1739–1815). Kartograf pierwszej Rzeczypospolitej i entomolog*, red. J. Pawłowski, Warszawa 2003, s. 21–134.
- Buczek K., *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, Kraków 1930 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, 1).
- Buczek K., *Organizacja opolna w Polsce średniowiecznej*, „Studia Historyczne”, 13 (2), 1970, s. 205–250.
- Buczyło A., *Kształtowanie się sieci parafialnej Kościoła unickiego na terenie brzeskiej części diecezji włodzimierskiej w latach 1596–1795*, rozprawa doktorska, Toruń 2014.
- Budzyński Z., *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku: Stan, rozmieszczenie, struktura wyznaniowa i etniczna*, Przemyśl–Rzeszów 1993.
- Budzyński Z., *Sieć cerkiewna Ziemi Sanockiej w późnym średniowieczu*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, 7, 1999, s. 3–16.
- Budzyński Z., *Sieć cerkiewna ziemi sanockiej w świetle rejestrów poborowych z 1640 i 1655 r.*, „Rocznik Przemyski”, 34, 1998, s. 49–55.
- Budzyński Z., *Sieć parafialna prawosławnej diecezji przemyskiej na przełomie XV i XVI wieku. Próba rekonstrukcji na podstawie rejestrów podatkowych ziemi przemyskiej i sanockiej*, w: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1990, s. 135–155 (Polska – Ukraina 1000 Lat Sąsiedztwa, t. 1).
- Bugalska H., *Toponimia byłych powiatów gdańskiego i tczewskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1985 (Pomorskie monografie toponomastyczne, nr 6).

- Bukowski W., Dybaś B., Noga Z., *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej z lat 1779–1783. Uwagi edytorskie*, w: *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej z lat 1779–1783*, t. 1, cz. A: Sekcje 1–30, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012.
- Buławski R., Buzek J., *Przedmowa w: Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 roku*, t. 11: Województwo Pomorskie, Warszawa 1926, br. pag.
- Butkiewicz M., *Wartość rejestrów poborowych do badań społeczno-gospodarczych drobnej szlachty w XVI–XVII wieku (na przykładzie materiału źródłowego dotyczącego powiatu tykocińskiego)*, „*Studia Podlaskie*”, 7, 1997, s. 127–145.
- Carthographia confinium. Zachodnie i północne ziemie Rzeczypospolitej w dawnej kartografii*, red. E. Jaworski, R. Skrycki, Gorzów Wielkopolski 2009.
- Casey E., *The Fate of Place, A Philosophical History*, Berkeley 1997.
- Cepil M., Figlus T., *Wybrane zagadnienia toponimiczne w kontekście przemian osadniczych na przykładzie gminy Szadek*, „*Biuletyn Szadkowski*”, 18, 2018, s. 21–37.
- Chachaj J., *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna w diecezji krakowskiej*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne. Organ Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim*”, 71, 1999, s. 379–387.
- Chlebowczyk J., *Gospodarczo-społeczne i polityczno-narodowościowe problemy okręgu Bielska-Białej w XIX–XX wieku*, „*Studia Historyczne*”, 1969, 12 (4), s. 483–506.
- Chłapowski K., *Aneks 2. Gminy wyznań reformowanych*, w: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, t. 2, red. W. Pałucki, Warszawa 1993, s. 65–66 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 2).
- Chłapowski K., *Cerkwie prawosławne i osadnictwo wołoskie*, w: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, Warszawa 2008, s. 59–62 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 1).
- Chłapowski K., *Gminy wyznań różnowierczych*, w: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, Warszawa 2008, s. 55–58 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 1).
- Chłapowski K., Słoń M., *Wstęp*, w: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1, red. H. Rutkowski, Warszawa 2008, s. 10 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 1).
- Chodyła Z., *Pochodzenie, nazwiska, wyznanie i narodowość mieszkańców osad olęderskich założonych w latach 1700–ok. 1783 na obszarze dzisiejszego powiatu nowotomyskiego*, „*Przegląd Nowotomyski*”, 18 (2), 2011, s. 3–22.
- Ciesielska K., *Osadnictwo „olęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, Poznań 1958.
- Cieślak E., Biernat Cz., *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1994.

- Cieślak E., *Pruska agresja ekonomiczna i polityczna wobec Gdańska w okresie rozbiorowym*, w: *Historia Gdańska*, t. III, cz. 1: 1655–1793, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993, s. 579–595.
- Cresswell T., *Place: An introduction*, Chichester 2015.
- Cuius Regio? Ideological and Territorial Cohesion of the Historical Region of Silesia (c. 1000–2000)*, t. 1–5, red. L. Harc, P. Wiszewski, R. Żerelik, Wrocław 2014–2015.
- Cyganiak R., Sundara S., Das S., *R2RML: RDB to RDF mapping language*, W3C recommendation, W3C, September 2012, (<http://www.w3.org/TR/2012/REC-r2rml-20120927/>).
- Czacharowski A., *Pogranicze Nowej Marchii z Pomorzem Zachodnim w XII–XVII w.*, w: *Dzieje powiatu świdwińskiego*, red. J. Lindmajer, E. Z. Zdrojewski, Poznań 1973, s. 59–118.
- Czapliński M. i in., *Historia Śląska*, Wrocław 2002.
- Czarnik A., *Okres republiki weimarskiej i rządów hitlerowskich*, w: *Dzieje Ziemi Białogardzkiej*, red. A. Czarnik, Poznań 1972, s. 157–169.
- Czerny A., *Teoria nazw geograficznych*, Warszawa 2011.
- Czwojdrak B., *Pogranicze małopolsko-górnośląskie w średniowieczu*, w: *Będzin 1358–2008*, t. 2: *Od pradziejów do rozbiorów*, red. J. Sperka, Będzin 2008, s. 105–110.
- Danielewski M., *Sieć grodowa na Kujawach oraz jej funkcje od połowy X do końca XIII wieku*, Poznań 2016.
- Das Genealogische Orts-Verzeichnis* (<http://gov.genealogy.net/search/index>).
- Dąbkowski P., *Ziemia sanocka w XV stuleciu*, Lwów 1931 (Wschód, 11).
- Dąbrowski W., *Autonomja Województwa Śląskiego. Studium prawnicze*, Warszawa 1927.
- Die Kirchliche Organisation um 1785*, w: *Historisch-Geographischer Atlas des Preußenlandes*, wyd. H. v. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, Wiesbaden 1969.
- Doerr M., *The CIDOC conceptual reference module: An ontological approach to semantic interoperability of metadata*, „AI Magazine”, 24 (3), 2003, s. 75–92.
- Dorda A., Środowisko przyrodnicze, w: *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, t. 1: *Śląsk Cieszyński w czasach prehistorycznych*, red. I. Panic, Cieszyn 2012.
- Drzewiecki B., Pękacka-Falkowska K., *Historia Parku Miejskiego w Toruniu (1817/1818–1939)*, Toruń 2012.
- Duda M., Józwiak S., *Nowa Nieszawa (Dybów) in the late Middle Ages according to new research. The town on the border of countries, cultures and nations*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 43 (4), 2017, s. 23–45.
- Dunaj B., Mycałka A., *Pisownia a wymowa polska w perspektywie historycznej*, „Język Polski”, 95 (5), 2015, s. 397–405.
- Dunin-Wąsowicz A., *Geografia historyczna Mazowsza XVI–XVIII*, „Rocznik Mazowiecki”, 7, 1979, s. 57–67.
- Dunin-Wąsowicz A., *Mapa własności ziemskiej*, w: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. S. Trawkowski, Warszawa 1993, s. 99–113 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 1).

- Dunin-Wąsowicz A., *Podziały administracyjne*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowicz i in., Warszawa 1973 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7).
- Dunin-Wąsowicz T., *Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, Warszawa 2011.
- Dunin-Wąsowicz T., *Inskrypcja konińska z 1151 roku*, w: *taż, Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, Warszawa 2011, s. 163–178.
- Dunin-Wąsowicz T., *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, w: *taż, Drogami średniowiecznej Polski. Studia z dziejów osadnictwa i kultury*, Warszawa 2011, s. 77–104.
- Dworak M., Tobiasz-Lis P., *Współczesne znaczenie dziedzictwa przemysłowego w dolinie rzeki Kamiennej (woj. świętokrzyskie)*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 26, 2016, s. 115–133.
- Dygdała B., *Diecezja Chełmińska XVII–XVIII w. w świetle wizytacji biskupich. Sieć parafialna, zaplecze materialne, duchowieństwo i wierni*, rozprawa doktorska, Toruń 2018.
- Dziedzic A., Mataniak M., *Namiestnictwo galicyjskie (1867–1914). Organizacja i zadania*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 11 (1), 2018, s. 137–167.
- Dzieduszycki M., *Zbigniew Oleśnicki*, t. 1, Kraków 1953.
- Dzieje Nieszawy*, t. 1–2, red. R. Czaja, Toruń 2004.
- Dzieje Nowego Tomyśla*, red. B. Polak, Nowy Tomyśl 1988.
- Dzieje Pomorza Nadwiślańskiego od VII wieku do 1945 roku*, red. W. Odyniec, Gdańsk 1978.
- Dzieje regionu kujawsko-pomorskiego*, red. A. Radziwiński, Toruń 2017.
- Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków 2001.
- Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, t. 6, red. Idzi Panic, Cieszyn 2015.
- Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, t. 1: *Śląsk Cieszyński w czasach prehistorycznych*, red. I. Panic, Cieszyn 2012.
- Dzieje Śląska*, red. K. Maleczyński, Warszawa 1955.
- Dzieje wsi wielkopolskiej*, red. W. Rusiński, Poznań 1959.
- Dzieje Ziemi Białogardzkiej*, red. A. Czernik, Poznań 1972.
- Eberhardt P., *Linia Curzona jako wschodnia granica Polski – geneza i uwarunkowania polityczne*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 46, 2011, s. 127–157.
- Elias N., *O procesie cywilizacji: Analizy socjo- i psychogenetyczne*, Warszawa 2011.
- Encyklopedia katolicka*, t. 1–24, Lublin 1973–2014.
- Encyklopedia Powszechna*, t. 23, Warszawa 1866.
- Färber M. i in., *Linked data quality of DBpedia, Freebase, OpenCyc, Wikidata, and YAGO*, „Semantic Web”, 9 (1), 2018, s. 77–129.
- Fastnacht A., *Osadnictwo w ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Lwów 1938.

- Fastnacht A., *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340–1650*, Sanok 2007.
- Feith J., *Spoleczeństwo pomorskie wobec krzyżackiego panowania na ziemi świdwińskiej (1384–1410)* w: *Z dziejów Świdwina*, Poznań 1963, s. 42–58.
- Fernández-López M., Gómez-Pérez A., Juristo N., *METHONTOLOGY: from ontological art towards ontological engineering*, w: *Proceedings of the AAAI97 Spring Symposium*, Stanford 1997.
- Figlus T., *Villae iuris valachici. Z problematyki rozwoju osadnictwa wołoskiego w Polsce na przykładzie ziemi sanockiej*, „*Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*”, 5, 2016, s. 11–37.
- Fine K., *Things and their parts*, „*Midwest Studies in Philosophy*”, 23 (1), 1999, s. 61–74.
- Fokt K., *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*, Kraków 2012.
- Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 5, cz. A, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2014.
- Galicja na józefińskiej mapie topograficznej z lat 1779–1783*, t. 1, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012.
- Gangemi A., Presutti V., *A Multi-Dimensional Comparison of Ontology Design Patterns*, (<http://stlab.istc.cnr.it/documents/ufes-nemo-visit/narypatterns.pdf>).
- Gantner F. i in., *The basic formal ontology as a reference framework for modeling the evolution of administrative units*, „*Transactions in GIS*”, 17 (2), 2013, s. 206–226.
- Garbacz P., Ławrynowicz A., Szady B., *Identity Criteria for Localities*, w: *Formal Ontology in Information Systems. Proceedings of the 10th International Conference (FOIS 2018)*, red. S. Borgo, P. Hitzler, O. Kutz, Amsterdam 2018, s. 47–52.
- Garbacz P., Trypuz R., *Ontologie poza ontologią – Studium meta-teoretyczne u podstaw informatyki*, Lublin 2012.
- Garbacz P., Trypuz R., *Ontologie poza ontologią*, Lublin 2016.
- Garbacz P., Trypuz R., *Representation of Tensed Relations in OWL*, w: *Metadata and Semantic Research. 11th International Conference, MTSR 2017, Tallinn, Estonia, November 28–December 1, 2017, Proceedings*, red. E. Garoufallou i in., 2017, s. 62–73 (*Communications in Computer and Information Science*, 755).
- Gawryszewski A., *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005.
- Gąsiorowski A., *Powiat w Wielkopolsce XIV–XVI wieku: Z zagadnień zarządu terytorialnego i podziałów Polski późnośredniowiecznej*, Poznań 1965.
- Geographic information – Well-known text representation of coordinate reference systems*, 2015, (<http://docs.opengeospatial.org/is/12-063r5/12-063r5.html>).
- Geographic Markup Language* (<http://www.opengeospatial.org/standards/gml>).
- Geomorfologia Polski*, red. M. Klimaszewski, Warszawa 1972.

- Gierowska-Kałuża J., *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich: (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Warszawa 2003.
- Gierowski J., *Sąsiedztwo krakowsko-śląskie w XVI–XVIII w.*, w: *Kraków i Małopolska przez dzieje. Studia i szkice profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. C. Bobińska, Kraków 1970.
- Gierowski J., *Struktura gospodarcza i społeczna miast. Przemysł i górnictwo. Handel*, w: *Historia Śląska*, t. 1: *Do roku 1763*, cz. 3: *Od końca XVI w. do r. 1763*, red. K. Maleczyński, Wrocław 1963.
- Gochna M., *Granice jednostek terytorialnych*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. M. Słoń, K. Chłapowski, Warszawa 2017, s. 46–64 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 4).
- Goczyła K., *Ontologie w systemach informatycznych*, Warszawa 2011.
- Gofron B. i in., *Kronika Śląska Cieszyńskiego i powiatów Biała, Żywiec. Rok 1932*, Żywiec 1932.
- Gołaski J., *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w. Studia nad genezą wielkoskalowej informacji kartograficznej*, Wrocław 1969.
- Gołosz J., *Uptyw czasu i ontologia*, Kraków 2011.
- Gómez-Pérez A., *A framework to verify knowledge sharing technology*, „Expert Systems With Applications”, 11 (4), 1996, s. 519–529.
- Gómez-Pérez A., Fernández-López M., Corcho O., *Ontological Engineering*, Madrid 2004.
- Górak A., Latawiec K., *Kancelaria organów władzy w Galicji: Wybór źródeł*, Lublin 2012.
- Górniewicz H., *Toponimia Powiśla Gdańskiego*, Gdańsk 1980.
- Grelewski S., *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin–Sandomierz 1937 (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, t. 19).
- Grewe N., Jansen L., Smith B., *Permanent Generic Relatedness and Silent Change*, (<https://www.semanticscholar.org/paper/Permanent-Generic-Relatedness-and-Silent-Change-Grewe-Jansen/ac89c0d1db363c7f027595e5a059621413352014>).
- Grossman, H., *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego, na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, „Kwartalnik Statystyczny”, 2 (1), 1925, s. 1–108.
- Grossner K., *Representing Historical Knowledge in Geographic Information Systems*, Ph.D. thesis, University of California 2010.
- Gryciuk A., *Rozwój przestrzenny osady fabrycznej w Żyrardowie w latach 1829–1916*, „Rocznik Mazowiecki”, 7, 1979, s. 127–166.
- Gryciuk-Striżencova A., *Budownictwo domów robotniczych w Żyrardowie w II połowie XIX i w początkach XX wieku*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, 29, 1989, s. 67–78.
- Grzegorz M., *Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu krzyżackiego w latach 1308–1466*, Bydgoszcz 1997.

- Grzegorz M., *Słownik historyczno-geograficzny okręgu sulmińskiego i urzędu leśnego komturstwa gdańskiego w średniowieczu*, Bydgoszcz 2016.
- Grzegorz M., *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami zakonu krzyżackiego w latach 1309–1454*, Warszawa–Poznań–Toruń 1987.
- Grzeszkiewicz-Kotlewska L., *Zamek Władysława Jagiełły w Dybowie w świetle badań archeologicznych 1998–2001*, „Rocznik Toruński”, 29, 2002, s. 19–38.
- Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974.
- Hage W. R. van, i in., *Design and use of the simple event model (SEM)*, „Journal of Web Semantics”, 9 (2), 2011, s. 128–136.
- Handbuch der historischen Stätten. Schlesien*, red. H. Weczerka, Stuttgart 1977.
- Hanslik E., *Biala: eine deutsche Stadt in Galizien. Geographische Untersuchung des Stadtproblems*, Wien 1909.
- Hanslik E., *Kulturgeographie der deutsch-slawischen Sprachgrenze*, „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte”, 8 (1), 1910, s. 103–127.
- Hawley K., *Temporal Parts*, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2018 Edition)*, red. E. Zalta (<https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/temporal-parts/>).
- Hayes P., *Formal Unifying Standards for the Representation. A report on ARLADA Task 02TA-4-SPI-RT1 “Formalisms for Spatio-Temporal Reasoning”*, February 2004 (<https://pdfs.semanticscholar.org/7fd8/5bd499e22d0f246912834540681158915d24.pdf>).
- Hedemann O., *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku) = L’histoire de la forêt de Białowieża (jusqu’ à 1798)*, Warszawa 1939.
- Heliasz A., *Ustrój samorządu miejskiego w Galicji i w zaborze pruskim u progu II Rzeczypospolitej*, „Dzieje Najnowsze”, 5 (4), 1973, s. 7–23.
- Hetmańczyk J., *Dobieszowice z „przyległościami”: Niebyła, Wesola, Wymysłów, Dobieszowice 2009*.
- Heuer R., *Thorn – St. Georgen. Geschichte der Georgengemeinde, ihrer alten Kirche und ihres Hospitals. Baugeschichte und Baubeschreibung der neuen Georgenkirche in Thorn-Mocker*, Thorn 1907.
- Hiebel G., Doerr M., Eide Ø., *CRMgeo: A spatiotemporal extension of CIDOC-CRM*, „International Journal on Digital Libraries”, 2016, s. 1–9.
- Historia Czeladzi*, red. J. Drabina, t. 1–2, Czeladź 2012.
- Historia Pomorza*, red. G. Labuda, t. 1–5, Poznań-Toruń 1972–2018.
- Historia Śląska*, t. 1: *Do roku 1763*, cz. 3: *Od końca XVI w. do r. 1763*, red. K. Maleczyński, Wrocław 1963.
- Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945)*, red. M. Biskup, Toruń 2006.

- Historia Torunia*, t. 1: *W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, red. M. Biskup, Toruń 1999.
- Historia Torunia*, t. 3, cz. 1: *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, red. M. Biskup, Toruń 2003.
- Historical atlas of Poland in the 2nd half of the 16th century: voivodeships of Cracow, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia*, vol. 1–4, red. M. Słoń, Frankfurt am Main 2014.
- Hlebionek M., Targowski M., *Osadnictwo olęderskie na Ziemi Wieleńskiej*, Wieleń 2016.
- Hojka Z., *Administracja rządowa, w: Województwo śląskie (1922–1939). Zarys monograficzny*, Katowice 1996.
- Horridge M. i in., *WebProtégé: a collaborative Web-based platform for editing biomedical ontologies*, „Bioinformatics“, 30.16, 2014, s. 2384–2385.
- Horwat J. K., *Księstwo bytomskie i jego podziały do końca XV w[ieku]*, Gliwice 1990.
- Horwat J. K., *Księstwo bytomskie. Jego podziały do końca XV wieku*, Gliwice 1993.
- Horwat J. K., *Podział księstwa opolskiego na kasztelanie w II połowie XIII w.*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 11–12, 1997, s. 51–57.
- Hrabec S., *Nazwy dzielnic i okolic Gdańska*, Poznań 1949.
- Hyvönen E. i in., *Culture Sampo–Finnish Culture on the Semantic Web: The Vision and First Results, Information Technology for the Virtual Museum*, Berlin 2007.
- Hyvönen E. i in., *Representing and Utilizing Changing Historical Places as an Ontology Time Series*, w: *Geospatial Semantics and the Semantic Web*, red. N. Ashish, A. P. Sheth, Boston 2011, s. 1–25.
- Ide N., Woolner D., *Historical Ontologies*, w: *Words and Intelligence II*, red. K. Ahmad, Ch. Brewster, M. Stevenson, Dordrecht 2007, s. 137–152.
- Inglot S., *Wieś i rolnictwo*, w: *Historia Śląska*, t. 1: *Do roku 1763*, cz. 3: *Od końca XVI w. do r. 1763*, red. K. Maleczyński, Wrocław 1963.
- Ivakin Y., Ivakin V., *Application of GIS Technologies in Historic and Ethnographic Research*, w: *Information Fusion and Geographic Information Systems (IF&GIS' 2015)*, red. V. Popovich i in., Cham 2015, s. 149–160.
- Jabłoński M., *Grekokatolicka diecezja przemyska w latach 1918–1939*, w: *Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1990, s. 229–250 (Polska – Ukraina 1000 Lat Sąsiedztwa, t. 1).
- Janczak J., *Ziemia siewierska w okresie pruskim (1795 – 1806/1807)*, w: *Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia z dziejów księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 615–626.
- Janeczek A., *System grodowo-terytorialny Rusi Halickiej w źródłach późnego średniowiecza*, w: *Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej: Spotkania Bytomskie I*, red. S. Moździoch, Wrocław 1993, s. 143–157 (Spotkania Bytomskie, 1).

- Janeczek A., *Znaki i napisy objaśniające zdjęcia józefińskiego Galicji*, w: *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783: Die Josephinische Landesaufnahme von Galizien 1779–1783*, t. 1, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012, s. XCV–CXVI.
- Janosz-Biskupowa I., *Dzieje miasta Podgórza (1555–1938)*, „Zapiski Historyczne”, 27 (3), 1962, s. 359–391.
- Janosz-Biskupowa I., *Rachunki folwarczne miasta Torunia jako źródło historyczne*, „Zapiski Historyczne”, 32 (2), 1967, s. 55–64.
- Janowicz K. i in., *Geospatial semantics and linked spatiotemporal data – past, present, and future*, „Semantic Web”, 3 (4), 2012, s. 321–332.
- Jasiński T., „Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku”, *Krzysztof Mikulski, Toruń 1999: [recenzja]*, „Rocznik Toruński”, 27, 2000, s. 185–188.
- Jasiński T., *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982.
- Jaszczołt T., *Fundacje kościelne na Podlasiu do końca XV w.*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim: Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sycho-wicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 13–48.
- Jaszczołt T., *Województwo podlaskie w latach 1513–1795*, w: *500 lat województwa podlaskiego: Historia w dokumentach*, red. J. Danieluk, Białystok 2013, s. 10–49.
- Jedynak Z., Drabina J., *Wśród konfliktów, zawirowań wojennych i zmian politycznych*, w: *Historia Czeladzi*, t. 1, red. J. Drabina, Czeladź 2012.
- Kacprzak J., Zieliński J., *Problematyka standaryzacji i wizualizacji danych Państwowego Rejestru Nazw Geograficznych (PRNG)*, *Standardization and visualization of data in the National Register of Geographical Names (NRGN)*, „Polish Cartographical Review”, 49 (2), 2017, s. 85–92.
- Kaleta J., *Pruszków przemysłowy*, Pruszków 2010.
- Kaleta Z., *Teoria nazw własnych*, w: *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa 1998, s. 15–36.
- Kalik Y., *Scepter of Judah: The Jewish autonomy in the eighteenth-century Crown Poland*, Leiden, Boston 2009 (Studia Judaeoslavica, vol. 2).
- Kalisz na przestrzeni wieków: konferencja naukowa pod przewodnictwem prof. dr hab. Henryka Samsonowicza*, red. A. Buko, T. Baranowski, Kalisz 2013.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski X–XX w.*, Warszawa 2003.
- Kapuściński R., *Imperium*, Warszawa 1993.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. 2: H–M, Warszawa 1902.
- Katafiasz T., *Dzieje miasta do 1945 roku*, w: *Świdwin 1296–1996. Studia z dziejów miasta*, red. B. Polak, Koszalin–Świdwin 1996, s. 21–80.

- Kauppinen T., Väättäinen J., Hyvönen E., *Creating and Using Geospatial Ontology Time Series in a Semantic Cultural Heritage Portal*, w: *The Semantic Web: Research and Applications*, red. S. Bechhofer i in., Berlin–Heidelberg 2008, s. 110–123.
- Keet C. M., *An introduction to ontology engineering*, 2018 (https://unglue.it/download_ebook/55987/).
- Keet C. M., Ławrynowicz A., *Test-driven development of ontologies*, w: *European Semantic Web Conference*, Cham 2016, s. 642–657.
- Kempa T., *Luteranie w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Kościół luterański na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 89–150.
- Kenig P., *Gospodarka*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 3: *Bielsko od wojen śląskich do zakończenia I wojny światowej (1740–1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Kenig P., *Powstanie i działalność parafii ewangelickiej*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 2: *Biała od zarania do zakończenia I wojny światowej (1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Kenig P., Spyra J., *Sytuacja wyznaniowa Bielska w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 3: *Bielsko od wojen śląskich do zakończenia I wojny światowej (1740–1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Kenig P., *Życie gospodarcze Bielska i Białej w latach 1848–1914*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 3: *Bielsko od wojen śląskich do zakończenia I wojny światowej (1740–1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Kędzierski A., *Obieg pieniężny w Kaliszu i regionie za panowania książąt: Władysława Hermana oraz Zbigniewa*, w: *Kalisz na przestrzeni wieków: konferencja naukowa pod przewodnictwem prof. dr hab. Henryka Samsonowicza*, red. A. Buko, T. Baranowski, Kalisz 2013, s. 117–143.
- Kętrzyński W., *Nazwy miejscowe polskie Prus Zachodnich, Wschodnich i Pomorza wraz z przezwiskami niemieckimi*, Lwów 1879.
- Kielczewska-Zaleska M., *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, Warszawa 1976.
- Kiersnowski R., *Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej*, „Archeologia Polski”, 5, 2011, s. 257–289.
- Kiryk F., *Miasto średniowieczne*, w: *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków 2001, s. 79–106.
- Kisiel P. S., *Politics of Space in Prussian and Austrian-Hungarian Cities*, Marburg 2018.
- Kizik E., *Menonici w Gdańsku, Elblągu i na Żuławach Wiślanych w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium z dziejów małej społeczności wyznaniowej*, Gdańsk 1994.
- Klebowicz G., *Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV–XVI wieku*, Lublin 2013 (Prace Ośrodka Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce KUL, 12).

- Klebowicz G., *Parafie diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV–XVI wieku. Zagadnienia organizacyjne i społeczne*, Przemysł–Kraków 2011.
- Klebs J., *Die Landeskultur-Gesetzgebung, deren Ausführung u. Erfolge im Großherzogtum Posen. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte dieser Provinz*, wyd. 2 (mit einem Nachtrag vermehrte Auflage), Berlin 1860.
- Kłaczek J., *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2017.
- Kolberg J., *Atlas Królestwa Polskiego*, Warszawa 1827.
- Kołbuk W., *Granice i sieć parafialna greckokatolickiej diecezji przemyskiej na przełomie XVIII i XIX w.*, w: *Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, Przemysł 1996, s. 101–113 (Polska – Ukraina 1000 Lat Sąsiedztwa, t. 3).
- Kołbuk W., *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914: Rozprawa habilitacyjna*, Lublin 1992.
- Kołbuk W., *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku: Struktury administracyjne*, Lublin 1998 (Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku, 2).
- Kołodziejczyk R., *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, 68 (1), 1961, s. 191–200.
- Kondracki J., *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1988.
- Kondracki J., *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2002.
- Kondratiuk M., *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław 1974.
- Konias A., *Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII wieku do połowy XX wieku*, Słupsk 2010.
- Kortlepel L., *Schivelbeiner Geschichte und Geschichten*, Schivelbein 1925.
- Kosman M., *Litewska jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986 (Studia i Monografie / Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu, nr 121).
- Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim: Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005.
- Kościół luterański na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 1–3, red. J. Kłaczek, Toruń 2012.
- Kowalczyk-Heyman E., *Karczma w Ruścu. Przyczynek do poznania dziejów późnośredniowiecznych karczem mazowieckich*, „Rocznik Mazowiecki”, 25, 2013, s. 263–277.
- Kowalczyk-Heyman E., *Młyny ważne, młyny na wagach. Przyczynek do genezy nazwy i konstrukcji*, „Studia Geohistorica”, 3, 2015, s. 61–71.
- Kozakiewicz R., *Klasyfikacja granic przestrzennych w zarządzaniu informacją o środowisku (Classification of spatial boundaries in the management of environmental information)*, „Roczniki Geomatyki”, 15 (1), 2017, s. 89–96.
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych*, t. 1–8, Poznań 1914–1939.

- Kozłowski J., *Administracja Wielkopolski pod pruskim zaborem 1793–1918*, Poznań 2000.
- Kozłowski J., *Wielkopolska pod pruskim zaborem w latach 1815–1918*, Poznań 2004.
- Kozyra W., *Polityka administracyjna władz polskich na Ziemiach Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1918–1926*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia”, 60, 2005, s. 419–440, (<http://polona.pl/item/29513759>).
- Kraków i Małopolska przez dzieje. Studia i szkice profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego*, red. C. Bobińska, Kraków 1970.
- Krasnowolski B., *Rozwój urbanistyczny Białej do początku XIX wieku*, „Bielsko-Bialskie Studia Muzealne”, 3 1997, s. 163–184.
- Krassowski B., *Polska kartografia wojskowa 1918–1945*, Warszawa 1973.
- Krassowski, B., *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (1822–1843)*, Warszawa 1978 (Zabytki Polskiej Kartografii, t. 1).
- Kratochwil F., *Of Systems, Boundaries, and Territoriality: An Inquiry into the Formation of the State System*, „World Politics”, 39 (1), 1986, s. 27–52.
- Kratz G., *Die Städte der Provinz Pommern*, Berlin 1865.
- Krieger H.-U., *Where Temporal Description Logics Fail*, w: *KI 2008: Advances in Artificial Intelligence 31st Annual German Conference on AI, KI 2008, Kaiserslautern, Germany, September 23–26, 2008. Proceedings*, red. A. R. Dengel i in., 2008 (Lecture Notes in Computer Science), s. 249–257.
- Kriegseisen W., *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej (1696–1763): Sytuacja prawna, organizacja i stosunki międzywyznaniowe*, Warszawa 1996.
- Król T., *Czym jest dla dzisiejszych Wilamowian język wilamowski? Różne funkcje, różne postawy językowe*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, 55, 2016, s. 241–260.
- Królik L., *Organizacja dekanalna diecezji łuckiej i brzeskiej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1981.
- Królik L., *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983, (<http://polona.pl/item/32446505>).
- Krško J., *Hydronymia povodia Turca*, Banská Bystrica 2003.
- Krško J., *Mikrostrukturne vzťahy v onymii*, „Slovenská reč”, 67 (3), 2002, s. 142–153.
- Krško J., *Úvod do toponomastiky*, Banská Bystrica 2014.
- Krško J., *Všeobecno lingvistické aspekty onymie (Z problematiky onymického komunikačného registra)*, Banská Bystrica 2016.
- Krzyżanowski L., *Ustrój miasta i zmiany administracyjne*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 4: *Bielsko-Białą w latach 1918–2009*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Kubacka E., *O pojęciu GRANICY – raz jeszcze*, „Linguistica Copernicana”, 7 (1), 2012, s. 209–227.
- Kubicki R., *Water Mills and Rural Settlements in the Dominion of the Teutonic Order in Prussia*, w: *Usus aquarum. Interdisziplinäre Studien zur Nutzung und Bedeutung von Gewäs-*

- sern im Mittelalter*, red. Ch. Mielzarek, Ch. Zschieschang, Köln–Weimar–Wien 2019, s. 35–41.
- Kublikowski R., *Definicje i rozwój wiedzy. Od Arystotelesa do Putnama*, Lublin 2013.
- Kublikowski R., *Is Kazimierz Ajdukiewicz's Concept of a Real Definition Still Important?*, „Axioms”, 5 (3), 2016 s. 1–7.
- Kuc-Czerep M., *Zbory różnowiercze w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. M. Słoń, K. Chłapowski, Warszawa 2017, s. 128–149 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 4).
- Kucharski J., Cieślak E., Szafran P., *Historia Gdańska: opracowanie zbiorowe*. T. 5, *Bibliografia Gdańska*, oprac. J. Kucharski, P. Szafran, Sopot 1997.
- Kuczyńska-Skrzypek A., *Urządzenie mieszkań rodzin robotniczych Żyrardowa w końcu XIX i w początku XX w.*, „Polska Sztuka Ludowa”, 32 (1), 1978, s. 43–50.
- Kujawy Wschodnie i ziemia dobrzyńska w okresie przejścia pod zabór pruski w 1793 roku. Materiały z sesji naukowej we Włocławku 25 XI 1993 r.*, red. S. Cackowski, Włocławek 1995.
- Kukulski J., *Funkcje gminy dominialnej*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica”, 13, 1983, s. 113–126.
- Kumor B., *Archidiakoniat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8–9, 1964, s. 1–228.
- Kumor B., *Archidiakoniat*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973, s. 869–873.
- Kumor B., *Diecezja tarnowska. Dzieje ustroju i organizacji 1786–1985*, Kraków 1985.
- Kumor B., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 1–4, Kraków 1998–2002.
- Kumor B., *Granice metropolii i diecezji polskich 966–1939*, Lublin 1972.
- Kumor B., *Kamińska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 8, Lublin 2000, s. 483–497.
- Kumor B., *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej 1772–1850*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, 43, 1975, s. 135–170.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej: (1772–1918)*, Kraków 1980.
- Kuś J., *Szkice z dziejów kościelnych Bielska-Białej*, Kraków 1984.
- Kuś J., *Szkice z dziejów kościelnych Śląska Cieszyńskiego*, Kraków 1983.
- Kwolek J., *Początki biskupstwa przemyskiego*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, 43, 1975, s. 7–25.
- Laszuk A., *Zaścianki i królewsczyzny: Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998.
- Lazar S., *Na drugim brzegu Czarnej Przemszy. Historia Gzichowa i Brzozowicy*, Będzin 2014.
- Lechniak M., *Filozofia przez małe „f”*, „Filo-sofija”, 26, 2014, s. 75–84.
- Lehmann J. i in., *DBpedia – a large-scale, multilingual knowledge base extracted from Wikipedia*, „Semantic Web Journal”, 6 (2), 2015, s. 167–195.

- Lenar-Matyas A., Witkowska H., Żak A., *Rzeka Kamienna – zmiany na przestrzeni wieków i propozycja jej renaturyzacji*, „Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich”, 4 (2), 2006, s. 79–88.
- Lenat D. B., *Cyc: A Large-Scale Investment in Knowledge Infrastructure*, „Communications of the ACM”, 38 (11), 1995, s. 32–38.
- Lesyuk A., *Mastering Redmine*, Packt Publishing 2013.
- Leszczyński A., *Sejm Żydów Korony: 1623–1764*, Warszawa 1994 (Seria Prac naukowych ŻIH).
- Leszczyński A., *Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)*, „Studia Podlaskie”, 2, 1989, s. 7–26.
- Letkemann P., *Die preußische Verwaltung im Regierungsbezirk Danzig 1815–1870*, Marburg, 1967.
- Lewandowski J., *Na pograniczu: polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772–1875*, Lublin 1996.
- Liedke M., *Dystrykt podlaski w strukturze Kościoła ewangelicko-reformowanego w Wielkim Księstwie Litewskim do końca XVIII wieku – źródła i stan badań*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim: Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Białystok 2005, s. 62–68.
- Lindmajer J., *Od zakończenia wojny trzydziestoletniej do upadku cesarstwa niemieckiego (1648–1918)*, w: *Dzieje powiatu świdwińskiego*, red. J. Lindmajer, E. Z. Zdrojewski, Poznań 1973, s. 119–180.
- Lisowski J., *Polonica ex libris „Obligationum et Solutionum” Camerae Apostolicae AB A. 1373*, Roma 1960 (Elementa ad Fontium Editiones, 1).
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006.
- Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996 (Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku, 1).
- Litak S., *Parafie w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*, Lublin 2004.
- Lokalne ośrodki władzy państwowej w XI–XII wieku w Europie Środkowo-Wschodniej: Spotkania Bytomskie I*, red. S. Moździoch, Wrocław 1993.
- Lubertowicz Z., *Miasto Biała i powiat bialski*, w: B. Gofron i in., *Kronika Śląska Cieszyńskiego i powiatów Biała, Żywiec. Rok 1932*, Żywiec 1932.
- Łowmiański H., *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno 1931–1932 (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 5–6).
- Łukowicz J. i in., *Modelowanie dynamicznych zjawisk w planowaniu przestrzennym z wykorzystaniem ontologii formalnych*, „Roczniki Geomatyki”, 63 (1), 2014, s. 81–91.
- Łukowicz J., Iwaniak A., *Zastosowanie zbiorów danych RDF do modelowania czasoprzestrzennego w geoinformatyce*, „Roczniki Geomatyki”, 67 (1), 2015, s. 21–34.

- Madurowicz H., Podraza A., *Regiony gospodarcze Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII wieku*, Wrocław 1958.
- Madurowicz-Urbańska H., *Gospodarstwo folwarczne w dobrach biskupstwa krakowskiego na pograniczu polsko-śląskim w XVII–XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 9, 1962, s. 39–102.
- Majtán M., *Spoločenské fungovanie toponyma*, w: *Spoločenské fungovanie vlastných mien. Zbornik materiálov zo VII. slovenskej onomastickej konferencie*, red. M. Majtán, Bratislava 1980, s. 43–49.
- Majtán M., *Z lexiky slovenskej toponymie*, Bratislava 1996.
- Maleczyński K., Śląsk w okresie od połowy XII do połowy XIV w., w: *Historia Śląska*, t. 1: *Do roku 1763*, cz. 1: *Do połowy XIV w.*, red. K. Maleczyński, Wrocław 1960.
- Malinowska A., *Druga strona lustra. Dzieje kościoła Świętej Trójcy w Będzinie*, Będzin 2011.
- Maliszewski K., *Jakub Kazimierz Rubinkowski. Szlachcic, mieszczanin toruński, erudyta barokowy*, Warszawa 1982.
- Mandziuk J., *Biskupie księstwo nysko-otmuchowskie*, „Saeculum Christianum: pismo historyczne”, 19 (2), 2012, s. 25–64.
- Mandziuk J., *Historia Kościoła Katolickiego na Śląsku*, t. 1, cz. 3, Warszawa 2005.
- Mandziuk J., *Historia Kościoła Katolickiego na Śląsku*, t. 3, cz. 4, Warszawa 2010.
- Mandziuk J., *Historia Kościoła Katolickiego na Śląsku*, t. 3, cz.1, Warszawa 2007.
- Mapa województwa krakowskiego z doby sejmu czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, oprac. K. Buczek, Kraków 1930.
- Mark R. A., *Galizien unter österreichischer Herrschaft: Verwaltung – Kirche – Bevölkerung*, Marburg 1994 (Historische und Landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien, 13).
- Maske R., *Geschichte der Stadt Bad Polzin*, Stettin 1937.
- Masolo C. i in., *Wonderweb deliverable d17. The wonderweb library of foundational ontologies and the DOLCE ontology*, 2002, (<http://citeseer.ist.psu.edu/masolo02wonderweb>).
- Matuszczyk Z., *W okresie niewoli narodowej*, w: *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków 2001, s. 181–348.
- Matuszewski J., *Vicinia id est: Poszukiwania alternatywnej koncepcji staropolskiego opola*, Łódź 1991.
- Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowicz i in., Warszawa 1973 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7).
- Mazurkiewicz J., *Likwidacja ustroju miejskiego mniejszych miast w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim w okresie przed masową zamianą miast na osady (1807–1864)*, „Rocznik Lubelski”, 10, 1967, s. 211–228.
- McGuinness D., van Harmelen D. F., *OWL web ontology language overview. W3C recommendation*, W3C, 2004 (<http://www.w3.org/TR/2004/REC-owl-features-20040210>).

- Merczyng H., *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904.
- Meroño-Peñuela A. i in., *Semantic technologies for historical research: A survey*, „Semantic Web”, 6 (6), 2015, s. 539–564.
- Michaluk D., *Dobra i miasteczko Narewka na tle dziejów regionu: (do końca XIX wieku)*, Białystok–Narewka 1997.
- Michaluk D., *Z dziejów Narwi i okolic: W 480 rocznicę nadania prawa chełmińskiego 1514–1994*, Białystok–Narew 1996.
- Mielcarek A. J., *Podziały terytorialno-administracyjne II Rzeczypospolitej w zakresie administracji zespolonej*, Warszawa 2008.
- Mielczarek B., *Szkice z dziejów Pruszkowa, cz. 1 – dobra ziemskie i wieś Pruszków od XV do początków XX w.*, „Rocznik Pruszkowski”, 1978, s. 41–58.
- Mielczarek B., *Szkice z dziejów Pruszkowa. Przemysł pruszkowski w latach 1878–1918*, „Przegląd Pruszkowski”, 3 (1), 1982, s. 7–39.
- Mikulski K., *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999.
- Milikan R., *Language, Thought, and Other Biological Categories: New Foundations for Realism*, Cambridge 1984.
- Mironczuk J., *Wyznania protestanckie na obszarze dystryktu podlaskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 62, 2018, s. 139–162.
- Mironowicz A., *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI–XVI wieku*, Białystok 2011.
- Mironowicz A., *Diecezja włodzimierska do końca XVI wieku*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 4, 2013, s. 13–24.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mirota W., *Dzieje oświaty w Hałcnowie. Od szkoły parafialnej do Szkoły Podstawowej nr 28 im. Gen. Józefa Kustronia w Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2018.
- Modzelewska B., Łucka diecezja. Diecezja katolicka, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 11, Lublin 2006, s. 589–600.
- Modzelewska B., *Mińska diecezja prawosławna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 12, Lublin 2008, s. 1189–1190.
- Modzelewski K., *Organizacja opolna w Polsce piastowskiej*, „Przegląd Historyczny”, 77 (2), 1986, s. 177–222.
- Molenda D., *Górnictwo kruszcowe na terenie złóż śląsko-krakowskich do połowy XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963 (Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, 8).
- Molewski P., Bachanek J., *Relikty przebiegu sieci drożnej bliskich przedmieść Torunia z końca XVIII wieku we współczesnej topografii miasta na podstawie analizy GIS*, „Archaeologia Historica Polona”, 23, 2015, s. 309–323.
- Moltmann F., *Variable Objects and Truth-Making*, w: *Metaphysics, Meaning, and Modality. Themes from Kit Fine*, red. M. Dumitru [w druku].

- Mrózek R., *Paralelizm a wariantywność składników systemu mikrotoponimicznego*, w: *Wariancja w języku. III Opolskie Spotkania Językoznawcze*, Szczedrzyk, 10–11. 10. 1989 r., red. S. Gajda, Opole 1991, s. 157–162.
- Muhl J., *Geschichte der Dörfer auf der Danziger Höhe*, Danzig 1938.
- Müller W., *Organizacja terytorialna diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym (1375–1772)*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, 46, 1976, s. 29–52.
- Myrda G., Szady B., Ławrynowicz A., *Modeling and presenting incomplete and uncertain data on historical settlement units* (tekst przedłożony do czasopisma „Transactions in GIS”).
- Myszka A., *Spoleczne i kulturowe przyczyny powstawania paralelnych urbanonimów nieoficjalnych – na przykładzie nazw rzeszowskich (XVIII–XX w.)*, „Słowo. Studia językoznawcze”, 4, 2013, s. 103–115.
- Myszka A., *Synonimia funkcjonalna? Istota i przyczyny istnienia paralelizmu nazewniczego w różnych kategoriach propriów*, w: *Konwergencje a divergencje v propriálnej sfére*, red. A. Chomová, J. Krško, I. Valentová, Bratislava 2019, s. 90–99.
- Myszka A., *Wariantywność onimów a sytuacja komunikacyjna – na przykładzie podkarpackich mikrotoponimów*, w: *Nazwy własne a społeczeństwo*, t. 2, red. R. Łobodzińska, Łask 2010, s. 93–105.
- Myszor J., *Historia diecezji katowickiej*, Katowice 1999.
- Nabiałek K., *Dzieje okolic Będzina w XVI–XVIII w.*, w: *Będzin 1358–2008*, t. 2: *Od pradziejów do rozbiorów*, red. J. Sperka Będzin 2008.
- Nabywaniec S., *Organizacja greckokatolickiej diecezji przemyskiej przy końcu lat siedemdziesiątych XIX w.*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, 70, 1988, s. 75–127.
- Nabywaniec S., *Recepcja reform kościelnych cesarza Józefa II w greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, w: *Studia z dziejów grekokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, Przemyśl 1996, s. 115–125 (Polska – Ukraina 1000 Lat Sąsiedztwa, t. 3).
- Nawrot D., *Powstanie na Nowym Śląsku w 1806 i 1807 roku. U źródeł Zagłębia Dąbrowskiego*, Czeladź 2016.
- Nazwy geograficzne Rzeczypospolitej Polskiej: Geographical names of the Republic of Poland*, Warszawa, Wrocław 1991.
- Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, t. 1–14, red. K. Rymut, U. Bijak, Kraków 1996–2017.
- Neitmann K., *Schivelbein (Świdwin). Kartäuser*, w: *Brandenburgisches Klosterbuch. Handbuch der Klöster, Stifte und Kommenden bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*, t. 2, red. H. D. Heimann, K. Neitmann, W. Schich, Berlin–Brandenburg 2010, s. 1073–1085.

- Nita M., *Rozwój górnictwa węgla kamiennego w Zagłębiu Dąbrowskim od końca XVIII w. do 1914 r.*, w: *Gospodarka nad Przemszą i Brynicą od pradziejów do początku XX wieku w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. D. Rozmus, S. Witkowski, Dąbrowa Górnicza–Olkusz–Sosnowiec 2009, s. 189–216.
- Noga Z., *Osadnictwo i stosunki własnościowe w księstwie siewierskim do 1790 roku*, w: *Siewierz, Czeladź, Kozięglowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 165–258.
- Nowak K., *Przemiany prawno-administracyjne, demograficzne, społeczno-zawodowe i narodowościowe*, w: *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, t. 5: *Śląsk Cieszyński od Wiosny Ludów do I wojny światowej*, red. I. Panic, Cieszyn 2013.
- Nowak W. A., *Środowisko przyrodnicze*, w: *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków 2001, s. 13–50.
- Nowak W. A., *Środowisko przyrodnicze*, w: *Siewierz, Czeladź, Kozięglowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 13–46.
- Nowak W., *Środowisko geograficzne*, w: *Sławków*, red. F. Kiryk, Kraków [b.r.].
- Nowakowa J., *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951.
- Nowakowski A., *Dzieje ustroju i prawa księstwa siewierskiego*, Warszawa [b.r.].
- Noy N., Rector A., *Defining N-ary Relations on the Semantic Web* (<http://www.w3.org/TR/swbp-n-aryRelations>).
- Oliński P., *Wylewy Wisły w ziemi chełmińskiej w XV–XVIII w. w świetle źródeł narracyjnych*, w: *Město a voda. Praha, město u vody*, red. O. Fejtová, V. Ledvinka, J. Pešek, Praha 2005.
- Oliskiewicz-Krzywicka A., *Kształtowanie się granic wsi w wyniku kolonizacji olęderskiej na terenie Wielkopolski*, „Przegląd Geodezyjny”, 75, 2003, s. 15–20.
- Olkuśnik M., *Wyjechać z miasta... Mieszkańcy Warszawy wobec podróży, turystyki i wypoczynku na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 2015.
- Olszewicz B., *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921.
- Ontology Engineering in a Networked World*, red. M.-C. Suárez-Figueroa i in., Heidelberg–Dordrecht–London–New York 2012.
- Ontology Engineering with Ontology Design Patterns – Foundations and Applications*, red. P. Hitzler i in., Berlin 2016 (Studies on the Semantic Web, 25).
- Open Geospatial Consortium, OGC GeoSPARQL – A Geographic Query Language for RDF Data*, 2011, (<http://www.opengeospatial.org/standards/geosparql>).
- Orłowska-Bednarz M., *Ustrój i status wyznaniowego samorządu żydowskiego w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Administracja publiczna”, 2, 2000, s. 91–97.

- Orzechowska A., *Nazwy miejscowe dawnego powiatu pilzneńskiego oraz prawobrzeżnej części dawnych powiatów sandomierskiego i wiślickiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975 (Prace Onomastyczne / Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa, 22).
- Orzechowski K., *Historia ustroju Śląska, 1202–1740*, Wrocław 2005.
- Orzechowski K., Przybytek D., Ptak M. J., *Dolny Śląsk podziały terytorialne od X do XX wieku*, Wrocław 2008.
- OWL 2 Web Ontology Language: Primer (Second Edition)*, red. P. Hitzler i in., eds. W3C Recommendation, 11 December 2012.
- Palimąka A., *Zmiany w sytuacji prawnej Żydów na ziemiach zaboru rosyjskiego w pierwszej połowie XIX wieku (do 1862 r.)*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 42 (1), 2009, s. 120–136.
- Pałucki W., Dunin-Wąsowicz A., *Podziały administracyjne*, w: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Warszawa 1993, s. 31–62 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 2).
- Pałucki W., *Granice i podziały polityczno-administracyjne*, w: *Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Warszawa 1993, s. 31–49 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 2).
- Panecki T., Związek T., Myrda G., *The Spatial Database Development for Research on Settlements and Afforestation in Nowy Tomyśl Plain in Early Modern Times*, „Studia Geohistorica”, 6, 2018, s. 186–205.
- Panecki T., Związek T., *Przywileje olęderskie w badaniach nad rekonstrukcją XVI-wiecznego zalesienia na przykładzie okolic Nowego Tomyśla*, „Studia Geohistorica”, 5, 2017, s. 29–62.
- Panic I., *Dzieje polityczne*, w: I. Panic, *Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych (1528–1653)*, Cieszyn 2011.
- Panic I., *Osadnictwo na Śląsku Cieszyńskim w początkach czasów nowożytnych*, w: *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, t. 3: *Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych (1528–1653)*, red. I. Panic, Cieszyn 2011.
- Panic I., *Położenie polityczne miasta i regionu na tle wydarzeń w Europie Środkowej (1572–1742). Panowie Bielska*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 1: *Bielsko-Biała od zarania do wybuchu wojen śląskich (1740)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Panic I., *Sytuacja osadnicza i demograficzna*, w: *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, t. 2: *Śląsk Cieszyński w średniowieczu (do 1528 roku)*, red. I. Panic, Cieszyn 2010.
- Panic I., *Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych (1528–1653)*, Cieszyn 2011.

- Panic I., *Wojskowość księztw cieszyńskich*, w: I. Panic, Śląsk Cieszyński w początkach czasów nowożytnych (1528–1653), Cieszyn 2011.
- Panzram B., *Die schlesischen Archidiakonate und Archiprezbyterate bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Breslau 1937.
- Panzram B., *Geschichtliche Grundlagen der ältesten schlesischen Pfarrorganisation*, Breslau 1940.
- Parafie w średniowiecznych Prusach w czasach zakonu niemieckiego od XIII do XVI w.*, red. R. Biskup, A. Radziwiński, Toruń 2015.
- Parczewski M., *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach: U źródeł rozpadu Słowianszczyzny na odłam wschodni i zachodni*, Kraków 1991.
- Paszkiwicz H., *Z dziejów Podlasia w XIV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 42 (2), 1928, s. 229–245.
- Pater R., *Encyklopedia Hajnówki*, Hajnówka 2013.
- Pawlowski J. A., *Geschichte der Provinzial-Hauptstadt Danzig von den ältesten Zeiten bis zur Säkularfeier ihrer Wiedervereinigung mit Preußen 1893*, Danzig 1893.
- Pazdro Z. W., *Przemiany ustrojowe samorządu terytorialnego na obszarze b. Galicji (1918–1938)*, Lwów 1939.
- Pelczyk A., *Poolęderskie budownictwo mieszkalne na obszarze równiny nowotomyskiej*, „Studia Lednickie”, 4, 1996, s. 357–377.
- Pelekis N. i in., *Literature review of spatio-temporal database models*, „The Knowledge Engineering Review”, 19 (3), 2004, s. 235–274.
- Peroni S., *A Simplified Agile Methodology for Ontology Development*, w: *Proceedings of the 13th OWL: Experiences and Directions Workshop and 5th OWL reasoner evaluation workshop (OWLED-ORE 2016)*, 2016.
- Peroni S., Shotton D., Vitali F., *Making Ontology Documentation with LODÉ*, w: *I-SEMANTICS (Posters & Demos)*, 2012 s. 63–67
- Perzanowski Z., *Bielsko-Biała. Zarys dziejów rozwoju przestrzennego miasta*, Kraków 1958.
- Piber-Zbieranowska M., *Granice jednostek administracji kościelnej*, w: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, Warszawa 2008, s. 36–54 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 1).
- Pierzak J., *Najdawniejsze dzieje*, w: *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków 2001, s. 51–78.
- Pierzak J., *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie*, Bytom 2002.
- Pietkiewicz S., *Analiza dokładności niektórych map z XVII, XVIII i XIX wieku, obejmujących Polskę w dawnych granicach*, „Prace i Studia Geograficzne”, 17, 1995, s. 103–109.
- Pinto H. S., Staab S., Tempich C., *DILIGENT: Towards a fine-grained methodology for distributed, loosely-controlled and evolving engineering of ontologies*, w: *Proceedings of the 16th European Conference on Artificial Intelligence (ECAI)*, IOS Press, 2004, s. 393–397.

- Plit J., *Fenomen krajobrazów kulturowych Podlasia*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, 37, 2017, s. 93–104, (http://yadda.icm.edu.pl/yadda/element/bwmeta1.element.baztech-f57f5389-ccb2-4f63-8175-09f74a169020/c/PKKK_2017_37-4.pdf).
- Plit J., *Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany*, Warszawa 2016.
- Podział administracyjny województwa pomorskiego w II poł. XVI w.*, w: M. Biskup, A. Tomczak, *Mapy Województwa Pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955, s. 24–27.
- Podział administracyjny województwa pomorskiego w II połowie XVI w.*, w: M. Biskup, *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI w.*, Warszawa 1961, s. 27.
- Podział kościelny województwa pomorskiego, okręgu bytowskiego i lęborskiego w II połowie XVI w.*, w: Biskup M., Tomczak A., *Mapy Województwa Pomorskiego w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1955, s. 58–59.
- Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815–1918 r. (zarys historyczny)*, oprac. W. Trzebiński, A. Borkiewicz, Warszawa 1956.
- Podlawska D., *Nazwy miejscowe z terenu XVI-to wiecznego województwa poznańskiego*, cz. 1–2, Słupsk 1990.
- Pol W., *Rzut oka na północne stoki Karpat*, Lwów 1859.
- Polackówna H., *Szlachta na Siewierzu biskupim w latach 1442–1790*, Lwów 1913.
- Polak J., *Administracja miejska*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 4: *Bielsko-Biała w latach 1918–2009*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Polak J., *Biała w XVII wieku*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 2: *Biała od zarania do zakończenia I wojny światowej (1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Polak J., *Biała wolnym miastem królewskim (1772–1800)*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 2: *Biała od zarania do zakończenia I wojny światowej (1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Polak J., *Dzieje polityczne*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 4: *Bielsko-Białą w latach 1918–2009*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Polak J., *Miasto w okresie wojen napoleońskich (1800–1820)*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 2: *Biała od zarania do zakończenia I wojny światowej (1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Polak J., *Nadanie praw miejskich*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 2: *Biała od zarania do zakończenia I wojny światowej (1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Polak J., *Od Wiosny Ludów do monarchii konstytucyjnej 1848–1867*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 2: *Biała od zarania do zakończenia I wojny światowej (1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Polak J., *Pierwsze dekady w dobie autonomicznej 1867–1889*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 2: *Biała od zarania do zakończenia I wojny światowej (1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.

- Polak J., *Powstanie miejscowości*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 2: *Biała od zarania do zakończenia I wojny światowej (1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Polak J., *Powstanie miejscowości*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 2: *Biała od zarania do zakończenia I wojny światowej (1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Polak J., *Szkice z dziejów parafii komornickiej 1772–1992*, w: *500-lecie rzymskokatolickiej parafii Bielsko-Biała Komorowice (Praca zbiorowa)*, Bielsko-Biała 1993.
- Poppe A., *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968 (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego *Dissertationes Universitatis Varsoviensis*, 26).
- Potaszewska M., *Włączenie Podgórze do Torunia w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, „Rocznik Toruński”, 34, 2007, s. 95–120.
- Potkański K., *Granice biskupstwa krakowskiego*, „Rocznik Krakowski”, 1, 1900, s. 201–231.
- Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski. Mapy przeglądowe, 1).
- Przewodnik po Zagłębiu Dąbrowskim*, Sosnowiec 1939.
- Przyboś K., *Granice ziemi sanockiej w czasach nowożytnych*, „Rocznik Przemyski”, 32 (1), 1996, 21–30.
- Przywileje lokacyjne Torunia*, wstęp K. Ciesielska, tłum. J. Bieniak, S. Wyszomirski, Toruń 2008.
- Pulinowa M. Z., *Przemiany krajobrazu kulturowego Bielska-Białej*, w: *Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, t. 2, red. U. Myga-Piątek, Sosnowiec 2003, s. 200–209.
- Pytasz-Kołodziejczyk A., *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Olsztyn 2012.
- Radwan M., *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Roma–Lublin 2001.
- Radziwiński A., *Biskupstwa państwa krzyżackiego w Prusach XIII–XV wieku*, Toruń 1999.
- Radziwiński A., *Die Kirche im Deutschordensstaat in Preussen (1243–1525). Organisation, Ausstattung, Rechtsprechung, Geistlichkeit, Gläubige*, Toruń 2014 (Prussia sacra, 4).
- Raimond Y., Schreiber G., *RDF 1.1 primer: W3C note*, W3C, June 2014, (<http://www.w3.org/TR/2014/NOTE-rdf11-primer-20140624/>).
- Reinhold W., *Chronik der Städte Belgard, Polzin und Schivelbein und der zu beiden Kreisen gehörigen Dörfer*, Schivelbein 1862.
- Rejman J., *Czeladź do końca XVI wieku*, w: *Historia Czeladzi*, t. 1, red. J. Drabina, Czeladź 2012.
- Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1–2, red. P. Rabikauskas, Roma 1971–1978 (Fontes historiae Lituaniae, 1–2).
- Rochnowski H., *Toruń i region toruński. Studium geograficzno-historyczne*, Toruń 1995.
- Rogacki M., *Geografia społeczno-gospodarcza Polski*, Warszawa 2007.

- Rogaczewska A., *Archeologia pogranicza małopolsko-górnośląskiego w rejonie Będzina*, w: *Będzin 1358–2008*, t. 2: *Od pradziejów do rozbiorów*, red. J. Sperka, Będzin 2008.
- Rosińska D., *Sieć parafialna w Zagłębiu Dąbrowskim*, „*Nasza Przeszość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*”, 98, 2002, s. 393–414.
- Roszczenko M., *Kleszczele*, Bielsk Podlaski–Kleszczele 2002.
- Rudnicki M. i in., *Mennica celtycka pod Kaliszem*, „*Wiadomości Numizmatyczne*”, 53 (2), 2009, s. 103–145.
- Ruiz M. T. i in., *GEONTO-MET: an approach to conceptualizing the geographic domain*, „*International Journal of Geographical Information Science*”, 25 (10), 2011, s. 1633–1657.
- Rusiński W., *Osady tzw. „Olędrów” w dawnym woj. poznańskim*, Poznań–Kraków 1947.
- Rusiński W., *Struktura osadnictwa i zaludnienie powiatu kaliskiego w 1789 r.*, „*Rocznik Kaliski*”, 3, 1970, s. 53–116.
- Rutkiewicz M., *Sposoby tworzenia wielkopolskich nazw osad olęderskich*, w: *Toponimia i oronimia*, red. A. Cieślíkowa, B. Czopek-Kopciuch, Kraków 2001, s. 155–168.
- Rutkiewicz M., *Toponimia środkowozachodniej części województwa Wielkopolskiego (gminy: Kuślin, Lwówek, Nowy Tomyśl, Opalenica)*, Poznań 2002.
- Rutkowski H., *Granice państwowych jednostek terytorialnych*, w: *Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. H. Rutkowski, Warszawa 2008, s. 27–35 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 1).
- Rutkowski H., *Źródła kartograficzne*, w: *Fundamenta Historiae*, red. M. Słoń, M. Zbieranowski, Warszawa 2016, s. 283–297.
- Rutkowski H., *Lokalizacja miejscowości*, w: *Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, red. W. Pałucki, Warszawa 1973, s. 64–76 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 7).
- Rymar E., *Biskupi – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamieńskiej*, Szczecin 2002.
- Rymar E., *Historia polityczna i społeczna Nowej Marchii w średniowieczu (do roku 1535)*, Gorzów Wielkopolski 2015.
- Rymar E., *Kartuzja świdwińska*, w: Rymar E., *Biskupi – mnisi – reformatorzy. Studia z dziejów diecezji kamieńskiej*, Szczecin 2002, s. 305–318.
- Rymar E., *Studia i materiały z dziejów Nowej Marchii i Gorzowa. Szkice historyczne*, Gorzów Wielkopolski 1999.
- Rymar E., *Wojny i spory pomorsko-brandenburskie w XV–XVI wieku*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2012.
- Rymut K., *Nazwy miejscowe dawnego powiatu bieckiego*, Wrocław 1975 (Prace Onomastyczne / Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa, 23).
- Rymut K., *Nazwy wsi i miast dawnego księstwa siewierskiego*, w: *Siewierz, Czeladź, Kozięgłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 47–72.

- Ryńca M., *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1945–1947*, Kraków 2001.
- Rzepkowski A., *Spisy ludności na ziemiach polskich w latach 1789–1939*, „Przegląd Nauk Historycznych”, 8 (2), 2005, s. 101–125.
- Samecki W., *Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939 wstępna faza programu uprzemysłowienia Polski*, Wrocław 1998.
- Sarna W., *Opis powiatu krośnieńskiego pod względem geograficzno-historycznym*, Krosno 1997.
- Sawicki R., *Diecezja wigierska i jej dziedzictwo historyczno-pastoralne*, „Studia Ełckie”, 19 (3), 2017, s. 363–379.
- Scharfe W., *Abriss der Kartographie Brandenburgs 1771–1821*, Berlin–New York 1972.
- Schlitte B., *Die Zusammenlegung der Grundstücke in ihrer volkswirtschaftlichen Bedeutung und Durchführung*, Leipzig, 1886.
- Schneider P. i in., *Challenge-derived design principles for a semantic gazetteer for medieval and early modern places*, artykuł zgłoszony do „Semantic Web Journal”.
- Seaborne A., Harris S., *SPARQL 1.1 query language, W3C recommendation*, W3C, 2013, (<http://www.w3.org/TR/2013/REC-sparql11-query-20130321/>).
- Seide G., *Geschichte der Russischen Orthodoxen Kirche im Ausland von der Gründung bis in die Gegenwart*, Wiesbaden 1983, s. 239.
- Semkowicz W., *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, „Kwartalnik Historyczny”, 39 (2), 1925, 258–314.
- Shadbolt N., Berners-Lee T., Hall W., *The Semantic Web Revisited*, „IEEE Intelligent Systems”, 21 (3), 2006, s. 96–101.
- Sičáková L., *Polyonymia, polysémia, homonymia a antonymia hydroným*, „Slovenská reč”, 67 (6), 2002, s. 330–341.
- Siewierz, Czeladź, Koziegłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994.
- Sikorski R., *Sprawa wsi Newlende alias Herczigswalde w dystrykcie legnickim*, w: *Wieś zaginiona: Stan i perspektywy badań*, red. P. Nocuń, A. Przybyła-Dumin, K. Fokt, Chorzów 2016, s. 207–215.
- Silveira L. E. da, *Geographic information systems and historical research: An appraisal*, „International Journal of Humanities and Arts Computing”, 8 (1), 2014, s. 28–45.
- Simiński R., *Od „solitudo” do „terra culta”. Przestrzeń jako przedmiot wyobrażeń w Inflantach i Prusach od XIII do początku XV w.*, Toruń 2008.
- Simon R. i in., *The Pleiades Gazetteer and the Pelagios Project*, w: *Placing Names. Enriching and Integrating Gazetteers*, red. D. M. Berry, R. Mostern, H. Southall, Bloomington 2016, s. 97–109.
- Simperl E. i in., *Achieving maturity*, w: *On the Move to Meaningful Internet Systems: OTM 2009*, s. 983–991.

- Simson P., *Geschichte der Stadt Danzig*, t. 1–4, Danzig 1913.
- Siricharoen W. V., Pakdeetrakulwong U., *A survey on ontology-driven geographic information systems*, w: *Proc. of Fourth International Conference on Digital Information and Communication Technology and its Applications (DICTAP)*, 2014, s. 180–185.
- Sirko M., *Zarys historii kartografii*, Lublin 1999.
- Skarbek J., *Organizacja parafialna w diecezji wileńskiej w latach 1772/3–1914*, „*Studia Teologiczne: Białystok, Drohiczyn, Łomża*”, 5–6, 1987–1988, s. 118–143.
- Skrycki R., *Dzieje kartografii Nowej Marchii do końca XVIII w.*, Warszawa 2008.
- Skwara M., *Historia Pruszkowa w zarysie*, t. 1–3, Pruszków 2005–2008.
- Skwara M., *Pruszków – nasze miasto*, Pruszków 2002.
- Słoń M., *Atlas historyczny Polski. Rejestry poborowe województwa poznańskiego w XVI w.*, „*Atlas Źródeł i Materiałów z Dziejów Dawnej Polski*”, 3, 2015, (<http://atlasfontium.pl/index.php?article=poznanskie>).
- Słoń M., *Źródła pisane*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. M. Słoń, K. Chłapowski, Warszawa 2017 (*Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w.*, 4), s. 20–28.
- Słownik geografii turystycznej Sudetów*, tom 10, *Góry Wałbrzyskie, Pogórze Wałbrzyskie, Pogórze Bolkowskie*, red. M. Staffa, Wrocław 2005.
- Słownik geografii turystycznej Sudetów*, tom 11, *Góry Sowie*, red. M. Staffa i in., Wrocław 2015.
- Słownik geografii turystycznej Sudetów*, tom 8, *Kotlina Kamiennogórska, Wzgórza Bramy Lubawskiej, Zawory*, red. M. Staffa, Wrocław 1998.
- Słownik geografii turystycznej Sudetów*, tom 9, *Góry Kamienne*, red. M. Staffa, Wrocław 1996.
- Słownik historyczno-geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, cz. 1–5, Poznań 1982–2019.
- Słownik historyczno-geograficzny ziem polskich w średniowieczu*, cz. 5, z. 1, red. W. Bukowski, Kraków 2016.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi warszawskiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, K. Pacuski, do druku przygotowały M. Piber-Zbieranowska, A. Salina pod red. T. Jurka, Warszawa 2013.
- Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.
- Słownik miejscowości księstwa siewierskiego*, oprac. Z. Noga, Katowice 1994.
- Słownik współczesnych nazw geograficznych Pomorza Zachodniego z nazwami przejściowymi z lat 1945–1948*, red. T. Białecki i in., Szczecin 2002.
- Smulikowska-Rowińska E., *Świdwin – Studium urbanistyczne*, w: *Z dziejów Świdwina*, Poznań 1963, s. 59–86.
- Sosińska-Kalata B., *Klasyfikacja. Struktury organizacji wiedzy, piśmiennictwa i zasobów informacyjnych*, Warszawa 2002.

- Sosna G., *Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji warszawsko-bielskiej*, „Ełpis”, 2 (3), 2000, s. 7–431.
- Southall H., *Rebuilding the great britain historical GIS, part 2: a geo-spatial ontology of administrative units*, „Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History”, 45 (3), 2012, s. 119–134.
- Sowina U., Związek T., Panecki T., *Kalisz w połowie XVI w.*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. M. Słoń, K. Chłapowski, Warszawa 2017, s. 313–332 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w., 4).
- Sperka J., *Dzieje Będzina w XIV–XV w.*, w: *Będzin 1358–2008*, t. 2: *Od pradziejów do rozbiórów*, red. J. Sperka, Będzin 2008, s. 123–160.
- Spors J., *Organizacja kasztelańska na Pomorzu Zachodnim w XII–XIII wieku*, Słupsk 1991.
- Spors J., *Początki Świdwina i próba identyfikacji ośrodka terytorialnego ziemi Cinnenborch wzmiankowanej w 1280 r.*, „Rocznik Koszaliński”, 20, 1984–1985, s. 43–49.
- Spors J., *Podziały polityczne i administracyjne Pomorza Gdańskiego i Sławieńsko-Słupskiego XII–XIV w.*, Słupsk 1979.
- Spyra J., *Sytuacja polityczna i prawno-administracyjna miasta i okolicy w latach konstytucjonalizmu*, w: *Bielsko-Biała. Monografia miasta*, t. 3: *Bielsko od wojen śląskich do zakończenia I wojny światowej (1740–1918)*, red. I. Panic, Bielsko-Biała 2010.
- Šrámek R., *Zum Variationsprozeß im Benennungssystem*, „Namenkundliche Informationen”, 41, 1982, s. 23–36.
- Staab S. i in., *Knowledge processes and ontologies*, „IEEE Intelligent Systems”, 16 (1), 2001, s. 26–34.
- Stanaszek B., *Diecezja sandomierska 1818–2018*, Sandomierz 2018.
- Stankiewicz J., *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska pod berłem Jagiellonów*, w: *Historia Gdańska*, t. 2: *1454–1655*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 9–27.
- Stegner T., *Luteranie na terenie Królestwa Polskiego, „ziem zabranych” i Galicji w latach 1795–1918*, w: *Kościół luterski na ziemiach polskich (XVI–XX w.)*, t. 2, red. J. Kłaczek, Toruń 2012, s. 7–128.
- Steiner C.A., *Die territoriale Entwicklung der Verwaltung und der Gerichtsbarkeit in den Königreichen Galizien und Lodomerien von 1848 – 1918*, Graz 2012.
- Stoksik J., *Siewierz i księstwo siewierskie w XVII- i XVIII-wiecznych przekazach kartograficznych*, w: *Siewierz, Czeladź, Kozięgłowy. Studia i materiały z dziejów Siewierza i księstwa siewierskiego*, red. F. Kiryk, Katowice 1994, s. 597–614.
- Stuart N., *Time in geographic information-systems*, „International Journal of Geographical Information Systems”, 6 (6), 1992, s. 547.
- Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym*, red. S. Stępień, Przemyśl 1990 (Polska – Ukraina 1000 Lat Sąsiedztwa, t. 1).

- Studia z dziejów grekokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, Przemysł 1996 (Polska – Ukraina 1000 Lat Sąsiedztwa, t. 3).
- Sułowski Z., *Diecezja przemyska w średniowieczu*, „Nasza Przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, 46, 1976, s. 11–28.
- Suominen O. i in., *Deploying national ontology services: From ONKI to Finto*, w: *Proceedings of the Industry Track at the International Semantic Web Conference 2014 Co-located with the 13th International Semantic Web Conference (ISWC 2014)*, red. Polleres A. i in., Riva del Garda 2014.
- Suproniuk J., *Charakter i wielkość osiedli: miasta i miasteczka w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. M. Słoń, K. Chłapowski, Warszawa 2008 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 4), s. 209–221.
- Svedjemo G., *Ontology of the historical maps of Gotland 1693–1705*, w: *Scandinavian Research Conference on Geographical Information Science, SCANGIS 2005, Proceedings*, red. H. Hauska, H. Tveite, Stockholm 2005.
- Szady B., *Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku*, Lublin 2010.
- Szady B., *Granice jednostek administracji kościelnej. B. Diecezja poznańska i wrocławska*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. M. Słoń, K. Chłapowski, Warszawa 2017, s. 92–121 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 4).
- Szady B., *Historical Cartography of Confessions and Religions in the Polish-Lithuanian Commonwealth: Between Historical Geography and Spatial History*, „Studia Geohistorica”, 6, 2018, s. 136–148.
- Szady B., Ławrynowicz A., *Considering identification of locality in time: Theoretical and practical approach*, w: *Proceedings of Workshops and Posters at the 13th International Conference on Spatial Information Theory (COSIT 2017)*, red. P. Fogliaroni, A. Ballatore, E. Clementini, Berlin 2017, s. 283–291.
- Szady B., *Spatio-temporal databases as research tool in historical geography*, „Geographia Polonica”, 89 (3), 2016, s. 359–370.
- Szady B., *Struktury religijne na przykładzie „Atlasu wyznań i religii w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w.”*, „Studia Geohistorica”, 3, 2015, s. 243–257.
- Szaniawska L., *Mapy Królestwa Polskiego wydane w latach 1815 – 1915 w zbiorach Biblioteki Narodowej: Katalog*, Warszawa 1997 (Studia i materiały z historii kartografii, 16).
- Szczygieł R., *Ustrój miasta Kalisza od XIII do XVI wieku i jego wpływ na funkcjonowanie innych gmin miejskich*, w: *Kalisz na przestrzeni wieków: konferencja naukowa pod przewodnictwem prof. dr hab. Henryka Samsonowicza*, red. A. Buko, T. Baranowski, Kalisz 2013, s. 179–190.

- Szot A., *Dekanat białostocki w 1849 r.*, „Studia Teologiczne: Białystok, Drohiczyn, Łomża”, 26, 2008, s. 487–500.
- Szulc H., *Badania geograficzno-historyczne osadnictwa wiejskiego*, w: *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. 2: Kierunki badań naukowych, Łódź 1994, s. 77–92.
- Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Wrocław 1995 (Prace Geograficzne IG PAN, nr 163).
- Szulc S., *Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności byłego Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.
- Szwajdo J., *Między Wisłą a Pilicą. Dzieje podziałów administracyjnych w regionie kielecko – radomskim do 1975 roku*, Kielce 2005.
- Szweblik L., Ciepela B., *Dzieje parafii Grodziec 1326–1992*, Katowice 1992.
- Szwec P., *Sątopy – wieś o średniowiecznym krajobrazie i architekturze olęderskiej. Architektura regionalna i układy krajobrazowe identyfikujące „Równinę Nowotomyską”*, „Przeгляд Nowotomyski”, 9 (1), 2009, s. 3–24.
- Szybkowski S., *Kujawska szlachta urzędnicza w późnym średniowieczu (1379–1501)*, Gdańsk 2006.
- Szymańska D., *Geografia osadnictwa*, Warszawa 2013.
- Szymański J., *Powstanie archidiakonatu wojnickiego i jego organizacja*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 5 (4), 1958, s. 81–102.
- Śladkowski W., *Kolonizacja niemiecka w południowo-wschodniej części Królestwa Polskiego w latach 1815–1915*, Lublin 1969.
- Ślaski K., *Podziały terytorialne Pomorza w XII–XIII w.*, Poznań 1960.
- Ślaski K., *Zarys dziejów Świdwina*, w: *Z dziejów Świdwina*, Poznań 1963, s. 27–41.
- Śląsk w końcu XVIII wieku, t. 1, red. J. Janczak, Wrocław 1983 (Atlas historyczny Polski).
- Śliwa T., *Grodzieńska diecezja prawosławna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, s. 172–174.
- Śliwa T., *Przemyska diecezja grekokatolicka w XVIII wieku (do 1772 r.)*, w: *Studia z dziejów grekokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, Przemyśl 1996, s. 79–89 (Polska – Ukraina 1000 Lat Sąsiedztwa, t. 3).
- Świdnica, red. R. Eysymontt, M. Goliński, Wrocław 2008 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 4, z. 5).
- Tatomir L., *Podręcznik geografii Galicyi na podstawie prac monograficznych i urzędowych źródeł*, Lwów 1876.
- Teterycz-Puzio A., *Wczesnopiastowska organizacja administracyjna w X i XI wieku*, „Słupskie Studia Historyczne”, 9, 2001, 245–257.
- Tęgowski J., *O powstaniu Nowej Nieszawy naprzeciwko Torunia (dokument lokacyjny miasta)*, „Rocznik Toruński”, 16 1983, s. 311–320.

- Tomczak A., *Kępa Bazarowa w świetle badań geomorfologicznych oraz archiwalnych materiałów kartograficznych*, Toruń 1971.
- Toruń, red. J. Tandecki, Z. Kozieł, Toruń 1996 (Atlas Historyczny Miast Polskich, t. 1, z. 2).
- Trawkowski S., *Geneza regionu kaliskiego*, w: Trawkowski S., *Opuscula medievistica. Studia nad historią społeczną Polski wczesnopiastowskiej*, Warszawa 2005, s. 153–198.
- Trawkowski S., *Opuscula medievistica. Studia nad historią społeczną Polski wczesnopiastowskiej*, Warszawa 2005.
- Trawkowski S., *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich w XIII w.*, w: Trawkowski S., *Opuscula medievistica. Studia nad historią społeczną Polski wczesnopiastowskiej*, Warszawa 2005, s. 300–327.
- Trypuz R., Kuziński D., Sopek M., *General Legal Entity Identifier Ontology* (<http://ceur-ws.org/Vol-1660/competition-paper2.pdf>).
- Trzebiński W., Borkiewicz A., *Podział administracyjny Królestwa Polskiego 1815–1918*, Warszawa 1956 (Dokumentacja Geograficzna, 4).
- Trzebiński W., *Niemieckie podziały administracyjne ziem polskich w okresie 1815–1945 (Zarys historyczny)*, „Dokumentacja Geograficzna”, 9, 1955.
- Tworek S., *Z zagadnień organizacji zborów kalwińskich w Małopolsce w XVI–XVII w.*, „Rocznik Lubelski”, 8, 1965, s. 63–75.
- Tyszkiewicz J., *Uwagi nad krajobrazem środkowego Mazowsza i Warszawy w wiekach średnich*, „Rocznik Warszawski”, 14, 1976, s. 49–82.
- Uglorz M., *Ewangelicy na Śląsku Cieszyńskim*, „Limes Patriae. Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Administracji Bielsko-Biała”, 1, 2004, s. 60–74.
- Ujdał M., *Samorząd*, w: *Województwo śląskie (1922–1939). Zarys monograficzny*, red. F. Serafin, Katowice 1996.
- Uschold M., Gruninger M., *Ontologies: Principles, methods and applications*, „The knowledge engineering review”, 11 (2), 1996, s. 93–136.
- Vizedom A. i in., *Toward ontology evaluation across the lifecycle*, „Applied Ontology”, 8 (3), 2003, s. 179–194.
- Vrandečić D., Krötzsch M., *Wikidata: A Free Collaborative Knowledge Base*, „Communications of the ACM”, 57 (10), 2014, s. 78–85.
- W poszukiwaniu zaginionego miasta: 15 lat badań średniowiecznej lokalizacji Nieszawy*, red. A. Andrzejewski, P. Wroniecki, Łódź 2015.
- Walachowicz J., *Advocatia dicta gharde w XIV w.?*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, 4, 1999, s. 189–198.
- Walczak W., *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII–XVIII wieku: Struktura organizacyjna*, Białystok 2012 (Dissertationes, 1).
- Walim: dzieje i krajobraz kulturowy sudeckiej osady włókienniczej*, red. M. Goliński, Wrocław 2015.

- Wang X., Zhou X., Lu S., *Spatiotemporal data modeling and management: A survey*, w: *Proceedings of the 36th International Conference on Technology of Object-Oriented Languages and Systems*, Washington–Brussels–Tokyo 2000, s. 202–221.
- Wawrzyńczyk A., *Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w.*, Wrocław 1951.
- Wawrzyńczyk A., *Spory graniczne polsko-litewskie w XIV–XVII w.*, Wilno 1938.
- Wąs G., Śląsk we władaniu Habsburgów, w: M. Czapliński i in., *Historia Śląska*, Wrocław 2002.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957.
- Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Wielkie Księstwo Poznańskie 1815–1848. Studium historyczno-prawne*, Warszawa, Poznań 1957.
- Wegert A. P., *Dzieje parafii ewangelickiej w Bielsku*, Warszawa 1974.
- Welty Ch. A., Fikes R., *A Reusable Ontology for Fluents in OWL*, s. 226–236, (https://www.researchgate.net/publication/221234960_A_Reusable_Ontology_for_Fluents_in_OWL).
- Wereda D., *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014.
- Wielgosz Z., *Pogranicze Wielkopolsko-Zachodniopomorskie we wczesnym średniowieczu. Krajobraz naturalny i struktury osadnicze*, Poznań 2006.
- Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. M. Słoń, K. Chłapowski, Warszawa 2017 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 4).
- Wien A., *Die preußische Verwaltung des Regierungsbezirks Danzig (1870–1920)*, Gothe 1974.
- Wieś zaginiona: Stan i perspektywy badań*, red. P. Nocuń, A. Przybyła-Dumin, K. Fokt, Chorzów 2016.
- Wilska M., *Drogi*, w: *Województwo krakowskie w II połowie XVI w.*, cz. 2, red. H. Rutkowski, s. 118–126 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 1).
- Wiśniewski J., *Nazwy młynów w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 18 (4), 1970, s. 449–455.
- Wiśniewski J., *Osadnictwo wschodniej Białostoczczyzny. Geneza rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, „Acta Baltico-Slavica”, 11, 1977, s. 7–80.
- Wiśniewski J., *Zarys dziejów osadnictwa wiejskiego we wschodniej części województwa białostockiego do połowy XVII wieku*, „Navukovy Zbornik”, 1964, s. 3–38.
- Wiśniewski T., *Nawracanie Żydów na ziemiach polskich: Misja Barbikańska w Białymstoku*, Łódź 2013.
- Withers C. W. J., *Place and the „Spatial Turn” in Geography and in History*, „Journal of the history of ideas”, 70 (4), 2009, s. 637–658.
- Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, t. 2, red. U. Myga-Piątek, Sosnowiec 2003.

- Wojciechowski S., *Województwo lubelskie w drugiej połowie XVI wieku*, Lublin 1966 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 3).
- Wojciechowski Z., *Ze studjów nad organizacją państwa polskiego za Piastów*, Lwów 1924.
- Województwo krakowskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. H. Rutkowski, Warszawa 2008 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 1).
- Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 1–2, red. W. Pałucki, Warszawa 1993 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 2).
- Województwo śląskie (1922–1939). Zarys monograficzny*, red. F. Serafin, Katowice 1996.
- Wojskowy opis (sekcje 1–30)*, w: *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej z lat 1779–1783*, t. 1, cz. A: *Sekcje 1–30*, red. W. Bukowski, B. Dybaś, Z. Noga, Kraków 2012.
- Wolff A., Rzetelska-Feleszko E., *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku*, Warszawa 1982.
- Woś J. W., *Dwóchsetlecie diecezji warszawskiej (1798–1998)*, Trydent 1998.
- Woyda S., *Mazowieckie centrum metalurgiczne z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich*, w: *Hutnictwo świętokrzyskie oraz inne centra i ośrodki starej metalurgii żelaza na ziemiach polskich*, red. Sz. Orzechowski, Kielce 2002.
- Wyczawski H. E., *Problem początków diecezji przemyskiej*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, 14 (1), 1976, s. 133–143.
- Wyrozumska B., *Drogi w Ziemi Krakowskiej do końca XVI wieku*, Wrocław–Warszawa 1977.
- Wyrozumska B., *Lustracja dróg województwa krakowskiego z roku 1570*, Wrocław 1971.
- Xiao G. i in., *Ontology-based data access: A survey*, w: *Proceedings of the Twenty-Seventh International Joint Conference on Artificial Intelligence (IJCAI)*, 2018, s. 5511–5519.
- Zaborski B., *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1926 (Prace Komisji Et-nograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, nr 1).
- Zajewski W., *Tylża i sprawa granic Wolnego Miasta Gdańska*, w: *Historia Gdańska*, t. 3, cz. 2: *1793–1815*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993, s. 119–120.
- Zajewski W., *Zabiegi Gdańska o rozpatrzenie losów miasta na kongresie wiedeńskim 1814–1815*, w: *Historia Gdańska*, t. 3, cz. 2: *1793–1815*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993, s. 188–196.
- Zakon Krzyżacki w Prusach i Inflantach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wie-ku*, red. R. Czaja, A. Radziwiński, Toruń 2013.
- Zamborlini V. C., Giancarlo G., *An Ontologically-Founded Reification Approach*, (<https://www.semanticscholar.org/paper/An-Ontologically-Founded-Reification-Approach-for-Zamborlini-Guizzardi/5f19e10f6e3d5330370fb9a05c28d3bcf8217492>).
- Zamborlini V. C., Guizzardi G., *On the Representation of Temporally Changing Information in OWL*, w: *Proceedings of the 14th IEEE International Enterprise Distributed Object Computing Conference, EDOCW 2010*, Vitoria 2010, s. 283–292.

- Zawadzki M., „*Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego*” jako źródło do badań nad strukturą parafialną województwa lubelskiego, „*Studia Geohistorica*”, 4, 2016, s. 142–152.
- Zechlin A., *Geschichte der Stadt und des Kreises Schivelbein in chronologischer Form*, Schivelbein 1890.
- Zestawienie zborów protestanckich w Rzeczypospolitej czynnych w XVI–XVIII w.*, red. M. Ptaszyński, Zespół Historii Kultury Staropolskiej, Instytut Historyczny UW (<http://atlasfontium.pl/index.php?article=zbery>).
- Ziąbka L., *Problem osadnictwa celtyckiego pod Kaliszem, kwestia Kalisii przedrzymskiej*, w: *Kalisz na przestrzeni wieków: konferencja naukowa pod przewodnictwem prof. dr hab. Henryka Samsonowicza*, red. A. Buko, T. Baranowski, Kalisz 2013, s. 23–50.
- Zielińska A., *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2012.
- Zieliński J., *Staropolskie Zagłębie Przemysłowe*, Wrocław 1965.
- Ziemie polskie Korony w XVI wieku. Przestrzenna baza danych*, (<http://atlasfontium.pl/index.php?article=korona>).
- Zierhofferowa Z., *Nazwy osad olęderskich w Wielkopolsce. Powstanie i zmiany* (http://holland.org.pl/art.php?kat=art&dzial=konf_2001&id=6).
- Związek T., *Drogi*, w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, cz. 2, red. M. Słoń, K. Chłapowski, Warszawa 2017, s. 268–290 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w., 4).
- Zwierzykowski M., *Szoldrski Ludwik Bartłomiej h. Łódzia (1675–1749)*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 48, red. A. Romanowski, Warszawa–Kraków 2013, s. 516–520.
- Żelazny K. Z., *Księstwo siewierskie. Prawo i ustroj a zakres suwerenności względem Korony Królestwa Polskiego*, Katowice 2016.
- Żerelik R., *Dzieje Śląska do 1526 roku*, w: M. Czapliński i in., *Historia Śląska*, Wrocław 2002.
- Żmidziński F., *Realizacja reformy rolnej na Pomorzu 1920–1938*, Warszawa–Poznań 1978.
- Административно-территориальное деление Беларуси, (<https://archives.gov.by/index.php?id=989746#gro5>).
- Балабан М., Еврейский сейм в Польше или ваад Короны, и сеймики, или ваады округов, w: *История еврейского народа*, t. 11: *История евреев в Польше и Литве*, Москва 1914, s. 161–180.
- Вялікі гістарычны атлас Беларусі, t. 1–3, Мінск 2009–2016.
- Гіль А., Скочиляс І., Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси, Львів 2013.
- Дзярновіч О., Берестейский повет до и после реформы 1565—1566 гг.: к истории административно-территориальных единиц в Великом княжестве Литовском, „*Ukraina Lithuanica*”, 1, 2009, s. 43–53.

-
- Извеков Н., Статистическое описание православных приходов Литовской епархии, Вильна 1893.
- Латышев С.М., Волость (Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона), (<https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%AD%D0%A1%D0%91%D0%95/%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C>).
- Любавский М.К., Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута, Москва 1892.
- Тархов С.А., Изменение административно-территориального деления России в XIII—XX вв., „Логос”, 1 (46), 2005, s. 65–101.
- Шарухо И.Н., Исторические типы сельского расселения Беларуси: культурно-географические особенности, „Псковский регионологический журнал”, 5, 2007, s. 115–132.

Mapy

- Administrativ-Karte von den Königreich Galizien und Lodomerien*, skala: 1:115 200, 1855–1863 (mapa Kummingsberga).
- Carte des deux Cercles de Dukla et Sanok = Karte der Zweyen Kreisen von Dukla und Sanok: Karte der Zweyen Kreisen von Dukla und Sanok*, 1786.
- Corona Regni Poloniae*, skala: 1:250 000 (<http://atlasfontium.pl/index.php?article=corona>).
- Flötzkarte des Oberschlesischen Steinkohlenbeckens* [b.r.w. początek XX w.]
- Geheime Karte von Polen, Special Karte von Gross-Polen*, skala 1: 87 500, 1772–1773 (mapa von Pfau'a).
- Generalkarte von Galizien und Bukowina*, skala 1:750 000, Wien [ca 1910].
- Gilly D., *Special Karte von Südproussen: mit Allergrösster Erlaubniss aus der Königlichen grossen topographischen Vermessungs-Karte*, skala: ca 1:150 000, Berlin 1802–1803.
- Grzegorz M., *Sieć osadnicza okręgu sulmińskiego i urzędu leśnego komturstwa gdańskiego z podziałem własnościowym przełom XIV–XV w. (mapa)*, w: Grzegorz M., *Słownik historyczno-geograficzny okręgu sulmińskiego i urzędu leśnego komturstwa gdańskiego w średniowieczu*, Bydgoszcz 2016, br. pag.
- Jakubowski J., *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. 1, Część północna*, skala: 1:1 600 000, Kraków 1928.
- Karpowicz F., Dworzak L., *Karpowicza specjalna mapa wybrzeża Bałtyku i Gdańska*, skala: 1:125 000, rys. L. Dworzak, Warszawa 1939.
- Karte des Deutschen Reiches*, skala 1:100 000, 1875–1945.
- Karte des westlichen Russlands*, skala 1:100 000, ok. 1897–1917
- Karte vom Danziger Kreise. Auf Veranlassung des Königl. Ober-Präsidiums der Provinz im Jahre 1832 herausgegeben. Revidiert verbessert und durch Nachzeichnung der bis 1846 neu entstandenen Ortschaften vervollständigt von F.B. Engelhardt. Durch Nachtragung der von 1846 bis 1854 entstandenen topographischen Veränderungen vervollständigt vom A. Schröder*, Danzig 1854, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin (GStAPKB), sygn. F 50361.
- Karte von Südproußen*, skala 1:50 000, 1793–1800 (mapa Gilly'ego-Crona).
- Krieges Karte der Provinz New Ost Preussen*, skala 1:33 000, 1795–1800 (mapa von Steina).
- Kolberg J., *Mappa pocztowa i podróżna Królestwa Polskiego i Wielkiego Xięstwa Poznańskiego*, 1817, skala: ok. 1:1 400 000.
- Kolberg, J., *Atlas Królestwa Polskiego*, skala: 1:533 000, 1827.
- Korn W. G., Sander W., *Część północna Xięstwa Warszawskiego podług naynowszeo granic układu r. 1811 z wyrażeniem powiatów*, Wrocław 1811, skala: ok. 1:1 700 000.

- Mapa Administracyjna Rzeczypospolitej Polskiej*, skala: 1:300 000, 1937.
- Mapa administracyjno-sądowa Rzeczypospolitej Polskiej*, skala: 1:1 000 000, oprac. D. Wacz-
nadze, Warszawa [1937].
- Mapa Kościoła rzymsko-katolickiego w Polsce*, skala: 1:1 500 000, Warszawa–Lwów 1927.
- Mapa taktyczna WIG*, skala 1:100 000, 1919–1939 (WIG).
- Mappa dyecezyi kujawsko-kaliskiej*, oprac. B. Gratkowski, skala: ok. 1:422 000, Warszawa 1887.
- Mappa generalna gubernii grodzieńskiej i obwodu białostockiego*, skala: 1:1 000 000, St. Pe-
tersburg 1820.
- Mappa pocztowa Królestwa Polskiego z wskazaniem wszelkich dróg oraz odległości na nich*,
ulożona podług najnowszych źródeł urzędowych, skala: ok. 1:1 008 000, 1879.
- Mappa Xięstwa Warszawskiego: dziesięć departamentów podzielonych w sto powiatów*, Kra-
ków 1811, skala: ok. 1:1 250 000, Kraków 1811.
- Messtischblätter*, skala 1:25 000, 1880–1945.
- Perthées K., *Mappa szczegulna Woiewodztwa Krakowskiego i Xięstwa Siewierskiego zrządzo-
na zinnych wielu mapp mieyscowych tak dawniey iak i swiezo odrysowanych tudziez
goscincowych i niewątpliwych wiadomosci wszystko według reguł geograficznych i ob-
serwacyi astronomicznych*, skala: 1:225 000, 1792 r.
- Reymann D. G., *Topographische Spezialkarte von Mitteleuropa*, skala: 1:200 000, przed 1860.
- Special Karte von Südproussen: mit Allergrösster Erlaubniss aus der Königlichen grossen
topographischen Vermessungs-Karte*, skala: 1:150 000, Berlin 1802–1803 (mapa Gil-
ly'ego).
- Stankiewicz J., *Rozwój przestrzenny i demograficzny Gdańska pod berłem Jagiellonów*, w: *Hi-
storia Gdańska, t. II: 1454–1655*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 32 (mapa).
- Sytuacya Powiatow Pileckiego i Siewierskiego z 1807 roku* [b.m.r.w.].
- Szady B., *Mapa struktur religijnych w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w.* (w opraco-
waniu autora).
- Szady B., *Religie i wyznania w Koronie w XVIII w.*, ([http://atlasfontium.pl/index.php?artic-
le=publications](http://atlasfontium.pl/index.php?article=publications)).
- Topograficzna Karta Królestwa Polskiego*, skala 1: 126 000, 1822–1843 (mapa Kwatermistrzo-
stwa).
- Urmesstischblätter*, skala: 1:25 000, 1826–1863.
- Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, skala: 1:250 000, red. M. Słoń, K. Chłapowski, oprac.
A. Borek i in., w: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Słoń, K. Chłapow-
ski, Warszawa 2017 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 4).
- Zdjęcie Terezjańsko-Józefińskie (Galicja)*, skala: 1:28 800, 1763–1787 (mapa Miega).
- Zdjęcie Terezjańsko-Józefińskie (Galicja Zachodnia)*, skala: 1:28 800, 1801–1804 (mapa Hel-
densfelda).

Военно-топографическая карта европейской России, skala 1:126 000, 1855–1917 (trójwiorstówka).

Марек П., *Карта Польши и Литвы от 1667 г. до 3го раздела включительно. Схема территорий входивших в польский и литовский влады, w: История еврейского народа*, t. 11: *История евреев в Польше и Литве*, Москва 1914, ро s. 113.

Новая Топографическая Карта Западной России, skala 1:84 000, 1883-1935 (dwuwiorstówka).

Одноверстовая карта западного пограничного пространства, skala 1:42 000, 1880–1917 (jednowiorstówka).

Spis treści

Wstęp (Bogumił Szady).....	3
----------------------------	---

CASE STUDIES

Kryteria wyboru badanych obszarów (<i>Wiesław Ostrowski, Tomasz Panecki, Izabela Karsznia</i>).....	15
Powiat będziński (<i>Wiesława Duży</i>).....	37
Powiat m. Bielsko-Biała (<i>Wiesława Duży</i>).....	59
Powiat m. Gdańsk (<i>Witold Matwiejczyk</i>).....	79
Powiat hajnowski (<i>Bogumił Szady</i>).....	121
Powiat kaliski (<i>Tomasz Związek</i>).....	181
Powiat krośnieński i m. Krosno (<i>Bogumił Szady</i>).....	203
Powiat nowotomyski (<i>Tomasz Panecki</i>).....	239
Powiat pruszkowski (<i>Tomasz Związek</i>).....	277
Powiat starachowicki (<i>Tomasz Panecki</i>).....	295
Powiat świdwiński (<i>Witold Matwiejczyk</i>).....	337
Powiat m. Toruń (<i>Wiesława Duży</i>).....	367
Powiat wałbrzyski (<i>Anna Paulina Orłowska</i>).....	391

ONTOLOGIA DZIEDZINOWA ‘ONTOHGIS’

Metodyka budowy ontologii ‘ontohgis’ (<i>Agnieszka Ławrynowicz</i>).....	405
Tezaurusy, taksonomie, ontologie dziedzinowe geograficzne, historyczne oraz geograficzno-historyczne – rozwój i stan obecny (<i>Agnieszka Ławrynowicz, Paweł Garbacz, Piotr Kulicki, Robert Trypuz, Bogumił Szady</i>).....	419
Definicje typów jednostek osadniczych i administracyjnych (<i>Piotr Kulicki, Tomasz Związek</i>).....	437
Ontologia manifestacji oraz inne wzorce reprezentacji czasu i zmiany w ontologiach wyrażonych w języku Web Ontology Language (OWL) (<i>Robert Trypuz, Paweł Garbacz</i>).....	455
Ontologia dziedzinowa ‘ontohgis’ (<i>Paweł Garbacz</i>).....	471
Połączenia ontologii ‘ontohgis’ w ramach Linked Open Data (LOD) (<i>Piotr Kulicki, Paweł Garbacz</i>).....	483

GROMADZENIE, HARMONIZACJA I WYMIANA DANYCH

Model pojęciowy i fizyczny bazy danych ‘ontohgis’ (Grzegorz Myrda)	497
Metodyka gromadzenia i harmonizacji danych (Grzegorz Myrda, Izabela Karsznia, Piotr Kulicki).....	515
Zmiana w nazwie czy zmiana nazwy? (Paweł Swoboda)	563
Miejscowości i ich granice w urzędowych bazach danych w Polsce (case study) (Jerzy Zieliński)	573
Eksport bazy danych do repozytorium trójek RDF (Agnieszka Ławrynowicz, Paweł Garbacz, Przemysław Grądzki).....	611
Podsumowanie (Bogumił Szady).....	623
Wykaz ważniejszych skrótów	627
Źródła rękopiśmienne i drukowane	629
Literatura.....	636
Mapy	672

ANEKS: Ontologia dziedzinowa ‘ontohgis’